SVENSKA VAL-KAMPANJER

1866–1988

PETER ESAIASSON

ALLMÄNNA FÖRLAGET

Publica är serienamnet på böcker inom
juridik och samhällsinformation utgivna av
Allmänna Förlaget, 106 47 Stockholm

SVENSKA VALKAMPANJER 1866–1988
Peter Esaiasson
Upplaga 1:1
ISBN 91–38–92035–2
© 1990 författaren och förlaget
Omslag av Leif Zetterling Produktion

Distribution:
Allmänna Förlaget, Kundtjänst, 106 47 Stockholm
Tfn: 08–739 96 30

Libergraf 9070017

Graphic Systems AB, Göteborg 1990

Att mångfaldiga innehållet i denna bok, helt eller delvis,
utan medgivande av Allmänna Förlaget är förbjudet enligt lagen
(1960:729) om upphovsrätt till litterära och konstnärliga verk.
Förbudet gäller varje form av mångfaldigande, genom tryckning,
fotokopiering, bandinspelning etc.

Innehåll

Förord 9

UPPGIFTEN

1. Ämnet 15
Forskarnas iakttagelser 16 · Forskningsuppgiften ringas in 17 · Frågorna 18 · Undersökningsmaterialet 21 · Undersökningsmaterialets kvalitet 25 · Kompletterande materialtyper 26 · Partiorienterad kampanjforskning 27 · Ämnesinriktning 28 · Teoretiskt perspektiv 31 · Generaliseringsnivå 33 · Tidsperspektiv 35 · En positionsbestämning 35 · Noter 37

2. Tillvägagångssättet 42
Partierna 44 · Valfrågor 45 · Partiernas kontroll över kampanjkanalerna 46 · Direkta kampanjkanaler 46 · Indirekta kampanjkanaler 46 · Uppfattningar om kampanjkanalerna 47 · Väljarna – mottagarna 48 · Politisk kontext 48 · Ett förklarande resonemang 49 · Sex förutsättningsfaktorer 50 · Vad menas med valkampanjer? 52 · Noter 56

HISTORIEN

3. Valkampanjerna 1866–1884 – arvet från ståndsriksdagen 63
Valkampanjerna under frihetstiden 64 · Valkampanjerna under ståndsriksdagens slutskede 66 · Premiärvalet 1866 68 · Försöksvalet 1869 70 · Det menlösa sjuttiotalet 72 · Bondevalet 1881 och centralköksvalet 1884 74 · Arvet från ståndsriksdagen 1866–1884 76 · Noter 77

4. Valkampanjerna 1887–1905 – begynnande aktivitet 83
Tullvalen våren och hösten 1887 83 · Organisationernas 1890-tal 86 · 1890-talets fyra andrakammarval 90 · Det andra rösträttsvalet 1902 92 · Unionsupplösningsvalet 1905 94 · Begynnande aktivitet 1887–1905 97 · Noter 98

5. Valkampanjerna 1908–1924 – genombrott och problem 106
Amaltheavalet 1908 106 · Proportionalitetsvalet 1911 110 · Bondetågsvalet 1914 113 · Krigsvalet 1914 117 · Hungervalet 1917 118 · Parentesvalet 1920 122 · Demokrativalet 1921 125 · Nedrustningsvalet 1924 128 · Genombrott och problem 1908–1924 131 · Noter 133

6. Valkampanjerna 1928–1944 – teknikalisering och krig 146
Kosackvalet 1928 146 · Krisvalet 1932 152 · Per Albin-valet 1936 157 · Samlingsvalet 1940 162 · Framtidsvalet 1944 165 · Teknikalisering och krig 1928–1944 169 · Noter 170

7. Valkampanjerna 1948–1958 – radion slår igenom 182
Planhushållningsvalet 1948 182 · Grispremievalet 1952 191 · Skattesänkningsvalet 1956 196 · ATP-valet 1958 201 · Radion slår igenom 1948–1958 205 · Noter 206

8. Valkampanjerna 1960–1964 – televisionen tar över 220
TV-valet 1960 220 · Halmhattsvalet 1964 226 · Televisionen tar över 1960–1964 234 · Noter 236

9. Valkampanjerna 1968–1985 – journalisterna griper in 243
Erlandervalet 1968 244 · Enkammarvalet 1970 252 · Jämviktsvalet 1973 259 · Maktskiftesvalet 1976 264 · Villakostnadsvalet 1979 270 · Löntagarfondsvalet 1982 278 · Westerbergvalet 1985 284 · Journalisterna griper in 1968–1985 290· Noter 292

TRENDERNA

10. Partiledarnas kampanjarbete 317
Osynliga partiledare under 1800-talet 318 · Kampanjarbetets omfattning – tre explosioner och två chocker 319 · Kampanjar-

betets metoder – talarstolar och TV-kameror 322 · Kampanjstarten 330 · Helgframträdanden och vardagsframträdanden 331 · Är det värt att besöka Norrland? 334 · Inför vilka framträder partiledarna? 337 · Partiledarnas kampanjarbete under 1900-talet 339 · Noter 343

11. Partiernas kampanjarbete 346
Valmöten 347 · Dörrknackning och arbetsplatsagitation 355 · Broschyrer och affischer 361 · Press, radio och TV 367 · Partiernas kampanjarbete sedan 1800-talet 375 · Noter 379

12. Kampanjkulturer 386
Sekelskiftets spirande kampanjkulturer 387 · Kampanjkulturerna tar form 1911–1936 389 · Radiotidens kampanjkulturer 1946–1958 394 · Kampanjkulturerna i TV-åldern 398 · Har partiledarna särskiljande kampanjstilar? 404 · Partiernas kampanjkulturer 407 · Noter 411

ÖVERBLICKEN

13. Svenska valkampanjer 1866–1988 419
Ett klassificeringsschema 420 · Svenska valkampanjer klassificerade 420 · Sex kampanjperioder – en utförligare karakteristik 426 · En förklaringsdiskussion 432 · Sex beslutsfattarsituationer 433 · Miljövalet 1988 442 · Noter 446

BILAGOR

Appendix 1
Partiledarnas kampanjframträdanden 1902–1905 453

Appendix 2
Trender i partiernas kampanjarbete – källhänvisningar 455

Appendix 3
Valresultat 458

English summary 460

Källor och litteratur 469

Förord

Valrörelserna är en utmaningens tid för politikerna. På ett eller annat sätt skall väljarna förmås att lämna sitt stöd. Genom historien har politikerna prövat en rad metoder för att lyckas med sitt uppsåt. Det är formerna för dessa påverkansförsök som studeras i *Svenska valkampanjer*. Innehållsmässiga aspekter av valkampanjerna ges relativt mindre uppmärksamhet. Om – vilket ibland görs gällande – ideologier och sakfrågor är politikens kött och blod, så är det en bok om politiska blodomlopp du håller i din hand.

Med *Svenska valkampanjer* har jag försökt skriva en sammanhängande historik över en institution i svenskt samhällsliv. I en tid som kallas historielös har det synts mig angeläget att undersöka vad som är nytt och vad som är gammalt i politikernas påverkansförsök. Läsaren får följa hur valkampanjerna utvecklas i takt – eller otakt – med samhällsutvecklingen i stort. Epokspecialisterna må förlåta mig somliga förenklingar.

För de allra flesta svenskar – inberäknat professionella politiska betraktare – är valrörelserna påfallande okända i sina detaljer. Vid sidan av en sammanhängande historik har jag velat tillhandahålla ett referensverk om valkampanjernas historia. Den hugade skall här kunna läsa om vad som har hänt under sammanlagt 42 valrörelser från 1866 till 1988. Jag behandlar också enskilda företeelser i valkampanjernas historia. Mitt favoritexempel är de saligen insomnade valfilmerna, som spelade en så betydelsefull roll under flera decenniers valrörelser.

Samhällsvetenskapliga doktorsavhandlingar – det här är en sådan – bjuder alltför ofta på tråkiga läsupplevelser. Förklaringen till det är, hoppas jag, en överdriven respekt för genrens krav på allvar och

högtidlighet. I strävan att åstadkomma en doftrik bok har jag tillåtit mig reflektioner och detaljkommentarer som strängt taget är fullständigt irrelevanta. Vet ni t.ex. vad landets statsminister hade planerat att göra kvällen innan han tvingades avgå mitt under valrörelsen 1932?

Mina målsättningar står delvis i konflikt med varandra. För att lösa de framställningsmässiga problemen har den löpande texten reserverats för generella och sammanhållna resonemang. Sidospåren, liksom det vetenskapliga underbyggnadsarbetet, har förlagts till bokens notapparat. Läsaren erbjuds alltså två olika böcker. Den med störst underhållningsvärde är satt med tätare radavstånd och avslutar varje kapitel.

***

Geijer – diktaren, inte någon av politikerna – har en gång sagt att vetenskapen skall drickas djupt eller inte alls. I den mån jag har tömt den systematiska kunskapens bägare är det framför allt tre personer jag har att tacka. Docent Sören Holmberg har varit min huvudhandledare och tillika arbetsgivare inom det göteborgska valforskningsprogrammet. Med sin entusiasm, produktivitet, kompetens och intellektuella generositet är denne blandning av statsvetenskaplig grosshandlare och texascowboy ett föredöme för fler än mig. Docent Kent Asp, min andra handledare, har – ibland närmast handgripligt – format mycket av mitt sätt att se på vetenskap i allmänhet och politisk opinionsbildning i synnerhet. Att han dessutom var den som en gång rekryterade mig till valforskningsprogrammet understryker ytterligare hans betydelse för min utveckling. Fil dr Mikael Gilljam har så länge jag minns varit min vän och kumpan både på och utanför institutionen. Kritiskt skarpsinne och personlig rakhet är några av de egenskaper jag avundas honom, alldeles särskilt när det är något av mina kapitel som skall nagelfaras.

Även Lars Esaiasson och Per Hedberg har följt mitt arbete på nära håll. Den förre har varit en kunnig kontaktperson i frågor om litterära referenser och har dessutom visat en "irriterande" kapacitet att skärpa till mina upptaktsmeningar. Den senare är min rumskamrat på institutionen sedan tio år. Under dagliga diskussioner har han lärt mig mycket, inte bara om politikvetenskapen.

I enlighet med institutionens praxis – vår ämnesföreträdare Bo Särlvik står fadder för flera examensbefrämjande reformer – har

professor Lennart Weibull och professor emeritus Jörgen Westerståhl granskat manuskriptet som så kallade "externa läsare". Att få sitt alster kommenterat av ett levande uppslagsverk och av en institution i svensk samhällsvetenskap är en erfarenhet jag unnar fler avhandlingsförfattare att få göra.

Utöver de redan nämnda har jag haft hjälp av ett stort antal personer. Martin Bennulf, Maria Oskarson och övriga på "tredje våningen" bidrar starkt till att forma den mycket speciella forskningsmiljö som jag vistas i. Professor Donald Granberg har korrigerat den engelska sammanfattningen. Lena Christensson och Britt Joninger renskrev en första version av manuskriptet. Under en dramatisk helg gjorde Maria Elliot med understöd av Bo Reimer och Charlotta Kratz en uppoffrande hjälpinsats.

Boken har utarbetats inom ramen för två av *Riksbankens Jubileumsfond* finansierade forskningsprojekt: "Svenska valrörelser 1956–1982" och "Riksdagen, valen och den representativa demokratin". I slutskedet har *Karl Staaffs fond för frisinnade ändamål* lämnat ett avgörande bidrag till tryckningen. Det kan låta sentimentalt eller övermaga – i värsta fall bådadera – men faktum är att det känns angenämt att indirekt få stöd från en person som har spelat en sådan nyckelroll i den utveckling jag försöker skildra. Nog pratat. Låt oss gripa historien an.

Göteborg i mars 1990

Peter Esaiasson

UPPGIFTEN

1

Ämnet

Torsdagen den 15 augusti 1985, strax före klockan 10 på förmiddagen, steg moderatledaren Ulf Adelsohn in i en kontorslokal på Hamngatan i Stockholm. Kontoret var inte vilket som helst. Det tillhörde Trefond Invest, populärt kallad Östra löntagarfonden. Adelsohns avsikt var att så här en månad före valdagen ställa frågor till fondens verkställande direktör Bo Dahlgren. Han hade bjudit med sig en grupp journalister att övervaka besöket.

Fonddirektören Bo Dahlgren ändrade på moderatledarens plan. Adelsohn tvingades ställa sina frågor bakom stängda dörrar, utom hörhåll för journalisterna. I en TV-intervju motiverade Dahlgren sitt beslut med att han och hans institution stod utanför valrörelsen. Adelsohn å sin sida avfärdade alla insinuationer om att det rörde sig om ett politiskt jippo. "Som ordförande för ett stort riksdagsparti gör jag många besök under en valrörelse och det här är bara ett av dem", sade han till Svenska Dagbladets utsände.[1]

Ulf Adelsohns besök på Östra löntagarfonden är i flera avseenden representativt för dagens valkampanjer. Även om besöket på fondkontoret blev ovanligt dramatiskt gör partiledarna regelmässigt liknande spektakulära framträdanden. Kampanjen inför 1988 års val bjuder på åtskilliga exempel: Olof Johansson invigde en boulebana i Visby, Carl Bildt provsköt pansarraketer i Halmstad, Ingvar Carlsson åkte båt längs Göta Kanal, Bengt Westerberg matade sälar utanför Forsmark, Lars Werner tog en simtur i Östersjön och miljöpartiets språkrör Eva Goës och Birger Schlaug reste runt med specialhyrt valtåg och sambaorkester.

Bakom partiledarnas lite märkliga framträdanden ligger en medveten kampanjstrategi. Numera betraktas TV och övriga massme-

dier som de i särklass viktigaste kanalerna till väljarna – långt mer betydelsefulla än valarbetarnas traditionella slit med möten och dörrknackningskampanjer. Partiledarnas udda framträdanden är ett sätt att skaffa partiet utrymme i mediernas valbevakning.

Problemet för partierna är att journalisterna har den yttersta bestämmanderätten över valrapporteringen. Ulf Adelsohn är en av dem som fått erfara att ett spektakulärt partiledarframträdande kan ges en negativ nyhetsvinkling. Moderatledarens besök på Östra löntagarfonden kom att utvecklas till ett tacksamt tema för motståndarna i valdebatten 1985.

Forskarnas iakttagelser

De inledande iakttagelserna känns igen från de senaste årens politiska debatt. Att valrörelserna är TV-dominerade och att partierna har fått svårare att göra sig gällande är vanliga påståenden bland både forskare och politiker. Inom samhällsvetenskapen har flera discipliner intresserat sig för valkampanjerna och för den politiska opinionsbildningens allmänna förutsättningar.

Väljarforskarna i Göteborg och annorstädes rapporterar att medborgarna har ändrat röstningsvanor under de senaste decennierna. I en strid ström av böcker hävdas att valmanskåren har blivit kunnigare, rörligare och mindre stabil. Påtagliga uttryck för förändringarna är att antalet partibytare ökar, att allt fler bestämmer sitt röstningsbeslut kort före valdagen och att klassröstningen minskar till förmån för åsiktsröstning. Med en ständigt marschberedd valmanskår har händelserna under valrörelserna fått ökad betydelse för partiernas styrkeförhållanden.[2]

Partiforskarna har inlemmat tesen om rörliga väljare i en debatt om partiernas eventuella kris. Många forskare hävdar att västvärldens etablerade partier håller på att förlora greppet om väljarna. Partiernas svårigheter tar sig bland annat uttryck i sjunkande medlemstal, ökat misstroende mot politiker och framgångar för missnöjespartier. Ett resonemang som förts går ut på att den gamla typen av massbaserade medlemspartier är alltför tungrodda för att kunna möta det moderna samhällets krav på flexibilitet. TV:s genombrott sägs också ha minskat behovet av stora medlemsskaror för valarbetet.[3]

Medieforskarna har tagit fasta på sitt studieobjekts nyckelställning i politiken. Den norske maktutredaren Gudmund Hernes menar att det moderna samhället kännetecknas av överskott på information och att massmedierna därför tillämpar olika tekniker för att fånga publikens uppmärksamhet: personifiering, tillspetsning, förenkling, polarisering, intensifiering och konkretisering. Jörgen Westerståhl och Folke Johansson talar om konfrontationsjournalistik och menar med det att massmedierna ständigt framhäver konflikter framför samarbetsmöjligheter. Resultatet av mediernas starka ställning har enligt Kent Asp blivit en politikens *medialisering*. Politikerna tenderar att anpassa sitt agerande till mediernas sätt att bevaka politiken. Dramatiska partiledarutspel är ett exempel på hur teknikerna med personifiering och tillspetsning kan tillämpas.[4]

Forskningsuppgiften ringas in

Spektakulära partiledarframträdanden, rörliga väljare, medialisering och krisande partier – forskningsexposén visar på intressanta infallsvinklar till dagens valkampanjer. Det förefaller som om kampanjerna är inne i ett brytningsskede. Men oavsett hur välgrundade forskarnas observationer än är finns det anledning att vara försiktig med omdömen om samtiden. Erfarenheten lär oss hur lätt det är att tillskriva den egna tidens förändringstendenser orimliga proportioner. För att säkrare kunna uttala oss om eventuella omvälvningar av valkampanjerna behöver vi ytterligare perspektiv.

Djuplodande fallstudier och internationella jämförelser är två vetenskapliga metoder för att skapa perspektiv på samhällsföreteelser. I den här boken skall en tredje framkomstväg prövas – den historiska. Vi skall söka oss långt tillbaka i tiden för att studera hur valkampanjerna har utvecklats genom åren. Tanken är att erfarenheter från det förgångna skall hjälpa oss att urskilja det historiskt unika i nutidens valkampanjer.

Startpunkten för de systematiska analyserna har satts vid en av märkeshändelserna i svensk politisk historia – 1866 års representationsreform. Andrakammarvalet på hösten 1866 var första gången som riksdagsmännen valdes utan ståndsskrankor, låt vara att rösträtten var starkt beskuren.

Resan genom historien har centrerats kring *partierna*. Det är

partiernas organiserade kampanjaktiviteter med valmöten, dörrknackningskampanjer, broschyrer och mediekontakter som skall följas över tid. Privata övertalningsförsök mellan arbetskamrater, vänner och familjemedlemmar och andra former av fristående valrörelseaktiviteter kommer inte att behandlas närmare.

Bokens huvudrollsinnehavare är *partiledarna*. Särskilda ansträngningar läggs ned på att följa de svenska partiledarnas väg från 1800-talets framträdanden på lokala valmöten till dagens presskonferenser, korta appelltal och – löntagarfondsbesök. Vad är nytt och vad är gammal sedvana i 1980-talets partiledarkampanjer?

Ett ytterligare vägval är att valkampanjerna granskas ur ett *opinionsbildningsperspektiv*. Demokratiteoretiska aspekter av valkampanjerna – de politiska valen som instrument för folkviljans förverkligande – lämnas den här gången därhän.

Frågorna

Huvudsyftet med denna bok är att kartlägga formerna för partiernas valkampanjer under perioden 1866–1988. Härvid ägnas särskild uppmärksamhet åt partiledarnas ageranden. Avsikten är att inom en bred politisk kontext studera vilka kanaler för väljarkontakter som har utnyttjats genom åren. Innehållsliga aspekter av valkampanjerna behandlas mindre utförligt.

Framställningens tyngdpunkt vilar på beskrivande analyser av kampanjhistoriens förlopp. Undersökningens *förklarande* ambitioner är betydligt lägre ställda. Uppgiften är att diskussionsvis beröra tänkbara förklaringar till kampanjarbetets utveckling. Förklaringsdiskussionen tar avstamp i spänningen mellan viljeutrustade partier och gränssättande förutsättningar.

Undersökningen innefattar samtliga direktval till riksdagen under perioden 1866–1988. Det innebär att sammanlagt 42 valtillfällen kommer att behandlas (35 andrakammarval och 7 val till enkammarriksdagen). Indirekta val till första kammaren och val till kommunala församlingar har däremot uteslutits.

Kartläggningen av kampanjhistorien inleds med en *kronologisk genomgång* av valrörelserna från 1866 och framåt. Analyserna handlar bland annat om partierna och partiledarna som *aktörer* i valkampanjerna. Miljöpartiets valframgång 1988 beskrevs i debatten som

den första inbrytningen av en ny partibildning sedan 1917, men så sent som under trettiotalet var situationen i riksdagen så turbulent att ingen kunde ana att det svenska partisystemet skulle komma att framstå som ett mönster av stabilitet. En första forskningsuppgift är därför att reda ut vilka partier som har ställt upp till val under olika tidsperioder och vilka personer som har stått i ledningen för partierna. I uppgiften ingår också att diskutera partiernas "hälsotillstånd" beträffande organisatoriska resurser och interna stridigheter. Inte minst kring partiledarposterna har det utkämpats åtskilliga bataljer genom åren.

Ett andra område för de historieskrivande analyserna berör *kampanjkanalerna*. Vilka kanaler för väljarkontakter har partierna utnyttjat under olika tidsperioder? När började tekniken med hembesök att praktiseras och vilka medel tillgrep partierna i det första mötet med en demokratisk valmanskår 1921? Utnyttjandet av pressen, radion och televisionen är naturligtvis också av intresse. Specialanalyser görs här av hur Sveriges Radios valprogram har utformats vid olika valtillfällen.

Andra frågor gäller partiernas *kontroll* över kampanjkanalerna samt *uppfattningar* om de olika kanalernas effektivitet och legitimitet. Hur har partiernas möjlighet att bestämma innehållet i press, radio och TV förändrats över tid? Har socialdemokratiska och borgerliga företrädare alltid varit eniga om vilka påverkansmetoder som är legitima?

Analyserna av valrörelsernas *innehåll* handlar framför allt om vilka sakfrågor som har dominerat valdebatterna och om konfliktmönstren mellan partierna. Ett diskussionsämne är också sambandet mellan valdebattens konfliktnivå och väljarnas benägenhet att gå och rösta.

Analysen av valfrågorna har betydelse för en av undersökningens specialuppgifter, nämligen att *karakterisera* de enskilda valtillfällena. Kosackvalet 1928 har gått till historien mycket tack vare den slagkraftiga namnetiketten. På grundval av viktiga sakfrågor, dominerande personer och nyheter i opinionsbildningen skall vi försöka hitta motsvarande slagkraftiga beteckningar på undersökningens övriga 41 valtillfällen.

Genomgången av valrörelsehistorien görs mot en bred bakgrund av politiska omständigheter. Det är framför allt viktigare händelser och konstitutionella förändringar som tas upp. Unionskrisen med

Norge 1905, Amalthea-attentatet 1908 och seklets båda världskrig borgar för att valrörelserna ofta har utspelats mot nog så dramatiska händelsebakgrunder.

Sedan den kronologiska genomgången av valrörelsehistorien klarats av riktas intresset mot *tidsöverblickande* analyser. Det är tre frågeområden som skall behandlas: trender i partiernas respektive partiledarnas kampanjarbete, samt kampanjkulturer hos de enskilda partierna.

Forskningsstrategin bakom *trendanalyserna* har varit att isolera olika aspekter av de enskilda kampanjkanalerna och att följa utvecklingen genom åren. Här berörs både utbudsaspekter och efterfrågeaspekter av kampanjarbetet: Hur många valmöten har partierna *arrangerat* under olika tidsperioder och hur många väljare har *besökt* mötesarrangemangen? Utöver mötesverksamheten omfattar tidsserierna arbetsplatsagitation, dörrknackningskampanjer, valbroschyrer, affischer, Sveriges Radios speciella valprogram och massmediernas valbevakning.

Beträffande partiledarna har ambitionen varit att kartlägga *samtliga* offentliga kampanjframträdanden sedan 1866. Tidsserierna visar bland annat *hur ofta* partiledarna har framträtt och *vad* partiledarna har gjort under sina framträdanden. Hur mycket tid har exempelvis ägnats åt spektakulära kampanjinslag under olika tidsperioder?

Medan trendanalyserna handlar om partiernas gemensamma utveckling tar diskussionen om kampanjkulturerna fasta på partiernas *särdrag*. Frågan är om det finns några skillnader mellan partiernas sätt att förhålla sig till valkampanjerna och om dessa skillnader i så fall har ökat eller minskat under åren. Med förhållningssätt menas i det här sammanhanget både den praktiska utformningen av kampanjerna (vilka kanaler som utnyttjas) och synen på organiserad valagitation (vilka påverkansmetoder som anses acceptabla).

Att försöka *förklara* valkampanjernas utveckling kräver andra överväganden än kartläggningsarbetet. Ambitionerna på detta område är begränsade. Bokens förklaringsanalyser utgår från föreställningen att partierna har centrala ledningar som beslutar om hur kampanjarbetet skall utformas, och att partiledningarnas handlingsalternativ bestäms av en rad förutsättningar. Forskningsuppgiften består i att diskutera vilken betydelse olika förutsättningar kan ha haft för partiledningarnas syn på handlingsalternativen. Exempel på

intressanta faktorer är rösträttsbestämmelser, transportmöjligheter och, naturligtvis, nutidens diskussionsämne nummer ett – televisionen.

Undersökningsmaterialet

En fråga som omedelbart pockar på svar är hur kartläggningen av partiledarnas kampanjhistoria egentligen skall gå till. Något lättillgängligt källmaterial står inte att finna. I den vetenskapliga litteraturen finns sporadiska uppgifter om främst äldre partiledargenerationers kampanjaktiviteter, men systematiska genomgångar saknas. Inte heller kan partiernas verksamhetsberättelser stå till tjänst med annat än enstaka uppgifter. En möjlig framkomstväg vore att gå igenom partiledarnas efterlämnade anteckningar som samlats i olika arkiv runt landet, men inte heller denna arbetskrävande metod torde vara heltäckande. Den lösning som har valts är i stället att basera undersökningen på pressens valbevakning.

Förfarandet är mycket enkelt. För var och en av de aktuella valrörelserna har jag granskat artiklar, notiser och mötesannonser i ett urval tidningar, varvid varje rapport om ett partiledarframträdande registrerats. Sammanlagt har närmare 10 000 tidningsexemplar analyserats. Urvalsprincipen har varit att varje parti skall vara representerat med sitt huvudorgan.[5]

Ger då tidningsmaterialet en tillförlitlig bild av partiledarnas kampanjinsatser? Efter förfrågan har partierna stått till tjänst med underlaget för en kvalitetskontroll. I samband med riksdagsvalen 1982, 1985 och 1988 ombads partierna att göra egna sammanställningar av partiledarnas kampanjprogram. Sedan de partibaserade sammanställningarna korrigerats med uppgifter från pressens valbevakning – det visade sig att ett mindre antal programpunkter hade förbigåtts – har vi tillgång till ett kontrollinstrument som uppfyller högt ställda krav på fullständighet.[6]

I tabell 1.1 jämförs sammanställningar av partiledarnas kampanjinsatser baserade på tidningsmaterialet respektive på det korrigerade partimaterialet. Sammanställningarna visar det totala antalet offentliga kampanjframträdanden som partiledarna gjorde under valrörelserna 1982 och 1985. Med kampanjframträdanden menas utåtriktade programpunkter som mötesanföranden, presskonferen-

ser, medverkan i Sveriges Radios valprogram, arbetsplatsbesök och mer udda tillfällighetsframträdanden.

Tabell 1.1 Ger tidningarna en tillförlitlig bild av partiledarnas kampanjprogram under valrörelserna 1982–1985? En jämförelse mellan partiernas egen rapportering och en sammanställning baserad på tidningarnas valbevakning (sammanlagt antal offentliga kampanjframträdanden)

	1982			1985		
	tidnings-material	parti-material	täcknings-procent	tidnings-material	parti-material	täcknings-procent
Lars Werner	68	79	86	68	82	83
Olof Palme	82	84	98	125	129	97
Thorbjörn Fälldin	70	76	91	87	91	96
Ola Ullsten/ Bengt Westerberg	100	106	91	108	115	94
Ulf Adelsohn	68	71	96	92	94	98
Medeltal	78	83	94	96	102	94

Kommentar: Täckningsprocent anger hur stor andel av partiledarnas programpunkter som rapporteras i tidningarnas valbevakning.

Pressmaterialet visar sig klara kontrollen bra om än inte perfekt. De allra flesta kampanjframträdanden som partiledarna gjorde under valrörelsen rapporterades också i tidningarna. Lars Werners kampanjprogram fick den minst utförliga bevakningen medan rapporteringen från Olof Palmes och Ulf Adelsohns kampanjer var i det närmaste fullständig. Räknat i medeltal för samtliga partiledare rapporterade tidningarna om 94 procent av programpunkterna i partiernas egna sammanställningar.[7]

För äldre perioder i kampanjhistorien saknas motsvarande sammanställningar av det "verkliga" antalet partiledarframträdanden. Här har mindre systematiska kontrollmetoder måst tillgripas. De tidningsbaserade sammanställningarna av partiledarkampanjerna har jämförts med enstaka uppgifter i memoarer, biografier, tryckta dagböcker, verksamhetsberättelser och vetenskapliga studier. Huvudintrycket av dessa stickprovskontroller är positivt. Enstaka framträdanden som finns omnämnda i litteraturen – överraskande många memoarförfattare berättar om sina intryck av partiledarna som mötestalare – har oftast kunnat identifieras i tidningarna. Det finns också en god överensstämmelse mellan tidningsmaterialet och om-

dömen som att "1911 års kampanj var Hjalmar Brantings dittills mest energiska". Stickprovskontrollernas detaljer presenteras löpande i bokens notapparat.[8]

Även de allmänna beskrivningar av valkampanjerna som ges i litteraturen stärker tilltron till att tidningarnas valbevakning ger en rimlig bild av partiledarnas insatser. Enligt min bedömning finns det ingen anledning misstänka att pressens bevakning av partiledarnas kampanjer har blivit mer heltäckande med åren. Som kommer att framgå har partiledarna stått i centrum för valdebatterna ända sedan 1900-talets början.

Den sammanfattande slutsatsen från kvalitetskontrollerna är att pressmaterialet ger en god men något underskattande bild av partiledarnas kampanjinsatser. Enligt de mest systematiska jämförelser som kunnat göras fångar genomgången av de närmare 10 000 tidningsexemplaren drygt 90 procent av kampanjaktiviterna. Målsättningen att kartlägga samtliga partiledarframträdanden är inte alltför avlägsen.[9]

Genomgången av tidningarnas valbevakning har också fyllt andra viktiga funktioner för undersökningen. Pressen är en av huvudkällorna för analyserna av valdebatternas *innehåll*. Vidare ger tidningsintervjuer med partiföreträdare information om kampanjarbetets utformning och om den rådande synen på organiserad valagitation. Dessutom – och det här är en avsevärd bonuseffekt – erbjuder tidningarna en möjlighet för nutida betraktare att orientera sig om stämningslägen under äldre tiders valrörelser.

Utöver pressens valbevakning baseras boken på ytterligare en rad materialtyper. Valforskningsprogrammet vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg – där jag själv arbetat i olika kapaciteter sedan 1980 – erbjuder ett rikt datamaterial bestående av surveyundersökningar med väljare och riksdagsledamöter samt innehållsanalyser av press, radio och TV. Andra viktiga materialtyper är internt partitryck, offentlig statistik, surveyundersökningar av privata opinionsinstitut och inspelningar av Sveriges Radios valprogram. Vidare lutar sig boken tungt mot tidigare forskningsinsatser och mot övrig politisk litteratur. Slutligen har jag varit i personlig kontakt med olika partiföreträdare.

Valforskningsprogrammets *väljarundersökningar* har i det här sammanhanget sin främsta förtjänst i att de ger besked om kampanjkanalernas räckvidd. Med hjälp av väljarundersökningarna kan vi

studera hur många väljare som besökt valmöten, som fått hembesök från partierna, som konfronterats med arbetsplatsagitation, som tagit del av valbroschyrer och som tittat på Sveriges Radios valprogram. Tidsmässigt täcker väljarundersökningarna perioden 1956–1988.[10]

Den svenska serien av statsvetenskapliga väljarundersökningar är en av världens absolut längsta – bara USA och i någon mån Norge kan konkurrera – men täcker trots det bara en fjärdedel av undersökningsperioden. Genom att även utnyttja de privata opinionsinstitutens studier kan undersökningsstrecket knuffas ytterligare något decennium bakåt i tiden. Svenska Gallupinstitutets pionjärundersökningar från 1940-talet gör det möjligt att studera kampanjkanalernas räckvidd under hela efterkrigstiden.

Valforskningsprogrammets *innehållsanalyser* av press, radio och TV ger systematisk information om vilka ämnesområden som dominerat valdebatterna och om partiledarnas ställning i massmediernas nyhetsbevakning. De systematiska undersökningarna behandlar perioden 1956–1988.[11]

Det *interna partimaterialet* består huvudsakligen av verksamhetsberättelser och valmanifest. Verksamhetsberättelserna innehåller ofta redogörelser för mötesverksamheten och för det tryckta valmaterialet. Valmanifesten ger en uppfattning om vilka sakfrågor partierna har prioriterat vid olika valtillfällen.[12]

Statistiska centralbyråns *officiella valstatistik* löper ända tillbaka till 1866 och innehåller detaljerade uppgifter om även annat än valresultat och valdeltagande. Inspelningar av *Sveriges Radios valprogram* från starten 1932 och framåt tillhandahålls av Arkivet för Ljud och Bild. I det här sammanhanget har valprogrammen främst utnyttjats för analyser av valkampanjernas innehåll. *Politikerkontakterna* har i första hand syftat till att samla in uppgifter om partiernas aktiviteter under 1980-talets valrörelser. Några intervjuer med partiledare och övriga politiska nyckelpersoner har inte genomförts.

Den *politiska litteraturen*, slutligen, består av memoarer, biografier, tryckta dagböcker och vetenskapliga bearbetningar. Svensk memoarlitteratur beskylls ibland för att vara av låg kvalitet, men den rymmer trots allt en hel del information om valkampanjernas utformning, inte minst av det anekdotiska slaget. Politiska dagböcker som tryckts och därmed gjorts tillgängliga för en större publik erbjuder en fascinerande möjlighet att komma tidigare politi-

kergenerationer in på livet. De hundratals böckerna med relevans för valrörelsehistorien kommer att presenteras fortlöpande i bokens fotnoter. En principdiskussion om den vetenskapliga kampanjlitteraturen förs längre fram i det här kapitlet.

Undersökningsmaterialets kvalitet

Det behöver knappast sägas att en studie som täcker 120 år och 42 valtillfällen brottas med luckor i undersökningsmaterialet. Underlaget för kartläggningen av partiledarkampanjerna har redan diskuterats. Men vilken kvalitet håller materialet beträffande övriga frågeställningar?[13]

Analyserna av partierna och partiledarna som *aktörer* i opinionsbildningen bygger framför allt på sammanställningar av den politiska litteraturen. Här blottläggs besvärande brister i svensk partiforskning. Särskilt bondeförbundets äldsta historia är otillfredsställande undersökt. Problemen accentueras av att bondeförbundet – och även centerpartiet – är underrepresenterade i den politiska memoarlitteraturen. Exempelvis har inte någon av partiets ledare publicerat memoarer, dagböcker eller liknande.

Undersökningen av vilka *kampanjkanaler* partierna utnyttjat under olika tidsperioder bygger på politisk litteratur, på tidningarnas valbevakning och på internt partimaterial. Här finns det vissa problem beträffande främst "dolda" former av valagitation på arbetsplatser och i hemmiljö. På de flesta punkter håller dock materialet för en tämligen hårdhänt granskning enligt källkritikens klassiska komponenter: samtidskrav, tendenskritik och beroendekritik.[14]

Vad beträffar kampanjkanalernas *räckvidd* är materialsituationen sämre. För perioderna före surveyteknikens genombrott kan vi endast göra grova beräkningar. Från och med 1940-talet och de första gallupstudierna förbättras undersökningsmöjligheterna betydligt. Variationer i frågeformuleringar och risken för minnesfel hos intervjupersonerna är dock försvårande faktorer att ta hänsyn till.

Partiernas grad av *kontroll* över kampanjkanalerna är ett komplicerat forskningsområde. Slutsatserna får i första hand baseras på rimlighetsresonemang utifrån partiernas sätt att närma sig tidningarna och övriga kampanjkanaler. Beträffande massmediernas partitrohet finns också flera tidigare forskningsinsatser att lita till.

Analyserna av politikernas *uppfattningar* om kampanjkanalernas effektivitet och legitimitet bygger på internt partimaterial, på tidningsintervjuer och på uppgifter i den politiska litteraturen. Forskningsproblemet består här i att utvärdera de omdömen som har fällts av olika partirepresentanter, d.v.s. att pröva om de uttalade motiveringarna överensstämmer med de "verkliga" motiven. Partirepresentanternas uttalanden – där sådana står att finna – kan vara färgade av exempelvis hänsyn till valarbetarnas kampmoral.[15]

Undersökningarna av valdebatternas *innehåll*, slutligen, får bedömas vila på relativt säker grund. Visserligen täcker valforskningens systematiska innehållsanalyser av pressen endast perioden sedan 1956 års val. Men genomgångar av pressens valbevakning och av partiernas valmanifest, kombinerad med uppgifter i den politiska litteraturen, torde ge en acceptabel bild av vilka sakfrågor som har dominerat valdebatterna.[16]

Kompletterande materialtyper

Som synes finns det betydande luckor i undersökningsmaterialet. Skulle då inte ytterligare materialinsamlingar ha kunnat förstärka undersökningens empiriska bas? Frågan är på sätt och vis trivial. Det går *alltid* att samla in mer material. Men trots faran att säga det självklara kan det finnas anledning att diskutera tänkbara kompletteringar.[17]

Intervjuer med partiledare och andra nyckelpersoner är det mest uppenbara kompletteringsalternativet. Vad som kan anföras mot elitintervjuer är – förutom eventuella svårigheter att få komma till tals med berörda personer – att undersökningens inriktning på långsiktiga trender gör detaljerad information från nutidens politiker mindre värdefull än i många andra sammanhang. På gott och ont är *Svenska valkampanjer* en bok skriven från historisk läktarplats.[18]

Undersökningens inriktning på långsiktiga utvecklingstendenser är ett argument också mot mer *direkta* datainsamlingsmetoder. Valkampanjerna är annars ett område där direktobservationer har mycket att tillföra. Att exempelvis sitta med i partiledarnas kampanjbussar torde ge värdefull information om förhållandet mellan politiker och journalister under valrörelserna.[19]

En tredje möjlighet att bredda materialbasen är att inventera

arkivsamlingar och inofficiellt partitryck. De tryckta dagböcker och brevsamlingar som finns tillgängliga antyder att det finns en hel del information att hämta i arkiven. Diskussionsprotokoll och andra inofficiella partihandlingar kan antas innehålla klargörande uttalanden om valkampanjernas utformning. Arkivmaterialet och det inofficiella partitrycket kommer nu undersökningen till del enbart via tidigare forskningsinsatser.

En sista kompletterande materialtyp, som kan förväntas ha framtiden för sig, är *datorupplagda register*. När så småningom historisk statistik rörande exempelvis folkräkningar, valresultat och organisationsutveckling kan sammanställas till enhetliga register kommer nya analysmöjligheter att öppnas.[20]

Partiorienterad kampanjforskning

Väljare, partier och massmedier är att betrakta som valrörelsernas tre huvudaktörer. Kring var och en av dessa aktörer finns en forskningstradition med relevans för en studie av valkampanjernas historia. I det här sammanhanget skall vi koncentrera oss på den forskning som utgår från *partierna* och som analyserar olika aspekter av partiernas kampanjarbete.[21]

Böcker av Moisei Ostrogorski, Robert Michels, Maurice Duverger och Giovanni Sartori är centrala för all partiforskning, men något standardverk om partiernas *valkampanjer* står inte att finna. Den partiorienterade kampanjforskningen saknar motsvarigheter till paradigmatiska arbeten som *The American Voter* av väljarforskarna från University of Michigan och *The People's Choice* av medieforskaren Paul Lazarsfeld och hans medarbetare. För att kunna placera vår undersökning i dess forskningsmässiga sammanhang tvingas vi bygga från grunden.[22]

Ett vanligt sätt att organisera forskningsöversikter är att arbeta kronologiskt och beskriva forskningsfältets successiva framväxt. En annan möjlighet är att låta några verkligt inflytelserika arbeten representera olika traditioner. Ett tredje alternativ är att systematisera efter tematiska överväganden. Den översikt som här skall presenteras bygger på den senare principen. I det följande skall några viktiga – och för all del även några mindre briljanta – forskningsinsatser om partiernas valkampanjer presenteras under fyra

rubriker: ämnesinriktning, teoretiskt perspektiv, generaliseringsnivå och tidsperspektiv.[23]

Ämnesinriktning

Ett sätt att systematisera kampanjstudiernas ämnesinriktning är att skilja mellan *form*, *innehåll* och *effekt*. Formmässiga studier tar upp olika aspekter av *sättet* att bedriva kampanjarbete, exempelvis partiernas prioritering mellan olika kampanjkanaler. Innehållsliga studier undersöker vad valkampanjerna *handlar om*. Effektstudier tar upp valkampanjernas *konsekvenser*.

Formmässiga kampanjstudier är något av en amerikansk specialitet. Karl Lamb och Paul Smith konstaterade på sextiotalet att presidentkandidaternas kampanjstaber ofta fattade sina beslut på irrationella grunder. Christopher Artertons *Media Politics* tar det ovanliga greppet att skifta mellan kandidaternas och journalisternas perspektiv på valkampanjerna. Ett ytterligare exempel på det breda ämnesurvalet är Edie Goldenburgs och Michael Traugotts utförliga dokumentation av kongresskandidaternas satsningar på TV-reklam.[24]

Amerikanska kampanjmetoder har väckt uppmärksamhet i Europa ända sedan 1800-talet – de Tocqueville var en tidig introduktör – och den nuvarande trenden med allt fler professionella kampanjkonsulter har ytterligare understrukit särställningen. Välrenommerade analyser av konsultyrkets framväxt är Larry Sabatos *The Rise of Political Consultants* och Frank Luntz *Candidates, Consultants and Campaigns*. Bland handfasta läroböcker för kampanjmakarna kan nämnas Robert Agranoffs *The Management of Election Campaigns*. USA är också det enda land som kan skryta med en egen tidskrift för kampanjkonsulter – *Campaigns & Elections*.[25]

De första *svenska* studierna av partiernas kampanjer gjordes av aktiva politiker. Axel Jäderin – konservativ tidningsman och för övrigt Hjalmar Brantings svåger – skrev 1914 en tioårskrönika över allmänna valmansförbundet, och liberalen Arvid Grundel gjorde sammalunda om frisinnade landsföreningen. Så småningom vaknade även akademikerna. Nämnas kan Hans-Krister Rönbloms doktorsavhandling *Frisinnade landsföreningen 1902–1927* och Edvard Thermænius lärobok *Sveriges politiska partier*.[26]

Den hittills största satsningen på formmässiga kampanjstudier

gjordes av 1960-talets kommunalforskare. Statsvetare över hela landet gick samman och studerade bland annat partiernas valförberedelser, sätt att utforma kampanjerna och förekomsten av lokala handlingsprogram. Dessa studier har senare följts upp i två nya kommunalforskningsprojekt.[27]

En presentation av den *innehållsorienterade* kampanjforskningen kan göras utomordentligt lång. Forskarna har analyserat en rad olika materialtyper och innehållsaspekter. Valmanifest, annonser, mötesanföranden, pressmeddelanden och presentationsprogram i TV är exempel på materialtyper som undersökts. Beträffande innehållsaspekterna kan nämnas kartläggningar av sakfrågor, av ideologiska teman, av vallöften och av referensgrupper. Mångfalden är i det här sammanhanget inte enbart ett styrkebesked. Det råder en frapperande brist på samordning mellan de innehållsorienterade undersökningarna.[28]

Kvantitativ innehållsanalys är något av en nordisk specialitet och metoden har utnyttjats flitigt när det gäller att granska de svenska partiernas valpropaganda. Redan på femtiotalet studerade Jörgen Westerståhl och Bo Särlvik TT:s bevakning av partiernas pressmeddelanden. Det nuvarande valforskningsprogrammets undersökningar har tidigare omnämnts.[29]

Vid sidan av valforskningen har den så kallade Partiforskningsgruppen i Stockholm och Lund genomfört omfattande innehållsanalyser av partiernas valmaterial under perioden 1960–1970. Gemensamt för undersökningarna är stora arbetsinsatser men något svåröverskådliga resultatredovisningar. Kommunalforskarna är en tredje grupp av huvudmän för innehållsorienterade kampanjstudier. Inom sextiotalets kommunalforskningsgrupp analyserades bland annat hur vanligt det var att partierna drev lokala frågor i kampanjerna.[30]

Effektorienterade kampanjstudier behandlar en rad ämnen. En långsiktig och systeminriktad effektstudie kan exempelvis handla om valkampanjernas konsekvenser för den representativa demokratin. En mer kortsiktig studie kan analysera kampanjens inverkan på regeringspolitiken eller – vilket har hänt – på självmordsfrekvensen i samhället. I det här sammanhanget är dock intresset riktat mot en speciell frågeställning: har kampanjerna några effekter på väljarnas valhandlingar?[31]

Ett lite bortglömt exempel på en effektstudie med partier, väljare

och massmedier kan hämtas från den pseudoexperimentella samhällsforskningens ungdomsår. Den amerikanske socialpsykologen G W Hartmann ville på 1930-talet undersöka huruvida emotionell eller rationell argumentation är effektivast när det gäller att påverka människors beteende. För att besvara frågan lät han inför ett lokalt val distribuera två typer av valbroschyrer med propaganda för socialistpartiet. I den ena broschyren presenterades emotionella skäl för att rösta på partiet medan den andra broschyren tog upp en rationellare argumentation. Som undersökningens kontrollgrupp fungerade ett område där inga broschyrer spreds. Det visade sig att socialistpartiet gick framåt ovanligt mycket i båda de områden där det spritts broschyrer, och att ökningen var allra störst i det emotionellt bearbetade området.[32]

De mer specialiserade forskningsinsatserna om kampanjeffekter hör hemma i en av två huvudgrupper: sådana som studerar den *indirekta* opinionsbildningen förmedlad via massmedierna, och sådana som studerar partiernas *direkta* kampanjaktiviteter genom valmöten, dörrknackning och arbetsplatsagitation.

Studier av massmediernas kampanjeffekter (indirekt opinionsbildning) är ett snabbt växande forskningsområde. Utan att gå in på detaljer – det finns tusentals undersökningar att referera och flera kompetenta översikter att hänvisa till – kan sägas att den allmänna frågan om massmediernas effekter har besvarats på olika sätt vid olika tillfällen. Under perioden mellan första och andra världskriget tillskrevs medierna mycket starka effekter. Därefter följde en tid när många forskare började tvivla på mediernas möjligheter att direkt påverka människors beteende. I stället framhävdes betydelsen av den personliga kommunikationen människor emellan. Dagens medieforskare betonar återigen mediernas starka effekter. Med hänvisning till betydelsen för människors verklighetsuppfattningar menar många forskare att medierna är mycket viktiga i den politiska opinionsbildningen.[33]

Forskningen om effekterna av partiernas direkta kampanjaktiviteter är av blygsammare omfattning. Vanligast är att undersöka betydelsen av partiernas dörrknackningskampanjer. Undersökningsmetoderna varierar men slutsatserna brukar vara desamma: Partiernas direkta kampanjaktiviteter har sin största betydelse i att öka väljarnas röstningsbenägenhet. Det är avsevärt mycket svårare att påverka väljarnas val av parti. Till samma slutsats har också politi-

kens praktiker kommit. Under valrörelserna brukar partierna koncentrera sina hembesök till bostadsområden där väljarna kan förväntas ha en positiv grundinställning.[34]

Teoretiskt perspektiv

Den partiorienterade kampanjforskningen är inte känd för att ha lämnat några tyngre teoretiska bidrag till samhällsvetenskapen. Många kampanjstudier är renodlade beskrivningar utan explicita teoriövervägande. Bland uttalat teorianknutna studier är det två perspektiv som dominerar: ett kommunikationsteoretiskt och ett rationalistiskt.[35]

Kommunikationsteoretiskt anknutna studier analyserar som regel valkampanjerna enligt den välkända modellen sändare-meddelande-kanal-mottagare. Partierna betraktas som modellens sändare, väljarna som mottagare och de budskap partierna önskar förmedla som meddelanden. Modellens kanaler utgörs av bl.a. broschyrer, valmöten, hembesök samt press, radio och TV. De empiriska undersökningarna behandlar olika aspekter av kommunikationsprocessen, t.ex. vilka budskap som förmedlas och vilka kanaler som utnyttjas.

Kommunikationsmodellen har haft en framträdande ställning inom svensk partiorienterad kampanjforskning. När Jörgen Westerståhl och Bo Särlvik på 1950-talet började sina systematiska studier av väljare och val styrdes de av kommunikationsteoretiska överväganden. Målsättningen var att analysera hela kommunikationsprocessen under valrörelserna, även om analyserna ofta utgick från väljarna och inte från partierna. Även sextiotalets kommunalforskare utnyttjade i stor utsträckning fyrstegsmodellen med sändare, kanal, meddelande och mottagare.[36]

Någon klar och entydig definition av det *rationalistiska* perspektivet är svår att åstadkomma. I kölvattnet till Anthony Downs *An Economic Theory of Democracy* har det producerats en rad kampanjstudier som i någon mening kan kallas rationalistiska. Den gemensamma nämnaren mellan undersökningarna är koncentrationen på hur olika aktörer – det kan röra sig om partiernas centrala valledningar, lokala partiorganisationer eller enskilda presidentkandidater – fattar sina beslut. Analyserna syftar till att rekonstruera aktörernas beslutskalkyler sådana som de faktiskt var, eller till att

pröva huruvida aktörernas agerande kan förklaras med hjälp av i förväg uppställda rationella målsättningar.[37]

De rationalistiska kampanjanalyserna kan vara mer eller mindre formaliserade. Exempel på läsvänliga studier där den rationalistiska ansatsen enbart utgör ett bakgrundstema är John Aldrichs *Before the Convention* och Benjamin Pages *Choices and Echoes in Presidential Elections*. Sverige kan erbjuda en rationalitetsstudie av mer formaliserat slag. Magnus Isberg, Anders Wettergren, Jan Wibble och Björn Wittrock undersöker i den gemensamma doktorsavhandlingen *Partierna inför väljarna* om innehållet i valpropagandan 1960–1966 kan förklaras med målet röstmaximering. Författarna kan – kanske inte helt oväntat – bekräfta att röstmaximeringen förklarar mycket av partiernas ageranden under valrörelserna.[38]

Ett tredje förekommande teoretiskt perspektiv inom kampanjforskningen – vid sidan av de två dominanterna – utgår från partiernas *organisationsform*. En startpunkt i dessa sammanhang är Maurice Duvergers distinktion mellan medlemsstarka *masspartier* och svagare organiserade *kaderpartier*. Duvergers tes att masspartiernas överlägsna medlemsstyrka innebär en fördel i kampen om väljarna har blivit livligt ifrågasatt. På basis av amerikanska erfarenheter har bland andra Leon Epstein hävdat att de flexiblare kaderpartierna är bättre lämpade för TV-ålderns valkampanjer.[39]

På senare år har den partiorienterade kampanjforskningen börjat berikas med nya teoretiska infallsvinklar. Som en variant av den rationalistiska ansatsen kan den formella *spelteorin* nämnas. Statsvetaren Steven Brams har utvecklat matematiska modeller för att förklara amerikanska presidentkandidaters kampanjplanering.[40]

Cybernetik är ett annat alternativ som har nämnts. Paul Smith har försökt analysera den amerikanska presidentvalskampanjen 1980 som en serie av in- och utgående kommunikation. *Retorikforskningen* i Sverige har fått ett uppsving på senare år och erbjuder en speciell infallsvinkel till valagitationen. Ytterligare ett perspektiv som har prövats på senare år är det *marknadsinriktade*. Enligt detta perspektiv utgår forskarna från erfarenheter inom reklamforskningen och betraktar partierna som produktsäljande företag. Slutligen kan nämnas att den expanderande *organisationsteoretiska* forskningen har en del bidrag att lämna. Ännu så länge har det dock blivit mer av beskrivande studier än av teori när ansatsen har prövats på valkampanjer.[41]

Generaliseringsnivå

Generaliseringsnivå är ett tredje tema i systematiseringen av kampanjforskningen. Enskilda kampanjstudier kan placeras på ett kontinuum mellan specifika och generella undersökningar. Huvudsyftet med *specifika* studier är att analysera kampanjerna vid ett speciellt valtillfälle. *Generella* studier syftar däremot till uttalanden om valkampanjer i allmänhet; det enskilda valtillfället är enbart intressant som undersökningsobjekt.

En särpräglad skola bland de specifika kampanjstudierna är *Nuffield College-traditionen.* David Butler och hans statsvetarkollegor från universitetet i Oxford har publicerat monografier om vart och ett av efterkrigstidens brittiska parlamentsval. Karakteristiskt för böckerna, som alla bär namnet *The British General Election* med tillägg för aktuellt årtal, är försöken till helhetsteckningar av de enskilda valrörelserna. Forskarnas målsättning är att förklara valresultatet med hänvisning till händelseförloppet under och inför valrörelserna. De viktigaste materialtyperna är intervjuer med ledande partiföreträdare, kvalitativa studier av massmedierna samt forskarnas egna observationer av det politiska händelseförloppet. Även kvantitativa analyser av partimaterial, medier och valstatistik ingår i undersökningarna.[42]

Nuffield College-forskarnas sätt att utforska valrörelserna har kommit till användning i närmare ett tjugotal olika länder, däri inberäknat ur kampanjforskningssynpunkt så exotiska områden som Polen, Nigeria och Sierra Leone. Någon motsvarighet till David Butler och hans kollegors tidsserie existerar emellertid inte.[43]

Sverige tillhör inte de länder där Nuffield College-forskarnas koncept har prövats systematiskt. Däremot finns exempel på specialgranskningar av enskilda valkampanjer. Statsvetaren Gunnar Wallin analyserar i doktorsavhandlingen *Valrörelser och valresultat 1866–1884* kampanjmetoder, konstitutionella bestämmelser och väljarnas politiska engagemang under en avlägsen tid.[44]

En annan typ av specifika kampanjstudier, helt befriade från vetenskapliga diskussioner om frågeställningar och tidigare forskningsinsatser, är den *journalistiska traditionen.* Särskilt amerikanska journalister har genom åren lämnat värdefulla bidrag till kampanjlitteraturen. Stilbildande inom traditionen är Theodore Whites böcker om de amerikanska presidentvalskampanjerna *The Making of the*

President. Whites innovation består i att han skildrar valkampanjerna som ett slags romaner, eller ödesdramer, där huvudrollerna spelas av presidentkandidaterna. Läsaren får följa kampanjernas förlopp från hemliga planeringsmöten till valdagens avgörande, hela tiden med den insatte betraktarens ögon. Stoffet till sina kampanjskildringar hämtar White från personliga intervjuer med inblandade parter och från egna observationer.[45]

I Whites efterföljd produceras regelbundet välskrivna och informativa ögonvittnesskildringar från de amerikanska presidentvalskampanjerna. Bland de mest kända studierna kan nämnas Joe McGinniss elaka insiderskildring av Richard Nixons kampanj inför 1968 års val *The Selling of the President* och Timothy Crouses berättelse om journalisternas tillvaro under kampanjresorna *The Boys on the Bus*.[46]

Svenska journalistiska kampanjstudier är ännu så länge sällsynta. Gustaf Olivecronas reportage från 1968 års valrörelse *Hur väljarna vanns* är det hittills enda exemplet på en heltäckande journalistisk kampanjskildring. Dieter Strand ger i boken *Palme igen?* en personlig skildring av en enskild partiledares valkampanj.[47]

Att finna systematiserande principer beträffande de *generella* kampanjstudierna ställer sig besvärligt. De mest generella kampanjstudierna syftar till att analysera politisk opinionsbildning i allmänhet; valkampanjerna betraktas då enbart som ett lämpligt undersökningstillfälle. Något lägre generaliserande ambitioner har studier som avser att uttala sig om valkampanjerna under en viss tidsperiod. Ytterligare en generaliseringsnivå är självfallet att göra länderjämförande analyser.[48]

Steven Koblik är en av dem som har haft generella föreställningar om hur svenska valrörelser bör studeras. Kobliks kanske viktigaste poäng är en distinktion mellan *mobiliseringskampanjer* och *marginalväljarkampanjer*. Mobiliseringskampanjerna är inriktade på partiernas trogna sympatisörer och påbörjas året före valdagen. Marginalväljarkampanjerna tar sikte på partipolitiskt tveksamma väljare och koncentreras främst till de sista intensiva veckorna före valdagen. Koblik påpekar också vikten av att analysera kampen om den politiska dagordningen och partiernas förmåga att anpassa kampanjerna för att nå största möjliga väljarstöd på själva valdagen. En kritisk anmärkning mot Kobliks modell – som presenteras i uppsatsen "Towards an analytical model for Swedish election cam-

paigns" – är att den bara upptar viktiga faktorer utan att precisera deras inbördes förhållanden. Modellen utgör dock tveklöst ett intressant debattinlägg, inte minst därför att Koblik stödjer sig på både elitintervjuer och direktobservationer från partiledarnas turnéer.

Tidsperspektiv

Det tillhör definitivt ovanligheterna att kampanjstudierna sträcker sig över sekellånga undersökningsperioder. Ovanligt är emellertid inte detsamma som unikt. Den amerikanske journalisten George Murray McConnel skrev i början av seklet boken *Presidential Campaigns from Washington to Roosevelt*. Edward Stanwoods tvåvolymsbok *A History of the Presidency* täcker en ännu längre tidsperiod (1788–1928). På senare år har trion Arthur Schlesinger, Fred Israel och William Hansen redigerat sammanlagt fem volymer av *History of American Presidential Elections 1789–1984*. Något mindre omfattande är Eugene Rosebooms och Alfred Eckes *A History of Presidential Elections from George Washington to Jimmy Carter*.[49]

Även svensk kampanjforskning innehåller exempel på historiskt inriktade undersökningar. Jarl Torbacke ägnar en uppsats i essäsamlingen *Det betvingande ordet* åt några huvuddrag i valrörelsehistorien sedan slutet av 1800-talet. Gullan Gidlund har studerat kampanjkostnadernas utveckling under 1900-talet. Åke Thulstrup beskriver i en uppsats Stockholms valrörelser 1866–1896.[50]

Dessa och andra tänkbara exempel kan emellertid inte ändra huvudintrycket. Vad gäller valet av undersökningsperiod är såväl svensk som internationell kampanjforskning snedvriden till förmån för det kortsiktiga tidsperspektivet.

En positionsbestämning

Litteraturöversikten har presenterat ett forskningsfält rikt på infallsvinklar men vagt i konturerna. Kampanjforskarna har behandlat en mängd intressanta frågeställningar, samtidigt som det saknas standardverk att relatera undersökningarna till. Mångfald och anarki är två kännetecken för den partiorienterade kampanjforskningen.

Hur förhåller sig då den här aktuella undersökningen till tidigare kampanjforskning? Vad beträffar *ämnesinriktningen* är bredden större än vanligt. Tyngdpunkten ligger på det formmässiga planet, men också innehållsliga frågeställningar och frågor om kampanjernas effekter kommer att behandlas.

Det grundläggande *teoretiska perspektivet* knyter an till den ofta använda kommunikationsmodellen. Valkampanjerna kommer att analyseras som en kommunikationsprocess med partierna som sändare och väljarna som mottagare. De förklarande analyserna utgår dock från ett rationalistiskt perspektiv med beslutsfattande kampanjledningar.

Som torde ha framgått är *tidsperspektivet* långt utdraget. Undersökningsperioden innefattar samtliga 42 direktval till riksdagen från 1866 till 1988. Genom en inledande tillbakablick på frihetstidens valkampanjer utsträcks också analyserna till tider då amerikanska presidentval ännu var en utopi.

I fråga om *generaliseringsnivå*, slutligen, är huvudsyftet att kartlägga den specifika svenska kampanjhistorien. De generaliserande ambitionerna avser i första hand sättet att hantera forskningsuppgiften. Kampanjanalyserna bygger på principer som är tillämpbara även i andra politiska miljöer. I de generaliserande ambitionerna ingår också en periodindelning av valkampanjernas historia. TV-eran är redan omtalad, men det finns även tidigare trendbrott att uppmärksamma.

***

Historien är en labyrint att utforska eller gå vilse i. Att presentera syften och frågeställningar, att diskutera undersökningsmaterialet och att överblicka tidigare forskningsinsatser är bara de första stegen på vägen mot empiriska analyser. För att bringa reda i myllret av tänkbara data krävs ett preciserat analysschema. Det är mot denna tålamodskrävande uppgift som vi vänder oss härnäst.

NOTER

1. I boken *Partiledare. Dagbok 1981–1986* är Ulf Adelsohn påtagligt irriterad på fonddirektören: "Bo Dahlgren påstod att han inte alls var förberedd på att det skulle komma några journalister och att det var ganska oförskämt att ta med trettio objudna journalister. Detta fick han helt oemotsagd säga i bl.a. Rapport och det är klart att många fick intrycket att jag varit oartig och klumpig. Men Dahlgren måste ha begripit att en partiledare inte har för journalister hemliga möten mitt i en valrörelse" (Adelsohn, 1987:308).

2. Valforskningsprogrammet vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg har publicerat böcker om väljarbeteendet vid de fem senaste riksdagsvalen (Petersson, 1977, Holmberg, 1981, 1984, Holmberg och Gilljam, 1987, Gilljam och Holmberg, 1990). Liknande tendenser som i Sverige har påvisats även i Danmark och Norge (Borre, 1984, respektive Valen og Aardal, 1983, 1989). I övriga Västeuropa har valmanskåren av tradition varit mer lättfotad, men även här gör sig den ökade rörligheten påmind (se Dalton, Flanagan, and Beck, 1984, Pedersen, 1983, Särlvik and Crewe, 1983). Forskningen om medborgarnas politiska kunskaper inventeras i Gilljam (1988:78–81).

3. För diskussioner om de etablerade partiernas svårigheter, se t.ex. Epstein (1967), Wellhofer and Hennessey (1974), Maisel and Sacks (1975), Baker, Dalton and Hildebrand (1981), Castles and Wildenmann (1986), Katz (1987), Bergsdorf (1987) och Ware (1987).

4. Hernes sammanfattar sitt resonemang under rubriken "det mediavridna samhället" (1978:181–95, 1983). Westerståhl och Johansson bygger sin studie *Bilden av Sverige* (1985) på omfattande innehållsanalyser av nyhetsbevakningen i press, radio och TV. Kent Asps resonemang återfinns i doktorsavhandlingen *Mäktiga Massmedier*. Andra forskare och debattörer har riktat uppmärksamheten på mediernas tendens till "snuttifiering", personcentrering, fragmentarisering, simplifiering och t.o.m. vulgarisering. Se t.ex. Radunski (1980), Schultz (1980), Saldich (1979) och Arterton (1984).

5. Under särskilda omständigheter har urvalet kompletterats med ytterligare tidningar. Det gäller exempelvis perioden 1928–1936 då Per Albin Hansson låg i konflikt med partitidningen Social-Demokraten (se vidare nedan kapitel 6). Vilka tidningar som utnyttjats framgår av käll- och litteraturförteckningen.

6. Ansvariga för sammanställningarna har varit Peter Pettersson (vpk), Hans Dahlgren och Sören Thunell (s), Inger Lindman, Carl-Erik Nilsson och Marianne Moström (c), Mats Gullers och Lennart Gabrielsson (fp), Per Heister och Chris Heister (m), Kjell Dahlström och Birger Schlaug (mp) samt Birgitta Eklund (kds).

7. En av anledningarna till att just Lars Werners kampanjer är underrepresenterade i pressmaterialet är att vpk saknade dagligt partiorgan under åttiotalet. Under tidigare perioder i valrörelsehistorien har dock vpk och dess föregångare haft dagliga tidningar att lita till. Diskussioner om eventuella partipolitiska snedvridningar i tidningsmaterialet förs löpande i bokens notapparat.

8. Citatet är hämtat från Zeth Höglunds Branting-biografi (1928a:505–6).

9. I den utsträckning vetenskaplig praxis är ett argument för ett källval finns flera förebilder att peka på. Ett exempel är sociologerna Johan P Olsen och Harald Sætren som undersökt förekomsten av lokala aktionsgrupper i norsk politik på basis av tidningarnas rapporter (Olsen og Sætren, 1980). En direkt parallell till den här undersökningen är "Riks- och partipolitiseringsprojektet", som bedrevs vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Inom projektet utgjorde tidningarnas valbevakning grunden för kvantitativa analyser av bl.a. mötesverksamheten i olika landsdelar (Hadenius, 1968, Johansson, 1977). Tilläggas kan att det knappa hundratalet uppsatsförfattare som svarade för materialinsamlingen inom Riks- och partipolitiseringsprojektet tillsammans innehållsanalyserade 9 000 tidningsexemplar, en arbetsinsats som uppskattades motsvara 10–15 manår. Riktigt så länge har inte jag hållit på med mina 10 000 tidningar. Genomgången klarades av på 9–10 månaders koncentrerat arbete.

10. Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg har i samarbete med Statistiska centralbyrån genomfört intervjuundersökningar med riksrepresentativa urval av befolkningen i samband med samtliga ordinarie riksdagsval sedan 1956 och folkomröstningarna 1957 och 1980. Undersökningsledare har varit Jörgen Westerståhl (1956), Bo Särlvik (1956–1973), Olof Petersson (1973–1976), Sören Holmberg (1979–) och Mikael Gilljam (1985–). För ytterligare information, se Gilljam och Holmberg (1990) och där anförd litteratur.

11. Medieundersökningarna leds av Kent Asp. För teknisk information, se Asp (1986, 1987a) samt Asp, Hedberg och Esaiasson (1985a, 1985b, 1988). Valforskningens innehållsanalyser omfattar även Sveriges Radios avslutande partiledardebatter sedan 1956, partibudskap och viktiga partiledartal sedan 1979 och de dagliga Rapport-sändningarna sedan 1979.

12. Mycket värdefullt är att statsvetaren Sven-Olof Håkansson har samlat samtliga valmanifest från perioden 1902–1952 (Håkansson 1959a, 1959b). Fram till sextiotalets början innehöll verksamhetsberättelserna ofta utförlig information om kampanjarbetet. Under de senaste decennierna har dock redovisningarna blivit mer allmänna. Jag har inte gjort någon totalinventering av verksamhetsberättelserna. Analysen bygger enbart på material tillgängligt vid Göteborgs Universitetsbibliotek. Bäst representerade i universitetsbibliotekets samlingar är socialdemokraterna, folkpartiet och, från femtiotalet, centerpartiet. För vpk och moderata samlingspartiet med föregångare finns stora luckor. En förklaring till detta är att skp och högern länge föredrog att inte offentliggöra sina verksamhetsberättelser. Exakt vilket internt partimaterial som utnyttjats framgår av käll- och litteraturförteckningen.

13. När det gäller att våga forskningsförsök som i förhållande till undersökningsmaterialets kvalitet måhända är alltför djärvt har statsvetaren Leif Kihlberg formulerat erforderliga reservationer: "Bristfälligheter i det tillgängliga arbetsmaterialet övar en hämmande på undersökningens värde i vissa delar starkt menlig inverkan. . . Föreliggande avhandling har tillkommit i klart, under arbetets fortgång alltmera skärpt, medvetande av dessa från olika sidor tillstötande, hämmande och förledande svårigheter. Författaren är den förste att erkänna de risker, som med dess ämnesval äro förbundna (1922:IV–V)." Kihlbergs doktorsavhandling *Den svenska ministären under ståndsriksdag och tvåkammarsystem* omfattar bara en knappt hundraårig undersökningsperiod (1809–1905).

14. En lektion i källkritikens grunder återfinns i Torstendahl (1978). För en diskussion om källkritikens ställning i dagens historievetenskap, se Torstendahl och Nybom (1988).

15. Distinktionen mellan motiv och motiveringar diskuteras i t.ex. Hadenius (1984).

16. Ståndpunkten att även översiktliga pressgenomgångar är vetenskapligt acceptabla har förfäktats av bland andra Herbert Tingsten. I förordet till *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen* skriver han med oefterhärmlig auktoritet: "Jag är fullt medveten om att denna metod underlättar förvanskning: några få uttalanden kan påstås vara representativa, fastän de inte är det. Läsaren kan blott erhålla min försäkran om att omsorg nedlagts på att omöjliggöra dylika felbedömningar."

17. Insikten att ytterligare material kunde ha samlats in kräver en kommentar. Samhällsvetenskapens stränga metodregler föreskriver att allt forskningsrelevant material skall penetreras. För att kunna behandla 120 år av svenska valrörelser är det dock nödvändigt att tillåta vissa arbetsmässiga förenklingar; perspektivet är örnens och inte skogsmyrans om man så vill. Jag har också fått göra den tillfredsställande erfarenheten att en vidgad materialbas – det kan röra sig om en ny bok som uppmärksammats – oftast har bekräftat tidigare ståndpunkter. Ytterligare materialinsamlingar skulle självklart skärpa bilden men sannolikt inte arrangera om den.

18. Med underlåtelsesynden – för visst är det en sådan – att inte göra elitintervjuer ansluter jag mig till en gammal och tveksam tradition inom statsvetenskapen. Källförteckningarna i statsvetenskapliga böcker saknar ofta noteringar om personliga samtal med politiska nyckelpersoner, även i sådana fall där undersökningen handlar

om beslutsfattarnas personliga överväganden. Ett citat ur förordet till en av efterkrigstidens mest uppmärksammade statsvetenskapliga studier får representera förhållningssättet: "I mycket stor utsträckning baseras min framställning på offentligt material. . . Några större ansträngningar har däremot inte lagts ner på att samla in dagboksanteckningar. . . Några större ansträngningar har inte heller gjorts för att få till stånd intervjuer med dem som varit med om att forma de händelser som här skall analyseras ur olika synpunkter."

19. En närbesläktad datainsamlingsmetod – som med hänvisning till en doktorsavhandling i sociologi kan kallas den gahrtonska – hade varit att utnyttja personliga erfarenheter som valarbetare, gärna från mer än ett parti. Några sådana erfarenheter har dock inte kommit denna undersökning till del.

20. I Sverige är det statsvetarna i Umeå som har kommit längst på det historiskt datorstatistiska området, se t.ex. Berglund och Dellenbrant (1987), Wörlund (1988) och Mohlin (1989a). För en diskussion om planerade dataregister, se Brantgärde (1988).

21. Att studera samspelet mellan väljare, partier och massmedier är en bärande tanke i det valforskningsprogram som under Sören Holmbergs ledning bedrivs vid Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg. Ett exempel på hur "trenivåkonceptet" kan användas i praktiken är Kent Asps analyser av förhållandet mellan partiernas, väljarnas och massmediernas politiska dagordning (Asp, 1983a, 1988). I boken *Svenska folket och löntagarfonderna* tillämpar Mikael Gilljam motsvarande tankegångar på en enskild sakfråga. Distinktionen mellan väljarorienterad och medieorienterad kampanjforskning är inte alldeles självklar. För att studera exempelvis massmediernas dagordningseffekter krävs material också från väljarnivån. Väljarforskningens utveckling diskuteras i bl.a. Holmberg (1981), Borre (1984) och Weisberg (1986). För historiker över medieforskningen, se Kraus and Davis (1976), Asp (1986) och Katz (1987).

22. Campbell, Converse, Miller and Stokes (1960), Lazarsfeld, Berelson and Gaudet (1944/1968). Ett av fåtaliga exempel på lägesrapporter från kampanjforskningen är Donald Freemans utmärkta om än något disparata uppsats "A History of Studies of Presidential Elections" (1987). Som namnet antyder behandlar Freeman enbart amerikansk kampanjforskning.

23. Översikten är exemplifierande snarare än bibliografisk. Avsikten är att peka på olika typer av undersökningar. Några anspråk på att vara heltäckande finns inte.

24. Lamb and Smith (1968), Arterton (1984) och Goldenberg and Traugott (1984). Ett exempel på Artertons företagsamhet ifråga om datainsamlingsmetoder är att han bl.a. lät smuggla in studenter som "frivilliga" valarbetare hos presidentkandidaterna. Naturligtvis har det gjorts formmässiga kampanjstudier även utanför USA:s gränser. Daniel Katz, Henry Valen och Pertti Pesonen undersökte redan på 1950-talet hur norska respektive finska partier bedrev sina valkampanjer (Valen and Katz, 1964, Pesonen, 1968). Exempel på mer geografiskt omfattande studier kan hämtas från en serie av böcker om västvärldens parlamentsval. Under samlingsnamnet *At the Polls* brukar forskarna analysera bl.a. enskilda partiers kampanjer (se t.ex. Penniman, 1981). Mer systematiskt länderjämförande studier återfinns i en samlingsvolym om EG-valet 1979 (Blumler, 1983). Vän av antiimperialistisk ordning efterlyser måhända fler kampanjstudier av kontinentalt ursprung. När David Farrell och Shaun Bowler våren 1990 skisserade grunderna för ett framtida samarbete mellan europeiska kampanjforskare kunde de emellertid bara hänvisa till ett fåtal specialstudier från länder som Belgien, Frankrike och Italien (se Hooghe et al., 1987, Lindon, 1976, Statera, 1986 och Manelli and Cheli, 1986). Tilläggas kan att den nordiska erfarenheten förbigicks med tystnad (Farrell and Bowler, 1990).

25. Sabato (1981), Luntz (1988), Agranoff (1976). Campaigns & Elections började utkomma 1980 och är en självklarhet för alla som vill hålla sig à jour med utvecklingen. Ett exempel på mer esoteriska handböcker för kampanjmakarna är *The Advance Man* av Jerry Bruno och Jeff Greenfield (1971), som bl.a. handlar om hur man lämpligen lockar folk till valmöten.

26. Jäderin (1914), Grundel (1912), Rönblom (1929) och Thermænius (1933). Om någon undrar så visst är det samme Hans-Krister Rönblom som sedermera bröt sig en bana som tidningsman och författare till underfundiga detektivromaner.

27. Se t.ex. Strömberg (1967), Forsell (1968, 1972, 1975), Odmark (1971), Birgersson m.fl. (1971) och Gidlund och Gidlund (1981).

28. Som ett steg i rätt riktning kan nämnas ett forskningsprojekt om efterkrigstidens valmanifest i 19 västländer. Under ledning av statsvetaren Ian Budge har man samlat sig till en länderjämförande studie med något så när enhetliga analysredskap (Budge, Robertson and Hearl, 1987). Projektplanen förutskickar att även partiernas vallöften skall analyseras. Valmanifest studeras i exempelvis Butler and Kavanagh (1980). Broschyrmaterial, annonser och affischer analyseras i bl.a. Patterson and McClure (1976) och Diamond and Bates (1984). För analyser av partiernas presentationsprogram i TV, se t.ex. Siune (1982). Innehållsanalyser av partiernas satsningar på sakfrågor och ideologier återfinns i t.ex. Valen and Katz (1964) och Pesonen (1968). Avgivna vallöften granskas i Krukones (1984).

29. Westerståhl och Särlvik (1956a, 1956b).

30. Isberg, Wettergren, Wibble och Wittrock (1974), Kronvall (1975), Strömberg (1967), Odmark (1971), Birgersson m.fl. (1971). En annan typ av innehållsorienterade kampanjstudier är Lars Nittves och Bengt Lindahls *Svenska valaffischer* (1979). Boken är första och enda exemplet på att konstteorier tillämpas på svenska valkampanjer. Ytterligare en typ av innehållsstudier tar fasta på politikers språkbruk. Gunnar Fredriksons *Det politiska språket* är en bok i ämnet som utkommit i flera upplagor (den senaste 1982).

31. Amerikanska sociologer hävdar att självmordsfrekvensen i månaderna oktober–november är lägre under valår än under icke valår (Boor, 1981). I övrigt, se t.ex. Hess (1974), Novak (1972), Edelman (1964) samt Polsby and Wildavsky (1971) och Krukones (1984).

32. Hartmann (1936). Hartmanns lite okonventionella sätt att lägga sig i ett lokalt val säger också något om forskningsetiken under dessa behaviorismens glansdagar. Undersökningen finns refererad i Carl Hovlands *Communication and Persuasion* (Hovland, Janis and Kelley, 1963:57–8, boken utgavs första gången 1953).

33. Resonemanget bygger på McQuail (1977), på Blumler and Gurevitch (1982) och på Asp (1986).

34. För forskningsöversikter i ämnet, se Patterson and Caldeira (1983), Mughan (1986:1–21) och Esaiasson (1985:167–71). För en undersökning av effekterna av *partiledarnas* kampanjarbete under valrörelserna, se Esaiasson (1985:171–8).

35. De båda perspektiven skall inte ses som varandra uteslutande, men i allmänhet har ett av dem överhanden.

36. Se Westerståhl och Särlvik (1956a, 1957), Särlvik (1959), Strömberg (1967), Forsell (1968), Odmark (1971), Birgersson m.fl. (1971). Även Partiforskningsgruppen använde sig av kommunikationsmodellen, se Kronvall (1975).

37. Downs (1957). Den rationalistiska ansatsen började praktiseras i svensk statsvetenskap under 1960-talet. Pionjärer på området var Björn Molin (1965) och Gunnar Sjöblom (1968). Inom det uppsaliensiska PARA-projektet har ansatsen utvecklats vidare (se t.ex. Lewin, 1977, 1984 och Hadenius, 1981).

38. Aldrich (1980), Page (1978), Isberg, Wettergren, Wibble och Wittrock (1974).

39. Duvergers *Les Partis Politiques* utkom 1951 och översattes till engelska 1954. Leon Epsteins *Political Parties in Western Democracies* utkom 1967. Om besläktade diskussioner kring betydelsen av starka partiorganisationer, se Selle and Svåsand (1982, 1983). För ytterligare hänvisningar, se nedan kapitel 12.

40. Brams (1978), se även Brams and Davis (1974), Colantoni, Levesque and Ordershook (1975).

41. Om cybernetik och marknadsinriktade studier, se Smith (1982) respektive Farrell and

Wortman (1987). Retorikforskningen diskuteras och tillämpas i Johannesson (1983) och Cassirer (1979a, 1979b). För ett amerikanskt exempel på organisationsteoretiska ansatser, se Kayden (1978).

42. Nuffield College-traditionen startades av R B McCallum i samband med 1945 års val (McCallum and Readman, 1947). Sedan 1951 års val har David Butler varit huvudansvarig (se t.ex. Butler, 1952, Butler and Kavanagh, 1984, 1988). Inte minst imponerande med traditionen är den snabba publiceringstakten. Böckerna brukar finnas tillgängliga senast året efter det undersökta valet. En utförligare presentation av traditionen finns i Kavanagh (1982).

43. Se t.ex. Butler (1959), Mc Kenzie and Robertson (1960), Bennet and Rosberg (1961). Dennis Kavanagh (1982) berättar vidare om ansträngningarna att sprida traditionen till andra länder.

44. Wallin (1961). Nämnas kan i det här sammanhanget Rutger Lindahls (1982) undersökning av tre lokala kampanjer inför folkomröstningen om kärnkraft 1980.

45. Många menar att Whites första bok om 1960 års kampanj mellan Kennedy och Nixon är hans bästa. Personligen tycker jag dock att *The Making of the President 1968* är ännu rappare skriven. Hela serien av böcker täcker perioden 1956–1980 (White, 1961, 1969, 1982).

46. McGinniss (1969), Crouse (1972). Om några av nutidens journalister har lyckats axla Whites mantel så är det närmast paret Jack Germond och Jules Witcover. I den tidigare apostroferade forskningsöversikten påpekar Donald Freeman (1987) att det fanns en journalistisk tradition före White. Redan på 1910-talet skrev journalister insatta kampanjskildringar, ofta med ett mer systematiskt och mindre personligt framställningssätt än i senare arbeten. Spåren av det systematiska framställningssättet återfinns fortfarande i vissa journalistiska kampanjstudier, se t.ex. Martin Schrams utmärkta skildring av Jimmy Carters kampanj inför 1976 års val *Running for President* (Schram, 1977).

47. Olivecrona (1968), Strand (1980). Att Olivecrona inleder med att citera Theodore White markerar vem som varit hans förebild.

48. Studier av massmediernas effekter bland väljarna har ofta uttalat generaliserande ambitioner. För exempel på länderjämförande analyser, se Penniman (1981) och Asp, Esaiasson och Hedberg (1987).

49. McConnel (1908), Stanwood (1928), Schlesinger, Israel and Hansen (1971, 1981, 1986), Roseboom and Eckes (1979). Som framgår utmärker sig inte kampanjhistorikerna för någon större variationsrikedom i valet av boktitlar. Salmore and Salmore (1985) är en mer översiktlig introduktion till ämnet. Nämnas skall att McConnels åsyftade Roosevelt hette Theodore i förnamn, inte Franklin Delano. Uppgifterna om de historiska studierna är hämtade från Donald Freemans (1987) tidigare omnämnda översiktsartikel.

50. Torbacke (1976), Gidlund (1983) och Thulstrup (1938). Nämnas kan också i det här sammanhanget Jan Svenssons lärobok *Kommunikationshistoria*, som behandlar svensk "kommunikationsmiljö" sedan 1500-talet (Svensson, 1988).

2

Tillvägagångssättet

Valkampanjerna bedrivs enligt enkla principer. För att lyckas med sina påverkansförsök behöver partierna komma i kontakt med väljarna. Kontakterna kan upprättas genom både direkta och indirekta kampanjkanaler. Genom direkta kanaler möter partierna väljarna ansikte mot ansikte. Genom indirekta kanaler förmedlas väljarkontakterna via massmedierna.

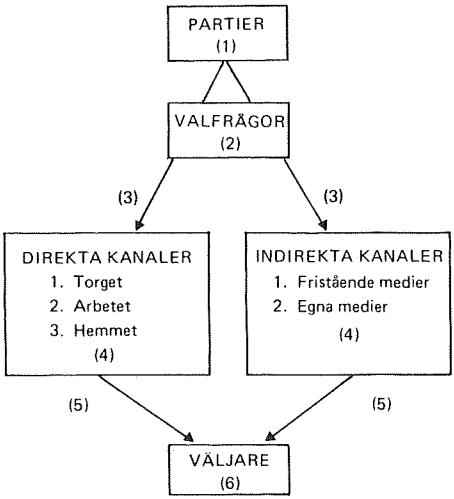
Partiernas direktkontakter med väljarna äger rum på arbetsplatser, i hemmen och på gator och torg. På arbetsplatserna nås väljarna av *arbetsplatsagitation*. I hemmen kontaktas väljarna via *dörrknackningskampanjer*. På gator och torg infångas väljarna med *valmöten*. Någon fristad från partiernas direkta kampanjkanaler finns inte.

Partiernas indirekta kontakter med väljarna upprättas genom både styrda och fristående mediekanaler. *Styrda* mediekanaler som valbroschyrer och annat tryckt propagandamaterial kontrolleras av partierna utan närmare bekymmer. *Fristående* mediekanaler som radio och TV äger däremot formell självständighet och står utanför partiernas omedelbara inflytande.

Det inledande resonemanget knyter an till kampanjforskningens kanske mest beprövade teoretiska perspektiv. Valkampanjerna betraktas som en *kommunikationsprocess*. Partierna (sändarna) använder olika kampanjmetoder (kanaler) för att komma i kontakt med väljarna (mottagarna). För att påverka väljarna sänder partierna budskap (meddelanden) genom kampanjkanalerna. Föreställningen om valkampanjerna som en kommunikationsprocess finns grafiskt återgiven i figur 2.1.[1]

Inför den fortsatta framställningen finns det anledning att närmare begrunda denna enkla kommunikationsmodell över partiernas

Figur 2.1. Partiernas valkampanjer – ett analysschema.

valkampanjer. Den utgör ett analysschema som kommer att prägla resten av framställningen. Modellens komponenter svarar mot undersökningens viktigaste frågeställningar: Vilka partier har uppträtt som aktörer i valkampanjerna(1)? Vilka valfrågor har förts ut till väljarna(2)? Vilka möjligheter har partierna haft att kontrollera kampanjkanalerna(3)? Hur mycket har satsats på olika direkta och indirekta kampanjkanaler(4)? Hur har partierna sett på olika påverkansmetoder och vilka kampanjkanaler har betraktats som mest effektiva när det gäller att påverka väljarna(5–6)?

Innan vi går vidare med att steg för steg diskutera modellens komponenter skall en viktig avgränsning kommenteras. Boken handlar om *organiserade* och *utåtriktade* aspekter av valkampanjerna. För att partiernas utåtriktade valagitation skall komma till stånd krävs dock omfattande *förberedelser*. Det gäller för partierna att nominera kandidater, skaffa fram pengar, mobilisera valarbetare och formulera ett program att lägga fram inför väljarna. De olika förberedelsemomenten tillhör partiernas inre liv – kandidatnominering och partifinansiering utgör särskilda forskningsområden – och de ingår inte i undersökningens systematiskt behandlade ämnesom-

råden. Som grundläggande för partiernas kampanjarbete kommer dock förberedelsemomenten att då och då tas upp i texten.[2]

Partierna (1)

När samhällsforskarna tillfrågas om vad som utmärker partier svarar de vanligen med någon typ av elektoral definition. Partier är grupper, organisationer eller sammanslutningar som ställer upp kandidater i politiska val. Den elektorala definitionen är naturligtvis en bra startpunkt även i det här sammanhanget, men undersökningens huvudintresse riktas mot en särskild grupp inom partierna – de centrala partiledningarna.[3]

Med centrala partiledningar avses de beslutsfattare som för organisationens räkning bestämmer hur valkampanjerna skall bedrivas. Även om mycket av det praktiska ansvaret fördelas nedåt i organisationen tänkes partierna hålla sig med en grupp beslutsfattare som har det yttersta ansvaret för kampanjarbetet. Det är dessa centrala partiledningar som utgör kommunikationsmodellens *sändare*.[4]

Resonemanget om centrala partiledningar förutsätter att det finns partiorganisationer med åtminstone någon beslutsfattarkapacitet. Det är tveksamt om 1800-talets rudimentära partibildningar uppfyller detta krav. För den äldsta undersökningsperioden, då partiväsendet var föga utvecklat, får i stället en mer decentraliserad lösning tillämpas. Här betraktas varje enskild riksdagskandidat som en egen partiledning. Det blir en uppgift för de kommande analyserna att reda ut vid vilken tidpunkt som centrala partiorganisationer började ingripa i valkampanjerna.

Partiledarna innehar en nyckelposition i undersökningen. Att identifiera dagens partiledare möter inga svårigheter. Formellt baserar partiledarna sin ställning på att vara ordförande för partiets riksdagsgrupp och för dess riksorganisation. Reellt ansvarar partiledarna för tre huvuduppgifter: att leda partiets inre arbete, att vara beslutsfattare i regering och riksdag och att representera partiet inför väljarna.

Situationen med mångsysslande och lätt identifierade partiledare är emellertid en mer sentida företeelse än vad vad många kanske föreställer sig. Faktiskt dröjde det till 1930-talet innan den nuvarande partiledarinstitutionen var fast etablerad. Under tidigare perio-

der hade partiledarna färre uppgifter att ombesörja. Det rådde också skillnader mellan formella ordförandeposter och reellt utövande av partiledarskapet.[5]

Analyserna av partiledarna som aktörer i valkampanjerna måste ta hänsyn till att omständigheterna under 1800-talet var annorlunda än idag. Positionerna som ordförande för riksdagsgruppen och/eller riksorganisationen, samt de tre utpekade partiledaruppgifterna utgör härvidlag ett sökschema med vars hjälp de första generationerna av partiledare kan pekas ut och studeras.

De kommande empiriska analyserna behandlar inte partiledarinstitutionen i dess helhet. Intresset koncentreras främst till partiledarnas uppgift att representera partiet inför väljarna. Det är partiledarnas utåtriktade kampanjinsatser med valmöten, presskonferenser och andra offentliga framträdanden som skall granskas. En ytterligare avgränsning är att partiledarnas *skribentverksamhet* – tidningsledare, debattartiklar och propagandabroschyrer – inte kommer att undersökas systematiskt.

Valfrågor (2)

Analyserna av valfrågorna är enkelt upplagda. Avsikten är att beskriva vilka sakfrågor partierna har fört ut till väljarna under valrörelserna. Partiernas ståndpunkter anses komma till uttryck genom både valmanifest och uttalanden av auktoritativa talesmän, främst partiledarna.

För att teckna en mer heltäckande bild av valkampanjernas innehåll behöver även andra aspekter än de sakfrågemässiga behandlas. Det gäller allt ifrån subtila tecken och koder – vilka budskap som överförs när den socialdemokratiske partiledaren talar inför en fackföreningskongress och när moderatledaren besöker en militärförläggning – till förekomsten av vallöften och negativa "smutskastningskampanjer". Av sådana övriga innehållsaspekter kommer mest tid att ägnas åt *konfliktmönstren* mellan partierna. Uttalanden om motståndarna är en viktig del av partiernas budskap till väljarna.

Partiernas kontroll över kampanjkanalerna (3)

För att bedriva framgångsrika kampanjer behöver partierna – de centala partiledningarna – *kontroll* över kanalerna till väljarna. Vad beträffar de *indirekta* kampanjkanalerna gäller det för partierna att skaffa sig inflytande över innehållet i massmediernas valbevakning. Särskilt intressant är givetvis frågan om partiernas möjligheter att styra valbevakningen i formellt fristående medier som radio och TV.[6]

En heltäckande empirisk undersökning av partiernas kontroll över medierna skulle kräva stora resurser. I det här sammanhanget är det nödvändigt att lita till förenklade metoder. Analyserna utgår från den faktiska utformningen av mediernas valbevakning och från partiernas sätt att agera gentemot medierna. Hur bevakar press, radio och TV partiernas kampanjer, och vilka metoder använder partierna för att skaffa sig utrymme i valbevakningen?

Vad beträffar kontrollen över de *direkta* kanalerna är frågan vilket inflytande som partierna utövar över de lokala valarbetarna. Är det partierna centralt som bestämmer vilka kanaler som skall utnyttjas och vilka frågor valarbetarna skall ta upp, eller lever de lokala valkampanjerna ett eget liv? Även på detta område baseras analyserna på indirekta slutsatser utifrån partiernas ageranden.

Direkta kampanjkanaler (4)

Valmöten, arbetsplatsagitation och dörrknackningskampanjer är partiernas huvudmetoder för att komma i *direktkontakt* med väljarna. Den potentiella räckvidden för direktkanalerna är mycket stor – väljarna kan kontaktas på offentliga platser, i sina bostäder och på sina arbeten. I realiteten har dock de direkta kampanjkanalerna varit omgärdade med betydande rättsliga och normativa restriktioner.

Indirekta kampanjkanaler (4)

Partiernas indirekta kampanjkanaler är synonyma med vad vi i dagligt tal kallar för massmedier. Den för undersökningen viktigaste distinktionen berör skillnaden mellan fristående medier och partier-

nas "egna" medier. Den förra typen av medier är formellt fristående från partierna, medan den senare typen är formellt partikontrollerade. Att broschyrer, affischer och övrigt tryckt valmaterial hör till partiernas egna medier, liksom att radio och TV kan betraktas som fristående medier, behöver knappast diskuteras. Mindre självklart är hur *tidningarna* skall behandlas.

Å ena sidan kan hävdas att de avgörande besluten om tidningsinnehållet fattas av andra aktörer än partierna och att tidningarna därför bör betraktas som fristående medier. Å andra sidan finns det sedan länge ett nära samarbete mellan partierna och stora delar av pressen. Partierna har genom faktiskt ägande och personunioner haft stort inflytande över tidningarnas innehåll.

Situationen kompliceras av att det finns redaktionella skillnader inom tidningarna. Ledaravdelningarna – de opinionsbildande avdelningarna för att använda ett gammalt språkbruk – har ofta knutits hårdare till partierna än nyhetsavdelningarna. Genom olika former av institutionaliserat samarbete har partierna haft goda möjligheter att kontrollera ledaravdelningarnas politiska ställningstaganden.

Av de två ståndpunkterna har den första bedömts som mest fruktbar. I det följande kommer pressen att betraktas som ett principiellt fristående medium. Frågan om partiernas faktiska kontroll över tidningarnas innehåll blir därmed ett empiriskt problem att analysera. Att partierna genom valrörelsehistorien verkligen har haft ambitionen att bestämma över samtliga kampanjkanaler behöver ingen tvivla på![7]

Uppfattningar om kampanjkanalerna (5)

Kampanjkanalerna är bättre eller sämre lämpade att utnyttjas i kampen om väljarna. *Effektiviteten* är självklart en viktig faktor för att avgöra kanalernas lämplighet. Men också *legitimiteten* är av betydelse när partierna planerar sina valkampanjer. En kanal må vara hur effektiv som helst – om den inte anses legitim är den omöjlig att utnyttja. I de kommande analyserna skall partiernas uppfattningar om kampanjkanalernas effektivitet och legitimitet granskas närmare. Har synen på påverkansmetoderna blivit mer eller mindre strikt med åren?

Väljarna – mottagarna (6)

Definitionen av den svenske väljaren har genomgått betydande förändringar under det senaste seklet. Vid de första valen efter representationreformen 1866 var rösträtten hårt inskränkt. Endast var tionde svensk över 21 år kvalificerade sig som väljare. Valmanskåren bestod av 250 000 förhållandevis välsituerade män. I dag, ett drygt sekel senare, är rösträttsbestämmelserna enklare. Åldersstrecket och medborgarskapet är de enda kriterierna för utsortering. Antalet röstberättigade uppgick till 6.3 miljoner vid riksdagsvalet 1988.

Valmanskårens storlek sätter gränserna för partiernas kampanjer. Men partierna har också undergrupper av väljare att ta hänsyn till. *Egna anhängare*, *motståndare*, *partipolitiskt obestämda* och *röstskolkare* är fyra traditionella nyckelgrupper. Det gäller för partierna att mobilisera de egna anhängarna och positivt inställda röstskolkare, samt att vinna stöd från de partipolitiskt obestämda och helst också från motståndarna.

Beroende på vilka väljargrupper partierna riktar sig till kan man tala om *mobiliseringskampanjer* respektive *marginalväljarkampanjer*. Mobiliseringskampanjer riktar sig till partiets anhängare och till röstskolkare som kan förväntas ha en positiv inställning till partiet. Marginalväljarkampanjerna är främst inriktade på obestämda väljare och först i andra hand på motståndarnas anhängare.[8]

Avgörande för om mobiliseringskampanjerna eller marginalväljarkampanjerna skall sägas dominera en valrörelse är vilka väljargrupper som partierna koncentrerar sin opinionsbildning till. Så länge partierna uppfattar att de har stora traditionella väljargrupper att rikta sig till är mobilisering det avgörande inslaget i valrörelserna. Men om partiernas grepp över väljarna lossnar och antalet obestämda ökar blir marginalväljarkampanjerna allt mer betydelsefulla.

Politisk kontext

Påståendet är truistiskt men måste likväl framföras – valrörelserna utspelas i en bestämd historisk situation. I de följande analyserna kommer partiernas valkampanjer att analyseras mot en bred bakgrund av politiska omständigheter. Häri ingår faktorer som kon-

stitutionella spelregler, viktiga händelser, konkurrenssituation mellan partierna, mediestruktur och, naturligtvis, samhällsutvecklingen i vid bemärkelse.[9]

Ett förklarande resonemang

Diskussionen har så här långt handlat om hur den kartläggande beskrivningen av valkampanjernas historia skall organiseras. Enligt undersökningsplanen skall kartläggningsarbetet också ligga till grund för *förklarande* resonemang kring valkampanjernas utveckling. Ambitionen är att diskutera några förklaringsfaktorer som på förhand ter sig intressanta – det gäller både politiska och icke-politiska omständigheter – och att försöka klargöra under vilka perioder som respektive faktor har haft störst betydelse. För att hålla uppgiften inom hanterbara gränser har uppmärksamheten inriktats på *förändringar* av kampanjarbetets utformning. Avsikten är att diskutera förklaringar till att partiernas kampanjer vid några tillfällen under valrörelsehistorien har slagit in på nya vägar. En annan förenkling är att resonemangen avser den gemensamma utvecklingen för samtliga partier. För att förklara skillnader *mellan* partierna krävs ytterligare överväganden.[10]

Utgångspunkten är som ofta inom kampanjforskningen den *rationalistiska* förklaringsansatsen. En grupp beslutsfattare inom partierna – de centrala partiledningarna – anses ha det yttersta ansvaret för valkampanjernas utformning. Partiledningarna önskar uppnå vissa mål med kampanjerna och väljer den utformning som bäst svarar mot målsättningarna. Förklaringen till att valkampanjerna slår in på nya vägar sökes i de medvetna överväganden – kalkyler – som föregår partiledningarnas beslut att ändra på utformningen av kampanjerna.[11]

Partiledningarnas beslutskalkyler antas i sin tur vara beroende av de allmänna förutsättningarna för att bedriva valkampanjer. Förändringar av förutsättningar som exempelvis rösträttsbestämmelser och tillgängliga mediekanaler påverkar partiledningarnas syn på olika handlingsalternativ. Forskningsuppgiften består i att diskutera vilka förutsättningar som har haft betydelse för partiledningarnas syn på hur valkampanjerna skall utformas. Eller annorlunda uttryckt: Vilka förändringar av kampanjarbetets förutsättningar

har förmått partiledningarna att pröva nya former av kampanjarbete?[12]

I mer elaborerade rationalistiska analyser försöker forskarna rekonstruera aktörernas beslutskalkyler i detalj. Det kan röra sig om exempelvis rangordningar av olika målsättningar (aktörens preferenssystem), om regler för hur många handlingsalternativ som skall övervägas (aktörens urvalsregler) och om kriterier för hur besluten skall fattas då sannolikheten för handlingsalternativens utfall är okänd (aktörens beslutsregler).

Med en drygt sekellång undersökningsperiod är det dock nödvändigt att lita till en mer indiciegrundad bevisföring. Bokens förklaringsanalyser baseras på jämförelser mellan förändringar av de allmänna förutsättningarna för att bedriva kampanjer och förändringar av den faktiska utformningen av kampanjarbetet. Det blir sedan en rimlighetsfråga om de förändrade förutsättningarna kan antas ha påverkat partiledningarnas beslutskalkyler och därigenom kampanjarbetets utformning. Några försök att exakt kartlägga innehållet i partiledningarnas beslutskalkyler kommer inte att göras.[13]

Sex förutsättningsfaktorer

Vilka förutsättningar kan då tänkas ha haft betydelse för partiledningarnas syn på hur kampanjarbetet bör bedrivas? Något enkelt och uttömmande svar på frågan kan knappast ges. Vi rör oss över en lång undersökningsperiod med många kampanjbeslut att förklara, och antalet tänkbara faktorer är mycket stort.

Bokens förklaringsdiskussioner kommer att utgå från sex huvudtyper av förutsättningar med anknytning till partierna, väljarna, massmedierna, sakpolitiken, konstitutionen respektive samhällsutvecklingen. Faktorerna har valts ut för att tillsammans täcka in olika aspekter av valkampanjernas huvudaktörer, politiska innehåll, konstitutionella spelregler och samhälleliga kontext. Avsikten är att resonera kring betydelsen av dessa sex på förhand intressanta förutsättningar, även om behovet att komplettera med ytterligare faktorer inte kan uteslutas.[14]

Den *partianknutna* förutsättning som skall tas upp till diskussion är tillgången på fundamentala och delvis utbytbara kampanjresurser – pengar och personal. Frågan är i vilken utsträckning som för-

ändringar av tillgången på pengar och valarbetare har legat bakom partiledningarnas beslut att ändra på valkampanjernas utformning.[15]

Vad beträffar *väljaranknutna* faktorer koncentreras uppmärksamheten på tre aspekter av valmanskårens förhållningssätt gentemot politik och partier. Det gäller väljarnas politiska kunskaper, politiska engagemang och lojalitet till enskilda partier. Även om det empiriska underlaget är bräckligt kan vi diskutera i vilken utsträckning som förändringar i valmanskårens kunskaper, involvering och rörlighet har motiverat partierna att pröva nya former av kampanjarbete.[16]

De *medieanknutna* faktorerna berör både mediestrukturen och reglerna för massmediernas valbevakning. Radions och så småningom TV:s genombrott är exempel på förändringar av mediestrukturen. Med massmediernas regler för valbevakningen avses bland annat förhållningssättet gentemot politikerna (aktiva granskare eller mer passiva förmedlare) och tidningarnas koppling till enskilda partier (stark eller svag partipress).

Förutsättningar kopplade till *politikens innehåll* avser i första hand debattklimatet mellan partierna. Den fråga som skall undersökas är om skiftningar i de politiska motsättningarna har något samband med partiernas sätt att utforma kampanjerna.

Konstitutionella förutsättningar med tänkbar betydelse för valkampanjernas utformning är främst rösträttsbestämmelser och valregler. Ändrade rösträttsbestämmelser har givit nya förutsättningar för valkampanjerna flera gånger sedan 1866. Valreglerna avser valsättet – Sverige övergick från majoritetsval till proportionella val 1911 – och praktiska bestämmelser som exempelvis den gemensamma valdagen 1970.[17]

Samhällsutvecklingen är den mest allmämnna förutsättningen och är naturligtvis svår att precisera i detalj. Diskussionerna kommer att i någon mån ta upp långsiktiga socio-ekonomiska makrotrender som urbanisering (majoriteten av väljarna bor numera i städer och tätorter) och övergången från jordbrukarsamhälle till industrisamhälle och till dagens "postindustriella" samhälle. En enskild faktor som behandlas är rådande transportväsende. Undersökningsperioden innefattar både hästens, bilens och helikopterns tidevarv.[18]

Vad menas med valkampanjer?

Låt oss avsluta den begreppsorienterade genomgången med att försöka precisera undersökningens själva kärna – valkampanjerna. Är det t.ex. så självklart att kampanjerna skall avgränsas till en kort tidsperiod? Nej, skulle många med amerikanska erfarenheter svara. Inom amerikansk politik hävdas sedan några år att valkampanjerna är på väg att permanentas. Anhängare till tanken på *The Permanent Campaign* menar att presidenter och presidentkandidater numera ständigt agerar som om valdagen stod för dörren.[19]

Tesen om ständiga kampanjer har anpassats till svenska förhållanden av den amerikanske historikern Steven Koblik. Denne menar att valkampanjerna börjar cirka ett år före valdagen; ofta i samband med partiernas kongresser. Enligt Koblik inleds då vad som kallas *mobiliseringskampanjen*. Syftet med denna kampanj är till en början att engagera partiernas trogna valarbetare. Dessa skall i sin tur, när valdagen närmar sig, aktivera mindre intresserade sympatisörer. Mobiliseringskampanjen kompletteras efter sommaren med en *marginalväljarkampanj*. Denna kampanj, som drivs vid sidan av mobiliseringskampanjen, är inriktad på den med åren växande skaran av väljare som saknar klara partisympatier.[20]

Argumentationen för ett i tiden utdraget kampanjbegrepp lyfter fram något väsentligt. Partierna lägger ned stor möda på att mobilisera och förbereda sina valarbetare inför det kommande valet. Ändå förefaller det onödigt oprecist att betrakta valkampanjerna som årslånga företeelser. En bättre lösning är att skilja mellan *valkampanj* och *förvalskampanj*, och att låta valkampanjerna stå för tiden närmast före valdagen då agitationen är som mest intensiv. På så vis bevaras rådande praxis att avgränsa valkampanjerna till en kort tidsperiod, samtidigt som partiernas förberedelsearbete får vederbörlig uppmärksamhet.[21]

Ett annat tvisteämne gäller valkampanjernas avgränsning i *rummet*. Ett första huvudalternativ är att använda en bred och vittomfattande definition. Med valkampanjer avses då både organiserade och icke-organiserade politiska aktiviteter inför ett val. Sociologen Jarko Cerha har givit denna breda definition en koncis språklig utformning: "Valkampanjer är allt från masskommunikation till privata gräl."[22]

Huvudalternativ nummer två är att ta fasta på partiernas insatser.

I så fall definieras valkampanjerna som enbart partiernas organiserade aktiviteter inför ett val.[23]

Ställningstagandet till valkampanjernas avgränsning i rummet hänger samman med ett *terminologiskt* problem. Hur skall uttrycket "valrörelse" begagnas? En vanlig lösning är att använda valrörelse och valkampanj som synonymer. Men man kan också tänka sig en åtskillnad dem emellan. Valkampanj reserveras då för partiernas organiserade aktiviteter – partierna bedriver valkampanjer – medan valrörelse betecknar det bredare begreppet som innefattar allehanda politiska aktiviteter.[24]

I denna något komplicerade situation, med korsande och överlappande definitioner, finns det skäl att välja det mest precisa handlingsalternativet – att skilja mellan valrörelse och valkampanj. Fortsättningsvis åsyftas med valkampanj enbart partiernas organiserade påverkansförsök inför det stundande valet. Valrörelser syftar däremot på hela det politiska förloppet inför valet. Begreppet innefattar alltså, för att åter citera Jarko Cerha, allt från masskommunikation till privata gräl.

Den besvärligaste uppgiften i sammanhanget är att mer exakt avgränsa valrörelserna i *tiden*. Faktum är att inte ens det naturliga hitre strecket – valdagen – står utom diskussion. Det dröjde ända till 1936 innan Sverige fick gemensam valdag över hela landet. Vid de första andrakammarvalen efter representationsreformen 1866 var valdagarna utspridda under månaderna juni–september. I takt med partiväsendets och den politiska demokratins tillväxt koncentrerades valdagarna till september. Men så sent som 1928 gick landet till val på tre olika dagar.

Mest bekymmersamt är dock att hitta en lämplig gräns för när valkampanjerna skall sägas *börja*. En idealisk tidsavgränsning skall vara tillräckligt flexibel för att avspegla förändringar i perioden med intensifierad valagitation. Vidare skall den vara användbar under olika tidsepoker. Slutligen skall den också vara enkel att tillämpa.

Inte något av de förslag som förts fram i litteraturen klarar samtliga uppställda krav. Under 1900-talets början betraktades ofta partikongresserna på våren och sommaren inför valet som valkampanjernas startskott. Men sedan flera partier under sextiotalet flyttat kongresserna till hösten året före valdagen har den möjligheten förlorat i aktualitet. En annan möjlighet, som ofta praktiseras av dagens forskare, är att utgå från partiernas affischeringsstart måna-

den före valdagen. I det här sammanhanget är dock affischeringsstarten ett alltför oflexibelt alternativ, i synnerhet som traditionen inleddes först 1952.[25]

Partiernas nomineringsverksamhet är en tredje tänkbar startpunkt för valrörelserna. Kandidatnomineringen är dock en intern angelägenhet för partierna och den är inte kopplad till den utåtriktade valagitationen.

Det bästa alternativet i det här sammanhanget är att låta partiledarnas ageranden bestämma valkampanjernas startpunkt. Partiledarnas upptaktstal har tillskrivits stor vikt ända sedan 1900-talets början. Genom att man utgår från starten för partiledarnas kontinuerliga kampanjarbete blir valupptakterna också lätta att urskilja.[26]

Allvarliga komplikationer uppstår först när vi sträcker oss ända tillbaka till 1800-talet och till tiden strax efter sekelskiftet. Artonhundratalets valrörelser var över huvud taget av begränsad omfattning, och ännu vid sekelskiftet var det en främmande tanke att partiledarna skulle ta ledningen för den utåtriktade valagitationen. Under den första undersökningsperioden fram t.o.m sekelskiftet får vi i stället utgå från de enskilda riksdagskandidaternas agerande. Tidsavgränsningen blir beroende av när kandidaterna börjar med agitationen ute i valkretsarna.

***

I och med diskussionen om valkampanjernas avgränsningar är vi redo att gripa oss an den konkreta verkligheten. Resten av boken har disponerats i tre avdelningar. I den första – HISTORIEN – presenteras en kronologisk genomgång av 41 valrörelser mellan 1866 och 1985. Avdelningens sju kapitel är disponerade på ett likartat sätt. Kapitlen inleds med en övergripande diskussion om den politiska och samhälleliga kontexten under den aktuella tidsperioden. Därefter analyseras partiernas kampanjinsatser i de enskilda valrörelserna samt det viktigaste händelseförloppet under och inför valrörelserna.

Den därpå följande avdelningen – TRENDERNA – rymmer mer tidsöverblickande analyser. Vi isolerar olika aspekter av partiernas och partiledarnas kampanjarbete och följer utvecklingen över tid. I ett särskilt kapitel studeras de enskilda partiernas kampanjkulturer.

Den avslutande avdelningen – ÖVERBLICKEN – innehåller en sammanfattande analys där trådarna knyts samman till en periodise-

ring av valkampanjernas historia. Periodiseringen bildar sedan underlaget för bokens förklarande resonemang. Avslutningsvis får riksdagsvalet 1988 tjänstgöra som ett testfall för bokens observationer. Fortsatte gamla trender och tendenser eller finns det kanske anledning att betrakta 1988 års val som inledningen till en ny epok i valkampanjernas historia?

NOTER

1. Framställningen ger måhända intrycket att kommunikationsmodellen är den självklara teoretiska infallsvinkeln. Så är naturligtvis inte fallet. Den enkla kommunikationsmodellen har varit utsatt för tung beskjutning ända sedan den presenterades på 1950-talet. Kritikerna har bland annat riktat in sig på att mottagarna tillskrivs en allt för passiv ställning. Inte minst semiotikforskningen har problematiserat samspelet mellan sändare, meddelande, kanal och mottagare. Valet av en förhållandevis enkel kommunikationsmodell motiveras av undersökningens fokusering på formmässiga aspekter av partiernas kampanjer. Den presenterade modellen erbjuder ett lättöverskådligt sätt att hantera partiernas olika kampanjkanaler. Windahl och McQuail (1979) och Fiske (1982) ger goda introduktioner till den uppsjö av alternativa kommunikationsmodeller som lanserats genom årens lopp. Åtskillnaden mellan direkta och indirekta kampanjkanaler bygger på Kent Asps analyser av massmediernas effekter bland väljarna. Asp utgår från att väljarna har tre vägar till information om den politiska världen: interpersonell kommunikation, mediekommunikation och egna kommunikationsaktiviteter. Skillnaden gentemot Asps analyser är att vi i detta sammanhang utgår från partiernas perspektiv. Det betyder exempelvis att den interpersonella kommunikationen motsvaras av partiernas direktkontakter med väljarna. Tilläggas bör att åtskillnaden mellan direkta och indirekta kampanjkanaler är en analytisk förenkling. I praktiken kan båda kanalerna komma till användning i en och samma situation. Ett exempel på partiernas "dubbelkontakter" är när besökarna på ett valmöte förses med broschyrmaterial (se vidare Asp, 1986:64–6, Holmberg och Asp, 1984:205–7).

2. Kandidatnominering, finansiering, mobilisering av valarbetare och formulerande av valprogram är förberedelsemoment som har omnämnts av kampanjobservatörer i Sverige under lång tid (se t.ex. Thermænius, 1933, Håstad, 1949, Olivecrona, 1968 och Forsell, 1968). Vad beträffar kandidatnominering och partifinansiering har de viktigaste bidragen lämnats av Lars Sköld (1958) och Dan Brändström (1971), respektive av Gullan Gidlund (1983).

3. Vanan att förknippa partier med val och valprocedurer har dominerat under åtminstone det senaste seklet. Carl Gösta Widell påpekar i doktorsavhandlingen *Staten och partiväsendet* att partierna ursprungligen legaliserades i egenskap av valorganisationer; det dröjde betydligt längre innan statsmakterna accepterade andra partifunktioner (Widell, 1939:242). Diskussionerna om partibegreppet kan spåras tillbaka till 1700-talet då det gryende partiväsendet var allmänt föraktat. Edmund Burke anses ha varit först med att uttala sig positivt om åtminstone vissa typer av partier. Svenska partiforskare brukar för sin del citera skeppsprästen och författaren Jacob Wallenberg: "Låt *Hatt* och *Mössa* dras, låt tvedräkts åskor knalla; En ek, som då och då en liten skakning har, i jorden bättre fäste tar. När *Rom* ej trätte mer, begynte det att falla, Och *England* når sin höjd mitt under split och kiv, Parti är fria staters liv." Ingemar Carlsson (1981) har sammanställt den rika diskussionen om partibegreppet i Sverige under 1700-talet. Giovanni Sartori (1976) har gjort en omfattande genomgång av partibegreppets internationella utveckling, dock utan att tillräckligt uppmärksamma den svenska erfarenheten.

4. Definitionen av partiledningarna som partiernas officiella beslutsfattare när det gäller valkampanjernas utformning har hämtats från den rationalistiska forskningsansatsen. Partiforskare som arbetar med ett rationalistiskt betraktelsesätt brukar analysera just de beslutsfattare inom partierna som "träffar avgöranden i organisationernas namn" (Isberg m.fl., 1974:1, se vidare Sjöblom, 1968:14–5, Hadenius, 1981:14–5). Det skall poängteras att "partiledningarna" är en teoretisk konstruktion utan omedelbara motsvarigheter i verkligheten. Det ingår *inte* i undersökningsuppgiften att peka ut exakt *vilka* personer som sitter i partiledningarna.

5. För ett resonemang kring partiledarinstitutionens utveckling, se Esaiasson (1985:1–10). Miljöpartiets speciella ledararrangemang är en påminnelse om att politiska ledarinstitutioner fortsätter att förändras även under vår tid.

6. Frågan om partiernas kontroll över massmediernas valbevakning knyter an till medieforska-

ren Elihu Katz begreppspar "Platforms and Windows". Katz menar att medierna under en valrörelse kan fungera som antingen plattformar för partiernas kampanjer eller som kritiska och belysande granskare å väljarnas vägnar. I det förra fallet kontrollerar partierna medierna. I det senare fallet intar medierna en självständig ställning (Katz, 1971). En liknande diskussion förs i Blumler and McQuail (1968). För mer detaljerade resonemang om partikontrollerade medier, se Kronvall (1975:47) och Asp (1986:65–6).

7. Synsättet ansluter till Kent Asps definition av fristående masskommunikation: "(D)en information och opinionsförmedling som sker inom ramen för det redaktionella arbetet i press, radio och TV" (Holmberg och Asp, 1984:206). Ett särskilt problem i sammanhanget är *valannonseringen*. Även om annonserna publiceras i pressen är det partierna som bestämmer utformningen och annonserna bör därför hänföras till de partistyrda medierna. Annonseringen har aldrig tillhört de mer uppmärksammade inslagen i valagitationen och kommer i det följande att behandlas mer översiktligt.

8. Definitionerna av väljartyperna bygger på två variabler – partisympati och röstvilja. När det gäller partisympati antas väljarna kunna ha en positiv eller negativ inställning till ett parti eller vara partipolitiskt obestämda. Röstviljan antas vara antingen stark eller svag. Marginalväljarkampanjer riktar sig till obestämda väljare oavsett om de har stark eller svag röstvilja. Mobiliseringskampanjer riktas i ett första skede till anhängare av partierna som har en stark röstvilja. När väl dessa har knutits upp vänder sig partierna till anhängare som har svag röstvilja. Självklart finns det andra och mer detaljerade definitioner av mobiliserings- och marginalväljarkampanjer. Avsikten med det förda resonemanget är att med hjälp av två enkla variabler problematisera annars ofta oproblematiserade begrepp. Steven Koblik (1980) är ett exempel på en forskare som har poängterat skillnaden mellan marginalväljarkampanjer och mobiliseringskampanjer utan att närmare beröra begreppens innebörd.

9. Tanken att valkampanjerna bör analyseras mot bakgrund av den politiska kontexten återkommer i de flesta kampanjstudier. Forskarna brukar också vara eniga om ungefär vilka konkreta faktorer som bör ingå i analysen. Ett vanligt förfaringssätt är att skilja mellan långsiktigt stabila faktorer som samhällsutveckling och kortsiktigt föränderliga faktorer som händelser och konfliktnivå mellan partierna (se t.ex. Kronvall, 1975, Siune, 1982 och Paletz, 1971). Däremot tillhör det ovanligheten att förutsättningarna systematiskt inordnas i analyserna.

10. Skillnader mellan partierna behandlas i samband med genomgången av kampanjkulturernas utveckling (kapitel 12 nedan).

11. Utmärkande för den rationalistiska förklaringsansatsen är föreställningen att det bakom politiska beslut finns aktörer utrustade med vilja, att dessa aktörer har förmåga att rangordna sina preferenser och att aktörerna strävar efter att maximera sin nytta (se t.ex. Lewin, 1984:19). Inom ramen för det allmänna betraktelsesättet görs en lång rad antaganden och distinktioner – bl.a. att partierna agerar på ett större eller mindre antal arenor där de stipuleras ha en eller flera målsättningar – och man kan knappast tala om en enhetlig tradition. För mer utförliga presentationer, se Sjöblom (1968), Isberg m.fl. (1974), Robertson (1976), Lewin (1977) och Hadenius (1979). Det skall framhållas att den rationalistiska förklaringsansatsen naturligtvis inte är befriad från svagheter. Det är t.ex. lätt att hamna i cirkularitetsresonemang. Forskaren förklarar en aktörs beteende med en beslutskalkyl som i sin tur är härledd från beteendet. För en substantiell förklaring krävs att rekonstruktionen av beslutskalkylen är baserad på oberoende material (se t.ex. Sannerstedt, 1983 och Hadenius, 1984). För en diskussion om filosofiska problem förknippade med den rationalistiska ansatsen, se t.ex. Fölesdal, Walöe og Elster (1984).

12. Det tillhör ovanligheterna att rationalistiska studier tar hänsyn till att förutsättningarna för beslutsfattarnas ageranden förändras över tid. Förklaringen till det är att ansatsen vanligen används för att analysera avgränsade politiska händelseförlopp som exempelvis en överenskommelse i skattefrågan eller ett trafikpolitiskt beslut (för ett resonemang, se Hinnfors, 1988:2–29). Det presenterade synsättet på hur ett ratio-

nalistiskt perspektiv kan kombineras med strukturella förutsättningsfaktorer utvecklas i Lewin (1977:14–8). Förhållandet aktör–struktur tillhör dock samhällsvetenskapens eviga problemområden. För andra och mer problematiserande diskussioner, se t.ex. Hernes (1977), Giddens (1979), Dahlkvist (1982), Lundquist (1984), Rothstein (1986) och Hindess (1989).

13. Axel Hadenius argumenterar övertygande för att kraven på formella belägg måste sättas relativt lågt i historiskt inriktade rationalistiska analyser: "Kraven på säkerhet i beläggen måste vägas mot andra forskningsintressen, i synnerhet mot önskan att kunna studera ett större antal händelser. Generaliserande ansatser skulle annars aldrig låta sig genomföras" (1984:173). Det är också Hadenius som har föreslagit att aktörernas beslutskalkyler skall indelas i olika komponenter.

14. Att finna logiskt och empiriskt uttömmande kriterier vid urvalet av förklaringsfaktorer och konstruktionen av analysscheman är en akilleshäl inom samhällsvetenskapen. En vanlig lösning är att förbigå problemen med tystnad. Inte alla vågar vara lika alexanderskt svärdshuggande som Leif Lewin: "I tablå 1.6 urskiljs sju strategier för den potentiella förloraren. Detta är inte ett uttömmande schema över alla strategier, som kan tänkas. Att göra en sådan systematik är en forskningsuppgift, som väntar på sin författare" (1984:24). André Siegfried, banbrytare inom den ekologiska väljarforskningen, har ett uppmuntrande ord till dem som tvivlar på möjligheten att förklara komplicerade politiska förlopp: "Många tänka om politiken detsamma som Hamlet om livet: 'It is a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing.' Jag föredrar Goethe när han skrev: 'Helvetet självt har sina lagar.' Politiken bör då ha sina" (Siegfried, 1930:1, via Rydenfelt, 1954:12). (Parentetiskt får vi dock hoppas att Siegfried hade bättre ordning på sina ekologiska väljarkartor än på sin Shakespeare. Det är Macbeth och inte Hamlet som liknar livet vid "en saga blott, berättad av en dåre, full av storm och vrede, och utan varje mening.")

15. Att pengar och personal är partiernas grundläggande kampanjresurser är ett vanligt betraktelsesätt inom kampanjforskningen (se t.ex. Forsell, 1968). En annan tänkbar kampanjresurs att ta hänsyn till är tillgången på stödjande massmedier. Sådana medieresurser är dock mest intressanta när det gäller att förklara skillnader *mellan* partierna (se nedan kapitel 12). I det här sammanhanget – uppmärksamheten riktas mot partiernas gemensamma utveckling – har de medieanknutna faktorerna samlats under en egen rubrik.

16. Väljarnas *klasstillhörighet* – fördelningen mellan arbetare, bönder och medelklass – är en annan faktor av betydelse som dock i det här sammanhanget har hänförts till rubriken "samhällsutveckling". Faktorn "väljarrörlighet" kan illustrera svårigheterna med en förklaringsanalys av vår typ. Är det inte i själva verket partiernas ageranden – minskade ideologiska skillnader – som ligger bakom väljarnas ökade rörlighet under senare år? Frågan har debatterats av politiska observatörer sedan Herbert Tingsten, Daniel Bell och andra lanserade tesen om ideologiernas död på femtiotalet, och någon allmänt accepterat svar har ännu inte formulerats.

17. Konstitutionens betydelse för politikens utveckling har framhävts av bland andra partisociologerna Seymour Martin Lipset och Stein Rokkan. I en välkänd uppsats om de västeuropeiska partisystemens framväxt diskuterar de olika konstitutionella "trösklar", som alla hade betydelse för hur de breda folklagren kom att inlemmas i politiken (Lipset and Rokkan, 1967).

18. Tilläggas kan att partiledarna under 1980-talets valrörelser har färdats med såväl häst och vagn (Thorbjörn Fälldin), roddbåt (Olof Palme) och ångbåt (Lars Werner) som ångtåg och luftballong (Ulf Adelsohn).

19. Se Blumenthal (1980) för en diskussion om sambandet mellan de permanenta kampanjerna och framväxten av politiska konsulter.

20. Koblik (1980). Ett liknande resonemang förs av Forsell (1968).

21. En annan invändning mot Kobliks resonemang är att partiernas förvalskampanjer inte är exklusivt inriktade på de egna valarbetarna; partierna är medvetna om att väljarna ofta är

som mest mottagliga för opinionsbildning under icke-valtider (se t.ex. Jan Wibbles intervjuer med partistrateger i Isberg m.fl., 1974:150). Den fortfarande bästa skildringen av partiernas interna uppladdning är Gustaf Olivecronas *Hur väljarna vanns* (1968). Olivecronas kapitelrubrik "Vapensmedjorna" är en krigisk metafor med bärkraft. Mer systematiska genomgångar av partiernas valförberedelser finns i Forsell (1968) och Gidlund och Gidlund (1981). En personlig – och till stora delar kritisk – berättelse om moderata samlingspartiets uppladdning inför 1982 års val finns i ett specialnummer av Pockettidningen R "Blå dunster" (1982).

22. Cerha (1973:28–9).

23. Se t.ex. Agranoff (1976:3), Macartney (1981:12), Strömberg (1967), Forsell (1968), Gidlund och Gidlund (1981). Vid behov kan kampanjdistinktionerna drivas ytterligare något längre. Statsvetaren Colin Seymour-Ure menar utifrån brittiska erfarenheter att en valkampanj utspelas på fyra olika nivåer. Den lägsta består av väljarnas informella politiska diskussioner. Därutöver bedrivs lokala kampanjer av dels partiernas valarbetare, dels parlamentskandidaterna (MPs). Slutligen bedriver partiledarna och andra toppolitiker en nationell valkampanj (Seymour-Ure, 1974:204–5). Distinktionen är inspirerad av Butler and Stokes (1969).

24. Hans-Krister Rönblom förespråkade på tjugotalet en något avvikande treindelning av valrörelserna: valförberedelser, valkampanjer och eftervalrörelser. Valkampanjerna skulle då anses börja i och med sommarens inbrott och riksdagens hemförlovande. Eftervalrörelserna täcker in de omval efter felaktigheter i röstningsprocedurerna som var vanliga fram till den allmänna rösträttens införande 1921 (Rönblom, 1929:176, 369). Ytterligare ett användningssätt presenteras av Harry Forsell (1968). Han låter valkampanj stå för de sista intensiva veckorna fr.o.m. augusti medan valrörelser betecknar hela den långa förberedelsetiden under valåret. Tilläggas kan att den terminologiska skillnaden mellan valrörelse och valkampanj är svår att upprätthålla internationellt, då engelskan saknar motsvarighet till uttrycket 'valrörelse'. Direktöversättningen *election movement*, som rekommenderas i första upplagan av Svensk-Engelsk Fackordbok, är för den enbart engelsktalande helt obegriplig. I bokens andra upplaga har också rekommendationen strukits.

25. Affischeringen som startpunkt för valrörelsen förespråkas av bland andra Isberg m.fl. (1974) och Birgersson m.fl. (1971:20).

26. Det är dock inte alldeles okomplicerat att utgå från partiledarna. Det kan t.ex. inträffa att partiledarna inleder kampanjarbetet vid olika tillfällen.

HISTORIEN

3

Valkampanjerna 1866–1884 – arvet från ståndsriksdagen

Representationsreformen 1866 är en milstolpe i Sveriges politiska historia. Efter flera decenniers stridigheter röstade samtliga riksdagsstånd för förslaget att övergå till ett tvåkammarsystem. Den 22 juni 1866 vann beslutet laga kraft och ståndsriksdagen hemförlovades för alltid. En ny epok tog sin början.[1]

Representationsreformen innebar radikalt ändrade förutsättningar för valkampanjerna. Tidigare hade riksdagsmännen utsetts inom sina respektive korporationer adelsståndet, prästeståndet, borgarståndet och bondeståndet. Enligt den nya principen om *samfällda val* skulle riksdagsrepresentanterna väljas av hela valmanskåren utan ståndsskrankor.

Förändringen var mest märkbar för de adelsmän och biskopar som önskade fortsätta riksdagskarriären. Enligt den gamla konstitutionen var riddarhusätternas huvudmän och kyrkans främsta företrädare garanterade representationsrätt. Ett memoaruttalande från en av tidens stora illustrerar med vilken självklarhet en adelsperson kunde ikläda sig rollen som riksdagsman: ”För att pröfva om jag skulle äga någon fallenhet för det politiska lifvet beslöt jag att deltaga någon tid i den riksdag som började uti oktober 1856.”[2]

Dåtidens politiker var dock inga noviser på valkampanjernas område. Representanterna i borgarståndet och bondeståndet visste sedan länge vad det innebar att väljas till sitt uppdrag. Även inom övriga riksdagsstånd fanns erfarenheter av påverkansförsök i politiska frågor. När riksdagsmännen i juni 1866 vände hem för att möta väljarna i det första andrakammarvalet bar de med sig ett arv från ståndsriksdagens era.

Valkampanjerna under frihetstiden

Början på de svenska valkampanjernas historia kan förläggas till frihetstidens inträde 1719. I de dynastiska uppgörelserna efter Karl XII:s död växte riksdagen fram som ledande statsorgan och det blev därmed viktigt att påverka riksdagsståndens sammansättning. Visserligen hade statsmakterna sedan länge gjort systematiska försök att påverka folkets åsikter – redan på 1400-talet distribuerade Karl Knutsson Bonde danskfientliga visor bland allmogen. Men det var först under frihetstiden som den politiska opinionsbildningen började bedrivas i samband med riksdagsvalen.[3]

Frihetstidens valkampanjer måste förstås mot bakgrund av ståndsriksdagens konstruktion. Inom adelsståndet hade huvudmännen för de cirka 1 200 riddarhusätterna automatisk representationsrätt. Om huvudmännen önskade kunde de överlåta representationsrätten till någon annan adelsman. Valkampanjerna gick ut på att motivera adelsmännen att bevista riksdagarna och på att överta tillgängliga representationsfullmakter.

Inom övriga stånd fanns ett litet antal nyckelpersoner med stort inflytande. Valen till borgarståndet kontrollerades i stor utsträckning av välbärgade köpmän – rösträtten var graderad – och av myndighetsutövande borgmästare. Bondeståndets riksdagsmän utsågs under oklara rättsliga former och häradshövdingarna hade som auktoritativa valförrättare goda möjligheter att styra valet. Inom prästeståndet kunde biskoparna – som själva var garanterade representationsrätt – utöva inflytande över den fåtaliga skaran av röstberättigade kyrkopersoner.[4]

Möjligheterna att föra offentliga valdebatter var starkt begränsade under frihetstiden. En sträng censurlagstiftning gjorde det nästan omöjligt att trycka politiska skrifter. Den talade agitationen var lika hårt reglerad då alla former av förberedande valsammankomster var förbjudna i lag. Även om restriktionerna lättade något mot slutet av perioden –1766 års tryckfrihetsförordning är det främsta exemplet därpå – så var valkampanjernas spelregler strängare än någonsin senare. Till bilden av begränsade valkampanjer hör att påverkansförsöken var som intensivast *efter* det att valprocedurerna klarats av. I motsats till sentida kollegor var frihetstidens opinionsbildare mer inriktade på att bearbeta sittande riksdagar än på att få ”rätt” personer valda till riksdagsmän.[5]

Organisatörerna bakom valkampanjerna var frihetstidens nybildade partier hattar och mössor. Det började med att hattarna på 1730-talet försökte mobilisera stöd inom adelsståndet för att störta rådspresidenten Arvid Horn. Så småningom följde mössorna efter. Mot slutet av perioden hade mössorna skaffat embryon till valorganisationer i flera av landets städer. Organisationsarbetet fick dock bedrivas i det tysta. Från officiellt håll ansågs partibildningarna bidra till splittring och egoism. Det var otänkbart för en politiker att öppet träda fram som partirepresentant.[6]

Partiledarnas insatser i valkampanjerna bestod av att organisera och planera verksamheten. I fråga om utåtriktade aktiviteter kunde partiledarna sträcka sig till att försöka motivera enskilda adelsmän att bevista riksdagen eller att åtminstone överlämna sin fullmakt. De viktigaste uppgifterna för frihetstidens partiledare gällde riksdagsarbetet. Ledarna fungerade som beslutsfattare i regering och riksdag och som organisatörer av riksdagspartiernas verksamhet.[7]

Partiernas kampanjmetoder var ännu så länge tämligen burdusa. De *direkta* kampanjkanalerna var av huvudsakligen tre slag: utsända värvare, lokala kontaktpersoner och ämbetsmän med inflytande över valprocessen. *Värvarnas* viktigaste uppgift var att påverka adelsmännen ute i landsorten och att köpa upp tillgängliga adelsfullmakter. *Kontaktpersonerna* var lokala partiombud som verkade främst i valen till borgarståndet. *Ämbetsmännen* – borgmästare och häradshövdingar – hade som valövervakare goda möjligheter att hjälpa i första hand det byråkrativänliga hattpartiet.[8]

Vad beträffar de *indirekta* kampanjkanalerna tvingade censuren partierna att lita till handskrivna politiska skrifter. Innehållet i handskrifterna kunde variera mellan faktaspäckade utredningar, rena nidskriverier och politiska visor. Så småningom minskades regleringen av det tryckta ordet. Den hattvänliga tidskriften *En Ärlig Swensk*, som började utkomma inför 1755 års riksdag, brukar betraktas som Sveriges första partiorgan. Tryckfrihetsförordningen 1766 gav även oppositionen möjlighet att trycka broschyrmaterial. Inför frihetstidens sista borgarståndsval rapporteras om betydligt fler, och i tonen hätskare, politiska broschyrer än tidigare.[9]

Finansieringen av valkampanjerna var ett problem för partierna under hela frihetstiden. Fullmaktsköpen och övriga aktiviteter tog stora resurser i anspråk. Dessutom tillkom dryga kostnader för själva riksdagsarbetet – fattiga adelsmän skulle underhållas och öv-

riga riksdagsmän trakteras med mat och alkohol. Lösningen på finansieringsproblemet blev att vända sig till utländska representanter. De franska och ryska ministrarna betalade stora summor mot löften om en välvillig svensk utrikespolitik. Sannolikt har partiväsendet aldrig senare varit lika beroende av allmänna medel som under 1700-talet. Låt vara att pengarna kom från franska och ryska skattebetalare.[10]

Valkampanjerna under ståndsriksdagens slutskede

Gustaf III:s statskupp i augusti 1772 satte stopp för frihetstidens typ av valkampanjer. Under det gustavianska väldet avskaffades tryckfriheten och det blev t.o.m. förbjudet att i tal nämna partiernas namn. Riksdagen sammankallades med ojämna mellanrum och med kort varsel, allt för att begränsa möjligheterna till agitation. Kungens ointresse för valprocessen illustreras bäst med hans egna ord: "Huvudsaken var ej hur riksdagsmännen kommo, utan hur de komme att vara under riksdagens lopp."[11]

Efter 1809 års motrevolution blev det återigen möjligt att bedriva valkampanjer och politisk opinionsbildning. Grundlagsstiftarna återgav riksdagen något av den tidigare starka ställningen och skänkte dessutom den politiska debatten friare tyglar. Med de nya spelreglerna utvecklades valkampanjerna och den politiska opinionsbildningen i en annorlunda riktning. Om frihetstiden kännetecknats av förhållandevis starka partier och en beskuren politisk debatt så blev ståndsriksdagens slutskede en period med svaga partibildningar men med ökade möjligheter för offentliga politiska diskussioner.[12]

De nya tendenserna var tydligast i den politiska opinionsbildningen vid sidan av riksdagsvalen. Under ståndsriksdagens sista halvsekel introducerades tre nyheter som ännu idag är av största betydelse: opinionsbildande tidningar, politiska möten och utomparlamentariska påtryckningsorganisationer.

Pressens genombrott som politisk maktfaktor markerades av liberala tidningar som Argus (1820-talet) och framför allt Aftonbladet (1830-talet). Den konservativa regeringssidan försökte redan från början stoppa tidningarna – man varnade både för journalistmakt och för den lättmanipulerade massan – medan den liberala oppositionen hävdade att pressen bara uttryckte den allmänna opinionen.[13]

Politiska möten började arrangeras av 1850-talets skandinavistiska rörelse. Det första stora offentliga så kallade folkmötet hölls i Ramlösa år 1858.[14] De första *utomparlamentariska organisationerna* bildades för att understryka liberalernas krav på representationsreformer. Reformsällskapen av år 1848 ordnade namninsamlingar, diskussionsklubbar och t.o.m. nationella kongresser.[15]

Riksdagsvalen berördes i mindre utsträckning av de nya formerna för opinionsbildning. De konservativa såg negativt på organiserade politiska aktiviteter, och när det gällde ingripanden i själva valprocessen delades deras uppfattning av de flesta liberaler. 1809 års konstitution gav heller inga incitament till organiserade valkampanjer. Vallagarna förblev i allt väsentligt desamma som under frihetstiden: indirekta val till borgarståndet och bondeståndet, graderad och exklusiv rösträtt, självskrivna adelsmän och biskopar osv. En bidragande orsak till valkampanjernas begränsade omfattning var också att tidens politiska huvudmotsättning gick *mellan* och inte *inom* stånden. Då adelsmän och präster stod mot borgare och bönder var det mindre väsentligt vilka personer som valdes till ståndens representanter.[16]

Partiernas och partiledarnas insatser i valkampanjerna var sporadiska. Partiväsendet vår fortfarande diskrediterat efter frihetstiden och det var politiskt belastande att öppet framträda som partirepresentant. De partibildningar som förekom var uteslutande inriktade på riksdagsarbetet; efter vad man vet saknades motsvarigheter till mössornas lokala kontaktmän. Partiledarnas förberedelser inför kommande riksdagar sträckte sig som mest till att försöka organisera samarbete med några pressorgan. Kandidater som önskade stärka sina chanser att bli valda till riksdagsmän var hänvisade till egna initiativ.[17]

Av de olika kampanjkanalerna tillskrevs ofta pressen störst betydelse. De organiserade kampanjaktiviteter som förekom byggde på att liberala riksdagsmän – i allmänhet representerande adeln eller borgarståndet, bondeståndets politiker var betydligt mindre aktiva – kom överens med några tidningsutgivare om att driva kraven på representationsreformer. Samtidigt måste det framhållas att pressens valbevakning var försiktig såtillvida att direkta personrekommendationer ansågs opassande. Först mot slutet av perioden hände det att tidningarna gick längre än till att påpeka behovet av redliga och självständiga riksdagsmän. Broschyrlitteraturen var under hela perioden ett komplement till tidningarnas valbevakning.[18]

De *direkta* kampanjkanalerna utnyttjades i mindre utsträckning under valrörelserna. Det ansågs olämpligt att från talarstolen propagera för sin egen eller för någon annans kandidatur. I Stockholm försökte radikala borgarrepresentanter introducera nyheter som offentliga kandidaturer – dvs. att kandidaterna öppet skulle tillkännage sina åsikter – och särskilda nomineringsmöten. Nymodigheterna fick dock inget större genomslag ens bland liberalt orienterade kandidater. Valen på landsbygden och i de mindre städerna förflöt i gamla, väl upptrampade spår. Man samlades inför häradshövdingen eller stadens magistrat för att utan omfattande förberedelser utse de elektorer som i sin tur skulle välja riksdagsman.[19]

Premiärvalet 1866

Arvet från ståndsriksdagen gjorde sig påmint under lång tid efter representationsreformen. De första andrakammarvalen fick liknande förlopp som valen till borgarståndet och bondeståndet. Partibildningarna i riksdagen höll sig utanför valrörelserna och någon nationell valdebatt fördes inte. Medborgarnas politiska engagemang var lågt. Vid andrakammarvalet 1866 deltog en knapp femtedel av de röstberättigade (19 procent), och ännu 1884 var valdeltagandet så lågt som 25 procent.[20]

Om vi tittar närmare på representationreformens innehåll är det inte så underligt att mönstret från ståndsriksdagens valkampanjer levde kvar. Syftet med reformen var att effektivisera riksdagsarbetet och att rensa bort ståndsskrankorna, inte att demokratisera representationen. Rösträtten inskränktes till de mer välsituerade delarna av befolkningen; endast var femte man över 21 år ägde rätt att delta i andrakammarvalen. Någon lag om gemensam valdag fanns inte. Valdagarna var utspridda under månaderna juli, augusti och september. Valsättet kunde vara antingen direkt eller indirekt medelst elektorer. Den lokala prägeln underströks av att valen förrättades i små enmansvalkretsar, endast i de större städerna valdes mer än en riksdagsman. Slutligen upprätthölls den negativa inställningen till organiserad valagitation. Riksdagsmannaskapet borde vila på andras förtroende och inte på självförtroendet, som Louis De Geer uttryckte det.[21]

Vid det första andrakammarvalet sommaren 1866 märktes en

tydlig skillnad mellan valrörelserna på landsbygden och i städerna. Landsbygdens riksdagskandidater var mycket försiktiga i sina valförberedelser. Endast undantagsvis – Gunnar Wallin har hittat tio notiser i tidningarna – arrangerades något förberedande diskussionsmöte och landsortspressen var obenägen att ta ställning i personfrågorna. Stadsvalen föregicks av något mer omfattande valrörelser. Det rapporteras om mer aktiva tidningar och sammanlagt ett trettiotal nomineringsmöten. Skillnaderna mellan stad och land återspeglas i valdeltagandet. I städerna deltog 36 procent av de röstberättigade i valet jämfört med 16 procent i landsbygdsvalkretsarna.[22]

Då ståndsriksdagens partibildningar upplöstes i och med riksdagens hemförlovande finns det inga egentliga partiledare att studera i valet 1866. Däremot kan det vara av intresse att följa tre *blivande* ledare för det nya och mäktiga lantmannapartiet: friherren Emil Key, greven Arvid Posse och hemmansägaren Carl Ifvarsson.[23]

Av de tre bedrev Emil Key den mest omfattande kampanjen. Till skillnad från de flesta andra kandidater propagerade han öppet för sin person. Det skedde med en serie om fem artiklar i lokaltidningen Vesterviks Veckoblad, alla undertecknade med den genomskinliga signaturen "E.K.". På lättillgänglig prosa – artiklarna kan liknas vid små noveller – utvecklade Key vilka krav som kunde ställas på en värdig riksdagsman. Han lyckades så småningom bli vald, men bara med 14 elektorsröster av 25. Det låga röstetalet var lite besvärande eftersom Key själv var en av elektorerna.[24]

Greven Arvid Posse var känd som en av de främsta motståndarna till representationsreformen. Många menade att han engagerade sig i andra kammaren enbart för att kunna hämnas på ministären De Geer. Trots kritik i flera liberala tidningar kunde Posse som jordägare och lokal notablitet känna sig säker på en riksdagsplats. "Tillfälligtvis kan ingen hindra mig tillträde i nedre kammaren som riksdagsman för Herrestads och Ljunits härader", skrev han i ett brev. Sannolikt hade den tidningsman rätt som efter valet hävdade att Posse kunde tacka sina valmäns ekonomiska beroendeställning för sitt mandat. Några offentliga framträdanden gjorde inte Posse.[25]

Valet av hallänningen Carl Ifvarsson skedde på för landsbygden sedvanligt återhållet sätt. Ifvarsson hade valts in i bondeståndet redan 1859 och hans återval tycks inte ha varit hotat. En genomläsning av lokaltidningarna Halmstads-Bladet och Hallands-Posten bekräftar att Ifvarsson inte bedrev någon utåtriktad kampanj.[26]

Resultatet från det första andrakammarvalet understryker att representationsreformen inte medförde något omedelbart brott mot tidigare förhållanden. Sammanlagt 107 av de 190 ledamöterna (56 procent) överflyttades från ståndsriksdagen. Majoriteten kom från bondeståndet (57 personer) men också adels- och prästestånden var representerade (19 personer). Under de närmast följande valen skulle andra kammaren komma att få en betydligt mer accentuerad bonderepresentation.[27]

***

Representationsreformen var ett stort projekt att genomföra i det agrara Sverige med sina dåliga kommunikationer. Det visade sig också att implementeringen av reformen stötte på problem. Ansvariga myndigheter hade svårt att tolka bestämmelserna om rösträtt, valbarhet, datum för valdagen och lämpligt valsätt (direkta eller indirekta val). Så småningom överklagades nästan vart tredje val till länsstyrelserna och flera fall fördes ända upp i högsta domstolen. En nutida betraktare måste nog konstatera att *premiärvalet 1866* genomfördes under något lösliga former.[28]

Försöksvalet 1869

Radikala liberaler hyste förhoppningar om att representationsreformen skulle bli inledningen på en demokratisering av samhällslivet. När riksdag och regering inte visade den förväntade reformviljan gick man till motoffensiv. I Stockholm bildades ett nyliberalt sällskap och genom det så kallade nyliberala partiet fick radikalerna fäste även i andra kammaren. Nyliberalerna vände sig mot den rådande negativa inställningen till politisk opinionsbildning. Adolf Hedin och de andra radikalerna menade att folkligt deltagande i politiken var ett viktigt led i samhällets demokratisering. I Hedins berömda programskrift "Femton brev till riksdagsmännen" propagerades livligt för bland annat politiska möten med fria diskussioner.[29]

Nyliberalernas uppdykande blev det intressantaste inslaget i kampanjen inför andrakammarvalet 1869. Stockholmsföreningen hade ambitionen att organisera och styra en aktiv opinionsbildning. I april 1869 sände man en uppmaning till radikaler ute i landet att

arrangera folkmöten. Sammanlagt kom ett hundratal möten till stånd under valåret, ofta med liberala riksdagsmän som talare. Liberala kandidater stöddes också av ett tjugotal tidningar. Det betydde att närmare en femtedel av landets samlade press var positiv till partiet.[30]

Som valkampanj betraktad fick dock inte nyliberalernas ansträngningar så stor betydelse. Stockholmsföreningens försök att styra valagitationen stannade vid uppropet i april. Därefter fungerade föreningen enbart som lokal valorganisation. Folkmötena behandlade vanligen allmänna politiska frågor och berörde endast undantagsvis kandidaterna i det kommande valet. Bara i Stockholm lyckades radikalerna placera några nya namn i riksdagen. På landsbygden, och i de mindre städerna, förflöt valen i enlighet med de gamla invanda mönstren.

Andra kammarens dominerande partibildningar lantmannapartiet och den regeringsvänliga "intelligensen" tog inte efter nyliberalernas exempel.[31] Ehuru lantmannapartiet var på väg att bygga upp en stark partiorganisation i riksdagen drog man sig för att ingripa i valrörelserna. Försök från bland andra Emil Key och Arvid Posse att sprida lantmannavänliga tidningar inom partiet fick dåligt genomslag. Carl Ifvarsson var något mer aktiv genom att han brevledes uppmuntrade partikamrater inför riksdagsvalet. Riksdagskandidaterna fick huvudsakligen klara valet på egen hand.[32]

Lantmannaledarnas försiktiga agerande visar att partiledarnas viktigaste uppgift bestod i att leda riksdagsarbetet. Ändå var det nära att Carl Ifvarsson fått ta del i valagitationen. Lantmannapartisten och godsägaren C G Indebetou behövde draghjälp i sin valkrets och han övervägde att bjuda in Ifvarsson som talare på ett folkmöte i närheten. Det hela stannade dock på planeringsstadiet då Ifvarsson – enligt ett brev från Indebetou – inte hade "något imponerande i sitt utseende eller sättet att tala". Det som kunde ha blivit Sveriges första offentliga partiledarframträdande blev således inte av beroende på att den aktuelle partiledaren inte ansågs vara tillräckligt attraktiv![33]

***

Försöksvalet 1869 – namnet anspelar på liberalernas ansträngningar att förnya kampanjarbetet – blev en engångsföreteelse. Nyliberalerna hade en alltför dålig organisation och svag folklig förank-

ring för att kunna bedriva en framgångsrik kampanj. Så här i efterhand är det ändå tydligt att kampanjen förebådade den kommande utvecklingen. Försöket diskuterades också livligt av samtiden. De konservativa tog bestämt avstånd från nymodigheterna och noterade med glädje radikalernas motgångar i valet.

Att nyliberalerna var tidigt ute med sin försökskampanj förstås om vi vidgar perspektiven mot valrörelsens tragiska verklighetsbakgrund. Sverige drabbades 1867 och 1868 av svår missväxt. I Norrbotten och Västerbotten ledde svälten till massdöd bland barn och ungdomar. Denna landets sista direkta svältperiod var ännu inte över när väljarna gick till val sommaren 1869.[34]

Det menlösa sjuttiotalet

Få årtionden har ett lika negativt eftermäle som 1870-talet. Kritikerna talar om ett reaktionärt och klassegoistiskt samhällsklimat. Vanliga angreppspunkter är att landets snabba industrialisering fick fortgå utan sociala skyddsåtgärder och att man från officiellt håll motsatte sig en seriös samhällsdebatt. Riksdagspolitiken dominerades av försvars- och skattefrågor. Skulle en militär upprustning finansieras med det gamla grundskattesystemet eller borde man införa ett skattesystem som i mindre utsträckning drabbade jordbrukarna? Herrar stod mot bönder, landsbygd mot stad och första kammaren mot andra i ovanligt renodlade intressemotsättningar.[35]

Tillnamnet "det menlösa" myntades av besvikna radikaler som konstaterade att representationsreformen inte stimulerat till allmän idédebatt. Fortfarande deltog endast var femte röstberättigad i valen och riksdagspartierna ville inte engagera sig i valrörelserna. Det politiska meningsutbytet förlades huvudsakligen till riksdagen.[36]

Landsbygdens valrörelser fick ett fastare mönster under 1870-talet. Kandidaterna gjorde vanligen ett eller två framträdanden på lokala nomineringsmöten. Sittande riksdagsmän brukade redogöra för sina insatser under mandatperioden på antingen nomineringsmötena eller med ett inlägg i lokaltidningen. Därutöver inskränktes den offentliga valagitationen till möjligen ytterligare några tidningsinlägg. Någon gång hände det att kandidaterna dessutom framträdde på folkmöten i hembygden.[37]

Landsbygdens politiska diskussioner gällde i allmänhet kandidaternas personliga kvaliteter. Endast undantagsvis avkrävdes kandidaterna sina åsikter i de stora politiska frågorna (offentlig kandidatur). Några mer omfattande politiska diskussioner var inte nödvändiga då det som regel var självklart att landsbygdsvalkretsarna skulle välja bönder till riksdagsmän. Avgörande för valet blev istället ofta rent personliga motsättningar.[38]

Stadsvalen var något mer organiserade än landsbygdsvalen. Antalet förberedande nomineringsmöten var större, den offentliga kandidaturen vanligare och tidningarnas valbevakning mer omfattande. Valmotsättningarna var huvudsakligen sociala: breda befolkningsgrupper stod mot ämbetsmannabyråkratin och liberaler mot konservativa. I den utsträckning valdebatt förekom dominerades den av städernas lokala storheter.[39]

Stockholm intog som vanligt en särställning när det gällde valkampanjerna. Decenniets fåtaliga innovationer presenterades i huvudstaden: Det för alla röstberättigade gemensamma nomineringsmötet ersattes med interna möten för olika partigrupperingar, den offentliga kandidaturen blev regel inom radikala grupper och inför 1875 års val distribuerades färdigtryckta valsedlar. Den sistnämnda nyheten var den inte minst väsentliga. Tryckta valsedlar underlättade för både partigrupper och väljare då varje stockholmsbo hade att namnge ett tjugotal riksdagsmän.[40]

Partiledarnas inställning till utåtriktad opinionsbildning förblev restriktiv under hela 1870-talet. Det stora undantaget från regeln var att lantmannaledaren Carl Ifvarsson höll ett programtal i försvarsfrågan på ett folkmöte i hembygden. Det var första gången en partiledare gjorde ett sådant politiskt utspel under en valrörelse och talet blev vederbörligen uppmärksammat i storstadspressen.[41]

Ifvarssons tal den 26 juni 1875 kan betraktas som Sveriges första offentliga kampanjframträdande av en partiledare. Det var dock en tillfällig insats. Den betydde inte att partiledarnas arbetsuppgifter var på väg att vidgas utanför riksdagen. Sådant oblygt uppträdande skulle ha mötts med ogillande av samtiden.[42]

***

Det är svårt att hitta karakteristiska kännetecken för 1870-talets tre andrakammarval. De lokalt inriktade och i långa stycken isolerade valrörelserna innehåller inga naturliga landmärken. Men även om

det inte fördes någon ordentlig valdebatt med kontinuerliga åsiktsutbyten över hela landet fanns ändå en grundläggande fråga med vid valtillfällena 1872, 1875 och 1878. Epiteten *det första*, *det andra* och *det tredje försvarsvalet* säger det väsentligaste om decenniets politiska diskussioner.

Bondevalet 1881 och centralköksvalet 1884

Det menlösa sjuttiotalet följdes av ett betydligt händelserikare årtionde. 1880-talet brukar betraktas som ett genombrottsdecennium för bland annat intresseorganisationer, radikal samhällsdebatt och modern litteratur. Under några intensiva år genomgick Sveriges politiska liv en snabb utveckling.[43]

Även den politiska opinionsbildningen berördes av utvecklingen. Andrakammarvalen 1881 och 1884 föregicks av livligare valrörelser än tidigare. Stockholms valkrets gick i spetsen följd av övriga städer och efter hand även landsbygdsvalkretsarna. Den intensifierade valkampen tog sig uttryck i ett ökat antal valmöten och framför allt i en utökad politisk bevakning hos landsbygdspressen. Särskilt inför 1884 års val kunde embryot till en nationell, kontinuerlig valdebatt skönjas.[44]

Den ledande positionen i stockholmsvalen intogs av den nybildade liberala valmansföreningen. Inför 1884 års val introducerades dittills okända former för kampanjarbete som dörrknackning, uppföljning av röstskolkare och valdagsannonsering på hästdroskor. Den politiska kommentatorn Marcellus tyckte sig t.o.m. kunna märka att man här "gick något amerikanskt tillväga".[45]

Övriga nyheter i kampanjen inför 1884 års val kopplades i hög grad samman med den så kallade rundbäcksfraktionen inom lantmannapartiet. Strax efter riksdagens hemförlovande publicerade tidningen *Vikingen* vad som har kallats Sveriges första valprogram. Programmet saknade visserligen personliga undertecknare – den av bröderna Jöns och Abraham Rundbäck ledda fraktionen var bara en inofficiell partigrupp – men det blev ändå mycket omdiskuterat under valrörelsen. Under sommaren 1884 såg rundbäckarna också till att Vikingens redaktion skickade ut ett 20-tal färdigskrivna ledare till landsortstidningar. Bröderna Rundbäck deltog dessutom själva med artiklar i ett par tidningar. Trots motståndarnas ned-

sättande tal om "politiskt centralkök" fick artiklarna stor genomslagskraft.[46]

Rundbäckarnas skribentverksamhet var en nyhet i det avseendet att artiklarna skrevs under pågående valrörelse och att de spreds till flera tidningar. Annars hade politiker samarbetat med enskilda tidningar ända sedan pressens genombrott på 1830-talet. Riksdagsmännen avtalade ofta med lokaltidningen i hemvalkretsen om publicering av notiser och meddelanden. Av ledande partimän hade lantmannapartisten Emil Key varit en flitig medarbetare i Dagens Nyheter under hela 1870-talet. Samarbete på personlig basis var i själva verket den enda kontaktvägen mellan politiker och medier i en tid utan intervjuer, presskonferenser och pressmeddelanden och med en mycket återhållsam tidningsbevakning av politiken.[47]

Partiledarna bidrog lika lite som tidigare till de intensifierade valkampanjerna. Bara sporadiska inlägg i valrörelserna kan noteras: Charles Dickson, ledare för andra kammarens löst sammanhållna centergruppering, kallade i maj 1881 sina valmän i Göteborg till ett möte. Framträdandet annonserades som ett traditionellt redogörelsemöte men Dicksons ambition var att göra ett utspel i försvarsfrågan. Emil Key svarade för ett annat framträdande inför valet 1881. På ett folkmöte i Katrineholm presenterade han den sittande försvarskommitténs ståndpunkter.[48]

Att tiden ännu inte var mogen för partiledarkampanjer illustreras av att Key efter 1881 års val fick försvara sig mot anklagelser för att med en skrivelse ha försökt ingripa till förmån för en partikamrat. Key hävdade att den berörda skrivelsen var ett privatbrev och alls inte var avsedd för den offentliga valdebatten.[49]

Bröderna Rundbäcks skribentverksamhet skulle kunna anföras som ett nytt inslag i partiledarnas kampanjarbete. Det är emellertid tveksamt om rundbäcksfraktionen kan betraktas som ett parti. I övrigt var den gamla generationen av ledande politiker på väg ut ur partilivet. Emil Key lämnade med bitterhet sin riksdagsplats då han inte fick igenom sitt förslag i försvarsfrågan. Arvid Posse utnämndes till andra kammarens talman och 1880 till statsminister. Av den första generationen partiledare kvarstod efter 1884 års val enbart den åldrande Carl Ifvarsson.

***

I konkurrens med liberala valmansföreningens kampanj i Stockholm måste rundbäckarnas försök att dirigera pressens valbevakning betraktas som det intressantaste inslaget i 1884 års val. Benämningen *centralköksvalet 1884* anspelar på motståndarsidans nedsättande – och avundsjuka – omdöme. Det är något svårare att lyfta fram en motsvarande enskildhet i 1881 års val. Statsvetaren Gunnar Wallin fäster i sin valrörelsestudie uppmärksamheten på böndernas stora frammarsch. Etiketten *bondevalet 1881* är en påminnelse om att "rena" bönder för första och enda gången i riksdagens historia fick absolut majoritet i andra kammaren.

Arvet från ståndsriksdagen 1866–1884

De första valrörelserna efter representationsreformen präglades av arvet från ståndsriksdagen. Det fanns en utbredd negativ inställning till alla former av organiserad valagitation. Lantmannapartiet och övriga riksdagspartier aktade sig noga för att bedriva organiserade valkampanjer. Med några få undantag höll sig partiledarna utanför valrörelserna.

Vid mitten av 1880-talet kunde man märka tendenser till en intensifierad opinionsbildning. Tidningarnas valbevakning utökades, mötesverksamheten växte i omfång och början till en nationell valdebatt kunde skönjas. Vad ingen visste var att det politiska händelseförloppet snart skulle komma att accelerera. I riksdagen tickade en klocka mäktig att väcka till aktivitet.

NOTER

1. Representationsreformen har studerats i en rad vetenskapliga sammanhang. Statsvetaren Wilhelm Erik Svedelius analyserade redan 1889, utifrån tidens oförblommerade överhetsperspektiv, frågans behandling i riksdagen under flera decennier. Klassiska studier av reformdebattens idémässiga och konstitutionella sidor är Rexius (1915) och Andrén (1937). Händelseförloppet under och inför reformriksdagen 1865/66 har skildrats av historikerna Stig Ekman (1966) och Göran Nilsson (1967). Retorikprofessorn Kurt Johannesson (1983) har studerat adelsståndets berömda slutdebatt inför avgörandet den 7 december 1865 (se också Johannesson, E, 1987). Samma tema behandlas på ett mer skoningslöst sätt i August Strindbergs *Det nya riket* från 1882. En pikant omständighet är att adelsståndets votering avhölls på dagtid av rädsla för folkliga övergrepp. Även om farhågorna sannolikt var överdrivna rapporteras om stora festligheter i Stockholm sedan omröstningsresultatet blivit känt. Lugnast av huvudpersonerna var måhända Carl XV. Åtminstone berättar Stig Ekman att kungen tillbringade aftonen spelandes – Svarte Petter.

2. Den adelsman som beskriver början på sin politiska bana är ingen mindre än representationsreformens fader Louis De Geer (1892:153). Tilläggas bör att omställningen för adelsmännen blev mer principiell än faktisk. Rösträttsbestämmelserna och valbarhetsvillkoren var så konstruerade att adeln garanterades en stark ställning i den första kammaren. När riksdagen samlades i januari 1867 var 78 av de 125 förstakammarledamöterna adliga (se Andrén, 1937, Wallin, 1961 och Nilsson, 1964).

3. De följande resonemangen bygger på den livaktiga forskningen om frihetstidens politiska liv. Ända sedan 1800-talet har forskarna tvistat om huruvida frihetstiden är en positiv eller en negativ period i svenskt samhällsliv. Kritikerna har tagit fasta på partisplittring, utrikespolitiska äventyrligheter, korruption och rättsröta. Försvararna – från början enbart oppositionella liberaler som Anders Fryxell och Fredrik Lagerroth – har i stället framhävt kampen mot adelsväldet och den högtstående konstitutionen. På senare år har länderjämförande studier visat att frihetstidens partiväsende var internationellt unikt. Forskningsöversikter med tonvikt på det använda källmaterialet finns i Olsson (1963) och Carlsson (1981). Metcalf (1977b) är en snabbare introduktion främst avsedd för en engelsktalande publik. Om Karl Knutsson Bondes dansksfientliga visor, se Moberg (1986:311–24).

4. Den utförligaste genomgången av de rättsliga bestämmelserna kring valkampanjerna är Fredrik Lagerroths tvåvolymsbok *Frihetstidens maktägande ständer* (Lagerroth, 1934, Lagerroth m.fl., 1934).

5. Koncentrationen till sittande riksdagar berodde naturligtvis på att de flesta representanterna kom till riksdagen utan politiska bindningar och således var öppna för påverkansförsök. Censurlagstiftningen behandlas senast i Burius (1984) och Åhlén (1986). Att betrakta frihetstiden som början på den offentliga debatten kring politiska och kulturella frågor i Sverige är ett vanligt synsätt bland historiker och litteraturvetare (se t.ex. Månsson och Svensson, 1988 och Lönnroth, 1988). Inspirationskällan när det gäller att analysera den offentliga debatten som en slags samhällsinstitution är givetvis Jürgen Habermas *Borgerlig offentlighet* (1984/1962).

6. Vid sidan av hattar och mössor fanns också flera mer efemära partibildningar, se vidare Brolin (1953), Olsson (1963), Nilzén (1971), Carlsson (1981) och Hammarlund (1985). Belysande för tidens negativa syn på partiväsendet är att uttryck som 'flock', 'liga', 'hop' och 'sammangaddning' användes som synonymer för 'parti'. Den terminologiska floran granskas närmare i Carlsson (1981).

7. Någon utvecklad och väl definierad partiledarinstitution fanns inte under frihetstiden. Ledarskapet utövades på basis av personlig auktoritet. Terminologiskt talades det om partichefer redan på 1720-talet. Däremot finns inte uttrycket 'partiledare' belagt förrän på 1850-talet. Hattarnas Carl Gyllenborg utnämns av historikern Ingemar Carlsson till Sveriges första etablerade partiledare. Aristokraten Gyllenborg gjorde sig känd för att i partiets tjänst umgås med t.o.m. enkla bonderiksdagsmän. Motståndarna inom

adelsståndet betackade sig. Den mest utförliga diskussionen om frihetstidens partiledarskap finns i Carlsson (1981, särskilt sid. 96–103).

8. Värvningskampanjerna sköttes vanligen av betrodda adelsmän, se t.ex. Carlsson (1981: 108). Men även kungaparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika skall ha planerat ett besök i Dalarna år 1755 med tanke på ett stundande riksdagsval (Olsson, 1963:196–7). Om kontaktmännen ute i landet, se t.ex. Brolin (1953:296–301). Hattarnas samarbete med ämbetsmännen tog sig bl.a. uttryck i att de större städernas borgmästare inbjöds till Stockholm (Olsson, 1963:122). Häradshövdingarnas ofta patriarkaliska ageranden behandlas i Olsson (1948:73–88, 124–5).

9. Carlsson (1966) är en lärorik analys av den politiska litteraturens innehåll och form. Hammarlund (1985:172–5) visar hur spridningen av handskrivna broschyrer kunde gå till. Broschyrernas räckvidd och målgrupper diskuteras i Nilzén (1971:143–52). *En Ärlig Swensk* och mössornas motpropaganda diskuteras i bl.a. Lagerroth m.fl. (1934:172–3, 196–201) och i Olsson (1963:121, 191–2). Enligt en mösspolitiker hade för övrigt den nya tidskriften ett tryckfel "straxt på sielfwa titulan, som i hänseende till nyssnämnda innehåll borde heta Ärlig Fransos" (citatet i Carlsson, 1966:82–3). Brolin (1953:314–9) har belagt tesen om ökad broschyrspridning med hjälp av boupptecknings efter borgare runtom i landet.

10. Den senaste specialstudien om de utländska subventionerna av frihetstidens partier är Metcalf (1977a).

11. Metcalf (1985) är en kortfattad introduktion till perioden. Landberg (1932) svarar för en mer detaljerad genomgång. Citatet är hämtat från den senare, sid. 210. En nyhet i opinionsbildningen kunde dock märkas under perioden. Oppositionsmannen C F Ehrensvärd – landsflyktig sedan mordet på Gustaf III – satt i Köpenhamn och skickade hem regimfientliga broschyrer med hjälp av små luftballonger. Under blåsiga dagar brukade generalbefälhavaren i Skåne beordra ut sina mannar för att samla ihop de så kallade "ballongplakaten". Det gällde ju att skydda monarkens goda namn och rykte (Åhlén, 1986:182–3).

12. En tankeprovocerande studie av utvecklingen under 1800-talet är *Heroer på offentlighetens scen* av Kurt Johannesson med kollegor (1987). Möjligen kan anmärkas att författarna överdrivit massmediernas betydelse för opinionen under 1800-talets första decennier. Den stora massan av landsbygdsbefolkning var naturligtvis fullständigt ovetande om litteratörernas verksamhet i Stockholm (jfr t.ex. Björck, 1975).

13. Det faktum att liberalerna hänvisade till "den allmänna opinionen" är i sig ett tecken på ökad öppenhet inom den politiska debatten (se t.ex. Johannesson, 1988). Om Argus, Aftonbladet och pressens omdiskuterade ställning, se t.ex. Söderberg (1974), Göransson (1937:188–213, 305–12), Kihlberg (1968:39–81), Fredriksson (1980), Andrén (1937:180–1) och Borell (1948:28–9).

14. Ytterligare ett forum för den talade opinionsbildningen var festtalen vid större middagssammankomster. Genom pressens förmedling – manuskriptet överlämnades i sådana fall till en utvald tidning – kunde de politiska middagstalarna nå betydande åhörarskaror (se t.ex. Eric Johannesson, 1987). Om folkmötesrörelsen, se Nordenskiöld (1936), Holmberg (1946) och Mellquist (1963). Myndigheternas långvariga misstro mot talad agitation diskuteras i bl.a. Hammarlund (1949:35–46, 66–70).

15. Reformsällskapen föregicks av två petitionsrörelser, 1833 och 1844, där liberala tidningar hade uppmanat till namninsamlingar. Konservativa och även moderatliberala politiker ogillade de nya opinionsbildningsaktörerna. Deras anspråk på att uttrycka folkopinionen ansågs vara en sidvördnad mot riksdagen, det enda sanna representationsorganet. Se Reinhold (1917), Borell (1948:84–5, 125–7, 207–42), Göransson (1937:113–20) och Svedelius (1889:269–70, 444–56). Om hur det gick till när tanken på organiserade sammanslutningar slog rot i Sverige, se Jansson (1985).

16. Den enda specialstudien av valkampanjerna under ståndsriksdagens slutskede handlar om borgarvalen i Stockholm (Nicklasson, 1953). Se också t.ex. Borell (1948), Hornwall (1951) och Wallin (1961). Periodens vallagar analyseras i Fahlbeck (1934). Om betydelsen av motsätt-

ningarna mellan riksdagsständen, se t.ex. Wallin (1961:337–8).

17. Partiväsendet under ståndsriksdagens slutskede är mindre välutforskat än frihetstidens motsvarighet. Statsvetaren Edvard Thermænius (1928, 1935) skisserade huvuddragen redan för drygt femtio år sedan. På senare år har bilden nyanserats av ett forskningsprojekt vid historiska institutionen i Stockholm (Axelsson m.fl. 1977, Lidman, 1979 och Förhammar, 1975).

18. Några kvantitativa innehållsanalyser av tidningarnas valbevakning finns veterligen inte. Periodens skildrare har nöjt sig med översiktliga referat av den begränsade valbevakningen. Klart är att det rådde stor skillnad mellan en offensivare storstadspress och den försiktigare landsortspressen. För en nutida betraktare förefaller det som om varningsropen inför de maktägande tidningarna var en smula överdrivna, åtminstone vad beträffar själva riksdagsvalen. Om tidningarnas valbevakning, se t.ex. Nicklasson (1953), Wallin (1961:101–23), Hornwall (1951: 1–34), Borell (1948:125–34) och Wichman (1927:227–41). Ett djärvt försök att påvisa att pressen hade stor spridning bland de röstberättigade under 1850-talet har gjorts av Åke Holmberg (1946:46–58).

19. Nyheterna i stockholmsvalet hängde samman med att borgarståndets rösträttsbestämmelser och valbarhetsvillkor hade vidgats jämfört med tidigare. Därmed kunde radikala liberaler som Lars Johan Hierta och August Blanche ta ledningen över kampanjarbetet (Nicklasson, 1953, Johannesson, E., 1987). Om det sista valet till ståndsriksdagen, se i övrigt Ekman (1966) och Wallin (1961).

20. En intressant skillnad jämfört med dagens situation är att de kommunala valen väckte större intresse än riksdagsvalen. Under planeringen av representationsreformen bekymrade sig Louis De Geer över hur det rikspolitiska intresset skulle kunna upprätthållas (Andrén, 1937:65–9). Standardverket om de första andrakammarvalen är Gunnar Wallins doktorsavhandling *Valrörelser och valresultat*. Thulstrup (1938) och Hedlund (1923) är specialanalyser av förhållandena i Stockholm respektive Göteborg. Edvard Thermænius (1928, 1935) har gjort viktiga studier av dåtidens partisystem.

21. Rösträtten till andra kammaren reglerades av en serie censusstreck. Avsikten var att behålla rösträtten inom de gamla gränserna för borgar- och bondestånden. Flera forskare har dock påpekat att censusstrecken sattes med en viss godtycklighet; märkligt nog blev streckens konsekvenser inte föremål för ordentliga utredningar (Andrén, 1937, Ekman, 1966). Vad beträffar valdagarna förättades år 1866 de allra flesta valen mellan 15 augusti och 15 september med 8 juli och 29 september som extrempunkter. En klar majoritet av alla landsbygdsval (127 av 135) och hälften av stadsvalen (12 av 24) skedde indirekt genom elektorer. År 1869 övergick de flesta städer till direkta val medan det dröjde till 1878 innan majoriteten av landsbygdsvalkretsarna hade följt efter (Andrén, 1937, Wallin, 1961).

22. Uppgifterna om valdeltagandet är ungefärliga. Valstatistiken befann sig ännu på utvecklingsstadiet. Först från 1872 års val började Statistiska centralbyrån få systematik i materialinsamlandet.

23. Det ryktades i liberala kretsar att representationsreformens motståndare skulle ha bildat en "liga" för att ingripa i det kommande valet. Forskarna har dock inte kunnat belägga några andra valförberedelser än privata överenskommelser. På den reformvänliga sidan rapporteras att några ledande bondeledamöter sammanträffade med liberala tidningsmän för att diskutera ett samarbete. Med största säkerhet avsatte inte middagsbjudningen – för det var en sådan – några konkreta resultat (Thermænius, 1928:81, 99–100, Wallin, 1961:125–6, 131–2).

24. Uppgiften om röstsiffrorna är hämtad från Edvard Thermænius som i sin tur har grävt i Statistiska centralbyråns tabeller. Ellen Key presenterar i en kommenterad utgåva av den vördade faderns memoarer en lätt friserad version av händelsen: "Riksdagsmannavalet skedde genom elektorer och den dag dessa samlades i Gamleby stod Emil Keys hustru på trappan redan när vagnen på långt håll syntes, i vilken mannen återvände efter att som elektor ha deltagit i valet till vilket vi visste, att han själv var

nämnd som kandidat. Han var så allvarsam och blek, att vi trodde han fallit igenom och hans hustru började gråta, ty detta skulle ha varit en svår missräkning. När han berättade att han var vald *med alla röster utom sin egen* förbyttes tårarna i glädje" (min kursiv). I sin artikelserie påpekade den relativt välbärgade Key att arvodet för en andrakammarledamot var beräknat för bara fyra månader och att riksdagsmännen fick vara beredda att skjuta till egna penningmedel. Därmed förde han fram ett argument som traditionellt varit mycket effektivt inom särskilt bondeståndet. Under ståndsriksdagen hade de ofrälse riksdagsmännen underhållits av hemvalkretsen. En kandidat som nöjde sig med lågt arvode kunde i allmänhet räkna med välvillig behandling vid valen. Keys artikelserie är intressant också för att den kom att utgöra grundvalen för lantmannapartiets första program (Key, 1916:206–21, Thermænius, 1928:104–6).

25. Posse var annars inte främmande för politisk opinionsbildning i det tysta. Under sommaren 1865 var han aktiv med att mobilisera Skånes adelsmän mot den vilande representationsreformen. I detta syfte upprätthöll han kontakter med bl.a. redaktören för den konservativa tidningen Snällposten (Ekman, 1966:104–5, 110–12, se också nedan kapitel 11). Om Posses inval 1866, se Thermænius (1928:96–7) och Wallin (1961:126–7).

26. Ifvarssons memoarskildring av sin första riksdagsnominering 1859 säger något om både landsbygdsvalen och om politikernas behov av en blygsam framtoning: "Wäl hade jag vid flera föregående valtillfällen varit ifrågasatt till samma befattning samt vid ett af dessa undgått uppdraget endast derigenom att jag öfvertalat några af mina närmaste vänner bland elektorerna att ej rösta på mig. . .(men) med hänsyn till min obenägenhet att, med afbrytande av mina vanliga göromål, blifva förd in på en ny lefnadsbana. . .kom likväl detta uppdrag för tillfället något oväntadt" (memoarerna är tryckta i Thermænius, 1931).

27. I den plutokratiska första kammaren dominerade som nämnts adelsståndet. Över hälften av ledamöterna (64 av 125) hade tidigare suttit i adelsståndet och ytterligare 14 nyvalda ledamöter var adliga (Thermænius, 1928:107–11, 439–44, Wallin, 1961:414–21).

28. Efterhand utvecklades praxis för andrakammarvalens genomförande. År 1884 anfördes besvär mot "endast" vart åttonde val (Wallin, 1961:89–94).

29. Adolf Hedins programskrift utgavs tidigt år 1868 och är ett av de mest inflytelserika enskilda propagandainslagen under 1800-talet. Det fullständiga namnet på broschyren, som ursprungligen var en artikelserie i tidningen Fäderneslandet, lyder som följer: "Vad folket väntar av den nya representationen. Femton brev från en demokrat till svenska riksdagens medlemmar." Med broschyren/stridsskriften gjorde sig den snart 34-årige Hedin ett namn inom radikalliberala kretsar. Under nästan fyra decennier därefter var Hedin en framträdande person i samhällsdebatten. Det lär exempelvis ha varit Hedin som – efter engelsk förebild – introducerade vanan att i riksdagen adressera sig till "Herr Talman" (Kihlberg, 1972:11–25, 43–8 och Meidal, 1987). Om nyliberalerna, se också Thermænius (1928:215–31, 1935:46–8) och Thulstrup (1938).

30. Ibid, Nordenskiöld (1936) och framför allt Wallin (1961:151–8, 160–9, 176–9).

31. Fram till början av 1880-talet var det förhållandevis lätt att överskåda partibildningarna i andra kammaren. Grunduppställningen bestod av ett starkt organiserat lantmannaparti och en lösare sammanhållen stadsbaserad partigrupp. Nyliberalernas period som tredje partibildning blev mycket kort (1868–1871). Den stadsbaserade partigruppen skiftade namn – och delvis politisk inriktning – flera gånger: "det ministeriella partiet" (1867), "intelligensen" (1868–1872) och "centern" (från och med 1873). Tvåpartimönstret bröts först när lantmannapartiet splittrades i början av 1880-talet. Tullstriden blev den definitiva slutpunkten för lantmannapartiets storhetstid. Första kammaren saknade ännu så länge varaktiga partibildningar. Standardverket om tvåkammarriksdagens första partier är Thermænius (1935).

32. För Ifvarssons del ställde sig omvalet nog så besvärligt. Han fick hård konkurrens från två

lokala kandidater ("en låtsad lärare och en tok, de nyliberalas kandidat", för att nyttja Ifvarssons egen karakteristik) (Thermænius, 1928:230, Wallin, 1961:168). Om andrakammarvalet 1869, se Wallin (1961:149–79), Thermænius (1928:226–32), Thulstrup (1938) och Hedlund (1923). Några av Ifvarssons brev är tryckta i Thermænius (1931:164–72) och Lindström (1932).

33. Indebetou framträdde istället själv på det berörda folkmötet. Vid valet förlorade han knappt mot en lokal hemmansägare. Indebetou har för övrigt varit till stor hjälp för historikerna. Hans privata arkiv är en av huvudkällorna till partilivet under ståndsriksdagens slutskede (Axelsson m.fl., 1977:11–12) (Indebetous brev finns tryckt i Thermænius, 1931:267–8).

34. Torgny Lindgrens *Ormens väg på hälleberget* kan illustrera levnadsvillkoren för Norrlands jordbruksproletariat. Nelson (1988) är en vetenskaplig analys av nödåren.

35. Kritikerna av sjuttiotalet hänvisar nästan alltid till August Strindbergs *Röda Rummet* och *Det nya riket*. Strindbergs skildringar av överhetens snikenhet, makthunger och förljugenhet har haft stor genomslagskraft. Motståndarsidans syn på årtiondet kan utläsas ur bl.a. Germund Michaneks bok om Oscar II (1979) och greve Adam Lewenhaupts minnesbok *Svenskt sjuttiotal* (1937). Historikern Gunnar Richardson menar att riksdagsdebatterna inte alls var så ensidigt inriktade på ekonomiska frågor som hävdats utan att det också fanns plats för allmänkulturella ämnen (Richardson, 1963:76). En lika elegant som kondenserad analys av periodens ekonomiska och idémässiga kännetecken finns i Torsten Gårdlunds biografi om nationalekonomen Knut Wicksell (1956:7–12). Försvarsdebatten behandlas i Hultqvist (1955). Om industrialiseringsvågen på 1870-talet, se Montgomery (1947) och Gårdlund (1942).

36.Wallin (1961:180–235), Thermænius (1928: 210–332, 1935).

37. Wallin (1961:180–235).

38. Trots avsaknaden av idédebatt kunde landsbygdsvalen röra upp starka känslor hos de inblandade. Sven Rosenberg, ledande politiker från intelligensen, skriver med bitterhet om valet 1869: "Johan Jönsson som begagnat tiden till ouphörliga resor och dryckenskap fick 287 röster, jag fick 203. . .så var då äntligen Johan Jönsson vald, sig sjelf till skada och häradet till skam." Rosenbergs memoarutläggning är kanske något överdriven – anklagelser om mutförsök hade förekommit ända sedan frihetstiden – men kan ändå illustrera den personliga rivaliteten mellan kandidaterna. Jan Ersa och Per Persa hade säkert sina motsvarigheter i det politiska livet. Rosenbergs memoarer finns tryckta i Thermænius (1931). I övrigt, se främst Wallin (1961:180–235).

39. Förutom Gunnar Wallins arbete, se retorikforskaren Björn Meidals (1987) analys av denna folktribunernas storhetstid i svensk politik. Enligt Meidal fanns vid denna tid en liberal folktribun i de flesta städer.

40. Valen i rikets näst största stad stod av tradition långt efter Stockholm (även om det också i Göteborg distribuerades färdigtryckta valsedlar 1875). Ända sedan frihetstiden hade göteborgarnas riksdagsval förflutit utan större åthävor (ibid, Thulstrup, 1938, Hedlund, 1923, Freeman, 1958, om frihetstiden, se Brolin, 1953:157). För övrigt kan noteras att Björn Meidal slarvat lite i sin beskrivning av stockholmsvalen. Ett återberättat nomineringsmöte ägde inte alls rum på Stortorget utan i stora börssalen *vid* Stortorget. Att diskutera riksdagskandidaterna på ett offentligt torg skulle ha stridit mot stockholmsbornas uppfattning om det politiskt passande (Meidal, 1987:201, jfr Thulstrup, 1938:111).

41. Thermænius (1928:287–8), Wallin (1961: 199).

42. Ifvarssons främste konkurrent som debutanttalare är nyliberalen A W Uhr. Denne rösträttskämpe framträdde vid ett flertal folkmöten inför 1869 års val. Det är emellertid högst tveksamt om Uhr kan klassificeras som partiledare. Nyliberala riksdagsgruppen var löst sammanhållen även med tidens mått och Uhr var bara en av flera ledande personer (Thermænius, 1935: 46–7, Rönblom, 1929:47).

43. Ett försök att i litterär form gestalta intresseorganisationernas – dvs. frikyrkornas, nykterhetsrörelsens och fackföreningarnas – framväxt under åttiotalet är Bunny Ragnerstams romansvit *Innan dagen gryr*, *Uppbrottets timme*, *Vredens dag* och *Skall jorden bliva vår*. Sammanfattande vetenskapliga analyser finns i Lundkvist (1977). Öppningen för samhällsdebatt och modern litteratur kom senare i Sverige än i övriga Skandinavien. Den var inspirerad av händelserna i våra grannländer (se t.ex. Ahlström, 1947).

44. Fortfarande var försvars- och skattefrågorna de alldeles dominerande tvisteämnena. Ett tecken på landsbygdens gryende politiska intresse var att antalet valkretsar med indirekta val medelst elektorer sjunkit till 41 procent år 1884. Det indirekta valsättet medförde alltid svagt engagemang hos valmanskåren (Wallin, 1961:72). I övrigt, se Wallin (1961:236–330) och Thulstrup (1938).

45. Ibid. De första varningsropen för amerikaniserade valkampanjer som jag har stött på fälldes i samband med nyliberalernas kampanj inför 1869 års val (se Meidal, 1987:209). Det amerikanska exemplet hade då varit omstritt ända sedan Tocquevilles böcker blev kända under 1830- och 1840-talen. Liberala valmansföreningen lyckades för övrigt mycket väl med sin avsikt att radikalisera stockholmsbänken 1884.

46. Flera landsortstidningar publicerade rundbäckarnas artiklar utan att ange källa, sålunda skrudande sig i lånta fjädrar (Wallin, 1961:236–330, 340–83, Thermænius, 1935:53–69). Nämnas skall dock att ett liknande valprogram som rundbäckarnas hade införts i liberala tidningar redan inför 1844 års val (Borell, 1948:125–6).

47. För skildringar av tidiga kontakter mellan press och politiker, se t.ex. Hornwall (1951:1–27, 172–3) och Söderberg (1974:13). Om Emil Key och Dagens Nyheter, se Key (1916:83–6) och Thermænius (1928:363, 1931:92). Ett mer utvecklat resonemang i ämnet förs i kapitel 10 nedan.

48. Wallin (1961:240, 243–5).

49. Wallin (1961:252–5) och Thermænius (1928:366). Liknande anklagelser som mot Key framfördes också mot Arvid Posse (Wallin, 1961:252, Holmkvist, 1983:163).

4

Valkampanjerna 1887–1905 – begynnande aktivitet

Under åren kring sekelskiftet började moderniseringen av Sverige att skjuta fart. Industrin sysselsatte allt fler människor. För första gången minskade antalet verksamma inom jordbruksnäringen. Partipolitiskt representerade socialdemokraterna en ny agitationsinriktad organisationsform. De etablerade partigrupperingarna svarade på utmaningen med att bilda särskilda valorganisationer. Idépolitiskt tog socialismen plats som ett alternativ till konservatism och liberalism. Vid sekelskiftet fördes intensiva debatter mellan företrädare för tre profilerade ideologier.[1]

Periodens dominerande sakfrågor rörde rösträtten, unionspolitiken och försvaret. Den fråga som utlöste frigörelsen från ståndstidens politiska kultur handlade dock om ett annat ämne – tullpolitiken.

Tullvalen våren och hösten 1887

Tullfrågan anses av de flesta bedömare ha varit en av de stora stridsfrågorna i Sveriges politiska historia. Den gällde huruvida Sverige skulle fortsätta med frihandelspolitik eller om vi skulle följa den internationella trenden och införa tullar på jordbruks- och industriprodukter.[2]

Tullfrågan bröt upp den gamla konfliktlinjen mellan herrar och bönder. Inför en hårdnande internationell konkurrens fann industrimän och spannmålssäljande storbönder att de hade ett gemensamt intresse i införandet av skyddstullar. På motsvarande sätt förenades de breda lagren av stadsbor med mindre konkurrensutsatta

småbönder i försvaret av frihandelns låga livsmedelspriser. Motsättningarna i tullfrågan förebådade den kommande vänster-högeruppdelningen av politiken. Än idag överensstämmer den geografiska fördelningen mellan frihandlare och protektionister märkligt väl med partiblockens styrkebälten.[3]

Tullstriden fick omfattande konsekvenser för valmanskåren och för riksdagens partibildningar. Inom valmanskåren stegrades det politiska engagemanget. Valdeltagandet ökade från 25 till närmare 50 procent. Även landsbygdens folk rycktes upp ur sin politiska passivitet (valdeltagandet i landsbygdsvalkretsarna ökade från 21 till 44 procent). Inom riksdagen upplöstes de gamla partibildningarna. Lantmannapartiet splittrades i två delar. För första gången samarbetade partigrupperingar i första och andra kammaren. Tullfrågan satte sin prägel på politiken under en följd av år, men var som mest aktuell under ett extraval på våren 1887 och under det ordinarie höstvalet samma år.[4]

Valrörelserna inför de båda andrakammarvalen 1887 innehöll två viktiga nyheter. Den första var att en och samma fråga diskuterades över hela landet. Riksdagskandidaternas inställning till protektionism och frihandel blev av större intresse än deras personliga egenskaper. Betydligt fler kandidater än tidigare avkrävdes och lämnade så kallade "politiska trosbekännelser". Andrakammarvalen 1887 kan därmed sägas markera en övergång till mer *sakfrågeinriktade valdebatter*. Samtidigt bands riksdagsmännen hårdare till åsikterna inom sina hemvalkretsar.[5]

Den andra nyheten inför andrakammarvalet 1887 var att det bildades centralorganisationer för samordnade opinionsbildningsaktiviteter över hela landet. *Föreningen mot livsmedelstullar* och *Svenska arbetets vänner* såg till att driva på tulldebatterna ute i valkretsarna. I och med att tullorganisationerna genomförde vad nyliberalerna planerat men ej satt i verket 1869 är det för första gången aktuellt att tala om *centralstyrda valkampanjer*. Den största principiella skillnaden gentemot partiernas senare riksorganisationer är att tullföreningarna koncentrerade sig på en enda fråga och därigenom saknade heltäckande program.[6]

Det fanns ingen formell koppling mellan riksdagspartierna och tullorganisationerna. Däremot var inslaget av personunion högst betydligt. Initiativen till tullföreningarna utgick från riksdagen. Särskilt den protektionistiska *Svenska arbetets vänner* dominerades av

riksdagsmän. Centralstyrelsen innnehöll ledande riksdagspersoner som Patric Reuterswärd och Christian Lundeberg (första kammaren) samt A P Danielson, Liss Olof Larsson och E G Boström (andra kammaren).[7]

Tullorganisationerna litade i hög grad till *indirekta* kampanjkanaler. Ett viktigt led i kampanjarbetet var att bygga upp personliga kontakter med tidningsredaktörer. Framträdande organisationsrepresentanter skrev också själva i tidningarna. Den största satsningen gjordes på broschyrmaterial. Föreningen mot livsmedelstullar, som var den mest aktiva organisationen, uppgav att den vid utgången av år 1887 hade distribuerat närmare 600 000 broschyrer och flygblad till kontaktpersoner ute i landet. Andrakammarvalen 1887 utgjorde ett första genombrott för *masspridda valbroschyrer*.[8]

Huvudansvaret för de lokala valkampanjerna överläts dock åt filialföreningar och åt de enskilda riksdagskandidaterna. Det var inte aktuellt för centralorganisationerna att understödja sina kandidater med exempelvis utsända resetalare och med lokala valledare. Den centrala kontrollen över valkampanjerna var ännu mycket svag.[9]

Partiledarna undvek som tidigare att delta i den utåtriktade valagitationen. Ändå kan märkas en utveckling mot en mer aktiv insats i *planeringen* av valkampanjerna. Förstakammarledarna Patric Reuterswärd och Christian Lundeberg inledde en period av kampanjdirigering i det tysta.[10]

***

Tullvalen 1887 fick en skandalartad upplösning. Frihandlarna tycktes kunna registrera en säker om än krympande majoritet när ett plötsligt besked kom. En av frihandlarna på stockholmslistan – förre gjutaren Olof Larsson, kallad Ångköks-Olle – hade underlåtit att betala kommunalskatt på sammanlagt 11 kronor och 58 öre! Högsta Domstolen fastslog att alla valsedlar med Ångköks-Olles namn skulle kasseras. Därmed blev Stockholms 22 frihandlare utbytta mot lika många protektionister. Omsvängningen var tillräcklig för att skapa en ny majoritetssituation i riksdagen. Statsminister Robert Themptander, som engagerat sig för frihandelslinjen, avgick och ersattes med riksmarskalken Gillis Bildt. Tidigt 1888 infördes tullar på flera jordbruks- och industriprodukter.

Organisationernas 1890-tal

Tullstriderna utgjorde inledningen på en period med alltmer organiserade valkampanjer. Kännetecknande för 1890-talets politiska opinionsbildning är att den gamla motviljan mot organiserade kampanjinsatser så sakteliga började övervinnas. Nykterhetsrörelsen, frikyrkorörelsen och fackföreningsrörelsen hade stor betydelse för svenska folkets begynnande organisatoriska mognad. Men det bildades också mer omedelbart politiska organisationer. Rösträttsrörelsen samlade liberaler och socialdemokrater till åtminstone delvis gemensamma aktioner. På den konservativa sidan bildades liknande sammanslutningar för att driva försvars- och unionsfrågorna.[11]

Lättast att acceptera organiserade valkampanjer hade socialdemokraterna, som 1889 blev landets första parti utanför riksdagen. Socialdemokraternas medlemmar var redan från början inställda på att bedriva agitatorisk verksamhet. Insatserna i 1890-talets valrörelser blev dock begränsade. Endast en minoritet av arbetarna hade rösträtt och partiet drabbades hårt av myndigheternas inskränkningar av församlingsfriheten och mötesrätten. I decenniets tre första andrakammarval 1890, 1893 och 1896 fanns socialdemokratiska kandidater enbart i Stockholm och någon gång i Malmö.[12]

De mest omfattande valkampanjerna bedrevs istället av den liberala rösträttsrörelsen. Rösträttsförbundet fungerade som valorganisation för det frihandelsvänliga gamla lantmannapartiet i 1893 års val och för det nybildade folkpartiet i valen 1896 och 1899. Det var första gången riksdagspartier hade direkt samarbete med en *valorganisation*. I de större städerna omhändertogs valförberedelserna av fristående liberala valmansföreningar.[13]

Den liberala vänstern hade stöd också av de stora intresseorganisationerna. Lokala nykterhetsföreningar – medlemmarna rekryterades i stor utsträckning från frikyrkorna – svarade för egna arrangemang på både landsbygden och i städerna. Det fanns till och med en central samorganisation med länsavdelningar för främjandet av nyktra och troende kandidater.[14]

Den konservativa högern hade en kluven inställning till organiserade valkampanjer. Samtidigt som den gamla negativa synen på valagitation levde kvar – varför "vädja till dem som intet förstå" – så insåg man att det fanns stora vinster att göra. Någon enhetlig och stark centralorganisation kom inte till stånd under 1890-talet. Där-

emot hjälptes konservativa kandidater och åsikter fram av en rad tillfälliga organisationer. Mest intressant är kanske den speciella valkommitté som de konservativa riksdagspartierna organiserade. Därutöver kan nämnas Fosterländska förbundet, Svenska nationalföreningen och Föreningen Sveriges rätt (1893), Sveriges agrar- och lantmannaförbund (1894) samt revisions- och flaggrörelserna (1895 och 1899).[15]

Nittiotalets organisationsuppbyggnad gick dock långsamt. De enskilda riksdagskandidaterna fick ofta vända sig till pressen för att få hjälp med kampanjarbetet. På orter där lokala valorganisationer saknades blev tidningsredaktionerna naturliga centrum för valagitationen. Tidningarna utlyste valmöten, publicerade partiernas program och distribuerade broschyrer. Redaktörerna kunde dessutom tjänstgöra som valarbetare åt en eller flera riksdagskandidater. Först när partiernas organisationsnät byggts ut på 1910-talet upphörde tidningarna med den organisatoriska verksamheten.[16]

Även bland *partiledarna* märktes tendenser till ett intensifierat kampanjarbete under 1890-talet. Hjalmar Branting blev den första ledarperson som regelmässigt deltog i den utåtriktade valagitationen. Han brukade göra ett tiotal kampanjframträdanden på liberala och socialdemokratiska valmöten. Som chefredaktör för partiets huvudorgan Social-Demokraten ansvarade han också för den skrivna valagitationen. Brantings kampanjinsatser gällde dock enbart stockholmsvalen. Han gjorde inte några turnéer för att stödja exempelvis partiets andra stora namn Axel Danielsson i Malmö. Koncentrationen till Stockholm berodde sannolikt på att socialdemokraternas ställning var så svag att Branting fick inrikta sig på att själv försöka ta plats i riksdagen. Det är mindre troligt att Branting hämmades av tidens kampanjkulturella skrupler.[17]

Bland övriga partiledare fungerade första kammarens Patric Reuterswärd och Christian Lundeberg som organisatörer och grå eminenser bakom de konservativa kampanjerna. Särskilt Lundeberg höll nära kontakt med den konservativa riksdagsgruppens centralkommitté för kampanjinsatser och han ingrep också med brev och personliga hänvändelser i landstingens val av förstakammarledamöter. Även andra konservativa partiledare som lantmannapartisterna A P Danielson och Ivar Månsson i Träa deltog i planeringen av centralkommitténs kampanjarbete. I enlighet med traditionen såg de dock som sin huvudsakliga uppgift att säkra mandatet i hemvalkretsen.[18]

Liberalernas partiledarinsatser var av blygsammare slag. Ingen av de ledande personerna i riksdagens olika partigrupperingar deltog i det intensifierade kampanjarbetet. Liberalernas valkampanjer planerades och omhändertogs av i första hand rösträttsförbundet. Inte minst sekreteraren David Bergström gjorde uppmärksammade insatser. Tillnamnet "rösträttsgeneralen" syftade på Bergströms funktion som en tidig partisekreterare.[19]

Vad beträffar *kampanjkanalerna* utnyttjades det talade ordet allt oftare under 1890-talet. Det var strängt taget enbart i valkretsarna med indirekt valsätt – antalet indirekt väljande valkretsar sjönk från 39 till 11 under decenniet – som det inte regelmässigt arrangerades åtminstone någon typ av förberedande nomineringsmöte eller valdiskussion. Mötesverksamheten blev också mer avancerad såtillvida att de gemensamma nomineringsmötena allt oftare ersattes med agitationsmöten för enskilda kandidater. En annan viktig principiell nyhet var att de centrala valorganisationerna började engagera särskilda *resetalare*. Det var första gången som utifrån kommande personer ingrep direkt i valrörelserna. Ännu så länge rörde det sig dock om ett mycket begränsat antal resande agitationspionjärer; rösträttsförbundet hade inför 1893 års val resurser för enbart tre längre talarturnéer. Mötesverksamhetens definitiva genombrott dröjde till 1910-talet.[20]

Ytterligare en direkt kampanjkanal som började utnyttjas under nittiotalet gällde den *personliga* bearbetningen. Rösträttsförbundet och nykterhetsorganisationerna prövade i flera sammanhang tekniken med hembesök. Valorganisationerna försökte också i görligaste mån engagera lokala valledare med personkännedom om valkretsarna.[21]

Den *indirekta* opinionsbildningen skedde som tidigare genom broschyrer och tidningar. De upplysningar som lämnas i litteraturen – främst av Torbjörn Vallinder och Stig Hadenius – tyder på att broschyrdistributionen var mindre omfattande än under tullstridsvalen. Tidningskontakterna upprätthölls med beprövade metoder: centralt producerade cirkulärartiklar till landsortstidningar, och personliga kontakter mellan riksdagsmännen, valorganisatörerna och tidningsredaktörerna.[22]

Under nittiotalet kunde också märkas ansatser till organiserat samarbete mellan tidningar av samma partifärg. Liberala redaktörer ordnade 1893 en insamling för rösträttsrörelsens valkampanj och

flera konservativa tidningar enades om en gemensam hållning inför 1896 års val. Socialdemokraterna intog här en särställning genom att partiet systematiskt försökte bygga upp en organisationsägd partipress.[23]

Partipressens begynnande framväxt sammanföll med att tidningarna ökade sin politiska bevakning. Tidningsbranschen var över huvud taget inne i en expansiv period under åren kring sekelskiftet. Sedan representationsreformen 1866 hade det blivit betydligt vanligare med flerdagarstidningar. Vidare hade det absoluta antalet tidningar ökat från cirka 100 till närmare 250 och den samlade tidningsupplagan hade mer än fördubblats till 1 miljon exemplar. Samtidigt var skillnaden mellan storstadspressen och landsortspressen mycket stor. Medan storstadspressen börjat utvecklas mot mer innehållsrika "tidningsdrakar", förblev de flesta landsortstidningar obetydliga små fyrsidingar.[24]

***

Organisationernas inträde i valrörelserna ledde till att fler kampanjkanaler än tidigare kom till användning. Hur såg man då från politikerhåll på de olika kanalernas effektivitet och på möjligheterna att med centraldirigerat kampanjarbete påverka valresultaten? Svaret på frågan måste baseras på ett rimlighetsresonemang. Någon elaborerad utvärdering där politiker av olika partifärg jämför kanalerna finns inte.

Att pressen och valbroschyrerna ansågs vara värdefulla kampanjkanaler kan knappast ifrågasättas. Samtliga valorganisationer lade ner möda på att distribuera broschyrer och på att samarbeta med tidningsredaktörer. En kommentar från lantmannaledaren Olov Jonsson i Hov, fälld några månader efter det att han förlorat sin riksdagsplats i 1896 års val, kan illustrera en vanlig uppfattning om mediernas makt över opinionen: "Mitt nederlag ryckte upp valmännen i landet att hålla stånd emot folkpartiets hänsynslösa tidningar."[25]

Även de direkta kampanjkanalerna ansågs vara effektiva. Valmanskåren var ännu under 1890-talet starkt begränsad. I valkretsarna på landsbygden räknades antalet väljare i hundratal och inte ens i storstäderna nådde väljarkåren verklig masstorlek. Partiledningarna visste att en engagerad valledare kunde känna till de flesta väljares politiska sympatier och t.o.m. personligen kontakta många av dem.[26]

Trots tidningarnas, broschyrernas och den direkta agitationens uppfattade effektivitet är det dock tveksamt om ledningen för de centrala valorganisationerna ansåg sig kunna påverka valresultatet i någon större utsträckning. Centralorganisationernas resurser var små – det saknades både pengar och personal – och fortfarande fanns många av de gamla restriktionerna kring kampanjarbetet kvar. Säkert är det inte, men mycket talar för att 1890-talets politiker uppfattade andrakammarvalen som huvudsakligen lokala angelägenheter där det centralt initierade kampanjarbetet var av underordnad betydelse.

1890-talets fyra andrakammarval

Den största skillnaden mellan vänsterns och den konservativa högerns valkampanjer fanns i Stockholm och skillnaden var aldrig mer markerad än inför årtiondets första andrakammarval 1890. Medan liberaler och socialdemokrater höll valmöten redan under juli månad började högergrupperingarnas kampanjer först veckorna före valet i september. De moderata frihandelsvännerna höll sitt enda nomineringsmöte fjorton dagar före valet och protektionisterna väntade ännu längre. Journalistsignaturen Gil Blas, som med närmast strindbergsk elakhet kommenterat valet, lanserade en förklaring till högerns sena kampanjstart. Den berodde helt enkelt på att de finare familjerna önskade stanna så länge som möjligt i sina sommarvillor ute i skärgården.[27]

Det mest utmärkande för valet 1890 var annars att det frihandelsinriktade gamla lantmannapartiet utgav ett officiellt *valprogram*. Det var första gången ett riksdagsparti gick till val på ett utförligt deklarerat politiskt program. Valprogrammet publicerades i flera storstadstidningar och utgavs dessutom i särtryck. Lantmannapartiet var ensamt om sitt initiativ – av övriga partibildningar distribuerade endast den protektionistiska valkommittén ett inofficiellt så kallat "blått brev" – men exemplet skulle bli stilbildande för framtiden. *Programvalet 1890* utgjorde inledningen på partiernas vana att lägga fram särskilda valprogram.[28]

Vid nästföljande andrakammarval år 1893 började det typiska nittiotalsmönstret med allt fler organisationsingripanden att märkas. Rösträttsförbundet fungerade som något av en riksorganisation för

gamla lantmannapartiet och på den konservativa sidan uppträdde flera hjälporganisationer. Namnet *organisationsvalet 1893* syftar på att ståndstidens rädsla för utifrån kommande kampanjinsatser långsamt höll på att överges.[29]

Det mest uppmärksammade inslaget i andrakammarvalet 1896 var att lantmannaledaren Olov Jonsson i Hov förlorade sin riksdagsplats till en radikalare kandidat. Bakgrunden till nederlaget var att Jonsson varit en av de pådrivande krafterna när riksdagens båda lantmannagrupper år 1895 återförenades till ett konservativt lantmannaparti. Liberalerna ansåg sig svikna av de forna bundsförvanterna inom gamla lantmannapartiet och gjorde nu sitt yttersta för att slå ut partiets ledande kraft. Under parollen "bort med sammansmältarna" satsade rösträttsförbundet extra resurser med specialbroschyrer, tidningsartiklar och resetalare i Jonssons hemvalkrets i Hälsingland. En annan märkeshändelse i valet 1896 var att Hjalmar Branting som förste socialdemokrat valdes in i riksdagen, låt vara att invalet skedde på en liberal lista. *Uppstickarvalet 1896* gjorde klart för samtiden att nya politiska krafter önskade göra sig gällande.[30]

Andrakammarvalet 1899 dominerades i viss utsträckning av *rösträttsfrågan*. Industrialiseringen förde allt fler väljare över rösträttsstrecken och ett initiativ från det liberala folkpartiet under våren 1899 – den så kallade Tattersallresolutionen – gjorde att det fanns ett konkret förslag att diskutera. Tillsammans med den ständigt aktuella unionspolitiken gav rösträttsfrågan ideologiskt bränsle åt valdebatten. *Det första rösträttsvalet 1899* skulle följas av flera hårda valdebatter innan frågan fick en mer varaktig lösning.[31]

Rösträttsdebatten 1899 avsatte också en högtstående litterär produkt. På morgonen samma dag som stockholmsborna gick till val – som vanligt var huvudstaden en av de sist röstande valkretsarna – publicerade Svenska Dagbladet Verner von Heidenstams diktcykel *Ett folk*. Under de kommande åren skulle dikten "Medborgarsång", med de ofta citerade orden "Det är skam, det är fläck på Sveriges banér, att medborgarrätt heter pengar", bli en av rösträttsförespråkarnas främsta kampsånger. *Ett folk* torde vara det enda valrörelseanknutna diktverk som fått plats i litteraturhistorien.[32]

Det andra rösträttsvalet 1902

Det nya seklets första riksdagsval gick helt i rösträttens tecken. Under våren 1902 var rösträttsfrågan föremål för omfattande riksdagsbehandling. Slutdebatten i maj ägde rum under spänningsfyllda omständigheter. Socialdemokraterna, som fortfarande representerades av Hjalmar Branting ensam, underströk kravet på reformer genom en rösträttsstrejk med deltagande av drygt 100 000 arbetare. Många fruktade att strejken skulle sluta med blodiga sammandrabbningar.[33]

Demonstrationerna mynnade ut i ett riksdagsbeslut att frågan om allmän rösträtt skulle utredas i positiv anda. Mot denna bakgrund kom partiernas valprogram att domineras av olika rösträttsförslag. Ingen annan enskild sakfråga fick heller tillnärmelsevis lika stor uppmärksamhet i pressens valdebatt.[34]

Den liberala vänstern gick in i valrörelsen med en ny organisatorisk bas. År 1900 bildades i andra kammaren *liberala samlingspartiet* under ledning av stockholmaren Sixten von Friesen. Samlingspartiet blev med 80-talet medlemmar en allvarlig konkurrent till det konservativa lantmannapartiet (115 medlemmar). Ännu mer väsentligt för valkampanjen 1902 var skapandet av *frisinnade landsföreningen* som en valorganisation för liberalerna i riksdagen. Det var första gången ett riksdagsparti fick ett formaliserat och stabilt samarbete med en riksorganisation. Landsföreningen – som konstituerades så sent som i februari valåret – hade dock ännu så länge en alltför svag organisation för att kunna göra någon mer omfattande kampanjinsats. Centraldirigeringen av valkampanjerna var fortfarande mycket svag.[35]

Socialdemokraterna demonstrerade genom vårens rösträttskampanj sin särställning som agitatoriskt parti. Partiet hade också steg för steg gjort organisationen mer lämplig för aktivt valarbete: en central *partistyrelse* fick det övergripande ansvaret för verksamheten, det fackliga arbetet överlåts till *Landsorganisationen* och från sekelskiftet kunde de lokala aktiviteterna baseras på *arbetarekommuner*. Socialdemokraternas kampanjinsatser begränsades dock av rösträttsbestämmelserna. Partiet hade betydligt fler medlemmar än väljare ända fram till det första valet med utvidgad rösträtt år 1911.[36]

Den konservativa kampanjen inför valet 1902 organiserades av framför allt riksdagshögerns valkommitté. Kampanjarbetet bedrevs i liknande former som inför föregående val. Många konservativa

uttryckte efter valet oro för att högern halkat efter vänsterns organisatoriska uppbyggnad.[37]

Det intressantaste inslaget i partiledarnas kampanj 1902 var att de liberala ledarna började engagera sig i opinionsbildningen. Samlingspartiets ledare Sixten von Friesen gav i början av augusti en intervju till *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* och han framträdde dessutom på ett valmöte i Stockholm. Friesens tidningsintervju – som lär ha tillkommit på hans eget initiativ – var en märkeshändelse. Veterligen var det första gången en partiledare lät sig intervjuas under en valrörelse.[38]

Intervjun var som tidigare nämnts ett nytt inslag i tidningarnas politiska bevakning. De första intervjuerna med framträdande politiker publicerades i början av 1890-talet. Under åren efter sekelskiftet växte de politiska tidningsintervjuerna långsamt i antal. Journalisterna närmade sig därvid politikerna med stor respekt. Det rörde sig om seriösa samtal mellan politiker och en ensam journalist. Sixten von Friesens valrörelseintervju är ett typiskt exempel. Intervjuartikeln var visserligen trevligt skriven, men den ställde höga krav på läsarnas politiska förkunskaper.[39]

Även liberalernas andre starke man Karl Staaff engagerade sig i valkampanjen 1902. Bakom kulisserna var han med om att planera landsföreningens kampanjarbete. Hans utåtriktade insats bestod av ett anförande i Gnesta, strax utanför hemvalkretsen Stockholm. Under valrörelsens sista veckor tvingades Staaff resa utomlands för att kurera en magsjukdom. För en nutida betraktare är det anmärkningsvärt att hans bortovaro från valrörelsen endast meddelades på ett nomineringsmöte. Ytterligare upplysningar gavs inte allmänheten vare sig i pressen eller på partimötena.[40]

Hjalmar Branting var som vanligt den mest aktive partiledaren. Under vårens rösträttskampanj talade han vid ett tillfälle inför mer än 10 000 åskådare i Stockholm. Sådana massframträdanden var givetvis helt otänkbara för andra ledande politiker. Brantings egentliga kampanjarbete bestod av ett tiotal offentliga mötesframträdanden varvat med artikelförfattande i Social-Demokraten. Han framträdde dessutom på flera folkmöten i valkretsar där socialdemokraterna inte ställde upp egna kandidater, bland annat i Göteborg.[41]

Valdeltagandet i 1902 års val blev det högsta sedan våren 1887 (47 procent). Det vore dock fel att låta de hätska rösträttsdiskussionerna bli det enda intrycket från valet. En norsk tidningsobservatör ansåg

att huvudstadens valrörelse hade ett mycket lugnare förlopp än vad han var van vid från Oslo och Köpenhamn. En ytterligare påminnelse om valrörelsernas återhållsamma karaktär får vi i historikern Lennart Perssons studie av det politiska livet i Bohuslän 1860–1910. Hans specialanalys av ett par landsbygdsvalkretsar visar att valrörelserna många gånger gick allmänheten spårlöst förbi.[42]

***

Det andra rösträttsvalet 1902 blev en framgång för vänstern. Liberala samlingspartiet kunde räkna in närmare tjugo nya mandat och Hjalmar Branting fick sällskap i riksdagen av tre partikamrater. Lantmannapartiet förlorade därmed sin ställning som andra kammarens största parti. Många bedömare ansåg att frisinnade landsföreningens kampanjarbete var huvudförklaringen till vänsterns framgång. Ur ett historiskt perspektiv är det emellertid, som Sten Carlsson framhävt, viktigare att peka på den snabba ekonomiska tillväxten som förde allt fler medborgare över rösträttsstrecket. Landsföreningens ansträngningar var förmodligen av underordnad betydelse.[43]

Unionsupplösningsvalet 1905

Valet 1905 utspelades mot en dramatisk bakgrund. Norge hade efter flera decenniers konflikter ensidigt sagt upp unionsavtalet med Sverige. Här hemma rådde stora spänningar mellan dem som ville ge norrmännen en läxa och dem som såg Norges krav som självklara. Under valrörelsemånaderna augusti och september satt regeringen i förhandlingar om villkoren för en unionsupplösning.[44]

Även regeringsmaktens ställning låg i stöpsleven. På bara några månader hade tre olika statsministrar försökt hantera unionskonflikten. Förhandlingarna med Norge sköttes nu av en regering under ledning av förstakammarledaren Christian Lundeberg och med flera kända partirepresentanter, däribland Karl Staaff, som statsråd. Partiministären Lundeberg innebar ett viktigt steg i riktning mot ett parlamentariskt styrelsesätt. I fortsättningen skulle partiledarna oftare än tidigare få ta ansvar för regeringsarbetet.[45]

Trots omständigheterna blev inte unionspolitiken den helt dominerande sakfrågan i valdebatten 1905. Visserligen försökte de kon-

servativa lyfta fram unionsfrågan – huvudtemat i riksorganisationens valprogram gällde försvaret av fosterlandet – men liberaler och socialdemokrater var mer intresserade av att driva rösträttsfrågan. Den största stridsfrågan i valet handlade om hur valsättet skulle utformas efter en framtida rösträttsreform. Liberalerna med Karl Staaff i spetsen önskade behålla majoritetsvalen medan de konservativa ville övergå till proportionella val.[46]

Den stora organisatoriska nyheten i valet var att även högern kunde stödja sig på en officiell riksorganisation. Hösten 1904 hade konservativa riksdagsmän och tidningsredaktörer bildat *allmänna valmansförbundet*. Den nya organisationen var från början ännu svagare än vänsterns motsvarigheter. I enlighet med gamla traditioner var många konservativa politiker ovilliga att delta i organiserad politisk verksamhet. Inte ens ledamöterna i förbundets överstyrelse såg sig tvingade att göra aktiva arbetsinsatser. Valmansförbundets första valkampanj 1905 blev därför mycket begränsad.[47]

Vänstern hade inför valet fortsatt att stärka sina organisationer utan att för den skull presentera några mer grundläggande förändringar. Liberalerna fick ett mer samordnat stöd från tidningarna efter bildandet av *Sveriges vänsterpressförening* sommaren 1905. För socialdemokraternas del kan noteras att ungdomsförbundet började delta i kampanjarbetet. En ny generation politiker med namn som Per Albin Hansson, Zäta Höglund, Gustav Möller och Fredrik Ström engagerade sig i valrörelsen. Det var första gången ungdomen organiserade sig partipolitiskt i större skala.[48]

Partiernas viktigaste kampanjkanaler var desamma som utnyttjades redan under 1890-talet: utsända mötestalare, broschyrer, cirkulärartiklar till tidningarna och samverkan med tidningsredaktörer. Inom vänstern förekom det också viss personlig agitation med hembesök. Nyheterna beträffande kampanjkanalerna bestod i *utnyttjandefrekvensen* av framför allt mötestalarna och broschyrmaterialet. Visserligen tillåter faktaunderlaget inte några detaljanalyser, men det står ändå klart att partiernas centralorganisationer hade resurser att skicka ut fler talare och tryckta broschyrer än tidigare.[49]

Liberalernas partiledare Karl Staaff hade planerat att inför valet ge sig ut på en föredragsturné runtom i landet. Planen – som skulle ha inneburit en nyhet i partiledarnas kampanjarbete – stoppades emellertid av Staaffs utnämning till statsråd och av de följande unionsförhandlingarna. Staaff fick nöja sig med ett offentligt anför-

ande på ett liberalt valmöte i Stockholm. Även denna insats var dock en principiell nyhet. Aldrig tidigare hade en kunglig minister valtalat och öppet propagerat för ett politiskt parti. Att regeringsmakten var på väg att partipolitiseras underströks av att Staaffs exempel följdes av ytterligare ett par ministrar under valrörelsen.[50]

Före Staaff hade statsministrarna och övriga statsråd förhållit sig neutrala till riksdagsvalen och över huvud taget varit mycket försiktiga med offentlig agitation. Undantagen var mycket få. Louis De Geer framträdde 1863 på en bankett i Göteborg och inför slutomröstningen om representationsreformen skrev han dessutom ett par tidningsartiklar och broschyrer. Statsminister Robert Themptander talade inför tullstridsvalet våren 1887 vid en annan middagsfestlighet, anmärkningsvärt nog också han i Göteborg. Slutligen gjorde statsminister E G Boström två uppmärksammade tidningsuttalanden 1899 och 1902. Det brukliga var annars att regeringen tog semester under valrörelserna. Inte så få statsministrar passade på att dricka brunn vid någon kurort i stället för att deltaga i uppslitande valkampanjer. Kungens rådgivare fick inte misstänkas vara inblandade i den smutsiga partipolitiken.[51]

Av partiledarna vid sidan av Karl Staaff bedrev Hjalmar Branting som vanligt det mest aktiva kampanjarbetet. Branting höll också denna gång ett tiotal möten och anföranden i och utanför Stockholm. Av hans kampanjframträdanden kan nämnas ett fredsmöte i Stockholm som enligt Social-Demokraten samlade hela 20 000 åhörare.[52]

De konservativa partiledarna vidhöll 1905 sin gamla negativa inställning till organiserad valagitation. Liksom tidigare går det att urskilja två olika förhållningssätt till kampanjarbetet hos högerledarna. Förstakammarledaren Christian Lundeberg medverkade gärna i planeringen av valkampanjerna men såg det som helt otänkbart att framträda offentligt. Han engagerade sig heller inte närmare i riksorganisationen allmänna valmansförbundet. Lantmannaledarna i andra kammaren – ledarskapet delades sedan länge mellan lantbrukarna Hans Andersson i Nöbbelöv, Carl Persson i Stallerhult och Pehr Pehrsson i Törneryd – hade en ännu mer restriktiv inställning till utåtriktad valagitation. De såg sig i första hand som riksdagsmän och inriktade sig under valrörelserna på att säkra sitt eget återval med ett framträdande i hembygden. Den nya kampanjorganisatio-

nen allmänna valmansförbundet ägnades endast ett förströtт intresse.[53]

***

Unionsupplösningsvalet 1905 blev en ny framgång för vänstern. Liberala samlingspartiet kunde räkna in tre nya mandat och stärkte med sina 107 platser positionen som största parti. Socialdemokraternas vinst var mer remarkabel. Partiet ökade sin mandatställning från 4 till 13 och bildade därmed en egen riksdagsgrupp under Hjalmar Brantings ordförandeskap. Vänstern hade för första gången erövrat majoriteten i andra kammaren.

Begynnande aktivitet 1887–1905

Åren 1887–1905 är en händelserik period i valkampanjernas historia. En partipolitisk grunduppställning med socialdemokrater, liberaler och konservativa växte fram. Partiledarna tog de första kliven ut ur riksdagen och axlade en del av ansvaret för den utåtriktade valagitationen.

Kampanjkanalerna ökade snabbt i antal och komplexitet. Tidningarna blev fler och knöts närmare till partierna, tryckta broschyrer spreds i massupplagor och talad agitation var inte längre en främmande företeelse.

Den utökade opinionsbildningen svarade mot ett stegrat politiskt engagemang hos medborgarna. Allt fler tillerkändes och utnyttjade sin rösträtt. Samtidigt väntade flera djupgående samhällskonflikter på sin lösning. Efter en tid av ideologisk och organisatorisk uppmarsch var det politiska livet på väg mot en urladdning.

NOTER

1. Om industrialiseringen, se Montgomery (1947), Gårdlund (1942) och Heckscher (1941). Viktiga analyser av periodens idépolitik är Herbert Tingstens *Den svenska socialdemokratins idéutveckling* (första gången utgiven 1941) och Nils Elvanders *Harald Hjärne och konservatismen* (1961). På senare år har etnologer och andra kompletterat de traditionella idépolitiska undersökningarna med bredare *mentalitetsstudier*. Jonas Frykmans och Orvar Löfgrens *Den kultiverade människan* (1979) är en spännande granskning av tankemönster bland sekelskiftets borgare och bönder.

2. Någon stor sammanhållen analys av tullstriden har ännu inte publicerats. Dock har en rad forskare behandlat olika aspekter av frågan. Om händelseförloppet, se Kihlberg (1922), Petré (1945) och Sundberg (1961). Sammanfattande genomgångar av protektionisternas och frihandlarnas argumentation finns i Gellerman (1958) och Lewin (1984). Den partipolitiska utvecklingen behandlas i Thermænius (1935). Den ekonomiska bakgrunden tas upp i Montgomery (1921). Väljarnas reaktioner studeras i Håstad (1941), Carlsson (1953) och Lewin m.fl. (1972).

3. En medryckande skildring av hur tullpolitikens motsättningar återspeglas i senare tiders politik finns i folkpartiledaren och dalkarlen Gustaf Andersson i Rasjöns memoarbok *Från bondetåget till samlingsregeringen* (1955:9–13). Rasjön berättar att hans egen uppväxtsocken ända sedan tullstridens dagar varit vänsterinriktad medan grannsocknen uppvisat en lika stabil protektionistisk/konservativ majoritet. Mer systematiska jämförelser med illustrativa kartbilder finns i Back (1967:77–92) och i Lewin, Jansson och Sörbom (1972:191–5).

4. Extravalet våren 1887 – landets första – utlystes med anledning av att tullvännerna fått majoritet i andra kammaren. Statsministern Robert Themptander övertygade kung Oscar II att pröva väljaropinionen innan ett protektionistiskt system infördes. Efter tullstriden bestod partisystemet av fem mer eller mindre väl sammanhållna partigrupperingar. Första kammaren dominerades av det protektionistiska *majoritetspartiet*. Frihandlarna i första kammaren samlades i det löst sammanhållna *minoritetspartiet*. Andra kammarens protektionister organiserades i *nya lantmannapartiet*. Landsbygdens frihandlare stannade i *gamla lantmannapartiet*. Slutligen förenades städernas frihandlare i *andra kammarens center*. Denna splittrade partiställning höll sig aktuell till mitten av 1890-talet (Thermænius, 1935:69–76, 91–130, Carlsson, 1953:53–65).

5. Som ofta i sådana här sammanhang är resonemanget allmänt hållet. Några exakta uppgifter om antalet valmöten med diskussioner i tullfrågan eller om hur många kandidater som öppet tillkännagav sina åsikter finns inte tillhanda. Övergången till mer sakfrågeinriktade debatter har framhävts av bland andra Torbjörn Vallinder (1962:225–6). Riksdagsmännens bindningar till hemvalkretsarna – det som brukar kallas imperativt mandat – diskuteras i Carlsson (1953:34–47) och i Lewin (1984:66–9). För ett resonemang i ämnet, se även Holmberg och Esaiasson (1988:28–35).

6. Thermænius (1935:12–19, 69–76), Håstad (1941) och Sundberg (1961:10–13). Tullorganisationerna var dock inte alldeles unika företeelser i svensk politik. Det kan finnas anledning att i större utsträckning än vad som hittills har gjorts dra paralleller bakåt till reformrörelserna på 1840- och 1860-talet (se Borell, 1948, Ekman, 1966 och ovan kap 3). Bortsett från att tullföreningarna ingrep i andrakammarvalen hade såvitt jag kan förstå reform- och tullorganisationerna liknande uppbyggnad och syften. En förklaring till att parallellerna måhända inte har uppmärksammats tillräckligt kan vara att historien om tullorganisationerna skrevs innan detaljerna kring 1860-talets reformrörelser ännu var kända. Stig Ekman (1966:90–4) menar att reformmotståndarna inom adelsståndet bedrev nästan lika avancerade kampanjer som de konservativa försvars- och unionsvännerna gjorde senare på 1890-talet.

7. Thermænius (1935:12–19) och Sundberg (1961:10–13).

8. Uppgiften om 600 000 trycksaker gäller för hela perioden sedan sommaren 1886 och inte för

något enskilt val (Sundberg, 1961:12–3). Som en jämförelse kan nämnas att nyliberalernas program våren 1869 gick ut i 5 000 exemplar (Wallin, 1961:154–5). För en tidsövergripande analys av valbroschyrernas upplagor, se nedan kapitel 11.

9. Riksdagsmannen Johan Johanssons agerande är typiskt för 1887 års val. Ur hans dagböcker kan utläsas att han inför vårvalet deltog i ett möte med frihandlarföreningen och att han dessutom sände ut tryckt valmaterial till tidningar och frihandlarpositiva riksdagskollegor. Men när väl de praktiska bestyren klarats av reste han hem till Bergslagen för att säkra sitt eget återval (dagböckerna är utgivna av Holmkvist, 1958:41–50, 218–22). Det bör framhållas att uppgifterna om tullorganisationernas konkreta insatser är mycket ofullständiga. En granskning av speciallitteraturen visar på många "rundgångsreferenser" utan några mer omfattande empiriska analyser. Elis Håstads femtio år gamla uppmaning till ytterligare forskningsinsatser klingar fortfarande ohörd (Håstad, 1941:106).

10. Tullstriderna medförde inte bara nya partibildningar utan förde också fram en ny generation partiledare. Första kammarens majoritetsparti leddes av de omnämnda Reuterswärd och Lundeberg. Ledarna för nya lantmannapartiet hette Liss Olof Larsson (t.o.m. 1890) och A P Danielson. Gamla lantmannapartiet leddes av Carl Ifvarsson (t.o.m. 1889), Sven Nilsson i Everöd (t.o.m. 1891) och Olov Jonsson i Hov. Andra kammarens center stod under ledning av Carl Herslow (t.o.m. 1891). Första kammarens löst sammanhållna minoritetsparti hade Gustaf Sparre och Hugo Tamm som ledande namn (Thermænius, 1935:69–76, 91–130, Carlsson, 1953:53–65).

11. Ett rikt och ännu inte färdigutnyttjat material om 1890-talets valrörelser är de många seminarieuppsatserna inom Stig Hadenius och Folke Johanssons "Riks- och partipolitiseringsprojekt". Uppsatserna innehåller sammanfattningar av valbevakningen i ett stort antal tidningar (se Hadenius, 1968 och Johansson, 1977). Betydelsen av den växande organisationsvanan har påpekats av bland andra Thermænius (1935:9–13) och Håstad (1948). En samlad framställning om de stora intresseorganisationerna är Lundkvist (1977). Vallinder (1962) och Hadenius (1964) skildrar rösträttsrörelsen respektive försvars- och unionsföreningarna.

12. Under 1890-talet sattes många av socialdemokraternas ledande företrädare i fängelse och allmänt formulerade rättsregler försvårade agitationen. Rådande lagar analyseras i Eklund (1974). Vetenskapliga skildringar av den tidiga socialdemokratins organisation är Lindgren (1927) och Nordström (1938). I fråga om närvarokänsla kan dock ingen vetenskaplig analys konkurrera med August Palms självmedvetna och färgstarka memoarbok *Ur en agitators liv* (1970, utgiven första gången 1904).

13. Att som här urskilja socialdemokrater, liberaler och konservativa som de tre huvudsakliga partigrupperingarna under 1890-talet innebär en förenkling av verkligheten. I början av årtiondet var skillnaden mellan andra kammarens gamla och nya lantmannaparti (liberalt respektive konservativt) mycket liten. Först i och med folkpartiets bildande 1895 och lantmannapartiets återförening 1896 började konturerna av ett stabilt och lättöverskådligt partisystem skönjas (Thermænius, 1935:96–156, Carlsson, 1953). Vallinder (1962:226–48) är en sammanfattande genomgång av liberalernas insatser i 1890-talets valrörelser (se också Rönblom, 1929:82–8). Specialanalyser av kampanjerna i Stockholm respektive Göteborg är Thulstrup (1938) och Freeman (1958:12–29). Tilläggas bör att även rösträttsrörelsen hade problem med mötesrätten. En på sin tid mycket uppmärksammad episod hade den konservative förstakammarledaren Patric Reuterswärd som huvudperson. Under ett rösträttsmöte i hans hemtrakter år 1890 blev Reuterswärd så irriterad över ett anförande att han beordrade länsmannen att upplösa mötet. Ända sedan denna händelse var Reuterswärd illa sedd i vänsterkretsar (Magnusson, 1920:261–3, Nordström, 1938:752, Vallinder, 1962:43).

14. Samorganisationen *Svenska Nykterhetsförbundet* bildades 1889 och verkade under större delen av 1890-talet. Se vidare Lundkvist (1977:165–75) och de många refererade specialstudierna av intresseorganisationernas utveckling i lokala miljöer. En intressant specialstudie

av samspelet mellan arbetarrörelsen och nykterhetsrörelsen är Ronny Ambjörnssons *Den skötsamme arbetaren* (1988).

15. Högerns nyvaknade intresse för utomparlamentariska organisationer hängde samman med att den konservativa ideologin genomgick en förändring. Under inflytande av statsvetare och historiker som Oscar Alin, Rudolf Kjellén och Harald Hjärne ersattes den traditionella tillbakablickande patriotismen med en handlingsinriktad nationalism (Elvander, 1961). Hadenius (1964) är huvudarbetet om den konservativa opinionsbildningen. Se också Elvander (1961), Carlsson (1953), Thermænius (1935), Wåhlstrand (1944) och Wigforss (1932). Citatet finns återgivet i Hadenius (1964:270 och 1966:65).

16. Åtminstone ett vittnesbörd om tidningsagitatorernas vedermödor finns bevarat åt eftervärlden. Redaktör A G Petersson från Kristinehams-Tidningen avlämnade inför valet 1896 följande rapport till riksdagsmannen Johan Johansson i Noraskog: "Som en *ärlig* vän till dig har jag under de sista 14 dagarna personligen arbetat alt hvad tygen hållit för främjandet af ditt återval. . . Som en extra påtryckningsåtgärd reste jag, då ingen själ kunde äller kanske *vågade* stå mig till tjänst, onsdag middag till Karlskoga och *afskref den jättelika röstlängden* upptagande omkring 600 namn. Till flertalet valmän i Karlskoga bärgslag har jag med mycken möda under tiden ensam sedan dess expedierat i korsband D.N. och Kristineh. T:en samt en à 2 valsedlar instuckna (lät trycka några hundra hos Broström). Övernattade igår natt i Karlskoga station och arbetade där med korsbandning och adresskrifning nästan hela natten för att hinna få med torsd. morgon till alla från järnvägen liggande gårdar. . .Trött hungrig och illamående skall jag nu med 4-tåget begifva mig hem för att ögonblickligen gå till hvila och drömma om seger på valdagen." Trött, hungrig och illamående fick redaktör Peterson se sin dröm gå i uppfyllelse – Johan Johansson återvaldes med bred marginal. (Brevet finns tryckt i Holmkvist, 1965:27–9). Tidningarnas organisatoriska insatser har framhävts av bland andra Thermænius (1935:11) och Håstad (1949:49).

17. Branting var ofta ute på agitationsresor ute i landet för att bygga upp partiet. Ett utdrag ur ett brev till hustrun Anna, skrivet kort efter 1896 års val, illustrerar de hårda villkoren under agitationsresorna: "I dag skulle jag tala kl 1/2 1 ute i det fria – det fanns ingen lokal att få inne i staden – och sedan på em i hamnförstaden Stugsund. Men värre är att jag lovat tala i Gävle på hemvägen, måndag kväll. Alltså blir det mig omöjligt komma hem förr än tisdag middag kl. 5. Det var dock svårt säga nej i telefon hit – man högg mig från Gävle när jag var uppe på Söderhamns-Kuriren – när i alla fall måndagskvällen varit upptagen av ett partimöte i Stockholm, som nu får reda sig ändå" (citerat i Svanberg, 1987:204). Branting var chefredaktör för Social-Demokraten under åren 1886–1892, 1896–1908 och 1911–1917. Belysande för partiets svaga organisation är att det första uppehållet (1892–96) gjordes för att Branting inte kunde leva på den erbjudna lönen. Under mellanperioden försörjde han sig i stället som bl.a. riksdagsreferent för Dagens Nyheter. Skildringen av Brantings kampanjarbete bygger på genomgångar av Social-Demokraten och Arbetet månaderna juni–september under valåren 1890, 1893, 1896 och 1899. I övrigt, se Franzén (1985:120–68) och Höglund (1928a:298–302).

18. Den konservativa centralkommittén för valkampanjer var en fortsättning på den protektionistiska samarbetsgruppen i riksdagen. Kommittén brukade sammanträda i största hemlighet några gånger per år för att förbereda valen till första och andra kammaren. I syfte att undvika uppmärksamhet förlades ofta somrarnas sammanträden till någon badort, järnvägsknut eller annan plats med många genomresande. Marstrand, Göteborg, Hälsingborg och Flen är exempel på mötesorter för dessa sekreta överläggningar (Wåhlstrand, 1944, Hadenius, 1966).

19. Vallinder (1962, 1984), Thermænius (1935), Carlsson (1953), Larsson (1967:513–21). Den konservativa sidans motsvarighet till liberalernas partisekreterare var statsvetardocenten J F Nyström.

20. Om de första resetalarna, se t.ex. Vallinder (1962:225–48), Sundberg (1961:251–2) och Hadenius (1964:37–9, 146–7). Det är ingen djärv gissning att August Palm och andra socialdemokratiska agitatorer varit förebild för 1890-talets reseverksamhet. Mest känd av de enskilda talar-

na är förmodligen korpralen Blom. Denne genomförde under åren 1892–1894 flera turnéer på uppdrag av föreningen *Sveriges rätt* (försvarsvänlig). Den folklige Blom gjorde till en början stor succé. Man anar en välvilligt patriarkalisk inställning från Bloms överklassiga åsiktsfränder. Efter hand började emellertid Blom utsättas för en besvärande och löjeväckande uppmärksamhet från vänsterns tidningar. Han fick snart dra sig tillbaka till en reträttplats som väktare av Ornässtugan i Dalarna (Hadenius, 1964:123–4, 146, 173–6, Torbacke, 1976:53–4). Johansson (1977:107–17) är en systematisk studie av 1890-talets mötesverksamhet, se också nedan kapitel 11.

21. För att underlätta hembesöken och annan personlig bearbetning rekommenderas rösträttsförbundets valledare – det skedde i landets sannolikt första centralt utfärdade valhandbok från 1893 – att låta skriva av röstlängderna. Dylika avskrifter blev snart ett standardinslag i partiernas valförberedelser. Om den personliga agitationen, se Vallinder (1962), Hadenius (1964), Carlsson (1953) och Lundkvist (1977).

22. Tidningarnas valbevakning var under 1890-talet mycket annorlunda jämfört med vad vi nu är vana vid. Den byggde på valmötesreferat, ledarartiklar och lokala insändare (Johansson, 1977:50–2). Presskonferenser och andra direktkonfrontationer mellan politiker och journalister var okända fenomen. Kanske kan cirkulärartiklarna betraktas som föregångare till senare tiders pressmeddelanden. Intervjutekniken hade just introducerats i tidningsvärlden och tillämpades inte under valrörelserna. Om intervjuteknikens introduktion, se Nilsson (1975) och nedan avsnittet om rösträttsvalet 1902.

23. Om samarbetet mellan tidningar av samma partifärg, se Vallinder (1965:12–22) och Hadenius (1964:312). Socialdemokraternas partipress analyseras grundligt i Hadenius, Weibull och Seveborg (1968).

24. Pressens politiska bevakning analyseras i Johansson (1977:47–9) och Carlsson (1953:48–50). Om tidningsbranschens framväxt, se t.ex. Bjurman (1935:155–85) och Rydén (1987:98–105). En samlad analys av tidningarnas valbevakning återfinns i kapitel 11 nedan.

25. Ett handfast belägg för att pressen tillskrevs betydelse för valresultatet är att det under 1890-talet grundades fler tidningar under valåren än under mellanvalsåren. Under de fyra valåren 1890, 1893, 1896 och 1899 ökade pressutbudet med i genomsnitt 6.8 tidningar jämfört med bara 3.3 tidningar under övriga år. Något motsvarande mönster fanns inte under perioden 1865–1889 då tidningarnas valbevakning var mindre omfattande. (Analysen bygger på uppgifter om antalet dagstidningar publicerade i Rydén, 1987:99.) För motsvarande resultat beträffande socialdemokratiska tidningar 1899–1909, se Hadenius, Weibull och Seveborg (1968:165–7). Citatet finns återgivet i Thermænius (1935:149).

26. För diskussioner om valledarnas insatser, se Hadenius (1964:147–53) och Vallinder (1962:226–48).

27. Blas (1891), Thulstrup (1938), Nordström (1938: 752–68), Sundberg (1961:262–3).

28. Thermænius (1935:109–11) är den som först framhävt det principiellt intressanta med lantmannapartiets program. Han nämner nyliberalernas program våren 1869 som en föregångare. En annan aktuell jämförelsepunkt är rundbäckfraktionens program från 1884 (se kap 3 ovan). Tillkomsten av lantmannapartiets valprogram skildras i Holmkvist (1961:14–23). Det visar sig att partiledaren Sven Nilsson i Everöd var en drivande kraft på idéplanet, medan de praktiska bestyren med utskrift och tidningskontakter omhändertogs av riksdagsmannen Johan Johansson i Noraskog.

29. Harald Wigforss (1932) och Edvard Thermænius (1935:13) hävdade tidigt att det konservativa fosterländska förbundet är att betrakta som Sveriges första rikspartiorganisation (förbundet skall ha hjälpt gamla lantmannapartiet inför valet 1893). På senare år har Torbjörn Vallinder (1962) och Stig Hadenius (1964) kunnat visa att Wigforss väsentligt överdriver fosterlandsförbundets insatser. Kontroversen om partiorganisationerna är ett av många exempel på meningsutbyten mellan epokspecialisterna. Den mest förödande polemik som jag har stött på finns i en fotnot av statsvetaren Gert Hornwall: "Berit Borells framställning av valet i Uddevalla

1844 kan icke godtagas. Författarinnan anser – a.a., s.130 – detta typiskt för många av tidens val och skildrar med stöd av en tidningsnotis två kandidaters avsägelse och den följande lösningen i resignationens tecken: 'Till slut valdes en kofferdikapten som ändå långa tider låg med sin skuta i Stockholm.' Den anförda tidningsartikeln säger emellertid något helt annat beträffande valet av Paul Berg: 'Detta kom honom också ganska väl till pass, emedan hans levnads skuta i alla fall en gång om året dragits land- eller kanalvägen till Stockholm och där legat förtöjd flera månader varje gång.' Förhållandet kräver ingen ytterligare kommentar" (Hornwall, 1951:30).

30. Brantings inval var dock inte frukten av ett utökat personligt kampanjarbete. Liksom i 1890-talets övriga val gjorde han knappt tiotalet offentliga kampanjframträdanden. (Omdömet bygger på en genomgång av Social-Demokraten juni–september 1896.) Se också Franzén (1985:158–60), Kihlberg (1960a:94–100), Thulstrup (1938). Olov Jonsson i Hov delar ödet att ha förlorat sin riksdagsplats med flera andra partiledare. Liss Olof Larsson, en annan lantmannaledare, försvann på ett liknande sätt redan 1890. Vänstersocialisten Zeth Höglund och kommunistledaren Karl Kilbom förlorade sina riksdagsplatser 1917 respektive 1924. I 1928 års val blev liberalen Eliel Löfgren utslagen efter en bitter fraktionsstrid inom stockholmskretsen. Kanske kan miljöpartiets svårigheter att ge språkröret Birger Schlaug en riksdagsplats 1988 anföras som ytterligare ett exempel (Rönblom, 1929:86, Vallinder, 1962:244, Carlsson, 1953:242, Sundberg, 1961:259–60, Swensson, 1945:79–80, nedan kap 5 och 6). På Irland utspelades så sent som 1981 en liknande fatal händelse då ledaren för labour inte lyckades bli återvald (O'Leary, 1982).

31. Sten Carlsson har genom bearbetningar av valstatistiken kunnat visa att 1899 års val utgör en brytpunkt vad beträffar valmanskårens sociala sammansättning. Från och med 1899 års val ökade andelen industrisysselsatta väljare på bekostnad av de renodlade jordbruksväljarna (Carlsson, 1953:12–33, 307–20). Carlsson (1953:307) och Vallinder (1962:245) har kanske något lättvindigt antytt att rösträttsfrågan var den *enda* stora stridsfrågan 1899. Av Folke Johanssons innehållsanalyser av pressens valbevakning framgår dock att även unionsfrågan fick stor uppmärksamhet inför valet (Johansson, 1977:52–60, se även Hadenius, 1964:364–78).

32. Statsvetare är inte överdrivet fantasifulla när det gäller att gräva i den svenska litteraturen. En mycket stor procent av alla hänvisningar avser ett av fyra arbeten: Strindbergs *Röda Rummet* och *Nya Riket*, Heidenstams *Ett folk* och Jacob Wallenbergs *Min son på Galejan* ("parti är fria staters liv"). (Jodå, även jag har använt mig av dessa fyra.) Om händelserna bakom Svenska Dagbladets valdagspublicering, se Björck (1946:223–30) och Andersson (1952:99).

33. Rösträttsstrejken 15–17 maj 1902 var kulmen på en serie utomparlamentariska opinionsbildningsaktioner från socialdemokraterna. Förberedande demonstrationer ledde i några fall till allvarliga sammanstötningar med polisen. En ögonblicksbild av riksdagsmännens arbetssituation ges i lantmannapartisten Johan Widéns dagboksanteckningar: "I Stockholm strejk. Alla spårvagnar och droskor saknas; derför ovanligt tyst på gatorna. Riddarholmsbron vaktas af polis, som hindrar folk att samla sig på holmen [utanför riksdagshuset]. . . Rykten gå dock att det skall blifva värre: vattenledningen skall afstängas, likaså gasen. Jernvägsbetjeningen skall i natt öfverlägga om att hindra jernvägstrafiken. . .Strejken har i dag fortgått; äfven gasen har i dag uteblifvit. I trappor och förstugor till riksdagshuset har tänts lampor och ljus; delvis äfven på restauranten. Gasventilatorerna i kammarens tak ha upphört att tjenstgöra, så att i kammaren rått en afskyvärd luft." Mycket av dramatiken i Widéns anteckningar bygger på rykten om framtida arbetaraktioner. Ryktesspridningen om militanta motsättningar var dock överdrivna. Även om det förekom en hel del avskedanden hade över hälften av arbetarna tillstånd av arbetsgivarna att strejka. Om strejken, se Magnusson (1921:43–80) och Westerståhl (1945:223–4). Widéns dagböcker är utgivna genom Wåhlstrand (1984a:62–4) och är även citerade i Wåhlstrand (1947:70).

34. Om rösträttsdebatten, se t.ex. Andrén (1937) och Lewin (1984). Ett par av valprogrammen finns återgivna i Håkansson (1959a). Pres-

sens valbevakning analyseras i Johansson (1977:52–8).

35. Landsföreningen fick stöd i kampanjarbetet av nykterhetsrörelsen som vid denna tid bestämde sig för att satsa hårdare än tidigare på riksdagsvalen. IOGT tillsatte en särskild övervalintendent med uppgift att bl.a. upprätta listor över tänkbara kontaktpersoner ute i landet. Nykterhetsrörelsen skulle under de närmaste åren utveckla samarbetet med frisinnade landsföreningen och även socialdemokraterna (Lundkvist, 1977:160–77). Standardverket om frisinnade landsföreningens första kvartssekel är Rönblom (1929). Om konstituerandet, se också Grundel (1912) och Kihlberg (1962:259–69). Riksdagens partibildningar tas upp i Thermænius (1935:157–76, 193–5) och Carlsson (1953:315–20).

36. Organisationsförändringarna sammanfattas i Gidlund (1983:96–122). Om förhållandet mellan medlemstal och väljarstöd, se Hentilä (1979:149, 271–2). Lotta Grönings *Vägen till makten* (1988) ger en sammanhängande analys av organisationsutvecklingen 1900–1933.

37. Wåhlstrand (1944, 1946), Runestam (1966:98–106), Welin (1930:20–1).

38. Uppgiften att det rör sig om en premiärintervju är något osäker. Ingen av de forskare som återgivit händelsen – Rönblom (1929:122), Carlsson (1953:382) och Kihlberg (1962:266) – har antytt att det skulle vara något extraordinärt med Friesens initiativ. Avsaknaden av höjda ögonbryn kan dock förklaras med att dessa forskare har intresserat sig för andra frågeställningar än politikernas sätt att närma sig massmedierna. Sixten von Friesen intog vid sidan av intervjun och anförandet en låg profil under valrörelsen (Rönblom, 1929:388, intervjun publicerades i GHT 1902 08 01).

39. August Palm berättar i sina memoarer att han blev intervjuad redan efter sitt berömda anförande "Vad vilja socialdemokraterna" år 1881. Man kan förmoda att skräddaren Palm betraktades som ett mindre vördnadsbjudande och avskräckande intervjuobjekt än exempelvis kungens ministrar (Palm, 1970:37). Det skall också sägas att varken politikerna eller journalisterna hade utvecklat någon benhård intervjuaretik. Otto von Zweigbergk, chefredaktör för Dagens Nyheter, berättar att han personligen fabricerade en intervju med Sixten von Friesen år 1903. Bakgrunden till händelsen var att von Friesen undertecknat ett utredningsförslag i rösträttsfrågan som gick emot liberalernas officiella ståndpunkt. När Zweigbergk sökte upp von Friesen för att få honom att avge en officiell förklaring vägrade denne: "Det var tydligen ingen mening i att plåga von Friesen längre. Jag lovade också att ofördröjligen gå min väg och lämna honom i fred. Men i vederlag skulle han icke säga nej till mitt andra förslag. Jag gick omedelbart hem till mitt och satte mig att på fullkomligt fri hand utarbeta en intervju med honom som aldrig ägt rum, men som skulle innehålla vad jag ansåg honom kunna säga i saken. När korrekturet var i ordning skulle han få det sig tillställt och kunde därefter göra som han fann för gott: kasta papperet i korgen eller sända det tillbaka – med eller utan ändringar –i och för införande i Dagens Nyheter. von Friesen samtyckte och jag skrev" (von Zweigbergk, 1929:72). Nilsson (1975) är den enda specialstudien av tidningsintervjuns historia i Sverige.

40. Kihlberg (1962:259–69), Grundel (1912), Rönblom (1929:176–87) och von Zweigbergk (1929:57–8), Dagens Nyheter juni–september 1902. Staaffs bortovaro illustrerar att det vid sekelskiftet inte lades något tyngre opinionsbildningsansvar på partiledarnas axlar. Det är lätt att föreställa sig vilken uppståndelse en motsvarande sjukresa skulle åstadkomma under dagens valrörelser.

41. Social-Demokraten och Arbetet juni–september 1902. Brantings göteborgsframträdande gjorde ett djupt intryck på den unge Zeth Höglund. I memoarboken *Härliga tider* (1951:28) beskriver Höglund Brantings "kraft", "hövdingagestalt" och "vinnande framställningskonst". Det faktum att Höglunds uppgift om ett göteborgsmöte kunnat spåras i tidningarna är ett litet belägg för att pressen svarade för en tillförlitlig rapportering om Brantings kampanjframträdanden (jfr ovan kapitel 1).

42. Persson (1984:229–66). Den norske tidningskorrenspondenten refereras i Kihlberg (1960a:159–60).

43. Carlsson (1953:381–2).

44. Ett ur demokratisk synvinkel intressant inslag i unionskonflikten var den folkomröstning som svenskarna påtvingade norrmännen. Omröstningen gav det fantastiska resultatet 368 208 röster för en unionsupplösning och bara 184 mot (i procent räknat 99.9995 för och 0.0005 mot). Sårad svensk nationalkänsla kan hämta viss tröst i en liknande folkomröstning på Åland 1919. Då röstade 90 375 ålänningar (95 procent) för en återförening med Sverige medan bara 461 personer (5 procent) önskade stanna under finländsk jurisdiktion (se Gihl, 1951:412). Om unionsupplösningen, se t.ex. Weibull (1962) och Vedung (1971).

45. Se t.ex. Kihlberg (1922) och Wåhlstrand (1941).

46. En elegant analys av vänsterns och högerns valstrategiska överväganden är Vedung (1971:285–311). Om valfrågorna se i övrigt Andrén (1937:431–5), Wåhlstrand (1941:238–45) och Johansson (1977:52–8). Johanssons innehållsanalys av tidningarnas valbevakning visar på en kraftig ökning av andelen rösträtts- och unionsanknutna artiklar. Valprogrammen finns återgivna i Håkansson (1959a).

47. Allmänna valmansförbundet (AVF) hade vid bildandet vissa problem med att finna lämpliga kandidater till den 72 man starka överstyrelsen. Flera personer invaldes utan att ha varit tillfrågade i förväg. Avsägelser från bland andra greven Raoul Hamilton och tidningsmannen Carl Herslow blev tacksamma angreppspunkter för liberaler och socialdemokrater (Jäderin, 1914:5–35, Welin, 1930, Wåhlstrand, 1946, Lindskog, 1954:21–30, Runestam, 1966:160–80, Loman, 1979:23–6). Om Hamilton och Herslow, se också Holmqvist (1983).

48. Den nya generationen socialdemokrater vittnar i sina memoarböcker om ett hårt organisatoriskt arbete under åren 1905–1911. Se t.ex. Höglund (1951:101–14), Ström (1940:101–14), Nerman (1948:276–81), Kilbom (1953: 143–5), Ljungberg (1979). Se också biografier om Per Albin Hansson och Gustav Möller (Lindgren, 1950 och Isaksson, 1985 respektive Jönsson och Lindblom, 1986). Om de liberala tidningsredaktörernas vänsterpressförening, se Vallinder (1965).

49. Rönblom (1929:76–88) uppger att enbart frisinnade landsföreningen sände ut 260 000 broschyrer inför 1905 års val. Om partiernas kampanjinsatser, se också t.ex. Jäderin (1914:5–33), Runestam (1966:147–52) och Gidlund (1983:71–119) och nedan kapitel 11. Utskick av cirkulärartiklar var ett effektivt sätt att skaffa sig utrymme i pressen men metoden innebar också vissa risker. Under våren 1905 erbjöd sig den liberale publicisten Valfrid Spångberg att förse några lokaltidningar med kritiska artiklar om statsminister Boström. Tidningarnas enda motprestation skulle vara att skicka artiklarna till den lokale riksdagsmannen som ett bevis för att Boström hade opinionen emot sig. Spångbergs erbjudande råkade emellertid – genom "ett postalt missöde" – hamna hos en konservativ tidning som genast skred till publicering. Under en livlig pressdebatt anklagades Spångberg och liberalerna för otillåtna försök att "tillverka opinioner". Affären Spångberg var mycket besvärande för liberalerna och för Spångberg personligen bidrog den till att han förlorade sin plats på Aftonbladet (Spångberg, 1932:210–1 och 1941:40–3, Torbacke, 1965:27–30, Wåhlstrand, 1941:333). Även broschyrerna var förknippade med risker, åtminstone för socialdemokrater. Mitt under valrörelsen 1905 åtalades Zeth Höglund för sitt antimilitaristiska manifest "Ned med vapnen". Myndigheterna ansåg att Höglund uppmanat till uppror och han dömdes så småningom till sex månaders fängelse (se t.ex. Höglund, 1951:101–14).

50. Ombudsmannen Arvid Grundel uttryckte förvåning över att Staaffs valmöte var "tämligen fåtaligt besökt" (1912:30). Kihlberg (1962: 332–5, 1960a:218–9), Wåhlstrand (1941:238–41). Karl Staaff betraktades 1905 som liberalernas obestridde partiledare trots att han saknade officiell bekräftelse på sin ställning. Staaff var allt sedan 1902 den ledande kraften inom frisinnade landsföreningen och efter det att Sixten von Friesen gått emot partiets linje i rösträttsfrågan blev Staaff den erkänt främste även i riksdagsgruppen. Efter brittiskt exempel ville han dock inte låta välja sig till någon officiell förtroendepost (von Zweigbergk, 1929:54–75, Rönblom, 1929:163–8).

51. Tilläggas bör att kungen och ministrarna bakom kulisserna inte drog sig för handfasta påtryckningar på både riksdagsmän och tidningsredaktörer. En principiell utredning i frågan finns i Kihlberg (1922:593–9). Se också Hadenius (1989) och där anförd litteratur samt Germund Michaneks skildring av Oscar II:s presspolitik (1979).

52. Soc-Dem juli–september 1905, Höglund (1928a:374–5).

53. G F Österberg var ordförande för allmänna valmansförbundet och skulle med ett formellt betraktelsesätt kunna kallas partiledare. Österberg intog dock inte någon reell ledarposition inom riksdagens högergrupperingar. Om ledarskapet i riksdagens partibildningar, se Thermænius (1935:165–74). Partiledarnas intresse för allmänna valmansförbundet behandlas i bl.a. Wåhlstrand (1946).

5

Valkampanjerna 1908–1924 – genombrott och problem

Det finns anledning att under perioden 1908–1924 rikta särskild uppmärksamhet på tre personer: Hjalmar Branting, Arvid Lindman och Karl Staaff. Under några händelserika år ställde sig dessa ledargestalter i spetsen för sina partiers agitation och bidrog därigenom till en förändring av valkampanjerna. Efter Branting, Lindman och Staaff var den gamla typen av tillbakadraget politiskt ledarskap inte längre gångbart.

Omvälvningen av valkampanjerna och av det politiska ledarskapet skedde mot en bakgrund av fortsatt industriell expansion. Vid mitten av tiotalet hade industrialiseringen nått så långt att närmare en tredjedel av befolkningen hade sin utkomst från industrinäringen. Sverige var dock fortfarande en jordbruksdominerad nation. Ännu så länge sysselsatte jordbruket närmare hälften av svenska folket.[1]

De politiska motsättningarna var under perioden 1908–1924 djupare än någonsin förr eller senare i Sveriges moderna historia. Partierna kämpade om landets försvar, sociala trygghetslagar och styrelseskick. De partipolitiska striderna ackompanjerades på arbetsmarknaden av strejker, lockouter och sysselsättningsproblem. Historikern Sven Ulric Palmes karakteristik av stämningsläget vid tiotalets början är talande nog: "En häxbrygd av politiska fördomar och politiska särintressen som gång på gång kokade över."[2]

Amaltheavalet 1908

Valrörelsen 1908 fick en våldsam upptakt. Hela sommaren präglades av konflikter på arbetsmarknaden. Under en hamnarbetarstrejk

i Malmö inkallade arbetsgivarna engelska strejkbrytare. Tre medlemmar i Hinke Bergegrens ungsocialistiska rörelse protesterade genom att spränga en dynamitladdning utanför engelsmännens logement – ett gammalt segelfartyg vid namn Amalthea. Sprängladdningen dödade en person och skadade ett tjugotal. Amelthea-attentatet väckte debatt över hela landet. Högern betraktade händelsen som ett bevis för att arbetarrörelsen hade revolutionära ambitioner. Hjalmar Branting och socialdemokraterna tog avstånd från både våldsmetoder och arbetsgivarnas strejkbekämpning.[3]

Amalthea-attentatet och oroligheterna på arbetsmarknaden blev utgångspunkten för en ideologisk offensiv från högern. I ett uppmärksammat tal stämplade civilminister Hugo Hamilton socialdemokraterna som samhällsomstörtare och han proklamerade front mot socialismen. "För eller emot socialisternas makt i Sverige" var också huvudparollen i högerns valmanifest.[4]

Socialdemokraternas valprogram betonade i sin tur kampen mot fåtalsväldet och den reaktionära klassegoismen. Liberalernas valmanifest var mildare i tonen men hade ändå en klar vänsterprofil (högern visade "motvilja mot folkliga reformer"). Valet 1908 blev i större utsträckning än tidigare ett val mellan vänster och höger.[5]

Då rösträttsfrågan genom ett beslut vid 1907 års riksdag fått en tillfällig lösning – de nya rösträttsbestämmelserna hade antagits som vilande grundlag och skulle bekräftas efter valet 1908 – dominerades inte längre valdebatten av någon enskild sakfråga. Partierna tog upp en rad ämnen: arbetslagstiftning (högern och socialdemokraterna hade vitt skilda åtgärdsförslag), försvarspolitik, näringspolitik, jordbrukspolitik och synen på parlamentarismen. Om något enskilt sakområde skall lyftas fram som mest framträdande så ligger *socialpolitik* närmast till hands.[6]

Partiledarna hade på ett tidigt stadium tagit initiativet i opinionsbildningen. Det började sommaren 1906 när rösträttsstriden var på väg in i ett avgörande skede. På ett stort möte i Nackarps Dal i Skåne – antalet mötesbesökare uppgavs till hela 10 000 – tog oppositionsledaren Karl Staaff det ovanliga greppet att redogöra offentligt för liberalernas rösträttsförslag.[7]

Ännu större uppmärksamhet väckte den nytillträdde statsministern Arvid Lindman när han i Delsbo några veckor senare svarade på Staaffs anförande. Lindmans mötesframträdande var ett överlagt brott mot traditionen att regeringen skulle hålla sig utanför opi-

nionsbildningen. Statsministerns okonventionella agerande mottogs också med blandade känslor från konservativt håll. "Politiska provryttare", var Christian Lundebergs nedsättande kommentar när han några år senare insåg att statsråden ämnade framhärda med offentliga mötesframträdanden.[8]

Efter rösträttsagitationen 1906 fortsatte partiledarna på den inslagna vägen med ett ökat engagemang i kampanjarbetet. Partiledarna presenterade tre väsentliga kampanjnyheter i 1908 års val. Den första var att partiledarna svarade för partiernas *valupptakter*. Tidiga partiledartal – av Karl Staaff den 20 juni, av Hjalmar Branting den 24 juni och av Arvid Lindman den 16 juli – gav auktoritativa besked om partiernas ståndpunkter. Den andra kampanjnyheten var att partiledarna och övriga toppolitiker började föra en kontinuerlig *valdiskussion*. För första gången kommenterade politikerna varandras inlägg från talarstolar och i tidningsartiklar. Den tredje nyheten var att *statsråden* tog aktiv del i kampanjarbetet. Statsminister Arvid Lindman och några andra ministrar var drivande krafter i högerns kampanj.[9]

Karl Staaff hade under de senaste åren målmedvetet stärkt sin ställning inom det liberala partiet. Under sin statsministertid 1905–1906 hade han tvärtemot konventionen suttit med vid riksdagsgruppens sammanträden. Efter brittisk förebild ansåg Staaff att riksdagspartiet skulle underordna sig regeringen. År 1907 lät han sig också väljas till riksdagspartiets ordförande. Hans kampanjinsats 1908 bestod av sammanlagt nio offentliga anföranden, mestadels förlagda till lördagar och söndagar.[10]

Statsminister Arvid Lindman kan sägas ha förmedlat dubbla budskap under valrörelsen 1908. Å ena sidan deklarerade Lindman att regeringen stod ovanför partierna och att han var motståndare till parlamentariska experiment. Å andra sidan framstod Lindman som högerns främste ledargestalt. Trots påstötningar – Lindman kontaktade Christian Lundeberg i ämnet – vidhöll ledarna för de konservativa riksdagspartierna sin negativa inställning till kampanjarbete. Lindman framträdde under valrörelsen på fyra geografiskt väl spridda möten (Delsbo, Eslöv, Kramfors och Stockholm). Dessutom höll han vid ett par tillfällen ytterligare tal på de efterföljande mötesbanketterna.[11]

Hjalmar Branting passade väl in i mönstret med stärkta partiledarskap. Vid socialdemokraternas kongress våren 1908 valdes han

till partiordförande. Branting blev därmed den förste partiledare som samlade den formella ledningen för både riksorganisationen och riksdagsgruppen. Under valrörelsen bedrev Branting med ett drygt trettiotal mötesframträdanden ett intensivare kampanjarbete än vid något tidigare tillfälle.[12]

Partiernas kampanjarbete fortsatte efter utstakade banor 1908. Ett prioriterat moment i det pågående uppbyggnadsarbetet var att skapa organisationer på länsnivå. Partierna hoppades därigenom kunna öka kontrollen över de lokala kampanjerna. I partiernas verksamhetsberättelser från valåret 1908 är det ett tema som ofta återkommer – bristen på skickliga talarkrafter.[13]

Mycket av partiernas ansträngningar under åren före valet hade gått ut på att stärka samarbetet med *pressen*. Särskilt högern genomförde spektakulära tidningsaffärer. Förstakammarledaren Christian Lundeberg samlade in stora summor pengar till en tidningsfond – det rörde sig om sjusiffriga belopp – och inför avgörandet i rösträttsfrågan sändes sekreteraren Axel Jäderin ut för att knyta kontakter med strategiska tidningsredaktörer. Socialdemokraterna stramade upp sin tidningspolitik genom att dela upp landet i olika distrikt. Endast en tidning per distrikt skulle få partiets sanktion. Partiernas samarbete med tidningarna började bli så välutvecklat att det är befogat tala om en framväxande *partipress*.[14]

Statsvetarprofessorn Axel Brusewitz har talat om valkampanjen 1908 som "den första där 1900-talets stora partiorganisationer tillämpade metoder som närmar sig de moderna". Med hänvisning till partiledarnas uppträdande, till partiernas växande kampanjinsatser, till den nationella valdebatten och till att fler röstberättigade än någonsin tidigare deltog i valet (61 procent) förefaller Brusewitz omdöme vara berättigat. Det finns emellertid också argument *mot* att betrakta 1908 års valkampanj som epokgörande. Historikern Sven Lundkvist har påpekat att det organiserade kampanjarbetet bara nådde delar av landet – socialdemokraterna ställde upp kandidater i endast 36 av 197 valkretsar – och att de flesta kampanjaktiviteter ännu så länge initierades av lokala politiker. Valet 1908 utkämpades i ett brytningsskede mellan gammalt och nytt.[15]

***

Amaltheavalet 1908 blev en ny framgång för vänstern. Socialdemokraterna nästan tredubblade sitt mandattal från 13 till 34 och libe-

rala samlingspartiet kunde räkna in hundratalet riksdagsmän. Andra kammarens båda högerpartier förlorade ett tjugotal mandat. Valresultatet fick dock inte några konsekvenser för regeringens sammansättning. Statsminister Arvid Lindman satt kvar förlitande sig på första kammarens högermajoritet.

Proportionalitetsvalet 1911

Andrakammarvalet 1911 emotsågs med stor spänning. En ny och demokratiserad författning skulle nu prövas i praktiken. Inte sedan premiärvalet 1866 hade valkampanjernas spelregler ändrats lika drastiskt.

På det praktiska planet innebar författningsreformen att *valförrättningarna* standardiserades över hela landet. Enligt en ny och detaljerad vallag – tidigare hade det enbart funnits knapphändiga bestämmelser i Riksdagsordningen – reglerades bland annat vallokalernas öppettider. Väljarna skulle ha möjlighet att avlämna sin röst kl 9–14 samt därefter kl 18–20 på landsbygden och kl 17–21 i städerna. Vallagen föreskrev också att det skulle inrättas avskilda platser med "skärmar eller dylikt" i vallokalerna. Regleringarna syftade främst till att trygga valhemligheten som med de tidigare lösliga bestämmelserna många gånger varit hotad.[16]

För partierna var det framför allt två inslag i författningsreformen som hade betydelse – nya rösträttsbestämmelser och en övergång till proportionellt valsätt. Med de nya *rösträttsbestämmelserna* omfattade valmanskåren en dryg miljon män över 24 år. Partierna fick därmed dubbelt så många röstberättigade att bearbeta som i tidigare val. Det *proportionella valsättet* innebar att partierna stärkte sitt grepp över valkampanjerna. Eftersom landet delades in i 56 förhållandevis stora valkretsar blev det svårare för lokala "politiska vildar" att göra sig gällande. En rättslig bekräftelse på partiernas stärkta ställning var att valsedlarna fortsättningsvis skulle förses med partibeteckning.[17]

Partierna hade sedan flera år förberett sig på situationen med en utvidgad valmanskår och ett proportionellt valsätt. För att samordna de lokala valkampanjerna initierade partierna bildandet av *valkretsorganisationer*. Målsättningen var att ha en ansvarig organisation i var och en av de 56 valkretsarna. Ett annat led i förberedelserna var att partiernas centralorganisationer började samla in speciella *val-*

fonder för att täcka de extra utgifterna i samband med valkampanjerna.[18]

Partiernas kampanjarbete 1911 kännetecknades av stor uppfinningsrikedom. Ett succéartat inslag var socialdemokraternas *röda bilar*. Inför valet införskaffade ungdomsförbundet två bilar för att transportera kända medlemmar som Per Albin Hansson, Zeth Höglund, Fredrik Ström och Gustav Möller på talarturnéer runtom i landet. "Röda bilen" blev snabbt ett begrepp som lockade stora åhörarskaror; inte minst för att bilen i sig utgjorde en attraktion. Högerns försök att ta efter idén och sända ut blå bilar blev dock mindre lyckat.[19]

Partiernas kampanjinsatser tog på det hela taget ett kvantitativt språng inför valet 1911. Satsningen innefattade både direkta och indirekta kampanjkanaler. Antalet centralt distribuerade broschyrer och trycksaker mer än fördubblades och närmade sig fyramiljonerstrecket. Valmötesverksamheten genomgick en ännu större förändring. Partierna arrangerade 1911 tillräckligt många valmöten för att uttrycket "genombrott" skall vara motiverat.[20]

Socialdemokraterna stod för den hårdaste satsningen på mötesverksamheten. I årsberättelsen rapporteras att partiet arrangerat cirka 2 600 valmöten i 1 400 av landet 2 000 socknar. För högerns del finns en uppgift om sammanlagt 2 500 möten. Den höga siffran motsägs dock av att de konservativa riksdagsmännen efter valet kritiserades för sin ovilja att engagera sig som mötestalare. Liknande kvantitativa uppskattningar saknas för liberalerna. Det står dock klart att frisinnade landsföreningen sände ut fler betalda resetalare än tidigare och att de liberala riksdagskandidaterna var ytterligare en talarresurs.[21]

Partierna stärkte otvivelaktigt greppet om valkampanjerna i samband med 1911 års val, men det måste samtidigt framhållas att partiorganisationerna fortfarande var relativt svaga. Särskilt inom liberalerna och högern var centraldirigeringen av kampanjarbetet begränsad och i flera valkretsar var kampanjinsatserna av blygsam omfattning. Nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen hade fortfarande väl uppbyggda agitationsorganisationer och kunde därigenom utöva en betydande påverkan på partiernas valarbete. Typiskt för den flytande situationen är att partibeteckningarna varierade kraftigt mellan valkretsarna och att kandidatlistorna ofta fastställdes

kort före valet. Den långa marschen mot partidominerade valkampanjer hade bara börjat.[22]

Partiledarna lämnade viktiga bidrag till det intensifierade kampanjarbetet 1911. Sin vana trogen stod Hjalmar Branting för den mest omfattande insatsen. Efter vad som kan utläsas ur tidningarna gjorde Branting sammanlagt 57 mötesframträdanden. Hans valturnéer förde honom för första gången ända upp till Norrbotten. Enligt partistyrelsens beräkningar uppgick Brantings samlade mötespublik till 96 000 personer.[23]

Karl Staaff inledde liberalernas valkampanj med två anföranden i mitten av juni. Därefter tog han en viloperiod utomlands. Han återvände lagom för att kunna delta i den sista kampanjmånaden. Under en period från slutet av augusti till början av september höll han elva möten och anföranden på tio dagar innan han hes av allt talande tvingades ge upp. Detta var före högtalarnas tid och det hände att mer tränade agitatorer än Staaff drabbades av halsåkommor. Mot slutet av valrörelsen skrev Staaff ner anföranden som andra fick läsa upp. Sammanlagt gjorde Karl Staaff 20 egna kampanjframträdanden.[24]

Arvid Lindman bedrev som statsminister en mer officiös valkampanj än Branting och Staaff. Han nöjde sig med tre mycket uppmärksammade mötesframträdanden (i Skara, Hälsingborg och Stockholm). Särskilt Lindmans första framträdande i Skara söndagen den 23 juli hade karaktären av officiell tillställning. Statsministern anlände till Skara station i ett specialtåg, eskorterades av stadens representanter till domkyrkan och ett hembygdsmuseum och talade därefter inför en publik på 6 000–10 000 personer i Botaniska trädgården. Lindmans Skaratal återgavs i flera konservativa och liberala tidningar och blev därigenom ett riktmärke för den fortsatta valdebatten.[25]

Anledningen till att Lindmans mötesanföranden fick ett så stort medialt genomslag var att talen i förväg tillsänts *Svenska Telegrambyrån*. Under resten av tiotalet skulle övriga toppolitiker komma att ta efter Lindmans exempel att distribuera sina valtal via nyhetsbyråerna. En ny möjlighet att skaffa partiet utrymme i tidningarnas valbevakning hade öppnat sig.[26]

De stora valfrågorna 1911 handlade om försvaret, konstitutionen, nykterheten och socialpolitiken. Karl Staaff genomdrev att varje liberal kandidat skulle bekänna sig till tre ”besvärjelsepunkter”:

parlamentariskt statsskick med tyngdpunkt i andra kammaren, utredningar om en snabb minskning av försvarskostnaderna samt ja till lokalt veto mot rusdrycksförsäljning och utredning om totalt rusdrycksförbud. Socialdemokraternas radikalt formulerade valprogram handlade om allmän och lika rösträtt, sociala reformer med normalarbetsdag (åtta timmar), nykterhetslagstiftning, minskade militärbördor och stopp för bolagsväldet. I enlighet med partiets nya pragmatiska syn på privatjordbruket slutade valmanifestet med en appell till småbrukare och småbönder. Högerns valprogram var allmänt hållet. Några av huvudpunkterna handlade om samling kring försvaret, nej till författningsreformer, behovet av sociala reformer och värnandet av äganderätten.[27]

***

Det utvidgade rösträttsvalet 1911 blev ännu en framgång för socialdemokraterna. Partiet nära nog fördubblade sitt mandattal, från 34 till 64 (29 procents väljarstöd). Framgången vanns på högerns bekostnad. Högerrepresentationen i andra kammaren minskade till 64 mandat (31 procents väljarstöd). Liberalerna stod kvar på sitt tidigare mandattal 102 (40 procent).

Med den nya demokratiserade författningen sjönk valdeltagandet något jämfört med 1908 års val (från 61 till 57 procent). Det förefaller som om många nya väljargrupper uppfattade sig som stående utanför politiken. Räknat i absoluta tal hade dock partierna mobiliserat ytterligare 300 000 väljare. De nya standardiserade vallokalerna besöktes enligt den officiella statistiken av 607 487 röstande medborgare.

Bondetågsvalet 1914

Nästa andrakammarval hölls ett halvår tidigare än planerat. Redan i mars 1914 fick väljarna ta ställning till partierna i ett hastigt utlyst nyval. Extravalet hade sin bakgrund i en skoningslös politisk kamp om försvaret och ytterst också om demokrati kontra gamla, nedärvda traditioner.

Motsättningarna hade accentuerats genast efter valet 1911. Den nybildade ministären Staaff satte igång att realisera valprogrammets "besvärjelsepunkter" om försvarsnedskärningar och andrakammar-

parlamentarism med en beskuren kungamakt. Gustav V och riksdagshögern förenades med utomparlamentariska konservativa grupper – främst militärer och akademiker – i en intensiv opinionsbildningskampanj mot regeringens planer. Från den socialdemokratiska vänstern bedrevs en lika oförsonlig antimilitaristisk agitation.[28]

Under trycket av en hotfull internationell utveckling mobiliserade försvarsvännerna betydande opinionsstöd. F-båtsinsamlingen 1912 till förmån för byggandet av en pansarflotta var en första massdemonstration. En andra massaktion genomfördes i början av 1914. Den 6 februari samlades 30 000 bönder i Stockholm för att betyga konungen sitt stöd. När Gustav V i det berömda borggårdstalet lovade att han inte skulle svika sin plikt i försvarsfrågan blev den politiska krisen akut. Ministären Staaff avgick och ersattes med den formellt partipolitiskt obundna men reellt högern närstående ministären Hammarskjöld. I den uppkomna situationen var det naturligt med ett snabbt nyval.[29]

Den följande valkampanjen blev synnerligen konfliktfylld. Forskare och inblandade politiker är överens om att stämningen aldrig förr eller senare har varit så hätsk under en valrörelse. Valdebatten dominerades av två frågor – för eller emot ett stärkt försvar och ja eller nej till en stark monarki. För att tillgripa ett modernt analysredskap kan valdebatten ses som en kamp om den *politiska dagordningen*. Högern ville lyfta fram frågan om fosterlandets försvar. Liberalerna önskade däremot diskutera vikten av parlamentarism och folkligt självstyre. I försvarsfrågan var partiet på defensiven.[30]

Ett otäckt inslag i debatten var hatkampanjen mot Karl Staaff. Den liberale partiledaren beskylldes på fullt allvar för att mot betalning sälja ut Sverige till Ryssland. Staaff bespottades på offentliga platser och hotades i sitt hem. Mycket tyder på att hatkampanjen var sanktionerad från hög politisk ort.[31]

Försvarsstriden var i ovanligt hög grad förknippad med en enskild opinionsbildningsinsats – Sven Hedins broschyr *Ett varningsord* från 1912. Broschyren, som författats i samförstånd med högt uppsatta militärer, innehöll en dramatisk skildring av ett Sverige ockuperat av Ryssland. För att undvika faran från öster var det nödvändigt att rusta upp försvaret. "Ett varningsord" spreds över landet som gratisbilaga till konservativa tidningar. Den sammanlagda upplagan översteg 1 miljon exemplar och broschyren vållade även en omfattande tidningsdebatt.[32]

Partierna tog inför valet fasta på erfarenheterna från Sven Hedins broschyrkampanj. Trots att extravalet 1914 utlystes med kort varsel distribuerades under den intensiva valrörelsen fler trycksaker än vid något tidigare valtillfälle. Enligt partiernas verksamhetsberättelser uppgick det sammanlagda antalet broschyrer och övriga trycksaker till 5 miljoner, alltså 1 miljon fler än vid valet 1911. I partiernas satsningar på de indirekta kampanjkanalerna ingick som vanligt också förberedande sammankomster med sympatiserande tidningsredaktörer och cirkulärartiklar till landsortstidningarna.[33]

Broschyrflödet och tidningskontakterna var dock inte det mest uppseendeväckande med partiernas kampanjer inför extravalet. Det var framför allt den expanderande *mötesverksamheten* som drog blickarna till sig. Politikernas memoarböcker berättar om mängder med valmöten över hela landet och uppgifterna bekräftas av mer systematiska undersökningar. Särskilt högern bedrev en intensiv möteskampanj under parollen "försvaret främst". Högerns tidigare brist på talarkrafter avhjälptes genom att militärer, akademiker och studenter lät sig engageras i kampanjarbetet.[34]

Broschyrer, tidningar och valmöten var partiernas huvudsakliga kontaktvägar till väljarna. Hur såg man då på de olika kanalernas effektivitet under denna intensiva period i kampanjhistorien? Ja, osäkerheten var stor. Det gick att finna argument till förmån för var och en av kanalerna. Pressen ansågs sedan länge vara ett fundament för kampanjarbetet och masspridda broschyrer hade ju nyligen visat sig vara nog så slagkraftiga. Men frågan är om politikerna ändå inte hade störst tilltro till *mötesverksamheten*. Valmötena var ofta välbesökta och direktkontakten med väljarna gjorde det möjligt att förtydliga (och förenkla) det politiska budskapet. Tidningarna med sina ledarartiklar och utförliga mötesreferat ställde stora krav på sina läsares engagemang och intresse.[35]

Karl Staaff var landets mest uppmärksammade politiker under valrörelsen 1914. "Staaff eller kungen" var ett vanligt slagord i debatten, försvarsvännerna bedrev en veritabel hatkampanj mot hans person och hans parti var splittrat i valets huvudfråga. Staaff hade också problem med sin hälsa; han hade nyss haft sjukledigt och då ersatts i riksdagsdebatterna av Nils Edén. I denna utsatta situation tog Staaff ett tungt ansvar för liberalernas valkampanj. Han höll sammanlagt ett drygt trettiotal möten och anföranden runtom i landet. Det var Staaffs mest omfattande kampanjinsats någonsin.[36]

Hjalmar Brantings valmöten var väl besökta. Enligt tidningsrapporteringen möttes han ofta av stora anhängarskaror redan på järnvägsstationerna. Publiktrycket var så starkt att han vid åtta tillfällen – i Norrköping, Sundsvall, Sollefteå, Uppsala, Linköping, Karlstad, Säffle och Örebro – fick dubblera sina möten. Sammanlagt gjorde Branting under den korta valrörelsen ett fyrtiotal framträdanden.[37]

Arvid Lindman var under de händelserika månaderna februari till april upptagen med strategiska politiska manövrer. Han var en av de drivande krafterna bakom utnämningen av Hjalmar Hammarskjöld till statsminister – Lindman ville hellre ha en regering ovanför partierna än en renodlad högerministär – och han bidrog till organiserandet av en försvarsvänlig utbrytargrupp ur liberalerna. Under en koncentrerad valkampanj gjorde Lindman drygt tiotalet offentliga framträdanden.[38]

***

Bondetågsvalet 1914 – alternativa beteckningar är borggårdsvalet och försvarsvalet – lockade rekordmånga väljare till valurnorna. Drygt 750 000 personer avlämnade sina röster (70 procents valdeltagande). Med så många nya väljare kunde det bli trångt i vallokalerna. Högerpolitikern Hugo Hamilton kommenterade trängseln och folklivet i sin dagbok: "Riksdagsmannaval. Jag stod i kö från 1/2 9–11. Såsom ett bevis på den otroliga okunnighet i politiska ting som råder bland massorna, må här antecknas, att jag i kön åhörde en längre och ivrig dispyt om huruvida kvinnorna i Sverige hava politisk rösträtt eller inte."[39]

De flesta nytillkomna väljare – okunniga eller inte – ställde upp bakom försvaret och kungamakten. Högern gjorde en stark framryckning och ökade från 64 till 86 mandat (38 procents väljarstöd). Även socialdemokraterna gjorde ett bra val och ökade sitt mandattal från 64 till 73 (30 procents väljarstöd). Förlorarna var liberalerna som klämts mellan högern och vänstern. Antalet liberala mandat sjönk från 102 till 71 (32 procents väljarstöd). Så fick det unikt hätska bondetågsvalet också en dramatisk upplösning – det tidigare största partiet förvandlades till kammarens minsta.

Krigsvalet 1914

Det ordinarie andrakammarvalet på hösten 1914 fick ett lugnare förlopp än vårens extraval. Valrörelsen präglades av det nyligen utbrutna första världskriget. De ledande politikerna var upptagna med riksdagsarbete och valkampanjen fick komma i andra hand.[40]

Försvarsfrågan hade fått sin lösning efter det att liberalerna beslutat acceptera regeringens proposition i ämnet. Beslutet meddelades under ovanligt offentliga former – genom ett öppet brev från Karl Staaff till statsminister Hammarskjöld. I kvällstidningarna den 8 augusti kunde man läsa att liberalerna under rådande omständigheter var beredda att "offra sin uppfattning" i den omstridda frågan. Bara några timmar senare offentliggjorde Hammarskjöld genom Svenska Telegrambyrån ett stramt hållet tack till Staaff och liberalerna. De offentliga meddelandeformerna kan ses som ett belägg för opinionsbildningens växande politiska betydelse. Politikerna lade allt större vikt vid att på ett tidigt stadium vinna allmänhetens stöd.[41]

Vad beträffar partiledarnas kampanjinsatser uppsköt en trött och sliten Staaff i det längsta sitt turnerande. Slutligen gjorde han i september ett tiotal framträdanden i landsorten innan han avslutade med ett möte i Stockholm. Arvid Lindman gjorde sammanlagt nio framträdanden och även Branting drog ned på sitt kampanjarbete jämfört med tidigare (15 framträdanden). Av Brantings möten kan nämnas en minneshögtid över den mördade franske socialistledaren Jaurès där även Alexandra Kollontaj talade.[42]

Partiledarnas begränsade kampanjinsatser var representativa för partierna. Liberalerna var fortfarande splittrade i försvarsfrågan och hade svårt att mobilisera sina valarbetare. Inte heller högern upprepade satsningen från vårvalskampanjen. Endast socialdemokraterna bedrev en offensiv valkampanj. Enligt partistyrelsens årsberättelse arrangerades det fler socialdemokratiska möten inför höstvalet än inför vårvalet (3 000 jämfört med 2 500).[43]

Om partiernas kampanjarbete kan i övrigt noteras att en ny kampanjkanal vunnit insteg – *valaffischen*. Det började inför valet 1911 då socialdemokraternas och högerns centrala valledningar för första gången sände ut bildförsedda valaffischer. Initiativet fick ett positivt mottagande och inför valen 1914 följde även frisinnade landsföreningen efter. Ännu så länge rörde det sig dock om blygsamma

upplagesiffror. Det skulle dröja ytterligare några år innan valaffischerna kunde beskådas i varje socken i Sverige.[44]

***

Krigsvalet 1914 blev resultatmässigt en fortsättning på vårens extraval. Liberalerna inkasserade ett nytt bakslag och fick se sin riksdagsgrupp krympa samman till 57 mandat (27 procents väljarstöd). Socialdemokraterna vann ytterligare väljarstöd (37 procent) och blev med 87 mandat andra kammarens största parti. Högern konsoliderade sin ställning med 86 mandat även om partiet förlorade något procentuellt sett (från 38 till 37 procents väljarstöd).

Mot bakgrund av den internationella situationen och liberalernas motgångar – partiets riksdagsgrupp hade i det närmaste halverats sedan 1911 – var det inte aktuellt för vänstern att försöka genomdriva något regeringsskifte. Ministären Hammarskjöld kunde lugnt sitta kvar. Efter år av djupgående motsättningar gick den inhemska politiken in i ett lugnare skede.

Hungervalet 1917

Inför andrakammarvalet 1917 hade de politiska motsättningarna åter skruvats upp. Vänstern var på offensiven. Ministären Hammarskjöld tvingades avgå i mars 1917. Den nya regeringen – en högerministär med Carl Swartz som statsminister och Arvid Lindman som utrikesminister – krävdes på demokratiska och sociala reformer. Tsarrysslands fall och andra internationella oroligheter bidrog till att radikalisera samhällsklimatet. På flera håll i landet förekom sammandrabbningar mellan polis och demonstranter.[45]

Ett viktigt tema i vänsterns opinionsbildning inför valet 1917 var livsmedelsbristen. Efter tre krigsår rådde det akut brist på bland annat bröd och potatis. I flera städer utbröt vad som i socialdemokratiska och socialistiska tidningar kallades "hungerkravaller". Med slagord som "ministären Hungerskjöld" gavs regeringen skulden för det rådande bristtillståndet.[46]

Med avstamp i livsmedelskrisen och det oroliga stämningsläget kunde vänstern göra kravet på *författningsreformer* till valets huvudfråga. Liberaler, socialdemokrater och vänstersocialister krävde allmän rösträtt för män och kvinnor samt borttagandet av den 40-

gradiga skalan i de kommunala valen. Vänstersocialisterna ville dessutom införa republik och avskaffa första kammaren. Högern och de båda nybildade bondepartierna sa nej till reformkraven. För högern gällde det i stället att slå vakt om grundlagarna och att försvara lag och ordning.[47]

Det mest utmärkande för valet 1917 är annars att tre nya partier konkurrerade om väljarnas röster. På vänsterkanten fanns *socialdemokratiska vänsterpartiet* (vänstersocialisterna), en radikal utbrytargrupp från socialdemokraterna. På högerkanten fanns *jordbrukarnas riksförbund* och *bondeförbundet*, två renodlade landsbygdspartier som vände sig uteslutande till den jordbrukande befolkningen.[48]

Vänstersocialisterna konstituerades som parti så sent som i maj valåret och gick in i valrörelsen med en svag organisation. Partiets kampanjarbete byggdes upp kring tidningen *Politiken* – efter protester från Danmark snart omdöpt till *Folkets Dagblad Politiken* – och talarturnéer av partiets ledande företrädare. I årsberättelsen för 1917 konstateras att valkampanjen bedrevs med "få talarekrafter", "nästan utan tidningsstöd", "alldeles utan pengar" samt med "nybildade och otränade lokalorganisationer".[49]

Bondeförbundet och jordbrukarnas riksförbund hade svagare organisationer än alla andra partier. Tidningsstödet var i det närmaste obefintligt – partierna kunde dock lita till sina respektive veckotidningar *Landsbygden* och *Vårt land och folk* – och många riksdagskandidater anslöt sig till bondepartierna först månaden före valet. Valkampanjerna sköttes huvudsakligen på regional och lokal nivå. Särskilt inom bondeförbundet saknades en fungerande central valledning. Intensiteten i bondepartiets kampanjarbete hade starka regionala variationer. De huvudsakliga kampanjmetoderna var valmöten med riksdagskandidaterna som talare samt förmodligen – här saknas dock ordentlig dokumentation – av personlig agitation från partimedlemmarna.[50]

Liberalerna och socialdemokraterna svarade på de nya partiernas utmaning genom att försöka stärka de centrala valledningarnas kontroll över kampanjarbetet. Högern – som hade mest att frukta från de nya bondepartierna – hade svårigheter att mobilisera villiga talarkrafter. Efter valet höjdes återigen kritiska röster mot att högerns riksdagsmän dragit sig undan kampanjarbetet. Några direkt nya kampanjmetoder prövades inte under valrörelsen.[51]

Den kanske påtagligaste konsekvensen av de nya partiernas upp-

dykande var att samarbetet med gemensamma partibeteckningar på valsedlarna ökade kraftigt. Vid valet 1917 förekom samverkan mellan två eller fler partier i 52 av 56 valkretsar. Tre år tidigare, hösten 1914, hade motsvarande siffra varit 9 valkretsar. För väljarnas del innebar de gemensamma partibeteckningarna ökade svårigheter. Det räckte inte att enbart välja rätt partibeteckning – dessa varierade fortfarande mellan valkretsarna – utan man måste även hålla reda på underbeteckningar och vilka personer som stod uppställda på listorna.[52]

Partiledarsituationen var inför valet 1917 mer komplicerad än på länge. Av de gamla dominerande ledarpersonerna hade Karl Staaff gått bort 1915. Staaff ersattes inte med någon enskild person utan ledningen för riksdagsgruppen övertogs av ett femmannaråd med bl.a. Nils Edén, Alfred Petersson i Påboda och Daniel Persson i Tällberg (ordförande). Efter hand växte Edén fram som den reelle ledaren men det dröjde till efter valet 1917 innan han fick sin ställning helt bekräftad.[53]

Inom de nya partierna var ledarsituationen än mer svåröverskådlig. Vänstersocialisterna tillämpade ett roterande ledarsystem med täta ordförandeskiften i riksparti och riksdagsgrupp. Syftet var att undvika socialdemokraternas uppfattade funktionärsvälde. Som ledande namn kan ändå nämnas Zeth Höglund, Fredrik Ström och Ivar Vennerström. Under valrörelsen fördes den kände humanisten Carl Lindhagen fram som något av en galjonsfigur för partiet.[54]

Zeth Höglund var kanske den socialistledare som var hårdast engagerad i valkampanjen 1917. Sammanlagt höll Höglund ett femtiotal möten och anföranden inför valet. Tillsammans med Hjalmar Brantings kampanj 1911 var det den dittills mest omfattande partiledarkampanjen. För Höglund personligen blev valet en besvikelse då han förlorade sin riksdagsplats. I sina memoarer skyller han förlusten på kampanjresorna ute i landet; hemvalkretsen Stockholm försummades i alltför hög grad.[55]

Bondeförbundet och jordbrukarnas riksförbund höll sig med officiella partiordförande – Erik Erikson i Spraxkya respektive Johannes Nilsson i Gårdsby. Huvudansvaret för de begränsade partiaktiviteterna föll dock på andra personer. Särskilt Eriksson i Spraxkya var försiktig med att blanda sig i partiarbetet. Ingen av de olika bondeledarna gjorde några kampanjframträdanden utanför hembygden. Mest aktiv torde den blivande ledaren för riksförbundets riksdags-

grupp Olof Olsson i Kullenbergstorp ha varit. Denne höll ett mindre antal mötesanföranden i hemlandskapet Skåne. Vad beträffar partiledarskapet – och även i flera andra avseenden – hade bondepartierna närmare släktskap med 1800-talets lantmannaparti än med samtidens socialdemokrater, liberaler, höger och vänstersocialister.[56]

Ledarna för de etablerade partierna bedrev sina valkampanjer i enlighet med tidens konventioner. Nils Edén öppnade liberalernas valkampanj i hemstaden Uppsala den 15 juli. Därefter gjorde han ytterligare ett tjugotal framträdanden runtom i landet. Branting drog ned på kampanjarbetet jämfört med tidigare år och nöjde sig med ett tjugotal möten och anföranden. Arvid Lindman var som utrikesminister restriktiv med valagitationen. Han gjorde ett enda offentligt framträdande under valrörelsen.[57]

Arvid Lindman blev under valrörelsens sista veckor huvudperson i en mycket uppmärksammad händelse – den så kallade *Luxburgaffären*. Den amerikanska regeringen lät publicera några chiffertelegram som den tyske ambassadören i Argentina (greve Luxburg) sänt hem till Berlin. Telegrammen innehöll informationsunderlag för det pågående tyska ubåtskriget. Det sensationella med telegrammen var att de förmedlats via svenska UD och att trafiken pågått en längre tid. Som ansvarig minister blev Arvid Lindman hårt kritiserad för släpphänthet och godtrogenhet. Historien med greve Luxburgs chiffertelegram är en av de besvärligaste affärerna i valkampanjernas historia och den lade ytterligare sten på ministären Swartz-Lindmans redan tunga börda.[58]

***

Hungervalet 1917 – den svåra livsmedelssituationen gav valet sin särprägel – blev en framgång för oppositionen, för de nya partierna och för vänstern. Det största oppositionspartiet socialdemokraterna hämtade igen nästan samtliga mandat som förlorats vid partisprängningen på våren (86 mandat jämfört med 87, väljarandelen sjönk dock från 36 till 31 procent). Liberalerna gick framåt och vann fem nya mandat (28 procents väljarstöd). De nya partierna samlade i sina första försök en sjättedel av rösterna – vänstersocialisterna fick drygt 8 procents väljarstöd, bondeförbundet drygt 5 och jordbrukarnas riksförbund drygt 3 procent. Det räckte till 11, 9 respektive 4 mandat. Högern gjorde med bara 25 procents väljarstöd sitt dittills sämsta val.

Så resulterade även 1917 års val i politiska omvälvningar: Tre nya partier vann av egen kraft insteg i riksdagen och vänstern kunde enligt parlamentarismens då omstridda princip göra anspråk på regeringsmakten.

Parentesvalet 1920

Vänsterns offensiv fortsatte efter valet 1917. Gustav V och hans rådgivare fick foga sig i att det bildades en liberal-socialdemokratisk koalitionsregering med Nils Edén som statsminister och Hjalmar Branting som finansminister. Kraven på författningsreformer mötte hårdare motstånd. Först under några dramatiska höstveckor 1918, då det tyska kejsardömet fallit samman och Europa tycktes stå på gränsen till revolution, gav förstakammarhögern efter. Riksdagen beslutade om demokratiserade kommunalval med bl.a. avskaffande av den 40-gradiga röstskalan. På våren 1919 fullföljdes demokratiseringen genom lagstiftning om rösträtt för kvinnor och skattestreckens borttagande vid valen till andra kammaren. De senare rösträttsbestämmelserna antogs som vilande grundlag och skulle bekräftas efter nästföljande riksdagsval. Beslutet gav andrakammarvalet 1920 en prägel av politisk parentes. Alla räknade med att det skulle följas av ett snabbt nyval.[59]

Debatten inför 1920 års val handlade till stor del om ett ja eller ett nej till *socialism*. När den gamla stridsfrågan om politisk demokrati fått sin lösning aktualiserades i stället motsättningen mellan en liberal och en socialistisk syn på samhällsekonomin. I juni 1920 tillsatte en nytillträdd socialdemokratisk minoritetsregering – Hjalmar Branting var statsminister – tre utredningar om socialiseringar, industriell demokrati respektive trustkontroll. Initiativet blev utgångspunkten för de andra partiernas valprogram. Vänstersocialisterna gick längre än utredningsdirektiven och förordade proletariatets diktatur. Högern tog avstånd från alla socialistiska experiment och även bondeförbundet, jordbrukarnas riksförbund och liberalerna avvisade socialiseringstanken. Valdebatten 1920 kan sägas ha introducerat en grundläggande konfliktlinje mellan socialistiska och borgerliga partier. Det trettio år gamla samarbetet mellan liberaler och socialdemokrater var på upphällningen.[60]

Valet 1920 fick sin särprägel också av att socialdemokraterna

drabbades av flera skandalaffärer. Under valåret avslöjades i olika omgångar att ledande socialdemokrater som ecklesiastikminister Värner Rydén och LO-ordföranden Herman Lindqvist varit inblandade i moraliskt tvivelaktiga affärer med olika spekulationsbolag. Avslöjandena var besvärande för ett parti som kritiserat tidens företagarmoral med uttryck som hänsynslösa "jobbare" och "gulaschbaroner". De övriga partierna var heller inte sena att utnyttja affärerna politiskt.[61]

Partiernas kampanjer inför valet 1920 bedrevs enligt tidigare mönster. Vad som kan noteras är att satsningarna på tidningsstöd intensifierades. Partierna köpte upp etablerade tidningar – en av de mer uppmärksammade affärerna var jordbrukarnas riksförbunds övertagande av Skånska Dagbladet 1919 – men det startades också nya tidningsföretag. Antalet tidningar har varken förr eller senare varit så stort som under åren kring 1920 (det fanns drygt 230 tidningar med minst tvådagarsutgivning). I de större städerna hade högern, liberalerna och socialdemokraterna egna pressorgan och ibland var även vänstersocialisterna och bondepartierna representerade. Samtidigt utvecklades journalistiken i mer läsvänlig riktning. Rubrikerna blev större, fotografierna fler och intervjuerna vanligare. Tidningarnas valbevakning byggde dock fortfarande på referat av mötesanföranden. Det var också kommentarerna på ledaravdelningarna som ansågs vara mest betydelsefulla för valdebattens förlopp.[62]

Vänsterns och bondepartiernas framgångar mot slutet av tiotalet blev en väckarklocka för högerledaren Arvid Lindman. Från och med hösten 1918 arbetade han hårt med att stärka allmänna valmansförbundets organisation. Lindman föregick själv med gott exempel. Inför 1920 års val gav han sig ut på flera kampanjresor runtom i landet. Sammanlagt gjorde Lindman ett drygt trettiotal uppmärksammade mötesframträdanden. Lindman hade på sin ålders höst – han var född 1862 och närmade sig alltså de sextio – börjat en ny karriär som vallokomotiv.[63]

Till skillnad från Lindman *minskade* Hjalmar Branting intensiteten i kampanjarbetet. Brantings kampanj inför valet 1920 innehöll endast fem offentliga möten och anföranden. Till en del berodde den minskade kampanjaktiviteten på att Branting innehade statsministerposten; statsministrarna var ju av hävd återhållsamma med utåtriktad opinionsbildning. (Att Branting höll på konventionerna

märktes bland annat på att han under sin statsministertid lämnade ordförandeposten för riksdagsgruppen.) Den främsta förklaringen torde ändå vara att Branting inlett sin karriär som internationell politiker och att uppgifterna i Nationernas Förbund allt mer tog över hans intresse. Brantings hälsa var heller inte den bästa.[64]

Övriga partiledare bedrev sitt kampanjarbete efter tidigare mönster. Nils Edén inledde liberalernas kampanj med ett stort anförande i Uppsala den 18 juli. Därefter gjorde han ett tiotal framträdanden under helgerna, ofta med nyskrivna programtal.[65] Inom vänstersocialisterna och bondepartierna var ledarskapsförhållandena fortfarande komplicerade. Zeth Höglund delade ordförandeposten för vänstersocialisternas riksorganisation med Karl Kilbom. Höglund gjorde ett fyrtiotal framträdanden under valrörelsen medan Kilbom nöjde sig med hälften så många. Ledarna för bondepartierna var fortfarande obenägna att ge sig ut på kampanjresor. Olof Olsson i Kullenbergstorp – riksdagsledare för jordbrukarnas riksförbund – kom närmast ett samlat ansvar för agitationen med ett tiotal valmöten i Skåne.[66]

***

Parentesvalet 1920 – socialiseringsvalet är det främsta namnalternativet – avgjordes i tveksamhetens och trötthetens tecken. I detta sista val med beskuren rösträtt sjönk valdeltagandet med 11 procentenheter jämfört med 1917 (från 66 till 55 procent). Socialdemokraterna fick vidkännas sitt första ordentliga valnederlag och även vänstersocialisterna och liberalerna förlorade röster (s fick knappt 30 procents väljarstöd, socialisterna 6 procent och liberalerna 22 procent). Högern och framför allt bondepartierna var valets segrare med 14 respektive 16 nya riksdagsmandat (högern fick 28 procents väljarstöd och bondepartierna 14 procent).

I en lite skämtsam memoarkommentar till valresultatet frågade högerpolitikern Karl Magnusson om inte socialdemokraterna medvetet hållit igen sin valkampanj, detta för att slippa regeringsmakten inför det kommande demokratiska valet.[67] Magnussons antagande är rimligt såtillvida att regeringspartierna hade förlorat vid samtliga val sedan 1908 (och skulle så göra till 1936). Men troligast är väl ändå att det var socialiseringsdebatten och affärerna som underminerade väljarnas förtroende för socialdemokraterna.

Demokrativalet 1921

Extravalet hösten 1921 utlystes inte utan födslovåndor. Visserligen hade partierna lovat att snabbt tillämpa de nya demokratiska rösträttsbestämmelserna. Men allt eftersom tidpunkten för en riksdagsupplösning närmade sig började borgerliga och även socialistiska politiker ifrågasätta om det verkligen var så klokt med ett nyval bara året efter det förra valet. Med tanke på väljarnas sviktande politiska intresse och på det rådande ekonomiska krisläget vore det kanske bättre att skjuta på valet? Den sittande expeditionsministären – statsminister var landshövding Oscar von Sydow – höll dock fast vid sin ursprungliga linje att utlysa nyval i september. Statsvetaren Gunnar Gerdner gör förmodandet att "valtröttheten (nog) var större bland riksdagsmännen än bland väljarna".[68]

Partierna ställdes sommaren 1921 inför en väldig kampanjutmaning. Valmanskåren hade i det närmaste tredubblats sedan 1920 – från 1,2 till 3,2 miljoner väljare. Dessutom hade partierna att ta hänsyn till en ny valkretsindelning. I syfte att förbättra riksrepresentativiteten minskades antalet valkretsar från 56 till nuvarande 28.[69]

För att klara kampanjutmaningen genomförde partierna flera resurssamlande åtgärder. Organisationsstrukturerna ändrades så att länen (valkretsarna) fortsättningsvis skulle vara basen för verksamheten. Partierna intensifierade också sina valfondsinsamlingar – kampanjkostnaderna beräknades stiga betydligt – och man försökte dessutom bilda särskilda kvinnoorganisationer. Slutligen enades de båda bondepartierna om att gå samman inför valet. Det skedde genom att jordbrukarnas riksförbund anslöt sig till bondeförbundet.[70]

Det främsta undantaget från regeln om partiernas resurssamling fanns inom den revolutionära vänstern. Vänstersocialisternas ageranden styrdes i högre grad av Moskvas direktiv än av inhemska valtaktiska överväganden. Bara sex månader före valet 1921 splittrades partiet. Majoriteten anslöt sig till Internationalens "21 teser" om bl.a. demokratisk centralism och bytte dessutom namn till Sveriges kommunistiska parti (sektion av kommunistiska internationalen). Minoriteten – representerande en tredjedel av medlemstalet – ombildades under det gamla partinamnet. Vid andrakammarvalet 1921 deltog alltså två vänsterradikala partier – kommunisterna (höglundarna) och vänstersocialisterna.[71]

Vad beträffar kampanjmetoderna var partierna mindre innovativa än vid den förra rösträttsutvidgningen 1911. Man satsade i första hand på att öka utnyttjandefrekvensen av de inarbetade teknikerna. Trots bristande penningresurser försökte man t.ex. distribuera mer tryckt valmaterial än tidigare, däribland broschyrer direkt riktade till kvinnorna. En nyhet föranledd av kvinnornas rösträtt var de så kallade *äkta-makekuverten*. För att underlätta främst kvinnornas valdeltagande blev det 1921 tillåtet att rösta genom ombud. Maken i familjen – det *kunde* naturligtvis även vara makan – avlämnade i sådana fall sin hustrus röstsedel i ett förseglat kuvert. Partiernas kampanjarbetare fick noggranna instruktioner att inkludera äkta-makekuvert i valförsändelserna.[72]

Partiernas största satsning gjordes på *mötesverksamheten*. Det arrangerades uppemot 10 000 valmöten runt landet mellan juli och september. Partierna hade också stor tilltro till valmötenas räckvidd och effektivitet som kampanjkanal. "Regeln måste vara att varje väljare på landsbygden skall nås av ett socialdemokratiskt föredrag", hette det i ett optimistiskt uttalande från partiets valledning.[73]

Ytterligare en kampanjkanal som började utnyttjas i större skala var den personliga agitationen via *hembesök*. Sporadiska dörrknackningskampanjer hade förekommit ända sedan 1890-talet men det finns tecken på att hembesöken blev allt vanligare under början av 1920-talet. För socialdemokraterna och kommunisterna var husagitationen ett självklart inslag i kampanjarbetet. På landsbygden besökte gärna bondeförbundets representanter de enskilda lantbruken. Även högern satte i system att besöka troliga sympatisörer. Belysande är att tidningsintervjuer med valledare allt oftare mynnade ut i uppmaningar att hålla husagitationen igång.[74]

Partiernas försök att engagera kvinnorna i kampanjarbetet blev tämligen halvhjärtade. Även om kvinnorna nu för första gången skulle vara med om att utse riksdagsrepresentanter så var det till största delen män som stod i talarstolarna och gjorde hembesök. Den politiska opinionsbildningen var över huvud taget en angelägenhet för främst männen. Det fanns t.ex. ingen tradition med aktivt agiterande inom den kvinnliga rösträttsrörelsen. Till skillnad från de brittiska suffragetterna hade de svenska rösträttskvinnorna undvikit omfattande utåtriktade demonstrationer.[75]

Partiledarnas kampanjarbete påverkades inte i någon nämnvärd utsträckning av de ändrade rösträttsförhållandena. De olika ledarna

gjorde liknande insatser som vid valet 1920. Arvid Lindman var mycket aktiv med ett fyrtiotal framträdanden mellan 31 juli och 14 september. Hjalmar Branting hann med åtta kampanjframträdanden innan han i början av september for till Genève för att delta i en internationell konferens. Nils Edén höll ett drygt tiotal mötesanföranden medan Johan Andersson i Raklösen – partiordförande för bondeförbundet – inte alls deltog i kampanjen.[76]

Inom kommunistpartiet fick Zeth Höglund allt hårdare konkurrens om ledarskapet av Karl Kilbom. Höglunds ställning baserades på den gamla oppositionen mot socialdemokraterna medan Kilbom hade störst förtroende hos de sovjetiska makthavarna. Det finns inga uppgifter om att Höglund skulle ha deltagit i kampanjarbetet. Sannolikt bevistade han under större delen av valrörelsen en internationell konferens i Moskva. Även Kilbom befann sig till början av augusti i Moskva. Under en dryg månads intensivt kampanjarbete gjorde han sedan ett fyrtiotal mötesframträdanden, huvudsakligen förlagda till hemvalkretsen Stockholm.[77]

Valdebatten 1921 innehöll inte någon lika dominerande sakfråga som 1920 års debatt (socialiseringsfrågan). Mot bakgrund av den rådande världsdepressionen ägnades störst uppmärksamhet åt ett batteri av *samhällsekonomiska* frågor. Det gällde både modernäringen jordbruket – samtliga partier riktade appeller till den talrika landsbygdsbefolkningen – och den moderna industrin. För att komma tillrätta med problemen ville högern och bondeförbundet införa skyddstullar och avskaffa lagen om normalarbetsdag (åttatimarsdagen). Socialdemokraterna å sin sida ägnade störst kraft åt att avvisa just dessa "reaktionära" åtgärdsförslag. Andra framträdande frågor gällde försvaret, nykterheten samt behovet av socialpolitiska skyddsnät och sparsamhet med statens medel.[78]

***

Demokrativalet 1921 hade en stor segrare – socialdemokraterna. Med 36 procents väljarstöd tog partiet igen förlusterna från 1920 och mer därtill (mandatmässigt ökade s från 75 till 93). Även den revolutionära vänstern klarade sig relativt bra (utan att på något sätt samla massorna). Kommunistpartiet fick i sitt första val 5 procents väljarstöd medan de uteslutna vänstersocialisterna samlade 3 procent av väljarna. Förlorarna var i första hand högern (26 procent, minus 2) och bondeförbundet (11 procent, minus 3). Det sargade liberala

partiet gjorde med 19 procents väljarstöd sitt andra förlustval i rad. Därmed hade liberalerna på bara tio år förlorat hälften av sina väljare.

Hur gick det då med valtröttheten och med kvinnornas deltagande i valet? Ja, partierna mobiliserade 1,75 miljoner röstande, mer än dubbelt så många som vid föregående val. Räknat i relativa tal märktes dock en viss trötthet hos väljarna. Valdeltagandet på 55 procent var det lägsta sedan unionsupplösningsvalet 1905. Det var i första hand kvinnorna som stannade hemma. Endast 47 procent av kvinnorna utnyttjade sin rösträtt jämfört med 62 procent av männen.

Statistiken över valdeltagandet visade att könsskillnaden var som störst på landsbygden (16 procentenheter mot 12 i städerna). Utvecklingen hade följt ett scenario som bondeförbundet tecknat redan i sitt valprogram 1917. Partiet ställde sig där negativt till kvinnlig rösträtt med hänvisning till att landsbygdskvinnorna skulle missgynnas då de på valdagen hade tillsynen av "barn och kreatur" att tänka på. Skillnaden mellan städernas och landsbygdens valdeltagande skulle komma att bestå i 40 år.[79]

Nedrustningsvalet 1924

Inför valet 1924 stod huvudstriden återigen om *försvaret.* Till skillnad från våren 1914 var det denna gång nedrustarna som var på offensiven. I det rådande internationella klimatet – bl.a. ingav Nationernas förbund förhoppningar om en fredlig utveckling – fanns det majoritet för att minska militärutgifterna. Frågan vara bara hur stora nedskärningarna skulle bli. Socialdemokrater, kommunister och även frisinnade ville minska kraftigt på de värnpliktigas övningstid och på arméns fredsorganisation (flera regementen borde läggas ned). Högern låg närmare militärens uppfattning om försvarets framtid och såg vissa möjligheter till kompromisser med övriga borgerliga partier.[80]

Det nya demokratiska styrelseskicket hade utsatts för påfrestningar inför valet. Förtroendet för partier, politiker och för den så kallade vågmästarparlamentarismen var svagt inom både vänster- och högerkretsar. I riksdagen saknades stabilt regeringsunderlag; sedan våren 1920 hade fem olika ministärer avlöst varandra. Arbets-

lösheten nådde rekordsiffror och skapade svåra problem. Valtrötthet och ett utbrett missnöje med partiväsendet gör det befogat att tala om kris för demokratin under tjugotalets början.[81]

Bilden av turbulenta politiska förhållanden understryks av att två partier splittrats inför valet 1924. På den borgerliga kanten hade motsättningarna i förbudsfrågan lett till en sprängning av det liberala partiet. Förbudsvännerna stannade inom frisinnade landsföreningen med riksdagspartiet frisinnade folkpartiet. Kulturradikalerna – mestadels stadsbor – organiserades som Sveriges liberala parti med parlamentsgruppen liberala riksdagspartiet. Sprängningen hade genomförts på våren 1923 och båda partierna räknade med framgångar i det kommande valet.[82]

Periodens andra partisplittring gällde kommunistpartiet. Moskva och Internationalens exekutivkommitté var sedan länge missnöjda med Zeth Höglunds ledning av det svenska partiet. Sommaren 1924, bara några veckor före valet, blev krisen akut. Den 20:e augusti annekterade den moskvatrogna delen av partiledningen tidningen Folkets Dagblad. Pressen ironiserade om "revolutionen på Luntmakargatan". Händelserna ledde till att två kommunistpartier ställde upp till val, det ena som en sektion av den kommunistiska internationalen och det andra som fristående. I dagligt tal benämndes partierna efter sina ledare "kilbomarna" respektive "höglundarna".[83]

Den intressantaste nya kampanjmetoden i 1924 års val gällde utnyttjandet av ett nytt massmedium – *radion*. Ett gemensamt valmöte i Stockholm mellan högern, de båda liberala partierna och socialdemokraterna "rundradierades" till allmänheten. Visserligen var det bara ett fåtal väljare som hade tillgång till mottagarapparatur, och sändningarnas tekniska kvalitet lämnade mycket i övrigt att önska, men den första politiska radioutsändningen gjordes alltså redan före bildandet av det officiella Radiotjänst 1925. Som sig bör medverkade ett par av partiledarna i radiopremiären – Arvid Lindman och de frisinnades Carl Gustaf Ekman. Socialdemokraterna och liberalerna representerades av Per Albin Hansson respektive Ivan Bratt.[84]

Vid sidan av radiodebatten märktes inga större förändringar i partiledarnas kampanjarbete 1924. Ett notervärt inslag är dock att Lindman under någon timmes tid agerade valsedelsutdelare utanför vallokalen. Vid nästföljande valtillfälle tog andra partiledare efter initiativet och ännu idag ingår en stunds valsedelsutdelning i ritualen på valdagen. I övrigt gjorde Arvid Lindman som vanligt en om-

fattande kampanjinsats med ett drygt tjugotal mötesframträdanden. Ernst Trygger kunde som statsminister konkurrera om positionen som högerns främste talesman. Trygger höll dock enbart ett mindre antal anföranden och kritiserades i tidningarna för passivitet.[85]

Hjalmar Branting gjorde i det som skulle bli hans sista valkampanj sammanlagt fem framträdanden. Redan i slutet av augusti avreste han till Genève för en internationell konferens. Kommunistledaren Karl Kilbom tvingades efter den dramatiska splittringen ägna tid åt att omorganisera partiet, inte minst var hans redaktörskap för Folkets Dagblad arbetskrävande. Kilboms utåtriktade kampanjinsats bestod av ett drygt trettiotal möten och anföranden i hemvalkretsen Stockholm. Bondeförbundaren Johan Johansson i Kälkebo förenade som förste bondeledare ordförandeposten för både riksorganisationen och riksdagsgruppen. Det innebar emellertid inte att Kälkebo började bedriva något mer omfattande kampanjarbete.[86]

Ledaren för det nybildade frisinnade partiet Carl Gustaf (C G) Ekman hade oturen att bli sjuk inför valet. Först mot slutet av augusti kunde han börja framträda offentligt. Under valrörelsen användes Ekman som ett slags fri resurs för partiet. Han framträdde huvudsakligen i de kretsar där de frisinnade bedömdes vara särskilt hårt ansatta. Liberalerna hade i samband med partiets konstituerande avpolletterat Nils Edén som partiledare. Den nyvalde ledaren Eliel Löfgren höll en låg profil med ett tiotal anföranden innan han avreste till Genève för att delta i en sammankomst med Nationernas Förbund.[87]

Partiernas valkampanjer 1924 bedrevs efter tidigare känt mönster. Mötesverksamheten och pressen var fortfarande basen för agitationen. Jämfört med tidigare kunde dock märkas en förskjutning av *talartyperna* på de tusentals valmötena. Partiledarna och övriga toppolitiker fick tillsammans med riksdagsmännen bära en allt tyngre börda. Tjugotalet var den tid då samtliga partiers riksdagskandidater aktiverade sig i kampanjarbetet. De ledande talarna kompletterades med lokala krafter som kommunalpolitiker, partifunktionärer och tidningsmän. Däremot var de anställda *resetalarna* på väg ut ur kampanjhistorien. Dessa agitationspionjärer som mot slutet av 1800-talet haft en framträdande ställning märktes allt mindre under valrörelserna.[88]

***

Nedrustningsvalet 1924 bekräftade intrycket av en demokrati med problem. För femte gången i rad sjönk valdeltagandet, nu från 54 till 53 procent. En närgranskning av valstatistiken visar dock att den högsta socialgruppen – och då särskilt kvinnorna – *ökade* sitt deltagande i politiken.

Socialdemokraterna gjorde de största vinsterna (från 36 till 41 procent). Även högern gick framåt något (till drygt 26 procent) medan övriga partier minskade. Efter valet tog inte mindre än sju partier plats i andra kammaren: kilbomskommunister (4 mandat), höglundskommunister (1 mandat), socialdemokrater (104 mandat), frisinnade (29 mandat), liberaler (4 mandat), bondeförbundet (23 mandat) och högern (65 mandat). Efter ett avancerat förhandlingsspel avgick ministären Trygger och Hjalmar Branting kunde bilda sin tredje minoritetsregering.

Beteckningen *nedrustningsvalet* anspelar på försvarsfrågans lösning. När riksdagen återsamlades 1925 beslutade socialdemokrater, frisinnade och liberaler om väsentliga försvarsnedskärningar. Sjutton arméförband lades ned, däribland Smålands husarregemente. Publicisten Torgny Segerstedt konstaterade bistert: "Bort rida Smålands ryttare. Det förflutnas skuggor jaga förbi. Kvar står ministären Sandler och myser i solskenet." I nästföljande andrakammarval 1928 skulle andra och för svenska folket mer skräckinjagande ryttarsoldater komma att spela en framträdande roll.

Genombrott och problem 1908–1924

Under perioden 1908–1924 tog partierna ett fast grepp om den politiska opinionsbildningen. Valkampanjerna antog former som påminner om dagens förhållanden: tidningar med nära kopplingar till partierna, masspridda valbroschyrer, tusentals valmöten över hela landet och husagitation från utsända valarbetare.

Intensifieringen av kampanjarbetet var ett uttryck för att opinionsbildningen blivit ett viktigare inslag i politiken. Partiledarna fick därmed en viktig uppgift som auktoritativa talesmän. Deras valmöten lockade stora åhörarskaror och genom pressens mötesreferat kunde de nå en betydande publik. Personer som Hjalmar Branting, Arvid Lindman och Karl Staaff etablerade en ny typ av utåtriktat ledarskap.

Utvecklingen hade gått snabbt. På ett par decennier hade vänstern drivit igenom en demokratisk författning och därmed i grunden ändrat förutsättningarna för valkampanjerna. Den unga demokratin drabbades emellertid snart av problem. Regeringarna avlöste varandra och samhällsekonomin var hårt ansträngd. Inom breda kretsar stod partiväsendet lågt i kurs och valdeltagandet var betänkligt lågt. För partierna bestod den närmaste uppgiften i att mobilisera väljarna. Efter några år av stagnation gällde det att finna nya vägar för valkampanjerna.

NOTER

1. Måhända är det inte bara en tillfällighet att politikens ledargestalter hade sina motsvarigheter på ekonomins område. Den fortsatta industriella expansionen förknippades i hög grad med uppfinnare och affärsmän som Gustaf Dalén, Lars Magnus Eriksson och Gustaf De Laval. Om utvecklingen, se Montgomery (1947), Gårdlund (1941).

2. Sven Ulric Palmes essäsamling *På Karl Staaffs tid* är en ypperlig introduktion till detta avgörande skede i vår moderna politiska historia (1964, citatet på sid. 122). När detta är sagt finns det anledning påminna om andra tänkbara refererenspunkter än förhållandena i Sverige. Jämfört med snart sagt varje annat land i världen är den svenska 1900-talshistorien lugn och fredlig.

3. Åtminstone för socialdemokraterna tycks Amalthea-attentatet ha varit något av en parallell till senare tiders omskakande händelser som morden på president Kennedy och statsminister Olof Palme. De allra flesta av den tidens socialdemokratiska memoarförfattare har skildrat sina reaktioner på attentatet. Bland en mängd exempel kan nämnas att LO-mannen Ragnar Casparsson säger sig ha fått sina första politiska intryck av attentatet (Casparsson, 1961:91–5). Ett annat exempel är Torsten Nilsson som menar att han till och med som treåring märkte av Amalthea-diskussioner i köket hemmavid (Nilsson, 1986:9–14). Av attentatsmännen dömdes Anton Nilsson och Algot Rosberg till döden medan Alfred Stern fick livstids straffarbete. Dödsstraffen omvandlades dock till livstidsdomar. Nio år senare benådades de tre av ministären Edén-Branting.

4. Skildringar av valets ideologiska motsättningar finns i Timelin (1928:531–41), Westerståhl (1945:307–11), Brusewitz (1951:33–7) och Kihlberg (1960a:242–3, 1963:135–41). Partiernas valprogram finns återgivna i Håkansson (1959a).

5. "Säkert har ingen föregående valstrid i större utsträckning förts efter de rena linjerna högervänster", hette det i frisinnade landsföreningens berättelse från valet (se också referenserna i föregående not). Liberaler och socialdemokrater enades i flera valkretsar om en gemensam kandidat. Samarbetet var dock utsatt för påfrestningar. Zeth Höglund och andra radikala ungdemokrater uttalade hårda angrepp på Karl Staaff personligen. "Hellre tio Kjellénare än en Staaff i riksdagen, helst ingendera", var en flitigt använd paroll bland ungdemokraterna. Kritiken gällde den skärpta lagstiftningen mot antimilitaristisk propaganda som drivits igenom under Staaffs korta tid som statsminister 1905–1906 (de så kallade Staaff-lagarna) (se t.ex. Kihlberg, 1963:134, Höglund, 1951:130–4, Nerman, 1950:312–5). Eklund (1974) behandlar rättsreglerna.

6. Omdömet bygger på debattöversikter i Timelin (1928:531–41) och Kihlberg (1963:35–41), på partiernas valmanifest och på innehållsanalyser av pressens valbevakning i Johansson (1977:52–8).

7. Om agitationen i rösträttsfrågan under sommaren och hösten 1906, se Timelin (1928:159–201), Runestam (1966:265–95) och Kihlberg (1963:67–103).

8. Lindmans möte 1906 annonserades i lokaltidningen och var öppet för allmänheten. De tidigare statsministertalarna – Louis De Geer (år 1863) och Robert Themptander (1887) – hade talat på exklusiva middagsbjudningar inför ett litet antal inbjudna personer (även Staaff gjorde ett sådant framträdande på våren 1906). Arvid Lindman utvecklade i ett intervjuuttalande 1908 sin syn på en statsministers ansvar för opinionsbildningen: "Genast efter det jag mottagit uppdraget att vara regeringens chef stod det klart för mig, att jag måste bryta med gamla vanor. . . Det är ej nog för en statsminister att endast sitta i statsrådsberedningen. Det måste höra till yrket att resa ut till folket, och därför har jag så gärna kommit hit" (citerat i Timelin, 1928:537–8). Lundebergs omdöme finns refererat i Kihlberg (1963:225).

9. Som så ofta annars är tendenserna tydligare för eftervärlden än för samtiden. Den kampanjnyhet som väckte störst uppmärksamhet 1908 torde ha varit statsministerns deltagande i valet. I frisinnade landsföreningens politiska kvartals-

blad hette det: "Emellertid äro årets många ministertal ett betydelsefullt tidstecken, enär det innebär det första exemplet på en svensk regerings mera aktiva och personliga ingripande i valrörelsen, i vilket avseende Sverige således numera ej står tillbaka för utlandet." Att Staaff öppnade liberalernas kampanj omnämns i kvartalsbladet och av Rönblom (1929:182–3, 388). Den kontinuerliga valdiskussionen och regeringens engagemang diskuteras i Timelin (1928: 535–41), Brusewitz (1951:33–5) och Kihlberg (1960a:242–5, 1963:137–41).

10. Staaffs försök att som statsminister kontrollera riksdagsgruppen mötte motstånd. Många liberaler höll hårt på den hävdvunna skillnaden mellan regering och riksdag (Öman, 1923, von Zweigbergk, 1929:54–66, Thermænius, 1935:185, Kihlberg, 1963:343–5, 44–6, 104). Kampanjinsatsen beskrivs i Politiskt kvartalsblad och i Kihlberg (1963:137–41). Omdömet bygger också på en genomgång av DN juni–september 1908.

11. Lindman saknade formell ledarställning inom både riksdagen och riksorganisationen. Han hade erbjudits statsministerposten efter bara två år i riksdagen (se t.ex. Anderson, 1956). Ledarna för de olika konservativa riksdagspartierna var Christian Lundeberg (första kammarens majoritetsparti), Per Pehrson i Törneryd och Carl Persson i Stallerhult (lantmannapartiet) och Hans Andersson i Nöbbelöv (nationella framstegspartiet). Om Lindmans kampanjinsats, se Timelin (1928:537–41), Anderson (1956:146), Kihlberg (1963:137–41) och Brusewitz (1951:33–7).

12. Innan kongressen 1908 hade posten som socialdemokraternas partiordförande varit mer av ett hedersuppdrag. Den tidigare ordföranden för partistyrelsen Claes Tholin kan knappast tillskrivas någon starkare maktställning inom partiet. (Tholin anställdes 1908 som ombudsman inom LO.) Som förklaring till att Branting inte tidigare erbjudits en formell ledarställning brukar anföras att partiet ville ha en arbetare som ordförande. Pionjären August Palm tillhörde dem som hade särskilt svårt att bortse från Brantings överklassbakgrund (se t.ex. Höglund, 1928a:434, Franzén, 1985:225–6, Ström, 1940:178). Analysen av Brantings kampanjinsats bygger på en genomgång av Soc-Dem juni–september 1908.

13. Rönblom (1929:176–88), Jäderin (1914:36–59), Lindskog (1954:21–32) och Gidlund (1983:63–122).

14. "Partipress" har genom åren definierats på flera sätt. Definitionerna har utgått från såväl innehåll som ägarförhållanden och läsekrets. I det här sammanhanget har det synts rimligast att ta fasta på tidningarnas lojalitet gentemot partierna vad beträffar *innehållet* i den politiska bevakningen. För begreppsdiskussioner, se t.ex. Ringdahl (1970), Vallinder (1971) och Hadenius och Weibull (1978). Högerns tidningsstöd stärktes ytterligare när Svenska högerpressens förening bildades 1909 (Ekgren, 1959). Staffan Runestam (1966:265–98) och Hadenius, Weibull, Seveborg (1968) gör grundliga genomgångar av förstakammarhögerns respektive socialdemokraternas tidningsaffärer. Strax efter valet 1908 publicerades för övrigt en litterär kritik av socialdemokraternas presspolitik. Romanen *Barbarskogen* handlar om en försoffad tidningsredaktion – det är Arbetet i Malmö som åsyftas – helt i händerna på de lokala partipamparna. "Barbarskogen" blev mycket omdiskuterad, inte minst för att författaren K G Ossian-Nilsson var något av socialdemokratisk hovpoet (för en redogörelse, se Hentilä-Olsson, 1982).

15. Brusewitz (1951:34), Lundkvist (1974:192–9). För liknande uppfattningar som Brusewitz, se Petersson (1965:147) och Kihlberg (1963:140).

16. Reformen genomfördes denna gång betydligt smidigare och konsekventare än 1866 (man kan förmoda att exempelvis telefonen underlättat myndigheternas arbete). Ännu hade Sverige dock inte nått administrativ fulländning. Flera av valen fick göras om då det slarvats med röstlängder och utlysning av valdagen. Vallagen och de praktiska bestämmelserna kan studeras i exempelvis Hagman (1908), Rydén (1909) och Aldén (1911). För en juridisk diskussion, se Ernberg (1918).

17. Tekniskt sett var det fortfarande tillåtet att utesluta partibeteckning på valsedlarna, men den möjligheten utnyttjades mycket sällan (se

t.ex. Ernberg, 1918, Hagman, 1908, Aldén, 1911). Om de lokala kandidaternas ställning kan sägas att det så sent som efter 1908 års val fanns femton politiska vildar i andra kammaren (Thermænius, 1935:190). Rösträttsvillkoren var även efter reformen mycket stränga. Ungefär var femte principiellt röstberättigad man föll för något av rösträttsvillkoren. Av flera olika så kallade "streck" var skattestrecket och fattigvårdsstrecket de mest kännbara (Andrén, 1937:595–9). Övergången till proportionella val var det pris som vänstern fått betala för att få igenom en utvidgad rösträtt. I författningsreformen ingick också ändrade regler för kommunalvalen och för valen till första kammaren (inskränkningar i den graderade rösträtten, proportionella val, sänkta valbarhetsvillkor och arvoderat ledamotskap). Om de taktiska manövrerna i rösträttsfrågan vid 1907 års riksdag, se t.ex. Andrén (1937) och Lewin (1984).

18. Som tidigare hade allmänna valmansförbundet svårt att få fart på organisationsuppbyggnaden. En luttrad sekreterare Axel Jäderin skrev i förbundets tioårskrönika: "Knappt hade man lyckats besegra likgiltigheten eller motviljan på ett håll, förrän byggnaden hotade att instörta på ett annat håll, där man alldeles nyss varit fullt och fast övertygad om att allt var ställdt på bästa sätt." Men Jäderin anade också liknande problem inom de andra partierna "fastän man helt naturligt icke talar öppet och oförbehållsamt därom" (Jäderin, 1914:64). Jäderin var lite orättvis när han utgick från att övriga partier ogärna erkände sina svagheter. Arvid Grundel, liberal ombudsman, konstaterade i en annan krönikeskrift liknande brister i landsföreningens organisation: "Såväl de lokala avdelningarna som valkretsorganisationerna i sin helhet äro tyvärr på många håll av en mycket svag och bräcklig konstitution och uppehållas väsentligen blott genom de agitationstillfällen, som de allmänna valen erbjuda" (Grundel, 1912:66–7). Även socialdemokraterna hade haft organisatoriska bekymmer inför valet. Efter den misslyckade storstrejken 1909 hade partiets medlemstal *minskat* från 113 000 år 1908 till 58 000 år 1911. En fascinerande möjlighet att följa partiernas framgångar och motgångar erbjuder lokala krönikeskrifter som exempelvis Arne Svenssons studie av arbetarrörelsen i Härryda *Kampen för människovärdet* (1987). För allmänna beskrivningar av partiernas organisationsförändringar, se Jäderin (1914:62–100), Lindskog (1954:21–35), Rönblom (1929:188–206), Gröning (1988) och Gidlund (1983:73–91, 100–19).

19. Det finns en mängd memoar- och biografiskildringar av de röda bilturnéerna. Lyssna till exempelvis Einar "Texas" Ljungbergs skildring av agitationsmödorna: "En söndagsmorgon fick vi stiga opp i tidig otta och hålla möte i Härnösand. Sedan höll vi på, Fabian och jag, hela Ådalen efter till Sandslån, där vi nära midnatt höll sista mötet. För att hinna med så många som möjligt av Ådalsdistriktets industriplatser på en söndag då arbetarna är lediga, for vi på så sätt att först gick bilen med Fabian till ett möte och medan Fabian talade gick bilen efter mej, som avslutade mitt möte" (1979:146). I övrigt, se Höglund (1951:277–85), Ström (1940:388–9), Nerman (1950:62–3), Kilbom (1953:182–3), Swahn (1942:63–4), Isaksson (1985:150–2), Sävström (1949:137) och Hagberg (1978:25). Ett annat lyckat kampanjinslag 1911 var att liberalerna och socialdemokraterna introducerade blommor som partisymboler. Frisinnade landsföreningens valblomma blev blåklinten medan socialdemokraterna valde en röd ros. Enligt uppgift – Rönblom (1929:186) och Anderson (1956:173) – skall liberalerna ha varit först på plan med sin blomma. Vem inom socialdemokratin som låg bakom rosen är något oklart. Namn som nämnts är partisekreteraren Fredrik Ström och LO-ordföranden Herman Lindqvist (se t.ex. Höglund, 1951:278, Isaksson, 1985:150–1). Socialdemokraten och blivande England-ambassadören Erik Palmstierna menar i sina minnesanteckningar (1951:186–7) att idén var hans och att det till och med var hans initiativ som fick liberalerna att anta en valblomma. Utan att det gjorts någon egentlig källkritisk analys förefaller Palmstiernas uppgift vara osannolik. Självöverskattning är en av de egenskaper som brukar tillskrivas Palmstierna i memoarlitteraturen.

20. Beträffande broschyrmaterialet finns jämförbara siffror för frisinnade landsföreningen. Rönblom (1929: 180, 190) uppger på basis av partiets årsberättelse 1,3 miljoner trycksaker 1911 jämfört med 600 000 år 1908. Socialdemokraternas årsberättelse för 1911 talar om 1 658 000 trycksaker. För allmänna valmansför-

bundet har siffran 1 miljon nämnts (Lindskog, 1954:31–2). En illustration av den ökade satsningen på valmöten är att högern och liberalerna tog efter socialdemokraternas vana att arrangera utbildningskurser för talare (se t.ex. Jäderin, 1914:78, 84–5). Se också de tidsöverblickande analyserna, nedan kapitel 11.

21. Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse över år 1911, Rönblom (1929:188–95), Scharp (1959:194), Jäderin (1914:62–100), Lindskog (1954:30–3) och Magnusson (1950:70–8, 92–3). Vid sidan av valmöten var *hembesök* en annan direkt kampanjkanal som utnyttjades i viss mån. De centrala valledningarnas uppmaningar till personliga påstötningar hörsammades dock mer sällan (se t.ex. Rönblom, 1929:194–5). *Arbetsplatsagitationen* vid denna tid har veterligen aldrig undersökts systematiskt. Arbetsgivarna förbjöd öppen politisk agitation ända fram till efterkrigstiden (Sigeman, 1975). Men det gick naturligtvis inte att helt stoppa fackföreningsrörelsens agitationsstöd för socialdemokraterna (se t.ex. Westerståhl, 1945:223).

22. Valstatistiken berättar om den rika floran av partibeteckningar. Liberalerna kunde gå till val som både "liberaler", "frisinnade" och "frisinnade nykterhets- och sparsamhetsvänner". Högerns valbeteckningar skiftade i ännu högre grad: "allmänna valmansförbundet", "moderata valmän" och "landtmännen" är bara några exempel. Socialdemokraternas partibeteckning var i allmänhet "arbetarepartiet" men det förekom också tillägg som t.ex. "nykterhetsvännerna". Om nykterhetsrörelsens och frikyrkorörelsens insatser i valarbetet under 1900-talets början, se Lundkvist (1974:160–207). Lundkvists tes att partierna i det närmaste kopierat nykterhetsrörelsens kampanjmetoder förefaller dock vara överdriven. De metoder som praktiserades av nykterhetsrörelsens valarbetare var kända också inom rösträttsrörelsen, socialdemokratin och de konservativa försvarsorganisationerna under 1890-talet (jfr ovan kapitel 3 och där anförda referenser). Inom både nykterhetsrörelsen och frikyrkorörelsen fanns planer på att bilda särskilda partier inför 1911 års val. Med något lokalt undantag – främst ett kristet centerparti i Värmland – bestämde man sig dock för att verka inom de etablerade partierna (se Lundkvist, 1974:90–101 och Johansson, 1985:39–60).

23. Analysen bygger på valbevakningen i Soc-Dem och Arbetet juni–september 1911 (se också Höglund, 1928a:505–6 och Palmstierna, 1951:186–7). I partistyrelsens årsberättelse står Branting antecknad för 73 valmöten. Diskrepansen i antalet mötesframträdanden behöver emellertid inte betyda att tidningarna missat några möten. I den officiella sammanställningen betraktas 1-majfirandet och inte Brantings första agitationsturné i juni som starten på valkampanjen. Ture Nermans memoarbok *Allt var rött* ger en möjlighet att kontrollera fullständigheten i pressens valbevakning. Nerman berättar (1950:63–4) att han träffat Branting efter ett möte i Ånge. I Social-Demokraten kan också läsas att Branting den 11/7 höll ett möte i Ånge Folkets Park inför en publik på 500 personer.

24. DN juni–september 1911, Kihlberg (1963: 221–30), Palmstierna (1951:165, 186–8). En detalj i Staaffs kampanj illustrerar skillnaden mellan dåtidens och dagens journalistiska arbetssätt. För att hedra den nyblivne liberalen Alfred Petersson i Påboda – känd bondepolitiker och så sent som 1909 jordbruksminister i ministären Lindman – förlade Staaff ett valmöte till Påbodas hembygd Torsås, strax utanför Kalmar. Staaff hann också med ett besök i Påbodas hem (Petersson, 1965:202–3). Ett sådant möte två toppolitiker emellan skulle tveklöst ha givits stor uppmärksamhet i dagens massmedier. Staaff och Påboda träffades emellertid utan någon som helst journalistbevakning (jfr resonemanget ovan i kapitel 1).

25. SvD juni-september 1911 (se också Anderson, 1956:170–3, Welin, 1930).

26. Tilläggas skall att Lindmans anföranden även sändes direkt till högertidningarna. Uppgiften om Lindmans valtalsdistribution är hämtad från Jäderin (1914:96). Svenska Telegrambyrån hade sedan några år ett nära samarbete med staten, och statsministern kunde därigenom lita till inarbetade kontakter (jfr Hadenius, 1989). För allmänna historiker över de svenska nyhetsbyråerna, se Winqvist (1961) och Kihlander (1981).

27. Debattöversikter finns i Anderson (1956:170–3) och Kihlberg (1963:221–30). Valprogrammen finns återgivna i Håkansson (1959a). Om socialdemokraternas ändrade jordbrukspolitik, se Tingsten, (1967a). Att nykterhetsrörelsen var synnerligen aktiv inför 1911 års val beläggs i Lundkvist (1974:135–43, 178–99). Efter valet var andelen absolutister i andra kammaren så hög som 63 procent.

28. Den händelserika perioden 1911–1914 är relativt väl utforskad. Det allmänna händelseförloppet analyseras i Nyman (1957), Wichman (1967), Carlgren (1967), Torbacke (1983) och Kihlberg (1963:235–348). Idépolitiska studier är Elvander (1961) och Lewin (1984:114–58). En intressant analys ur klasskampsperspektiv är Schiller (1973).

29. Händelserna kring F-båtsinsamlingen beskrivs i bl.a. Tergel (1974) och Steckzén (1949). Om pansarskeppen, som enligt senare militära bedömningar inte var särskilt ändamålsenliga, se Berge (1987) och där anförd litteratur. Bondetåget skildras i bl.a. Frykberg (1959), Stenkvist (1987) och Franzén (1986:12–45). En litterär drift med bondetåget finns i Agnes von Krusenstjernas *Porten vid Johannes* (1934:101–45). Kapitlen om den uppåtsträvande Jacob Levins försök att vinna personliga fördelar på försvarsagitationen ger en uppfattning om hur negativt vänstern såg på de konservativas massdemonstrationer (jfr Lagercrantz, 1986:191–6).

30. Omdömet om valfrågorna bygger på partiernas valprogram (i Håkansson, 1959a) och på debattöversikter i bl.a. Kihlberg (1963:335–9) och Wichman (1967:204–11). Om den hätska valkampanjen, se t.ex. Kihlberg (1963:339–55), Torbacke (1976:38–50), Petersson (1965:236–7), Lewin (1984:141–3), Andersson i Rasjön (1955:24–7), Höglund (1951:107–14), Palmstierna (1952:23–5), Sävström (1949:106).

31. Mia Leche-Löfgren, hustru till liberalen Eliel Löfgren, berättar om stämningsläget: "Militärens hat tog sig uttryck som inte skulle vara tänkbara inom denna disciplinerade kår i våra dagar. Staaff har själv berättat om hur han gick på Norrbro och sin vana trogen höll huvudet böjt – något som ansågs bero på dåligt samvete – när han hörde taktfasta steg närma sig. Han blickade upp och såg fyra officerare som marscherade rätt emot honom: de stannade och spärrade vägen och spottade sedan alla fyra rakt framför fötterna på honom" (Leche-Löfgren, 1941:80). Historikern Knut Wichman sammanfattar: "Men ingen lögn, ingen gemenhet, hur otrolig och vanvettig den än var, hade försmåtts då den kunde göra sin tjänst i hetsen mot de liberala. Man tror knappt sina ögon då man läser en del av högerns valbroschyrer från våren 1914" (1967:214). Se vidare Torbacke (1961) och Kihlberg (1963:339–45, 361–2). Hjalmar Branting utsattes för en liknande om än inte lika oförsonlig kampanj under storstrejken 1909 (Svanberg, 1985:20, 282–4).

32. I den målmedvetna kampanjplaneringen inför "Ett varningsord" ingick att prioritera landsbygdens befolkning och att förse präster och kyrkoherdar med extra exemplar för enskild utdelning. Se vidare Jan Stenkvists (1987) livfulla studie och där anförd litteratur. Militärens opinionsbildning analyseras i Torbacke (1983: 45–113). Socialdemokraternas – eller mer precist de radikala ungdemokraternas – mest berömda motsvarighet till Hedins broschyr var *Det befästa fattighuset* från 1913 av Zeth Höglund, Hannes Sköld och Fredrik Ström. Slagordet "militarismen måste dö för att folket skall kunna leva" ger en aning om tonläget i debatten (se t.ex. Tingsten, 1967b:181–90, Höglund, 1953:76–9).

33. Broschyrmaterialet fördelades mellan partierna så att socialdemokraterna sände ut 2,5 miljoner exemplar, allmänna valmansförbundet 2 miljoner och frisinnade landsföreningen 500 000 (socialdemokraternas årsberättelse 1914, Jäderin, 1914:129, Rönblom, 1929:190–1). Diskrepansen i partiernas broschyrutskick skulle kunna tyda på att socialdemokraterna och högern rapporterat "glädjesiffror". Men det finns också en trolig politisk förklaring till liberalernas eftersläpning. Partiets splittring i försvarsfrågan kan ha verkat förlamande på organisationsarbetet (se t.ex. Kihlberg, 1963:300–48).

34. Stora delar av den försvarsvänliga agitationen organiserades vid sidan av partipolitiken. Den gamla misstron mot partiväsendet levde kvar bland många militärer och akademiker. En vanlig uppfattning i dessa kretsar var att Sverige

behövde nationell samling och inte söndrande partiegoism (Lönnroth, 1959b, Elvander (1961:419–66, Torbacke, 1983, Lewin, 1984:120–6, Stenkvist, 1987). Kampanjen inför extravalet 1914 torde vara akademikerkårens – däri inberäknat både professorer och studenter – största samlade kampanjinsats någonsin. Allmänna valmansförbundet uppgav efter valet att man förmedlat talare till 4 000 valmöten. Därutöver tillkom studentföreningarnas mötesverksamhet (Jäderin, 1914:128, Lindskog, 1954:53–5). Socialdemokraternas officiella siffra var 2 500 möten (årsberättelsen 1914). Någon uppgift om de frisinnades möteskampanj har jag inte hittat. För memoarskildringar av kampanjen 1914, se t.ex. Andersson i Rasjön (1955:24–7), Höglund (1951:113), Palmstierna (1952:24–6) och Anderson (1968:98–105).

35. Det måste poängteras att resonemanget är av spekulativ karaktär. Slutsatsen grundar sig på olika memoaruttalanden och på antagandet att partiernas ansträngningar att skaffa fram mötestalare skall ha varit rationellt grundade (jfr också Hadenius, Seveborg och Weibull, 1970:215–6). Det skulle dock mycket väl gå att driva andra teser. Inte heller bland forskarna fanns någon allmänt accepterad uppfattning om kampanjkanalernas effektivitet. Samhällsvetarna intresserade sig ännu så länge för helt andra typer av frågeställningar. För uttalanden om valmötenas stora betydelse se t.ex. Magnusson (1950:70–85), Sävström (1949:90–7) och Jäderin (1914). Se också Kihlberg (1960b:220–1).

36. DN och SvD februari–april 1914, Kihlberg (1963: 329–48) och Edén (1969:204–9).

37. Soc-Dem februari–april 1914, Palmstierna (1952:23–5). Även Staaff dubblerade sina framträdanden vid flera tillfällen. I Borås den 18 mars höll han till och med samma anförande vid *tre* tillfällen. Arvid Lindmans enda dubblering – åtminstone enligt tidningarnas valbevakning – inföll i Skellefteå den 1 april.

38. Lindman hade efter sin avgång som statsminister 1911 tagit den formella ledningen över allmänna valmansförbundet och över högern i andra kammaren. Sedan 1912 var han ordförande för valmansförbundet och sedan 1913 för lantmanna- och borgarpartiet. Det senare partiet var en sammanslagning av de tidigare andrakammargrupperingarna lantmannapartiet och nationella framstegspartiet. Även första kammarens högergrupperingar hade gått samman efter rösträttens utvidgning 1911. Ledaren för det nybildade nationella partiet var Ernst Trygger. Mellan Lindman och Trygger rådde enligt samstämmiga uppgifter ett konkurrensförhållande. En av Lindmans kritikpunkter mot förstakammarledaren var att denne inte ville delta i kampanjarbetet (Anderson, 1956:180–8, Thermænius, 1935:207–21). Om Lindmans strategiska ageranden våren 1914, se Nyman (1957:203–64), Carlgren (1967:9–39) och Torbacke (1983:177–66). Analysen av Lindmans kampanjinsats bygger på SvD februari–april 1914 och på Anderson (1956:206).

39. Hamilton (1955:162), dagböckerna är utgivna av Gunnar Gerdner.

40. Karl Staaff hade en tung uppgift som ordförande i försvarsutskottet. Staaff satt dessutom tillsammans med Branting och Lindman i det hemliga utskott som var riksdagens enda organ för att diskutera utrikespolitiken. Se Nyman (1957:216–33), Carlgren (1967:97–105), Kihlberg (1963:349–67) och Wichman (1967:216–33).

41. I ett privat brev tackade Hammarskjöld Staaff i betydligt varmare ordalag än i det offentliga meddelandet. Enligt Leif Kihlberg blev Staaff besviken över att Hammarskjölds offentliga hållning var något ogenerös. Staaff skall ha misstänkt valtaktiska hänsynstaganden från högern (Kihlberg, 1963:354–5). Socialdemokraterna intog officiellt en negativ hållning till försvarsuppgörelsen mellan liberalerna och högern. Branting hade dock på ett tidigt stadium uppmanat de båda partierna att komma fram till en lösning.

42. DN, Soc-Dem och SvD juni–september 1914, Kihlberg (1963:359–62).

43. Kihlberg (1960b:69–72, 1963:359–67), Jäderin (1914:131–45), Socialdemokraternas årsberättelse 1914.

44. Socialdemokraternas affischer gick ut i en sammanlagd upplaga på cirka 20 000 att jämföra

med 625 000 två decennier senare (partistyrelsens årsberättelser 1911, 1914 och 1936). Valaffischerna hade vuxit fram under lång tid. Mötesannonserande affischer hade använts redan på 1860-talet. På 1880-talet försåg liberala valmansföreningen Stockholms hästdroskor med uppmaningar att rösta liberalt. Även tidningarna innehöll tidigt annonser till förmån för olika kandidater (Thulstrup, 1938:150, jfr Meidal, 1987:366). Om introduktionen av valaffischerna 1911 och 1914, se Ström (1940:366), Rönblom (1929: 191–2) och Scharp (1959:192–5). Mer utförliga affischöversikter finns i Nittve och Lindahl (1979) och i jubileumspublikationen *Affischernas kamp* (1979). Se också nedan kapitel 11. Standardverket om de svenska valaffischernas historia väntar dock på att bli skrivet.

45. Liksom under rösträttsdemonstrationerna 1902 utspelades de mest dramatiska händelserna utanför riksdagshuset. Den 5 juni 1917, mitt under pågående riksdagsdebatt, gjorde polisen en chock mot en folkmassa som samlats för att invänta statsminister Swartz svar på rösträttsinterpellationer från Hjalmar Branting och vänsterradikalen Ivar Vennerström. Svåra kravaller uppstod. Johan Widén – som i föregående kapitel beskrev stämningarna under rösträttsstrejken 1902 – har även kommenterat händelserna 1917, nu ur talmannens speciella synvinkel: "Snart kom någon och berättade, att en person nedblodad förts bort över Norrbro. Och kort därpå kommer Lindhagen utifrån skyndande in i plenisalen samt fram till mig, yttrande, nästan ropande: 'folkets blod flyter därute, kan sessionen få fortgå'. Jag svarade intet härtill och han skyndade ut igen. Hans exempel följdes af så många af Kammarens ledamöter, att jag ett slag befarade att Kammaren skulle bli nästan tom, hvarför jag äskade ljud med klubban, tillsade att debatten skulle ostördt fortgå och uppmanade ledamöterna att stanna kvar i plenisalen. Detta verkade åtminstone att de återstående stannade och debatten kunde fortgå" (Widén, 1984:608–9, dagböckerna är utgivna genom Arne Wåhlstrand). Franzén (1986) är en skildring av Sverige under första världskriget. Ministären Hammarskjöld analyseras i Carlgren (1967), Brusewitz (1951) och Gerdner (1946). Om oroligheterna på våren 1917, se t.ex. Kurt Johannesson (1987:9–20) och Kilander (1981).

46. Försörjningsproblemen var utan tvekan allvarliga mot slutet av första världskriget. Med stöd av officiell livsmedelsstatistik har dock historikern Yvonne Hirdman (1983) kunnat visa att det inte rådde något *svälttillstånd* ens bland arbetarna (jfr Franzén, 1986:278–81). Valet 1869 torde ha varit det sista som ägde rum i ett verkligt svältdrabbat Sverige (jfr ovan kapitel 3).

47. Omdömet om valdebatten grundar sig på en genomgång av partiernas valprogram och på en debattöversikt i Gerdner (1946:9–10). Andra viktiga debattfrågor gällde jordbruket, neutralitetspolitiken, socialpolitiken samt, naturligtvis, livsmedelsförsörjningen.

48. Med bildandet av ett radikalt socialistiskt parti utvecklades det svenska partisystemet efter ett europeiskt huvudmönster medan bondepartiernas uppdykande innebar en avvikelse från huvudtrenden. I en berömd uppsats om de västeuropeiska partisystemens historiska framväxt har Seymour Martin Lipset och Stein Rokkan (1967) visat att det bildades radikala vänsterpartier överallt i Europa mot slutet av tiotalet. Renodlade bondepartier var däremot något specifikt för de nordiska länderna och för Schweitz.

49. Några detaljerade uppgifter om vänstersocialisternas kampanjarbete finns inte. Allmänna beskrivningar av partiets uppbyggnadsperiod är Ståhlberg (1936), Arvidsson (1976) och Stenkvist (1985), se även partiets årsberättelse 1917. Memoarskildringar finns i bl.a. Höglund (1956:46–58), Ström (1942:242–6) och Nerman (1950:204–17). Partiets tidningspolitik analyseras i Hadenius, Seveborg och Weibull (1970). De ledande partirepresentanterna delade för övrigt sin tid mellan valagitation och världsrevolution. Hans Björkegren har i sin lovprisade bok *Ryska posten* (1985) visat att Stockholm sommaren och hösten 1917 var något av centrum för de ryska bolsjevikerna och för den internationella kommunismen. Bland mycket annat är Björkegrens bok en påminnelse om att revolutionsåren inte var så pastorala som politikernas memoarböcker ger sken av. Kritiken av Karl Kilboms memoarer är av det förödande slaget: "I sina memoarer förlitar sig Kilbom på de dödas tystnad när han går så långt att han utropar sig

själv till 'bolsjevikernas kontaktman för Sverige' från augusti 1915 till slutet av revolutionsåret 1917. Det är ett löjeväckande påstående; likafullt har det svalts av flera historiker" (1985:147).

50. En indikation på landsbygdspartiernas svaga organisation är att jordbrukarnas riksförbund och bondeförbundet endast deltog i 18 respektive 24 av 56 valkretsar. Motsvarande siffra för vänstersocialisterna var 46 valkretsar. I Sven Tollins referensverk *Svenska Dagstidningar 1900–1965* står bondepartierna antecknade för summa *en* tidning med minst tvådagarsutgivning 1917. De båda bondepartierna tillämpade olika principer i organisationsuppbyggnaden. Jordbrukarnas riksförbund började med central- och valkretsorganisationer medan bondeförbundet ville undvika en stark centralorganisation innan de lokala avdelningarna hade byggts ut. Litteraturen om bondepartiernas framväxt är mager. Den utförligaste redovisningen av valkampanjerna 1917 finns i Eriksson (1946, 1950). Se även Fiskesjö (1980, 1985), Mohlin (1989a) och Thermænius (1933:149–50). Tilläggas skall att bondeförbundet ställt upp kandidater i ett par valkretsar redan 1914, dock utan att samla mer än något tusental röster.

51. Rönblom (1929:279–83, 375–6) menar att liberalerna var bättre organiserade än någonsin tidigare. Om klagomålen mot högerns riksdagsmän, se Anderson (1956:252–8) och Scharp (1959:282–3).

52. Vänstersocialisterna och socialdemokraterna gick i de flesta valkretsar fram som "arbetarepartiet". Liberaler och socialdemokrater samarbetade i tio kretsar. Ett samarbetsexempel på den borgerliga kanten var att högern och jordbrukarnas riksförbund samarbetade i flera kretsar. Bondeförbundet var för sin del missnöjt med att högern i 13 valkretsar självsvåldigt anammat partiets beteckning (Eriksson, 1946:376–86, 1950:117–63). Den fullständiga förteckningen återfinns i Statistiska centralbyråns officiella valstatistik. Se också Gerdner (1946:310–1).

53. Om liberalernas ledarval, se Petersson (1965:260–6), Kihlberg (1969:22–9) och Johansson (1980:23), jfr Esaiasson (1985:5–8).

54. Om det roterande ledarskapet, se t.ex. Höglund (1956: 41–3), Nerman (1950:309–10), Thermænius (1935:257–60). Om Lindhagen som portalfigur, se t.ex. Zennström (1972:24–7).

55. Höglund kommenterade under valrörelsen sin insats i en tidningsintervju: "Ja Ström [partiets valledare] är ju rent galen. Han bara kommenderar res hit och res dit. Och vi far som skottspolar från Ystad till Haparanda, från Charlottenberg till Södertälje. Natt och dag, utan sömn, utan rast, utan ro. Jag har lättat 10 kilo sen jag kom ut från Långholmen. Ser du, nu för tiden får man minsann resa på det mest primitiva sätt med gästgivareskjutsar och på gamla skrangliga kärror där man förr åkte bil. Och i tågen finns ju inte möjlighet att uppdriva en hygglig sitt- eller liggplats. Och det är ju inte nog med detta. . . så är det artiklar att skriva, broschyrer, cirkulär, utlänningar och Zimmerwald och. . ." (Politiken 1917 08 29). Den omnämnda Långholms-vistelsen hade förorsakats av en dom för stämpling till högförräderi i samband med en hemlig partikongress 1916 (se t.ex. Björkegren, 1985:180–211, Franzén, 1986:197–201). Höglund är den näst senaste partiledare som ådömts fängelsestraff. Under början av trettiotalet satt kommunistledaren Sven Linderot åtta månader i fängelse för organiserande av uppror (en följd av händelserna i Ådalen 1931) (se Zennström, 1973:40). Analysen av Höglunds kampanjarbete bygger på en genomgång av Politiken juli–september 1917, se även Höglund (1956:51–2, 55–8).

56. Eriksson (1946, 1950), Johansson (1928), Fiskesjö (1980, 1985). Den bristfälliga organisationen berodde åtminstone delvis på att bondepartierna var principiella motståndare till starka politiska partier (se Torstendahl, 1969).

57. DN, Soc-Dem och SvD juli–september 1917, Höglund (1928b:194), Palmstierna (1953:66–7), Anderson (1956:232). Även förstakammarhögerns ledare Ernst Trygger engagerade sig något i valkampanjen och gjorde ett mindre antal framträdanden, bl.a. på ett avslutande valmöte i Stockholm.

58. Gihl (1951:301–5), Koblik (1972), Kilander (1981: 91–116), Franzén (1986:265–71), Anderson (1956:285–94).

59. Om 1920 års val som en politisk parentes, se t.ex. Gerdner (1946:307). Tillkomsten av ministären Edén-Branting skildras i Gerdner (1946) och Brusewitz (1951). Om parlamentarismen och demokratiseringen, se dessutom Andrén (1937) samt Gerdner (1944), Nyman (1966) och Lewin (1984). Ytterligare en viktig reform som antogs 1919 var lagen om åtta timmars arbetsdag.

60. Valdebatten 1920 skildras i Gerdner (1946:307–16) och Tingsten (1967a:254–61). Lewin (1967:7–88) är en analys av idédebatten under hela tjugotalet. En genomgång av partiernas valprogram bekräftar socialiseringsfrågans dominerande ställning. Andra viktiga frågor gällde försvaret, utrikespolitiken samt naturligtvis jordbrukspolitiken (fortfarande bodde närmare hälften av befolkningen på landsbygden och partierna konkurrerade hårt om jordbrukarrösterna). En illustration till de ändrade partikonstellationerna är att liberalerna och högern för första gången enades om gemensamma partibeteckningar i sex valkretsar (Gerdner, 1946:310–11).

61. Allvarligast var den så kallade AB Importaffären som framtvingade Värner Rydéns och även den liberale socialministern Axel Schottes avgång ur regeringen i november 1919. AB Import var ett bolag som bildats för att importera billig mat, bl.a. kobbekött (sälkött). När bolaget gick i konkurs avslöjade tidningarna att Rydén och Schotte varit aktieägare. Om affärerna, se t.ex. Lindley (1987:254–61), Gerdner (1946:160), Casparsson (1951:472–82), Wigforss (1951:140–4), Säfstrand (1957:265–7) och Hellner (1960:495–6).

62. Högern och liberalerna hade stöd av i särklass flest tidningar (89 respektive 79 år 1920). Socialdemokraterna stöddes av ett drygt tjugotal tidningar (26) medan bondepartierna och vänstersocialisterna kunde lita till 12 respektive 7 tidningar. Om tidningsstrukturen, se Tollin (1965) samt Hadenius och Weibull (1978: 54–63, 106–8) och Vallinder (1971:140–2). Partiernas presspolitik analyseras i Hadenius, Seveborg och Weibull (1970). Det saknas omfattande specialanalyser av tidningarnas valbevakning, se dock Ghersetti (1982), jfr även Hadenius och Weibull (1978:56–9) samt Rydén m.fl. (1983). Om köpet av Skånska Dagbladet, se Eriksson (1963).

63. SvD juli–september 1920, Anderson (1956:272), Loman (1979:36–7). Lindmans omorganisering av allmänna valmansförbundet var ett led i en strävan att anpassa högern till de nya förhållandena under slutet av tiotalet. Företaget var politiskt kontroversiellt. Inom konservativa kretsar fanns ett utbrett missnöje med partiväsendet och mot den politiska demokratin (se t.ex. Torstendahl, 1969:18–38, 94–143, jfr Anderson, 1956:251–8). Fram till sin avgång 1935 skulle Lindman personligen hålla ett starkt grepp om valmansförbundet.

64. Soc-Dem juli–september 1920. Om Brantings internationalism, se t.ex. Franzén (1985:336–48). Branting var ett par år äldre än Lindman och även flera andra partiledare började uppnå mogen ålder. Månaderna innan valet hade Torgny Segerstedt i Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning karakteriserat samtliga partiledare som trötta och förbrukade. Segerstedt rekommenderade ombyte på de ledande posterna (Säfstrand, 1957:272–3).

65. DN juli–september 1920, jfr Rönblom (1929:375–6) och Gerdner (1946:308–12). Ett särtryck av Edéns valupptaktstal i Uppsala gavs ut som valbroschyr. Liberalerna följde därmed en sedvana som inletts i början av 1900-talet. Statsvetarprofessorn Elis Håstad (1949:59) talar lite ironiskt om att partiledarnas anföranden "tillerkännes värdet av kanoniska skrifter". Ännu tidigare, på 1800-talet, hände det att större riksdagsanföranden spreds på liknande sätt. Just Nils Edéns Uppsala-tal har tack vare broschyrutgivningen analyserats i den idéhistoriska forskningen. Enligt Leif Lewin försökte Edén där "med några stolta och inspirerade ord att teckna den ekonomiska liberalismens historia" (Lewin, 1967:7).

66. Folkets Dagblad Politiken och Skånska Dagbladet juli–september 1920. En förklaring till skillnaden mellan de båda socialistledarnas kampanjer är att Höglund till skillnad från Kilbom var uppsatt som riksdagskandidat vilket gav honom ett mer personligt ansvar för kampanjarbetet. Vänstersocialisternas ledarförhållanden och valkampanj kommenteras i bl.a.

Nerman (1950:227, 309–10), Höglund (1956:252–3) och Kilbom (1954:272–4). Materialet beträffande bondepartiernas ledare är tunt. Skånska Dagbladet var en regionaltidning och det är möjligt – men föga troligt – att bondeledarna gjort ytterligare kampanjframträdanden (jfr Fiskesjö, 1985:81–8). Ordförande för respektive riksorganisation var Johan Andersson i Raklösen (bondeförbundet) och Johannes Nilsson i Gårdsby (jordbrukarnas riksförbund). Som ordförande för bondeförbundets riksdagsgrupp fungerade bergslagsbonden E G Nilsson i Vibberbo.

67. Magnusson (1950:198).

68. Gerdner (1954:30, 122–31, 299–310).

69. Även efter den stora demokratiseringsreformen föll närmare 75 000 medborgare för olika rösträttsstreck (fattigvårdsstrecket och konkursstrecket var de mest utslagsgivande). Rösträttsåldern för andrakammarvalen sänktes till 23 år (Andrén, 1937:595–9). Två andra konstitutionella förändringar som nyligen trätt i kraft var en övergång till fyraåriga mandatperioder – valet 1921 var som nämnts ett extraval – och en bestämmelse om att tredje söndagen i september skulle vara gemensam valdag för hela landet. Införandet av en gemensam valdag var ett gammalt vänsterkrav och fullföljde en långsiktig utveckling. År 1900 hade man lagstiftat om att september skulle vara den enda valmånaden. Den nya lagen om gemensam valdag medgav dock undantag om särskilda skäl förelåg. Det kom att dröja till 1935 innan undantagsbestämmelserna togs bort och samtliga valkretsar ålades att gå till val samtidigt (Ernberg, 1918:50, Rydén, 1921).

70. Om organisationsanpassningar, se Rönblom (1929:297–9, 357–62), Gidlund (1983:77–91, 110–3) och Gröning (1988). Om kvinnornas organisationer, se t.ex. Håstad (1949:33–6) och samlingsverket *Kvinnors röst och rätt* (1969). Bondepartiernas sammanslagning, som inte var helt genomförd förrän 1922, beskrivs i bl.a. Enochsson (1969) och Fiskesjö (1980, 1985).

71. Ståhlberg (1936) och Arvidsson (1976) redogör för händelseförloppet kring partisplittringen. Se även Höglund (1956:230–8), Höglund (1960:17–30) och Kilbom (1954:257–71). Idépolitiska analyser är Berntson (1972), Kennerström (1976) och Lindkvist (1982:16–36). Även liberalerna hade interna problem inför valet. I nykterhetsfrågan bekämpade förespråkarna och motståndarna till alkoholförbud varandra bittert. Splittringen mellan frisinnade och kulturradikaler ledde bl.a. till att partiets medlemstal sjönk kontinuerligt (Johansson, 1980:34–64).

72. Beslutet att tillåta äkta-makekuvert (ombudsröstning) hade föregåtts av utförliga juridiska utredningar (se Ernberg, 1918). Efter vad som kan utläsas ur det något bristfälliga materialet var det inte fråga om någon dramatisk ökning av det tryckta valmaterialet. Socialdemokraterna rapporterar sig ha distribuerat drygt 3 miljoner trycksaker av olika slag jämfört med 1 miljon 1920. Vid tidigare tillfällen hade dock antalet trycksaker legat mellan 2 och 3 miljoner. För liberalernas del till och med minskade antalet valskrifter 1921 (från 1 315 000 till 935 000). Kommunistpartiet uppger sig ha distribuerat drygt 2,5 miljoner trycksaker varav de flesta var flygblad och enklare broschyrer. Någon ökning av antalet valaffischer kan inte noteras (socialdemokraternas och skp:s årsberättelser 1921, Rönblom, 1929:375–81).

73. Socialdemokraternas årsberättelse talar om "fler valmöten än någonsin" (tidigare toppnotering cirka 3 000 valmöten). Liberalerna och skp rapporterar vardera cirka 2 000 möten. Även med hänsyn till överdrivna glädjesiffror tyder uppgifterna på att det sammanlagda antalet valmöten torde närma sig 10 000. Se också Thermænius (1933:144–62), Spångberg (1966:85–8, 180–4), Magnusson (1950:70–85).

74. Det finns inga konkreta belägg för att hembesöken ökade i omfattning vid tjugotalets början; det saknas t.ex. motsvarande uppgifter som om broschyrupplagorna och antalet valmöten. Analysen bygger i stället på främst allmänna genomgångar av kampanjarbetet i Rönblom (1929:194–5, 279–80), Thermænius (1933:152–3) och Håstad (1949:61–3), jfr Lundkvist (1974:160–99). Ett indirekt belägg för hembesökens betydelse är partiernas vana att skriva av röstlängderna. Dessa avskrifter skulle ligga till grund för bl.a. en personlig bearbetning av valmanskåren. Rätten att ta röstlängdsavskrifter lagfästes för övrigt i 1921 års vallag.

75. Om organisationen "Landsföreningen för kvinnornas politiska rösträtt", se Björkenlid (1982). Kvinnorna gavs också undanskymda positioner på valsedlarna. Endast fyra kvinnor tog plats i andra kammaren efter valet (Palme, 1969).

76. DN, SkD, Soc-Dem och SvD juli–september 1921. Socialdemokraternas valtalande omhändertogs i stället av yngre krafter, bl.a. Per Albin Hansson. Nils Edén hade hösten 1920 lämnat sin historieprofessur för att bli landshövding i Stockholms län. Enligt egen utsago skulle han därmed få mindre tid för att "kuska omkring" i landet och hålla politiska föredrag (Johansson, 1980:58–60). Uttalandet antyder att Edén måhända inte var odelat positiv till kampanjturnerandet. Den ledande bondepolitiker som var mest aktiv under valrörelsen var antagligen förstakammarledamoten och professorn Nils Wohlin (Hagård, 1976:67–9, Gerdner, 1946:231). Som ordförande för bondeförbundets riksdagsgrupp fungerade fortfarande Nilsson i Vibberbo. Omdömet om Lindmans kampanjinsats bygger delvis på dennes egna uppgifter. Lindman uppgav själv i Skånska Dagbladet den 22 augusti att han dagen innan hållit sitt 21:a anförande under valrörelsen. Jag har dock bara kunnat identifiera 16 anföranden under samma period.

77. Folkets Dagblad Politiken juli–september 1921. Se även Kilbom (1954:271–7), Höglund (1960:40–61) och Berntson (1972). Ledare för vänstersocialisterna var Ivar Vennerström. Då partiet i början av 1923 återvände till socialdemokraterna har hans kampanjinsats inte specialundersökts. Troligt är att han koncentrerade sitt kampanjarbete till hemtrakterna i Västernorrland, där hans parti var starkt (jfr Ståhlberg, 1936).

78. Omdömet bygger på tidningarnas valbevakning, partiernas valprogram (i Håkansson, 1959a) och debattöversikter i Tingsten (1967a:264–5) och Gerdner (1954:313–22).

79. Om kvinnornas politiska deltagande på 1920-talet, se Tingsten (1937:10–78) och Palme (1969).

80. Försvarsfrågan hade aktualiserats våren 1923 i samband med att en stor utredning lade fram sina förslag. För att minska risken för kraftiga nedskärningar fällde förstakammarhögern tillsammans med liberalerna den sittande socialdemokratiska regeringen. Ernst Trygger bildade en högerregering som våren 1924 lade fram ett kompromissförslag. När propositionen föll stod det klart att försvarsfrågan skulle dominera den kommande valdebatten. Försvarsbeslutet skulle få stora konsekvenser för samhällsutvecklingen. Det handlade om en gammal, dominerande yrkesgrupps framtid. Militären argumenterade med kraft mot nedskärningarna. Flottan menade t.ex. på ett tidigt stadium att en pansarflotta behövdes för eventuella aktioner mot Åland och för offensiva samaktioner med en stormaktsallierad. Även från nedläggningshotade regementsstäder höjdes protester. År 1928 skulle Per Albin Hansson få känna vilka krafter som utmanats med "regementsslakten". Han överfölls då på öppen gata i Stockholm av en besviken underofficer. (I det uppkomna slagsmålet var det dock Per Albin som drog det längsta strået, se t.ex. Swahn, 1942:121–2, Wärenstam, 1970:64–5). Analysen av valdebatten bygger på partiernas valprogram och på en debattöversikt i Tingsten (1967a:274, 1967b:195–200). Om försvarsbeslutet och dess bakgrund, se Wieslander (1966) och Holmén (1985). En pedagogisk skildring av militärens alltmer urholkade samhällsställning är Gustaf Hellströms roman *Snörmakare Lekholm får en idé* (jfr Andersson, 1941). Om sjömilitärens argumentation, se Berge (1987).

81. Till missnöjet med demokratin bidrog att ledande politiker ägnat sig åt vad många uppfattade som taktiska manipulationer. Liberalernas C G Ekman gjorde ett par remarkabla åsiktsbyten, Arvid Lindman fronderade mot högerministären Tryggers kompromisspolitik i försvarsfrågan och Per Albin Hansson såg till att socialdemokraterna avböjde försvarskompromisser från de frisinnade inför valet 1924 (se t.ex. Freeman, 1958, Johansson, 1980, Anderson, 1956, Wieslander, 1966). Högerns och bondeförbundets missnöje med demokrati och partivälde analyseras i Torstendahl (1969). I kommunisternas valprogram tog man öppet avstånd från "parlamentariska småstrider" och från "illusionen att den avgörande striden om makten i samhället äger rum vid valurnorna" (kilbomskommunisterna respektive höglundskommunis-

terna). Dagens Nyheter anslöt sig till stämningsläget med en kallhamrad analys av engagemangsnivån i valmanskåren: "Alldeles överraskande är nog inte häller denna utveckling. I varje fall fanns det från början goda skäl att inte i första taget vänta alltför storartade resultat av demokratiseringen ned till basnivån. Många av dem som då blevo kallade stodo ganska tvekande och oförberedda för de nya uppgifterna. Man kunde inte gärna begära att de i ett slag skulle känna sig hemma i storpolitiken och marschera fram till valskranket med samma säkerhet som de äldre privilegierade" (1924 08 14). Att kvinnorna förväntades ha andra intressen än politik framgår av en annons som tapetfirman *K. Lindén & Co* lät införa någon vecka före valdagen: "Viktigare än valrörelsen är för varje sann kvinna ett vackert hem. Nu är det rätta tillfället inne att för spottstyver pryda hemmet med vackra tapeter" (DN 1924 09 22).

82. Johansson (1980), Rönblom (1929:301–21), Svensson (1972:130–6). Liberalernas splittring föregicks av en folkomröstning rörande införandet av alkoholförbud. Förbudsvännerna förlorade knappt med 899 132 röster mot 925 117 (49 mot 51 procent). Valdeltagandet var 56 procent (Johansson, 1980:92–123). En detalj i sammanhanget är att omröstningen hölls i augusti, vilket ger den associativa bakgrunden till Albert Engströms bekanta affisch "Kräftor Kräva Dessa Drycker!".

83. Zeth Höglund lanserade själv beteckningen "oxkommunister" för den moskvatrogna delen av partiet. Som vanligt var partiledarförhållandena inom kommunistpartiet aningen svåra att överblicka. Karl Kilbom hade ingen formell ledarposition inom skp efter partisprängningen. På partikongressen i november 1924 valdes Nils Flyg till ordförande. Historikern Ernst Josephson menar att det inte var alldeles självklart att betrakta Kilbom som ledare för oppositionen mot Höglund under åren 1921–1924 (1976: 312–5). För att ytterligare komplicera partimönstret använde kilbomarna och höglundarna socialdemokraternas beteckning "arbetarepartiet" överst på sina valsedlar. Uppfriskande partiska memoarskildringar av händelseutvecklingen finns i Höglund (1960:214–84) och Kilbom (1954:283–317). Mer försonliga tongångar anslås i Nerman (1950:318–23). Systematiska analyser är Berntson (1972), Arvidsson (1976) och Lindkvist (1982:36–9) och, framför allt, Josephson (1976).

84. Även liberalernas nye partiledare Eliel Löfgren var tillfrågad men kunde inte ställa upp då han tillsammans med Hjalmar Branting deltog i en NF-konferens i Genève (Svenska Morgonbladet 1924 09 16). Valmötet i Stockholms auditorium den 15:e september kan också betraktas som en förövning till senare tiders *kampanjdebatter*, även om det inte förekom några mer omfattande replikväxlingar mellan talarna. Dagens Nyheter uttryckte sin stora belåtenhet över att partierna tagit detta initiativ för att vitalisera valdebatten (DN 1924 09 16). Se också Torbacke, (1972a:80–1, Rönblom, 1929:345, Scharp, 1959:22–3).

85. SvD juli–september 1924, Anderson (1956:293–4). Animositeten mellan Lindman och Trygger hade intensifierats inför valet. Som tidigare nämnts fronderade Lindman öppet mot Tryggers kompromisspolitik i försvarsfrågan. Lindman såg överhuvudtaget negativt på försöket med en högerministär. Trygger hade redan 1914 kallat sin antagonist "den där lille i andra kammaren" – Lindman mätte drygt 160 centimeter i strumplästen – och händelserna under vårriksdagen gjorde honom inte vänligare stämd. Både Lindman och Trygger hotade vid olika tillfällen under 1924 att avgå (Wieslander, 1966:42–50, Anderson, 1956:283–93, citatet i Nyman, 1957:256). Lindmans valsedelsutdelning rapporteras i Dagens Nyheter (1924 09 20).

86. Den socialdemokratiske riksdagsmannen Edgar Sjödahl berättar om ett av Hjalmar Brantings absolut sista valmöten: "Branting höll inför riksdagsvalet ett tal på Cirkus i Göteborg. Lokalen var fylld till bristningsgränsen, men inte ens hälften hade fått plats. Men det var en trött man som stod i talarstolen, visserligen en och annan slående formulering men mycken innanläsning ur partiprogrammet. Jag var rätt förbluffad. Men Ny Tid skrev att det rådde 'stormande entusiasm, sådan som knappast förekommit på något möte i Göteborg'. Det var riktigt, men det var inte föredraget som applåderades, det var mannen som hyllades. . ." (Sjödahl, 1971:186–7). Omdömet om partiledarnas kampanjinsatser bygger på en genomgång

av Folkets Dagblad, SkD och Soc-Dem juli–september 1924. Se också Höglund (1929b:415–7), Kilbom (1954:307–17), och Bondeförbundet (1949:144–5). En kvantitativ innehållsanalys av pressens valbevakning, gjord av Bertil Björklund, visar att bondeledaren Kälkebo över huvud taget inte apostroferades på ledarsidorna. Däremot omnämndes bondeförbundaren Nils Wohlin, som var handelsminister i Tryggers ministär, vid ett flertal tillfällen (Björklund, 1958). Johan Johansson i Kälkebo övertog ordförandeskapet för bondeförbundets sammanslagna riksdagsgrupp 1922 och för riksorganisationen 1924. Skiftet i riksdagsgruppen mellan Kälkebo och den gamle ordföranden Nilsson i Vibberbo gick inte alldeles smärtfritt. Högermannen Karl Magnusson – som i och för sig var politisk motståndare till bondeförbundet – hävdar att Vibberbo yttrade sig mycket dystert strax före offentliggörandet av ledarskiftet: "Det är med partichefer som med gamla hästar, man skjuter dem" (Magnusson, 1950:124). Inför andrakammarvalet 1924 hamnade Vibberbo på kollisionskurs med partiet i försvarsfrågan och han företog ett uppmärksammat avhopp till de frisinnade (se DN 1924 08 30–09 02, Wieslander, 1966:326, Andersson i Rasjön, 1955:33–4). Då det fristående kommunistpartiet återförenades med socialdemokraterna 1926 har inte Zeth Höglunds kampanjinsats specialanalyserats. Sannolikt bedrev han ett likartat kampanjarbete som Kilbom. Höglund hade bland annat en tung arbetsbörda som redaktör för det på bara någon vecka grundade partiorganet *Den Nya Politiken* (Höglund, 1960:278–328, Josephson, 1976:237–83).

87. DN och Svenska Morgonbladet juli–september 1924, Rönblom (1929:345), Svensson (1972:95) Säfstrand (1957: 418–21), Leche-Löfgren (1959). Nils Edén var själv inställd på att fortsätta som partiledare efter sprängningen 1923 och blev enligt historikern Gösta Johansson (1980:258–66) besviken över att han inte omvaldes. Valet av Eliel Löfgren motiverades med att han var bättre tåld av liberala förbudsvänner och att han därigenom inte stötte bort tänkbara väljare.

88. Resonemanget bygger på Hans-Krister Rönbloms indelning av talartyper i rangtalare, riksdagstalare, lokala talare och resetalare (1929:375–7, se också nedan kapitel 11). För liknande uppfattningar, se Thermænius (1933:146–51) och Håstad (1949:57–9). Om riksdagsmännens kampanjinsatser under olika tidsepoker, se Holmberg och Esaiasson (1988:169–71).

6

Valkampanjerna 1928–1944 – teknikalisering och krig

Från konfrontation till samarbete är en tänkbar karakteristik av samhällsutvecklingen under åren 1928–1944. Perioden började med hårda klasskonflikter där skotten i Ådalen 1931 utgjorde en tragisk kulmen. Den demokratiska styrelseformen var allvarligt ifrågasatt av politiska ytterlighetsriktningar. Vid 1940-talets början tvingade händelserna på världsscenen fram ett ökat samförstånd mellan partierna. Arbetsgivare och fackföreningar hade då sedan några år börjat utveckla nya samarbetsformer.

Åren 1928–1944 var också den tid då Organisations-Sverige började ta form. Socialdemokraterna och Landsorganisationen fortsatte att växa till. På landsbygden effektiviserades böndernas producentföreningar. Även tjänstemännen gick samman i fackföreningar. Organisationsväsendet hade nått utanför de första folkrörelserna.

Kosackvalet 1928

Andrakammarvalet 1928 har gått till historien som *kosackvalet*. Beteckningen lanserades av socialdemokraterna månaderna efter valet. Den syftar på några affischer föreställande skräckinjagande soldater – högst antagligt ryska ockupationssoldater på svensk mark – som högerorganisationen *nationella ungdomsförbundet* lät distribuera inför valet. Affischerna var en del i en synnerligen hård kampanj mot bolsjevism, socialism och sovjetisk dominans som högern bedrev under valrörelsen. "En var som röstar på arbetarepartiet röstar för Moskva", var en jämförelsevis återhållsam paroll i nationella ungdomsförbundets kampanj. Per Albin Hansson skulle

under resten av sitt liv ofta återkomma till vad han kallade högerns hetspropaganda och skrämselmetoder.[1]

Kosackvalets bakgrund med aggressiva affischer är allmänt välkänd. Mindre bekant är måhända att kosackpropagandan sammanföll med en kraftsamling från partierna för att förnya kampanjarbetet. Förnyelsen byggde på utnyttjandet av tekniska innovationer, på åtgärder för att underlätta medborgarnas valdeltagande, på affischeringskampanjer – enbart kosackaffischerna hade en upplaga på 50 000 – samt på en utökad direktagitation med omfattande dörrknackningskampanjer. Valet 1928 kan sägas inleda en ny period i kampanjarbetets historia.[2]

En första teknisk innovation som utnyttjades 1928 var *elektriska högtalare*. Socialdemokraterna och högern inköpte ett antal högtalarförsedda bilar och det förekom också fasta högtalaranläggningar. Även om tekniken var ofullgången – högtalarbilarnas talare var tvungna att sitta kvar i framsätet – så innebar den nya tekniken en väsentligt bättre hörbarhet på valmötena. Tidigare hade talarna enbart haft sina egna röstresurser att lita till. På större möten brukade arrangörerna ställa upp flera talarstolar för att så många som möjligt skulle höra. Det är dock oklart hur många som verkligen kunde uppfatta exempelvis Hjalmar Brantings stämma på socialdemokraternas massmöten. Under åren efter 1928 skulle högtalarna bli allt vanligare. Inför valet 1936 hade elektrisk högtalarförstärkning blivit ett standardinslag vid toppolitikernas mötesframträdanden.[3]

En andra teknisk innovation 1928 var *valfilmen*. Även på detta område visade socialdemokraterna och högern störst aktivitet. Socialdemokraterna sände ut sin valfilm till partidistrikten i hela trettio kopior – naturligtvis rörde det sig om en stumfilm. Tanken med valfilmerna var densamma som legat bakom Röda bilen 1911. Det gällde att med attraktiva kringarrangemang locka väljarna till valmötena. Valfilmerna blev snabbt en storsuccé. De utgjorde ett dominerande inslag i valkampanjerna ända fram till slutet av femtiotalet.[4]

Radion representerar en tredje teknisk innovation i kampanjen 1928. Det nybildade Radiotjänst direktsände den 22 augusti ett interpellationsmöte anordnat av Stockholms fredsförening. På mötet besvarade C G Ekman, Eliel Löfgren och högerrepresentanten Arne Forsell fem på förhand ställda frågor om svensk och inter-

nationell fredspolitik. Enligt planerna skulle också socialdemokraternas nye ledare Per Albin Hansson ha medverkat, men en tillfällig sjukdom gjorde att han nöjde sig med att lämna skriftliga svar för uppläsning.[5]

Interpellationsmötet innebar premiär för Radiotjänsts valbevakning. Det dröjde emellertid till 1932 innan Radiotjänst började arrangera egna valprogram, och det är det senare tillfället som brukar anges som starten för radions valbevakning.[6]

Ytterligare tekniska innovationer som utnyttjades i ökad skala 1928 var *flyget* och *bilen*. Flygplanen användes både för transporter – bland annat gjorde Arvid Lindman en uppmärksammad flygturné till Norrland – och för masspridning av pamfletter.[7]

Bilarna hade en central uppgift på själva valdagen. Partierna vinnlade sig om att ordna bilskjuts till de ännu så länge tämligen fåtaliga vallokalerna. Biltransporterna var ett viktigt led i partiernas förbättrade så kallade *tekniska valarbete*, dvs. åtgärder för att underlätta medborgarnas deltagande i valet. Det gällde framför allt att bearbeta tidigare valskolkare.[8]

Satsningen på bilskjutsar och tekniskt valarbete var ett uttryck för att partierna i ansträngningarna att mobilisera väljarna litade till *direkta kampanjkanaler*. Utöver den sedvanliga mötesverksamheten märktes inför valet 1928 en ökad *husagitation*. Dörrknackningskampanjer hade praktiserats av främst socialdemokraterna och kommunisterna sedan tiotalet, men nu fick fler väljare än tidigare personliga påstötningar av kampanjarbetarna. Särskilt ungdomsförbunden gjorde på detta område betydande insatser.[9]

Av allt att döma hyste partierna stor tilltro till de direkta kampanjkanalernas effektivitet och betydelse. Såväl valkampanjernas upplägggning som uttalanden från partiernas kampanjledare tyder på att valmöten och husagitation nu ansågs vara väl så betydelsefulla kanaler för kampanjarbetet som pressen och det tryckta broschyrmaterialet. Påståendet kan tyckas märkligt med tanke på de indirekta kanalernas stora räckvidd. Men då partiernas kanske viktigaste uppgift var att mobilisera tidigare oengagerade väljarskaror kunde de direkta påverkansmetoderna förväntas vara överlägsna. Socialdemokraterna, bondeförbundet, de frisinnade och kommunisterna hade heller ingen starkare press att lita till.[10]

Partiledarnas ställning som partiernas främsta talesmän blev i de nya mer teknikaliserade valkampanjerna allt mer accentuerad.

Mycket av den skriftliga och muntliga opinionsbildningen knöts till partiledarnas personer. I resonemang som låter märkvärdigt bekanta spårade samtida forskare tendenser till "personifierade" valkampanjer.[11]

De tre huvudkombattanterna bland partiledarna var Per Albin Hansson, C G Ekman och Arvid Lindman. Per Albin Hansson hade efter ett par års interregnum – Hjalmar Branting avled i februari 1925 – fått sin ledarställning officiellt bekräftad på kongressen våren 1928. Per Albin gjorde nu sin första valrörelse som partiordförande. C G Ekman var sedan 1926 statsminister och hade över huvud taget en nyckelposition i tjugotalets speciella vågmästarparlamentarism. Arvid Lindman var den självklare anföraren av högerns offensiv mot den "socialistiska faran".[12]

Per Albin, Ekman och Lindman drev tillsammans upp partiledarkampanjerna till en högre intensitetsnivå än någonsin tidigare. Sammanlagt gjorde Per Albin ett drygt femtiotal framträdanden, Ekman och Lindman tiotalet färre. Per Albin och Ekman inledde sina partiers kampanjer med valmöten första söndagen i juli medan Lindman och högern väntade till slutet av samma månad. Både Per Albin och Lindman gav sig ut på långa kampanjturnéer med framträdande varje dag. Ekman förlade däremot sina flesta valmöten till helgerna. Särskilt Ekman dominerade sitt partis kampanj. Det lilla frisinnade partiet var beroende av Ekmans nyskrivna programtal för att komma med i valdebatten.[13]

En intressant detalj i Ekmans kampanj var att han som förste partiledare gjorde ett par *arbetsplatsbesök*. Under en norrlandsturné inspekterade Ekman två företag i Kalix och Törefors som fått statligt stöd genom hans försorg. Besöken var dock huvudsakligen en del i Ekmans statsministergärning. Det kopplades inte direkt samman med de frisinnades kampanj. Tidningarnas bevakning av händelsen inskränktes till korta notiser.[14]

Partiledarna vid sidan av Per Albin, Ekman och Lindman hade av olika anledningar svårt att göra sig gällande. Hårdast drabbat var bondeförbundet. På hemväg från partiets riksstämma i början av sommaren omkom ordföranden Johan Johansson i Kälkebo vid en tågolycka. Till följd av olyckshändelsen saknade bondeförbundet officiell ledare under valrörelsen. Som främste partirepresentant räknades allmänt den åldrige – han var född 1859 och skulle snart fylla sjuttio – Olof Olsson i Kullenbergstorp. Kullenbergstorps kam-

panjinsats bestod av tiotalet mötesframträdanden i hemlandskapet Skåne. Det tillhörde ovanligheterna att hans inlägg uppmärksammades i den nationella valdebatten.[15]

Liberalernas partiledare Eliel Löfgren bedrev en mycket märklig valkampanj. Löfgrens partikamrater i Stockholm var missnöjda med att han gått med i Ekmans frisinnade regering och vägrade nominera honom som riksdagskandidat. Det hjäpte föga att liberaler från andra delar av landet protesterade mot behandlingen av Löfgren. För att ändå försöka bli återvald organiserade Löfgren en egen kampanj, dock utan att lyckas. Under rådande omständigheter begränsade Löfgren sina kampanjinsatser utanför Stockholm till tiotalet helgframträdanden.[16]

Kommunistledaren Karl Kilbom var fram till mitten av augusti upptagen med Kominterns sjätte världskongress i Moskva. Väl hemkommen höll han under en månads intensivt kampanjarbete femtiotalet mötesanföranden huvudsakligen i hemvalkretsen Stockholm. I Kilboms memoarer antyds bitterhet över att ledande personer som Hugo Sillén och Sven Linderot prioriterade kongressdeltagandet framför kampanjarbetet. Redan året därpå skulle också Sillén och Linderot med stöd av kominternledningen i Moskva organisera en partisprängning. En av anklagelsepunkterna mot kilbomarna gällde deras alltför välvilliga inställning till socialdemokraterna under valrörelsen 1928.[17]

Debattklimatet under valrörelsen 1928 var hårdare än vid sannolikt något annat valtillfälle förutom bondetågsvalet våren 1914. Högern och övriga borgerliga partier varnade för ett ökat sovjetiskt och kommunistiskt inflytande i Sverige. Ernst Wigforss motion om skärpt arvsbeskattning, med de bekanta orden "fattigdomen fördras med jämnmod då den delas av alla", sågs som ett bevis på att socialdemokraterna radikaliserats efter Brantings bortgång. I samma riktning pekade en serie arbetsmarknadskonflikter och de omfattande demonstrationerna mot lagen om kollektivavtal våren 1928. Socialdemokraterna hävdade å sin sida nödvändigheten av ökad rikedomsutjämning och en ändrad arbetslöshetspolitik. I partiets påtagligt radikala valprogram aktualiserades också socialiseringstankarna från tjugotalets början.[18]

Ett dominerande tema i debatten var att socialdemokrater och kommunister gick fram under den gemensamma kartellbeteckningen "arbetarepartiet". Valsamarbetet hade visserligen anor tillbaka

till 1917, men med kommunisternas allt starkare koppling till Moskva betraktades kartellen som extra graverande. I högerns kampanj talades genomgående om "arbetarepartiet", detta för att understryka socialdemokraternas beroende av bolsjevikerna. Per Albin Hansson gav ytterligare bränsle åt debatten genom att i ett valtal hävda tesen "hellre en kommunist än en högerman". På den borgerliga sidan bildade samtliga fyra partier kartell i 13 valkretsar och i resterande 15 kretsar – bondeförbundet och liberalerna ställde inte upp överallt – förekom andra borgerliga partikombinationer. Aldrig tidigare hade skiljelinjen mellan borgerliga och socialistiska partier varit så markerad.[19]

***

Kosackvalet 1928 blev en framgång för framför allt högern som med 29 procents väljarstöd vann 8 nya mandat. Även bondeförbundet och kommunistpartiet gick framåt något (plus fyra respektive tre mandat, 11 och 6 procents väljarstöd). Förlorarna var socialdemokraterna som med fjorton förlorade mandat fick vidkännas sin dittills största valförlust (37 procents väljarstöd).

Valresultatet blev denna gång känt på ett ovanligt tidigt stadium. I stället för att vänta på länsstyrelsens slutgiltiga sammanställning veckorna efter valet företog man nu en preliminär röstsammanräkning direkt i vallokalerna. Genom tidningarnas och radions förmedling kunde de preliminära resultaten offentliggöras timmarna efter vallokalernas stängning. Situationen komplicerades av systemet med skilda valdagar. Innan det samlade resultatet förelåg hade den intresserade måst följa inte mindre än tre valvakor.[20]

Medborgarnas bristande politiska engagemang hade varit ett problem för partierna under de närmast föregående åren. Valet 1928 utgjorde ett trendbrott därvidlag – valdeltagandet ökade från 53 till 67 procent. Det var framför allt landsbygdens befolkning och kvinnorna som i ökad utsträckning besökte vallokalerna.[21]

Med tanke på de djupgående partimotsättningarna var det ingen överraskning att valdeltagandet skulle öka. Tidigare valtillfällen med hetsigt debattklimat – främst tullstridsvalen 1887 och bondetågsvalet 1914 – hade ju medfört ett stegrat politiskt intresse. Men frågan är om inte också partiernas nya teknikaliserade valkampanjer hade varit effektiva. Nästföljande andrakammarval 1932 skulle bli en test på om partierna hade funnit metoder att varaktigt mobilisera väljarna.

Krisvalet 1932

Valrörelsen 1932 utspelades i krisernas tecken. Världsdepressionen efter den amerikanska börskraschen hade nått Sverige mot slutet av 1930. Prisfall, sjunkande export, rekordhög arbetslöshet, ruinerade jordbrukare och våldsamma konfrontationer mellan arbetare, strejkbrytare och ordningsmakt var tydliga tecken på ett samhälle i kris. Krisen tog ny fart efter kreugerkraschen i mars 1932. Finansmagnaten Ivar Kreugers självmord blev en kollektiv chock för svenska folket som höll i sig långt efter valdagen.[22]

Mitt under valrörelsen avslöjades att kreugerkraschen hade partipolitiska dimensioner. Konkursutredarna efter Kreuger upptäckte att finansmannen lämnat ett bidrag på 50 000 kronor till statsminister C G Ekman och frisinnade landsföreningen. Ekman betalade tillbaka pengarna och försäkrade samtidigt att han inte tagit emot ytterligare medel. Nitiska utredare – senare forskning har troliggjort att de drevs av partipolitiska motiv – överbevisade emellertid Ekman om att hans namnteckning fanns på ännu en bidragscheck. Den 6 augusti lämnade Ekman in sin avskedsansökan. Landets statsminister var skandaliserad och tvingad att avgå blott sex veckor före valdagen! Sällan har ett regeringsparti gått till val under så besvärliga omständigheter som de frisinnade gjorde 1932.[23]

Till lycka för de frisinnade drogs även övriga partier in i kreugerkraschen. Högermannen Otto Järte – av många ansedd som Arvid Lindmans kronprins – avsade sig sin riksdagskandidatur sedan det avslöjats att han varit inblandad i hemliga tidningsaffärer med Kreuger. Inom den socialdemokratiska partiledningen oroade man sig för att Per Albin Hansson, Zeth Höglund och Arthur Engberg befunnits vara omnämnda i Kreugers efterlämnade papper. En överraskning var att även Karl Kilbom hade tagit lån av Kreuger för sitt partis räkning. Enligt Kilbom var lånet en gentjänst för att han förmedlat kontakter med Sovjetunionen. Mot bakgrund av den osäkra skuldsituationen var de ledande partirepresentanterna försiktiga med att ta upp affären Ekman i sina valtal. Vad som sades i den okontrollerade buskpropagandan var naturligtvis en annan sak.[24]

Symptomatiskt för tidens djupgående politiska motsättningar var att de partier som ställde upp till val representerade ett bredare ideologiskt spektrum än någonsin tidigare. På den yttersta höger-

kanten hade tillkommit ett nazistiskt parti – Svenska nationalsocialistiska partiet. Sverigenazisterna hade redan väckt uppmärksamhet, bland annat genom ett stort offentligt möte i Stockholm. Inom den socialistiska vänstern hade kommunistpartiet 1929 splittrats för tredje gången. Vid valet 1932 fanns återigen två kommunistiska partier varav det ena anslöt sig till internationalen medan det andra – som inhyste majoriteten av de gamla partimedlemmarna – var fristående från Moskva. Partierna benämndes efter sina ledande personer sillénarna respektive kilbomarna.[25]

Den stora nyheten i opinionsbildningen inför 1932 års val var att Radiotjänst för första gången anordnade ett särskilt *valprogram*. Måndagen den 12 september sändes den närmare tre timmar långa pionjärdiskussionen "Partierna och den ekonomiska krisen". Lyssnarna fick sig till livs en manuskriptbundnare debatt än vad vi numera är vana vid. Varje deltagare höll ett femton minuters inledningsanförande och gavs sedan rätten till ett par längre repliker om 5–7 minuter. För att polera diskussionen hade manuskripten till inledningsanförandena distribuerats i förväg. Radiotjänst förbehöll sig också rätten att utse debattdeltagarna. Man valde sex framstående partirepresentanter, dock ej partiledarna: John Bergvall (liberalerna), Ture Nerman (kilbomskommunisterna), Axel Pehrsson i Bramstorp (bondeförbundet), Ernst Wigforss (socialdemokraterna), Nils Wohlin (högern) och Ivar Österström (frisinnade). Sillénkommunisterna ansågs med sin samhällsomstörtande politik och utländska beroende vara diskvalificerade från deltagande. Formellt motiverades beslutet med att partiet saknade riksdagsrepresentation.[26]

Det är självfallet svårt att säga något bestämt om radiosändningens betydelse för valresultatet. Potentialen fanns för ett kraftigt genomslag. Vid trettiotalets början hade 600 000 hushåll löst radiolicens. Ture Nerman har också berättat om en uppmärksamhetseffekt för honom personligen – hans attraktionskraft som föredragshållare ökade markant månaderna efter debatten. Det är dock knappast troligt att premiärdebatten fick några större konsekvenser för valresultatet. Åtminstone handlade tidningskommentarerna efteråt mest om att programmet varit nyttigt ur upplysningssynpnkt. Några förhoppningar – eller farhågor – om att väljarna låtit sig påverkas i sitt röstningsbeslut framfördes inte. Radion uppfattades ännu så länge som blott ett komplement till de traditionella kampanjkanalerna.[27]

Vid sidan av radiodebatten bedrev partierna sina kampanjer efter mönstret från 1928. Valkampanjen 1932 bekräftade att kampanjarbetet både teknikaliserats och intensifierats: Valfilmen utnyttjades i ökad utsträckning, satsningen på direkta kampanjkanaler fortsatte, bilskjutsarna till vallokalerna blev fler och valaffischerna ökade i antal.[28]

Ett belägg för att partierna verkligen hittat en effektiv form för kampanjarbetet finns i statistiken över valdeltagandet. Nivån från det intensiva kosackvalet 1928 behölls och t o m höjdes något 1932 –till 69 procents valdeltagande (plus 2 procentenheter). I absoluta tal innebar det att partierna dragit upp 700 000 svenska män och kvinnor från sofflocket jämfört med de första demokratiska valen i början av tjugotalet.[29]

Så här långt har framhållits att mötesverksamheten hade en fundamental ställning i valkampanjerna, men det finns också anledning kommentera partiernas olika *möteskulturer*. Edvard Thermænius pekar i läroboken *Sveriges politiska partier* – för övrigt den första boken i sitt slag – på flera intressanta skillnader i partiernas hållning till valmötena under början av trettiotalet.[30]

Socialdemokraterna intog en särställning framför övriga partier. I större städer ordnades kvartersmöten, stadsmöten och ett eller ett par större friluftsmöten. Utanför städerna ordnades möten i de allra flesta byar och samhällen samt naturligtvis i småstäder, köpingar och industrisamhällen. Högern hade tidigare huvudsakligen hållit mindre interna möten, men under påverkan från ungdomsförbundet hade valmötena blivit öppnare. Bondeförbundets speciella mötesform var sommarting på kända festplatser där det politiska budskapet blandades med marknadsfestligheter. Dessutom hölls många mindre möten, ofta i hemmiljö. De frisinnade och liberalerna höll färre och mindre spektakulära möten än övriga partier. Kommunisterna, slutligen, anordnade förhållandevis många valmöten, ofta i kombination med demonstrationståg. Störst vikt fästes dock vid små, slutna arbetsplatsmöten.[31]

Arvid Lindman svarade för den mest uppmärksammade *partiledarkampanjen* 1932. Den sjuttioårige Lindman satte med 95 mötesanföranden på 90 orter från översta Norrland till södra Skåne svenskt rekord i kampanjarbete. Särskilt anmärkningsvärt var att Lindman under sina "ilmarscher" runt landet ofta färdades med flygplan.[32]

Även Per Albin Hansson bedrev ett intensivt kampanjarbete 1932. Med drygt femtiotalet mötesframträdanden låg han i paritet med sin föregående kampanj. Kanske mer anmärkningsvärt var att bondeförbundet fick en ledare som märktes i den nationella debatten. Den nygamle partiledaren Olsson i Kullenbergstorp gjorde visserligen mindre än tiotalet mötesframträdanden, men han blev för ovanlighetens skull apostroferad av de andra partiledarna. Under valrörelsen framträdde Kullenbergstorp för första gången utanför Skåne, närmare bestämt i Stora Skedvi i Dalarna.[33]

Ledningen för kominternkommunisterna delades mellan Hugo Sillén och partiordföranden Sven Linderot. Under valrörelsen gjordes en arbetsdelning mellan dem. Linderot ägnade sig helt åt att organisera partiets kampanj i Göteborg, där möjligheterna till framgångar ansågs särskilt goda. Hugo Sillén bedrev ett traditionellt kampanjarbete med ett fyrtiotal mötesanföranden runtom i landet.[34]

Det gamla liberala blocket i svensk politik genomlevde sommaren 1932 en besvärlig ledarsituation. De frisinnades problem har redan berörts. C G Ekman började partiets kampanj i mitten av juli men tvingades av nämnda skäl ge upp strax därefter. Ekmans plats som regeringschef övertogs av finansminister Felix Hamrin. Hamrin betraktades också som främste talesman för de frisinnade under valrörelsen. En extra svårighet var att Hamrin efter en intern uppgörelse med Ekman beslutat att enbart framträda i hemlänet Jönköping, och det var nu ont om tid att ändra planerna. Till slut gjorde Hamrin drygt tiotalet mötesframträdanden, de allra flesta förlagda till Jönköpings-bygden.[35]

Det liberala partiets ledarkris var akut alltsedan Eliel Löfgrens utslagning ur andra kammaren 1928. Löfgren fick visserligen snabbt en förstakammarplats men han beslutade ändå att fråträda ledarskapet. Ernst Lyberg upprätthöll partiledarposten till landsmötet i juni 1932, men avsade sig sedan uppdraget. På ett möte med partiets verkställande utskott valdes juristprofessorn Martin Fehr till ordförande. Valet av Fehr skulle dock hållas hemligt tills vidare och kom heller aldrig att offentliggöras. Först efter valet utsågs Karl Andersson till ny officiell ordförande för riksorganisationen. Under valrörelsen saknade liberalerna auktoriserad talesman och ledarperson.[36]

Det torde vid det här laget stå klart att *mötesanföranden* var huvudingrediensen i partiledarnas kampanjinsatser. De många an-

förandena ställde krav på talarmässig variationsförmåga. Partiledarnas vanligaste lösning på variationsproblemet hade under 1900-talets början varit att presentera ett fräscht programtal vid ett helgframträdande, och att sedan under en tid upprepa samma tal. Tidningarna refererade talet första gången det hölls, ofta in extenso, men nöjde sig därefter med korta meddelanden om att partiledaren vid det och det tillfället upprepat talet från den och den platsen. För förnyad uppmärksamhet i pressen krävdes ett nytt programtal.[37]

Vid trettiotalets början hade partiledarna utvecklat metoder för att underlätta mötestalandet och samtidigt få ökad uppmärksamhet i pressen. I stället för att tillsända telegrambyråerna *hela* tal för publicering lämnades kortare *utdrag*. Genom att ha färdigskrivna avsnitt om aktuella politiska problem, variera sammansättningen av avsnitten och tillsända tidningarna ett avsnitt i taget kunde partiledarna leverera till synes nya tal och dessutom få kontinuerlig bevakning i pressen. Resultatet blev fler och kortare tidningsreferat än under 1900-talets början. Tekniken innebar samtidigt en anpassning till tidningarnas nya redigeringsprinciper med tydliga rubriker, fler reportage, kortare artiklar och fler bilder.[38]

Valet 1932 brukar räknas som ett av de politiskt mest betydelsefulla under 1900-talet. Anledningen därtill är naturligtvis att valutgången lade grunden till socialdemokraternas långa regeringsinnehav. *Valdebatten* 1932 gav dock inga starkare indikatorer på ett bestående systemskifte. Socialdemokraternas krisprogram hade inte den centrala ställning i debatten som kunde förväntas med tanke på den senare händelseutvecklingen. Den sannolikt största enskilda stridsfrågan gällde istället *tullpolitiken*. Skiljelinjen gick här mellan å ena sidan bondeförbund och höger (tullvänner) och å andra sidan socialdemokrater, liberaler och kommunister (frihandlare). Ett annat utmärkande drag för valdebatten var den hårda kampen om landsbygdens och den jordbrukande befolkningens röster. Inte minst gick socialdemokraterna till offensiv för att öka sitt stöd bland lantarbetarna.[39]

***

Krisvalet 1932 blev inte den katastrof för de frisinnade som partiledningen fruktat. Förlusten av 8 mandat (minus 3 procentenheters väljarstöd) var visserligen kännbar, men med tanke på omständigheterna kunde det ha gått ännu värre. De största absoluta för-

lusterna gjorde istället högern. Partiet förlorade 15 mandat och gjorde med 24 procents väljarstöd sitt dittills sämsta val (minus 6 procentenheter). Högern förlorade framför allt landsbygdsväljare till bondeförbundet, som gjorde en kraftig framryckning (plus 3 procentenheter). Valets stora vinnare var socialdemokraterna som med råge hämtade igen förlusten från 1928 (42 procents väljarstöd, plus 5 enheter). En mandatvinst i fyrstadskretsen togs för övrigt av en blivande partiledare och statsminister – Tage Erlander.

Kommunistpartierna gjorde ett förhållandevis bra val. Trots partisplittringen ökade den sammanlagda röstandelen till 8 procent (plus 2). Störst väljarstöd hade kilbomarna (5 procent och 6 mandat), medan de kominternanslutna sillénarna samlade något färre röster (3 procent och 2 mandat). Valresultatet innebar att det för första gången fanns en socialistisk majoritet i valmanskåren.

Nationalsocialisterna kunde i sitt första andrakammarval inte tillgodoräkna sig något starkare folkligt stöd; partiet fick sammanlagt 15 000 röster (0,6 procent). En styv tredjedel av rösterna kom dock från en enda valkrets, nämligen Göteborg. I landets näst största stad stöddes nazisterna av mer än var tjugonde röstande medborgare (6 procent).

Per Albin-valet 1936

Valet 1936 var det första som föregicks av en utpräglat tillbakablickande valdebatt. Socialdemokraterna ägnade sin kampanj åt att berätta om den framgångsrika krispolitik som bedrivits av Per Albin Hanssons regering fram till sommaren 1936. Bostäder, broar, hamnanläggningar, elektrifierade järnvägar och tusentals nygrundade arbetarsmåbruk var synbara belägg för en effektiv regeringskonst. Övriga partier reagerade mot socialdemokraternas historieskrivning. Det påpekades att även andra varit med om krispolitiken, att konjunkturförbättringarna inte berodde på regeringens åtgärder och att landets ekonomi var svagare än vad socialdemokraterna gjorde gällande. Som debatten utvecklade sig hamnade socialdemokraterna i centrum för både vänster- och högerpartiernas kritik.[40]

I socialdemokraternas kampanj ingick en systematisk satsning på partiledarens *person*. Med huvudparollen "Per Albin igen" lanserades partiordföranden som landsfader och personlig garant för den

nya välfärdspolitiken. Ett led i personsatsningen var att göra Per Albin till huvudmotivet på ett par valaffischer. Aldrig tidigare hade en partiledare till den grad fått symbolisera sitt partis politik.[41]

Vad beträffar valdebattens innehåll fanns inte någon enskild dominerande sakfråga. Näringspolitiken och jordbrukspolitik var naturligtvis framträdande diskussionsämnen. Socialdemokraterna sammanfattade sin satsning på sociala reformer och sysselsättningsskapande åtgärder under beteckningen "välfärdspolitik". Högern, folkpartiet och kommunistpartierna talade gärna i ideologiska termer om socialismens för- och nackdelar. Försvarsfrågan hade efter en uppgörelse mellan de borgerliga partierna fått en lösning under våren 1936, men den ägnades ändå utrymme i framför allt högerns valprogram.[42]

Mandatperioden 1932–1936 hade inneburit betydande förändringar på politikens utbudssida. *Samtliga* partier genomgick organisatoriska och ideologiska förändringar. Vad ingen kunde veta var att ett stabilt fempartisystem nu höll på att etableras.[43]

Högern tog ett viktigt steg mot enande när första och andra kammarens riksdagspartier slogs samman i januari 1935. Med bildandet av en enhetlig riksdagshöger försvann de sista resterna av äldre tiders kammaruppdelning.[44]

Det fanns emellertid även splittringstendenser inom högern. Under inflytande av händelserna på kontinenten propagerade ungdomsförbundet för en skärpt kampinställning mot bolsjevism och klasspolitik och för ett ideologiskt nytänkande i nationalsocialistisk riktning. År 1934 kom det till öppen brytning. Det nya partiet *nationella förbundet* fick med sig tre andrakammarledamöter från högern, och var därigenom representerat i riksdagen.[45]

Liberalerna och de frisinnade återförenades efter segdragna förhandlingar i augusti 1934 som *folkpartiet*. Den nya partibildningen bröt ideologiskt med den gamla liberala vänstertraditionen genom att i första hand söka samarbete med övriga borgerliga partier. Bondeförbundet gick motsatt väg och närmade sig socialdemokraterna. Krisuppgörelsen 1933 innebar ett radikalt – och för till och med partiledaren Kullenbergstorp ett fullständigt oväntat – brott mot partiets tidigare nejsägande "lurpassningstaktik". Den nya aktiva mellanpositionen i politiken fullföljdes när bondeförbundet ensamt bildade regering i juni 1936.[46]

Socialdemokraterna hade sedan länge haft problem med en stark

vänsteropposition inom göteborgsavdelningen. Det händelserika året 1934 blev krisen akut. Under stor offentlig uppståndelse uteslöts vänstergruppen ur partiet. Den oppositionella fraktionen, som leddes av Albin Ström, gick snart samman med kilbomskommunisterna. För att underlätta sammanslagningen, och för att markera distans till kominternkommunisterna, fick den nya partibildningen namnet *socialistiska partiet* (arbetarnas och jordbrukarnas förbund).[47]

Hur partiernas *kartellbildningar* skulle utformas var alltid en kontroversiell fråga inför riksdagsvalen. För att öka representativiteten i mandatfördelningen – den använda d'Hondtska valmetoden gynnade stora partier – brukade närstående partier använda en gemensam huvudbeteckning på valsedlarna. Inför valet 1936 fick partierna ta hänsyn till ett nytt moment under kartellförhandlingarna. I syfte att stoppa ovälkommet samarbete blev det för första gången möjligt att skydda en partibeteckning hos myndigheterna. Bakgrunden till lagändringen var givetvis högerns attacker mot socialdemokraternas kartell med kommunistpartiet vid kosackvalet 1928.[48]

Lagen om registrering av kartellbeteckning gav socialdemokraterna ensamrätt till namnet "Arbetarepartiet". I övrigt märktes inga större förändringar i partiernas samarbete. Två eller flera borgerliga partier samverkade i de flesta valkretsar. En nyhet var att kommunisterna och socialistiska partiet enades om kartellbeteckningen "Det arbetande folket". Fyra år tidigare hade kominternkommunisterna avvisat allt samarbete och i stället gått fram under beteckningen "Klass mot klass".[49]

Kampanjarbetet ökade återigen i omfattning inför valet 1936. Partierna ordnade fler filmvisningar, mobiliserade ökat antal kampanjarbetare och byggde ut affischeringen ytterligare. Kostnaderna för valkampanjerna var 1936 större än någonsin tidigare.[50]

Den största nyheten gällde radions valbevaknng. Efter det positiva bemötandet av valdebatten 1932, och ännu en lyckad avslutningsdebatt inför 1934 års kommunalval, vågade Radiotjänst låta partierna framträda i enskilda *presentationsprogram*. Ledarna för de fem största partierna fick hålla var sitt radioföredrag på 40 minuter. På torsdagen inför valdagen sändes också den numera sedvanliga avslutningsdebatten. Deltagare var denna gång partiledarna plus ytterligare en representant för varje parti.[51]

Avslutningsdebatten var utformad på ett likartat sätt som 1932.

Först femton minuters inledningsanföranden, därefter långa replikrundor om 5–7 minuter. För en nutida lyssnare – programmet finns bevarat i radions ljudarkiv – är debattempot påfallande lågt.

Radions valprogram innebar att partiledarna fick ett ökat ansvar för opinionsbildningen. Som nämnts hade Per Albin Hanssons person även i övrigt en central plats i socialdemokraternas kampanj. Per Albins egen kampanjinsats bestod, utöver valprogrammen, av ett trettiotal mötesframträdanden. Per Albin gav sig denna gång inte ut på sammanhängande talarturnéer. Under vardagarna gjorde han endast punktvisa framträdanden.[52]

De borgerliga partierna hade alla nyblivna ledare vid valet 1936. För bondeförbundets del hade Axel Pehrsson i Bramstorp år 1934 tagit över det officiella ledarskapet. Det *reella* ledarskiftet hade genomförts redan i samband med krisuppgörelsen året innan. Efter en intern uppgörelse ställdes Olof Olsson i Kullenbergstorp åt sidan vid förhandlingarna med socialdemokraterna.[53]

Folkpartiets ledarsituation var något oklar vid bildandet 1934. Både Felix Hamrin och Ola Jeppsson kunde som ordförande för rikspartiets förtroenderåd respektive verkställande utskott göra anspråk på ledarposten. Först i början av 1935 klarnade situationen när Gustaf Andersson i Rasjön utsågs till riksdagspartiets ledare. Valet av Rasjön ansågs vara en politisk markering gentemot den mer vänsterinriktade Jeppsson.[54]

Inom högern hade Arvid Lindman efter mer än tjugo års partiledarskap beslutat sig för att avgå. Partiledarskiftet drog emellertid ut på tiden, vilket väckte irritation från bland annat företagarhåll. Sommaren 1935 valdes till slut ekonomiprofessorn Gösta Bagge till ny ordförande.[55]

Av de tre partiledarna bedrev Axel Pehrsson i Bramstorp det principiellt intressantaste kampanjarbetet. Som statsminister höll Bramstorp möten och anföranden under i stort sett varje helg från slutet av juni till den nu för hela landet gemensamma valdagen den 17 september, och han kompletterade dessutom med enstaka framträdanden under vardagarna. Med sammanlagt ett trettiotal mötesanföranden visade Bramstorp att bondeförbundet fått ett ledarskap fullt jämförbart med övriga partiers.[56]

Högerledaren Gösta Bagge försökte inte göra efter sin företrädares omfattande kampanjinsatser. I stället för Lindmans långa kampanjresor föredrog Bagge, med undantag för en kortare Norrlands-

turné, att framträda på helgerna med stora programtal. Sammanlagt höll Gösta Bagge i sin kampanjdebut ett trettiotal möten och anföranden. Folkpartiledaren Gustaf Andersson i Rasjön valde en liknande kampanjuppläggning.[57]

Inom det kominternanslutna kommunistpartiet hade Sven Linderots ledarställning blivit mer framträdande. Han stod som representant för partiets nya folkfrontspolitik medan Hugo Sillén i högre grad förknippades med den tidigare ultravänsterpolitiken. Under valrörelsen var Sillén den mest aktive med ett trettiotal mötesanföranden runtom i landet. Linderot nöjde sig med tjugotalet framträdanden i Stockholmstrakten.[58]

***

Per Albin-valet 1936 – namnet syftar på den första personcentrerade kampanjen – hade en stor segrare och en ännu större förlorare. Per Albin Hansson och socialdemokraterna fick gensvar för sin välfärdspolitik och ökade sitt väljarstöd med 4 procentenheter till sammanlagt 46 procent. För Gösta Bagge och högern blev valet däremot ett svårt bakslag. Partiet tappade 6 procentenheter jämfört med föregående andrakammarval och samlade nu för första gången mindre än en femtedel av rösterna (18 procent). Avståndet till de båda övriga borgerliga partierna minskade snabbt (bondeförbundet och folkpartiet fick efter smärre ökningar 14 respektive 13 procents väljarstöd).

Inom den radikalaste vänstern gjorde kominternkommunisterna med sin nya samarbetsinriktade folkfrontspolitik en viss uppryckning (3 procents väljarstöd och 5 mandat). Socialistiska partiet var dock fortfarande aningen större (4 procents väljarstöd och 6 mandat).

Socialdemokraternas framryckning skedde parallellt med en mobilisering av valmanskåren. För tredje andrakammarvalet i rad ökade andelen väljare som utnyttjade sin rösträtt – denna gång från 69 till 74 procent. Det är ingen djärv gissning att partiernas kampanjinsatser medverkat till att väcka medborgarnas politiska intresse. Det finns också anledning att erinra om en annan omständighet. Socialdemokraternas expansiva politik öppnade vägen för ett reformarbete som kunde förväntas vinna väljarnas gillande. Ur elektoral synvinkel hade regeringsinnehavet blivit avgjort intressantare än under krisåren på tjugotalet.[59]

Samlingsvalet 1940

Andrakammarvalet 1940 var det tredje som ägde rum under brinnande världskrig. Till skillnad från de båda tidigare krigsvalen 1914 och 1917 hade striderna denna gång nått fram till Sveriges gränser. Sovjets vinterkrig med Finland, Tysklands chockartade ockupation av Norge och Danmark i april 1940 samt tyskarnas därpå följande krav på trupptransiteringar försatte Sverige i en utsatt position.

En första åtgärd i samband med krigshotet hade varit att bilda en samlingsregering med representanter för de fyra största partierna. Under våren och sommaren 1940 diskuterades om man också borde skjuta upp det kommande andrakammarvalet, eller om regeringspartierna åtminstone skulle gå fram med gemensamma valsedlar. Till slut bestämdes att andrakammarvalet skulle hållas som planerat den 15 september, men att partierna skulle iaktta återhållsamhet med kampanjerna.[60]

Partierna tvingades inför valet balansera kraven på enighet och profilering. Nationens samhörighet fick inte äventyras, samtidigt som det var viktigt att göra ett bra valresultat. Socialdemokraterna och högern hade varit mest negativa till förslaget om gemensamma vallistor. Båda partierna syntes också stå väl rustade inför valet. Högern hade under hela trettiotalet propagerat för ett stärkt försvar och kunde nu sägas ha fått rätt gentemot övriga partier. Socialdemokraterna hade i statsminister Per Albin Hansson en symbol för trygghet och nationell samling. Folkpartiet och bondeförbundet saknade motsvarande opinionsmässiga tillgångar.[61]

Med de givna förutsättningarna formades valdebatten 1940 till något av en tävling i *trovärdighet*. Regeringspartierna försökte framställa sig som framgångsrika neutralitetsbevarare och undvek att föra fram skiljande sakfrågor. Socialdemokraternas kampanj var hårt centrerad kring Per Albins person. Typiskt är att den mest spridda valaffischen saknade partibeteckning. Där fanns enbart en bild på statsministern och texten "En fast kurs med folkets förtroende". I högerns valprogram betonades att partiets grundprinciper med ett starkt försvar och nationell samling nu var aktuellare än någonsin. Bondeförbundet hade det utförligaste programmet; huvudparten av utrymmet ägnades åt önskvärda stödåtgärder för landsbygdens folk. Kommunistpartiet stod ensamt utanför gemenskapen. Partiet förespråkade en *minskning* av försvarskostnaderna.

I stället skulle försvarsviljan stärkas genom sociala reformer för de sämst ställda.[62]

Ett genomgående tema i debatten var vikten av ett högt *valdeltagande*. Särskilt socialdemokraterna och Per Albin Hansson personligen betraktade det som angelägt att få ett förtroendevotum från medborgarna. "Likgiltighet för valet kan tolkas som likgiltighet för de höga värden Sveriges folk har att vårda och värna", hette det karakteristiskt mot slutet av socialdemokraternas valprogram.[63]

Partiställningen hade 1940 stabiliserats och förenklats. På den ideologiska högerkanten hade samtliga partibildningar, inklusive nationella förbundet, marginaliserats i samband med valet 1936. Året därpå splittrades socialistiska partiet. Karl Kilbom, Ture Nerman och ytterligare två riksdagsmän gick över till socialdemokraterna. Nils Flyg satt kvar i riksdagen, men hans allt tyskvänligare politik saknade organisatorisk och opinionsmässig förankring.[64]

Kominternkommunisterna var det enda fungerande partiet utanför samlingsregeringen. Partiet hade dock små möjligheter att bedriva opinionsbildning. Med hänvisning till rikets säkerhet – särskilt vinterkriget hade aktualiserat den kommunistiska lojalitetskonflikten mellan fosterlandet och Sovjetunionen – var partiet strängt övervakat av polis och myndigheter.[65]

Partiernas kampanjinsatser 1940 var mindre omfattande än under trettiotalet. Det märktes bland annat i flödet av tryckt valmaterial. Socialdemokraternas huvudaffischer trycktes i drygt 100 000 exemplar jämfört med 600 000 vid valet 1936. Grundstommen i valkampanjerna var annars den traditionella med tidningsrapportering, filmer och mötesverksamhet. Till en del berodde de begränsade kampanjinsatserna på partiernas självpålagda återhållsamhet, men även den rådande bristsituationen med ransoneringar av motorbränsle och många militärinkallade kampanjarbetare hade sin betydelse.[66]

Det återhållna kampanjarbetet märktes också i *radions valprogram*. Etersändningarna inskränktes till en timslång presentationsstund för var och en av regeringspartiernas ledare. Avslutningsdebatten blev under rådande förhållanden inställd. Mot bakgrund av den nationella samlingen bedömdes det som olämpligt att låta regeringspartierna konfronteras i en direktdiskussion.

Partiledarnas kampanjinsatser följde det allmänna mönstret med en minskad intensitet. Samlingsregeringens fyra partiledare var upptagna med ministerarbete och tvingades förlägga de flesta kampanj-

framträdandena till helgerna. Statsminister Per Albin Hansson var mest aktiv med drygt tjugotalet mötesanföranden mellan 7 juli och 13 september.[67]

Inom kommunistpartiet hade Sven Linderot nu stigit fram som odiskutabel ledare. Hans kampanjinsats 1940 präglades av partiets isolerade och övervakade position. Enligt partiorganet Ny Dag höll Linderot endast fyra offentliga anföranden under valrörelsen. Att han eller någon annan kommunistrepresentant skulle få framträda i radio var fullständigt uteslutet.[68]

***

Utgången av *samlingsvalet 1940* kan betraktas som ett förtroendevotum för statsminister Per Albin Hansson. Socialdemokraterna fick med 54 procent av rösterna och 134 mandat absolut majoritet i både valmanskår och riksdag (en ökning med 8 procentenheter och 22 mandat sedan 1936). Mandatvinsterna hämtades från samtliga övriga partier, men framför allt från bondeförbundet som tappade 8 mandat. Högern och folkpartiet gjorde mindre förluster (minus 2 respektive 4 mandat). Kommunisterna gjorde med 4 procents väljarstöd ett förhållandevis starkt val; trots partiets isolering hade stödet ökat med ett par tiondels procent. Med tanke på att socialistiska partiet försvunnit sedan föregående val framstår dock resultatet som mindre lysande. Den *samlade* revolutionära vänstern hade halverats på bara fyra år.

Vad hände då med valdeltagandet? Fick samlingsregeringen den åsyftade folkliga bekräftelsen? På lördagen innan valet tillät sig den hårdföre justitieministern och bondeförbundaren K G Westman en dagboksförhoppning om tjänlig väderlek, ”ty demokratin är en statsform, som inte tål regn på valdagen. Då sjunker böndernas valdeltagande.” Westman blev bönhörd. Valdagen var varm och solig över stora delar av landet. Medborgarna gick också och röstade i stor utsträckning. Valdeltagandet på 70 procent var den näst högsta siffran någonsin (om också en betydande nedgång jämfört med 1936). Om medborgarandan hade klarat även dåligt väder får vara osagt.[69]

Framtidsvalet 1944

Inför andrakammarvalet hösten 1944 började förhållandena återgå till det normala. Kriget hade tagit en vändning som minskade risken för invasionsförsök. Samlingsregeringen satt kvar, men det hindrade inte partierna från att bedriva sina kampanjer i vanlig ordning.

Det var i flera avseenden vitaliserade och framtidssiktande partier som gick till val 1944. Socialdemokraterna och fackföreningsrörelsen lade månaderna före valet fram ett gemensamt program för framtidens Sverige. Folkpartiets motsvarighet till arbetarrörelsens framtidsprogram gavs namnet "Efterkrigstidens samhälle". I bondeförbundets framtidsplanering ingick ett namnbyte till "landsbygdspartiet bondeförbundet". Det nya namnet skulle bana vägen för ett breddat väljarunderlag.[70]

Kommunistpartiet hade 1943 lanserat en ny, nationell och mer samarbetsinriktad politik. Symptomatiskt för enhetspolitiken var att partiet anslöt sig till arbetarrörelsens efterkrigsprogram. På bara två år hade kommunisterna blivit ett parti att räkna med i väljarsammanhang. Inte minst Röda arméns framgångar bidrog till att stärka partiets anseende.[71]

Valdebatten kom att handla om både framtiden och det förflutna. Regeringspartierna ville i första hand diskutera framtidsfrågor. Arbetarrörelsens efterkrigsprogram är ett exempel på framåtblickande debattämnen. Kommunisterna var däremot intresserade av att diskutera den gångna mandatperiodens politik. Som enda parti utanför regeringen kunde kommunisterna lyfta fram dyrtider, lönestopp, sänkt levnadsstandard och regeringens censurpolitik. "De rika har blivit rikare och de fattiga har blivit fattigare", löd en huvudparoll i kommunistpartiets kampanj.[72]

Innehållsliga huvudteman i valdebatten 1944 var *socialpolitik* – både socialdemokraterna och folkpartiet utlovade reformer för framför allt pensionärer och barnfamiljer –, *ekonomisk politik* – hur mycket statligt inflytande behövdes i framtidens ekonomi? – och *sysselsättning*. Som vanligt ägnade partierna också stor uppmärksamhet åt *jordbruksfrågor*. Slutligen hade frågor om *levnadsstandard* en framträdande plats i kommunistpartiets misstroendekampanj mot samlingsregeringen.[73]

Partiernas kampanjer inför valet var nog så omfattande. Av den tidigare återhållsamheten märktes intet. Det mest uppmärksamma-

de inslaget i kampanjarbetet var att socialdemokraterna började *annonsera i veckopressen*. Annonser i dagstidningarna hade visserligen förekommit sedan 1800-talet, men socialdemokraternas annonskampanj rörde ett tidigare outnyttjat medium och var dessutom den dittills dyraste. De övriga partierna kritiserade tilltaget för att bryta mot etiska överenskommelser om begränsningar i opinionsbildningen. Socialdemokraterna själva såg annonseringen som ett sätt att nå ut till nya väljargrupper. Särskilt tjänstemännen och den växande medelklassen ansågs svåra att kontakta via de vanliga kampanjkanalerna.[74]

Den intressantaste utvecklingen av opinionsbildningen under världskriget var annars att *radion* fick ett definitivt genombrott som politiskt massmedium. Statsminister Per Albin Hanssons radiotal till nationen ansågs ha demonstrerat etermediets överlägsna betydelse och effektivitet som opinionsbildningskanal. Ännu så länge upprätthöll dock radioledningen restriktionerna för den specifika *valbevakningen*. Avslutningsdebatten ställdes in även denna gång och tanken att radion skulle nyhetsbevaka valrörelserna var fullständigt främmande.[75]

Även politikernas *presskontakter* hade utvecklats under kriget. För att kontrollera tidningarnas utrikespolitiska rapportering tillämpade samlingsregeringen ett komplicerat system av censur och information. Principiellt intressantast för den framtida politiska opinionsbildningen var regeringens återkommande *presskonferenser*. Chefredaktörerna för de största och pålitligaste tidningarna samlades regelbundet till konferenser där regeringen informerade om den förda utrikespolitiken. Liknande presskontakter hade visserligen förekommit redan under unionskrisen 1905, men aldrig lika ofta och med företrädare för samtliga partier utom för kommunisterna. Presskonferenserna gav de ledande politikerna tillfälle att kommunicera med tidningar av olika partifärg och bidrog därigenom till att luckra upp den traditionellt starka partipressen.[76]

Det måste poängteras att andra världskrigets presskonferenser skilde sig betydligt från dagens ibland frispråkiga tillställningar. Endast en utvald skara chefredaktörer ägde tillträde, och utrymmet för kritiska frågor var begränsat. Att kalla till offentlig presskonferens för att presentera exempelvis ett valutspel ingick inte i politikernas handlingsmönster. Offentliggörandet av krisuppgörelsen mellan socialdemokraterna och bondeförbundet 1933 illustrerar

skillnaden mellan förr och nu i presskontakterna. Per Albin Hansson gick personligen upp till TT-referenten på riksdagsläktaren med en kommuniké för uppläsning i de sena radionyheterna. Något tillfälle för journalisterna att ställa frågor om den sensationella nyheten gavs inte.[77]

Partiledarnas kampanjarbete började mot slutet av kriget att bli något mer varierat än tidigare. Att presentera partiet i ett radioanförande var numera en etablerad framträdandeform. Axel Pehrsson-Bramstorp och Per Albin Hansson bröt dessutom vid ytterligare tillfällen mot sedvanan att enbart hålla mötesanföranden. Bramstorp invigde en lantbruksutställning och ett experimentjordbruk medan Per Albin öppnade en välgörenhetsgala för franska flyktingbarn. En annan förändring var att partiledarna oftare framträdde inför olika specialpubliker och inte enbart inför partimedlemmar och allmänheten som helhet. Per Albin inledde t.ex. 1944 en tradition att socialdemokratiska partiledare alltid skall framträda på en fackföreningskongress under valrörelserna.[78]

Omfattningen av partiledarnas kampanjinsats 1944 var större än 1940 men något mindre än under mellankrigstiden. Under mellankrigstiden hade partiledarna inlett sina kampanjer en söndag tidigt i juli för att sedan fortsätta med helgframträdanden till början av augusti, då det mer intensiva kampanjarbetet påbörjades. Inför 1940 års val gjorde partiledarna färre framträdanden än vanligt under högsommaren och kampanjarbetet intensifierades först under de avslutande två veckorna. Valet 1944 innebar delvis en återgång till det tidigare mönstret. Kampanjerna inleddes sent, men från mitten av augusti gjorde partiledarna förhållandevis täta framträdanden. Flest framträdanden gjorde som vanligt Per Albin Hansson (sammanlagt 24 stycken).[79]

Kommunistledaren Sven Linderot höll enligt Ny Dags valrapportering endast fyra mötesanföranden under valrörelsen. Anmärkningsvärt är att ett av dem hade verklig massmöteskaraktär. Enligt tidningsrapporterna skall 15 000 ha lyssnat till Linderots avslutningsmöte på Kungstorget i Göteborg. Även med hänsyn till sannolik glädjerapportering var det den största valmötespubliken någonsin för en kommunistledare. Att kommunisterna var på offensiven märktes också på att protesterna mot Radiotjänsts bannlysning av partiet var häftigare än tidigare. Som en motåtgärd trycktes en miljonupplaga av Sven Linderots tänkta radiotal som broschyr.[80]

Valrörelserna brukar alltid innehålla affärsincidenter som blir till följetonger i debatten. År 1944 var det högerledaren Gösta Bagges tur att råka illa ut. I egenskap av ecklesiastikminister hade han tillsatt en kommitté för utarbetandet av en handledning för skolans sexualundervisning. På valsommaren avslöjades att handledningen skulle rekommendera total avhållsamhet före äktenskapet och avråda från utnyttjande av preventivmedel. Bagges gammalmoraliska – och med tanke på krigsårens födelsetal tämligen verklighetsfrämmande – syn på sexualundervisningen gjordes under valrörelsen till åtlöje i socialdemokratisk och kommunistisk press.[81]

***

Framtidsvalet 1944 – namnet syftar på partiernas livligt diskuterade efterkrigsprogram – medförde ett par dramatiska kast i partiernas väljarstöd. Socialdemokraterna förlorade sin absoluta majoritet i valmanskåren (47 procents väljarstöd). Tillbakagången med 7 procentenheter och 19 mandat vid 1944 års val är partiets kraftigaste förlust någonsin. Det var emellertid inte något av samlingsregeringens borgerliga partier som tillgodogjorde sig socialdemokraternas förluster (högern minus 2 procentenheter, folkpartiet plus 1 och bondeförbundet plus 2). I stället blev kommunistpartiet valets stora segrare. Stärkta av den internationella utvecklingen och av den opinionsmässigt gynnsamma situationen som enda oppositionsparti ökade kommunisterna från 3,5 procent 1940 till över 10 procent 1944.

Kommunisternas valframgång hade förutsetts på ett tidigt stadium av en grupp banbrytande opinionsforskare. George Gallups teknik med opinionsundersökningar baserade på statistiska urval hade introducerats i Sverige 1942 och snabbt fått ett positivt bemötande. Hösten 1944 vågade Gallupinstitutet sticka ut hakan och försöka förutsäga valutgången. På onsdagen inför valet publicerades en prognos där kommunistpartiets röstandel angavs till – just 10 procent. När valresultatet blivit känt visade det sig att Gallup träffat i det närmaste exakt rätt på samtliga riksdagspartier. Opinionsundersökningarna hade fått en flygande start i de svenska valrörelserna.[82]

Teknikalisering och krig 1928–1944

Perioden 1928–1944 var en avgörandets tid för de politiska partierna. Efter år av nybildningar, utbrytningar och fraktionsstrider började en uppställning med fem partier att stabiliseras. Partiväsendet hade blivit en självklar del av demokratin.

Kampen om väljarna blev allt hårdare under perioden. Tre tendenser kännetecknar partiernas sätt att bedriva valkampanjer: Kampanjinsatsernas *omfång* ökade betydligt. Radion, filmen, högtalaren och bilen gjorde kampanjerna mer *teknikaliserade*. Slutligen gav partierna hög prioritet åt *direkta* kampanjkanaler med ett stort antal valmöten och omfattande dörrknackningskampanjer.

Partiledarna framstod allt tydligare som valkampanjernas huvudpersoner. Vid mitten av trettiotalet hade de sista resterna av äldre tiders tillbakadragna ledarskap försvunnit. Inte minst valprogrammen i radion bidrog till att bekräfta partiledarnas ställning som talesmän för sina partier. Socialdemokraternas satsningar på Per Albin Hansson var det första exemplet på en systematiskt *personcentrerad* kampanj.

Andra världskriget satte tillfälligt stopp för valkampanjernas utveckling. Inför valet 1940 iakttog partierna återhållsamhet i agitationen. Men redan vid nästföljande andrakammarval 1944 hade partierna börjat rusta för en ideologisk uppgörelse om efterkrigstidens samhälle. Frågan var vilka konsekvenser krigsårens erfarenheter skulle få för partiernas sätt att försöka påverka medborgarna.

NOTER

1. Andra kosackparoller varnade för "familjebandens upplösning", "barnens förvildning", "beslagtagande av enskild egendom" och "bolsjevismens införande". Kosackaffischerna ger ännu sextio år efteråt ett kusligt intryck. Det är dock bara en av affischernas soldater som de facto befinner sig till häst. Om beteckningen "kosackvalet", se socialdemokratiska partistyrelsens årsberättelse 1928. Den utförligaste analysen av högerns kampanj är Karlbom (1958). Se också Wärenstam (1965:25–9), Wigforss (1951:272–80), Anderson (1965:218–20) och Hagård (1976:114–7). Kosackaffischerna finns avtryckta i bland annat socialdemokraternas årsberättelse 1928, Affischernas kamp (1979) och Nittve och Lindahl (1979). Om Per Albin Hanssons varningsrop för en ny "kosackdebatt" inför 1944 års val, se Molin (1974:380–1).

2. Förändringen av kampanjarbetet noterades av samtida forskare som Hans-Krister Rönblom (1929:375–89) och Edvard Thermænius (1933:130–62). En frispråkig berättelse om den intensiva kampanjen återfinns i frisinnade landsföreningens årsberättelse: "I de politiska hävderna kommer år 1928 att bemärkas för de synnerligen skarpa vapenskiftningar mellan olika meningsriktningar och deras företrädare som då förekommo. . .Nya medel i kampen om rösterna anlitades av så gott som alla partier. Man gick ända därhän att väljarna bjödos på kaffe (speciell uppfinning för högermöten), pilsner (bondeförbundets lockbete här och där) eller grammofonmusik (socialdemokratisk propaganda)."

3. Före högtalarnas genombrott frestade valkampanjerna hårt på politikernas stämband. Karl Staaffs halsproblem 1911 har redan omnämnts (ovan kap 5). Ernst Wigforss (1951:210) berättar om liknande besvär 1924. Det räknades som en merit för en politiker att ha en stark och bärkraftig röst. Efter ett av Arvid Lindmans valmöten 1914 hette det t.ex.: "Föredraget, som hördes i hvarje vrå av lokalen, afbröts flera gånger af livliga bravorop" (Svenska Dagbladet 1914 03 09). Om högtalarnas introduktion, se artikel i Social-Demokraten 1928 09 09, Welin (1930:76–81), Torbacke (1976:59) och Gidlund (1983:169–71). Loman (1979:46) uppger att högern använde högtalarbilar redan 1926. Det förekom också elektriska högtalare i Stockholms stora möteslokal *Auditorium* under valrörelsen 1924. Den som tvivlar på att högtalarnas genombrott dröjde till slutet av tjugotalet uppmanas studera fotografier av tidiga politiska talare. Andra tekniska hjälpmedel än möjligen enkla talartrattar förekommer inte! Under valrörelsen 1928 var Per Albin Hansson, Karl Kilbom och Arvid Lindman de enda partiledare som vid några tillfällen använde högtalare.

4. Om valfilmernas betydelse 1928, se artiklar i Social-Demokraten 1928 08 01 och 08 10 samt socialdemokraternas årsberättelse 1928, Torbacke (1976:59–62) och nedan kapitel 11. Uppgiften att högern visade valfilm 1928 kommer från Torbacke. Enligt Lindskog (1954:106) producerade högern sin första speciella valfilm först 1930. En skildring av vilken uppmärksamhet som till och med den enklaste film väckte på landsbygden 1930 finns i bondeförbundaren Erik von Helands memoarbok *Optimismens och besvikelsens år*: "Som jag redan berättat. . .fick jag av Svensk Filmindustri, som tack för god hjälp, en förkortad kopia av den film som jag var med om att producera år 1920 i Afrika. Den filmen visade jag i varenda samlingslokal i landstingsområdet och efter filmvisningen talade jag politik omkring femton minuter. Överallt hade jag till trängsel fyllda lokaler medan de övriga kandidaterna hade synnerligen glest besökta valmöten" (von Heland, 1969:103).

5. Svenska Morgonbladet (1928 07 22, 08 23), Svenska Dagbladet (1928 08 23).

6. Liksom fallet är med diskussionsmötet 1924 – se kapitel 5 ovan – har radions historieskrivare förbigått interpellationsmötet 1928 med tystnad (se Sveriges Radio, 1974, Elgemyr, 1981 och Cederberg och Elgemyr, 1984).

7. Möjligheten att distribuera pamfletterna via flygplan utnyttjades främst i Stockholm. Partierna var här tidigt ute och hakade på det senaste inom reklamvärlden. Flygplan hade just börjat användas i reklamsammanhang (Björklund, 1967:550–3). Om Lindmans flygturné, se Lindskog (1949:89–90) och Hagård (1976:115).

8. Vilhelm Moberg skildrar i *Soldat med brutet gevär* hur besvärliga valskjutsarna kunde vara innan automobilens genombrott (år 1917). I det aktuella avsnittet har den glödande vänstersocialisten Valter Sträng – Mobergs alter ego – erbjudit sig att cykelskjutsa en backstugesittare till socknens vallokal, belägen en dryg mil därifrån: "Däcken pressades hårt mot fälgarna, den gamle träskomakaren var tyngre i kroppen än det hade föresvävat honom. . .Valter trampade sig genomsvett i de branta uppförsbackarna. När de kom till den kilometerlånga Hägerhults lid var han alldeles andfådd. Janne fick gå uppför halva backen. Den här skjutsen blev besvärligare än Valter hade föreställt sig. Om han hade haft tur, så hade han fått en lättare valman att skjutsa. Snickar-Elof vägde inte mer än hälften så mycket som Janne, men hans röst hade vägt lika mycket i valurnan. Men mandatvinsten i kretsen hägrade!" (1955:358). Om partiernas tekniska valarbete, se t.ex. Thermænius (1933:156–62).

9. Exakta uppgifter om hur vanligt det var med husagitation finns inte tillgängliga. Analysen bygger på allmänna resonemang i Thermænius (1933:152–3) och Håstad (1949:62–4) samt på uttalanden av partirepresentanter (se t.ex. liberalernas eftervalsanalyser refererade i Johansson, 1980:267–9 och en intervju med Per Albin Hansson i Arbetet 1928 09 06). Andra forskare har uttryckt tvivel på hembesökens omfattning och effektivitet. Jarl Torbacke (1976:58–9) får representera den skeptiska skolan: "Karakteristiskt för svenskt politiskt liv var vidare att det utomlands. . .florerande 'dörrknackeriet' aldrig slog igenom som medel att nå kontakt med väljarna. Det tillämpades vid några få tillfällen. . . helt utan framgång." Så vitt jag kan förstå har dock inte Torbacke och övriga skeptiker presenterat något belägg för sin uppfattning. Mer precisa analyser av husagitationens räckvidd kan endast föras för undersökningsperioder där surveydata finns tillgängliga (se kapitel 11 nedan).

10. Thermænius (1933:152–3) ger flera exempel på partiernas positiva värdering av direktagitationen. Grönberg (1988:39) bekräftar att socialdemokraterna såg personlig agitation som ett viktigt medel för att nå ut till landsbygdsbefolkningen. Intervjuuttalanden av valledare finns i exempelvis Social-Demokraten (1928 07 15), Arbetet (1928 09 06) och Folkets Dagblad Politiken (1924 09 05). Det måste understrykas att resonemanget handlar om den specifika *kampanjagitationen*. Att tidningarna ansågs vara mycket betydelsefulla för den allmänna politiska opinionsbildningen står utom allt tvivel. Det finns också exempel på uttalanden som tyder på att pressen ansågs vara av avgörande betydelse även under valrörelserna (se t.ex. Svensson, 1972:226).

11. Se Rönblom (1929:375–89) och Thermænius (1933:45–6), jfr Håstad (1949:58–9). Resonemanget kan underbyggas med en innehållsanalys av tidningarnas valbevakning. En systematisk genomgång av Arbetet, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet sista valveckan 1928, 1948 och 1970 – utförd enligt principer utvecklade inom valforskningsprogrammet – visar att partiledarna var huvudaktörer i så mycket som var fjärde artikel (siffrorna för 1948 och 1970 var 17 respektive 29 procent) (Emanuelsson, 1985, se vidare nedan kapitel 10–11).

12. Per Albins ledarskap hade varit omstritt. När Hjalmar Branting insjuknade 1925 var det Rickard Sandler som övertog statsministerposten medan Bernhard Eriksson fortsatte som ordförande för riksdagsgruppen. Per Albins formella ledarställning inom partiet baserades på ordförandeposten i partistyrelsen. Avgörandet i ledarfrågan föll i samband med riksdagsgruppens ordförandeval 1927. Efter ett stormigt möte utsågs Per Albin att leda riksdagsarbetet. Vid partikongressen 1928 valdes han med acklamation sedan ende motkandidaten Ernst Wigforss avsagt sig. Ännu så länge var dock inte Per Albin partiets odiskutabla centralgestalt. Han tilläts t.ex. inte medarbeta i Social-Demokraten utan fick istället publicera sig i göteborgstidningen Ny Tid. För delvis motstridiga memoarskildringar av partiledarvalet, se Wigforss (1951: 252–64), Nothin (1955:154–6), Höglund (1960:328–31) och Myrdal (1982:204–9). Om tidningskonflikten, se t.ex. Engblom (1980). C G Ekman var inte bara statsminister utan skötte också de praktiska bestyren bakom de frisinnades kampanj. Ekmans arbetskapacitet var ryktbar bland hans politikerkollegor (se t.ex. Andersson i Rasjön, 1955:93, Svensson, 1972:218–25).

13. Ekmans dominerande ställning avspeglades i tidningarnas valbevakning. Ekman stod för en

tredjedel (32 procent) av de frisinnades framträdanden i Arbetet, DN och SvD under den sista valrörelseveckan 1928. Motsvarande siffra för Lindman och Per Albin var 25 respektive 24 procent (Emanuelsson, 1985). Analysen av kampanjarbetet bygger på genomgångar av Arbetet, DN, Soc-Dem, SvD, Svenska Morgonbladet och Ny Tid juli–september 1928 (jfr också Lindskog, 1954:101–5). Per Albins och Lindmans antal kampanjframträdanden har uppskattats på basis av uppgifter som de själva lämnat i tidningsuttalanden. När Lindman den 2 september uppgav sig ha hållit 26 tal har jag bara kunnat identifiera 22 stycken. För Per Albins del har jag registrerat 45 av uppgivna 55 tal (se intervju i Arbetet 1928 09 06). Med tanke på några "luckor" i tidningarnas bevakning av Lindmans och Per Albins kampanjturnéer finns det all anledning att tro de båda partiledarna på deras ord. Vad beträffar Ekman rapporteras i frisinnade landsföreningens verksamhetsberättelse att han som den mest "kraftfullt verkande" statsministern någonsin hållit 28 föredrag. I tidningarna har jag dock funnit noteringar om sammanlagt 40 föredrag.

14. SvD och Svenska Morgonbladet (1928 09 01, 09 02). Hjalmar Branting och Karl Kilbom hade tidigare vid några tillfällen förlagt valmöten till arbetsplatser. Arbetsgivarna sade dock nej till organiserad opinionsbildning på arbetsplatserna – åtminstone om den kom från vänsterhåll.

15. SkD juli–september 1928. Om tågolyckan 1928, se Bondeförbundet (1949:173). Enligt Fiskesjö (1985:95) hade Kullenbergstorp utsetts till ny ordförande för riksdagsgruppen redan före Kälkebos bortgång.

16. Bakgrunden till Löfgrens svårigheter var en gammal motsättning mellan frisinnade och kulturradikaler i Stockholm. De mer konservativa stockholmsliberalerna hade inte mycket till övers för liberalernas koalitionsregering med C G Ekman och de frisinnade, där Löfgren var utrikesminister. Situationen komplicerades av att Ekman själv ställde upp i stockholmskretsen och således konkurrerade med sin regeringskollega. Till skillnad från Löfgren blev Ekman vald (Johansson, 1980:274–97, Torbacke, 1972a:153–8, Säfstrand, 1957:495–6, 502–4). Löfgrens hustru Mia Leche-Löfgren ger i memoarboken *Så var det då 1900–1940* en indignerad och roande skildring av kampanjen (1941:265–91, se också 1959:326–36).

17. Folkets Dagblad Politiken augusti–september 1928, Kilbom (1955:152–5). Vid världskongressen 1928 förbereddes kominterns konfrontationsinriktade ultravänsterpolitik där socialdemokraterna – "socialfascisterna" – gjordes till en huvudfiende. Kennerström (1974:9–16) ger bakgrunden till den ideologiska utvecklingen.

18. Om valdebatten, se Karlbom (1958) och även Nilsson (1981). Tingsten (1967a:283–91) går igenom socialdemokraternas program.

19. Karlbom (1958). Detaljerna i partiernas kartellsamverkanden kan studeras i den officiella valstatistiken (Allmänna valen 1928).

20. Beslutet om den preliminära röstsammanräkningen hade fattats av riksdagen i akt och mening att öka spänningen kring valet. Det rörde sig om en stor administrativ apparat med samarbete mellan valnämnder, telegrafverket – televäxlarna måste hållas bemannade – och medierna. Radion började sina sändningar klockan 24 och återkom med nya resultat var femtonde minut. Dagens Nyheter ställde till med stor folkfest under de tre valdagarna genom att meddela resultaten med ljusbilder på PUB-huset vid Hötorget. Redan 1924 hade tidningen pläderat för intressehöjande åtgärder: "Hela vårt politiska liv och särskilt valproceduren har nu till den grad mekaniserats och allt som kunde sätta en smula spänning i spelet avlägsnats – man behöver bara erinra om den veckolånga uträkningen av valens utfall. . ." (1924 08 12). Kontrasten gentemot 1800-talets förhålllanden är påtaglig. I ett brev daterat den 2 oktober 1869 berättar lantmannaledaren Carl Ifvarsson om dåtidens utdragna "valvakor": "Riksdagsmannavalen äro nu för denna gången afslutade och endast några få ännu okända; flere äro dock öfverklagade och några upphäfne. Jag har nu framför mig gårdagsnumret af Dagligt Allehanda, uti hvilket en fullständig förteckning på Andra kammarens gamle och nye medlemmar finnes intagen; och jag frågar mig själv 'hvad månd blifva utaf detta barnet'?"

21. Se t.ex. Tingsten (1937:10–3).

22. Nyman (1947:1–25) skisserar bakgrunden till valrörelsen. Gäfvert (1979) är en analys av Kreugers förhållande till den svenska regeringen. Per Anders Fogelströms *En förvandlad stad* och Gustav Rune Eriks *Det blir bättre i vår* är romanskildringar av hur skötsamma respektive mindre skötsamma ungdomar kunde reagera på krisen.

23. Anledningen till att Ekman avgick var att han beslogs med lögn om sin namnteckning på den andra bidragschecken; att ta emot penningbidrag var i sig inte brottsligt. En graverande omständighet var dock att en del av det andra bidraget satts in på Ekmans privata konto "för framtida behov". I debatten sattes också Kreugers bidrag i samband med en statlig kredit som beviljats Kreugerbolagen. De frisinnades situation förvärrades av Ekmans ställning som partiets allt-i-allo. Memoarlitteraturen ger vittnesbörd om den förtvivlade stämning som rådde inom partiledningen efter Ekmans fall (se Andersson i Rasjön, 1955:91–108, Säfstrand, 1957:630–4 och Stockenström, 1958:90–2). Ekmans avgång förorsakade också akuta problem. På tre planerade valmöten under avgångshelgen fick Ekmans anförande läsas upp av en annan person. Även på fredagskvällen före avgörandet skulle Ekman ha talat offentligt. Ironiskt nog på ett möte anordnat av – Nationella Söndagsskolekongressen (Svenska Morgonbladet 1932 08 06, SvD 1932 08 08). För en noggrann analys av händelseförloppet (där dock konsekvenserna av Ekmans avgång tonas ned), se Johansson (1980:301–30). En med Ekman sympatiserande skildring finns i Svensson (1972:214–72).

24. Att själva *kreugerkraschen* var gefundenes Fressen för vänsterns valtalare behöver knappast sägas. Det förefaller som om enbart bondeförbundet och kominternkommunisterna stod utanför kreugerkontakterna. Bondeledaren Olof Olsson i Kullenbergstorp fick i en tidningsintervju – med hänsyn till de dramatiska omständigheterna vågade Skånska Dagbladet en "hänvändelse" till partiordföranden – tillfälle att eftertryckligt dementera alla kreugerkontakter: "Vad beträffar hr Kreuger så har jag aldrig sett honom, aldrig resonerat med honom, aldrig skrivit en rad till honom och aldrig fått en rad från honom. . ." (SkD 1932 06 26, i övrigt se Johansson, 1980:308–12, Therborn, 1984:42). Järte och Kilbom får sina positioner försvarade i Anderson (1965: 232–43) respektive Kilbom (1955:237–41, 245–50). Omdömet om affären Ekmans plats i valdebatten bygger på en genomläsning av pressen och på en översikt i Nyman (1947:30–2). Nyman själv är hänsynsfull i sin kommentar: "Det finns ingen anledning att i detta sammanhang ingå på denna politiskt synnerligen betydelsefulla och samtidigt mänskligt tragiska händelse, vars närmare omständigheter för övrigt äro väl kända och objektivt utredda" (sid. 30). En samhällsvetare av idag behöver knappast visa samma prov på finkänslighet.

25. Om nazistpartiernas uppkomst och utveckling, se Wärenstam (1970), Lindström (1985) och Widfeldt (1984). Kommunistpartiets tredje partisprängning analyseras i Kennerström (1974). Mer partiska skildringar av partisprängningen ges i Nerman (1950:332–6), Kilbom (1955:155–84) och Zennström (1972:34–43).

26. Vid kommunistpartiets sprängning 1929 hade hela riksdagsgruppen om nio personer anslutit sig till kilbomsriktningen. Radiodebatten föregicks av långa diskussioner, många var oroliga för att det nya mediets genomslagskraft kunde missbrukas. Statsvetarprofessorn Axel Brusewitz var som medlem i radions programråd en av de drivande bakom beslutet att släppa fram politiken i radion. Även C G Ekman och Per Albin Hansson tillhörde den positiva skaran medan Arvid Lindman uppges ha varit mer tveksam (Torbacke, 1976:62–9, Elgemyr, 1981 och Cederberg och Elgemyr, 1984b). Svenska Morgonbladets reportage vittnar om en fridfull premiärtillställning: "Som sagt rådde en mycket fredlig stämning mellan stridstupparna kring det stora bordet i studion när Svenska Morgonbladets medarbetare tittade upp en stund innan knivkastningen skulle börja. Man resonerade diverse småsaker, hr Wigforss bjöd hr Wohlin på vichyvatten, hr Nerman plockade med sockerbiten, hr Bergvall generalrepeterade sitt tal, harsklade sig och sköt med kragknappen. Persson i Bramstorp hostade och fnös på grund av en elakartad skånsk höstsnuva och hr Österström försjönk i grubbel över livets växlingar men såg f.ö. riktigt glad ut att en stund

tidigare på dagen sluppit ut från första kammaren."

27. Noteras bör att debatten var det enda inslaget i radions valbevakning. Det skulle dröja till 1950-talet innan radion tilläts *nyhetsbevaka* valrörelserna. Om Nermans ökade attraktionskraft, se Torbacke (1976:69). Femtio år senare har Kent Asp visat att framträdanden i TV under folkomröstningskampanjen 1980 hade liknande uppmärksamhetshöjande effekter för de socialdemokratiska veteranerna Tage Erlander och Gunnar Sträng (Asp, 1986: 237–44).

28. De intensifierade valkampanjerna kostade mycket pengar för de fattiga partierna. Socialdemokraterna hade stora problem att finansiera verksamheten. Kort före valet lovade LO att stödja med 250 000 kronor. Bidraget var dock förknippat med villkoret att socialdemokraterna skulle lägga fram förslag om arbetslöshetsförsäkringar under den kommande mandatperioden (Gröning, 1988:69). Statsvetarna Gullan och Janerik Gidlund (1985) har hävdat att valfilmernas genombrott kom först vid 1934 och 1936 års val. Filmerna med uppspelningsrekvisita tog då i anspråk närmare hälften av socialdemokraternas centrala valbudget. Av pressens valrörelsebevakning framgår dock att valfilmerna tillskrevs stor betydelse redan 1932. Sifferbelägg för påståendet är att socialdemokraterna visade film vid 2 250 av 4 000 valmöten (partistyrelsens årsberättelse). Storsatsningen på ljudfilmer 1934 och 1936 skall ses mot bakgrund av de tidigare positiva erfarenheterna. Partierna satsade också extra resurser på broschyrmaterialets utformning inför valet 1932. Särskilt socialdemokraterna var noggrannare med typografi och papperskvalitet än tidigare (se Reklam-Nyheterna nr 1 1936).

29. Pär-Erik Back (1966:104) menar att det ökade valdeltagandet i början av 1930-talet var en konsekvens av bilens genombrott på landsbygden. Med bilen som transportmedel blev det möjligt även för isolerade landsbygdsbor att ta sig till vallokalerna. En kontroll mot statistiken visar också att de från landsbygden influtna automobilskattemedlen ökade med 50 procent mellan 1930 och 1936 (ökningen var dock ännu större under trettiotalets sista år) (Statistisk årsbok 1930, 1940). Backs förklaring av det ökande valdeltagandet är fullt förenlig med resonemanget om partiernas intensifierade kampanjinsatser. Att arrangera bilskjutsar till vallokalerna var ju en väsentlig del i kampanjarbetet. En ytterligare faktor i sammanhanget är att myndigheterna underlättade valdeltagandet genom att öppna fler vallokaler. Antalet valdistrikt med egna vallokaler ökade från 3 970 år 1928 till 4 443 år 1932 (Statistiska centralbyråns valstatistik).

30. Thermænius (1933:149–51). En anmärkning mot Thermæenius är att han nöjer sig med allmänna beskrivningar. Några exakta uppgifter om antalet valmöten gives inte.

31. Ibid.

32. Uppgiften om 95 anföranden är Lindmans egen (SvD 1932 09 11). Den har sedan upprepats av Thermænius (1933:146), Lindmans biograf Ivar Anderson (1956:345) och av mig själv (Esaiasson, 1985:150–1). Vid genomgången av tidningarna har jag kunnat kodifiera ett sjuttiotal anföranden. Det finns dock ingen anledning ifrågasätta Lindmans siffra. Att han gjorde fler framträdanden än någon tidigare partiledare står helt klart och det finns återigen tidsmässiga luckor i tidningarnas valbevakning som kan förklara diskrepansen mellan tidningsmaterialets och Lindmans uppgifter. Framför allt är en turné som Lindman företog i början av augusti dåligt bevakad i tidningarna.

33. Ny Tid, Soc-Dem och SkD juli–september 1932. Tilläggas skall att Kullenbergstorp framträtt utanför Skåne innan han blev partiordförande (i DN finns en notering om ett möte i Karlshamn den 28/8 1921). En skildring av hur Per Albins mindre valmöten kunde utformas finns i Torsten Nilssons memoarbok *Människor och händelser i Norden* (1977:11–18).

34. Ny Dag juli–september 1932. Uppgiften att Linderot koncentrerade sig på Göteborg är hämtad från Zennström (1972:43). Den styrks av att Ny Dags enda rapporter om Linderots kampanjarbete gäller två valmöten i Göteborg (på Cirkus) respektive Lysekil. Göteborg var en av de få valkretsar där kominternkommunisterna var starkare än kilbomarna efter partisprängningen. I ledningen för det konkurrerande, fri-

stående kommunistpartiet stod Karl Kilbom och Nils Flyg, den senare var officiell partiordförande. Då partiet inom en relativt snar framtid skulle komma att upplösas – ännu 1936 var man dock större än konkurrentpartiet – har inte Kilboms och Flygs kampanjarbete specialgranskats.

35. DN och Svenska Morgonbladet juli–september 1932. Om Ekmans valupptakt söndagen den 17 juli och hans bråk med Hamrin, se Svensson (1972:222–7) och Johansson (1980:301–8).

36. Historikern Gösta Johansson konstaterar: "Ett konfidentiellt partiledarval, en tills vidare hemlig partiledning, måste onekligen anses vara en märklig händelse i modern svensk partihistoria" (1980:335, se också sid 293–8). Anledningen till att Fehr inte öppet trädde fram som partiledare var att han engagerats som förvaltare av Kreugers konkursbo. Fehr var således med om att avslöja och skandalisera C G Ekman.

37. I enlighet med partipressens princip fick partiledarna störst utrymme i de egna pressorganen. Särskilt kommunisternas, socialdemokraternas och bondeförbundets tidningar gynnade systematiskt det egna partiets talare. Något exakt mått på partipressens styrka kan dock inte presenteras. Som tidigare nämnts – ovan kapitel 5 – saknas utförliga innehållsanalyser av pressens valbevakning under 1900-talets första hälft (se nedan kapitel 11).

38. Gustaf Andersson i Rasjön berättar i sina memoarer att han som nybliven folkpartiledare informerats av veteranen Arvid Lindman om hur han borde sköta presskontakterna. Enligt Rasjön sade sig Lindman ha byggt upp sitt rykte som variationsrik talare genom att byta ut ett stycke i talet för varje gång han framträdde (Andersson i Rasjön, 1955:141). Socialdemokraternas partisekreterare Sven Andersson avslöjar att Per Albin praktiserade likartade knep (Andersson, 1980:259–60, se också Ohlin, 1972:327). Också dagens partiledare lägger upp sina valtal på liknande sätt (se t.ex. Strand, 1980). Även om Rasjön inte var en lika oskuldsfull kampanjarbetare som hans berättelse antyder, så var det ingen tillfällighet att just Arvid Lindman kom med goda råd. Det är ett ofta återkommande omdöme att Lindman, till skillnad från exempelvis Karl Staaff, var duktig på att sköta presskontakterna. Att referaten av partiledarnas tal blev mindre voluminösa under tjugo- och trettiotalen är uppenbart för alla som något studerat tidningarna. Någon systematisk innehållsanalys har dock inte gjorts. Allmänna genomgångar av tidningarnas ändrade redigeringsprinciper finns i bl.a. Kindlund, Oscarsson och Rydén (1973). Se också Ghersetti (1982).

39. Ett exempel på socialdemokraternas landsbygdssatsning 1932 var att partiets valfilm handlade om en industriarbetare och en jordbrukare som för en tid skiftar yrken ("Fält och Berg byta yrken"). I slutscenerna enas de båda om att samarbeta för att uppnå gemensamma mål. Tull- och jordbrukspolitikens dominerande ställning i debatten har framhållits av Nyman (1947:28–33) och Therborn (1984:42–3). Deras slutsats stöds vid en genomläsning av partiernas valprogram (återgivna i Håkansson, 1959b). För en analys av socialdemokraternas kampanj, se t.ex. Tingsten (1967a:321–4), jfr Wigforss (1951:371–5). Det bör påpekas att ingen av forskarna har underbyggt sitt resonemang med systematiska innehållsanalyser. Frågan om krisprogrammets ställning i valdebatten är vetenskapligt högintressant. Den knyter an till en kontrovers om hur teoretiskt välgrundad och övervägd socialdemokraternas nya krispolitik var. Var den – som K G Landgren (1960) hävdat – en medveten adaption av avancerade ekonomiska teorier eller var den snarare – som Nils Unga (1976) gör gällande – styrd av fackföreningarnas pragmatiska överväganden?

40. En syrlig ledarkommentar i Dagens Nyheter ger en aning om valdebattens uppläggning: "Hela landet bör vid det här laget veta att hr Per Albin Hansson skapat välfärdsstaten Sverige, att hr Gustav Möller räddat oss ur krisen, att hr Ernst Wigforss är alla tiders främste rikshushållare, att hr Ivar Vennerström ryckt upp vårt försvar och att hr Henning Leo är motorfolkets bäste vän. Alla dessa sanningar ha tydligt framgått av de socialdemokratiska valpredikningarna från Ystad till Haparanda. Lägg härtill att det – enligt meddelande i hr Vougts sanningskära tidning – är hr Sköld som under senare år givit vårt land god och tjänlig väderlek. . . Visst måste efter dylika prestationer inte blott varje ärlig kristen, utan även alla andra hederliga och

förnuftiga människor här i landet rösta med socialdemokraterna" (citerad i Torbacke, 1972a:301). En debattöversikt finns i Nyman (1947:457–62). Se också Nilsson (1981) och partiernas valprogram i Håkansson (1959b). Tingsten (1967a: 342–9) och Kennerström (1974: 178–81) går igenom innehållet i socialdemokraternas respektive kommunistpartiernas kampanjer. Söderpalm (1976:31–8) analyserar hur folkpartiet och högern tillsammans med en grupp storföretagare sökte en gemensam strategi mot socialdemokraternas frammarsch.

41. Om satsningen på Per Albin Hanssons person, se Nyman (1947:393–4) och Andersson (1980:159–60). Per Albin-affischerna 1936 var veterligen de första positivt personinriktade affischerna. Tidigare personmotiv hade varit av karikerande slag. Ett undantag är en affisch med C G Ekmans bild som de frisinnade tog fram inför 1932 års val. Ombudsmannen Hugo Brolin – numera pensionerad – berättar att upplagan dock makulerades efter Ekmans fall som statsminister. (Ekman-affischen finns avfotograferad i Johansson, 1984:170, i övrigt, se urvalet av affischer i Nittve och Lindahl, 1979 och Affischernas kamp, 1979.) Ännu ett inslag i socialdemokraternas personsatsning var att de statsunderstödda arbetarsmåbruken kallades Per Albin-torp (se t.ex. Nilsson, 1986:61–6).

42. Valdebatten 1936 skall ses mot bakgrund av att de ekonomiska konjunkturerna var betydligt gynnsammare än vid föregående andrakammarval. För en genomgång av det allmänpolitiska händelseförloppet under åren 1932–1936 med bildandet av en socialdemokratisk minoritetsregering, krisuppgörelsen mellan socialdemokraterna, bondeförbundet och en fraktion inom frisinnet, ministären Hanssons fall på försvarsfrågan i juni 1936 och tillkomsten av en bondeförbundsregering, se Nyman (1947).

43. Ännu valåret 1936 fanns hela sju partier representerade i riksdagen: nationella förbundet (en utbrytargrupp ur högern), högerpartiet, bondeförbundet, folkpartiet, socialdemokraterna, socialistiska partiet (kilbomskommunisterna) och kominternkommunisterna.

44. Högerns riksdagspartier hade sedan tiotalet hetat nationella partiet respektive lantmanna- och borgarpartiet. Så sent som inför försvarsuppgörelsen 1924 hade första kammarens nationella parti och dess ledare Ernst Trygger agerat i hög grad självständigt i förhållande till andrakammarhögern (se ovan kapitel 5). Bildandet av ett enhetligt parti fortsatte 1938 när riksorganisationen allmänna valmansförbundet bytte namn till högerns riksorganisation (Nyman, 1947:219–20, Thermænius, 1935: 210–21).

45. Wärenstam (1965:146–286).

46. Folkpartiets bildande och ideologiska nyorientering analyseras utförligt i Johansson (1980). Se också Andersson i Rasjön (1955:129–34) och Freeman (1958:70–110). Om bondeförbundet, krisuppgörelsen och den övergivna "lurpassningstaktiken", se Nyman (1944, 1947, särskilt sid. 153–61 och 447–9). Ett yttrande av partiledaren Kullenbergstorp vid remissdebatten 1930 är signifikativt för partiets tidigare inställning: "(D)et är vanskligt för bönderna att giva sig in på storpolitiken, ty då blir de lurade." I centerns officiella krönikor är man naturligtvis mer benägna att betona kontinuiteten i partiets utveckling.

47. Uteslutningen av Ström-fraktionen var den mest omfattande splittringen inom socialdemokratin sedan partisprängningen 1917. Vänsteroppositionen hade bland annat två andrakammarmandat som nu övergick till socialistiska partiet. Socialdemokratiska memoarskildringar av händelseförloppet finns i Andersson (1980:130–45), Jacobsson (1964:86–8), Jungen (1969:136–41), Sjödahl (1971:171–84) och Björk (1984:63–86). Kennerström (1974:98–113) är en mer osminkad genomgång av socialdemokraternas agitation mot oppositionen (jfr också Engblom, 1980:207–14 och McEwen, 1970). Efter kilbomarnas namnbyte återstod bara ett kommunistiskt parti i Sverige. Kominternkommunisterna ändrade i sin tur politisk strategi under mandatperioden – även denna förändring inleddes 1934. Efter direktiv från internationalen övergavs den tidigare s.k. ultravänsterpolitiken till förmån för en folkfrontspolitik (se t.ex. Kennerström, 1974:160–74, Lindkvist, 1982:44–8).

48. Det hade inte funnits någon formell överenskommelse om valsamarbete mellan socialdemokraterna och kommunisterna 1928. Partierna

beslutade var för sig att använda kartellbeteckningen "Arbetarepartiet". Karteller mellan partierna hade varit tillåtna i lag sedan 1924. Systemet innebar att valsedlarna kunde förses med maximalt tre beteckningar. *Kartellbeteckningen* var gemensam för de samverkande partierna. *Partibeteckningen* skilde de samverkande partierna åt. *Fraktionsbeteckningen*, slutligen, tillät att undergrupper inom partierna kunde särskiljas. Fördelen med kartellbildningar var att den grundläggande mandatfördelningen gjordes mellan kartellerna. Utöver de tre beteckningsmöjligheterna kunde partierna laborera med valsedlarnas *personnamn*. Särskilt de borgerliga partierna brukade presentera ett mycket stort antal valsedlar, allt i syfte att erbjuda varje väljare en lista med lokal anknytning. (Den högsta siffra jag noterat i valstatistiken är 250 högerlistor i Skaraborg 1921.) De många listorna var en ständig källa till munterhet för tidens politiska kommentatorer. Om vallagens utformning och konsekvenser, se t.ex. Zander och Nilsson (1932, 1936) och SOU (1951:58).

49. Rekommendationer om kartellsamarbete brukade utfärdas av partiernas centrala instanser. Inom de borgerliga partierna fattades dock de avgörande besluten av valkretsorganisationerna. Den decentraliserade beslutsordningen märktes i valet av kartellbeteckning. "Fram till val" var det vanligaste namnet på de borgerliga kartellerna, men 1936 användes också exempelvis "Mot ensidigt partivälde", "För en sund samhällsutveckling" och "För frihet och välstånd". Högerns *partibeteckning* 1936 var "Svensk samling". Namnet "Högern" återfanns inte på några valsedlar. Detaljerade uppgifter om de olika beteckningarna finns i den officiella valstatistiken.

50. Inte minst märkbart var att valfilmerna fått en självständig plats i kampanjerna. Det förekom till och med att filmerna stod på egna ben utan att kompletteras med något muntligt anförande. Enligt partistyrelsens årsberättelse distribuerade socialdemokraterna 20 affischer 1936 jämfört med 10 stycken 1932 (upplaga 625 000). Antalet filmmöten ökade från 2 250 till 2 500. Folkpartiets verksamhetsberättelse uppger att partiet arrangerade 4 600 möten, varav 2 100 filmmöten. För en utförligare analys, se nedan kapitel 11. Kampanjkostnadernas utveckling analyseras i Gidlund (1983:151–4, 169–71).

51. Debattdeltagarna hette: Karl Kilbom och Arvid Olsson (socialistiska partiet), Per Albin Hansson och Ernst Wigforss (s), Axel Pehrsson i Bramstorp och Vilmar Ljungdahl (bondeförbundet), Gustaf Andersson i Rasjön och Ivar Österström (fp) samt Gösta Bagge och Martin Skoglund i Doverstorp (högern). Som ordförande fungerade andra kammarens talman August Sävström. I presentationsprogrammet representerades socialistiska partiet av Nils Flyg och inte Karl Kilbom. Kominternkommunisterna ansågs inte demokratiskt trovärdiga nog för att släppas fram i radion. Partiledarnas *premiär* i radions valprogram hade klarats av redan i avslutningsdebatten 1934 (se Torbacke, 1976:69–70).

52. Analysen bygger på valbevakningen i Arbetet och Soc-Dem juli–september. Vid sidan av valtalandet skrev Per Albin som vanligt ett antal ledarartiklar i partiets huvudorgan.

53. Kullenbergstorp var länge omedveten om händelseutvecklingen inom partiet. Ivar Anderson, högerpolitiker, statsvetare och tidningsman, berättar om partiledarens reaktion: "Det var nästan patetiskt att på kvällen, när uppgörelsen blivit bekant, se Kullenbergstorparen komma insmygande i Lindmans rum, krokigare än vanligt, och höra honom, maktlös och övergiven, i drastiska vändningar skildra Bramstorps och Westmans svek och de olyckor som det skulle dra över partiet" (Anderson, 1956:350–1). Socialdemokraterna spelade en aktiv roll i händelseförloppet genom att på ett tidigt stadium söka kontakt med oppositionella grupper inom bondeförbundet. Anmärkningsvärt är att Kullenbergstorp fick fortsätta som rikspartiets ordförande ända till sommaren 1934 (se framför allt Nyman, 1944 och 1947:153–61 samt Enochsson och Petersson, 1973:32–7).

54. Felix Hamrin hade hamnat utanför konkurrensen sedan han utnämnts till landshövding i Jönköpings län. Historikern Gösta Johansson spekulerar om en politisk utnämningstaktik från den socialdemokratiska regeringen, detta för att bereda vägen för den vänsterinriktade Jeppsson (Johansson, 1980:336–93, se även Freeman, 1958:111–8).

55. Bagge valdes med knapp majoritet framför Ivar Anderson. Söderpalm (1976:31–3) menar

att Bagge och Anderson representerade två falanger inom högern, den förre industri- och stadsintressena, den senare landsbygdsintressena. Nyman (1947:206–8) och – mindre förvånande – Ivar Anderson själv betonar i stället personlighetsaspekterna (Anderson, 1956:354–6, 1968:185–9, se även Lindskog, 1954:268–71). Förstakammarledaren Ernst Trygger hade efter en hård strid avgått redan 1934. Den 75-årige Trygger, som varit ledare för nationella partiet sedan 1913 och dessförinnan för majoritetspartiet redan 1909, ville ogärna acceptera beskedet att han inte längre var önskvärd (Nyman, 1947:165–7).

56. Bland Bramstorps framträdanden kan nämnas att han som förste bondeledare förlade ett par möten till Stockholms stad. Och var skulle premiärmötet ha ägt rum om inte på Skansen. (Bramstorp talade inför 40 000 åhörare på Bondens dag den 26 juli). Valet 1936 var för övrigt första gången bondeförbundet ställde upp kandidater i Stockholms stad. Det skulle dröja ytterligare 16 år innan partiet utsträckte sitt deltagande också till Göteborg. Analysen bygger på SkD, DN och SvD juni–septemer 1936.

57. DN och SvD juni–september 1936. Under arbetet med att samla in pengar till folkpartiets valkampanj råkade Rasjön ut för en pinsam händelse. Ett av honom undertecknat tiggarbrev skickades till en socialdemokratisk riksdagsman boende i det fashionabla Djursholm. Denne tog tillfället i akt att läsa upp delar av brevet i en riksdagsdebatt. Särskilt en passus om "det ledande skiktet i samhället" kom att förfölja Rasjön och folkpartiet under en längre tid. Historien var så besvärande att folkpartiets valarbetare försågs med en argumentsamling för att klara angreppen mot "den nya ledarklassen". I sina memoarer skyller Rasjön den olyckliga formuleringen på en politiskt omedveten reklamman (1955:322–4, se också Bondeförbundet, 1949:241 och fp:s verksamhetsberättelse 1936).

58.Ny Dag juli–september 1936. Om Linderots stärkta ledarskap, se Meurling (1950:124–33).

59. Att diskussioner om regeringsinnehavets fördelar var vanliga efter socialdemokraternas valseger 1936 har påpekats för mig av Jörgen Westerståhl.

60. En ytterligare åtgärd i samlingens namn var att göra 1 maj till en allmän medborgardag. I Stockholm demonstrerade högerledaren Gösta Bagge och folkpartisten Ivar Österström sida vid sida med Per Albin Hansson, Zeth Höglund och LO-chefen August Lindberg. Det var vid detta tillfälle som Gösta Bagge lanserade metaforen "den svenska igelkotten" som rullat ihop sig med taggarna åt alla håll. "Tiderna äro dock ovanliga", skrev Per Albin i sin dagbok. En sammanfattande analys av det unika 1-majfirandet och övriga händelser under krigsåren finns i Alf Johanssons *Per Albin och kriget* (1984). Om diskussionen kring andrakammarvalets utformning, se Molin (1974:194–9) och Zetterberg (1975:290–305). Zetterbergs uppgift (sid. 303) att det efter ett riksdagsbeslut sommaren 1940 hade varit förenligt med grundlagen att skjuta upp valet är dock felaktig. Lagen om valuppskov vid krigsfara antogs blott som vilande grundlagsändring.

61. Zetterberg (1975:290–305) och Molin (1974:194–9). Per Albin Hansson hade varit hårt attackerad av finlandsaktivisterna under vinterkriget, men framstod under våren 1940 allt mer som en freds- och neutralitetsgarant (Johansson, 1984:97–208). Folkpartiet försökte mobilisera utrikesministern Christian Günther som ett motsvarande affischnamn. Förslaget föll då Günther inte accepterade den erbjudna kandidaturen (Zetterberg, 1975:304).

62. Valprogrammen återfinns i Håkansson (1959b). Om satsningen på Per Albins person, se Nilsson (1977:63–9) och Johansson (1984:196–202). Kommunistpartiet specialanalyseras i Hirdman (1974:133–8). Ett allmänt resonemang om valdebatten förs i Zetterberg (1975:290–305).

63. Per Albin Hansson återkom till valdeltagandet i flera sammanhang. I radions presentationsprogram tog han det ovanliga greppet att läxa upp åtta beredskapsänkor som skrivit till honom i ämnet. Beredskapsänkorna hotade att röstskolka om inte deras inkallade makar snart fick avlösning. "Medborgarrätt betyder medborgarplikt", sade statsministern och tog bestämt avstånd från tankegången i brevet. Risken för ett lågt valdeltagande var också Per Albins huvudargument mot ett gemensamhetsval. Det går na-

turligtvis inte heller att bortse från att socialdemokraterna var det parti som sannolikt hade mest att vinna på en omfattande väljarmobilisering (Nilsson, 1977:63–9, Molin, 1974:194–9). Under de senaste åren hade det vidtagits flera lagändringar för att underlätta valdeltagandet. Exempelvis tilläts inkallade soldater att rösta på annan ort än hemorten, detta under förutsättning att ett utdrag ur röstlängden kunde förevisas (SOU 1945 nr 64). Myndigheterna tummade också på vägtrafikstadgans bestämmelser om personskjutsar. En undantagsregel gjorde det tillåtet att ordna valskjutsar på lastbilsflak (Ny Dag 1940 09 03).

64. Socialistiska partiets splittring och sönderfall diskuteras i Kennerström (1974:185–210) och Lindkvist (1982:48–50). Nils Flygs märkliga vandring från vänster till höger är föga utforskad. Ett försök till analys, där Flygs trassliga ekonomi och oförlösta storhetsdrömmar ställs i centrum, görs i Karl Kilboms memoarer (1955:261–72), jfr Nerman (1954:107–9). Nationalsocialisternas framgångar inför valet 1940 låg huvudsakligen på det idémässiga planet (se t.ex. Wärenstam, 1970 och Johansson, 1984:184–200).

65. En sammanhållen genomgång av myndigheternas åtgärder mot skp med telefonavlyssningar, polisrazzior, brevcensur, transportförbud för tidningarna, beslag av tidningar, särskilda arbetskompanier i armén och till slut lagen om partiförbud finns i Karl Molins *Hemmakriget* (1982). Se också Hirdman (1974).

66. Partisekreterarna hade före valet förhandlat om att ställa in bl.a. valfilmsproduktionen. Någon uppgörelse kom dock inte till stånd. Folkpartiets film finansierades av skodirektören och riksdagsmannen Ernst Åqvist. Socialdemokraterna nöjde sig med att distribuera en kortfilm. Kommunistpartiets film skall enligt en tidningsartikel ha varit direktimporterad från Sovjetunionen. Av tidningarnas valbevakning framgår – se t.ex. Social-Demokraten 1940 08 29 – att valfilmerna trots allt var viktiga dragplåster vid mötesverksamheten. Socialdemokraternas kortfilm 1940 gick faktiskt ut i fler kopior än 1936 års valfilm. Birger Lundström, folkpartiets riksombudsman, antyder i en eftervalskommentar att valarbetarna dessutom hade brustit i engagemang: "Väl vore, om det med sanning kunde sägas att vad som var under omständigheterna möjligt att göra också blev gjort. Våra meningsfränder ute i landet äro själva i stånd att giva besked därom." Se folkpartiets och socialdemokraternas årsberättelser 1940, Molin, 1974:194–9, Zetterberg, 1975: 290–305 samt DN, Ny Dag, SkD, Soc-Dem och SvD juli–september 1940).

67. DN, SkD, Soc-Dem och SvD juli–september 1940. Ett utdrag ur Per Albin Hanssons dagbok finns publicerat i Wahlbäck (1972), vilket gör det möjligt att kollationera tidningarnas valbevakning mot en oberoende källa. Betänkligt är att två dagboksrapporterade framträdanden – Skön 28 juli och Göteborg 12 september – inte noterats i tidningarna. Folkpartiets verksamhetsberättelse uppger att Gustaf Andersson i Rasjön höll sammanlagt 15 valmöten. I tidningarna har jag hittat notiser om 14 av dessa.

68. Utöver sina fyra offentliga kampanjframträdanden blev två av Linderots riksdagsanföranden stort uppslagna i partiorganet. Dessutom föreläste Linderot vid ett tillfälle på en intern studiekurs (Ny Dag juli-september 1940). Ny Dag kunde endast utkomma med yttersta ansträngningar av skp. Tidningen var belagd med transportförbud och fick därför inte distribueras till prenumeranterna med statliga transportmedel. Linderot själv agerade ännu offentligt. Sommaren 1941, i samband med Tysklands anfall på Sovjet, skulle han se det som nödvändigt att gå under jorden en tid (Hirdman, 1974:124–33).

69. Det är inte alldeles självklart att betrakta deltagandenivån på 70 procent som tillfredsställande hög. I en tidsövergripande analys påpekar Sören Holmberg att minskningen av valdeltagandet med 4 procentenheter sedan 1936 är den största nedgången sedan införandet av allmän rösträtt 1921 (Gilljam och Holmberg, 1990). Att beredskapstjänsten hade stor betydelse i sammanhanget understryks av att deltagandeminskningen var dubbelt så stor bland männen som bland kvinnorna (minus 6 respektive minus 3 procentenheter). Westmans politiska anteckningar är utgivna genom Wilhelm Carlgren (1981). Citatet på sid. 131.

70. En sammanfattande genomgång av idédebatten under krigets slutskede är Lewin (1967:186–262). Se också Molin (1974:368–86) och Zetterberg (1975:324–41). Om bondeförbundets namnbyte 1943, se t.ex. Larsson (1980: 68–9).

71. Det kan vara lite svårt att hänga med i skp:s ideologiska svängningar. Denna tredje kursändring sedan 1928 lades fram efter det att komintern upplösts 1943. Den innebar att partiet fick en något självständigare ställning än tidigare i förhållande till Moskva. I samband med kursändringen ströks parentesen efter partiets namn (sektion av kommunistiska internationalen). Andra terminologiska förändringar var att politbyrån försvenskades till arbetsutskottet och centralkommittén till partistyrelsen (Hirdman, 1974:223–5). Idépolitiska specialstudier är Holmberg, H (1982) och Hermansson (1984).

72. Notabelt är att en av kommunisternas valaffischer gjorde Bagge, Bramstorp, Rasjön och Ernst Wigforss ansvariga för de ökade klassklyftorna. Den pouläre landsfadern Per Albin Hansson var den ende partiledare som slapp undan anklagelserna. Om kommunistpartiets kampanj, se Hirdman (1974:223–55). Föreningen Kämpande Demokrati, som sedan länge kritiserat Sveriges eftergifter gentemot Tyskland, försökte göra valet till en uppgörelse med samlingsregeringens *utrikespolitik*. Genom den nya partibildningen *radikala landsförenigen* ställde föreningen upp kandidater i Stocholm och Göteborg, dock utan att få något nämnvärt väljarstöd (Drangel, 1976, Zetterberg, 1975:337).

73. Analysen bygger på allmänna översikter av tidningsdebatter och broschyrmaterial i Molin (1974:379–86), Zetterberg (1975:338–41) och Sainsbury (1980:48–63) samt på en genomgång av partiernas valprogram. Som vid de flesta tidigare valtillfällen saknas väl definierade och genomförda kvantitativa innehållsanalyser.

74. Folkpartiet tog efter socialdemokraternas initiativ och publicerade ett mindre antal annonser i veckotidningar och fackorgan (fp:s verksamhetsberättelse). Socialdemokraterna annonserade i tio tidningar under tio veckor och i ytterligare två tidningar under fem veckor. De utvalda veckotidningarna utgör i sig ett stycke mediehistoria: Folket i Bild, Hela Världen, Hemmets Journal, Hemmets Veckotidning, Husmodern, Levande Livet, Se, Vecko-Journalen, Veckorevyn och Vårt Hem (partistyrelsens årsberättelse 1944, Sainsbury, 1980:60–1). Annonseringen var dyrbar. Den förde upp partiets kampanjkostnader till den dittills högsta nivån (i fasta priser hade kostnaderna elvadubblats jämfört med 1924 års val) (Gidlund, 1983:169–71). De första tidningsannonserna hade publicerats i storstadstidningarna på valdagen redan i mitten av 1800-talet (se Nicklasson, 1953, Thulstrup, 1938). Under 1900-talet blev det allt vanligare med annonsering, först i det egna partiets tidningar, senare även i motståndarpressen. Någon detaljerad analys av den politiska tidningsannonseringens utveckling finns dock inte.

75. Politikerna var trots allt mycket återhållsamma med att utnyttja radiomediet under kriget. Statsminister Per Albin Hansson uppträde i *Dagens Eko* sammanlagt ett femtontal gånger. Övriga statsråd uttalade sig ett drygt tjugotal gånger. Faktum är att kungafamiljen var flitigare medverkande i Eko-sändningarna än topppolitikerna (Elgemyr och Cederberg, 1984b, Elgemyr 1987, jfr Hadenius, 1989). Inom den socialdemokratiska partiledningen kritiserades Per Albin för att han ransonerade sina radioframträdanden alltför hårt. I efterhand utesluter dåvarande partisekreteraren Torsten Nilsson dock inte att Per Albins restriktiva handlingslinje var effektivast (Nilsson, 1977:56–9, 67–8).

76. Leif Kihlberg (1960a:209, 313) berättar att presskonferenser i utrikespolitiska frågor hölls redan 1905 när ministären Lundeberg – Karl Staaff fungerade som informell propagandaminister – informerade ledande tidningsmän om unionsförhandlingarna. Inrikespolitiska sammankomster mellan politiker och tidningsredaktörer hade förekommit redan under pressens första existenstid (se t.ex. en skildring av konferenser mellan en nytillträdd ministär och liberala tidningar år 1845 i Borell, 1948:162–3). Den första uppgift jag funnit om att en partiledare kallat till organiserad presskonferens gäller Arvid Lindman under hans utrikesministertid 1917 (se Petersson, 1965:289). Hjalmar Branting och Karl Staaff hade också hållit kontinuerliga kontakter med socialdemokratiska respektive liberala tidningsredaktörer. För uppgifter om press-

konferenser under andra världskriget, se t.ex. Kihlberg (1944), Torbacke (1972b:54, 329–30), Casparsson (1963:65) och Nerman (1954:130–1). Jfr också Hadenius (1989). Regeringens censurpolitik under kriget finns beskriven i bl.a. Molin (1982).

77. Händelsen refereras i Nyman (1947:135). Herbert Tingsten berättar i sina memoarer att den socialdemokratiska regeringen fortsatte krigsårens typ av presskonferenser till början av 1950-talet. De återkommande kraven på tystnadsplikt och det faktum att kommunisttidningarna nu tilläts delta föreföll Tingsten så motbjudande att han ofta överlät presskonferenserna åt medarbetarna på ledarredaktionen (Tingsten, 1963:285–7). Se också Samuelsson (1983:186).

78. DN, Morgon-Tidningen, SkD och SvD juli–september 1944. Bramstorps öppnande av lantbruksutställningen var enligt den utsände tidningsreportern en svettig uppgift. I stekande sol agerade Bramstorp under fyra timmar utdelare i en prisdjurstävling (Morgon-Tidningen 1944 07 07). Se vidare nedan kapitel 10.

79. Noteras kan att Gustaf Andersson i Rasjön står antecknad för 20 valmöten i fp:s verksamhetsberättelse. Lika många valmöten har jag hittat i tidningarna.

80. Ny Dag juli–september 1944. En uppgift i Ny Dag att avslutningsmötet i Göteborg 1940 skall ha dragit 25 000 åhörare förefaller kraftigt överdriven. Under alla omständigheter var det andra personer än partiledaren som talade.

81. Björk (1986:132–40). För presskritik av sexualhandboken, se Morgon-Tidningen (1944 08 04, 08 10, 08 19, 09 15) och Ny Dag (1944 08 20).

82. Den genomsnittliga felgissningen på samtliga riksdagspartier var endast 0,3 procentenheter (motsvarande siffra för Sifo:s hårt kritiserade prognos 1985 var 1,8). Strikt sett var Gallups studie inte någon valprognos utan en mätning av partisympatierna i början av september. Den betraktades dock allmänt som en förutsägelse av valresultatet. Gallupinstitutets verksamhet betraktades med misstro från vissa håll. En ledarkommentar i socialdemokraternas huvudorgan Morgon-Tidningen var särskilt kritisk: "Den besynnerliga inrättning som kallas Gallupinstitutet och som gör på slumpen fotade 'undersökningar' om vad människor tycka och tänka här i landet, har också dragit sitt strå till stacken för att haussa upp kommunisterna" (1944 07 12). Hultgren (1988) är en personligt färgad skildring av Gallupinstitutets genombrottsår. För historiska översikter, se också Croner (1943), Håstad (1950), Holmberg och Petersson (1980) och Holmberg (1986).

7

Valkampanjerna 1948–1958 – radion slår igenom

Efterkrigstiden fick ett annorlunda förlopp än åren efter första världskriget. Av ekonomisk depression och revolutionsradikalism märktes föga. Den svenska industrin gick på högvarv och genererade ett betydande välstånd. Lönerna ökade, semestern utsträcktes till tre veckor och bilen blev verklighet för allt fler medborgare. I takt med ekonomins tillväxt fortsatte flykten från landsbygden. Så sent som 1940 hade landsbygden härbärgerat sex av tio medborgare. Vid femtiotalets slut var majoriteten av svenskarna stadsbor.

Periodens politiska stridsfrågor handlade om skatterna, välfärden och framför allt den ekonomiska politiken. Även världsscenens konflikter mellan öst och väst gjorde sig påminda. Det kalla kriget aktualiserade frågor om Sveriges säkerhetspolitik och kom vid några tillfällen att direkt påverka valrörelsernas förlopp.

Planhushållningsvalet 1948

Andrakammarvalet 1948 utnämndes av partierna till ett ödesval. Det ofta använda epitetet var denna gång ovanligt passande. Samlingsregeringen hade upplösts sommaren 1945 och partierna var sedan halvtannat år indragna i en våldsam polemik. De borgerliga spände krafterna för att äntligen tränga tillbaka socialdemokraternas majoritet. Debattklimatet skärptes ytterligare av det begynnande kalla kriget. Inte minst Prag-kuppen i februari 1948 aktualiserade den gamla motsättningen mellan kommunister och övriga partier. Valrörelsen 1948 är en av de hätskaste och mest händelserika som har utspelats i Sverige.[1]

Debattklimatet till trots gjorde sig krigsårens samförståndsanda fortfarande gällande. Parallellt med de politiska stridigheterna utvecklades ett klimat av grundläggande enighet mellan samlingsregeringens fyra partier och mellan staten och partiväsendet. Frivilliga begränsningar av valpropagandans omfattning, extra tilldelning av ransonerad bensin och statlig förmedling av röstlängdsavskrifter till partierna var praktiska exempel på att den representativa demokratin vuxit fram som gemensam överideologi.[2]

Den idémässiga grunden till partimotsättningarna gällde statens roll i samhällslivet. De borgerliga partierna accepterade numera den aktiva arbetslöshetspolitik som vållat så mycket strid under trettiotalet, men någon systematisk *planhushållning* kunde det inte bli tal om. Gunnar Myrdals ord sommaren 1945 om en kommande "socialistisk skördetid" markerade inledningen till en totalkonfrontation om behovet av statlig styrning av ekonomin. Från hösten 1946 späddes motsättningarna på av en rad dagspolitiska frågor. Ett handelsavtal som skulle ge Sovjetunionen miljardkrediter angreps hårt av näringslivet och den borgerliga oppositionen. Regeringens sätt att hantera en ekonomisk kris under 1947 – man tvingades bland annat återinföra kafferansoneringen – ledde till en debatt om vanstyre. Folkpartiet och högern hävdade att regeringen höll på att undergräva landets internationella förtroende och krävde nyval. Ett skatteförslag med höjda bolagsskatter och en särskild kvarlåtenskapsskatt sågs som ytterligare tecken på socialdemokraternas socialistiska planhushållningspolitik. Inblandade parter brukar tala om en kontinuerlig valdebatt från våren 1947 till valdagen 1948.[3]

Till bilden av ett hätskt debattklimat hör att personangreppen var ovanligt många. Finansminister Ernst Wigforss framställdes som en attentatsman mot landets näringsliv. Under skattedebatten våren 1947 kallades Wigforss för Sveriges mest hatade man. Handelsminister Gunnar Myrdal utmålades som moraliskt tvivelaktig; han beskylldes bland annat för att personligen sko sig på regleringspolitiken. Den nytillträdde statsministern Tage Erlander beskrevs som allmänt medelmåttig och inkompetent. Andra statsråd som utrikesminister Östen Undén och försvarsminister Allan Vougt gavs liknande betyg. Socialdemokraternas personangrepp riktades i hög grad mot den nye folkpartiledaren Bertil Ohlin. Denne anklagades för att vara personlig fiende till arbetarrörelsen och ett verktyg för

storkapitalismen. Oppositionen som helhet avfärdades som förljugen, ansvarslös och opålitlig.[4]

Propagandametoderna utgjorde ett debattämne i sig under de upprörda efterkrigsåren. Socialdemokraterna var mycket kritiska till näringslivets anti-socialiseringskampanj, som av Per Albin Hanssons döpts till "planhushållningsmotståndet". PHM-kampanjen anklagades för oförsonlighet, osaklighet, lögnaktighet och för att kosta miljonbelopp. "Folkets väl går före storfinansens", var en offensiv motparoll inför kommunalvalen 1946. Efter hand riktade socialdemokraterna sin kritik mot folkpartiets samarbete med näringslivet. Folkpartiet som storfinansens förlängda arm var ett vanligt kampanjtema inför valet 1948. Folkpartiet svarade med motanklagelser om skräckpropaganda och buskagitation. Socialdemokraterna skulle bland annat systematiskt skrämma väljarna med att folkpartiet i händelse av valseger tänkte dra in pensionerna.[5]

Debatten om folkpartiets koppling till näringslivet kulminerade i den så kallade *Molander-affären*. Två veckor före valet hävdade Morgon-Tidningen i en stort uppslagen artikel att näringslivet försett folkpartiets stockholmsavdelning med en kampanjbudget på flera miljoner kronor. Folkpartiet avvisade påståendet och krävde en opartisk utredning. Morgon-Tidningen stod fast vid sin uppgift och hänvisade till den socialdemokratiske riksdagsmannen och bankrevisorn Seth Molander som källa. Ord stod mot ord och frågan om "folkpartiguldet" dominerade tidningsrubrikerna under valspurten. När slutligen en utredning kom till stånd – den var färdig först sent på fredagskvällen inför valet – visade det sig att Molander ljugit om beloppet. Molander ströks omedelbart från socialdemokraternas riksdagslista. I nyhetsflödet dränktes dock Molanders lögn i en händelse av världsdignitet – mordet på FN-medlaren Folke Bernadotte.[6]

Den sakfrågeinriktade valdebatten 1948 dominerades av *ekonomiska frågor*. Mot bakgrund av de senaste årens överhettningsproblem diskuterades inflation, regleringar, ransoneringar, sparbenägenhet och minskande valutareserver. Även *ideologiska frågor* om planhushållning och socialiseringar var vanliga diskussionsämnen. Ett tredje framträdande debattområde rörde *socialpolitiken*, där flera viktiga reformer genomförts sedan krigsslutet (bl.a. barnbidrag och kraftigt höjda pensioner).[7]

I socialdemokraternas kampanj betonades att partiet alls inte

tänkte föra den socialistiska näringspolitik som planhushållningsmotståndarna försökt pådyvla dem. Det viktigaste var att fortsätta reformpolitiken och kampen mot arbetslösheten. Folkpartiet gick till val med en ny socialliberal politik som sa ja till reformer men nej till statligt "krångel" i form av regleringar. Högern profilerade sig genom att förespråka en "kärv linje" i ekonomiska frågor; ekonomin behövde en "hästkur". Landsbygdspartiet bondeförbundet förde fram "tredje vägens politik" som ett odogmatiskt mellanalternativ till socialism och liberalism, och betonade i övrigt att skillnaderna mellan stad och land måste jämnas ut. Kommunisterna, slutligen, menade att övriga partier var "lika som blåbär" och att Sverige sålt ut sig genom anslutningen till Marshall-planen.

Partikonflikterna löpte under valrörelsen efter något annorlunda banor än tidigare. För första gången framstod folkpartiet som socialdemokraternas huvudmotståndare. Högern ägnades denna gång mindre uppmärksamhet. Bondeförbundet placerade sig i en strategisk mellanposition och var betydligt mildare i kritiken av regeringen än de båda övriga borgerliga partierna. Kommunistpartiet hade råkat i opinionsmässiga svårigheter efter utvecklingen i Östeuropa. Samlingsregeringens fyra partier tog kraftigt avstånd från kommunisterna. Socialdemokraternas vilja att distansera sig ifrågasattes dock av de borgerliga partierna. Faran för kommunistiskt inflytande var ett vanligt tema i särskilt folkpartiets och högerns kampanjer.[8]

Opinionsbildningen inför ödesvalet bedrevs med en aldrig tidigare skådad frenesi. Kampanjkostnaderna steg till en ny toppnivå och särskilt folkpartiet kunde tillgodoräkna sig en kraftigt ökad medlemskår. I kampanjarbetet användes alla gamla beprövade kanaler: Samarbete med *pressen* – Dagens Nyheter gjorde under den nye chefredaktören Herbert Tingsten en uppmärksammad insats –, *mötesverksamhet*, *filmer*, *broschyrer*, *affischer* och *hembesök*.[9]

Ett led i socialdemokraternas kampanj var att öka satsningen på *arbetsplatsagitation* bland både arbetare och den snabbt växande tjänstemannakåren. Arbetsgivareföreningen såg sig i april 1948 tvungen att rekommendera sina medlemmar förbjuda spridande av tryckt valmaterial och att även i övrigt hålla den politiska propagandan utanför arbetsplatserna.[10]

Den största nyheten i kampanjarbetet gällde *radions valbevakning*. Efter erfarenheterna från krigsåren vågade radioledningen ge valprogrammen en publikvänligare utformning samtidigt som politi-

kerna börjat lära sig radiomediet. En första förändring var att partiernas egna presentationsprogram ersattes med utfrågningar där partiledarna korsförhördes av tidningsmän från motståndarpartierna. Utöver utfrågningarna sändes två debattprogram: en idédebatt i augusti och en avslutningsdebatt på torsdagskvällen inför valet. I avslutningsdebatten deltog denna gång enbart partiledarna (socialdemokraterna hade som regeringsparti två representanter). Det begränsade deltagarantalet gav tillsammans med en friare tidsfördelning snabbare replikväxlingar än under mellankrigstidens manusbundna debatter. Med de nya programformerna började radion på allvar demonstrera sin kapacitet som kampanjkanal under valrörelserna.[11]

Analyserna av kampanjarbetets räckvidd behöver denna gång inte stanna vid allmänna resonemang. Gallupinstitutet genomförde under de första efterkrigsåren flera intervjuundersökningar av valpropagandans genomslag. Det rikaste materialet behandlar dock kommunalvalen 1946 och inte andrakammarvalet 1948.[12]

Gallups undersökning 1946 bekräftar att radioprogrammen och övriga *indirekta* kampanjkanaler hade en mycket stor räckvidd. Nästan sju av tio intervjupersoner (69 procent) uppgav sig ha lyssnat till den avslutande partiledardebatten. Ännu något fler (74 procent) hade följt minst ett av utfrågningsprogrammen. Tidningarnas valbevakning nådde – åtminstone i den begränsade meningen att man läst någon ledare eller annan politisk artikel – ungefär lika många som valprogrammen (69 procent). Andra typer av indirekta kanaler som valaffischer, broschyrer och tidningsannonser hade observerats av ytterligare något fler intervjupersoner (87, 80 respektive 80 procent).[13]

Vad beträffar de *direkta* kampanjkanalerna visade Gallups mätningar att den traditionella mötesverksamheten fortfarande samlade stora åhörarskaror, även om publiksiffrorna naturligtvis inte nådde upp till radioprogrammens nivå. Var fjärde intervjuperson (25 procent) sade sig ha besökt något politiskt möte; de allra flesta mötesbesökare hade också sett på film (92 procent eller 23 procent av alla intervjuade). Dörrknackningskampanjerna hade nått ut till var tionde intervjuperson (12 procent) medan bara ett mindre antal hade märkt av partiernas arbetsplatsagitation (3 procent).[14]

Gallupundersökningarnas bild av kampanjkanalernas faktiska räckvidd återspeglar den nya syn på kampanjarbetet som höll på att

etableras under efterkrigstiden. Partierna var på väg att omvärdera sin tidigare uppfattning att de direkta kanalerna var av större effektivitet än de indirekta. Inte så att mötesverksamheten och hembesöken numera ansågs oväsentliga – enbart valfilmerna drog ju storpublik – men jämfört med mellankrigstiden tillskrevs radions valprogram allt större betydelse för kampanjarbetet. Tidningar och broschyrer hade sedan länge givit de indirekta kanalerna en överlägsen räckvidd. Nu hade dessutom radion etablerats som ett intresseväckande medium med stor uppfattad genomslagskraft. Partiernas bedömning att radion var den betydelsefullaste kampanjkanalen skulle komma att stärkas under hela femtiotalet.[15]

Ett belägg för att det nya mer radiocentrerade kampanjarbetet uppskattades av väljarna kan hittas i den officiella valstatistiken. Liksom vid tidigare tillfällen när partierna funnit nya former för kampanjarbetet ökade *valdeltagandet* kraftigt 1948 (83 procent jämfört med 72 procent 1944). Rekordnoteringen berodde till stor del på det hätska debattklimatet; medborgarnas engagemang brukade alltid öka i tider av djupgående politiska motsättningar. Men vid de närmast efterföljande valen visade det sig att deltagandet hade stabiliserats på en nivå som låg ovanför den tidigare högstanoteringen från 1936 års val (74 procent).[16]

Radions stärkta ställning i kampanjarbetet gjorde *partiledarnas* position än ansvarsfullare. Det var ett till stora delar nytt ledargarnityr som representerade partierna i radions valprogram 1948. Tre ledarskiften hade genomförts i god tid före valet och ett fjärde aktualiserades bara veckorna före valdagen.[17]

Inom folkpartiet hade Bertil Ohlin ersatt Gustaf Andersson i Rasjön redan månaden efter valet 1944. Med en bakgrund som rekordung ekonomiprofessor – bara 25 år – blev han snabbt en centralperson i tidens ekonomiska idédebatt. Ohlin framstod inför valet som den självklare oppositionsledaren. Han betraktades av många som en motsvarande opinionsmässig tillgång för folkpartiet och borgerligheten som Per Albin Hansson varit för socialdemokraterna.[18]

Ohlins huvudopponent bland partiledarna var statsminister Tage Erlander. Denne hade i oktober 1946 tilldelats uppdraget att ersätta den hastigt avlidne Per Albin Hansson. Inför valet stormade det ordentligt kring Erlanders person. Oppositionens angrepp på socialdemokraternas vanstyre och radikala socialiseringsplaner byggde till

stor del på att den nye ledaren skulle vara oförmögen att upprätthålla Per Albins auktoritet.[19]

Det tredje ledarskiftet gällde högerpartiet. Gösta Bagge lämnade hösten 1944 över ledarskapet till godsägaren Fritiof Domö. Denne representerade högerns jordbrukargrupp och betraktades vid tillträdet som en samarbetsinriktad person. Domö hade bland annat varit positiv till fortsatt samlingsregerande.[20]

Det fjärde ledarskiftet gällde bondeförbundet och aktualiserades under dramatiska former veckorna före valet. En stekhet augustisöndag kollapsade Axel Pehrsson-Bramstorp mitt under ett mötesanförande. Solsting, löd den första diagnosen, men det visade sig snart att Bramstorp inte kunde komma tillbaka före valdagen. Som vikarie för Bramstorp fick nu partiets förste vice ordförande träda in – Gunnar Hedlund i Rådom.[21]

Betraktad med analytiska glasögon kan Bramstorps sjukdom ses som ett belägg för att partiledarna trots uppmärksamheten kring radions valprogram ännu inte tillskrevs avgörande betydelse för valresultatet. Någon pressdiskussion om Bramstorps frånvaro fördes inte under valrörelsen; ledarskribenterna nöjde sig med att tillönska honom snar återkomst i politiken och nyhetsbevakningen kring händelsen var minimal. När däremot Thorbjörn Fälldin sjukskrevs i april 1985, närmare ett *halvår* före valet, betraktades det av massmedierna som ett svårt avbräck för centerpartiet. En händelse liknande den bondeförbundet och Bramstorp råkade ut för skulle idag anses vara synnerligen besvärlig för det drabbade partiet.[22]

Efterkrigstidens nya ledargeneration presterade ett variationsrikare och mindre traditionsbundet kampanjarbete än tidigare partiledare. En nyhet i umgänget med pressen var att partiledarna började släppa till sitt privatliv i tidningsreportagen. Dagens Nyheter hade en uppmärksammad artikelserie om partiledarnas semesternöjen. Partiledarna gjorde också några intervjuuttalanden till enskilda tidningar. En ytterligare form av presskontakt var att Bertil Ohlin och Tage Erlander publicerade ett par öppna brev och debattartiklar.[23]

Den mest påtagliga kampanjinnovationen 1948 var en debatt mellan Tage Erlander och Bertil Ohlin strax före valet. Den 9 september kom mellan 30 000 och 50 000 personer till Vasaparken i Stockholm för att lyssna på en diskussion mellan statsministern och oppositionsledaren. Visserligen hade det redan tidigare förekommit debattdueller. Bara under de senaste åren hade Tage Erlander och

Bertil Ohlin drabbat samman med kommunistledaren Sven Linderot respektive med Ernst Wigforss och Zeth Höglund. Men det anmärkningsvärda med Vasaparks-duellen var publikintresset och tidsramen. En direktkonfrontation mellan de politiska huvudalternativen inför tiotusentals jublande åhörare en dryg vecka före valet hade aldrig tidigare ägt rum.[24]

Vasaparks-debatten 1948 brukar räknas som en milstolpe i valkampanjernas historia. Det är emellertid föga troligt att den hade någon större betydelse för valresultatet. Trots storpubliken i Vasaparken var det endast en minoritet av valmanskåren som kom i kontakt med debatten. Radiotjänsts regler om opartiskhet satte stopp för direktutsändningar. Debattens största betydelse torde ligga på ett engagemangshöjande plan. Tillsammans med övriga förändringar av kampanjarbetet kan den ha skapat en mindre högtidlig stämning kring politiken och därigenom ha stimulerat medborgarnas politiska intresse.[25]

Turnéerna fick något av en renässans i partiledarnas kampanjarbete 1948. Högerns Fritiof Domö gjorde två långa kampanjresor, en i Norrland och en i Syd- och Västsverige (sammanlagt ett fyrtiotal framträdanden). Även Bertil Ohlin gjorde en längre kampanjturné (ett trettiotal framträdanden). Tage Erlander framträdde huvudsakligen under helgerna och gjorde under veckorna endast punktvisa nedslag. Men eftersom han började sitt kampanjarbete tidigt i juli och dessutom gjorde flera framträdanden varje helg var han ändå den mest aktive partiledaren (55 framträdanden).[26]

Redan vid det här laget torde framställningen motivera påståendet att 1948 års valrörelse är en av de mest dramatiska och händelserika någonsin. Det inträffade emellertid ytterligare en händelse som understryker valrörelsens karaktär av undantag – inte mindre än *två* partiledare insjuknade för en längre tid. Axel Pehrsson-Bramstorps allvarliga sjukdom har berörts tidigare. Den andre indisponible partiledaren var Bertil Ohlin. En blindtarmsinflammation satte stopp för Ohlins kampanjarbete under en tvåveckorsperiod i augusti. Sedan 1948 har ingen partiledare blivit allvarligt sjuk under valrörelserna. Ett av skälen till att partiledarna har kunnat hålla sig friska spelade för övrigt en framträdande roll i bondeförbundets kampanj 1948. På en valaffisch lanserade sig partiet som – politikens penicillin.[27]

***

Det händelserika *planhushållningsvalet 1948* – rubriceringen syftar både på debattens ideologiska grundtema och på näringslivets omstridda PHM-kampanj –fick en stilenlig upplösning. Folkpartiet och Bertil Ohlin gjorde en exceptionell framryckning. Partiet vann inte mindre än 31 nya andrakammarmandat (sammanlagt 57 stycken). Det var den i särklass största mandatökning som något parti gjort sedan övergången till proportionella val 1911 (socialdemokraternas segerval 1940 inbringade "bara" 22 mandat). Även räknat i relativa tal var ökningen imponerande – från 13 till 23 procents väljarstöd.[28]

Folkpartiets jordskredsseger – beteckningen Ohlin-valet är ett tänkbart alternativ till det föreslagna planhushållningsvalet – gick ut över samtliga partier men drabbade högern särskilt hårt. Högern under Fritiof Domö förlorade hela 16 mandat och blev för första gången någonsin minsta borgerliga parti (23 mandat jämfört med bondeförbundets 30). Kommunistpartiet fick sin framgångsvåg bruten och tappade 7 av 15 mandat (6 procents väljarstöd). Bondeförbundet förlorade under den vikarierande partiledaren Gunnar Hedlund 5 mandat (partiet stannade på 12 procents väljarstöd). Socialdemokraterna och Tage Erlander höll ställningarna bättre än övriga partier. Förlusten av 3 mandat gick att bära. Politiskt betydelsefullare var att socialdemokraterna fortfarande hade ensam majoritet över de borgerliga partierna (112 mandat mot 110).

Socialdemokraternas jämförelsevis goda resultat var valvakans stora överraskning. Gallup hade förutspått en kraftig tillbakagång och mot bakgrund av den exakta förutsägelsen vid föregående val trodde de flesta på ett majoritetsskifte. Tage Erlander hävdar i sina memoarer att valnattens rapporter nästan föreföll honom osannolika. Som förklaring till Gallups felprognos – beräknade 42,5 procent blev 46,1 – brukar anges att socialdemokraterna under valrörelsespurten lyckades mobilisera stora väljarskaror som ursprungligen inte tänkt rösta, och som därför räknats bort vid prognoskonstruktionen.[29]

Beskedet om att socialdemokraterna skulle behålla regeringsmakten kom tämligen sent under valnatten. Till en början såg det ut som om folkpartiet och de borgerliga partierna skulle få majoritet i riksdagen. På Dagens Nyheters ledarredaktion var man så segersäkra att förstaupplagans huvudrubrik bestämdes till det triumferande "Den socialistiska majoriteten undanröjd". Enligt Carl-Adam Nycop var det enbart ett ingripande från tidningens distributionschef

som hindrade den fullständiga blamagen. Dagens Nyheters olycksaliga förstasidesrubrik har med åren blivit vår moderna politiska historias kanske oftast återberättade kuriositet.[30]

Grispremievalet 1952

"Valrörelsen 1952 gav inte mycket utrymme för ideologiska funderingar. Det blev mest grispremier." Så kritiskt beskriver Tage Erlander debatten inför andrakammarvalet 1952. "Grispremier" var den vardagliga benämningen på ett nyinrättat stöd åt landets fläskproducenter. Oppositionen uppmärksammade att produktionsstödet utbetalats retroaktivt för redan slaktade grisar och att det dessutom gynnat storbönderna medan småbönderna kommit i kläm. "Premier åt redan döda grisar – det var ett tema som låg väl till för folkpartiets press och agitatorer", fortsätter Tage Erlander sin något uppgivna memoarkommentar.[31]

Diskussionen om fläskstödets utformning var symptomatisk för valdebatten 1952. De djupa idépolitiska motsättningarna från planhushållningsdebatten hade tonats ned betydligt. Regeringsfrågan verkade löst för överskådlig tid då socialdemokraterna sedan ett knappt år ingått koalition med bondeförbundet. Under valrörelsen ägnade partierna ovanligt stor uppmärksamhet åt detaljfrågor av olika slag.[32]

Valrörelsen fick annars en dramatisk upptakt i det kalla krigets tecken. Den 15 juni försvann ett av försvarets flygplan under en spaningstur över Östersjön. Militärledningen och i ännu högre grad den allmänna opinionen ansåg det sannolikt att Sovjetunionen varit inblandat i försvinnandet. Den säkerhetspolitiska krisen förvärrades när sovjetiska MIG 15 ett par dagar senare sköt ned ett obeväpnat räddningsplan av typen Catalina. Sovjetunionens opinionsställning försämrades ytterligare av att Catalina-affären sammanföll med ett uppmärksammat spionerimål. Kommunistsympatisören Fritiof Enbom dömdes sommaren 1952 till livstids fängelse för att ha lämnat ut hemliga uppgifter till Sovjet.[33]

Catalina-affären ledde till något så ovanligt som en valdebatt med utrikespolitiska inslag. Folkpartiet och högern ställde sig kritiska till regeringens ovilja att föra tvisten inför FN. Svenska Dagbladet gick så långt att man krävde utrikesminister Östen Undéns avgång. Re-

geringen svarade med motanklagelser om en utrikespolitiskt äventyrlig opposition. Debatten fördes under valrörelsens inledningsskede och i första hand på tidningarnas ledarsidor. Nyhetsbevakningen kring affären var mer återhållen.[34]

Valdebattens vanligaste ämnesområde var återigen den *ekonomiska politiken*. Partierna förde en tillbakablickande diskussion om de senaste årens inflation, regleringar, räntor och stabiliseringsförsök. Koncentrationen till ekonomiska frågor var dock mindre tydlig än vid det föregående andrakammarvalet. Vid sidan av ekonomin ägnade sig partierna åt jordbruksfrågorna, sysselsättningen, skattefrågorna, socialpolitiken samt naturligtvis utrikespolitiken.[35]

Valdebatten 1952 är också en av de få i modern tid som i nämnvärd utsträckning handlat om *konstitutionella frågor*. Diskussionerna föranleddes av att regeringspartierna infört en ny valordning bara månaderna före valet. Ändringen syftade till att undanröja behovet av kartellbildningar. Under koalitionsförhandlingarna hösten 1951 hade bondeförbundet krävt ett nytt mandatfördelningssystem så att partiet skulle slippa kartellsamarbetet med högern och folkpartiet. Problemet var bara att socialdemokraterna, med hänvisning till risken för partisplittring, motsatte sig en fullständigt proportionell mandatfördelning. Efter en tids utredande lyckades regeringspartierna konstruera en valordning som gav de önskade effekterna: en viss överrepresentation för stora partier, en god proportionalitet för medelstora partier även utan kartellbildningar och underrepresentation för små partier. Folkpartiet och högern var mycket kritiska till den nya valordningen. Enligt oppositionen fanns det ingen anledning att ge socialdemokraterna någon som helst överrepresentation. Anklagelser om manipulationer med vallagen var ett besvärande inslag för regeringen ännu i partiledardebatten på torsdagskvällen inför valet.[36]

Det fördes också en debatt i debatten om *vallöften*. Folkpartiet konfronterade konsekvent socialdemokraternas program från 1948 med den rådande situationen. Hur gick det med det ökande bostadsbyggandet, den sänkta inflationen och pensionärernas standardhöjning? Ett annat inslag i löftesdebatten gällde folkpartiets och högerns krav på omedelbara höjningar av pensionerna. Regeringspartierna avvisade kraven som ekonomiskt orealistiska. Valkampanjen 1952 gav många exempel på ett argumentationsmönster som går igen även i dagens valrörelser: oppositionens anklagelser om svikna

vallöften besvaras av regeringen med kritik mot överbudspolitik. Löftesproblematiken hade kommit för att stanna.[37]

Konfliktlinjerna mellan partierna hade förändrats sedan andrakammarvalet 1948. Socialdemokraterna och bondeförbundet försvarade nu gemensamt regeringspolitiken. Folkpartiet och högern riktade lika skarp kritik mot båda regeringspartierna. Kommunisterna hade fått sin opinionsställning ytterligare försvagad. Spiondomarna och Catalina-affären underströk partiets isolering.[38]

Även bland *partiledarna* märktes flera förändringar. Folkpartiet, socialdemokraterna och bondeförbundet hade redan inför föregående val genomfört generationsväxlingar på ledarposterna. Nu hade högern och kommunistpartiet följt exemplet. Partiledarna av den nya generationen var ungefär lika gamla – födelseåren varierade mellan 1899 och 1904 – och det skulle komma att dominera politiken i över ett decennium. Partiledarsituationen har varken förr eller senare i svensk politisk historia varit så stabil som under femtiotalet.[39]

Högerns nye partiledare var försäkringsdirektören Jarl Hjalmarson. Fritiof Domö hade kritiserats för sin insats under valkampanjen 1948 och på den extra riksstämman i januari 1950 var vice ordföranden Hjalmarson den självklare kandidaten. Kommunisternas Sven Linderot hade länge kämpat mot en vacklande hälsa och år 1949 orkade han inte längre fortsätta. Hilding Hagberg tog över som tillförordnad partiordförande och vid kongressen 1951 permanentades skiftet.[40]

Den nya partiledargenerationen fortsatte att förnya kampanjarbetet. Mest påtagligt var att antalet debatter ökade. Utöver en ny Vasaparks-duell mellan Tage Erlander och Bertil Ohlin möttes Erlander och Jarl Hjalmarson i två debatter (i Malmö och Göteborg). Hjalmarson debatterade dessutom ett par gånger med finansminister Per Edvin Sköld (i Norrköping och Stockholm).[41]

Vid sidan av debatterna gjorde partiledarna flera ovanliga framträdanden. Jarl Hjalmarson skapade uppmärksamhet kring sina kampanjturnéer genom att färdas i en inhyrd *valhelikopter*. Inte sedan Arvid Lindmans flygturer hade en partiledares transportmedel skapat sådan uppståndelse. Inrikesminister Gunnar Hedlund invigde två affärsmässor under sommaren och lät sig därvid fotograferas sittande i en traktor respektive iförd en fiskemundering. Att bjuda fotograferna på sådana bildmässigt intressanta situationer

var ett nytt grepp i partiledarnas kampanjarbete. Fotografierna följdes upp med ytterligare mediekontakter. Särskilt Tage Erlander, Bertil Ohlin och Jarl Hjalmarson gjorde ett relativt stort antal intervjuuttalanden till olika tidningar (vardera ett tiotal). Ohlin och Hjalmarson fick dessutom uttala sig i Radioekot om regeringens behandling av Catalina-affären.[42]

Med Jarl Hjalmarson fick högern för första gången sedan Arvid Lindman en partiledare som bedrev ett verkligt omfattande kampanjarbete. Hjalmarson var aktiv de allra flesta dagar från mitten av augusti till valdagen 21 september. Vid flera tillfällen höll han fem möten och anföranden per dag. Det var fler än vad någon annan partiledare hade gjort. Hjalmarson använde sig av en speciell mötesteknik. Han nöjde sig ofta med korta anföranden och ägnade istället tiden åt att besvara skriftliga frågor från publiken.

Övriga partiledare gjorde liknande kampanjinsatser som 1948. Tage Erlander framträdde regelbundet varje helg från början av juli och kompletterade med tillfälliga framträdanden på vardagarna. Hilding Hagberg följde samma mönster men gjorde betydligt färre framträdanden. Bertil Ohlin gav sig ut på sammanhängande kampanjturnéer från mitten av augusti, men gjorde färre framträdanden per dag än Hjalmarson. Gunnar Hedlund, slutligen, bedrev ett återhållsamt kampanjarbete huvudsakligen förlagt till helgerna.[43]

Samtidigt som partiledarna förnyade sitt kampanjarbete märktes en tendens till *minskning* av partiernas övriga kampanjinsatser. Kampanjarbetet koncentrerades i tiden – en gemensam affischuppsättningsdag fem veckor före valet utgjorde startskottet – och kostnaderna sjönk jämfört med planhushållningsvalet. Den grundläggande värdegemenskapen från 1948 märktes även denna gång. Sedan 1950 stod staten till tjänst med gratis röstlängdsavskrifter. Partierna enades också om vissa begränsningar av annonser, affischer, broschyrer. Någon överenskommelse om ett kostnadstak för valfilmerna kunde dock inte träffas.[44]

Ett långsiktigt problem för opinionsbildningen som aktualiserades inför valet 1952 gällde *dagstidningarna*. I början av femtiotalet inleddes en krisperiod för partipressen. Många mindre tidningar hade svårt att klara efterkrigstidens kostnadsökningar. För att begränsa den så kallade tidningsdöden lämnade partierna stora bidrag till nedläggningshotade tidningar. Under femtiotalet uppgick det sammanlagda stödet till närmare 80 miljoner kronor.[45]

Subventionerna till trots lades ett stort antal tidningar ned under femtiotalet. Den gamla diversifierade presstrukturen där åtminstone socialdemokraterna, folkpartiet och högern hade egna tidningar i de större städerna förbyttes till en oligopolliknande situation med en eller ett par dominerande tidningar per utgivningsort. Samtliga partier drabbades av tidningsdöden, men socialdemokraterna, bondeförbundet och kommunisterna kanske allra värst. Bristen på lojala tidningar var ett ofta återkommande klagomål från de senare partiernas kampanjledningar under femtiotalet.[46]

Samtidigt som antalet tidningar minskade försköts synen på tidningarna som opinionsbildare. Under femtiotalet började *nyhetsavdelningarna* betraktas som allt intressantare ur opinionsbildningssynpunkt; de kommenterande avdelningarna tillskrevs inte längre samma särställning som tidigare. Nyhetsavdelningarnas frammarsch bottnade i en aktivare och mer uppsökande journalistik som dessutom presenterades i publikvänligare form (reportage, bilder etc.). Partiernas möjligheter att kompensera bortfallet av tidningsstöd genom att skaffa sig större utrymme på nyhetssidorna var dock begränsade. Tidningarnas partilojaliteter avspeglades också i nyhetsredigeringen. Det egna partiet gavs i regel betydligt större utrymme än motståndarna.[47]

Radions valprogram fick en något annorlunda utformning 1952 än 1948. I avslutningsdebatten prövades ett nygammalt system från kommunalvalen 1946 med två representanter från varje parti. Med tio deltagare varade debatten i nästan fem timmar och avslutades först efter midnatt. Försöket ansågs mindre lyckat – en nutida lyssnare kan intyga att debattempot var besvärande lågt – och radion återgick till rena partiledardebatter. Utöver avslutningsdebatten anordnades de sedvanliga partiledarutfrågningarna samt en kvinnodebatt och ett försök med regionala debatter över fem sändningsstationer. En nyhet var också att samtliga partier förutom kommunisterna fick disponera 15 minuter av radions utlandssändningar.[48]

***

Grispremievalet 1952 – Tage Erlanders karakteristik fångar både ett väsentligt kampanjtema och debattens koncentration till detaljfrågor – blev en framgång för oppositionen. Folkpartiet fortsatte frammarschen och nådde med 24 procent sitt högsta röstetal sedan liberalernas storhetstid på tiotalet. Högern och Jarl Hjalmarson bröt en

lång rad av förlustval – med några undantag hade partiet förlorat sedan kosackvalet 1928 – och gick fram med 2 procentenheter (14 procents väljarstöd). Av regeringspartierna låg socialdemokraterna kvar på 46 procent medan bondeförbundet tappade nästan 2 procentenheter (till 11 procent). Kommunisterna fortsatte sin kräftgång och var efter valet nere på 4 procents väljarstöd.

Grispremievalet fick en ovanligt utdragen upplösning. Först i december förelåg det definitiva resultatet sedan två valkretsar gått till omval. Det var bondeförbundet som överklagat formerna för röstsammanräkningen i Jämtlands och Kristianstads län. De båda omvalen föregicks av omfattande kampanjinsatser. Under några intensiva decemberveckor koncentrerades det politiska intresset i landet till dessa två valkretsar. Resultatet av *luciavalrörelsen* blev att bondeförbundet lyckades återta ett förlorat mandat från folkpartiet i Jämtland. I övrigt ändrades ingenting.[49]

Skattesänkningsvalet 1956

Femtiotalet är, säger statsvetaren Nils Elvander, skattesänkningsdebattens årtionde i svensk politik. Kraven på skattelindringar återkom regelbundet i oppositionspartiernas riksdagsmotioner, och inför andrakammarvalet 1956 var skatterna partiernas främsta tvisteämne. Drivande kraft i skattedebatten var högerpartiet. Att medborgarna själva skulle förfoga över sina inkomster var en hörnsten i partiets ideologiska offensiv, sammanfattad under rubriken "egendomsägande demokrati". Under valrörelsen 1956 betonade Jarl Hjalmarson behovet av en "rejäl skattesänkning" för den "vanliga vardagsmänniskan". Folkpartiet instämde i de allmänna kraven på skattesänkningar men förespråkade en något mindre långtgående politik. Regeringspartierna – trots interna stridigheter bestod den röd-gröna koalitionen – tvingades föra en defensiv valdebatt där anklagelser om oppositionens överbud var den huvudsakliga försvarslinjen.[50]

Även om skattefrågan fick stort utrymme i partiernas kampanjer 1956 var den inte någon helt *dominerande* sakfråga. Mönstret från 1952 års val med en flerfrågedebatt upprepades 1956. Vid sidan av skatterna handlade valdebatten i stor utsträckning om *pensioner* – hur mycket skulle folkpensionerna höjas och vilken utformning skul-

le en planerad tjänstepension ges – och den rådande *bostadsbristen*. Vidare gavs den *ekonomiska politiken* betydande uppmärksamhet. Däremot fick jordbrukspolitiken för första gången någonsin en undanskymd plats i partiernas kampanjer. Valdebatten 1956 illustrerade att Sveriges gamla modernäring snabbt förlorade i politisk signifikans.[51]

Frontlinjerna mellan partierna var desamma som inför föregående val. Huvudkonflikten stod mellan regeringspartierna och den borgerliga oppositionen samtidigt som folkpartiet markerade viss distans gentemot högern. Kommunisterna angreps samfällt av de fyra övriga partierna. Konfliktlinjerna personifierades i radions partiledardebatt. Påfallande många repliker växlades mellan konstellationerna Tage Erlander-Bertil Ohlin och Gunnar Hedlund-Jarl Hjalmarson. Hilding Hagberg fick i sin tur en skur av "demokratifrågor" från de övriga partiledarna.[52]

Inför planeringen av valkampanjerna tvivlade partierna på den traditionella mötesverksamheten. I det begynnande Välfärds-Sverige med ökade möjligheter till fritidsaktiviteter tedde sig valföredragen föga publikdragande. Partierna fortsatte visserligen att arrangera mängder med möten – i tidningsintervjuer utlovade partisekreterarna närmare 15 000 politiska sammankomster under valrörelsen – men för att råda bot på "mötesslentrianen" prövades olika kringarrangemang och mötesformer. *Valfilmerna* förblev ett viktigt inslag i agitationen. Samtliga partier utom högern spelade in speciella valfilmer; bondeförbundet kunde till och med erbjuda den första valfilmen i färg. Artistuppträdanden var ett annat vanligt kringarrangemang. Vad beträffar mötesformerna kompletterade partierna de vanliga anförandena med *diskussioner* av olika slag. Det rörde sig om både debatter mellan olika partiföreträdare och frågestunder där mötespubliken aktiverades. De borgerliga partierna prioriterade också små informella möten i hemmiljö.[53]

Ifrågasättandet av de traditionella kampanjkanalerna gällde också det *tryckta valmaterialet*. Någon större tilltro till broschyrer, affischer och övriga trycksaker märktes inte inför valet 1956. Partierna tycks dock ha distribuerat ungefär lika många trycksaker som inför andrakammarvalet 1948.[54]

Den kampanjkanal som partierna istället tillskrev störst betydelse var naturligtvis *radion*. Sedan genombrottet under den första efterkrigstiden hade tilltron till radions genomslagskraft bara ökat. Inför

1956 års val sändes sammanlagt nio valprogram i radion. Förutom fem partiledarintervjuer och en avslutningsdebatt – som denna gång flyttats från torsdagen till fredagen före valsöndagen – arrangerades tre debatter om partierna och demokratin, den ekonomiska politiken respektive den sociala politiken.[55]

I skuggan av radion gjorde också *televisionen* politisk debut inför valet. Trots att det bara rörde sig om försökssändningar till ett litet antal mottagare vidtog partierna noggranna förberedelser; förväntningarna på det nya mediet var högt uppskruvade. I premiärprogrammet fick partiledarna rikta uppmaningar till en ung kvinnlig förstagångsväljare. Därefter arrangerades utfrågningsprogram med vart och ett av partierna. Utfrågningarna sköttes av aktiva partirepresentanter kompletterade med den kvinnliga förstagångsväljaren från inledningsprogrammet. TV-sändningarna avslutades med en valvaka.[56]

Partierna hade uppenbarligen sina tvivel på de traditionella formerna för kampanjarbetet inför valet 1956. Med stöd av en intervjuundersökning bland väljarna är det möjligt att på nytt studera de olika kanalernas faktiska räckvidd. Ansvariga för undersökningen var denna gång två akademiska samhällsforskare. Statsvetarna Jörgen Westerståhl och Bo Särlvik hade lyckats få ihop medel till en vetenskaplig studie av opinionsbildningen inför valet. Studien skulle visa sig bli startskottet för en lång rad av statsvetenskapliga väljarundersökningar.[57]

Väljarundersökningen bekräftar att mötesverksamheten, trots partiernas ansträngningar, hamnat i något av en publik kris. Bara 16 procent av de intervjuade uppgav sig ha varit "på något eller några av partiernas möten inför valet." Vid Gallups undersökningar av de första efterkrigsvalen hade siffran för mötespubliken varit omkring 25 procent. Även beträffande partiernas *hembesök* kan en nedåtgående tendens noteras. Medan Gallups efterkrigsundersökningar registrerat att 12 procent av de intervjuade hade kontaktats i hemmet av partiernas valarbetare var motsvarande siffra år 1956 endast 7 procent. Partiernas direkta kampanjkanaler hade förlorat betydligt i räckvidd på bara ett decennium.[58]

Radions överlägsna räckvidd demonstrerades med önskvärd tydlighet i undersökningen. Över 80 procent av de intervjuade hade lyssnat till minst ett av radions nio valprogram. Allra högst lyssnar-

siffror hade som väntat den avslutande partiledardebatten (69 procent hade hört åtminstone delar av debatten).[59]

Även partiernas tryckta valmaterial nådde en betydande publik. Åtta av tio intervjupersoner (82 procent) hade sett en eller flera förevisade broschyrer och hälften av dem (44 procent) sade sig också ha *läst* minst en broschyr. Valaffischerna tycktes ha en liknande räckvidd. Tre fjärdedelar av intervjupersonerna (76 procent) hade observerat någon affisch och de flesta (51 procent) förknippade dessutom affischen med rätt parti.

Väljarundersökningen gav också i andra avseenden stöd åt partiernas växande tro på de indirekta kampanjkanalernas effektivitet och betydelse. Radion och tidningarna dominerade helt som informationskällor för väljarna. Över hälften av intervjupersonerna (54 procent) ansåg sig ha fått mest information om valet via radion eller via radion och någon annan kanal. Därefter följde tidningarna (36 procent) medan bara några få procent ansåg sig ha fått mest information på valmöten.

Partiledarnas ansvar för valkampanjerna ökade i takt med uppmärksamheten kring radions valprogram. Ända sedan tjugotalet hade det talats om personifierade valkampanjer, men inför valet 1956 erkände till och med partiledarna själva att de axlade en tung börda. Den viktigaste uppgiften under valrörelsen var att göra bra ifrån sig i radion; det traditionella mötestalandet borde i första hand skötas av riksdagskandidaterna.[60]

Ett tecken på partiledarnas önskan att bryta mönstret med traditionella mötesanföranden var de återkommande kampanjdebatterna (6 stycken). Tage Erlander och Bertil Ohlin möttes två gånger; förutom i Vasaparken också i Eskilstunas sporthall. Erlander mötte även Jarl Hjalmarson en gång (på Malmö stadsteater). Både Ohlin och Hjalmarson debatterade därutöver ekonomi med den nye finansministern Gunnar Sträng. Slutligen mötte Hjalmarson försvarsminister Torsten Nilsson i en säkerhetspolitisk diskussion.[61]

Vid sidan av kampanjdebatterna intensifierade partiledarna också sina presskontakter. Flera tidningar gjorde sommarreportage om partiledarna och det förekom även intervjuutalanden i samband med exempelvis debatterna. Kontakterna med journalisterna var dock fortfarande av det tillfälliga slaget. Den viktigaste kontaktvägen mellan partiledarna och pressen gick via nyhetsbyrån TT.

Presskonferenser där partiledarna konfronterades med en samlad kår av journalister från tidningar av olika partifärg förekom inte.[62]

En turné som Tage Erlander företog i augusti belyser förändringen av partiledarnas kampanjarbete. Under en veckolång resa genom Norrland, Dalarna och Bergslagen kombinerades arbetsplats- och studiebesök på dagarna med möten och anföranden på kvällarna. Erlanders ressällskap bestod av familjen – hustrun Aina var chaufför – samt en journalist från Morgon-Tidningen som varje dag rapporterade om händelserna. Erlanders sommarturné 1956 var en märklig blandning av gammalt och nytt, av familjeidyll och hektiskt kampanjarbete, av respektfylld glorifiering och närgången granskning från journalisternas sida.[63]

***

Skattesänkningsvalet 1956 – namnet syftar på valdebattens vanligaste ämne – blev en ny framgång för Jarl Hjalmarson och högern. Partiet fick gensvar för sitt skattesänkningsbudskap och ökade sitt väljarstöd från 14 till 17 procent (plus 11 mandat). För regeringspartierna blev resultatet mindre smickrande. Bondeförbundet tappade 7 mandat och socialdemokraterna 4 (9 respektive 45 procents väljarstöd). Folkpartiet fick se sitt väljarstöd smälta med några tiondels procent men klarade sig utan mandatförlust. Kommunisterna var det enda partiet vid sidan av högern som gick framåt en aning. Med en ökning från 5 till 6 mandat (5 procents väljarstöd) hade partiet hejdat den nedåtgående trenden.

När mandaten summerats på valnatten hade en politiskt intressant situation uppstått. För första gången sedan 1936 förfogade de borgerliga partierna över majoriteten i andra kammaren (118 av 231 mandat). Om bara koalitionen kunde spräckas fanns förutsättningar för en borgerlig regering. Bertil Ohlin följde upp valresultatet med en optimistisk krönika i Vecko-Journalen – den förmodligen mest omdiskuterade eftervalsanalysen någonsin – där han förklarade att socialismen överlevt sig själv. Framtiden tedde sig ljus för den borgerliga oppositionen.[64]

ATP-valet 1958

Andrakammarvalet 1956 blev upptakten till en synnerligen händelserik period i Sveriges politiska liv. Knappt hade mandatfördelningen klarnat förrän en stark opposition inom bondeförbundet ifrågasatte koalitionsregeringens fortsatta bestånd. Strax därefter gjordes frågan om allmän tjänstepension till den dominerande stridsfrågan. En rådgivande folkomröstning i oktober 1957 – den tredje någonsin – gav ingen klar vägledning om hur frågan skulle lösas, men resultatet betraktades som en framgång för både bondeförbundet och socialdemokraterna. Omedelbart därpå upplöstes koalitionen och efter invecklade förhandlingsturer bildade Tage Erlander en socialdemokratisk minoritetsregering. Våren 1958 lade regeringen fram sin proposition om obligatoriska tjänstepensioner. Som väntat föll förslaget i andra kammaren. Regeringen svarade med att upplösa den motsträviga kammaren och förorda om nyval till 1 juni. En extra valkampanj stod för dörren, två år före det ordinarie andrakammarvalet.[65]

Extravalet i juni 1958 var det fjärde upplösningsvalet under tvåkammarriksdagens historia. De två första – tullstridsvalet våren 1887 och bondetågsvalet våren 1914 – hade föregåtts av ovanligt intensiva kampanjer. Även inför det tredje extravalet – demokrativalet 1921, det första med allmän rösträtt – märktes en intensitetshöjning jämfört med föregående valtillfälle. Kampanjen 1958 bröt dock mönstret av temperaturhöjande extraval. Flera partirepresentanter klagade i tidningarna över glest besökta möten och på att den vanliga stämningen inte ville infinna sig. Gunnar Hedlund tillhörde dem som dagarna före valet konstaterade att kampanjen varit ovanligt matt.[66]

Det officiella beskedet om nyvalet lämnades riksdagen den 28 april. Partierna fick därmed knappa fem veckor på sig för kampanjarbetet. I praktiken blev kampanjen ännu kortare då agitationen började på allvar först i samband med 1-majfirandet – både Jarl Hjalmarson och Bertil Ohlin konkurrerade om mötespubliken på denna arbetarrörelsens traditionella högtidsdag. Den korta valkampanjen passade väl in i en allmän koncentrationstendens. Femtiotalets valkampanjer tenderade att koncentreras till den avslutande femveckorsperioden före valdagen.[67]

Innehållet i partiernas kampanjer dominerades helt naturligt av

tjänstepensionsfrågan. Socialdemokraternas förslag om lagstiftad tjänstepension stod mot högerns och centerpartiets gemensamma nej till obligatorium. Folkpartiets kompromisslinje att lagstiftningen skulle accepteras men göras dispositiv, dvs. innehålla rätt att avtala sig ur pensionssystemet, förkastades av både socialdemokraterna och övriga borgerliga partier. Högern var det parti som gav högst prioritet åt andra sakfrågor än pensionerna. Partiet fortsatte sin kritik av socialdemokraternas skattepolitik, ekonomiska politik och allmänt positiva inställning till statliga regleringar.[68]

Tjänstepensionsfrågan gav utrymme för en rad partistrategiska manövrer. Den mest märkbara inför valet 1958 var att bondeförbundet bytt namn till *centerpartiet bondeförbundet*. Folkomröstningen 1957 – där bondeförbundet stod bakom ett eget förslag – hade givit partiet ett välkommet tillfälle att bredda sin politik. Namnbytet avsåg att ytterligare markera att centern inte var något intresseparti för den snabbt minskande skaran av bönder och landsbygdsbor. Folkpartiet betraktade från början pensionsfrågan som en möjlighet att spräcka den röd-gröna koalitionen och äntligen erövra regeringsmakten. Socialdemokraterna såg efter folkomröstningen chansen att vända raden av förlustval under femtiotalet. Kommunisterna valde en försiktig samarbetsinriktad strategi i pensionsfrågan. För att säkra arbetarmajoriteten drog partiet in sina kandidater i 11 valkretsar där utsikten till mandatvinster ansågs små.[69]

Kampanjarbetet dominerades ännu tydligare än tidigare under 1950-talet av etermediernas valprogram. Särskilt televisionen tilldrog sig stor uppmärksamhet. Det började strax före upplösningsbeslutet i april 1958 med direktsändningar från riksdagsdebatten om pensionsfrågan. Under själva valrörelsen anordnade Sveriges Radio – Radiotjänst hade bytt namn 1957 – tretton valprogram: fem partiledarintervjuer i radio, fem utfrågningsprogram i TV samt tre samsända debatter om ekonomi, socialpolitik och allmänpolitik (partiledardebatt).[70]

Trots att antalet licenser inte var större än 200 000 anpassades kampanjarbetet efter televisionen. Partierna satsade t.ex. på småmöten i anslutning till TV-programmen. Mötesdeltagarna samlades då hemma hos någon partirepresentant med TV-mottagare och efter programmet hölls korta frågestunder. Ett annat exempel på anpassning var att kommunistpartiet i Stockholm höll valmöten endast på TV-fria kvällar. När partisekreterarna på valnatten summerade

kampanjintrycken förutsågs de mellanstora valmötenas snara död. När TV nått verklig masspridning – det förväntades ske redan inför det ordinarie andrakammarvalet 1960 – skulle riksdagskandidater och lokalpolitiker tilldelas andra arbetsuppgifter än att hålla valmöten.[71]

Samtidigt som partierna diskuterade hur etermedierna skulle utnyttjas i kommande valkampanjer fanns det tecken på att Sveriges Radio önskade stärka sin ställning. Under den händelserika mellanvalsperioden hade radions nyhetsredaktion börjat inta en självständigare hållning till partierna och inrikespolitiken. Regeln att en part kunde blockera bevakningen av kontroversiella ämnen genom att vägra ställa upp för kommentarer hade naggats i kanten. Denna så kallade "vetorätt" ifrågasattes bland annat i samband med förhandlingarna om koalitionsregeringens bestånd hösten 1956. Radioekot lät Jarl Hjalmarson och Bertil Ohlin kommentera regeringsdeklarationen trots att Tage Erlander vägrat delta och Gunnar Hedlund varit oanträffbar. Ekots tilltag kritiserades hårt i både press och riksdag – Morgon-Tidningen ställde den retoriska frågan om vem som givit radion fullmakt att låta oppositionsledarna spela folksamvete – men radionämnden förklarade att inget oegentligt inträffat. Vetorättens uppluckring öppnade vägen för mer aktiva insatser av Sveriges Radios journalister. I framtiden skulle inte etermedierna nöja sig med rollen som passiv förmedlare av partiernas budskap.[72]

Undantaget från regeln om partiernas prioritering av etermedierna var en förnyad socialdemokratisk satsning på *arbetsplatsagitation*. LO hade engagerat sig hårt redan i folkomröstningskampanjen 1957; bland annat tog ordföranden Arne Geijer ledningen över arbetarrörelsens förslag linje 1. Nu inför extravalet räknade socialdemokraterna med kraftigt stöd från fackföreningsfunktionärerna ute på arbetsplatserna. Arbetsplatsagitationen ansågs vara ett sätt att kompensera oppositionens överlägsna presstyrka som accentuerats av femtiotalets tidningsdöd.[73]

Arbetsgivarföreningen reagerade negativt på fackföreningarnas planer. Dagen efter nyvalsbeskedet gick verkställande direktören Bertil Kugelberg ut med ett cirkulär där medlemsföretagen rekommenderades att förbjuda organiserad propaganda – därmed åsyftades såväl mötesverksamhet som flygbladsutdelning och affischuppsättning – på arbetsplatserna. Cirkuläret kom till socialdemokraternas kännedom och ledde till en aggressiv tidningsdiskussion där

arbetsgivarföreningen anklagades för censurpolitik. Arbetsplatsagitationen hade för första gången blivit ordentligt uppmärksammad under en valrörelse.[74]

Partiledarnas kampanjarbete följde det allmänna mönstret med prioritering av etermedierna och en i övrigt återhållsam insats. Den enda kampanjdebatten hölls mellan Tage Erlander och Bertil Ohlin. Skådeplatsen var denna gång Västerås folkpark, kanske som en följd av de sjunkande publiksiffrorna i Vasaparken. En av få nyheter var att Jarl Hjalmarson tillsammans med Herbert Tingsten talade på en morgonbön i en Stockholms-skola. Svenska Dagbladet meddelade också att Hjalmarson under sina resor färdades med en nyimporterad helikopter av samma märke som president Eisenhower brukade använda.[75]

***

ATP-valet 1958 medförde kraftiga förskjutningar bland de borgerliga partiernas väljarstöd. Folkpartiets kompromisslinje i pensionsfrågan fick ett mycket svalt mottagande och partiet förlorade 6 procentenheter och 20 mandat. De borgerliga väljarnas röster tillföll i stället centerpartiet och högern. Gunnar Hedlund fick efter tio partiledarår äntligen uppleva en valframgång. Centern ökade sitt väljarstöd med 3 procentenheter och antalet mandat med anmärkningsvärda 13. Högerns frammarsch var något mindre (plus 2 procentenheter och 3 mandat) men politiskt betydelsefull. Partiet blev med 20 procents väljarstöd det största oppositionspartiet (folkpartiet kunde tillgodoräkna sig 18 procent). Jämfört med planhushållningsvalet 1948 hade styrkepositionerna flyttats om ordentligt.

Socialdemokraterna kunde räkna in en viktig framgång. Med drygt 46 procents väljarstöd gjorde partiet sitt bästa andrakammarval sedan 1944 (plus 5 mandat). I flera valkretsar hade dock framgången hängt på en skör tråd. Det sista mandatet i Örebro län säkrades med den rekordsmala marginalen 23 röster. Efter valet förfogade socialdemokraterna tillsammans med kommunisterna över 116 av andra kammarens 231 mandat. Det akuta hotet mot partiets regeringsinnehav var undanröjt.

Tidigare påpekades att valet 1958 till skillnad från tidigare extraval föregicks av en relativt återhållsam kampanj. I ett annat avseende finns det dock en gemensam nämnare mellan de fyra ex-

travalen. Vid samtliga tillfällen har förskjutningarna i väljarnas partisympatier varit ovanligt stora!

Radion slår igenom 1948–1958

Efterkrigstiden var den period i valkampanjernas historia då *radion* tog över som partiernas betydelsefullaste kampanjkanal. Partierna fortsatte att utnyttja sina beprövade kampanjmetoder: tusentals valmöten ofta kryddade med valfilmer, miljontals trycksaker, arbetsplatsagitation – här märktes till och med en intensifiering av aktiviteterna – och samarbete med närstående tidningar. Men i det begynnande Välfärds-Sverige var det radions speciella valprogram med publikvänliga utfrågningar och debatter som tillskrevs störst betydelse av både partier och väljare.

Partiledarna fick i den nya typen av radiocentrerade kampanjer axla ett tungt ansvar för opinionsbildningen. Den sällsynt långvariga kvintetten Tage Erlander, Bertil Ohlin, Jarl Hjalmarson, Gunnar Hedlund och Hilding Hagberg presterade ett variationsrikare kampanjarbete än tidigare partiledargenerationer. Förutom valprogrammen i radion tilldrog sig en serie kampanjdebatter stor uppmärksamhet. Partiledarna fick också vänja sig vid tätare kontakter med journalisterna. Förberedda specialintervjuer samt ett och annat uttalande till tidningsmännen var tecken på att den indirekta opinionsbildningen via massmedierna blivit allt viktigare.

Mot slutet av femtiotalet började radion få konkurrens av ett nytt etermedium – *televisionen*. Kampanjen inför extravalet 1958 gav en föraning om att den framtida opinionsbildningen skulle komma att se annorlunda ut. Partierna såg med spänning fram mot andrakammarvalet 1960. Då skulle TV för första gången ha nått verklig masspridning.

NOTER

1. Huvudpersoner som Tage Erlander, Bertil Ohlin, Herbert Tingsten, Ernst Wigforss och Sven Andersson vittnar i sina memoarer om de djupgående motsättningarna inför valet (Erlander, 1973:329–56, Ohlin, 1975:274–98, Tingsten, 1963:144–55, Wigforss, 1954:344–91, Andersson, 1980:323–35). Leif Lewin (1984) rangordnar 1948 års valrörelse som en av de tre intensivaste någonsin. De övriga valrörelserna på Lewins lista är tullstriderna våren 1887 och försvarsuppgörelsen (bondetågsvalet) våren 1914. Till Lewins lista över hätska och intensiva valrörelser måste också kosackvalet 1928 fogas. Sannolikt var klyftorna mellan partierna ännu djupare under kosackpropagandans dagar än inför valet 1948.

2. Överenskommelsen om begränsad valpropaganda gällde i första hand det tryckta valmaterialet och framkallades av den rådande pappersransoneringen. Partierna önskade också hålla igen på de ökande kampanjkostnaderna. Den statliga förmedlingen av röstlängdsavskrifter var möjlig tack vare att folkbokföringen centraliserats. Statistiska centralbyrån kunde nu förmedla avskriftsbeställningar mellan partiorganisationerna och respektive länsstyrelser. Beslutet att tilldela partierna extra ransoner bensin inför valrörelsen fattades av den socialdemokratiska regeringen (se vidare fp:s verksamhetsberättelse 1948). Riksdagen hade också beslutat att ytterligare underlätta medborgarnas valdeltagande. För första gången blev det tillåtet att på själva valdagen rösta på postkontoren utanför hemvalkretsen (se SOU 1967 nr 27). Även *rösträttsbestämmelserna* ändrades inför detta efterkrigstidens första andrakammarval. En grundlagsändring 1945 gav rösträtt åt konkursförsatta och understödstagande medborgare (de så kallade konkurs- och fattigvårdsstrecken hade tidigare drabbat cirka 2,5 procent av de annars röstberättigade). Förändringen genomfördes under protester från framför allt högern och bondeförbundet (Molin, 1974:199–207).

3. Det bör betonas att planhushållningsdebatten fördes i omgångar och mellan delvis olika huvudaktörer. De första åren anfördes kritiken mot socialism och statlig styrning av olika näringslivsorganisationer. Kritiken mot ryssavtalet leddes av Dagens Nyheters nytillträdde chefredaktör Herbert Tingsten. De borgerliga oppositionspartierna aktiverades på allvar först mot slutet av 1946 (se t.ex. Söderpalm, 1976:108–61, Ruin, 1968:163–99). En sammanhållen genomgång av periodens idédiskussioner finns i Leif Lewins *Planhushållningsdebatten* (1967:241–347, se också 1984:159–203). Om samlingsregeringens upplösning och skattestriden, se Ruin (1968:130–62) respektive Elvander (1972:26–66). Ernst Wigforss (1954), Tage Erlander (1973) och Bertil Ohlin (1975) ger i sina memoarer personliga skildringar av händelseförloppet. En jämförelse visar att parterna ännu i memoarskrivandets stund stod fullständigt främmande för varandras ståndpunkter.

4. En av angreppspunkterna mot Bertil Ohlin gällde ett internt memorandum som denne sänt ut till folkpartitidningarna och som kommit till allmän kännedom. Enligt socialdemokraterna – Bertil Ohlin själv var av en annan uppfattning – uppmanade Ohlin där tidningarna att utvidga personangreppen till de nya statsråden Gunnar Sträng och John Ericsson. Någon sammanfattande dokumentation och genomgång av personangreppen finns inte tillgänglig. Två citat från tidningarnas normalt återhållna ledarsidor ger en aning om debattonen: "En gång kan det resas en minnessten över dessa år: Företagare och arbetare grundlade Sveriges anseende, Wigforss förstörde det" (Dagens Nyheter 1947 10 31, citat i Wigforss, 1954:379). "Bertil Ohlin är. . .småfiffleriets, finurlighetens, de konfidentiella regianvisningarnas och de listiga uträkningarnas man i svensk politik" (Morgon-Tidningen 1948 07 10, citat i Ruin, 1968:188). Se vidare mer eller mindre urskuldande kommentarer i memoarer av Erlander, Wigforss, Ohlin, Tingsten och Sven Andersson samt Ivar Anderson (1969:198–212) och Kurt Samuelsson (1983:200–50).

5. Bertil Ohlin menar att anklagelserna mot hans parti var ett desperat försök att försvara regeringsmakten (1975:210–2, 259–65). Den hittills mest ingående undersökningen av PHM-kampanjens organisation är Sven Anders Söderpalms *Direktörsklubben* (1976). Ett internt uttalande visar att männen bakom kampanjen

verkligen satsade på en populariserad opinionsbildning: "Jag har ett allmänt intryck av att motåtgärderna och motpropagandan alltför mycket följer gamla invanda banor. . .(M)an försummar att i sin självbevarelsekampanj anlita den moderna propagandans slagkraft. Det är ett misstag att tro, att man kan påverka de inre politiska kretsarnas avgörande utan trycket av en kraftig offentlig opinionsbildning" (citat i Söderpalm sid 115). PHM-kampanjen bedrevs med varierande medel: tidskrifter, böcker – Hayeks "Vägen till träldom" var den inflytelserikaste – broschyrer, tidningsannonser, tidningsartiklar och föredragshållare. Sven Andersson (1980:236–40) ger en bild av hur socialdemokraterna uppfattade PHM-kampanjen.

6. Bertil Ohlin beklagar i sina memoarer att utredningen blev klar först vid 23-tiden på fredagskvällen, efter radions sista nyhetssändning: "Det är möjligt att valutgången blivit en annan om jag på detta sätt hade sörjt för att saken kommit ut i radio redan vid 7-nyheterna på kvällen och dominerat det politiska nyhetsmaterialet och kommentarerna i lördagsmorgonens tidningar" (Ohlin, 1975:271). Under valrörelsen angreps socialdemokraterna och statsminister Tage Erlander för sin ovilja att gå med på en utredning. Herbert Tingsten skrev i Dagens Nyheter: "Regeringspartiet, vars nederlag eljest är givet, söker räddning i beskyllningar vilkas falskhet inte skall klarläggas före valdagen. Genom en livvakt av lögner tror man sig kunna skydda den regering, vars vanstyre är utan motsvarighet i Sveriges nyare historia" (citat i Tingsten, 1963:147). Debatten huruvida Tage Erlander gjorde allt för att klara upp affären på snabbast möjliga sätt fortsätter i memoarlitteraturen (se Nothin, 1955:325–6, Erlander, 1973:347–51 och Ohlin, 1975:262–73). Olof Ruin (1986:203–5) konstaterar att Erlanders heder aldrig varit så ifrågasatt som i samband med Molander-affären. Som en konsekvens av affären tillsattes 1950 en utredning för att undersöka om partierna borde redovisa sina finanser offentligt (SOU 1951, nr 56). Den som gillar historiska paralleller kan finna en Molander-affär även inför 1890 års val. Den extremt protektionistvänliga Motala-Posten hävdade då på synnerligen lösa grunder att frihandlarna mottagit mer än 2 miljoner kronor från engelska intressen (Sundberg, 1961:252).

7. Omdömet om valdebatten bygger på partiernas valprogram (återgivna i Håkansson, 1959b), på en debattöversikt i Sainsbury (1980:116–50) och på en genomlyssning av avslutningsdebatten i radion. För första gången finns möjligheter att jämföra partiernas ämnesprioriteringar med *väljarnas* uppfattningar om valets viktiga frågor. Svenska Gallupinstitutet ställde i slutet av augusti en intervjufråga om sakfrågorna i valrörelsen. ("Vilken fråga anser Ni vara den viktigaste i årets valkampanj?"). Det visade sig att väljarna delade partiernas prioritering av den ekonomiska politiken. Fyra av tio avgivna svar handlade om ekonomi och ransoneringar/regleringar. Ingen annan sakfråga nämndes tillnärmelsevis lika ofta (undersökningen finns rapporterad i Dagens Nyheter 1948 09 04).

8. Ruin (1968:163–99) undersöker konfliktmönstren mellan partierna under uppladdningen inför valet (jfr också Sainsbury, 1980:116–50). Ett uttalande av statsminister Tage Erlander inför partistyrelsen i april 1947 visar att sympatierna mellan bondeförbundet och regeringen var ömsesidiga: "Vi för en hård polemik mot folkpartiet, men däremot är jag försiktig i mina uttalanden mot bondeförbundet" (citat i Ruin, 1968:188). Omdömet bygger också på en genomlyssning av den avslutande partiledardebatten.

9. Ett uttryck för folkpartiets offensiv var att man inköpte en ny generation av filmprojektorer och att man även arrangerade speciella kurser för filmskötare (fp:s verksamhetsberättelse). Elis Håstad (1949:48–67) gör en allmän genomgång av kampanjarbetet. Om de ökade kostnaderna och partiernas kraftsamlingar, se Gidlund (1983:154–9, 169–72), Söderpalm (1976:135–44), Andersson (1980:236–40, 323–8), Sainsbury (1980:119) och Ohlin (1975:243–65). Folkpartiets medlemsökning diskuteras i bl.a. Back (1966:69–77). Spridningen av tryckt valmaterial begränsades av den rådande pappersransoneringen. Den samlade upplagan av olika trycksaker uppgick till 20 miljoner exemplar, dvs. något mindre än under mellankrigstiden. Valaffischerna gick ut i betydligt färre versioner än under trettiotalet – i genomsnitt 3 olika affischer jämfört med 15–20 – och med den sammanlagda upplagan på cirka 550 000. Se intervjuer med

partirepresentanter i Reklam-Nytt nr 18 1948 och nedan kapitel 11.

10. Omdömet bygger på ett allmänt resonemang i Sigeman (1975:27–9, se också Andersson, 1980:325–6). Sigemans antagande att arbetsplatsagitationen varit obefintlig fram till 1948 är dock mindre rimligt. Åtminstone torde fackföreningsfunktionärerna systematiskt ha talat för socialdemokraterna och även kommunistpartiet i det vardagliga umgänget på arbetsplatserna. Se vidare kapitel 11 nedan.

11. Radion var över huvud taget ett medium på frammarsch. Bland de första tecknen på standardhöjning under efterkrigstiden var att de allra flesta hushåll fick råd skaffa sig radio. (Mellan 1930 och 1948 ökade antalet radiolicenser från 0,5 till 2 miljoner. År 1956 hade antalet stigit till 2,5 miljoner.) En indikator på att valprogrammen tilldrog sig stor uppmärksamhet är att Radiotjänst "på allmän begäran" publicerade en bok med utskrifter av partiledarutfrågningarna och avslutningsdebatten (*Valstriden i radio 1948*). Utfrågningsprogrammen hade introducerats inför kommunalvalen 1946. Vid samma tillfälle gavs kommunistpartiet full deltaganderätt, trots de övriga partiernas protester. (Utfrågningen av Sven Linderot i september 1946 skall enligt tidningskommentarerna ha varit den dittills våldsammaste radiodiskussionen.) Valprogrammen 1948 presenteras i Dagens Nyheter (1948 07 16). Se vidare Elgemyr (1981, 1984), Ivre (1982), Torbacke (1976:70–3) samt Cederberg och Elgemyr (1984).

12. Pionjärundersökningarna i samband med kommunalvalen 1946 genomfördes på uppdrag av folkpartiet och högern respektive av Radiotjänst. Resultaten finns redovisade i stencilsamlingarna "Partiernas insats under valkampanjen 1946" och "Radions insats under valkampanjen 1946". Undersökningen av 1948 års val är sämre dokumenterad. Jag har bara haft tillgång till vissa resultat rapporterade i boken "Valstriden i Radio 1948" (Radiotjänst, 1949).

13. Resultaten bygger på en intervjufråga med formuleringen: "Vad av följande har Ni sett eller haft beröring med i valpropagandan?" Intervjupersonerna fick sedan uppge om man *hört* radiointervjuer med partiledarna och radions stora valdiskussion, *sett* affischer och annonser, *fått* trycksaker och *läst* ledare eller annan tidningsartikel. Det krävdes alltså olika aktivitetsgrad för att uppge sig ha varit i kontakt med kampanjkanalerna (*fått* trycksaker, *läst* artikel). Gallups undersökning 1948 ger liknande resultat. Möjligen kan något fler ha lyssnat till avslutningsdebatten 1948. Sammanlagt 76 procent sade sig ha lyssnat till hela eller det mesta av debatten (ytterligare 11 procent hörde "endast en del"). För utförligare resonemang om resultat och metodfrågor, se kapitel 11.

14. Det bör betonas att uppgiften om arbetsplatsagitationen gäller 1946 års val. Resultatet behöver inte betyda att socialdemokraternas satsning på arbetsplatserna inför valet 1948 blev resultatlös. Den använda frågeformuleringen "påstött på arbetsplatserna att rösta med ett visst parti" innebär sannolikt också att mer vardagliga politiska diskussioner inte rapporterats. Uppgiften om 3 procent skall ses som ett miniemiestimat av arbetsplatsagitationens omfattning. Vid sidan av 12 procent intervjupersoner som fått hembesök fanns en liten grupp som blivit uppringda av partierna (2 procent). Gallups resultatredovisning förtäljer dock inte om det finns någon överlappning mellan hembesöken och telefonuppringningarna. Undersökningen av 1948 års val tar bara upp mötesverksamheten och valfilmerna. Möjligen kan en liten ökning av mötesbesökarna noteras (31 procent sade sig ha varit på valmöte och 26 procent ha sett på valfilm). Metodproblemen är dock så stora att det är säkrast vara försiktig med slutsatsdragningen (se vidare kapitel 11).

15. Analysen bygger på uttalanden av politiker, på bedömningar av forskare och på partiernas sätt att faktiskt bedriva kampanjarbetet. Ernst Wigforss får uttrycka det begynnande tvivlet på mötesverksamheten inför valet 1948: "Det betydde trots all misstro till valtalens betydelse, att vi tog så många valmöten vi orkade med" (1954:390). Gustaf Andersson i Rasjön menade att partiledarna fortsättningsvis kunde minska på valtalandet: "Anföranden och debatter i radio är en mer modern och för de agerande såväl som för åhörarna ändamålsenligare form för propaganda..."(1955:324). Statsvetarprofessorerna Pär-Erik Back (1966:107) och Elis Håstad (1949:56) betonar båda radions uppfattade be-

tydelse. Det är dock en vansklig uppgift att kartlägga partiernas syn på kampanjkanalerna. Liksom under tidigare perioder av kampanjhistorien går det att hitta exempel på motstridiga uttalanden.

16. Vid andrakammarvalet 1952 deltog 79 procent av de röstberättigade och 1956 var siffran 80 procent. Väljarnas uppskattning av radions valprogram märktes också i Gallups undersökningsmaterial. Vid undersökningen 1946 ansåg 47 procent av de intervjuade att radion var den i särklass intressantaste kanalen. Näst flest omnämnanden som intressantaste kanal fick tidningsledare/artiklar (12 procent). Som mest *ointressanta* kanaler betraktades broschyrer och trycksaker (24 procent), valaffischer (15 procent) och valannonser (9 procent) (Gallup, 1946: 39–56).

17. Leif Lewin (1984:204–8) konstaterar att den nya ledargenerationen låg bakom de borgerliga partiernas ideologiska nytänkande. Till skillnad från kollegorna på trettiotalet hade de tillträdande borgerliga toppolitikerna inga principiella invändningar mot en aktiv statlig arbetsmarknadspolitik och den fulla sysselsättningens doktrin.

18. Att Bertil Ohlin var mycket uppmärksammad inför valet omvittnas i bl.a. de refererade memoarböckerna av Wigforss, Tingsten, Erlander, Sven Andersson, Ivar Anderson, Gustaf Andersson i Rasjön och Kurt Samuelsson. Någon direkt personinriktad kampanjsatsning med exempelvis affischbilder på partiledaren gjorde dock inte folkpartiet inför valet.

19. Debatten om socialdemokraternas radikalisering under den nye partiledaren påminner om händelseförloppet efter Hjalmar Brantings död. En skillnad är dock att radikaliseringen på tjugotalet förknippades med att en ny generation socialdemokrater trädde till medan efterkrigstidens vänstervridning ansågs ledas av veteranen Ernst Wigforss (om näringslivets syn på Per Albin Hansson som en modererande kraft, se t.ex. Söderpalm, 1976:137). Skiftet Per Albin-Erlander är det sannolikt mest omdiskuterade partiledarskiftet i svensk politisk historia. För allmänheten framstod Per Albins generationskamrat Gustav Möller som den naturligaste efterträdaren. Tage Erlander var vid sitt tillträde en tämligen anonym kandidat. För sammanfattande analyser av partiledarvalet, se Jonasson (1976:11–24) och Ruin (1986:29–44), jfr Jönsson och Lindblom (1987:489–96) och Esaiasson, L (1987).

20. Sandlund (1984:126–8), Scharp (1959:20), Anderson (1969:206) och Lewin (1984:205–6). Domö var 55 år när han övertog ledarskapet, dvs. betydligt äldre än Ohlin och Erlander (födelseåren för de tre partiledarna var 1889 jämfört med 1899 och 1901).

21. Om Erlander varit en anonym kandidat så var Gunnar Hedlund i det närmaste totalt okänd för svenska folket. Han hade valts till förste vice ordförande vid riksstämman 1947, mycket därför att Bramstorp ville stoppa den interna oppositionen från främst andre vice ordföranden Erik von Heland. Bramstorps ledarskap hade varit allvarligt ifrågasatt vid flera tillfällen under 1940-talet och Heland tillhörde de återkommande opponenterna. Konflikterna hade varit särskilt hårda under riksstämman 1941, som inom partiets historieskrivning är känd som "Slaget vid Lund". Se von Heland (1969:138–44, 201–3), Enochsson (1969:27–9), Enochsson och Petersson (1973:44–5), Bramstorp (1951) och Bondeförbundet (1949:360).

22. Partierna tog dock redan på trettio- och fyrtiotalen hänsyn till valrörelserna när man genomförde *planerade* ledarskiften. Debatten efter Per Albins frånfälle är ett exempel. Ett argument mot att hänskjuta det definitiva avgörandet till partikongressen våren 1948 var att den nye partiledaren då skulle få alltför kort tid på sig inför det kommande valet (se Jonasson, 1976:19–22). Liknande hänsynstaganden gjordes i samband med Arvid Lindmans avgång på 1930-talet.

23. Med avseende på mediekontakterna representerade Tage Erlander en ny typ av socialdemokratisk partiledare. Medan Hjalmar Branting och Per Albin Hansson åtminstone periodvis varit ledarskribenter och chefredaktörer nöjde sig Erlander med att författa enstaka debattartiklar. Till en del berodde skillnaden på att Erlander som statsminister kunde klara sin försörjning utan tidningsuppdrag. Men den

främsta förklaringen är ändå en allt klarare arbetsdelning mellan politiker och journalister. De borgerliga partiledarna, som tidigare varit mindre fast knutna till pressen, började även de uppträda med debattartiklar under fyrtio- och femtiotalen. Någon systematisk innehållsanalys har inte gjorts, men mitt intryck från genomläsningen av tidningarnas valbevakning är att efterkrigstidens borgerliga partiledare är betydligt flitigare tidningsskribenter än sina företrädare. Analyserna av partiledarnas kampanjinsatser 1948 bygger på valbevakningen i DN, Morgon-Tidningen, Ny Dag, SkD och SvD juli–september 1948. Om Ohlins öppna brev, se Ohlin (1975:280) och Ruin (1968:185).

24. Liksom de flesta kampanjinnovationer sedan frihetstiden väckte Vasaparks-duellen missnöje hos motståndarpartierna. I radions partiledardebatt uttalade högerledaren Fritiof Domö följande allvarsord: "(M)ed statsministerns och hr Ohlins benägna tillstånd vågar jag i förbifarten uttala en förhoppning att det politiska meningsutbytet i detta land inte i alltför hög grad måtte få formen av Vasaparks-dueller. Det är ju inte hejarop och visselkonserter vi vill förmå svenska folket till." Svenska Dagbladet uttryckte ett liknande avståndstagande: "Publiken visade ett lynne som hade föga likhet med den klassiska svenska nationalkaraktären." Kampanjdebatterna hade en lång förhistoria i svensk politik. I kapitel 3 ovan berättades om hur lantmannaledaren Carl Ifvarsson i samband med valet 1869 mötte sina lokala opponenter i en diskussion. Under upptakten till bondetågsvalet 1914 debatterade Sven Hedin försvarsfrågan med unga socialdemokrater som Fredrik Ström, Zeth Höglund och Ivar Vennerström. Vid dessa tidiga försvarsdebatter förekom dock inte någon direkt replikväxling mellan parterna; varje debattör fick hålla ett längre anförande och sedan släpptes även mötespubliken in i diskussionen. Mötesdiskussioner var över huvud taget ganska vanliga under 1900-talets första decennier. Enligt möteskulturen ägde åhörarna rätt att "begära diskussion" efter ett anförande av exempelvis en riksdagskandidat. Kampanjdebatternas ursprungsland är förmodligen USA. Den mest berömda av tidiga kampanjdebatter ägde rum i Illinois på 1850-talet, då Abraham Lincoln inför ett senatsval drabbade samman med sin konkurrent Stephen Douglas (se t.ex. Salmore and Salmore, 1985:83–96). Om försvarsdebatterna kring årsskiftet 1914, se Ström (1940:419–25), Höglund (1953:83–96), Hedin (1951:225–33) och Stenkvist (1987).

25. Naturligtvis ägnade tidningarna en hel del uppmärksamhet åt debatten. Duellen mellan Erlander och Ohlin lämpade sig utmärkt väl för framför allt den framväxande kvällstidningsjournalistiken med person- och reportageinriktade artiklar. De två kvällstidningarna Aftonbladet och Expressen ägnade också mer textutrymme åt Vasaparks-duellen än vad Arbetet, Dagens Nyheter, Göteborgs-Posten och Svenska Dagbladet gjorde tillsammans. Vasaparksdebatten fick dock betydligt mindre utrymme i pressen än dagens TV-sända debatter. Mötet mellan Olof Palme och Thorbjörn Fälldin inför 1982 års val gavs mer än fem gånger så stor uppmärksamhet i pressen (om pressens bevakning, se Tufvesson, 1984). För ett liknande resonemang om debatten som stimulator av det politiska intresset, se Torbacke (1976:72).

26. Sven Linderot valde som tidigare en låg kampanjprofil (ett knappt tiotal framträdanden). Gunnar Hedlund övertog från början av augusti de flesta av Bramstorps inplanerade möten. Han var ensam bland partiledarna om att representera sitt parti i radions samtliga valprogram: idédebatten, utfrågningen och avslutningsdebatten (sammanlagt gjorde Hedlund ett tiotal kampanjframträdanden). Socialdemokraternas extra representant i radions partiledardebatt var liksom flera gånger tidigare finansminister Ernst Wigforss. Sven Linderot överlät utfrågningsprogrammet åt vice ordföranden Hilding Hagberg. Enligt tidningsuppgifter hade han blivit fördröjd i samband med firandet av det finska broderpartiets 30-årsjubileum. Linderot utnyttjade istället radiomediet vid ett annat tillfälle. Inför ett valmöte i Göteborg lät han högtalaranläggningen sända ut referatet från den olympiska fotbollsfinalen mellan Sverige och Jugoslavien. Syftet var givetvis att locka till sig den sportintresserade mötespubliken. I Dagens Nyheter (1948 07 27) redogjorde partiledarna för sina planerade kampanjinsatser. Jämfört med de lämnade uppgifterna gjorde Tage Erlander ett femtontal *fler* framträdanden. Domös norrlandsturné är dåligt bevakad i pressen. Uppgiften om hans antal kampanjframträdan-

den bygger på en sammanfattande intervju Domö gav i Svenska Dagbladet (1948 09 01).

27. Vid flera tidigare tillfällen hade *en* partiledare insjuknat under valrörelserna. Karl Staaff tvingades avbryta sitt kampanjarbete ett par gånger. C G Ekman kunde i sin första kampanj 1924 endast göra ett fåtal framträdanden (se ovan kapitel 5). Bertil Ohlin drabbades redan under valrörelsen 1946 av ett gallstensanfall (Ohlin, 1975:276–7). Den kanske mest kända sjukdomsincidenten efter 1948 gäller Tage Erlander och extravalet om allmän tjänstepension våren 1958. Erlander drabbades av influensa mitt under den TV-sända riksdagsdebatten. Regeringens talan fördes i stället av socialminister Torsten Nilsson. Erlander tillfrisknade dock lagom till kampanjstarten 1 maj. Ett annat exempel på insjuknade partiledare gäller miljöpartiet och 1988 års valrörelse. Inför en TV-debatt med Bengt Westerberg blev språkröret Birger Schlaug så förkyld att han fick kalla in den unga ersättaren Åsa Domeij.

28. Folkpartiets framgång kom dock inte som någon *överraskning*. Redan i juni uppmätte Gallupinstitutet ett väljarstöd på 22 procent och i prognosen strax före valet utlovades 23 procent. Till skillnad från en annan folkpartiframgång nästan fyrtio år senare kom valnattens resultat 1948 som en bekräftelse på en redan intecknad frammarsch.

29. En av de ansvariga Gallupprepresentanterna, Sten Hultgren, påpekar att det tekniskt sett inte rörde sig om en valprognos utan om en pejling av opinionsläget ett par veckor före valet. Denna distinktion hade dock ingen större genomslagskraft före valet 1948. Gallups misslyckande fick konsekvenser för framtiden. Tilltron till åsiktsmätningarna minskade och institutet övergick alltmer till annan verksamhet. Gallups sista politiska mätningar gjorde inför kommunalvalen 1954 (se Hultgren, 1988 och Holmberg, 1986). Entusiastiska skildringar av 1948 års valvaka finns i Tage Erlanders (1973:352–5) och Sven Anderssons (1980:330–7) memoarer. Även Bertil Ohlin (1975:293) talar om en oförglömlig stämning under valnatten.

30. Signifikativt för DN-anekdotens officiella ställning är att den återges i den tillförlitliga men stramt hållna historieboken *Sverige efter 1900* (Hadenius, Molin och Wieslander, 1988, sid 185 i den senaste och 11:e upplagan). Chefredaktören Herbert Tingsten fick lida mycken smälek för den optimistiska rubriken. Enligt memoarlitteraturen var han dock personligen oskyldig till fadäsen. Rubriksättande redaktörer var istället Leif Kihlberg och Lennart Hartman (Tingsten, 1963:150–2, Samuelsson, 1983:187–8 jfr Nycop, 1971:114–7). Anmärkningsvärt nog inträffade en motsvarande händelse i USA senare samma år. Ett berömt politiskt fotografi visar Harry Truman triumferande viftande med ett nummer av *Chicago Tribune*, som förkunnar att utmanaren Thomas Dewey vunnit presidentvalet.

31. Folkpartistiska demagoger talade Tage Erlander om. Några av dem verkade på Expressens ledarredaktion. Med chefredaktören Per Wrigstad i spetsen tog man det infama greppet att oanmälda besöka några av de tusentals valmötena runtom på landsbygden. Skildringen av ett socialdemokratiskt möte i Skaraborg tar ut svängarna ordentligt: "Förvisso är grispremierna förunderliga. Enligt Birger Anderssons utläggning så skulle alltså det förhållandet att exempelvis en skånsk godsägare om några veckor får 87 000 kronor för 2 900 grisar som dog i höstas, vara orsaken till att vi har mer fläsk i dag än då dessa grisar dog. Hade vi betalat ut 30 kronor till alla grisar som dött, låt oss säga sedan 1947, så hade vi väl idag drunknat i fläsk" (Expressen 1952 09 11). I romanen *Min älskade slaktare* skruvar Bernt-Olov Andersson upp tempot ytterligare några varv: "Det var bråda tider. Alla småbönder uppefter åsen hade skaffat sig griskultingar sedan herrarna i Stockholm förhandlat fram en grispremie på trettio kronor. Grisbilarna for i skytteltrafik. Suggorna betäcktes så att det knakade i boxarna. DDT-sprutorna svepte fram över galtryggarna och kvinnorna halvsprang över gårdsbackarna med grismat i hinkarna." Tage Erlanders uttalande är hämtat från hans memoarbok nummer tre (1974:379, 336).

32. Typiskt är att radions avslutningsdebatt formades till en uppgörelse om detaljer i den förda politiken: hade oppositionen varit för inrättandet av en konjunkturskatt, kunde grispremiernas utformning försvaras, vilka åtgärder hade

vidtagits mot svartrostens härjningar och hur mycket extrapengar skulle pensionärerna få. Om bildandet av den "röd-gröna" koalitionen, se Ruin (1968: 200–23).

33. Redogörelser för Catalina-affären finns i Berner (1985:70–3) och i Karlsson (1989). Regeringens syn på affären behandlas i Erlander (1974:303–27) och Möller, Y (1986:382–94). En kritisk uppgörelse med domarna i spionerimålet – Enbom var en utpräglad mytoman – är Trankell (1974). Där publiceras också en illustrativ samling artikelrubriker från sommaren 1952 (sid. 152–5).

34. Catalina-affären skall ses mot bakgrund av de föregående årens tilltagande kalla krig och diskussion om svensk anslutning till Atlant-pakten. De impertinentaste ledarkommentarerna producerades som vanligt av Herbert Tingsten: "Något eländigare skådespel har inte uppförts i den svenska debatten sedan krigsslutet." Memoarskildringar av affärens förlopp är Tingsten (1963:200–9), Anderson (1969:231), Erlander (1974:303–27), se också Möller, Y (1986:382–94). Massmediernas bevakning tas upp i Hadenius (1971:194–7). Att utrikespolitiken fick relativt stort utrymme på tidningarnas ledarsidor bekräftas av en innehållsanalys av Svante Nycander (1954). Nycanders studie, som publicerades i Statsvetenskaplig Tidskrift, är för övrigt det första exemplet på en kvantitativ innehållsanalys av valdebatterna. Den unge kvantpionjären var tvungen att motivera metodvalet inför de skeptiska statsvetarna. Efter att ha hänvisat till ett forskningsprogram av Jörgen Westerståhl skrev han: "(A)nlitandet av kvantitativa metoder. . .syftar framför allt till att bevara objektiviteten i de fall, då representativa urval är svåra att åstadkomma." För ett liknande försök att ett och ett halvt decennium senare sälja den kvantitativa innehållsanalysens metod även till historikerna, se Hadenius (1968).

35. Omdömet om valdebatten bygger på Nycanders analys av ledarsidorna, på partiernas valprogram, på avslutningsdebatten i radion och på en genomläsning av tidningarnas valbevakning.

36. Oppositionens motstånd gällde enbart socialdemokraternas överrepresentation och ett krav på beslutande folkomröstningar. Valkartellerna försvarades inte av något parti. Den nya valordningen innebar en återgång till bestämmelserna från före 1924; överordnade kartellbeteckningar för samverkande partier var inte längre tillåtna (se ovan kapitel 6, avsnittet om Per Albin-valet 1936). Det nya *mandatfördelningssystemet*, som skulle ge en proportionellare fördelning än den gamla d'Hondtska metoden, kallades jämkad uddatalsmetod. Jämkningen innebar att partiernas röstetal vid fördelningen av det första mandatet i en valkrets skulle divideras med siffran 1,4 istället för som tidigare med 1 (talserien fortsatte sedan med uddatalen 3, 5, 7 osv). Divisorn 1,4 saknade helt och hållet principiell motivering utan var i stället framräknad för att passa regeringspartiernas önskemål. En högre divisor ökade socialdemokraternas överrepresentation medan en lägre förbättrade småpartiernas chans att komma in i riksdagen. Konstruktören bakom metoden var statistikprofessorn och bondeförbundaren Sten Wahlund. Särlvik (1983) betonar att valordningen i hög grad riktades mot kommunisterna. En grundlig genomgång av argumentationen, där de partiegoistiska motiven framstår med förfärande tydlighet, är von Sydow (1989:50–74).

37. För regeringens syn på oppositionens löftespolitik 1952, se Erlander (1974:376–8). Diskussionen om vallöftena ställde till problem för Gunnar Hedlund personligen. Under partiledardebatten i radio hävdade han att oppositionspartierna nog skulle fästa större uppmärksamhet till de "sinnessjukas" och "sinnesslöas" besvärliga vårdsituation bara dessa grupper hade haft rätten att rösta: "Då hade man fått läsa på Norrbron och Riksbron i de här dagarna hur folkpartiet, högern och kommunisterna hade tävlat i att bereda mycket bättre möjligheter för dessa människor." Högerrepresentanten Martin Skoglund i Doverstorp replikerade kallt att en ansvarig minister inte borde skämta om så allvarliga ting. Efter partiledardebatten blev Hedlunds eventuella omdömeslöshet omdiskuterad i pressen. Incidenten drog på Hedlund ytterligare kritik från folkpartiet och högern där hans anseende varit lågt alltsedan koalitionen mellan bondeförbundet och socialdemokraterna hösten 1951.

38. Kommunisternas deltagande i radions valprogram ifrågasattes återigen av de övriga parti-

erna. När radioledningen trots allt bibehöll den gamla ordningen gjordes det med hänvisning till yttrandefriheten. Kommunistledarens första anförande i avslutningsdebatten följdes dock av en perspektivmarkör från debattordföranden landshövding Conrad Jonsson: "Vem som nu talade hördes ju. Han representerar kommunisterna. Det var tydligt." Kommunisterna själva hade efter en tids skärpt kritik mot socialdemokraterna åter mildrat tonen. Partiet arbetade för att närma sig massorna och betonade frågor om fred och levnadsstandard. Statsvetaren Jörgen Hermansson kommenterar: "(S)chablonbilden av SKP som ett parti helt i Stalins och Moskvas ideologiska ledband snarare förstärks än nyanseras av konfrontationen med källmaterialet" (1984:95–149, citat sid 134, jfr Holmberg, H, 1982:54–77). En kritisk uppgörelse med det kalla krigets attacker på Sveriges kommunister är Forser och Tjäder (1972). Om radions valprogram, se Elgemyr (1981) och Cederberg och Elgemyr (1984).

39. Den närmaste motsvarigheten är perioden 1935–1944. En annan relativt stabil period i partiledarhistorien är åren 1906–1915 med den banbrytande treklövern Hjalmar Branting, Karl Staaff och Arvid Lindman. Arvid Lindman övertog dock den formella ledarpositionen för högern först efter att ha lämnat statsministerposten 1911 och inom främst förstakammarhögern genomfördes ett par partiledarskiften under perioden (se ovan kapitel 5 och 6). Strängt taget bör även bondeförbundets ledarskifte förläggas till mandatperioden 1948–1952. Gunnar Hedlund hade knappast en partiledares auktoritet före våren 1949 då Bramstorp slutligen meddelade att han avsade sig uppdraget (se Bondeförbundet, 1949:370–1, Enochsson och Petersson, 1973:52–3, von Heland, 1969:211–3).

40. I en biografisk uppsats listar Per-Olov Zennström alla de sjukdomar som undergrävt Sven "Lasse" Linderots hälsotillstånd: kronisk dysenteri, hjärtbesvär, bukhinneinflammation, svår bronkit samt tuberkulos sedan ungdomsårens glasblåsartid (Zennström, 1972:63–5, se också Sparring, 1967:71–2). Kritiken mot Fritiof Domö gällde bland annat insatsen i radions partiledarutfrågning 1948, där han blivit hårt pressad av den socialdemokratiske representanten om innebörden i högerns "kärva linje" för den ekonomiska politiken. Sven Andersson återger i sina memoarer ett uttalande av högerns partisekreterare Gunnar Svärd som belyser att Domös styrka inte låg på det agitatoriska planet: "Det är då fan att man inte skall få läsa upp sina manuskript själv. Han kan ju inte läsa innantill" (Andersson, 1980:334–5). I de opinionsundersökningar som började dyka upp under efterkrigstiden – faktiskt finns det någon form av popularitetsmätning för varje partiledare som verkat sedan 1935 – får Domö bekymmersamma siffror. Redan i samband med kommunalvalen 1946 ansåg även *högerväljarna* att folkpartiet (läs Bertil Ohlin) gjort ett bättre intryck i radions valprogram än vad högern gjorde. Domös och de andra partiledarnas popularitetsställning analyseras vidare i Esaiasson (1985:27–36). Om skiftet Domö-Hjalmarson, se Lindskog (1954:289–90). Ett positivare uttalande om Domös insatser finns i högerpolitikern och sedermera partiledarkandidaten Leif Cassels memoarer (1973:170).

41. Vasaparks-duellen var fortfarande det överlägsna publiknumret. Mellan 30 000 (Svenska Dagbladets uppskattning) och 50 000 (Dagens Nyheters och Morgon-Tidningens siffra) skall ha lyssnat till 1952 års uppgörelse. Göteborgsdebatten mellan Erlander och Hjalmarson hölls på Ullevi fotbollstadion – den som idag kallas Gamla Ullevi – en fredagskväll och var måhända tänkt att bli en västsvensk motsvarighet. Publiksiffran stannade dock vid 2 800. Övriga debatter hölls inomhus inför cirka 2 000 åhörare; vid samtliga tillfällen var lokalerna fullsatta. Kampanjdebatten gav journalisterna tillfälle att excellera med sportmetaforer ("årets match", "knockoutslag" etc.). Idrottsspråket var visserligen ingen nyhet – redan år 1942 hade Riksidrottsförbundet vädjat till politiker och journalister att undvika sporttermer för att inte i onödan fläcka ned idrotten – men metafortätheten torde ha varit som störst vid kampanjreferaten. Om idrottsspråket, se Lindstedt (1986) och Danell (1962).

42. Partiledarnas uttalanden i Radioekot var ett brott mot rutinerna som motiverades med att det rörde sig om en utrikespolitisk händelse. Radions nyhetsredaktion undvek sorgfälligt att beröra inrikespolitiken under valrörelserna. Regeringens talan i Ekot fördes av utrikesminister

Östen Undén. Jarl Hjalmarsons helikopterturer blev snabbt ett personligt kännemärke. När Gunnar Ericsson år 1956 började sin serie av satiriska böcker om politiken i Svitjod döptes högerledaren signifikativt nog till Jarl Väderskutt. De politiska fotograferna valde länge tämligen enahanda motiv. De flesta foton avbildade politiker på väg till och från officiella tillställningar – hur många foton har inte tagits i samband med konseljerna på Stockholms slott – eller möjligen politiker stående i talarstolen. En studie av motivutveckling skulle vara ett sätt att operationellt komma åt förändringar av den politiska kulturen. Analysen av partiledarnas kampanjinsatser bygger på DN, M-T, Ny Dag, SkD och SvD juli–september 1952.

43. Olof Ruin (1986:196) uppger att Tage Erlander allt sedan kommunalvalen 1950 gav sig ut på bilburna kampanjturnéer med sin hustru Aina. Några turnéreportage har jag dock inte hittat i tidningarna. I folkpartiets verksamhetsberättelse 1952 uppges att Bertil Ohlin höll 42 offentliga föredrag under valrörelsen. I tidningarna har jag – inklusive medverkan i radions valprogram – kunnat notera sammanlagt 50 kampanjframträdanden för folkpartiledaren.

44. En detalj i sammanhanget är att partierna också försökte komma överens om en gemensam papperskvalitet för valsedlarna. Tidigare hade tjockleken på valkuverten gett en antydan om väljarnas partisympatier. Överenskommelsen om gemensam affischeringsstart är en sedvana som fortsätter ännu idag (om regleringsdiskussionerna, se folkpartiets verksamhetsberättelse 1952). Detaljuppgifterna om partiernas kampanjinsatser 1952 är fåtaliga. Analysen bygger främst på ett allmänt resonemang i Back (1966:106). Om socialdemokraternas och högerns minskade kampanjkostnader, se Gidlund (1983:154–6, 169–71). Folkpartiets verksamhetsberättelse meddelar också att antalet valmöten var lägre 1952 än 1948 (3 063 jämfört med 3 140). Se vidare nedan kapitel 11.

45. Tidningssubventionerna utbetalades inte av partierna direkt utan av närstående stiftelser. Socialdemokratiska tidningar fick de i särklass största bidragen medan bondeförbundets tidningar pga. partiets dåliga ekonomi fick klara sig nästan utan stöd. För s-pressens del stod LO för de tyngsta utgifterna. Det komplicerade förloppet bakom tidningsdöden har beskrivits och analyserats i flera statliga pressutredningar (se främst SOU 1965 nr 22, 1968 nr 48 och 1975 nr 79). Sammanfattande redogörelser finns också i Furhoff (1967), Kronvall (1971), Hadenius och Weibull (1978), Vallinder (1971) och Ringdahl (1970). Uppgifterna om subventionerna är hämtade från SOU 1965 nr 22:30).

46. Mellan 1951 och 1960 minskade antalet dagstidningar (definierat som minst 3 utgivningsnummer i veckan) från 179 till 132. Räknat i absoluta tal förlorade högern och även folkpartiet betydligt fler tidningar än övriga partier. I de flesta fall rörde det sig dock om små tidningar. Det bör också poängteras att krisen inte drabbade tidningsbranschen som helhet. Även om antalet tidningar minskade så ökade den samlade *upplagan* under femtiotalet (från knappt 3 miljoner till närmare 4 miljoner exemplar per utgivningsdag). Anmärkningsvärt nog var det under tidningsdödens år som svenska folket utvecklades till "världsmästare" i tidningsläsning. Se vidare nedan kapitel 11.

47. Partierna arbetade aktivt för att behålla kontrollen över de egna tidningarnas nyhetssidor. Under den första efterkrigstiden inrättade partierna särskilda presstjänster som förmedlade nyheter, reportage och kommenterande material till närstående tidningar ute i landet (se Hadenius och Weibull, 1978:125–7, Kronvall, 1971). Det finns inga systematiska studier om femtiotalets nyhetsjournalistik. Torbjörn Vallinder (1971:64–7) talar om en allmänt ökande nyhetsaktivitet från pressen. Belysande är också att det i memoarlitteraturen börjar dyka upp skildringar av aktiva journalistinsatser. Under koalitionsförhandlingarna mellan socialdemokraterna och bondeförbundet hösten 1951 skall flera reportrar ha försökt spåra Erlander och Hedlund (se Enochsson och Petersson, 1973:63–4, Erlander, 1974:282–3). En annan episod gäller socialdemokraternas ledarval 1946. Sven Andersson (1980:282–3) berättar att tidningsreportrarna belägrade riksdagshuset under det avgörande sammanträdet och att den slagne Gustav Möller vägrade göra uttalanden när han lämnade lokalen (jfr Ågren, 1970:122–4). Den utförligaste analysen av partipressens sätt att

gynna det egna partiet under femtiotalet är Westerståhl och Särlvik (1956b).

48. Extra partirepresentanter i avslutningsdebatten var riksdagsman Gunnar Öhman (k), finansminister Per Edvin Sköld (s), jordbruksminister Sam Norup (bf), riksdagsman Waldemar Svensson i Ljungskile (fp) och talman Martin Skoglund i Doverstorp (h).

49. Marginalen för bondeförbundets mandatförluster vid det ordinarie valtillfället hade varit 380 röster i Jämtland och 71 röster i Kristianstad. Omvalet 1952 var det första sedan 1920 som omfattade en hel valkrets. Att omvalen blivit ovanliga berodde till en del på förbättrad administrativ kapacitet hos valförrättarna. Men den främsta förklaringen var sannolikt att de ansvariga myndigheterna i samband med den allmänna rösträttens införande 1921 beslutat skärpa kraven för att ogiltigförklara valen. Det krävdes att käranden påvisade att eventuella felaktigheter verkligen kunnat påverka utgången av valet. Om luciavalrörelsen, se SOS Riksdagsmannavalen. Åren 1949–1952, Lindskog (1954:372–4) samt socialdemokraternas och folkpartiets verksamhetsberättelser 1952.

50. Ett lite udda inslag i högerns kampanj 1956 var en massdistribuerad "skattesänkningsbarometer". Barometern bestod av en skjutbar tabell som bl.a. markerade hur stor skattesänkningen skulle bli för olika löntagargrupper enligt regeringens och högerns förslag. Socialdemokraterna svarade med påpekandet att högerns skattesänkningar inskränkte sig till något tiotal öre om dagen för den enskilde medborgaren. Kommunisterna varierade temat genom att tala om "15 öre om dagen för vardagsmänniskan med normalinkomst, och 15 kronor om dagen till söndagsmänniskan med 100 000 i årsinkomst." Om femtiotalets skattedebatt, se Elvander (1972:67–125). Se också Lewin (1967:348–422).

51. En indikator på valdiskussionens karaktär av flerfrågedebatt kan hämtas från valforskningsprogrammets innehållsanalyser av tidningarnas nyhetsbevakning under valrörelsens tio sista dagar 1956–1988 (valspurtsanalysen). Spridningen mellan sakfrågorna är större vid valet 1956 än vid något annat val förutom 1985 (de två största sakfrågorna fick sammanlagt 27 procent av utrymmet 1956 jämfört med 44 procent 1970, siffran för 1985 är 26 procent). Omdömet om valdebattens innehåll bygger på radions avslutningsdebatt, på tidningarnas valbevakning, på intervjuer med partiledarna i Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet under sommaren 1956 samt på debattöversikter i Molin (1965:47–9) och Nycander (1958). Skattefrågans framträdande plats framhävs också i socialdemokratiska partistyrelsens årsberättelse 1956 och i Erlander (1974:108, 145). Även *väljarna* ansåg att skatterna, bostadsbristen och folkpensionerna var de viktigaste frågorna inför valet (Westerståhl och Särlvik, 1957:36–9).

52. Skp pressades återigen av sin östeuropeiska anknytning. Sommaren 1956 gjorde polska arbetare i Poznan ett uppmärksammat uppror mot regimen. I Sverige anklagades dessutom sovjetiska ambassadtjänstemän för spioneri mot svenska radaranläggningar. Tidigare under 1956 hade Chrustjov på det sovjetiska kommunistpartiets 20:e kongress kritiserat personkulten under Stalin och lanserat doktrinen om fredlig samexistens. Det svenska kommunistpartiet tolkade signalerna från Sovjet som positiva för den samarbetsinriktade politik som förts sedan början av 1950-talet (Hermansson, 1984:151–205, Holmberg, H, 1982:78–108). Även de övriga partierna hade haft problem att brottas med inför valet.Inom landsbygdspartiet bondeförbundet diskuterades om regeringssamverkan skulle fortsätta och hur partiet skulle tvätta bort stämpeln som intresseparti för bönderna. Gunnar Hedlund personligen hade varit inblandad i en besvärlig skatteaffär under åren efter valet 1952. Sedan han dömts till böter för slarv med deklarationen hängde hans politiska framtid på en skör tråd (se Larsson, 1980 respektive Enochsson och Petersson, 1973:189–91, Erlander, 1973:341–5 och Ruin, 1986:91–3). Socialdemokraterna befann sig i ett slags ideologiskt vakuum och hade ännu inte formulerat sitt idéprogram "det starka samhället" för hur Välfärds-Sverige skulle hanteras. Inom högern och folkpartiet misströstade många över möjligheten att inom överskådlig tid beröva socialdemokraterna regeringsmakten (se t.ex. Lewin, 1967:403–9, 1984:261–76, Heckscher, 1970, Bohman, 1983:34–6).

53. Enligt partisekreteraren Sven Aspling arrangerade socialdemokraterna fyra typer av valmöten: informationsmöten för valarbetare, diskussionsmöten, politiska upplysningsmöten och manifesterande stora möten med uppmarscher och fackeltåg (SvD 1956 08 09). Folkpartiet rekommenderade sina mötesarrangörer att följa fempunktsprogrammet "Linje 56": välkomsttal, pianosolo, anförande, pianosolo och avslutningsvis ett tacktal. Valledningen hoppades också att skivan med Andrew Walters nykomponerade "folkpartimarsch" skulle spelas vid varje mötestillfälle (SvD 1956 08 09 och verksamhetsberättelsen). Högerpolitikern och statsvetaren Gunnar Heckscher inbjöd på brittiskt manér till ett särskilt "häcklarmöte". Enligt tidningarnas rapporter gick det dock mycket städat till. Att högern slutat spela in valfilmer var ett tecken på att filmmediet hade förlorat i attraktionskraft sedan guldåldern på trettio- och fyrtiotalen. I samma riktning pekar den officiella statistiken över antalet biobesökare. Mellan 1950 och 1960 minskade biopubliken i Stockholm och Göteborg från 20 till 15 miljoner. Antalet planerade valmöten för respektive parti var: 5 000 för socialdemokraterna, 3–4 000 för bondeförbundet samt 3 000 vardera för folkpartiet och högern (SvD 1956 08 09). Tvivlen på mötesverksamheten – som märktes redan inför planhushållningsvalet 1948 – kommer till uttryck i tidningsintervjuer med partisekreterarna, olika valfunktionärer och partiledarna (se t.ex. DN 1956 08 04, 08 08, 08 11, SvD 1956 08 07–10, 09 15, Ny Dag 1956 08 22 och M-T 1956 08 16). Högerns stridbare partisekreterare Gunnar Svärd gick till och med så långt att han ifrågasatte valkampanjernas själva existens: "Jag hoppas att vi snart kommer därhän att vi kan avskaffa valrörelserna. Det ligger något antikverat i detta att plötsligt göra människorna uppmärksamma på att de är medborgare i samhället" (SvD 1956 08 09).

54. Bondeförbundet var det enda parti som ökat *affischeringen* sedan 1948 (380 000 centralt utskickade affischer jämfört med cirka 150 000). Bondeförbundet var därmed det parti som sände ut flest affischer 1956 (socialdemokraterna cirka 200 000, folkpartiet 110 000 och högern 80 000). Om det tryckta valmaterialet, se intervjuer med partisekreterarna i Dagens Nyheter (1956 08 04) och Svenska Dagbladet (1956 08 04). Se också nedan kapitel 11.

55. Ett uttalande av en kommunistisk valledare sammanfattar den förändrade opinionsbildningssituationen: "Vi har begränsat mötesverksamheten till ett minimum. Via radion ges numera så mycket av tal och diskussioner att mötena förlorat en stor del av sin betydelse" (Ny Dag 1956 08 28). Gunnar Heckscher (1970) menar att radiodebatterna fick karaktären av moderna "gladiatorspel". Partiledardebatten 1956 var också stort upplagd med bl.a. en halvtimmes pressfotografering före starten. För första och enda gången hölls debatten inför publik i Radiotjänsts studio på Karlaplan. (Hur stort publikintresset var kan diskuteras. Svenska Dagbladets utsände talar om ett flertal tomma platser medan Morgon-Tidningens man rapporterar fullsatt hus.) Debatten fick goda vitsord i presskommentarerna efteråt. Även väljarna gav ett gott betyg åt partiledarnas insatser med ett extra plus för Jarl Hjalmarson. Minst uppskattad blev Gunnar Hedlund (se vidare Esaiasson, 1985:38–40). I debatten var Tage Erlander denna gång ensam socialdemokrat. Regeringen hade ju en andra representant i Gunnar Hedlund.

56. Kommentatorer i den historiska valvakan var två statsvetarprofessorer – Elis Håstad och Jörgen Westerståhl. Bertil Ohlin bekräftade i flera intervjuer att partierna verkligen såg TV som framtidens medium (se t.ex. SvD 1956 08 10 och 09 15). Gunnar Svärd avslöjade att högern studerat TV-teknik hos de konservativa i Storbritannien. Det gällde att lämna korta, öppna svar och undvika längre politikerutläggningar (SvD 1956 08 09). Ivar Ivre ger besked om hur TV-ledningen såg på debutsändningarna (1969:96–9, 1982, se också Torbacke, 1976:72–4). Det finns många anekdoter om partiledarnas fruktan för det nya mediet. Enligt en historia skall Tage Erlander ha blivit rasande inför förslaget om en provsändning: "Begriper Du inte att den dag TV slår igenom här så är jag slut som politiker" (Alsterdal, 1968:132). Efter premiärprogrammet 1956 skall Gunnar Hedlund ha uttryckt liknande farhågor (Enochsson och Petersson, 1973:191–2). Huruvida partiledarna på allvar fruktade TV-mediet eller om anekdoterna bara uttrycker en klädsam svensk anspråkslöshet får vara osagt.

57. Westerståhl och Särlvik, som hämtat forskningsidéerna i USA, började i liten skala med

en lokalstudie redan inför 1954 års kommunalval. Undersökningen 1956 var den första med ett riksrepresentativt urval. Intressant är att partierna, liksom i Gallups pionjärstudie 1946, fanns med bland undersökningens finansiärer (se Westerståhl och Särlvik, 1956a, 1956b, 1957 samt Särlvik, 1955). Till skillnad från Gallupstudierna blev väljarundersökningarna ordentligt dokumenterade och de finns fortfarande tillgängliga för analyser. Det är ingen överdrift att säga att väljarundersökningarna är den viktigaste innovationen för valforskningen sedan Statistiska centralbyrån år 1872 började sina systematiska insamlingar av valdata.

58. Någon intervjufråga om *arbetsplatsagitationen* – den tredje huvudtypen av direktkanal till väljarna – ingick inte i 1956 års undersökning. Westerståhl och Särlvik hade med viss förvåning noterat en mötespublik på 15 procent redan i lokalundersökningen 1954 (1956a). Av partierna hade socialdemokraterna överlägset flest mötesbesökare (11 procent av de intervjuade hade varit på något s-möte). Rangordningen därefter var bondeförbundet (4 procent), folkpartiet (4 procent), högern (2 procent) och kommunisterna (1 procent). Samtidigt som de formella direktkontakterna mellan partierna och väljarna var på retur fanns en betydande potential för mer informella påverkansförsök. Hela 25 procent av de intervjuade i 1956 års undersökning uppgav sig vara personligen bekant med någon eller några som deltog aktivt i valarbetet för socialdemokraterna. Siffrorna för övriga partier var fp 12 procent, h 11, bf 9 och k 5 procent. Väl att märka är också att siffran 16 procents mötesbesökare representerar en publik på drygt 750 000 personer. Se vidare Westerståhl och Särlvik (1957) samt nedan kap 11 och 12. Frågeformuleringar, svarsfrekvens m.m. redovisas också i den kodbok som finns tillgänglig på Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst (SSD, 1984a).

59. Lyssnarsiffrorna för partiledarutfrågningarna låg mellan 38 procent (Hjalmarson) och 46 procent (Erlander). Specialdebatterna om demokratin, ekonomin och socialpolitiken samlade mellan 22 och 26 procents lyssnare. Gallupmätningarna hade registrerat liknande resultat.

60. Se t.ex. intervjuer Tage Erlander och Bertil Ohlin i Svenska Dagbladet 1956 08 08, 08 10. Att partiledarna sattes under stark press inför radions valprogram belyses i en dagbokskommentar av Tage Erlander strax före en av femtiotalets många debatter: "Radion har skötts så bra att Torsten och jag inte behöver känna samma ansvarstyngd som brukar pressa sönder oss före slutdebatten" (1974:242).

61. Gunnar Hedlund ställde inte upp i någon kampanjdebatt. Han var dock den ende partiledare som representerade sitt parti i radions ekonomiska debatt. Noteras kan att publiksiffran i Vasaparen sjunkit till cirka 15 000 (publiksiffran fick en framträdande plats i Svenska Dagbladet men meddelades bara kort i Dagens Nyheter och inte alls i Morgon-Tidningen). Även mötet Ohlin-Sträng på Kungstorget i Göteborg drog mindre publik än väntat (10 000 enligt Göteborgs-Posten). Gunnar Sträng hade efterträtt Per Edvin Sköld i september 1955. Han blev därmed den tredje finansministern på bara sex år. Turbulensen på finansministerposten hade inletts hösten 1949 när Ernst Wigforss efterträdare David Hall tvingades avgå efter bara några månader. Hall är dock inte socialdemokraternas kortaste finansminister. År 1917 klarade Hjalmar Branting bara 1 månad på posten innan han sjuk av påfrestningarna begärde tjänstledighet och därefter sitt entledigande (Branting satt sammanlagt 78 dagar mot David Halls 79). Om Hall-affären, se t.ex. Jonasson (1976).

62. Liksom under tiotalet tillsände partiledarna telegrambyrån valföredrag för distribution till tidningarna (se vidare Westerståhl och Särlvik, 1956b:71–2).

63. Erlanders sommarturné 1956 var första gången en partiledare införlivade arbetsplatsbesök i sitt kampanjarbete. C G Ekmans besök på ett par statsunderstödda industrier 1928 hade som nämnts mer att göra med hans roll som regeringschef (se ovan kapitel 6). Arvid Lindman hade journalistsällskap på en bilturné redan 1920. Den unge journalistens främsta uppgift var dock att rapportera om innehållet i Lindmans anföranden och inte att beskriva själva turnerandet. (Som medpassagerare fick han också öppna alla de grindar som på den tiden spärrade vägen för biltrafiken.) (Se Loman, 1979:36–7). På de allra första bilburna agitationsresorna under valrörelsehistorien – de so-

cialdemokratiska ungdomarnas röda bilturnéer 1911 – var talarna sina egna journalister. Arbetsfördelningen mellan politiker och tidningsmän var mindre strikt under dessa genombrottsår. En detalj i Tage Erlanders kampanjinsats 1956 är värd att notera. För första gången avslutade han turnerandet i Göteborg. Avslutningsmötet på lördagskvällen inför valet hölls på den gamla excercisplatsen Heden. Götaplatsen – det som från 1958 skulle bli den återkommande mötespunkten – hade tingats av folkpartiet.

64. Vecko-Journalen nr 39 1956. Ohlin fick stöd av den unge sociologen Hans Zetterberg som i en annan artikel förutsåg att socialdemokraterna till följd av klassmässiga strukturförändringar skulle hamna i permanent minoritetsställning. Om Ohlins eftervalsanalys, se t.ex. Lewin (1967:399–401) och Erlander (1974:146–8).

65. De 21 månaderna mellan september 1956 och juni 1958 inrymmer flera spektakulära detaljer: interna partikonflikter (främst bondeförbundet), avgångsfunderande partiledare (Gunnar Hedlund och Tage Erlander), ministerkriser med bl.a. ett tragiskt självmord, dramatiska regeringsförhandlingar, spruckna regeringsförhoppningar (folkpartiet och Bertil Ohlin) och djupgående ideologiska konflikter. Det är föga förvånande att perioden har lockat flera forskare: Gustaf Jonasson (1981), Hans Albin Larsson (1980) och Björn von Sydow (1978) har specialstuderat bondeförbundets respektive socialdemokraternas ageranden. Olof Ruin (1968) och Tommy Möller (1986) ger allmänna beskrivningar av regeringsförhandlingarna och samarbetsförsöken. Björn Molin (1965) analyserar partiernas sätt att hantera tjänstepensionerna och Bo Särlvik (1959) gör sammaledes med opinionsbildningen inför folkomröstningen.

66. Se t.ex. intervjuer med valledare i Svenska Dagbladet 1958 05 17, 05 18, 05 27 (Gunnar Hedlund). En liknande notering återfinns i statsrådet Ulla Lindströms dagbok (1969:242–3). Tage Erlander skriver entusiastiskt i sina memoarer om en "mycket intensiv valrörelse" (1976:235). Ett belägg för att Erlanders omdöme var något färgat återfinns i den officiella valstatistiken. Jämfört med det föregående andrakammarvalet *sjönk* valdeltagandet 1958 (från 80 till 77 procent).

67. Om koncentrationstendensen, se t.ex. Back (1966:106–7) och nedan kapitel 10.

68. Omdömet om valdebatten bygger på innehållsanalyser av pressens ledarartiklar och radions valprogram i Molin (1965:156–75), på en genomlyssning av partiledardebatten samt på en debattöversikt i Hadenius, Molin och Wieslander (1988:210–4).

69. Namnbytet till "centerpartiet bondeförbundet" genomfördes sommaren 1957. Det dröjde till riksstämman i juli 1958 innan det gamla namnet släpptes helt. En av de drivande krafterna bakom ändringen var ungdomsförbundet som hävdade att i stort sett varje ändring skulle vara till det bättre. Gunnar Hedlund övertygade tveksamma bl.a. med tankeleken att partiet skulle ha hetat "fiskarpartiet" (Larsson, 1980:115–22, Enochsson, 1969:50–5, Jonnergård, 1985:74–6). Folkpartiets och Bertil Ohlins handlingslinjer är ofta kommenterade. Herbert Tingsten hävdar att Ohlin sommaren 1957 var lite irriterad på sig själv för att han inte förberett en regeringsförklaring för den kommande borgerliga regeringen (1964:226). Mer systematiska analyser finns i Molin (1965) och Ruin (1968). I dessa studier diskuteras även socialdemokraternas förhoppning att tjänstepensionerna skulle bli avstamp för en väljaroffensiv. Tjänstepensionsfrågan innehöll naturligtvis mer än strategiska överväganden. Ideologiskt markerade den en skiljelinje mellan socialdemokraternas etatistiska "starka samhälle" och de borgerliga partiernas liberala frihetsuppfattning (Lewin, 1984:261–98, Ruin, 1986:321–33).

70. Sändningen från riksdagsdebatten om tjänstepensioner tillhör de legendariska inslagen i TV:s barndom. Bland annat anklagades socialminister Torsten Nilsson för att genom flitigt vattendrickande dra ut på sitt anförande under bästa sändningstid. Se t.ex. Sveriges Radio (1975) och Torbacke (1976:72–4). Valprogrammen presenteras i DN 1958 04 28 och Ivre (1969: 98–9).

71. Analysen bygger på uttalanden av partisekreterarna i televisionens valvaka (se M-T 1958 06 02), på artiklar i DN 1958 05 08, SvD 1958 05 17, 05 18 och Ny Dag 1958 05 08 samt på socialdemokratiska partistyrelsens årsberättelse 1958. Partisekreterarnas framtidsvision de-

lades också med viss olust av Ulla Lindström (1969:243). Bertil Ohlin uttryckte en något annan mening. Han förmodade att framtidens valmöten huvudsakligen skulle fungera som plattformar för riksdagskandidaterna medan partiledarna skulle koncentrera sig på radio och TV (SvD 1956 09 15). En sifferillustration till den nedskurna mötesverksamheten – naturligtvis är den korta förberedelsetiden en faktor i sammanhanget – är att antalet folkpartimöten halverades jämfört med 1956 (1 500 gentemot 3 100 enligt fp:s verksamhetsberättelse). En annan sifferillustration är att socialdemokraternas valfilm spreds i 143 kopior jämfört med 286 stycken 1956 (partistyrelsens årsberättelse).

72. Även förhållandet mellan partierna och pressen var omdiskuterat under perioden. Särskilt Dagens Nyheters kritik av folkpartiets hållning i tjänstepensionsstriden reste frågor om pressens självständighet gentemot partierna och tidningsägarnas rätt att bestämma över det redaktionella innehållet. Händelserna kring Radioekot har studerats i detalj av Göran Elgemyr (1987). Hans uppsats innehåller en hel del konkreta detaljer om dåtidens relationer mellan politiker och massmedier. Det förekom t.ex. inga tidningsintervjuer med partiledarna efter regeringsdeklarationen 1956. Expressen uppgav att Tage Erlander helt sonika skämtat bort alla journalisternas frågor.

73. Kopplingen mellan pensionsfrågan och arbetsplatserna kom till uttryck i en socialdemokratisk valaffisch – det bekanta fotografiet på en äldre mustaschprydd arbetare med texten "Gärna medalj men först rejäl pension". Pensionsaffischen spreds i en upplaga på 125 000 och är förmodligen den mest välkända av alla affischer genom valrörelsehistorien. Mannen på fotot hette Ernst Åkerström och framträdde ofta på socialdemokraternas valmöten. Medaljen hade Åkerström fått efter en insats som frivillig brandbekämpare 1946. Sven Aspling hoppades enligt en tidningsuppgift på 30 000–40 000 arbetsplatsombud under valrörelsen och LO lovade satsa närmare 3 miljoner kronor på kampanjen (SvD 1958 04 29). Ett annat exempel på LO:s engagemang i extravalet var att ordföranden Arne Geijer satt med som extra socialdemokratisk representant i partiledardebatten (annars anförtroddes ofta detta uppdrag åt finansministern). Geijer fick till och med rikta den avslutande appellen till väljarna. Till LO:s ökade satsning på politisk opinionsbildning måste också köpen av Stockholms-Tidningen och Aftonbladet räknas. Tidningsköpen, som offentliggjordes strax efter andrakammarvalet 1956, var ännu ett försök att motverka den socialdemokratiska tidningsdöden.

74. För en genomgång av tidningsdebatten, se Sigeman (1975:29–35).

75. Hjalmarsons framträdande på morgonbönen ansågs av en del tidningar vara ytterst olämpligt; skolbarnen borde förskonas från politisk propaganda, hette det. Hjalmarson försvarade sig med att anförandet varit opolitiskt och att hans medverkan bestämts med kort varsel. Analysen bygger på valbevakningen i DN, Morgon-Tidningen, Ny Dag och SvD april–juni 1958. Det mest omfattande kampanjarbetet bedrevs denna gång av Bertil Ohlin (ett fyrtiotal framträdanden). Tage Erlander och Jarl Hjalmarson nöjde sig med tiotalet färre framträdanden. Gunnar Hedlund var som tidigare under femtiotalet avsevärt mindre aktiv än ledarna för de tre övriga stora partierna (ett drygt tiotal framträdanden) – i någon tidningskommentar kunde märkas en kritik mot centerledarens återhållsamhet. Gunnar Hedlund var känd för att vara försiktig med valtalandet. Enligt levnadstecknarna Jorma Enochsson och Roland Petersson satte han sitt första och enda kampanjrekord inför 1936 års val med ett femtiotal mötesanföranden (1973:26–7).

8

Valkampanjerna 1960–1964 – televisionen tar över

Sextiotalets början brukar karakteriseras som en rekordperiod i Sveriges ekonomiska historia. Under åren 1960–1965 väckte tillväxttakten i den svenska ekonomin internationell uppmärksamhet. Bakom rekordårens framgångar märktes en fortsatt strukturomvandling: tjänstemännen blev fler, kvinnorna trädde in på arbetsmarknaden, landsbygden tömdes på invånare och politikernas reformbeslut ledde till en växande offentlig sektor.

Några nya stora politiska stridsfrågor aktualiserades inte under sextiotalets början. Vissa samhällsdebattörer drog slutsatsen att de ideologiska skillnaderna mellan partierna suddats ut. Tesen om *ideologiernas död* blev livligt omdiskuterad under några år. När det gäller opinionsbildningen var partierna upptagna med att lära sig det nya sensationella bildmediet – televisionen.

TV-valet 1960

Televisionen fick ett mycket snabbt genombrott vid övergången till sextiotalet. Mellan 1958 och 1960 ökade antalet licenser från 200 000 till 900 000. Omsatt i individuella siffror innebar licensökningen att fyra av tio vuxna medborgare hade TV-apparater i bostaden och att många andra hade tillgång till TV i bekantskapskretsen. Geografiskt nådde sändningarna från sydligaste Sverige till Skellefteå i norr. Precis som partierna förutsett fanns de publika förutsättningarna för ett TV-val 1960.[1]

Televisionen erbjöd tittarna sammanlagt 12 valprogram inför andrakammarvalet 1960. Det började i slutet av augusti med att de fem

riksdagspartierna fick presentera sig i varsitt program. Presentationsprogrammen var uppdelade i tre avdelningar. Partierna disponerade själva över de första 35 minuterna. Därefter följde en 20 minuters frågestund då övriga partier fick komma till tals. Avslutningsvis riktade partiledarna 5 minuters appeller till väljarna.

Efter den inledande programserien gjordes två veckors paus för olympiaden i Rom. Enda gången partierna fick komma till tals – Sveriges Radios nyhetsbevakning av valrörelsen var fortfarande mycket begränsad – var på en tävlingsfri dag i början av september då TV sände en ekonomisk debatt. Under sista veckan inför valet fick politiken åter dominera TV-sändningarna. Från söndag till torsdag visades partiledarintervjuer med utfrågare från riksdagspartierna. På fredagskvällen avslutades valprogrammen med den sedvanliga partiledardebatten. *Radion* nöjde sig med att samsända partiledarintervjuerna och de båda debatterna. På sina håll talades om att radion kapitulerat inför TV-mediet.[2]

TV-sändningarna lockade ytterligare publik till de redan under radiotiden så uppmärksammade valprogrammen. Enligt publikundersökningarna följde nästan alla vuxna medborgare minst ett av valprogrammen (87–89 procent). Vid andrakammarvalet 1956 hade åtta av tio (81 procent) lyssnat på något av valprogrammen. Intresseökningen märktes ännu tydligare på publikens *uthållighet*. Väljarundersökningen 1960 registrerade en kraftig ökning av andelen intervjupersoner som följde fyra valprogram eller fler (66 procent 1960 jämfört med 46 procent 1956).[3]

Majoriteten av medborgarna (drygt 60 procent) tittade på valprogrammen i det nya TV-mediet. Radion förlorade mycket snabbt sin attraktionskraft. Endast en fjärdedel av medborgarna lyssnade uteslutande på radiosändningarna (21–27 procent). Televisionens höga publiksiffror är anmärkningsvärda med tanke på att bara fyra av tio hade TV i hemmet. Förklaringen är att många väljare följde valprogrammen hemma hos TV-utrustade vänner och bekanta. Televisionens nyhetsbehag var så stort att tittandet på valprogrammen i åtminstone någon mån blev ett sätt att umgås.[4]

TV:s genombrott fick naturligtvis konsekvenser för partiernas kampanjarbete. Antalet *valmöten* minskade kraftigt. Det var främst mellanstora möten med anföranden av riksdagskandidater och lokala politiker som ställdes in. Med en mötesverksamhet på sparlåga minskade också behovet av valfilmer som lockbete. Visserligen före-

kom filmvisning på många av de möten som trots allt arrangerades, men med undantag för folkpartiets 12 minuter långa "Frågan är fri" producerades inte någon särskild valfilm. I stället för mötesverksamheten satsade partierna på kraftigt utbyggda *dörrknackningskampanjer*. Samtliga partier betonade vikten av personlig agitation som ett komplement till TV:s valprogram.[5]

Nedbantningen av mötesverksamheten återspeglas i väljarundersökningen 1960. Endast 7 procent av intervjupersonerna uppgav sig ha "varit på något valmöte som något av partierna anordnade före valet i år". Det var en drastisk minskning jämfört med tidigare år. Vid andrakammarvalet 1956 uppmättes en mötespublik på 16 procent och vid de första efterkrigsvalen hade var fjärde vuxen medborgare besökt ett valmöte. Något mått på dörrknackningskampanjernas räckvidd finns tyvärr inte tillgängligt då intervjufrågan om hembesök utgått ur väljarundersökningen. Det är dock troligt att partierna inför 1960 års val kontaktade minst lika många väljare i bostäderna som på valmötena.[6]

Om partiernas direkta opinionsbildning påverkades kraftigt av TV:s genombrott så fortsatte satsningen på det *tryckta valmaterialet* som tidigare. Partierna skickade ut sammanlagt 20–25 miljoner broschyrer, flygblad och andra trycksaker samt cirka 600 000 affischer. En nyhet var att högern satsade på jätteaffischer i formatet 7 X 7,5 meter. Högern tog därmed upp konkurrensen med de målade storplakat som folkpartiet och socialdemokraterna sedan länge brukade sätta upp i storstäderna.[7]

Trots att kampanjarbetet i hög grad anpassats till TV-mediet ansåg inte partiernas valledare att televisionen nödvändigtvis var den *effektivaste* kampanjkanalen. I intervjuer och internt partimaterial framhölls gång på gång att den *personliga agitationen* var minst lika effektiv när det gällde att påverka väljarna. Partiernas återvunna positiva syn på direktagitationen – inte sedan mellankrigstiden hade hembesöken och andra direktkontakter tillskrivits så stor effektivitet – kan naturligtvis ses som en läpparnas bekännelse, nödvändig för att hålla modet uppe på de aktiva partikadrerna. Men sannolikt fanns det en god portion uppriktig övertygelse bakom uttalandena. Partiernas uppfattningar om det effektivaste sättet att bedriva valkampanjer överensstämde helt enkelt med den samtida forskningsståndpunkten. Inom forskarsamhället betonades sedan Paul Lazars-

felds pionjärundersökningar på 1940-talet betydelsen av den personliga agitationen människorna emellan.[8]

Oavsett vilka kampanjkanaler som var effektivast så engagerades väljarna i en aldrig tidigare skådad omfattning 1960. *Valdeltagandet* steg till rekordhöga 86 procent. Det var en ökning med 3 procentenheter jämfört med den tidigare högstanoteringen från planhushållningsvalet 1948, och hela 9 procentenheter högre än vid ATP-valet i juni 1958.

Partiledarna fick naturligtvis bära huvudansvaret för kampanjaktiviteterna i TV. Inför andrakammarvalet 1960 var uppmärksamheten kring ledarnas framträdanden i Sveriges Radios valprogram ännu större än under radiotiden. Televisionens genombrott gjorde bland annat partiledarnas personer och utseenden mer bekanta för allmänheten. Redan under mellanvalsperioden 1956–1960 ökade medborgarnas kännedom om partiledarna betydligt. Väljarundersökningen registrerade en *fördubbling* av antalet intervjupersoner som utifrån fotografier kunde namnge samtliga partiledare. Någon lika dramatisk kunskapsökning märktes inte under själva valrörelsen 1960, men Hilding Hagbergs, Gunnar Hedlunds och Jarl Hjalmarsons fotografier identifierades avsevärt oftare efter valet än före. Tage Erlander och Bertil Ohlin var som statsminister respektive ledande oppositionspolitiker kända av de allra flesta medborgare redan före valrörelsen (före valet 1960 namngavs Erlander och Ohlin av 90 respektive 86 procent av de intervjuade, jämfört med 53, 65 respektive 73 procent för Hagberg, Hedlund och Hjalmarson).[9]

Partiledarnas kampanjinsatser 1960 följde samma mönster som partiernas – koncentration på TV:s valprogram och en nedskärning av antalet mötesframträdanden. Anpassningen till TV-mediet märktes bland annat på att partiledarna undvek att framträda under kvällar då valprogrammen sändes. Flest framträdanden (ett drygt trettiotal) gjorde Tage Erlander, följd av Jarl Hjalmarson, Bertil Ohlin, Gunnar Hedlund och Hilding Hagberg (mellan 20 och 30 framträdanden).[10]

Variationerna i partiledarnas framträdanden var mindre än under femtiotalet. Den obligatoriska Vasaparksdebatten hölls denna gång mellan Tage Erlander och Jarl Hjalmarson. Bertil Ohlins krav på att ånyo få debattera med Erlander avfärdades av socialdemokraterna. Publiksiffran på 7 000 – den dittills lägsta i Vasaparken – bekräftade att kampanjdebatterna förlorat i attraktionskraft. Ett ytterligare

avbrott i partiledarnas rutiner var att Tage Erlander under sin valturné med hustrun Aina gjorde ett typiskt statsministerbesök i ett översvämningsdrabbat Skåne.[11]

Den största nyheten i partiledarnas kampanjarbete gällde sättet att utnyttja pressen och telegrambyrån för ett gemensamt politiskt *uttalande*. Fredagen den 2:a september lät Bertil Ohlin och Gunnar Hedlund TT kabla ut två i det närmaste likalydande telegram. Under anföranden i Göteborg respektive norra Ångermanland hade Ohlin och Hedlund tagit avstånd från högerns politik i sociala frågor och deklarerat att välfärdspolitiken låg fast i händelse av en borgerlig valseger. I telegrammen hävdades vidare att en eventuell borgerlig regering skulle baseras på mittenpolitikens grund. Denna så kallade *mittendeklaration* blev mycket uppmärksammad. Socialdemokraterna och högern angrep uttalandet hårt, men deklarationen hade ändå visat att det fanns ett mittenbaserat alternativ till den sittande regeringen.[12]

Under valdebatten uppmärksammades huvudsakligen mittendeklarationens sakpolitiska aspekter men deklarationen är minnesvärd också som ett av de första *valutspelen* någonsin. Bertil Ohlins och Gunnar Hedlunds innovation var att de i medievänlig form presenterade helt nya ståndpunkter kort före valet. De löftesdiskussioner om si eller så mycket stöd till olika intressegrupper som började föras under efterkrigstidens valrörelser gällde oftast förslag som lagts fram under vårriksdagen inför valet. Tekniken att släppa så kallade *valbomber* – mer eller mindre dramatiska nya förslag – skulle bli allt vanligare under de närmaste valrörelserna.[13]

Mittendeklarationen och en Vasaparksdebatt med Jarl Hjalmarson i stället för Bertil Ohlin som borgerlig representant vittnar om förändrade konfliktkonstellationer mellan partierna. Valdebatten 1960 fördes också enligt delvis nya banor. Högern hade som största borgerliga parti övertagit folkpartiets position som socialdemokraternas huvudmotståndare. Högern angreps hårt även av centern och folkpartiet. De båda mellanpartierna – uttrycket mittenpartier hade ännu inte tagits i bruk – kritiserade framför allt högerns socialpolitiska program. Trots den interna kritiken fanns det ett ovanligt väl uttalat borgerligt regeringsalternativ. Det stod helt klart att centern, folkpartiet och högern ämnade bilda en trepartiregering om de vann valet. Liksom tidigare tog samtliga övriga partier bestämt avstånd från kommunisterna.[14]

Innehållsmässigt dominerades valdebatten av tre ämnesområden: skatterna, socialpolitiken och regeringsfrågan. *Skattefrågan* gällde framför allt omsättningsskatten (OMS) som under skarpa protester från de borgerliga partierna införts den 1 januari 1960. Debatten om *socialpolitiken* handlade om både ATP-reformen och välfärdssamhället. I ATP-frågan koncentrerades uppmärksamheten på om folkpartiet ämnade hålla sitt löfte att acceptera reformen, eller om en eventuell borgerlig regering skulle riva upp det nyligen fattade riksdagsbeslutet. I frågan om välfärdssamhället hamnade högern på kollisionskurs med samtliga övriga partier. För att sänka skatterna och öka den enskildes frihet föreslog högern långtgående besparingar på statsutgifterna (mest uppmärksammat blev förslaget att slopa det första barnbidraget). Debatten om *regeringsfrågan* följde två huvudlinjer: Socialdemokraterna framställde borgerligheten som både splittrad och högerdominerad. Oppositionen hävdade att ett regeringsskifte behövdes för att få fart på landet och att socialdemokraterna satt kvar enbart tack vare stödet från kommunisterna.[15]

***

TV-valet 1960 bröt framgångsraden för högern. Under trycket från de övriga partiernas attacker på besparingsförslagen tvingades Jarl Hjalmarson och högern notera en kraftig tillbakagång (partiet minskade från 20 till 17 procent). Förlusten var så stor att folkpartiet trots en mindre tillbakagång kunde återta positionen som största oppositionsparti (fp förlorade 0,7 enheter och fick sammanlagt 17,5 procent, men jämfört med det mycket dåliga kommunalvalet 1958 var resultatet en framgång). Centern med sin breddade politik – senast manifesterad i ett nytt partiprogram 1959 – kunde tillgodoräkna sig det tredje framgångsvalet i rad och närmade sig snabbt de övriga borgerliga partiernas storlek (plus 2 procent till sammanlagt 13). Den politiskt största segraren var ändå socialdemokraterna. Partiet ökade med 2 procentenheter till sammanlagt 48 procent. Oppositionens planer på ett regeringsskifte fick än en gång avskrivas.

Hur klarade då partiledarna mötet med väljarna i det nya TV-mediet? Ja, det rådde en påtaglig överensstämmelse mellan bedömningarna av partiledarnas prestationer och partiernas valresultat. Gunnar Hedlund var den store vinnaren popularitetsmässigt. Efter att ha kämpat i motvind i ett drygt decennium började nu

Hedlund växa fram som en verkligt folkkär politiker. Centerledaren fick mycket goda vitsord bland borgerliga väljare och även socialdemokratiska sympatisörer uppskattade Hedlunds insatser. Störst problem med väljarnas bedömningar hade Jarl Hjalmarson. I opinionsmätningarna efter valet hade högerledaren tappat mycket av sin tidigare goda popularitetsställning. Hjalmarson var också ensam bland partiledarna om att få sämre betyg av TV-tittande än radiolyssnande sympatisörer.[16]

Halmhattsvalet 1964

Inför andrakammarvalet 1964 riktades ovanligt mycket uppmärksamhet mot partiernas inre verksamheter. Socialdemokraterna hade vunnit en förkrossande seger i kommunalvalen 1962 – över hälften av rösterna – och nu debatterades om oppositionen skulle söka sig nya politiska vägar. Inte sedan den labila mellankrigstiden hade det förts så många diskussioner kring både de etablerade partierna och nybildningar med ambitionen att rubba fempartistrukturen.

Bland de borgerliga partierna stod behovet av samarbete i centrum för intresset. Diskussionerna om samverkan fördes inom samtliga partier men särskilt utförligt inom högern. Partiets chockartade valförlust 1960 ledde till en omprövning av politiken. I den interna eftervalsdebatten ifrågasattes partiets hårda socialpolitiska profil och sättet att föra ut politiken med kärva detaljbeskrivningar av hur staten skulle spara på utgifterna (indragningar av det första barnbidraget och av de fria skolluncherna samt minskade bostadssubventioner och försämrade sjukförsäkringar). Jarl Hjalmarson kritiserades också för att inte ha förankrat beskedet att högern ville riva upp ATP-reformen. Inför valet 1964 talades allmänt om en intern "färgskaledebatt" mellan mörkblå anhängare till en profilerad högerpolitik och ljusblå förespråkare för borgerlig samling.[17]

Konflikten mellan mörkblå och ljusblå fraktioner kom upp till ytan när Jarl Hjalmarson i augusti 1961 meddelade att han tänkte avgå. Visserligen var det partisekreteraren Gunnar Svärd som fått motta huvudparten av kritiken för valförlusten 1960, men Hjalmarson ställde sig lojal med sin medarbetare och anförde dessutom privata skäl. Diskussionen om efterträdare koncentrerades till två namn: Leif Cassel, som stöddes av Hjalmarson och betraktades som

den mörkblå kandidaten, samt Gunnar Heckscher, som representerade de ljusblå samlingsförespråkarna. På en extra riksstämma bara sex dagar efter Hjalmarsons officiella avgångsbesked – stämman hade ursprungligen kallats för att diskutera framtiden för högerns partiskola i Gimo – valdes statsvetarprofessorn Gunnar Heckscher med klar majoritet (164 röster mot 33). Den långa efterkrigsepoken utan partiledarskiften var över.[18]

Den borgerliga samlingstanken fick också andra organisatoriska konsekvenser. I samarbete med familjen Wahlgrens tidningar Sydsvenska Dagbladet och Kvällsposten förespråkade lokala högerorganisationer i Skåne ett valtekniskt samarbete mellan de borgerliga partierna. När centerns och folkpartiets centrala partiledningar sade bestämt nej och även högern tog avstånd från projektet meddelade samlingsförespråkarna att de ämnade ställa upp egna kandidater. I april 1964 bildades valorganisationen *medborgerlig samling* (mbs). Som första namn på valsedeln stod högerriksdagsmannen Carl-Göran Regnéll följd av folkpartisten Sten Sjöholm och centerpartisten Bertil Rubin. "Medborgerlig samling" registrerades hos inrikesdepartementet och var alltså i vallagens mening ett nytt parti. Praktiskt innebar mbs att väljarna i fyrstadskretsen hade fyra borgerliga alternativ att välja mellan.[19]

Samtidigt som den borgerliga oppositionen gick i samlingstankar började kommunistpartiet omvärdera sin politik. Det började med en debatt efter skp:s dåliga resultat i kommunalvalen 1962 (väljarstödet sjönk från 4,5 till 3,8 procent). Partioppositionen protesterade mot Hilding Hagbergs beskrivning att socialdemokraternas röstvinster gjort valet till en vänsterframgång. Hösten 1963 fortsatte den interna uppgörelsen med en allmän partidiskussion inför den stundande kongressen. Partiets hållning gentemot socialdemokraterna och broderpartierna i öst ifrågasattes från olika utgångspunkter och Hilding Hagberg såg sig tvungen att annonsera sin avgång, officiellt föregivande åldersskäl. Kongressen i januari 1964 blev kommunisternas mest mediebevakade någonsin. Under de efterföljande månaderna talades om förnyelse av kommunistpartiet och begynnande frigörelse från Moskva.[20]

Ledarfrågan hade varit oklar ännu under de första kongressdagarna i januari, bland annat hade Hagberg åter ställt sig till förfogande. Efter hand visade det sig emellertid att Carl-Henrik (C-H) Hermansson hade det starkaste stödet. De olika fraktions-

grupperna inom partiet accepterade Hermansson som en kompromisskandidat.[21]

Vid sidan av de interna partiuppgörelserna gjordes 1964 ett allvarligt försök att genom bildandet av ett nytt parti föra in en etiskmoralisk dimension i politiken – *kristen demokratisk samling*. Bakgunden till den nya partibildningen var att många tyckte sig se en tilltagande moralupplösning av det svenska samhället. Påtryckningsgruppen kristet samhällsansvar (ksa) planerade sedan 1962 att vid lämpligt tillfälle bilda ett religiöst parti. Utlösande faktor blev den statliga gymnasieutredningen som hösten 1963 föreslog att antalet kristendomslektioner skulle minskas och att ämnet dessutom skulle byta namn till religionskunskap. En protestlista mot förslagen samlade på kort tid över två miljoner underskrifter. Namninsamlingen togs till intäkt för att det fanns opinionsstöd för ett kristet parti. I april 1964 – samma månad som medborgerlig samling bildades – konstituerades kds som politiskt parti. Kds hade starka kopplingar till pingströrelsen och hämtade flera av sina ledande representanter från borgerliga partier.[22]

Nyorienteringen bland partierna motsvarades av förändringar också på *opinionsbildningens område*. Under början av sextiotalet uppvisade partierna en ökad *öppenhet* gentemot massmedierna och en positivare syn på *statlig finansiering*. Öppenheten gentemot massmedierna manifesterades i att press, radio och TV för första gången fick tillträde till partiernas kongresser. Öppnandet av kongressförhandlingarna indikerade i sin tur att mediernas nyhetsförmedling tillskrevs allt större betydelse för opinionsbildningen. Statlig finansiering av partiernas verksamheter blev ett allt hetare diskussionsämne även om några stödåtgärder inte vidtogs före valet. Debatten bottnade i partiernas kroniska bekymmer att finansiera valkampanjerna och den övriga opinionsbildningen. Mot bakgrund av partiernas centrala ställning i den representativa demokratin ansågs det från framför allt socialdemokratiskt och centerpartistiskt håll lämpligt att staten skulle vara med och finansiera verksamheten.[23]

Tidningarna var de mest omdiskuterade enskilda kampanjkanalerna inför valet 1964. Femtiotalets tidningsdöd fortsatte in på det nya decenniet och när det år 1963 signalerades om nedläggning av det socialdemokratiska göteborgsorganet Ny Tid tillsattes en statlig pressutredning för att se över tidningsmarknadens framtid. Trots omfattande stödåtgärder från partierna – sammanlagt närmare 90

miljoner varav tre fjärdedelar tillfallit s-pressen – hade antalet dagstidningar minskat med en dryg tredjedel sedan början av femtiotalet (från 179 till 119). Inte minst märkbar var utvecklingen mot regionala och lokala monopoltidningar. I mitten av sextiotalet fanns det bara 32 utgivningsorter med konkurrerande tidningar (jämfört med 51 år 1945). Tidningsdöden slog fortfarande mot alla partier och det är svårt att avgöra vilka som drabbade hårdast. Folkpartiet och högern förlorade flest tidningar i absoluta tal, samtidigt som socialdemokraternas och i ännu högre grad centerns och kommunisternas utgångsläge gjorde varje minskning av tidningsbeståndet ytterst kännbar.[24]

Tidningarnas *nyhetssidor* erbjöd vissa möjligheter för partierna att kompensera bortfallet av stödjande pressorgan. Resultaten från flera innehållsanalyser antyder att nyhetsredigeringen blivit något mindre partilojal sedan 1950-talet, även om tidningarnas "egna" partier fortfarande gavs störst utrymme. En ytterligare kompensatorisk möjlighet var att både radion och televisionen börjat nyhetsbevaka valrörelserna. TV:s nyhetsbevakning hade inletts i samband med kommunalvalen 1962 och sändes ännu så länge i ett särskilt Valextra utanför det ordinarie nyhetsprogrammet Aktuellt.[25]

Partierna anpassade i viss mån kampanjarbetet för att få utrymme på nyhetssidorna. Förutom den sedvanliga tekniken med pressmeddelanden inbjöds vid några tillfällen under valrörelsen 1964 till särskilda *presskonferenser*. Även om det bara rörde sig om ett fåtal arrangemang – ett knappt tiotal finns registrerade i tidningarnas valbevakning och partiernas verksamhetsberättelser – var det premiär för presskonferenser under själva valrörelserna. Att bjuda in nyhetsjournalister av olika partifärg till presentationsstunder var en metod som tidigare främst utnyttjats av regeringen och under mellanvalsperioderna.[26]

Trots uppmärksamheten kring nyhetsförmedlingen var dock fortfarande Sveriges Radios valprogram den mediekanal som tillskrevs störst betydelse av partierna. Specialprogrammen var 1964 fler än någonsin tidigare (sammanlagt 19 program); från slutet av augusti till valdagen den 20 september fanns bara sju TV- och radiofria kvällar. TV-sändningarna inleddes med ett direktsänt program där väljare i Stockholm, Gnosjö och Arboga fick ställa frågor till partirepresentanter. Frågorna följdes upp av reportrarna Ingemar Odlander, Åke Ortmark och Lars Orup. Partiernas presentationspro-

gram i TV hade denna gång bakats ihop med partiledarintervjuerna. Riksdagspartierna disponerade fritt över de första 25 minuterna, därefter utfrågades partiledarna av representanter från de övriga partierna och avslutningsvis riktade partiledarna 5 minuters appeller till väljarna. TV-sändningarna kompletterades med tre debatter: om demokratin, om ekonomin och den avslutande allmänpolitiska uppgörelsen. *Radion* fyllde på med tio halvtimmeslånga dueller där samtliga riksdagspartier möttes parvis.[27]

Vad beträffar de *direkta* kampanjkanalerna hade partierna legat lågt inför det föregående TV-valet 1960. Nu inför andrakammarvalet 1964 togs skadan igen med omfattande satsningar på synliga och publikdragande kampanjer. I fyrstadskretsen ledde Kvällsposten och Sydsvenska Dagbladet en kampanj med dittills okända mått av kringhändelser. För att samla stöd till mbs prövades allt från helikopterburna talarframträdanden på Jägersros travbana och så kallade samlingsuppbåd med världsstjärnan Juliette Greco som dragplåster till kafferecept på Sydsvenska Dagbladets familjeavdelning. I Stockholm bedrev partiernas ungdomsförbund ovanligt livaktiga kampanjer. Under parollen "Bort med gubbväldet" lanserade högern, folkpartiet och socialdemokraterna speciella ungdomskandidater. Tidningsreportagen ägnade särskilt uppmärksamhet åt folkpartiungdomarnas huvudbonader – halmhattar med propaganda för den utvalde kandidaten Ola Ullsten.[28]

Ett viktigt led i den begynnande omorienteringen av kampanjarbetet var att aktivt söka upp väljarna. Det rådde enighet om att den gamla typen av mötesverksamhet inte längre var gångbar i TV-åldern, men i gengäld började partierna ordna kortare lunchmöten på gator och torg, samt specialmöten för enskilda väljargrupper som pensionärer, arbetare och tjänstemän. Om väljarna inte ville komma till partierna, så fick partierna komma till väljarna! Den nya typen av uppsökande mötesverksamhet nådde dock inte någon större publik 1964. Enligt väljarundersökningens resultat lockade mötesverksamheten mindre än var tionde medborgare (7 procent), dvs. lika få som inför TV-valet 1960.[29]

Utöver mötesverksamheten fortsattes satsningen på hembesök. I tidningarnas valreportage upprepade partiernas funktionärer att personlig agitation var den effektivaste kampanjkanalen. Möjligen kunde dock märkas en viss dämpning av entusiasmen från det föregående andrakammarvalet.[30]

Partiledarnas kampanjinsatser följde mönstret från det föregående andrakammarvalet såtillvida att antalet mötesframträdanden skars ned jämfört med 1950-talet. Mest aktiv var Tage Erlander, följd av de nyblivna partiledarna Gunnar Heckscher och C-H Hermansson – Heckscher hade dock valrörelsedebuterat redan inför kommunalvalen 1962 – samt Bertil Ohlin (sammanlagt 45, 28, 27 respektive 22 framträdanden). Gunnar Hedlund bedrev som alltid det minst intensiva kampanjarbetet (ett drygt tiotal framträdanden). Bakgrunden till den begränsade mötesverksamheten var naturligtvis att partiledarna ville koncentrera sig på TV-framträdandena.[31]

Ett delvis nytt inslag i partiernas mötesverksamhet 1964 var som nämnts att ordna sammankomster för enskilda väljargrupper. Partiledarna praktiserade samma teknik. Särskilt *pensionärerna* blev föremål för partiledarnas uppmärksamhet. Tage Erlander, Gunnar Heckscher, Gunnar Hedlund och Bertil Ohlin höll alla särskilda pensionärsträffar där det serverades kaffe med dopp. Erlander bjöd också in en delegation från pensionärernas riksorganisation till Harpsund. C-H Hermansson prioriterade i stället *arbetarmöten*. Hermansson höll ett flertal byggarbetsplatsmöten i Stockholm och han framträdde dessutom på storvarven i Göteborg. Koncentrationen på enskilda väljargrupper var ingen isolerad företeelse. Resonemang om målgrupper och riktade budskap var vanligt förekommande bland sextiotalets politiker.[32]

Ett annat sätt att fånga publikintresset var de återkommande kampanjdebatterna. År 1964 var det återigen Bertil Ohlin som fick möta Tage Erlander i Vasaparken. Publiken på 3 000 personer var bara femtondelen så stor som vid premiären 1948. Något fler beskådade debatten mellan Erlander och Gunnar Heckscher i Malmö Folkets Park (8 000). Den tredje och sista kampanjdebatten hölls mellan Heckscher och Gunnar Sträng i Borås.

Tage Erlanders kampanjarbete skilde sig delvis från de övriga partiledarnas. När de andra förkortade sina kampanjer till den avslutande fyraveckorsperioden gjorde Erlander framträdanden redan i juli och han påbörjade sitt kontinuerliga turnerande i mitten av augusti. Turnéerna innehöll många av de ingredienser som är typiska för dagens valrörelser: ett omväxlande program med studiebesök och arbetsplatsbesök på dagarna samt offentliga möten på kvällarna. Under sommarveckorna fungerade Aina Erlander som chaufför och administratör – några av sextiotalets mest välkända politiska

fotografier visar familjen Erlander vid vägkanten diskuterande lämpligaste färdväg – men även efter skolornas terminsstart gjorde statsministern ett par kortare turnéer, bland annat en avstickare till Norrland. Den största skillnaden gentemot senare tiders kampanjer bestod i de begränsade journalistkontakterna. Tage Erlander följdes inte av några busslaster med nyhetstörstiga journalister och han kallade heller inte till regelbundna presskonferenser.[33]

C-H Hermanssons kampanj blev ovanligt uppmärksammad i medierna. Som personifikation av den uppfattade socialistiska förändringen blev han den förste kommunistledaren som intervjuades i tidningarnas traditionella sommarreportage med partiledarna (dock bara i Stockholms-Tidningen och inte i Dagens Nyheter eller Svenska Dagbladet). Hermanssons person fick också ett kraftigt genomslag bland väljarna. Före valet kunde bara hälften av väljarna identifiera hans fotografi, *efter* valet var han känd bland tre fjärdedelar av valmanskåren. Kunskapsökningen om Hermansson är den i särklass kraftigaste kampanjeffekt som noterats i väljarundersökningens material om medborgarnas partiledarkunskaper (från 54 till 73 procent, plus 19 enheter).[34]

Innehållsmässigt kom valdebatten 1964 att än en gång domineras av ATP-reformen. Den som lite överraskande väckte politiskt liv i tjänstepensionsfrågan var högerledaren Gunnar Heckscher. På högerns partistämma i juni månad gick Heckscher till attack mot de växande pensionsfonderna som han menade samlade makt till socialiststyrda organ. Heckscher förde fram två förslag: att antingen nöja sig med nuvarande storlek på fonderna *eller* att använda fonderna till pensioner åt även dem som av åldersskäl stod utanför reformen. Det var det senare förslaget att ändra grunderna för pensionssystemet som kom att uppmärksammas under resten av valrörelsen. Socialdemokraterna, som kongressade samtidigt, uttalade omedelbart att högerns utspel hotade hela reformen. I början av augusti följde Bertil Ohlin och Gunnar Hedlund upp avståndstagandet från högern genom att i ett gemensamt uttalande – en liknande mittendeklaration som 1960 – utesluta allt samarbete med högern så länge förslaget bibehölls.[35]

Märkligt nog var Gunnar Heckscher från början omedveten om att han hade släppt en valbomb. Han ansåg sig ha gjort ett sonderande diskussionsinlägg och hävdade efteråt att taktiska motståndare avsiktligt missförstått honom. Under alla omständigheter var hö-

gerns partiledning helt oförberedd på den skur av frågor om tekniska detaljer som omedelbart följde på utspelet.[36]

Vid sidan av pensionsfrågorna var *bostadsbristen* ett vanligt diskussionsämne under valrörelsen. Folkpartiet förde fram bostadsbristen som ett av flera exempel på det framväxande kösamhället. Oppositionen kritiserade dessutom regeringens sätt att hantera fallet med spionen Stig Wennerström, som avslöjats på sommaren 1963. Däremot undvek de etablerade partierna att ta upp religionsfrågan och kristendomsundervisningen. Den nya partibildningen kds hölls därmed utanför debattens huvudfåra.[37]

En illustration till avsaknaden av riktigt djupgående sakfrågor att föra ut till väljarna kan hämtas från partiernas affischering. Affischerna pryddes ofta med abstrakta symboler och texter. Mest bekant för eftervärlden är väl socialdemokraternas huvudparoll – Mot nya djärva mål.

***

Halmhattsvalet 1964 – namnet syftar på partiernas försök att vitalisera mötesverksamheten – blev ett nytt nederlag för Gunnar Heckscher och högern. Femtiotalets framgångsvåg var nu definitivt bruten och med sex tappade mandat blev högern för första gången sedan sammanbrottet 1948 minsta borgerliga parti (14 procents väljarstöd, minus 3 enheter). Även de båda mittenpartierna centern och folkpartiet tappade några tiondelar väljarstöd, men kunde ändå tillgodoräkna sig några plusmandat (2 respektive 3 stycken). Socialdemokraterna kunde till sin besvikelse inte upprepa resultatet från kommunalvalen 1962 då partiet fått över hälften av rösterna. Dryga 47 procents väljarstöd säkrade ändå regeringsmakten för den kommande mandatperioden. Valets segrare bland de etablerade partierna var kommunisterna. Med den nye partiledaren C-H Hermansson fick partiet över 5 procents väljarstöd och var för första gången sedan krigsslutet på frammarsch.

De båda utmanande partibildningarna mbs och kds hade växlande framgångar. I fyrstadskretsen hade samlingsalternativet blivit ordentligt attackerat av de etablerade borgerliga partierna, men lyckades ändå samla 28 procents väljarstöd. De flesta väljarna hämtades från högern som förlorade tre fjärdedelar av sina gamla sympatisörer, medan folkpartiet och centern fick släppa till hälften respektive tredjedelen av sina valmanskårer. I eftervalsdebatten hävdades från

vissa håll att samlingsalternativet varit negativt för borgerligheten. En analys av valresultaten visar dock att oppositionen höll ställningarna bättre i fyrstadskretsen än i resten av Skåne.

Kds hade fått en besvärlig upptakt på valrörelsen. Dagen innan partiets riksting i augusti avslöjade Expressen att en ledande riksdagskandidat hade ett förflutet i det nazistinspirerade nationella förbundet. Kds tvingades därefter försvara sig mot anklagelser för att vara nazistanknutet. I de 16 valkretsar kds ställde upp kandidater samlade partiet 2,6 procent av rösterna (totalt 1,8 procent). Räknat i absoluta tal stödde 80 000 personer det nya partiet, en bråkdel av de 2 miljoner som ett knappt år dessförinnan undertecknat uppropet för kristendomsämnets bevarande.[38]

Televisionen tar över 1960–1964

TV-mediet drabbade de svenska valrörelserna med storm. Inför andrakammarvalet 1960 koncentrerades både partiernas och väljarnas intresse till televisionens 12 presentationsprogram, utfrågningar och debatter. Trots att mindre än hälften av de vuxna medborgarna hade tillgång till egna mottagare tittade närmare två tredjedelar på valprogrammen i TV. De mindre lyckligt lottade fick nöja sig med radion, som i all hast förlorade sin ställning som viktigaste informationskälla för väljarna.

Partiernas kampanjarbete anpassades till TV-mediet efter riktlinjer som dragits upp redan under radiotiden. Den traditionella mötesverksamheten med valfilmer och tusentals föredrag av lokala politiker gick slutligen i graven. I stället satsades på dörrknackningskampanjer, riktade möten för enskilda väljargrupper och mer spektakulära arrangemang, allt enligt en uppsökande princip: Om väljarna inte kom till partierna så fick partierna komma till väljarna. Satsningen på det tryckta valmaterialet med broschyrer och affischer fortsatte som tidigare. Ett problem för partierna var att det pålitliga stödet från tidningarna fortsatte att undergrävas. Tidningsdöden skördade många offer under början av sextiotalet.

Partiledarna var TV-mediets självklara centralfigurer. TV:s publika genombrott gjorde partiledarna till välkända personer för de allra flesta medborgare. Möjligheten att via valprogrammen tala direkt till väljarna fick också konsekvenser för partiledarnas kampanj-

arbete. Turnerandet ute i landet minskade påtagligt under TV:s genombrottsår.

Partierna hade ännu så länge kontroll över valprogrammen i radio och TV. Det var partiernas representanter som ställde frågorna i utfrågningsprogrammen och självklart hade man rätt att ostört komma till tals i egna presentationsstunder. Inför 1964 års val märktes dock en viss förändring i det att Sveriges Radio började nyhetsbevaka valrörelserna. Nyhetsbevakningen var en fortsättning på femtiotalets trend mot en aktivare och mer självständig nyhetsjournalistik. En nygammal grupp opinionsbildare ville vara med och bestämma över valrörelsernas innehåll – journalisterna.

NOTER

1. Den snabba TV-spridningen i Sverige var unik för Norden. Trots att Danmark började med reguljära sändningar två år före Sverige – år 1954 jämfört med 1956 – var hushållstäckningen större i Sverige redan 1959. I Finland och Norge dröjde TV:s genombrott ytterligare några år. För en nordenjämförande analys av TV:s publika framväxt, se Asp, Esaiasson och Hedberg (1987).

2. Som synes fick valprogrammen en traditionell utformning där partierna själva skötte om utfrågningarna. Under förhandlingarna inför valrörelsen föreslog TV-ledningen nya programformer med bl.a. direkta väljarfrågor till partiledarna, men partierna sa nej till alla programexperiment. Sveriges Radios journalister fick nöja sig med att i nyhetssändningarna förklara praktiska detaljer kring valet och att uppmana medborgarna utnyttja sin rösträtt. Samsändningarna i radio och TV ställde till en del problem för politikerna. I partiledardebatten växlades ofta mellan de båda tilltalsorden "tittare" och "åhörare". Presentationsprogrammen och partiledarintervjuerna gav flera politiker tillfälle att göra sig kända för allmänheten. Mest uppmärksammad blev kanske Olof Palme när han ställde aggressiva frågor vid utfrågningen av Bertil Ohlin. Thorbjörn Fälldin är en annan politiker som anses ha fått sitt publika genombrott i TV-sändningarna 1960. Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var denna gång socialminister Torsten Nilsson. Valprogrammen presenteras i Rune Sjödéns *Sveriges första TV-val* (1962). Se också Ivre (1982), Dagens Nyheter 1960 07 25 och Expressen 1960 08 27. Björn Elmbrant (1989:44–7) ger en roande skildring av Olof Palmes TV-debut som utfrågare.

3. Skillnaden blir något mindre under hänsynstagande till att antalet valprogram var mindre 1956 än 1960 (9 jämfört med 12 stycken). Andelen intervjupersoner som uppgav sig ha följt en tredjedel av samtliga valprogram var 56 procent 1956 och 66 procent 1960. Det finns två jämförbara intervjustudier av valprogrammens publik 1960. Vid sidan av den statsvetenskapliga väljarundersökningen gjordes Sveriges Radio en egen publikundersökning i samarbete med det nystartade Sifo (den senare undersökningen redovisas i Sjödén, 1962). Den totala publiksiffran var i stort sett lika i de båda undersökningarna (87 jämfört med 89 procent). För svarsfrekvens, frågeformuleringar m.m. i väljarundersökningen 1960, se kodboken (SSD, 1984b).

4. De båda publikstudierna ger delvis olika besked om mediernas räckvidd. Enligt Sjödén följde 58 procent enbart TV, 27 procent enbart radio och bara 3 procent blandade TV och radio. Väljarundersökningens resultat anger att 47 procent enbart tittade på TV, 21 procent lyssnade på radio och 17 procent växlade mellan de båda medierna. Den senare uppgiften om en förhållandevis stor "blandad" grupp förefaller intuitivt trovärdigast. Mest publikdragande program var som vanligt partiledardebatten (71 procent i väljarundersökningen och 72 procent hos Sjödén). Minst attraktiva var partiernas presentationsprogram (genomsnitt 35 respektive 27 procent).

5. Socialdemokraternas partisekreterare Sven Aspling sammanfattade strategin bakom partiernas TV-centrerade kampanjarbete: "Genom televisionens intåg i landet har valrörelserna ändrat karaktär. Den har medfört att vi fått återuppta en nästan insomnad gammal fin tradition i svensk politik, den personliga kontakten valarbetare-väljare" (Stockholms-Tidningen 1960 09 20). Satsningen på husagitation framhålls i flera andra tidningsintervjuer med valledare (se t.ex. DN 1960 08 06, SvD 1960 09 04, Ny Dag 1960 08 15, 08 20 och Reklam-Nyheterna nr 17 1960). Även riksdagskandidaterna engagerades i husagitationen. Veteraner som riksdagsmannen August Spångberg (s) och statsrådet Ulla Lindström uttryckte i sina memoarer missnöje med degraderingen från mötestalare till dörrknackare (Spångberg, 1966:281, Lindström, 1969:243). Förutom den korta valfilmen distribuerade folkpartiet ett trettiotal filmer av skiftande karaktär till valkretsförbunden – det rörde sig om turist- och lättare underhållningsfilmer. Högern nöjde sig med att skicka ut smalfilmen "Lejonet Simba". Socialdemokraterna visade den historiska filmen "Frigörelsens tid" på några av sina möten (folkpartiets och socialdemokraternas verksamhetsberättelser 1960 och

artikel i Reklam-Nyheterna nr 17 1960). Vad beträffar mötesformerna fortsatte särskilt de borgerliga partierna med tekniken från 1958 att i samband med Sveriges Radios valprogram arrangera stugmöten i hemmiljö.

6. En aning om hembesökens omfattning fås av att kommunistpartiets målsättning var att besöka 100 000 hem och tala med 200 000 människor under valrörelsen. Den uppmätta mötespubliken på 7 procent motsvarar i absoluta tal cirka 350 000 personer. Påpekandet att partiernas målsättningar inte alltid uppfylls är kanske onödigt i sammanhanget (om skp:s dörrknackningskampanj, se Vårt arbete. Organisationstidskrift för Sveriges kommunistiska parti, nr 1 1960).

7. En annan nyhet i affischeringen var att folkpartiet och socialdemokraterna vid formgivningen hämtade inspiration från TV-mediet. Folkpartiets TV-inspirerade affisch visade åtta småbilder på Bertil Ohlin skurna som TV-rutor. Socialdemokraternas motsvarighet var något mer raffinerad – texten "Gör goda tider bättre" stod skriven i en ljusgrå ruta med just den avrundade form som är typisk för TV. Folkpartiet och socialdemokraterna distribuerade flest broschyrer och trycksaker (vardera drygt 7 miljoner). Rangordningen därefter var högern, centern och kommunisterna. I de många trycksakerna ingick specialbroschyrer till bl.a. förstagångsväljare, pensionärer, tjänstemän, företagare, jordbrukare, kvinnor, kristna väljare, yrkesarbetande kvinnor (s), trädgårdsodlare (c) och estniska väljare (fp). Enligt väljarundersökningen *lästes* broschyrerna av 45 procent av valmanskåren (år 1956 med en något annorlunda frågekonstruktion var läsfrekvensen 44 procent, se vidare kapitel 11 och 12 nedan). Om antalet broschyrer och affischer, se intervjuer med partiernas ombudsmän i Reklam-Nyheterna nr 17 1960 samt folkpartiets verksamhetsberättelse 1960. Se också Isberg m.fl. (1974:252–3 samt bilagan sid 39–41). De TV-inspirerade affischerna finns återgivna i Affischernas kamp (1979) och Nittve och Lindahl (1979).

8. Ett av många exempel på politikernas positiva syn på direktagitationen är Dagens Nyheters intervjuer med partisekreterarna 1960 08 06. Om forskarsamhällets uppslutning kring den så kallade tvåstegshypotesen under början av sextiotalet, manifesterad i bl.a. Joseph Klappers inflytelserika översiktsverk *The Effects of Mass Communication* (1960), se Asp (1986:32–5) och där anförd litteratur. *Väljarnas* uppfattningar om de olika kampanjkanalerna skilde sig från forskarnas och politikernas. På väljarundersökningens och Sveriges Radios intervjufrågor om var man personligen fått bäst (alternativt "mest") upplysningar om valet fick TV överlägset flest omnämnanden följt av tidningar och radio. Privata diskussioner framhölls av mycket få intervjuade. Noteras kan också att radion, som vid en liknande undersökning 1956 placerats på en överlägsen första plats, nu hamnat bakom även tidningarna. De exakta resultaten från väljarundersökningens fråga om "bästa upplysningar om valet" var: TV 50 procent, tidningar 28, radio 22, broschyrer 4 och valmöten 2 procent. I Sveriges Radios undersökning frågades om "mest upplysningar om valet" med resultaten: TV 45 procent, tidningar 38, radio 31 och privata diskussioner 7 procent (se Sjödén, 1962:77–9, för jämförbarhetens skull har dock hans siffror omräknats med antalet avgivna svar som bas).

9. Andelen intervjupersoner som identifierade partiledarna *efter* valet var: Erlander 93 procent, (+3), Ohlin 90 procent (+4), Hjalmarson 82 procent (+9), Hedlund 74 procent (+9) och Hagberg 65 procent (+12). En undersökningsteknisk detalj kan möjligen ha bidragit till svårigheten att identifiera några av partiledarna. Det fotografi av Hilding Hagberg som förevisades intervjupersonerna 1956 var påfallande oskarpt i konturerna. Vid 1960 års undersökning var det i stället Jarl Hjalmarson (avvikande bildvinkel) och Gunnar Hedlund (suddiga konturer) som missgynnades fotomässigt. Ett ytterligare belägg för att partiledarna uppfattades som dominerande partirepresentanter kan hämtas från väljarundersökningens intervjufråga om vilka deltagare i valprogrammen som gjorde ett särskilt gott respektive särskilt dåligt intryck. Tre fjärdedelar av alla svar berörde partiledarna (se vidare Esaiasson, 1985:41–3, 61–7 samt om kunskapsmätningarna också Särlvik, 1970:101–3).

10. Analysen av kampanjinsatserna bygger på valbevakningen i DN juli-september samt Ny

Dag, Stockholms-Tidningen och SvD augusti–september. Intrycket av minskad kampanjintensitet bekräftas av intervjuer med partiledarna i DN 1960 08 03–11. Bertil Ohlin meddelade då att han skurit ned sitt normala antal valtal (40–50 stycken) till hälften. "Men partidistrikten har inte sagt sitt sista ord, och det brukar droppa in krav på framträdande." Jarl Hjalmarson betonade för sin del konkurrensen från Rom-olympiaden: "Jag tror visst att TV spelar en stor roll, men ingen dominerande roll i detta val, i synnerhet som folk sannolikt delar sin tid mellan olympiaden och politiken denna gång."

11. Den enda kampanjdebatten vid sidan av Vasaparksuppgörelsen hölls mellan Hjalmarson och finansminister Gunnar Sträng i Borås.

12. Mittendeklarationen tillkom med kort varsel. Ohlin och Hedlund hade förankrat sig enbart hos sina partisekreterare. Avsikten med deklarationen var att motverka socialdemokraternas anklagelser om en högerdominerad borgerlighet, som i händelse av valseger skulle riva upp det mödosamt uppbyggda Välfärds-Sverige. En komplicerande faktor i sammanhanget var att folkpartiet och centern inför valet varit oeniga om ATP-reformens framtid. Folkpartiet accepterade riksdagsbeslutet medan centern ville ha en utredning till stånd. Problemet löstes genom att Hedlund undvek att beröra pensionsfrågan i sitt TT-meddelande (se vidare Möller, T 1986:22–3 och Jonnergård, 1985:182–4).

13. Påståendet att mittendeklarationen var ett av de första valutspelen någonsin bygger på min genomläsning av tidningarnas valbevakning under 1900-talet. En systematisk prövning av tesen vore välkommen. Efterkrigstidens begynnande löftesdiskussioner tas upp i samband med grispremievalet 1952, kapitel 7 ovan.

14. Fram till 1960 års val hade oppositionen haft en splittrad, skiftande och ofta oklart formulerad syn på regeringsfrågan. Det är ingen tillfällighet att en sammanfattande analys av regeringsfrågan 1945–1960 har givits namnet *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem* (Ruin, 1968). Den begynnande blockpolitiken ledde för övrigt till en radionämndsanmälan mot TV:s valvaka. Socialdemokraterna protesterade mot att prognoser och resultat presenterades i ett borgerligt och ett socialistiskt block. Radionämnden gav anmälarna rätt. Programledningen borde "ha beaktat frågans politiskt känsliga natur. Den genom hela programmet gjorda sammanställningen i block var både formellt och reellt oriktig" (Ivre, 1982). Valdebattens konfliktkonstellationer behandlas i bl.a. Isberg m.fl. (1974:370–2) och Möller, T (1986:22–4).

15. Bertil Ohlin och folkpartiet anklagade både före och efter valet socialdemokraterna för att bedriva skrämselpropaganda beträffande välfärdspolitiken. Socialdemokraterna och kommunisterna gjorde å sin sida ett stort nummer av folkpartiets ståndpunktsändringar i ATP-frågan – "ett halvt dussin förslag sedan 1956, var står ni egentligen?" Satirikern Bo Balderson återknyter i en av sina statsrådetböcker till debatten om omsättningsskatten. I den aktuella passagen håller Statsrådet ett mötesanförande i en folkpark under början av 1970-talet: "Låt mej berätta något som visar vilka billiga knep våra motståndare använder sej av! Vi kan ta Hjalmarson till exempel, högerledaren, han som blev landshövding sen. När vi införde omsen 1958 minns jag mycket väl hur den mannen satt i TV och lät sin demagogi flöda och hur han sa: 'Nu är omsen 4 procent. Tro mej, om tio eller tolv år är den uppe i 10 procent!' Men mina vänner, lyckligtvis avslöjar tiden sådana verklighetsförfalskningar. Vi vet ju alla vad omsen är idag! Här reste sig en stor, rödbrusig man upp ur publiken och skrek: – Ja det vet vi. 17.65 procent!. . .– Det menar ni inte? 17.65 procent! Det var verkligen som fan. Fick han rätt där också! Publiken jublade, statsrådet såg belåten och överraskad ut och avvisade kraftfullt övervakarnas försök till tillrättaförande. – Ja, momsen är kanske hög. Men den behövs. Nu kan vi höja folkpensionerna varje år. Tidigare var ju detta, av samhällsekonomiska skäl, möjligt endast varje valår" (1971:99–100). Omdömet om valdebatten 1960 bygger på en kvantitativ innehållsanalys av partiernas tryckta valmaterial och Sveriges Radios valprogram i Isberg m.fl. (1974:258–60), en debattöversikt i Hadenius, Molin och Wieslander (1988:217–9), valforskningsprogrammets innehållsanalys av tidningarnas nyhetsbevakning samt på en genomlyssning av avslutningsdebatten i radio.

16. Se vidare Esaiasson (1985:40–3) och Sjödén (1962: 63–70).

17. Gösta Bohmans avsky mot färgskaledebatten framgår med all tydlighet i memoarboken *Så var det* (1983:38–42). Se också t.ex. Albinsson (1986:81–5). Samverkansansträngningarna beskrivs i Möller, T (1986:25–31).

18. Skiftet Hjalmarson-Heckscher är utförligt och relativt samstämmigt skildrat i memoarer av Gösta Bohman (1983:55–65), Leif Cassel (1973:170–4) och Christer Wahlgren (1970:218–24). Statsvetaren Per Albinsson (1986:81–5) ger en kompletterande beskrivning, bl.a. baserad på Gunnar Heckschers minnesanteckningar. En detalj i sammanhanget är att båda kandidaterna var söner till världsberömda ekonomiprofessorer – Gustav Cassel respektive Eli Heckscher.

19. Sydsvenska Dagbladets och Kvällspostens avståndstagande från högerledningen hade börjat redan före 1960 års val med protester mot partiets socialpolitiska program. Samlingsplanerna konkretiserades på våren 1964 när de båda högerriksdagsmännen Jean Braconier och Sixten Palm – båda var knutna till de Wahlgrenska tidningarna – ställde sina platser till förfogande för samlingens kandidater. Under de följande månaderna gjorde Gunnar Heckscher och den nytillträdde partisekreteraren Yngve Holmberg flera försök att tala samlingsförespråkarna till rätta. Någon specialanalys av detta unika händelseförlopp i svensk politik har ännu inte gjorts. För allmänna genomgångar, se förutom Möller, T (1986) och Bohman (1983) memoarskildringar av Christer Wahlgren (1970) och Sixten Palm (1988). Vid sidan av mbs förekom samarbete mellan folkpartiet och centern i en valkrets. På Gotland gick de båda partierna till val under beteckningen "Mellanpartierna".

20. Idéanalytikerna har i efterhand konstaterat att medieuppmärksamheten kring partiet inte motsvarades av några större substantiella förändringar på kongressen. Ett par konkreta resultat var att partiet upphörde med gemensamma semesterresor och utbildningsverksamhet i Sovjet och att partiskolan i DDR avvecklades. Den viktigaste förändringen gällde i stället de oförblommerade partidebatterna *före* kongressen. Händelserna skall ses mot bakgrund av en snabb internationell utveckling: Chrusjtjovs stalinkritik, byggandet av Berlinmuren, brytningen mellan Sovjet och Kina, uppkomsten av självständiga socialistpartier i bl.a. Danmark och Norge, revolutionära marxistiska rörelser i tredje världen och en självständig kommunism i Västeuropa. För analyser, se Sparring (1967), Hermansson (1984), Holmberg, H, (1982) och Lindkvist (1982). En personlig skildring är Landin (1973).

21. Det ankom på partistyrelsen att utse ordförande men efter kongressdiskussionerna var Hermanssons ställning säker. För skildringar av händelseförloppet, se t.ex. Sparring (1967:121–33) och Landin (1973:49–56).

22. Bland representanter med borgerlig partibakgrund fanns partiledaren kyrkoadjunkt Birger Ekstedt, som innan han prästvigdes hade varit ombudsman för högern. Det företogs ytterligare ett par protestaktioner mot moralupplösningen vid årsskiftet 1964: I en skrivelse till regeringen slog 140 läkare larm om att den växande översexualiseringen skapade problem bland landets unga. Vidare restes hårda krav på censur i samband med Lars Görlings och Vilgot Sjömans film "491". Pingströrelsens ledare Lewi Pethrus konstaterade i en Expressen-intervju att filmen 491 "definitivt banar vägen för ett kristet parti". Risken för en kristen partibildning hade oroat de etablerade partierna sedan 1950-talet. Inför valet 1956 hade kristna grupper genomfört massmanifestationer och organisationen kristet samhällsansvar försökte också påverka partiernas nomineringsprocesser. Kanske kan Tage Erlanders vana att börja sina valkampanjer med ett framträdande på broderskapsrörelsens kongress ses som ett försök att neutralisera en potentiell splittringskälla inom partiet. Bakgrunden till kds bildande tecknas i Johansson (1985, särskilt sid 61–139). Se också Westerståhl (1964) och Brändström (1967).

23. Fram till efterkrigstidens expansion av de offentliga utgifterna hade statlig partifinansiering ansetts utesluten; partiväsendet skulle vara fristående från statsapparaten. Den utförligaste analysen av hur partierna långsamt tilläts fylla allt fler samhällsuppgifter är Carl Gösta Widells doktorsavhandling *Staten och partiväsendet* (1939). (Boken är intressant nog skriven i en tid

där totalitära stater som Tyskland, Sovjet och Italien inkorporerat ett parti i statsapparaten men där de svenska partierna saknade konstitutionell förankring.) Att boskillnaden mellan stat och parti upprätthölls ännu i början av sextiotalet belyses av en smärre politisk affär med Tage Erlander som huvudperson. Inför kommunalvalen 1962 protesterade Expressen mot att några Norrlandskommuner ämnade bjuda Erlander på mat under hans kampanjturné: "(V)ad som ser illa ut är sammanblandningen mellan statsministerns åliggande och partiledarens valturné. Faktum är, om inte dessa saker hålls isär, att skattebetalarna i de här nämnda kommunerna med sina kalas kommer att betala en del av statsministerns valturné" (citat i Ruin, 1986:197). Det förekom dock en viss offentlig finansiering av partiernas kostnader, bl.a. betalades tryckkostnaderna för riksdagspartiernas valsedlar. Inför valet 1964 ålades också kommunerna att ordna skjutsar till vallokalerna för avsides boende medborgare. Viktiga undantag var dessutom miljonbidragen till folkomröstningskampanjerna om högertrafik respektive ATP 1955 och 1957. Beträffande kongressförhandlingarna betraktades det som särskilt anmärkningsvärt att kommunistpartiet släppte in massmedierna. Beslutet bidrog till den bild av förändring som spreds kring partiet inför valet 1964. Först med öppna kongressförhandlingar var annars högern redan 1954. Se också Gustafsson (1970) och Pierre (1986:53). Om partistödsdebatten, se Gidlund (1983) och SOU (1968 nr 48).

24. Medan socialdemokraterna och LO fortsatte att subventionera s-pressen slutade högern (åtminstone officiellt) med sina stödåtgärder 1960 och folkpartiet gjorde sammalunda 1964. Liksom tidigare var tidningsbranschen som helhet expansiv. Särskilt kvällstidningarna Aftonbladet och Expressen ökade sina upplagor under sextiotalets början. Enligt väljarundersökningens material läste så gott som samtliga röstberättigade (99 procent) någon dagstidning regelbundet år 1964. Två av tre (65 procent) läste enbart borgerliga tidningar, en av fem (20 procent) både borgerliga och socialdemokratiska tidningar och bara var tionde (13 procent) läste enbart socialdemokratiska tidningar. Se vidare genomgångar i de statliga pressutredningarna SOU (1965 nr 22, 1968 nr 48 och 1975 nr 79), Weibull (1982), Mattson (1975) samt, om tidningsläsningen, Weibull (1983:76–8). Ny Tid var en klassisk tidning inom arbetarrörelsen, grundad redan 1892, och nedläggningen var känslomässigt laddad för många socialdemokrater. Enligt insiderskildringen *En bok om Ny Tid* skall en medarbetare efter ett dystert upplagebesked ha öppnat redaktionsfönstret mot arbetarstadsdelen Haga och vrålat: "Prenumerera era djävlar" (Beckholmen, Johansson och Larsson, 1988). Engblom (1980) är en mer systematisk analys av nedläggningsförloppet.

25. Av Aktuellt-redaktionens programprotokoll framgår att de ordinarie nyhetssändningarna dock innehöll ett mindre antal valrörelseanknutna inslag om framför allt opinionsundersökningar. Symptomatiskt nog intog socialdemokraterna från början en positiv hållning till Sveriges Radios nyhetsbevakning medan folkpartiet och något överraskande centern förhöll sig avvaktande (Ivre, 1982, Cederberg och Elgemyr, 1984). Det tydligaste belägget på uppluckrade band mellan partierna och pressen var Wahlgrentidningarnas kompakta stöd till mbs i fyrstadskretsen. Det hjälpte föga att Christer Wahlgren var medlem i högerns partistyrelse. Socialdemokraten Ulla Lindström berättar att partistyrelsens eftervalsdiskussion 1964 till stor del handlade om sviktande stöd från Aftonbladet och Örebro-Kuriren (Lindström, 1970:234–9). Medieforskarna Niels Thomsen (1965) och Svennik Höyer (1968) anger tre orsaker till den försvagade partilojaliteten på tidningarnas nyhetssidor: en publikanpassning hos tidningar med monopolställning, en professionalisering av journalistyrket och minskade ideologiska skillnader mellan partierna. Ett resultat som stöder deras teser är att monopoltidningar tenderade att under valrörelsen 1964 gynna det egna partiet i mindre utsträckning än tidningar utgivna på konkurrensorter (se Högberg, 1966, jfr Kronvall, 1971:53–4 och Vallinder, 1971:68–71). Asp (1982), Hadenius (1982) och Linderoth (1981) är några studier som handlar om tidningarnas minskande partilojalitet. Se också nedan kapitel 11.

26. Av folkpartiets verksamhetsberättelse 1964 framgår att partiledningen rekommenderat valkretsförbunden att som inledning på kampanjerna bjuda in lokaltidningarna till presenta-

tionsstunder med riksdagskandidaterna. Uppmaningen rapporteras ha hörsammats av fem förbund. Därutöver kan ur tidningarnas nyhetsbevakning utläsas att Tage Erlander arrangerade ett par presskonferenser, bl.a. i samband med en uppvaktning från pensionärernas riksorganisation. DN-journalisten Sven Svensson ger i boken *I maktens labyrinter* (1968:110–6) en skildring av politikernas presskontakter som styrker den här presenterade bilden. Tage Erlander skall i början av sextiotalet ha försökt förbättra sina kontakter med nyhetsredaktionerna. Exempelvis anställdes Lars Bergquist som en särskild pressekreterare 1963. I oktober samma år prövades efter amerikansk förebild de första öppna presskonferenserna. Sven Svensson skriver: "Tillställningarna utvecklades snabbt till att bli ännu tråkigare än riksdagens interpellationsdebatter om struntsaker. Regeringens ledamöter satt uppradade på parad utan att få några meningsfulla frågor och utan att ge några meningsfulla upplysningar." Regeringens presskonferenser under och efter andra världskriget diskuteras i kapitel 6 ovan, avsnittet om framtidsvalet 1944. Se också Hadenius (1989).

27. Socialdemokraternas historiskt anlagda presentationsfilm gav upphov till en smärre incident. Bertil Ohlin menade att filmen förvanskat liberalernas insatser i rösträttskampen. Med en illa dold biavsikt föreslog socialdemokraternas nytillträdde partisekreterare Sten Andersson att tvisten skulle lösas genom en reprissändning och en efterföljande diskussion (se t.ex. DN 1964 09 06–09). Kds tilläts medverka endast i det inledande direktsända utfrågningsprogrammet. Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var än en gång Torsten Nilsson (nu utrikesminister). *Väljarnas* intresse för valprogrammen kan tänkas ha sjunkit något jämfört med TV-valet 1960. Enligt väljarundersökningens resultat följde endast 80 procent av medborgarna något av valprogrammen, dvs. samma publiksiffra som under radiotiden på fyrtio- och femtiotalen (motsvarande siffra 1960 var 89 procent, jfr ovan). Sannolikt beror dock nedgången på en undersökningsteknisk faktor. Vid 1964 års undersökning var svarsalternativen dikotoma (lyssnade/lyssnade inte på respektive valprogram), medan tidigare intervjupersoner fått ta ställning till tre alternativ (lyssnade till hela/lyssnade till delar/lyssnade inte). Jfr resonemanget i Holmberg och Gilljam (1987:57). För frågekonstruktioner m.m., se SSD (1984a, 1984b, 1984c).

28. Den 32-årige Ola Ullsten var den förmodligen mest bevakade riksdagskandidaten vid sidan av de verkliga toppolitikerna. I den bullrande uppbackningen för hans kampanj ingick bl.a. valorkestern "East End Jazz Men". Den yngste kandidaten var dock den 29-årige SSU-ordföranden Ingvar Carlsson (se t.ex. DN 1964 09 11, 09 16 och Johansson, 1984). Memoarskildringar av mbs-kampanjen är Wahlgren (1970:229–31) och Palm (1988:100–9).

29. Socialdemokraternas mötespublik var liksom tidigare överlägset störst (4 procent). Siffrorna för de övriga partiernas möten varierade mellan 0 procent (skp) och 1 procent (c, fp, h och kds). En ytterligare demonstration till mötesverksamhetens långsiktiga nedgång kan hämtas från centerpartiets verksamhetsberättelser. Under valåren 1952–1964 sjönk antalet arrangerade politiska föredrag kontinuerligt: 3 672 (år 1952), 3 144 (1956), 1 911 (1958), 1 685 (1960) och 1 400 (1964). Uppgifterna gäller föredragsverksamheten under *hela* åren och inte enbart under valrörelserna.

30. Några surveydata om hembesökens omfattning finns inte tillgängliga. I folkpartiets verksamhetsberättelse från 1964 rapporteras att lokalorganisationerna genomförde cirka 188 000 hembesök hos huvudsakligen valskolkare. Det motsvarar 3,5 procent av hela valmanskåren, men naturligtvis finns det anledning att vara skeptisk mot lokalorganisationernas självuppskattade uppgifter. Statsvetaren Harry Forsell (1968:107–9) kommer i en undersökning av kommunalvalen 1966 fram till att socialdemokraterna och centern oftare än högern delade ut valbroschyrer via personliga besök. Vidare varierade frekvensen av hembesök med kommunernas storlek och tätortsgrad. Personlig broschyrutdelning var vanligast i glesbygdskommuner (71 procent) och minst vanlig i köpingar (48 procent). Forsell konstaterar också att den uppsökande verksamheten hämmades av en viss blyghet hos framför allt borgerliga valarbetare: "(M)an klampar inte in till vem som helst och pratar politik." Om valledarnas uttalanden, se t.ex. DN 1964 07 26 och Ny Dag 1964 08 17.

31. Frågor om hur partiledarna förberedde TV-framträdandena återkom i flera tidningsintervjuer. Gunnar Heckscher berättade att högern anlitat en konsult: "Det är otäckt att behöva tänka på både vad man säger och hur man ser ut när man säger det. Vi skulle gärna ökat den här undervisningen om inte videobanden vore så dyra." Gunnar Hedlund hävdade att han aldrig tagit någon instruktion medan Bertil Ohlin sade sig ha fått en enda timmes regi och gärna ville ha fler: "Jag har i alla fall lärt mig att man ska titta rakt in i kameran och tala till åskådaren. Men när man väl sitter där går man upp i sakfrågorna och riktar sig till meddebattörerna i stället" (DN 1964 08 16–18). Specialträning av partiledarna förekom redan under radiotiden. Tage Erlander anlitade under en period talpedagog för att slipa till sin något spruckna röst (Ruin, 1986:52–3). (Efter TV-debatten 1960 ansåg flest väljare att Bertil Ohlin och även Hilding Hagberg hade de trevligaste rösterna medan mycket få höll på Tage Erlander, se Sjödén, 1962:65–8.) Analyserna av kampanjinsatserna bygger på valbevakningen i DN juli–september 1964 samt Ny Dag, S-T och SvD augusti–september 1964. Uppgiften om Hermanssons 27 framträdanden bygger på hans eget intervjuuttalande (Ny Dag 1964 08 26). I tidningarna har jag bara hittat 23 framträdanden. Gunnar Heckscher lämnade en motsvarande uppgift om 23 planerade möten (DN 1964 08 16) och i hans fall har till och med något fler framträdanden hittats i tidningarna.

32. En diskussion om hur partistrategerna såg på målinriktad propaganda finns i Isberg m.fl. (1974:142–211). I Harry Forsells kommunundersökning 1966 befanns att pensionärer och ungdomar var de mest uppmärksammade väljargrupperna och att socialdemokraterna, folkpartiet och högern var mest benägna att arrangera selektiva möten (1968:113–7).

33. Erlander antydde i en tidningsintervju kritik mot partiledarkollegornas nedbantade kampanjarbete och tillit till TV-framträdanden. De mänskliga kontakterna under turnerandet hade ett egenvärde som inte kunde mätas i antalet vunna röster. Erlanders uttalanden skall kanske ses mot bakgrund av hans profil som folklig politiker. År 1962 hade han fått stort gensvar för sitt historieberättande i Hylands hörna om Värmlandsprästen som laddade om (intervju i DN 1964 08 19).

34. Den främste konkurrenten ifråga om kunskapshöjning är Hermanssons företrädare Hilding Hagberg i samband med 1960 års val (plus 12 procentenheter). Se ovan avsnittet om TV-valet 1960 och Esaiasson (1985:61–7). Intressant är att Hermansson redan före sin partiledartid och valrörelsen 1964 fått chansen att medverka i TV. Hösten 1962 var Hermansson en av fem politikerrepresentanter i programserien "Nya kammaren" (se Elmbrant, 1989:51).

35. ATP-utspelet ger den politiska bakgrunden till alla pensionärsmöten under valrörelsen 1964. Gunnar Hedlund och centern gjorde ett eget utspel i frågan genom att i början av september lova att föreslå kraftiga höjningar av folkpensionerna vid nästa riksdag. Hedlunds löfte offentliggjordes dagen innan Tage Erlander skulle träffa en delegation från pensionärernas riksorganisation på Harpsund. Om mittenutspelet, se Möller, T (1986:31–3).

36. Heckschers utspel kan illustrera nyhetsjournalisternas ökade aktiviteter. Gösta Bohman berättar i sina memoarer att TV-reportern Gunnar Palin "gick i taket" när Heckscher läste upp den kontroversiella delen av talet och en journalist från Aftonbladet skall ha ringt redaktionen och meddelat: "Han har sagt det! Hej." (1983:73–7). En källkritisk purist skulle dock kunna anmärka att det av Bohmans skildring framgår att han personligen inte övervarade partistämman. Enligt Åke Ortmarks *Maktspelet i Sverige* (1968:200–7) kom initiativet till utspelet från näringslivsmannen Curt Nicolin. På en sammankomst mellan en grupp storföretagare och högerledningen skall Nicolin ha förslagit att göra något politiskt av orättvisorna i ATP-systemet och samtidigt stoppa fondernas tillväxt. Heckscher har i efterhand bekräftat Ortmarks version (se Albinsson, 1986:85–6).

37. Omdömet om valdebatten bygger främst på Isberg m.fl. (1974:256–78, 330–1), Johansson (1985:224–5) och valforskningsprogrammets valspurtsanalys av tidningarnas nyhetssidor.

38. Om nazistaffären, se Johansson (1985:225).

9

Valkampanjerna 1968–1985 – journalisterna griper in

Postindustrialism och informationssamhälle är två försök att språkligt fånga in samhällsutvecklingen under sjuttio- och åttiotalen. Värdet av övergripande samtidskarakteriseringar kan diskuteras, men säkert är att samhällsekonomin genomgick kriser och hårdhänta strukturomvandlingar under perioden. Gamla industrinäringar sysselsatte allt färre medan tjänstesektorn fortsatte att växa till. Ideologiskt böljade röda, gröna och blå vågor i olika omgångar. Partipolitiskt skärptes kampen om regeringsmakten. För första gången på närmare ett halvsekel blev regeringsskiften en återkommande realitet.

Erlandervalet 1968

Inför andrakammarvalet 1968 tycktes socialdemokraternas maktinnehav allvarligt hotat. Partiet hade lidit ett svidande nederlag i kommunalvalen 1966 – 42 procents väljarstöd var det sämsta resultatet sedan trettiotalet – och den borgerliga oppositionen ansåg sig ha goda chanser att äntligen få överta regeringsansvaret. Även kommunisterna hade vunnit röster 1966 och ett polariserat debattklimat bäddade av allt att döma för fortsatta framgångar.

Uppladdningen inför valet började ovanligt tidigt. Redan den 15–17 september 1967, ett år före valdagen, möttes socialdemokraterna, högern och folkpartiet i 200 debatter över hela landet. Massdebatterna var en av många nyheter i opinionsbildningen inför valet. Kampanjen 1968 är den kanske mest förändringsfyllda av alla under den svenska valrörelsehistorien.[1]

En av de faktorer som gjorde opinionsbildningen inför valet så speciell var en ideologisk *radikalisering* bland framför allt unga intellektuella. I Vietnamkrigets spår arrangerade utomparlamentariska vänstergrupper omfattande demonstrationer i Sverige och över hela västvärlden. C-H Hermansson och andra ledande så kallade modernister inom vänsterpartiet kommunisterna – partiet hade bytt namn på en stormig kongress 1967 – öppnade dörrarna för samarbete med nyvänstern. Valparollen "samling vänster" markerade en ny och positivare syn på fristående radikaler.[2]

Även socialdemokraterna engagerade sig i Vietnamrörelsen och vänsterströmningarna. På en extra partikongress hösten 1967 lades riktlinjerna för valkampanjen upp. Socialdemokraterna skulle gå till val på en radikal, aktiv näringspolitik och på betoning av trygghets- och jämlikhetsfrågor.[3]

Vänsterradikaliseringen av debattklimatet var emellertid inte mer omfattande än att den borgerliga oppositionens största bekymmer inför valet gällde samarbetsstrategierna. Folkpartiet och centern hade vidareutvecklat mittensamverkan och det fördes till och med resonemang om en framtida sammanslagning. Högern var på offensiven och hoppades kunna vinna mandat i tio marginalvalkretsar, vilket ovillkorligen skulle gå ut över de tänkta koalitionspartnerna.[4]

Två partier hade genomfört ledarskiften inför den stundande kraftmätningen. Högerledaren Gunnar Heckschers ställning undergrävdes av valförlusten 1964 och av fortsatta interna konflikter rörande samlingspolitiken.I början av 1965 uppmanade partistyrelsen Heckscher att inte låta sig åternomineras till ordförande. Sedan ett par tillfrågade kandidater tackat nej valdes den blott 40-årige partisekreteraren Yngve Holmberg till ny högerledare.[5]

Det andra skiftet gällde folkpartiet och Bertil Ohlin. I april 1967 meddelade Ohlin att han tänkte avgå på sommarens landsmöte. Han hade länge umgåtts med avgångsplaner men beslutet påskyndades av att TV-Aktuellt publicerade en enkät där majoriteten av folkpartiets ombudsmän ansåg att Ohlin borde avgå före valet. Ohlin pekade själv ut sin efterträdare – disponenten Sven Wedén, en veteran med många års erfarenhet från partiledningen.[6]

Ledarskiftena, vänsterradikaliseringen och partiernas interna uppladdningar kompletterades med mer långsiktigt verkande förändringar av opinionsbildningssituationen. Trots motstånd från folk-

partiet och högern beslutade riksdagen 1965 om införandet av statligt *partistöd*. Stödet motiverades med att partierna behövde förbättra sin opinionsbildande verksamhet och det var underförstått att pengarna delvis skulle gå till krisdrabbade tidningar. Med de statliga bidragen i ryggen fick partierna bättre finansiella resurser att bedriva valkampanjer. De kommande åren skulle trenden mot ett offentligt finansierat partiväsende fortsätta med kommunala partistöd.[7]

Ett annat nytt inslag i den politiska debatten var att Sifo från och med mars 1967 publicerade månatliga *partisympatimätningar*. Mätningarna blev mycket uppmärksammade i massmedierna och bidrog sannolikt till att öka medborgarnas intresse för politiken. För partierna innebar mätningarna att de varje månad tvingades diskutera sin opinionsställning, ofta med hänvisning till kortsiktiga faktorer. Trovärdigheten i Sifo:s metoder ifrågasattes regelbundet av främst socialdemokraterna. En förklaring till kritiken är att regeringspartiet genomgående registrerades för låga opinionssiffror.[8]

Den mest grundläggande förändringen av den politiska opinionsbildningen inför valet gällde förhållandet mellan partierna och massmedierna. Mot slutet av sextiotalet accelererade utvecklingen mot en aktiv och i förhållande till partierna mer självständig politisk journalistik. Press, radio och TV skulle inte bara passivt referera partiernas uttalanden utan också kritiskt bevaka politiken. För allmänheten var förändringen kanske mest märkbar i TV:s nyhetsbevakning där antalet kritiska intervjufrågor och kommenterande inslag ökade betydligt. På det principiella planet innebar den aktiva journalistiken skärpt konkurrens i opinionsbildningen. Partiernas monopol över den politiska debatten började naggas i kanten.[9]

Utvecklingen mot aktiva journalistinsatser – av medieforskarna vanligen sammanfattad som *journalistikens professionalisering* – tog sig flera uttryck i massmediernas valbevakning 1968. Ett exempel är att nyhetsbevakningen ökade kraftigt i omfång. Andra förändringar var att TV:s nyhetsprogram styrde valbevakningen till några få sakområden och att partierna ofta pressades på besked i ämnen de helst ville undvika. Det var dock inte fråga om något radikalt brott med den traditionella valbevakningen, åtminstone inte inom pressen. Tidningarnas vana att gynna närstående partier på nyhetsplats bestod ännu 1968.[10]

Det kanske tydligaste tecknet på att medierna blivit mer själv-

ständiga återfanns i *Sveriges Radios valprogram*. Utfrågare i de sedvanliga partiledarintervjuerna var denna gång TV:s egna journalister Gustaf Olivecrona, Åke Ortmark och Lars Orup, och inte som tidigare representanter för de övriga partierna. Jämfört med Sveriges Radios traditionella passivitet under valrörelserna utgjorde "De tre O:nas" utfrågningar ett otvetydigt trendbrott.[11]

Även väljarna fick komma till tals i valprogrammen 1968. För första gången arrangerade radion *telefonväkterier* där lyssnarna fick ställa frågor till partiledarna. Ännu ett tecken på Sveriges Radios ökade självständighet var att partierna inte fick sända några egna presentationsprogram i TV. Partierna fick nöja sig med sex halvtimmeslånga "TV-dueller" där riksdagspartierna och kds fick utmana ett motståndarparti på debatt, och med fem fritt disponerade minuter i radion. Därutöver visade TV den avslutande partiledardebatten och två debatter om ekonomi respektive idépolitik. Inklusive nyhetsredaktionernas "Valextran" sändes 30–120 minuters valprogram i TV och radio varje vardag under den avslutande fyraveckorsperioden inför valet.[12]

Partierna såg med blandade känslor på mediernas utveckling. Samtidigt som kontrollen över valdebatten minskade så ökade den aktiva nyhetsbevakningen möjligheten att nå ut till väljarna. Från och med slutet av sextiotalet började synen på kampanjkanalernas betydelse att svänga. Massmedierna och då framför allt TV ansågs ännu viktigare än under genombrottsåren i början av decenniet då Sveriges Radios valbevakning främst bestått av relativt få speciella valprogram. Partierna fortsatte att satsa på broschyrmaterial, mötesverksamhet och arbetsplatsagitation, i första hand för att därigenom engagera de egna kärntrupperna. Men uttalanden om direktagitationens överlägsna effektivitet minskade snabbt i antal. Med en allt rörligare och mindre partitrogen valmanskår tillskrevs massmediernas valbevakning den tyngsta vikten när det gällde att avgöra valresultatet.[13]

För att få genomslag i nyhetsbevakningen påbörjade partierna en opinionsbildningsoffensiv inför valet. Ett av flera nya grepp som prövades under valrörelsen var att arrangera en mängd *presskonferenser*. Tidningar, radio och TV inbjöds till regelbundna informationsträffar – oppositionen höll till i riksdagshuset och socialdemokraterna i ABF-huset – där partierna presenterade utspel och kommenterade valrörelsens händelseförlopp. Presskonferenserna var

emellertid ett tveeggat svärd då journalisterna också fick tillfälle att ställa kritiska frågor till partierna. Ett annat exempel på närmare kontakter med medierna var att journalisterna för första gången inbjöds att följa med på de ledande politikernas turnéer i större skala.[14]

Huvudansvaret för offensiven gentemot medierna föll naturligtvis på *partiledarna*. Inför valet 1968 presterade partiledarna ett betydligt mer varierat kampanjarbete än tidigare. Presskonferenser och spektakulära kringhändelser kompletterade de traditionella formerna för kampanjarbete. Personcentreringen av kampanjen följdes upp med att partiledarna lyftes fram i det tryckta valmaterialets affischer och broschyrer.[15]

Ett exempel på partiledarnas sätt att öka variationen i kampanjarbetet var att de lät sig utfrågas i frikyrkopastorn John Hedlunds så kallade "korstågstält". Hedlund hade i flera år gjort resultatlösa försök få partiledarna att ställa upp på en personlig frågestund – Tage Erlander skall ha varit särskilt ovillig – men inför valet bestämde sig en efter en av partiledarna för att acceptera erbjudandet. Endast vpk-ledaren C-H Hermansson tackade nej till möjligheten att få extra publicitet via korstågstältet.[16]

Debatterna försvarade fortfarande en plats i det nya mer varierade kampanjarbetet. Tisdagen den 27 augusti utnämndes till allmän debattdag. Runtom i Sverige hölls närmare 280 debatter mellan socialdemokrater och borgerliga. Tage Erlander föredrog denna gång att debattera med Gunnar Hedlund i Stockholms konserthus. Det var första och enda kampanjdebatten dem emellan. Samtidigt mötte Sven Wedén utbildningsminister Olof Palme i Göteborg och Yngve Holmberg debatterade med Gunnar Sträng i Malmö. Veckan därpå möttes Erlander och Wedén i Stockholm och Yngve Holmberg drabbade ännu en gång samman med Gunnar Sträng, denna gång i Borås. Inte sedan femtiotalet hade en valrörelse innehållit så många kampanjdebatter.[17]

Den mest konsekvent medieanpassade partiledarkampanjen bedrevs av Yngve Holmberg. Alltsedan kommunalvalen 1966 hårdlanserade högern den unge partiledarens person. Holmberg genomgick en omfattande TV-träning och reklambyrån Ekström & Lindahl försökte forma en image av en ungdomlig fadersgestalt. Under valrörelsen varvade Holmberg mötesanföranden och debatter med presskonferenser, studiebesök och mer spektakulära framträdanden

som handskakningsturnéer och möten med mannekänguppvisning. Holmberg var också den partiledare som bedrev det intensivaste kampanjarbetet. Det hände att han gjorde både fem, sex och sju framträdanden per dag. Geografiskt framträdde Holmberg nästan undantagslöst i tio marginalvalkretsar där högern räknade med mandatvinster. Särskilt Stockholmsområdet blev uppmärksammat.[18]

Även Sven Wedén bedrev ett mycket varierat kampanjarbete. Förutom mötesanföranden, presskonferenser, arbetsplatsbesök och handskakningsturnéer var Wedén värd på ett par politiska frukostar där partimedlemmarna fick ställa frågor. Intrycket av ett förnyat kampanjarbete förstärktes av att Wedén ackompanjerades av en dixielandorkester som spelade melodin "You are my sunshine" inför varje framträdande. Folkpartiet följde också upp ungdomskampanjen från 1964. T-shirtsklädda och halmhattsförsedda ungdomar spred budskapet "Rösta ungt" på många av den drygt sextioårige Wedéns valmöten.[19]

I ett tidsöverblickande perspektiv framstår Yngve Holmbergs och Sven Wedéns kampanjer 1968 som unika i den svenska kampanjhistorien. Omdömet "amerikanisering" har fällts med jämna mellanrum ända sedan 1860-talet. Jämförelsen med USA har dock aldrig varit varit mer passande än beträffande höger- och folkpartiledarnas kampanjer med handskakningsturnéer och mängder med jippoartade framträdanden. Sedan 1968 har kampanjstrategerna aktat sig för lika ohämmade importer från utlandet.[20]

Av de övriga partiledarna inriktade C-H Hermansson i hög grad kampanjarbetet på kontakterna med massmedierna. Hermansson arrangerade en serie presskonferenser och höll enligt pressens rapportering endast ett tjugotal möten och anföranden. Gunnar Hedlund bedrev en för honom ovanligt intensivt kampanj med sammanlagt ett drygt trettiotal framträdanen. Till skillnad från de båda andra borgerliga partiledarna nöjde sig Hedlund med presskonferenser och undvek mer spektakulära framträdanden.[21]

Tage Erlander ändrade i mindre utsträckning än övriga partiledare sitt kampanjarbete. Visserligen utökade även Erlander antalet presskonferenser, men i övrigt företog han sin vanliga turné med hustrun Aina som chaufför och med inlagda studie- och arbetsplatsbesök. En nyhet var att sångerskorna Monica Nielsen och Monica Zetterlund fungerade som dragplåster på valmötena och att Erlander försetts med personliga assistenter under turnéerna.[22]

Partiledarna var spjutspetsarna i det medieinriktade kampanjarbetet men partierna satsade stort även på de *direkta* kanalerna och på *broschyrmaterialet*. Valarbetarna fick genomgå omfattande utbildningsprogram med kurser på nationell, regional och lokal nivå. De centrala kampanjledningarna gav noggranna direktiv om vilka målgrupper som skulle bearbetas och under vilka veckor olika aktiviteter skulle påbörjas. Allra längst i detaljplaneringen gick högern. Med ledning av moderna reklamteorier och erfarenheter från brittiska och amerikanska kampanjer – särskilt kennedyklanen ägnades ingående studier – kartlades valmanskåren i varje kommun och sammanlagt sexton målgrupper försågs med riktat propagandamaterial.[23]

Ett viktigt led i kampanjarbetet var att försöka väcka liv i *mötesverksamheten*. Tendensen från halmhattsvalet 1964 med publikdragande arrangemang och artister utvecklades ytterligare. Högerns och folkpartiets amerikaniserade kampanjer innehöll grisfester och swingorkestrar medan socialdemokraterna litade till populära svensktoppsartister som Gunnar Wiklund och Ann-Louise Hansson. Än mer väsentlig var satsningen på en delvis ny mötesform – tusentals korta appellmöten på gator och torg. Talare på torgmötena var i stor utsträckning riksdagskandidaterna som därmed fick en ny uppgift i kampanjarbetet. I väljarundersökningens material kan mycket riktigt noteras en viss ökning av andelen mötesbesökare. Sammanlagt 10 procent uppgav sig ha besökt något valmöte jämfört med 7 procent vid de båda TV-dominerade valen 1960 och 1964.[24]

Socialdemokraternas huvudprioritering i den direkta opinionsbildningen gällde *arbetsplatsagitationen*. Strax efter valnederlaget 1966 togs kontakter för att stärka samarbetet med LO. Inför valet specialutbildades ett tusental fackföreningsfunktionärer och andra förtroendevalda tillsändes särskilt broschyrmaterial. LO och fackförbunden fyllde på med omfattande affisch- och annonskampanjer. I den interna uppladdningen inför valet brandtalade Tage Erlander om att arbetsplatsagitationen skulle bilda en motvikt till borgerlighetens överlägsna presstyrka.[25]

Själva *valdebatten* 1968 förrycktes av en storpolitisk händelse – Warszawapaktens inmarsch i Tjeckoslovakien natten till den 21 augusti. Samtliga partier tog avstånd från ockupationen – allra längst gick vpk och C-H Hermansson som krävde att Sverige skulle frysa de diplomatiska förbindelserna med Sovjet – och det anordnades

protestmöten över hela landet. Händelsen förde in en allvarsam grundton i valrörelsen och gjorde utrikespolitiken till ett hett diskussionsämne.

I centrum för debatten hamnade folkpartiledaren Sven Wedén som tidigare under sommaren krävt att regeringen skulle göra ett stöduttalande för Pragregimen. Sedan Wedén upprepat sin kritik gick socialdemokraterna till motattack och anklagade Wedén för att vara säkerhetspolitiskt opålitlig. Angreppen kulminerade sista valveckorna då Torsten Nilsson lade fram hemliga dokument som sades påvisa att Sverige arbetat med tyst diplomati och att ett uttalande enligt Wedéns modell hade varit skadligt. Folkpartiledaren vidhöll sin ståndpunkt men hamnade i ett bekymmersamt läge när Gunnar Hedlund och Yngve Holmberg markerade försiktig distans. Inte sedan Catalina-affären 1952 hade utrikespolitiken haft en så framträdande ställning i valdebatten.[26]

Bilden av en händelserik valrörelse förstärks av att ett par politiska affärer kom att dominera debattens slutskede. En första affär gällde ett påstått erbjudande från högern till kds om att få en regeringsplats i utbyte mot att partiet drog tillbaka sina kandidater i strategiskt viktiga valkretsar. Högerns partisekreterare Sam Nilsson avfärdade det hela och kds-ledaren Birger Ekstedt tvingades snart ta tillbaka anklagelsen. Den andra affären gällde en före detta ombudsman inom högern som erbjöd socialdemokraterna att köpa en lista över högerns bidragsgivare. Frågan om näringslivets penningstöd var ett känsligt ämne och massmedierna fylldes med anklagelser om stöld och andra oegentligheter.[27]

Utmärkande för den seriösare valdebatten var att *regeringsfrågan* fick mycket stor uppmärksamhet. Oppositionen räknade med valframgångar men fruktade att regeringen skulle sitta kvar med hänvisning till sin stabila förstakammarmajoritet. Under valrörelsens början plågades Erlander av frågor om hur många mandatförluster som krävdes för att regeringen skulle avgå. Bakgrunden till "mandatexercisen" var att Erlander under loppet av tio veckor lämnat fem olika besked i frågan. Socialdemokraterna slog tillbaka med ständiga påminnelser om hur splittrade de borgerliga partierna var. Det antyddes också att oppositionen kommit överens om ett hemligt regeringsprogram som de inte vågade förevisa väljarna. Regeringsfrågan bidrog starkt till att göra valdebatten hetsigare än på länge.[28]

Den sakfrågeorienterade valdebatten handlade i stor utsträckning

om fyra politikområden: bostäder, sysselsättning, ekonomi och utrikespolitik. Särskilt *bostadspolitiken* och *sysselsättningsfrågorna* lyftes fram av både opposition och regering. Oppositionen pekade på långa bostadsköer i storstadsområdena och på en begynnande arbetslöshet. Regeringen hävdade att Sverige satsade mest resurser på bostadsbyggande i hela världen och att den nya aktiva näringspolitiken skulle lösa sysselsättningsproblemen. Medborgarnas rätt till bostäder och arbeten var också tunga element i valdebattens ideologiska grundtema – att öka *tryggheten*.[29]

Konfliktmönstren mellan partierna var tämligen komplicerade. Socialdemokraterna hade inte någon lika entydig huvudmotståndare som under folkpartiets och högerns storhetsperioder, även om Sven Wedén fick huvudparten av kritiken mot slutet av valrörelsen. Den borgerliga oppositionen var inställd på att bilda regering tillsammans, men de samverkande mittenpartierna upprätthöll en tydlig distans gentemot högern. Högerns planer på tio mandatvinster skulle också med nödvändighet gå ut över centern och folkpartiet. Vänsterpartiet kommunisterna sökte samarbete med fristående vänstergrupper som socialistiska förbundet och kommunistisk ungdom. Beslutet att lämna plats på valsedlarna åt oberoende – en del sade äventyrliga – kandidater väckte dock kritik inom partiet. Flera kända personer lämnade också partiet med hänvisning till att vpk ställde upp chanslösa kandidater i kretsar där socialdemokratiska mandat var hotade.[30]

Den händelserika kampanjen 1968 ledde fram till att medborgarna besökte vallokalerna i aldrig tidigare skådad utsträckning. *Valdeltagandet* på 89 procent slog med marginal rekordet från TV-valet 1960 (86 procent). En förklaring till det ökande engagemanget är att den borgerliga offensiven gjorde det lättare för socialdemokraterna att mobilisera röstskolkare från förlustvalet 1966. Men också de nya formerna för kampanjarbete med utökad mediebevakning, kritiska journalister, täta opinionsmätningar, variationsrika partiledarframträdanden, torgmöten och arbetsplatsagitation kan tänkas ha haft en positiv inverkan. Liksom vid tidigare tillfällen när valkampanjerna slagit in på nya vägar – tullstriden 1887, kosackvalet 1928 och planhushållningsvalet 1948 är de främsta exemplen – lyftes deltagandet upp till en stabilt högre nivå. Under nästan två decennier efter 1968 års val skulle 9 av 10 svenska medborgare lämna sin röst i riksdagsvalen.[31]

Listan över förändringar i det märkliga valet 1968 tar heller inte slut med medborgarnas ökade politiska deltagande. När väljarforskarna sammanfattar resultaten från trettio års intervjustudier framstår 1968 års val som en brytpunkt. Förändringen gäller väljarnas *rörlighet*, *politiska engagemang* och *motivering för partival*. Femtiotalets klassröstande och vanemässigt partitrogna valmanskår började i slutet av sextiotalet ersättas med mer åsiktsröstande, rörliga, intresserade och skeptiska väljare. Förändringarna inom valmanskåren underströk ytterligare partiernas behov av lyckade valkampanjer.[32]

***

Erlandervalet 1968 fick ett utfall som gjorde alla mandatspekulationer överflödiga. Socialdemokraterna gjorde en sensationell comeback efter det miserabla kommunalvalet 1966 och fick för första gången under efterkrigstiden egen majoritet i ett andrakammarval (50 procents väljarstöd, plus 8 enheter sedan 1966). Resultatet tolkades allmänt som ett förtroendevotum för statsministern personligen som i förväg meddelat att han gjorde sin sista valrörelse som partiledare.

Inom den borgerliga oppositionen erövrade centern för första gången positionen som största parti (16 procent, plus 3 sedan 1964). Valstatistiken avslöjade att centern under mittensamverkans hägn definitivt lyckats etablera sig i städerna. För högern blev valet en stor besvikelse. Förhoppningarna om tio mandatvinster förbyttes i ett tappat mandat (totalt 12 procents väljarstöd). De största förlusterna gjorde dock Sven Wedén och folkpartiet som tappade 9 mandat och 3 procentenheter (totalt 14 procent). Vänsterpartiet kommunisterna fick än en gång erfara att kopplingen till Sovjet kunde vara elektoralt besvärande. Med bara 3 procents väljarstöd fick framgångsvågen ett abrupt slut. Valet 1968 nödvändiggjorde en kraftig omritning av den politiska kartan.

Enkammarvalet 1970

Söndagen den 20 september 1970 gjordes epok i den svenska riksdagshistorien. Efter flera decenniers utredande hade partierna enats om att avveckla Louis De Geers tvåkammarsystem och svenska

folket gick nu till val för att utse representanterna i en direktvald enkammarriksdag. Övergången till enkammarsystem ingick i en mödosamt sammanpusslad konstitutionell reform. För att bevara "sambandet" mellan riks- och kommunalpolitik infördes en gemensam valdag för kommunfullmäktige, landsting och riksdag. Samtidigt förkortades mandatperioden från fyra till tre år och valsystemet gjordes riksrepresentativt med en spärr mot småpartier.[33]

Reformen hade stark politisk sprängkraft. I framtiden skulle valresultateten få omedelbara konsekvenser för regeringsbildningarna. Eftersläpande förstakammarmajoriteter skulle inte längra kunna rädda socialdemokraternas maktinnehav. Sverige hade fått en regeringsmakt utan skyddsnät.

För väljarna medförde den konstitutionella reformen en rad praktiska konsekvenser. Skämttecknare och kåsörer gjorde ett stort nummer av att valsedlarna fortsättningsvis skulle få tre olika färger: gula för riksdagsval, blå för landstingsval och vita för kommunalval. ("Jag hoppas att den gula sedeln vinner i år.") För att undvika missförstånd – tidigare hade enbart vita röstsedlar godkänts – stod staten till tjänst med enhetliga valsedlar och specialdesignade valkuvert med avskurna hörn. En annan förändring var att reglerna för poströstning gjordes betydligt liberalare än tidigare. Dessutom slopades den gamla bestämmelsen att vallokalerna skulle hållas stängda under gudstjänsttid (klockan 11–13). I dessa sekulariseringens tidevarv fanns ingen anledning att låta politiken stå tillbaka för religionen.[34]

Ansvaret för reformens genomförande vilade på de statliga myndigheterna. För att undvika initialproblemen från föregående reformtillfällen – tvåkammarsystemet 1866, det proportionella valsättet 1911 och rösträtten 1921 – satsade myndigheterna på en massiv informationskampanj. Hushållsbroschyrer, bioreklam, TV-spots, annonser, affischer samt förberedande journalistkonferenser garanterade att medborgarna skulle vara informerade om de nya villkoren. I ett vidare perspektiv kan informationskampanjen ses som ett uttryck för det snabbt växande intresset för politisk opinionsbildning.[35]

Trots att det bara gått två år sedan föregående valtillfälle hade partierna genomgått betydande förändringar inför valet. Inom socialdemokratin hade Tage Erlander avgått efter den rekordlånga perioden 23 år som partiledare och statsminister. Frågan om Erlanders

efterträdare var ett gammalt favoritämne bland politiska kommentatorer. Så sent som under 1968 års valrörelse vägde tipsen jämnt mellan Olof Palme och den hastigt uppåtstigande industriministern Krister Wickman. På den beslutande partikongressen i oktober 1969 var dock Olof Palme den ende kandidaten. Den nye partiledaren var en kontroversiell person i svensk politik men han noterade snabbt goda popularitetssiffror både inom och utom de egna partileden. Även det socialdemokratiska partiet kunde tillgodoräkna sig mycket starkt opinionsstöd i Sifo:s väljarbarometrar inför valet (54 procent i december 1969 och därefter 50–51 procent).[36]

Folkpartiledaren Sven Wedén kritiserades kraftigt efter valnederlaget 1968 och med tilltagande hälsoproblem föredrog han att meddela sin avgång. Till landsmötet i november 1969 hade litteraturvetaren och landshövdingen i Kronobergs län Gunnar Helén övertalats att ställa upp som efterträdare. Helén hade varit borta från rikspolitiken en tid men som framträdande idédebattör lanserades han som en liberal motvikt till visionären Olof Palme. Gunnar Hedlund var den ende kvarvarande efterkrigsveteranen och det spekulerades flitigt om hans förestående avgång. Hedlund meddelade dock att han tänkte sitta kvar ännu en tid, och även om det förekom kritik för att Hedlund inte uppträdde som samlande oppositionsledare skvallrade opinionsmätningarna om en synnerligen god popularitetsställning.[37]

Inom högern rådde oro efter bakslaget 1968. Många ansåg partinamnet vara en belastning och på en extrastämma i januari 1969 beslutades om en namnändring till *moderata samlingspartiet*. Ansträngningarna att förnya partiet följdes upp med en omfattande programrevision. Ett bekymmer var att jättesatsningen 1968 hade förorsakat finansiella problem. Med ett underskott på 4–5 miljoner tvingades moderaterna till nedskärningar i organisationen. Yngve Holmberg tillhörde dem som beskylldes för ekonomisk vårdslöshet. Holmbergs ställning undergrävdes dessutom av en serie öppna konfrontationer med vice ordföranden Gösta Bohman. Moderata Samlingspartiet mötte 1970-talet med ett nytt namn och med ett nytt program men med en allmänt känd inre instabilitet.[38]

Vänsterpartiet kommunisterna hade genomgått ännu en stormig kongress 1969. Fraktionen kring tidningen Norrskensflamman kritiserade bland annat C-H Hermanssons avståndstagande från händelserna i Tjeckoslovakien. Från andra håll höjdes röster om en revolu-

tionärare politik och närmande till Kina respektive den framväxande eurokommunismen. Inför valet fick vpk konkurrens om vänsterradikalernas röster av det maoistiska kfml. Det var första gången sedan mellankrigstidens splittringsår som två landsomfattande kommunistpartier ställde upp till val.[39]

Spelet mellan politiker och journalister intensifierades under valrörelsen 1970. Journalisterna gjorde aktiva insatser för att pressa politikerna till besked i olika ämnen. Politikerna klagade för sin del på att journalisterna mest skildrade ovidkommande kringhändelser och glömde bort sakfrågorna.[40]

Ett typiskt exempel på journalisternas aktiva insatser i valkampanjen gäller en debatt kring Gösta Bohmans nyutkomna bok *Inrikes utrikespolitik*. Sedan Olof Palme gått till hårt angrepp för att Bohman undergrävde neutralitetspolitiken avtvingades övriga partiledare snabba kommentarer. Yngve Holmberg deklarerade i TV att boken enbart representerade Bohmans personliga åsikter, Gunnar Hedlund tog kategoriskt avstånd och folkpartiledaren Gunnar Helén lämnade beskedet att en moderat utrikesminister vore otänkbar i en borgerlig regering. Under en veckas tid var Gösta Bohmans bok det dominerande debattämnet.[41]

Sveriges Radios valprogram ger ytterligare illustrationer till att medierna ville vara med och styra valdebatten. Radion lanserade en ny programform med presskonferenser där partiledarna utfrågades av journalister. Även väljarna fick komma till tals med partiledarna i telefonväktarprogram. Televisionen hade sedan ett år öppnat en andra kanal och i konkurrensens namn arrangerade både TV1 och TV2 partiledarintervjuer. Därutöver sändes tre debattprogram och den personorienterade serien "Partiledare på grönbete". Enda gången partierna fick framträda helt ostörda var i fem minuters presentationsprogram, som denna gång förlagts till TV. Sammanlagt sändes 42 speciella valprogram, fler än någonsin förr eller senare.[42]

Naturligtvis bemöttes massmediernas aktiviteter av partierna. En åtgärd var att arrangera ännu fler presskonferenser än under kampanjen 1968. Dagliga sammankomster med press, radio och TV gjordes till självklara inslag i partiledarnas turnéprogram. Däremot undvek partiledarna mer jippoartade framträdanden. Yngve Holmbergs och Sven Wedéns exempel manade inte till efterföljd.[43]

Den största nyheten i partiernas mediekontakter var att Sveriges Radios valprogram användes som plattform för flera uppmärksam-

made *utspel*. På radions presskonferens överraskade Olof Palme och Gunnar Sträng med att annonsera ett omedelbart prisstopp på livsmedel. Några dagar senare tog Gunnar Hedlund över uppmärksamheten genom att i TV1:s partiledarintervju avslöja att han kunde förmedla ett förmånligt miljardlån från utlandet. Hedlund följde upp med att kräva en omedelbar räntesänkning. Efter socialdemokraternas och centerns "valbomber" lyftes den ekonomiska politiken fram som ett huvudämne i debatten.[44]

Ett annat inslag i mediekontakterna var att toppolitikerna i ökad utsträckning utnyttjade tekniken med *öppna brev*. Sedan den nyblivne utbildningsministern Ingvar Carlsson i mitten av juli skrivit till Yngve Holmberg om moderaternas skolpolitik publicerades en mängd inlägg på tidningarnas nyhetssidor. Särskilt Gunnar Hedlund ersatte en traditionell möteskampanj med skribentverksamhet. Journalisterna stod till tjänst med uppföljningsfrågor till berörda parter.[45]

Gunnar Hedlund lyckades också att diskret foga in sin 70-årsdag i kampanjen. Födelsedagen inföll under valrörelsen och kvällstidningarna spekulerade i förväg om hur centerledaren skulle smita undan uppvaktningen. Precis som planerat firade Hedlund tilldragelsen på hemlig ort, men genom att bjuda med en kvällstidningsjournalist kunde han kombinera en dags privatliv med rubrikskapande kampanjarbete. Bara några år tidigare hade sådana närkontakter mellan politiker och journalister varit otänkbara.[46]

Olof Palme svarade för den i särklass mest omfattande kampanjinsatsen av partiledarna. Under två veckolånga turnéer samt ett flertal dagsutflykter besökte han 26 av landets 28 valkretsar. Turnéerna innehöll vanligen fem programpunkter utöver själva resandet: arbetsplatsbesök, presskonferens, lunch med partiets valarbetare samt två valmöten. Sammanlagt gjorde Olof Palme under sin valrörelsedebut knappt hundratalet framträdanden. Tillsammans med Arvid Lindmans 95 framträdanden på 90 orter inför krisvalet 1932 var det den mest intensiva partiledarkampanjen någonsin.[47]

Av de övriga partiledarna gjorde Yngve Holmberg flest framträdanden (ett sextiotal, lika många som under valrörelsen 1968). Minst aktiv med offentliga insatser var veteranen Gunnar Hedlund som nöjde sig med åtta valmöten. Inräknat Sveriges Radios valprogram och presskonferenser gjorde Hedlund ett knappt trettiotal kampanjframträdanden.[48]

Partiernas övriga kampanjinsatser tonades ned efter kraftsamlingen 1968. Högerns centrala kampanjbudget minskade med flera hundra procent – från närmare 5 miljoner till drygt 1 miljon – och även de övriga partierna tvingades hålla igen på utgifterna. Med ledning av erfarenheterna från 1968 var partierna mindre benägna att detaljplanera verksamheten (folkpartiet och högern höll denna gång de professionella reklamrepresentanterna utanför valledningen).[49]

Satsningen på de olika kampanjkanalerna antog former som skulle visa sig bli bestående under lång tid framöver. *Broschyrmaterialet* gjordes mindre målgruppsinriktat än under sextiotalet. Valtidningar som riktade sig till valmanskåren som helhet ersatte i stor utsträckning de specialdestinerade broschyrerna till enskilda målgrupper. Samtliga partier sände ut en hushållstrycksak i cirka 2,5 miljoner exemplar. Efter storleken på kampanjkassorna kompletterade partierna med broschyrer till förstagångsväljare, pensionärer och nyflyttade personer. Dessutom spreds flygblad i samband med Sveriges Radios speciella valprogram.[50]

Vad beträffar de *direkta* kampanjkanalerna prioriterades i första hand mötesverksamheten (särskilt torgmöten) och arbetsplatsagitationen. Däremot minskade hembesöken i omfattning jämfört med uppgångsperioden i början av sextiotalet. Socialdemokraterna fortsatte samarbetet med fackföreningsrörelsen, även om det i verksamhetsberättelsen betonades att det fanns betydande brister i organisationen. Mycket uppmärksammad blev en orangefärgad broschyr som spreds på arbetsplatserna i 500 000 exemplar, snabbt döpt till "LO:s lilla röda".[51]

Valdebatten 1970 betraktades länge som tråkig och innehållslös av de politiska kommentatorerna. Att oppositionen tassade omkring i "filttofflor" för att inte väcka upp socialdemokraternas engagemang från andrakammarvalet 1968 var ett vanligt påstående under augusti månad. Det var först efter tre inledningsvis berörda händelser som valtemperaturen höjdes – Gösta Bohmans bok *Inrikes utrikespolitik*, socialdemokraternas prisstopp på livsmedel samt Gunnar Hedlunds låneutspel och krav på räntesänkning.[52]

Särskilt Gunnar Hedlunds olika förslag präglade den fortsatta debatten. Olof Palme och Gunnar Sträng svarade med anklagelser om ekonomisk oansvarighet. Under valrörelsens slutskede blandades ekonomiska argument med något av en personlig uppgörelse

mellan Olof Palme och Gunnar Hedlund. I intervjuer, mötesanföranden, öppna brev och en kort radiodebatt riktade de båda skarp kritik mot varandra. Tage Erlander understödde sin efterträdare genom att även han karakterisera centerledarens uttalanden som vårdslösa. Från borgerligt håll var man särskilt upprörd över att Olof Palme sagt att arbetarrörelsen skulle "ta itu" med Hedlund för några negativa kommentarer denne fällt om Tage Erlander.[53]

Innehållsmässigt avspeglade valdebatten det rådande radikala samhällsklimatet. *Jämlikhet* var ett framträdande tema i flera partiers valmanifest. Socialdemokraternas huvudparoll löd "ökad jämlikhet", centerns "jämlikhet och trygghet i ett decentraliserat samhälle", folkpartiet betonade jämställdheten mellan könen och i den avslutande partiledardebatten framhölls att jämlikhet var ett gemensamt mål för samtliga partier. Den sakfrågeorienterade debatten dominerades dock kraftigt av *ekonomiska frågor*. Prisstegringar och stabiliseringsproblem utgjorde partiernas vanligaste tvisteämnen. Även *sysselsättningen* och *skatterna* tillhörde de områden som partierna helst berörde.[54]

***

Enkammarvalet 1970 – övergången till en direktvald riksdag innebar en drastisk förändring av politikens förutsättningar – blev den största förlusten för socialdemokraterna sedan andrakammarvalet 1944. Partiets gynnsamma utgångsläge med egen majoritet i opinionsmätningarna så sent som i juni förvandlades på valdagen till en tillbakagång om hela 5 procentenheter (45 procents väljarstöd). Regeringsmakten var dock säkrad för den närmaste mandatperioden då vpk med viss marginal klarade den nyupprättade fyraprocentspärren. För vpk var valresultatet på 4,8 procent en framgång efter misslyckandet 1968.

Valets stora segrare var centern och Gunnar Hedlund. Med 20 procents väljarstöd (plus 4 enheter) befästes ställningen som största oppositionsparti. Även mittenkollegan folkpartiet kunde registrera en framgång under den nye partiledaren Gunnar Helén (16 procent, plus 2 enheter). Moderaternas partiledning fick däremot uppleva ännu en besvikelsens valvaka. Stödet på 11,5 procent (minus 1 enhet) var partiets lägsta någonsin, till och med lägre än under mörkerperioden efter andra världskriget.

När vallokalerna stängdes klockan 21 hade 88 procent av valmans-

kåren avlämnat sina röster. Det var visserligen en minskning jämfört med rekordmobiliseringen 1968 (89 procent) men ändå den näst högsta deltagandesiffran någonsin. Att liberaliseringen av reglerna för poströstning haft en positiv inverkan är högst troligt. Nästan 700 000 medborgare utnyttjade möjligheten att rösta via postverket, mer än dubbelt så många som 1968.

Jämviktsvalet 1973

En allt fastare blockpolitik gav extra spänning åt riksdagsvalet 1973. Den borgerliga oppositionen stod enigare än någonsin tidigare i försöket att erövra regeringsmakten. Opinionsmätningarna lovade att det fanns goda möjligheter att lyckas med projektet. Så sent som i juni tre månader före valet hade de borgerliga partierna ett kraftigt försprång över socialdemokraterna och vpk (51 mot 46,5 procent enligt Sifo). Särskilt centern tycktes vara på väg mot en anmärkningsvärd valframgång (högstanotering 29,5 procent i juni 1972).

Den borgerliga attacken mot socialdemokraternas regeringsinnehav anfördes av ett delvis nytt ledargarnityr. Moderatledaren Yngve Holmberg blev hårt kritiserad av vice ordföranden Gösta Bohman redan under valvakan 1970. Efter en exempellöst öppen ledarstrid fick Holmberg lämna plats för Bohman bara två månader senare. Centerledaren Gunnar Hedlund – av några ansedd som det borgerliga samarbetets störste sabotör – gjorde slut på en längre tids spekulationer genom att avgå på partistämman i juni 1971. Efterträdaren Thorbjörn Fälldin markerade tydligt att centern tillhörde det borgerliga lägret och att han personligen var redo axla rollen som oppositionsledare. Folkpartiledaren Gunnar Helén fyllde på med flera initiativ till gemensamma manifestationer och titulerades i massmedierna som "samarbetsingenjör". Partiledarskiftena var sannolikt en av anledningarna till att blockpolitiken cementerades inför valet.[55]

Mot bakgrund av de etablerade blockgrupperingarna kom valdebatten att i stor utsträckning kretsa kring *regeringsfrågan*. På sedvanligt manér framhävde de borgerliga partierna behovet av maktskifte medan socialdemokraterna anklagade oppositionen för att vara splittrad. Sakfrågemässigt dominerades debatten stort av den *ekonomiska politiken* och *sysselsättningsfrågorna*. Noteras kan att

oppositionen angrep socialdemokraterna på deras traditionella hemmaplan genom att kräva kraftåtgärder mot den stigande arbetslösheten.[56]

Debattonen var mycket hetsig under valrörelsen. Beskyllningar för socialdemokratisk skrämselpropaganda korsades med anklagelser för borgerlig överbudspolitik. Som tecken på skrämselpropaganda anfördes socialdemokraternas kampanjparoll "rösta inte bort tryggheten". Regeringspartiet pekade gärna på centerns "100 000 nya jobb" som exempel på överbud. De borgerligas koppling till näringslivet var ett annat infekterat ämnesområde. Även om folkpartiet sedan 1971 upphört att ta emot penningbidrag från juridiska personer framhöll socialdemokraterna att moderaterna fortfarande fick stöd från företagen.[57]

Den på lång sikt viktigaste nyheten i opinionsbildningen inför valet gällde *pressen*. Trots företagna stödåtgärder hade de mindre tidningarnas krissituation inte avhjälpts och år 1971 inrättade statsmakterna ett produktionsstöd till de så kallade andratidningarna. Därmed upphörde den tjugoåriga perioden med tidningsdöd. Koncentrationstendenserna inom pressen var vid det här laget långt gångna. Det fanns endast 21 orter med två eller fler dagstidningar jämfört med 51 vid krigsslutet, och antalet monopoltidningar hade stigit från 42 till 65. Den borgerliga övervikten på pressfronten bestod; två tredjedelar av samtliga dagstidningar hade borgerlig signatur.[58]

De senaste valrörelsernas utveckling mot ökad konkurrens i opinionsbildningen fortsatte 1973. Den här gången var det några tillfälligt bildade organisationer som ville vara med och påverka valdebattens förlopp. Aktionsgruppen *Nej till en borgerlig regering* grundades av socialdemokratiska kulturpersoner när opinionsmätningarna tedde sig extra alarmerande i början av valåret. Gruppen publicerade annonser, tryckte kampanjknappar och arrangerade möten med artistuppträdanden. Oppositionens motsvarigheter *Kommittén Rösta borgerligt* och *Svenska Företagares Riksförbund* nöjde sig med annonser och kampanjknappar. Sådana fristående kampanjinsatser hade varit mycket ovanliga sedan partiväsendet blivit fast etablerat under mellankrigstiden.[59]

Olof Palme och socialdemokraterna stod för flera offensiva utspel under valrörelsen. Palmes valbomber gällde besked om att ett nytt stålverk skulle byggas i Norrbotten och att skatteskalorna skulle

lindras för breda inkomstgrupper. Dessutom blev Palmes traditionella sommartal i Visby – beteckningen Almedalstal hade ännu inte slagit igenom – valdebattens dominerande ämne under en tvåveckorsperiod. Oppositionens kanske mest påtagliga initiativ var en presskonferens där Thorbjörn Fälldin och Gunnar Helén tillsammans slog fast att mittenpolitiken skulle ligga till grund för en borgerlig trepartiregering.[60]

Thorbjörn Fälldin hade som given oppositionsledare en central ställning i valdebatten. Hans framtoning som en annorlunda och jordnära politikertyp märktes bland annat i den geografiska fördelningen av kampanjframträdandena. Medan de andra partiledarna gav hög prioritet åt Stockholmsområdet reste centerledaren med förkärlek ute i landet. Dagarna mellan turnéerna tillbringade han ofta på hemgården i Ramvik, långt från alla TV-kameror.

Omfattningen av partiledarnas kampanjinsatser minskade något jämfört med riksdagsvalet 1970, bland annat föredrog partiledarna att under den sista kampanjveckan skära ned på mötesverksamheten för att kunna förbereda avslutningsdebatten. Olof Palme hade det mest omfattande programmet med drygt sextiotalet framträdanden.[61]

Det mest anmärkningsvärda med partiledarnas insatser hade att göra med *kampanjdebatterna*. För första gången direktsände TV 40 minuter från en debatt mellan Olof Palme och Thorbjörn Fälldin (i Malmö). Även den andra stora kampanjuppgörelsen mellan Olof Palme och Gösta Bohman inför 10 000 våldsamt engagerade åhörare i göteborgsarenan Scandinavium visades i TV, dock bara i en sammanfattande efterhandssändning. Att Sveriges Radio sände så stora avsnitt från debatterna mellan företrädare för enskilda partier kan ses som en konsekvens av den friare hållningen gentemot partierna. Reglerna om balans i valbevakningen tolkades allt mindre försiktigt av TV-ledningen. För partiledarna innebar TV-sändningarna att kampanjdebatterna fick dramatiskt ökad potentiell betydelse för valresultatet.[62]

Sveriges Radio skar annars ned utbudet av valprogram jämfört med 1970 års val. Borta var partiernas egna presentationer och den dubbla uppsättningen av partiledarintervjuer i TV1 och TV2. Småpartierna fick nöja sig med 15 minuters partiledarutfrågning i TV1. Basutbudet bestod av fyra programtyper: presskonferenser och telefonväkterier med partiledarna i radio samt partiledarutfrågningar

och två debatter i TV. Nyheten i progamutbudet – Sveriges Radio har ändrat åtminstone någon detalj i valbevakningen ända sedan premiärsändningarna 1932 – bestod av tre så kallade hearings där partirepresentanter och experter fick svara på journalisternas frågor om arbetslöshet, skatter respektive utbildning. Dessutom sändes vid två tillfällen regionala debatter och telefonväkterier över radio- och TV-distrikten.[63]

Partiernas organisationer hade genomgått betydande förändringar inför valet. Den stora kommunblocksreformen höll på att realiseras – tusentalet städer, köpingar och landsortskommuner skulle förvandlas till 274 storkommuner – vilket tvingade fram den största organisatoriska anpassningen sedan tjugotalet (övergången till 28 valkretsar inför 1921 års val). Tidigare självständiga lokalorganisationer gick samman under en gemensam kommunledning. Tillsammans med det nyligen inrättade kommunala partistödet skapade sammanslagningarna förutsättningar för en organisatorisk uppbyggnad. De nya lokala partiorganisationerna fick en kraftig förstärkning av sina administrativa resurser.[64]

Uppbyggnaden av organisationerna fick dock inte några omedelbara konsekvenser för partiernas kampanjarbete. En av få nyheter 1973 var att socialdemokraterna arrangerade jättelika *valupptakter*. En helg i mitten av augusti samlades partistyrelsen och 30 000 sympatisörer från södra Sverige för ett massmöte på Malmö stadion. Jättemanifestationen följdes upp med ytterligare stora upptaktsmöten i mellersta och norra Sverige. Massuppbåden var ett sätt att mobilisera partiaktivisterna inför försöken att ta igen det stora opinionsunderläget, och väckte dessutom vederbörlig medieuppmärksamhet.[65]

Arbetsplatsagitationen blev som flera gånger tidigare den mest omstridda kampanjmetoden. SAF rekommenderade ännu en gång medlemsföretagen att vara restriktiva gentemot politisk propaganda. Under valrörelsen väckte det stor uppmärksamhet när Olof Palme och C-H Hermansson stoppades från att besöka några företag. Jämfört med tidigare konflikttillfällen 1948, 1958 och 1968 var dock motsättningarna mindre djupgående. SAF:s rekommendation var mindre kategorisk än tidigare. Vid en systematisk kartläggning av arbetsplatsagitationens omfattning fann också juristprofessorn Tore Sigeman att det förekommit någon typ av konflikter vid bara var tjugonde arbetsplats.[66]

Tore Sigemans undersökning, genomförd på uppdrag av inrikesministern, är intressant som den enda omfattande undersökningen av arbetsplatsagitationen någonsin. Den bygger på en enkät till ett urval av arbetsgivare och fackliga förtroendemän på företag med minst 20 anställda. Enligt Sigemans resultat förekom någon form av organiserad propaganda på *hälften* av arbetsplatserna (54 procent). De vanligaste aktiviteterna var flygbladsutdelning, affischering och agiterande valombud (39, 36 respektive 35 procent). Betydligt mindre ofta förekommande var politikerbesök och valmöten inne på arbetsplatserna (10 respektive 6 procent av arbetsplatserna). Propagandan var vanligast på stora privata företag, landstingens sjukhus och byggarbetsplatser och minst förekommande på statliga arbetsplatser (90, 84 och 82 procent jämfört med 26 procent).[67]

Socialdemokraterna dominerade arbetsplatsagitationen stort. Två tredjedelar (68 procent) av alla rapporterade aktiviteter gjordes till förmån för regeringspartiet. Även vpk hade en stark ställning på arbetsplatserna (9 procent av alla aktiviteter), medan de borgerliga partierna märktes mindre (c 5 procent, m och fp 4 procent). Faktum är att kommunistpartierna kfml(r) och skp var lika aktiva som den borgerliga oppositionen (5 respektive 3 procent av aktiviteterna). Noteras kan att socialdemokraternas dominans var särskilt tydlig *inne* på arbetsplatserna. *Utanför* arbetsplatsernas portar var de övriga partierna mer aktiva med flygbladsutdelning och kortare appellmöten (s 32 och övriga partier 68 procent).[68]

Sammantaget nyanserar Sigemans undersökning bilden av den lätt mytomspunna arbetsplatsagitationen. Socialdemokraterna har en överlägsen ställning på landets arbetsplatser. Men ifråga om räckvidd står den organiserade arbetsplatsagitationen långt efter partiernas indirekta kampanjkanaler (se också avsnittet om valet 1982 nedan).

Allra mest utmärkande för valrörelsen 1973 är ändå att ett par icke-politiska händelser tog över intresset från valdebatten – kung Gustav VI Adolfs allvarliga sjukdom och bortgång samt det så kallade Norrmalmstorgsdramat. De extraordinarie händelserna förryckte valrörelsens förlopp. Norrmalmstorgsdramat dominerade massmediernas innehåll under en veckas tid. Under dramat sköt Olof Palme fram sin partiledarintervju i TV till ett senare tillfälle. Gösta Bohman ställde in ett par framträdanden med hänvisning till kungens sjukdom. Det fanns dessutom en beredskap hos partiledar-

na att avbryta allt kampanjarbete i händelse av kungens död. Endast vpk-ledaren C-H Hermansson ämnade under alla omständigheter fortsätta kampanjarbetet. Huruvida kungens bortgång dagen före valet påverkade valresultatet var en återkommande fråga i eftervalsdebatten.[69]

***

Valvakan 1973 utvecklades till en politisk rysare. Majoritetsförhållandet mellan de båda blocken skiftade flera gånger under kvällen. Först när de sista poströsterna räknats några dagar efter valet stod det klart att en unik situation uppstått – den borgerliga oppositionen hade erövrat 175 mandat och lika många kunde socialdemokraterna och vpk räkna in. *Jämviktsvalet 1973* ledde fram till ett dödläge i enkammarriksdagen, en möjlighet som grundlagsfäderna förargligt nog hade förbisett.

För socialdemokraterna var valresultatet 43,6 procent en framgång såtillvida att det hotande katastrofnederlaget kunde undvikas. Partiet hade dock inte haft ett lägre väljarstöd i ett riksdagsval sedan 1932. Regeringsmakten räddades tack vare att vpk gjorde en liten framryckning till 5,3 procent. Valets stora segrare var Thorbjörn Fälldin och centern. Med 25,1 procents väljarstöd nåddes visserligen inte topparna i opinionsmätningarna men det var ändå det bästa resultatet för ett borgerligt parti under efterkrigstiden. Även moderata samlingspartiet och Gösta Bohman kunde registrera en efterlängtad framgång (drygt 14 procent, plus 3 enheter). Folkpartiet och samarbetsingenjören Gunnar Helén fick däremot vidkännas ett svidande nederlag – från 16 till 9 procent.

Maktskiftesvalet 1976

Riksdagsvalet 1976 hade förutsättningar att bli historiskt. Understödd av en stark presskår hävdade den borgerliga oppositionen att det var dags för den halva av befolkningen som inte kunnat påverka samhällsutvecklingen sedan 1932 att äntligen få överta regeringsmakten. I Sifo:s aprilmätning månaderna före valet registrerades de tre borgerliga partierna för 54 procents sympatisörer medan socialdemokraterna hade rasat ned till bottennoteringen 38,5 procent.

Oppositionens försprång var nästan dubbelt så stort som inför jämviktsvalet 1973 (11 procentenheter jämfört med 6,5).[70]

En bidragande orsak till socialdemokraternas bekymmersamma opinionsläge var en rad affärer som drabbade partiet från och med hösten 1975. Det gällde bland annat transportarbetarbasen Hans Ericssons semesterresa till Kanarieöarna under en pågående turistbojkott, regeringens inblandning i olaglig åsiktsregistrering (den s.k. sjukhusspionen i Göteborg) och en penningförmedling till finska socialdemokrater som senare stoppades på Arlanda misstänkta för valutasmuggling. Moralen hos partiföreträdarna ifrågasattes sedan det avslöjats att Gunnar Sträng och LO-ekonomen Anna Hedborg gjort stora skatteavdrag. Skattelagstiftningen låg också bakom Ingmar Bergmans beslut att lämna landet och Astrid Lindgrens så kallade Pomperipossa-saga. Lindgren påpekade i sin saga att egenföretagare fick betala 102 procent i skatt på vissa inkomster. Den långa serien av affärer – i den samtida debatten talades om socialdemokratiska "smällar" – kan endast jämföras med planhushållningsdebatten under åren 1946–1948 och möjligen med "gulaschåren" mot slutet av tiotalet.[71]

Den borgerliga offensiven mot socialdemokraternas maktinnehav mynnade ut i en ovanligt *ideologisk* valdebatt. Centern, folkpartiet och moderaterna gick till attack mot tanken på marksocialisering, planer på förstatligande av läromedels- och läkemedelsbranscherna, det nyligen presenterade förslaget om löntagarfonder och en uppfattad byråkratisering av samhället. Socialdemokraterna svarade med att presentera valet som ett avgörande mellan "en borgerlig regering uppbackad av mäktiga kapitalintressen eller en socialdemokratisk regering som nära samverkar med löntagarna". Flera kommentatorer har dragit paralleller till socialiseringsdebatterna inför 1920 och 1928 års val och till planhushållningsvalet 1948.[72]

Det andra stora debattämnet vid sidan av de ideologiska vänsterhögerfrågorna gällde energiförsörjningen och då speciellt *kärnkraften*. Energin och kärnkraften hade vuxit fram som politiska stridsfrågor i samband med oljekrisen vintern 1973–1974. Partikonflikterna löpte här efter annorlunda mönster än de sedvanliga vänsterhögermotsättningarna. Centern och vpk bildade ett kärnkraftskritiskt block mot de mer kärnkraftspositiva socialdemokraterna, folkpartiet och moderaterna.[73]

Sommaren 1976 såg det ut som om kärnkraften skulle hamna

utanför valdebattens huvudfåra men efter ett par dramatiska utspel av centerledaren Thorbjörn Fälldin var frågan tillbaka i debattens centrum. Mot slutet av valrörelsen var kärnkraften det dominerande debattämnet mellan partierna. Som huvudmotståndare framstod Thorbjörn Fälldin och statsminister Olof Palme medan folkpartiet och moderaterna – centerns koalitionspartners i den tänkta borgerliga regeringen – intog en låg profil.[74]

Samarbetsklimatet mellan de borgerliga partierna hade annars växlat under mandatperioden. De första åren av jämviktsriksdagen innebar en uppluckring av blockpolitiken. Folkpartiet och även centern ingick långtgående överenskommelser med socialdemokraterna. Planerna på ett sammanslaget mittenparti – tanken hade varit aktuell sedan mitten av 1960-talet – fick ett abrupt slut på ett möte med centerns partistyrelse kort efter valet 1973. Moderaterna och Gösta Bohman blev hårt angripna av folkpartiet. Sedan Per Ahlmark tog över som folkpartiledare hösten 1975 minskade kontakterna med socialdemokraterna men kritiken mot moderaterna fortsatte. Först i valrörelsens absoluta slutskede demonstrerades samarbetsvilja mellan de tre oppositionspartierna. Det skedde genom ett enigt uppträdande i avslutningsdebatten – och med ett symboliskt foto på de leende partiledarna Ahlmark, Bohman och Fälldin.[75]

På den ideologiska vänsterkanten drogs vpk med svåra interna motsättningar inför valet. Moskvaorienterade traditionalister bildade en aktiv fraktionsgrupp. Många menade att partiets opinionsmässiga problem skulle förvärras efter C-H Hermanssons avgång hösten 1975. I efterträdarvalet på partikongressen segrade Lars Werner över traditionalisternas kandidat Rolf Hagel med röstsiffrorna 162–74. Den nye partiledaren gick enligt opinionsmätningarna in i valrörelsen med ett svagt stöd bland partiets sympatisörer.[76]

Partiernas kampanjer 1976 bedrevs med samma medel som tidigare under sjuttiotalet. Socialdemokraterna satsade enligt egna uppgifter hårdare än någonsin på arbetsplatsagitation, folkpartiet slog rekord i antalet torgmöten och vpk menade sig ha bedrivit sin mest välorganiserade kampanj någonsin. Samtida kommentatorer tyckte sig märka att partierna prioriterade massmanifestationer. Socialdemokraterna men också moderaterna och centern drog samman tusentals sympatisörer till stora upptakts- och avslutningsmöten.[77]

Även Sveriges Radio genomförde sin valbevakning med endast

marginella förändringar jämfört med 1973. Nyhetsredaktionerna på radio och TV sände något fler valextraprogram än tidigare. Småpartierna – kds, skp och det nytillkomna trotskistiska kaf – fick 5 minuters förlängd TV-tid (till 20 minuters presentation och utfrågning). Den så kallade hearingen med experter och politiker tog denna gång upp ämnet familjepolitik utöver skatterna. Den största förändringen var att både TV och radio direktsände kampanjdebatten mellan Olof Palme och Thorbjörn Fälldin i sin helhet.[78]

För att hitta principiella nyheter i kampanjarbetet får uppmärksamheten riktas mot *partiledarna*. Valdebatten 1976 fick en upptakt som skulle bli stilbildande för lång tid framåt. Olof Palme hade ända sedan slutet av sextiotalet hållit ett sommaranförande i Visby. Denna gång fick han sällskap i Almedalsparken av de andra partiledarna Per Ahlmark, Gösta Bohman och Lars Werner. Endast Thorbjörn Fälldin vägrade framträda i den gotländska sommarmetropolen. Aldrig tidigare hade partiledarna genomfört så likartade manifestationer i början på valrörelsen.[79]

Anledningen till att Visby gjordes till politiskt sommarcentrum står naturligtvis att finna i massmediala överväganden. Olof Palme hade med sitt sommartal dominerat 1973 års valdebatt för en tid och nu ville de övriga partiledarna få samma chans till uppmärksamhet. Almedalstalen – beteckningen vann snabbt burskap – faller väl in i partiernas anpassning till massmediernas krav på nyhetsvinklingar. Journalisterna fick här ett utmärkt tillfälle att göra jämförelser mellan partiledarna.

Almedalstalen passar också in i en trend mot allt mer utdragna valrörelser som börjat mot slutet av sextiotalet. Medan kampanjerna under femtiotalet koncentrerades till några få veckor hölls nu den politiska debatten igång även under sommarmånaderna. Bakgrunden till de förlängda kampanjerna var att partierna ville påverka de allt lättrörligare väljarna i god tid före valdagen. Det ankom i första hand på partiledarna att upprätthålla opinionsbildningen under sommaren; partiernas övriga kampanjinsatser koncentrerades fortfarande till den avslutande fyraveckorsperioden. Anföranden i Almedalen gav ett fint tillfälle för partiledarna att påminna om sin existens.[80]

En ytterligare förändring i kampanjinsatserna sedan 1973 var att partiledarna åter lade in ett antal udda inslag i dagsprogrammen. Framför allt Gösta Bohman – fisketur och besök hos spågumma –

och Olof Palme – bryggdans och trädplantering – tillgrep medievänliga framträdandeformer. Kampanjplanerarna hade tagit lärdom av de lite valhänta försöken från 1968 och skötte nu arrangemangen utan besvärande överdrifter. En annan nyhet var att partiledarna företog ett eller flera *skolbesök*. Inför valet hade rösträttsåldern sänkts till 18 år. Partierna hade därigenom fått en ny målgrupp att bearbeta.[81]

Partiledarna prövade även de inarbetade teknikerna för mediekontakter. Thorbjörn Fälldin lyckades med ett par kompromisslösa utspel sätta sin prägel på valdebatten. Det började på centerns riksstämma i juni där han med synnerligen skarpa formuleringar – anförandet har kallats "taggtrådstalet i Ystad" – varnade för att socialdemokraternas politik i förlängningen kunde leda till östatssocialism. På Eko-redaktionens presskonferens i slutet av augusti ställde han så det inledningsvis berörda kravet att kärnkraften skulle vara avvecklad senast 1985. Uttalandet följdes upp med ytterligare bindningar senare under valrörelsen. De andra partiledarna gjorde liknande försök att föra in sina huvudfrågor i debatten – bl.a. hävdade Olof Palme i Almedalen att socialdemokraterna tagit över mittfältet i svensk politik – men var betydligt mindre lyckosamma.[82]

Ett uppmärksammat inslag i kampanjen var att Olof Palme för första gången hade sällskap av sin hustru på en turné. Händelsen kommenterades livligt i press, radio och TV. Kritiska röster menade att Lisbet Palmes medverkan var ett försök att i amerikansk anda ge statsministern en mjukare framtoning. Själva pekade makarna Palme i stället på Aina och Tage Erlanders turnéer som förebilder.[83]

Olof Palme och Thorbjörn Fälldin framstod återigen som valrörelsens två huvudpersoner. De båda möttes i inte mindre än tre debatter: en 45-minuters radioduell om socialdemokraterna och socialismen, en kortare specialdebatt i nyhetsprogrammet Rapport samt en TV-sänd uppgörelse i ett fullsatt Scandinavium i Göteborg. Därutöver debatterade Per Ahlmark med socialdemokraternas partisekreterare Sten Andersson i Stockholm och Gösta Bohman med Gunnar Sträng i Borås (båda debatterna direktsändes i radio). Sammandrabbningen mellan Olof Palme och Thorbjörn Fälldin i Scandinavium ansågs av många vara valrörelsens höjdpunkt. Ett vanligt omdöme i efterhandskommentarerna var att Palme demonstrerat överlägsen debattskicklighet inför de närvarande åhörarna men att Fälldin vunnit sympati bland TV-publiken.[84]

Partiledarna gjorde överlag betydande kampanjinsatser. Flest framträdanden gjorde som vanligt Olof Palme (drygt 90 stycken). Näst mest aktiv var den valrörelsedebuterande Per Ahlmark följd av Gösta Bohman och Thorbjörn Fälldin. Sammantaget märktes en kraftig intensitetshöjning jämfört med kampanjen 1973 (det genomsnittliga antalet framträdanden ökade från 47 till 65).[85]

De omfattande partiledarinsatserna och den personkopplade valdebatten avspeglades också i massmediernas *nyhetsbevakning*. Partiledarna dominerade mer än någonsin tidigare som talesmän för sina partier. Under valrörelsens slutskede var partiledarna huvudpersoner i mer än var tredje artikel (36 procent) som handlade om partierna. Under det sena sextiotalet hade partiledarna varit huvudaktörer i ungefär var fjärde artikel och under femtiotalet i en av tio nyhetsartiklar. Partiledarnas dominans som talesmän har upprätthållits på samma nivå i efterföljande valrörelser. Valkampanjen 1976 framstår som ett språng i den trend mot ökad medieuppmärksamhet på partiledarna som inleddes under mitten och slutet av sextiotalet.[86]

Den dramatiska och hätska valkampanjen 1976 fick extra näring av att en rad kända personer tog offentlig ställning. Astrid Lindgren publicerade ytterligare öppna brev med kritik av en maktfullkomlig socialdemokrati. Författarna Lars Gyllensten och Artur Lundkvist deklarerade att de inte kunde rösta på regeringens kärnkraftspolitik. Max Lundgren var en få kulturpersoner som öppet ställde sig på socialdemokraternas sida. I det hårdnande debattklimatet utsattes kds-sympatisörerna för intensiva övertalningskampanjer att inte kasta bort sina röster, bland annat genom en omfattande annonskampanj från Kommittén Rösta Borgerligt. Spänningen stegrades när Sifo:s prognos dagarna före valet visade att socialdemokraterna och vpk tagit igen de borgerligas stora försprång och nu ledde med knapp marginal (0,4 procentenheter). Partiledarna gick in i avslutningsdebatten medvetna om att deras prestationer kunde avgöra kampen om regeringsmakten.

***

Maktskiftesvalet 1976 fick just det historiska utfall som oppositionen hoppats på. Socialdemokraterna förlorade 0,9 procentenheters väljarstöd och då även vpk backade en aning kunde de borgerliga partierna erövra riksdagsmajoriteten (s stannade på 42,7 procent och vpk på 4,8 procent). Opinionsmätningarna under mandatperio-

den hade förebådat kraftigt förändrade styrkeförhållanden inom oppositionen – både centern och folkpartiet var nere i djupa vågdalar – men det slutliga resultatet visade på ovanligt små förskjutningar. Moderaterna och folkpartiet ökade sitt väljarstöd något (till 16 respektive 11 procent) och centern lyckades reducera ett hotande jätteras till en mindre förlust (24 procent, minus 1 enhet). Det maktskifte som borgerliga toppolitiker inte på allvar vågat räkna med var ett faktum.[87]

Kampen om regeringsmakten väckte starka känslor inom valmanskåren. I massmedierna rapporterades om hätska meningsutbyten på gator och torg. Ett tydligt belägg för inlevelsen är att hela 91,8 procent av alla röstberättigade deltog i valet, den högsta siffran någonsin. Även väljarundersökningens tidsserie över medborgarnas självuppfattade politiska intresse noterar en rekordnivå 1976. Sannolikt har svenska folket aldrig någonsin varit så politiskt engagerat som i samband med riksdagsvalet hösten 1976. Låt vara att känslorna hade svallat mer okontrollerat under försvarsstriderna 1914.

Villakostnadsvalet 1979

När partierna gick till val hösten 1979 hade de en sällsynt turbulent mandatperiod bakom sig. Den borgerliga trepartiregeringen hade spruckit på kärnkraftsfrågan i oktober 1978. Efter dramatiska förhandlingar bildades en folkpartistisk minoritetsregering med svagare parlamentariskt underlag än till och med C G Ekmans vågmästarministärer. I samband med Harrisburgolyckan våren 1979 – beslutsdagen har kommit att kallas den galna onsdagen – hade kärnkraftsfrågans lösning hänskjutits till en folkomröstning efter det stundande riksdagsvalet. Ekonomin befann sig i den djupaste lågkonjunkturen på mycket länge och larmrapporterna om hotade arbetstillfällen duggade tätt. Inom vänsterpartiet kommunisterna bröt sig den moskvaorienterade fraktionen ut och bildade ett nytt parti våren 1977. Med regeringskriser, vågmästarministärer, ekonomisk depression och partisplittringar liknade mandatperioden mer trettiotalets orosår än den relativt stabila efterkrigstiden.[88]

Partiledarna hade utsatts för ovanligt svåra påfrestningar under mandatperioden. Thorbjörn Fälldin hamnade i upprepade svek-

debatter när centern gick med på kompromisser i kärnkraftsfrågan. På våren 1978 stämde han Aftonbladet för en kränkande satir och han hotade ett tag att dra sig tillbaka från politiken. Expressen uppmanade Gösta Bohman att pensionera sig redan under de besvärliga regeringsförhandlingarna hösten 1976. Bohman anklagades också för att med lösmynthet ha drivit fram en devalvering av kronan. Per Ahlmark hamnade i blåsväder sedan han som arbetsmarknadsminister fällt avskedsrepliken "lycka till" vid ett besök på en nedläggningshotad fabrik i Olofström. Från främst borgerligt håll spekulerades i om Olof Palme skulle lämna partiledarskapet för något internationellt uppdrag. Trots stormarna genomfördes bara ett ledarskifte inför valet – Per Ahlmark lämnade i början av 1978 politiken och ersattes som folkpartiledare av Ola Ullsten.[89]

Ett viktigt led i partiernas uppladdning inför valet var som vanligt att träna och mobilisera aktiva *valarbetare*. En undersökning gjord av statsvetarna Janerik och Gullan Gidlund – det rör sig om en enkätundersökning med valledarna i ett femtiotal kommuner – ger information om hur väl partierna lyckades med uppgiften. Resultaten visar att socialdemokraterna mobiliserade närmare hälften av samtliga aktiva valarbetare (mellan 44 och 48 procent). Centern och moderaterna kunde lita till vardera en knapp femtedel (18 respektive 17 procent) medan vpk och folkpartiet hade ungefär var tionde valarbetare bakom sig (10 respektive 7 procent). Att översätta undersökningssiffrorna till absoluta tal förutsätter en rad antaganden, men en uppskattning är att partierna mobiliserade 175 000–200 000 aktiva valarbetare inför valet 1979 (cirka 3 procent av valmanskåren). För socialdemokraternas del innebar det att 80 000–100 000 organiserade agitatorer arbetade aktivt för partiet under valrörelsen.[90]

De redovisade uppgifterna avser kärnan av partiaktivister; de som under valrörelserna sätter upp affischer, delar ut trycksaker, knackar dörr, bemannar valstugor och sköter expeditionsarbete. Partierna har emellertid också hjälp av lösare anknutna sympatisörer som i privata diskussioner försöker övertyga omgivningen att rösta på ett visst parti. I väljarundersökningen 1982 rapporterade sig 15 procent av intervjupersonerna ha uppträtt som sådana *röstvärvare*. Det motsvarar i absoluta tal cirka 900 000 personer. Knappt hälften av röstvärvarna (48 procent) sympatiserade med socialdemokraterna. Rangordningen därefter var moderaterna (16 procent), vpk (11),

centern (11), folkpartiet (5) samt kds och miljöpartiet (vardera 3 procent). Räknat i relation till antalet sympatisörer var de mindre partiernas anhängare mest benägna att propagera för sitt parti (mellan 22 och 32 procent av vpk-, kds- och mp-sympatisörerna uppträdde som röstvärvare jämfört med 11–17 procent för övriga partier).[91]

Resultaten kan ligga till grund för ett mer generellt resonemang om partiernas förmåga att mobilisera aktiva anhängare. Det är delvis en definitionsfråga vad som skall avses med valarbetare, men det förefaller vara möjligt att dra åtminstone två mer allmängiltiga slusatser. Den *första* är att inget annat parti kan mobilisera tillnärmelsevis så stora personella resurser som socialdemokraterna. Standardbilden av en överlägsen socialdemokratisk valapparat nyanseras dock något om man tar hänsyn till partiernas storlek. Den *andra* slutsatsen är att mobiliseringen av valarbetare står i relativt god proportion till väljarstödet; partierna har ungefär lika stora andelar av valarbetarkåren som av valmanskåren.

Partiernas prioritering av *mötesverksamheten* fortsatte i 1979 års kampanj. En systematisk jämförelse med sextiotalet – landets kommunalforskare återupprepade inför valet flera studier från ett tidigare projekt 1966 – visar att dörrknackningskampanjerna minskat med hälften medan mötesverksamheten mycket tack vare torgmötena fått en renässans. Majoriteten av partiernas kommunorganisationer arrangerade torgmöten och offentliga inomhusmöten (68 respektive 64 procent, en ökning med ungefär en tredjedel sedan 1966). Dörrknackningskampanjer och även arbetsplatsmöten förekom betydligt mindre ofta (28 respektive 20 procent av kommunorganisationerna). Det var enbart socialdemokraterna som i någon större utsträckning ägnade sig åt hembesök och möten på arbetsplatser.[92]

Även det *tryckta valmaterialet* utnyttjades i ungefär samma utsträckning som tidigare. Ett förslag från moderaterna att begränsa affischeringen fick svagt gensvar. Övriga partier ville inte riskera en så drastisk förändring av kampanjtraditionerna. Socialdemokraterna väckte uppmärksamhet genom att lansera en röd ros som officiell partisymbol på allt tryckt material. Det var kampanjrosen från 1911 års val och valfondsinsamlingarna på tiotalet som nu lyftes fram ur gömmorna.[93]

Vad beträffar opinionsbildningen via massmedierna hade partierna att ta hänsyn till en ny kanal – *lokalradion*. Sammanlagt 24

lokalradiostationer hade börjat sin verksamhet 1977 och satsade nu på en omfattande valbevakning. Sändningarna dominerades av debatter, presentationer, panelutfrågningar och telefonväkterier, alltså sådana programtyper där partierna hade relativt goda möjlighter att styra innehållet. Lokalradions nyhetsbevakning av valrörelsen var mindre omfattande. Ämnesmässigt behandlades till största delen kommunala och regionala frågor men även rikspolitiken togs upp, bland annat deltog flera partiledare i telefonväkterier under sina turnéer. För särskilt riksdagsledamöterna utgjorde lokalradion ett välkommet tillfälle att få presentera sig för väljarna.[94]

Utformningen av *Sveriges Radios valprogram* komplicerades av att socialdemokraterna efter regeringsskiftet inte kunde göra anspråk på sin sedvanliga överrepresentation i debattprogrammen. I avslutningsdebatten uppträdde Olof Palme för ovanlighetens skull utan meddebattör, även om han tilldelades 10 extra minuter för att svara på frågor från de borgerliga. Den största förändringen av själva programformerna var att partiledarnas telefonväkterier flyttats över till televisionen. Partiledarna fick därmed en helafton i TV med en timslång journalistutfrågning och sedan direktkontakt med väljarna. Riksradion återupplivade en idé från sextiotalet och sände fyra halvtimmeslånga valdueller mellan två utmanare. Småpartierna kds, skp och apk utfrågades i TV1 och fick dessutom 30 minuters presentationstid i radio. Enligt väljarundersökningens siffror följde nästan nio av tio medborgare (87 procent) avslutningsdebatten eller någon av partiledarutfrågningarna. Det innebar att valprogrammen samlade ungefär lika stor publik som under televisionens genombrott i början av sextiotalet.[95]

Valforskningsprogrammets innehållsanalyser kan ge intressanta besked om partiernas möjligheter att skaffa sig utrymme i massmediernas *nyhetsbevakning*. Den professionella journalistiken och frigörelsen från partierna hade fått konsekvenser såtillvida att det fanns stora likheter mellan nyhetsrapporteringen i olika medier. Utvecklingen hade dock inte gått så långt att pressens traditionella bindningar till partierna försvunnit helt. Tidningarna tenderade fortfarande att gynna det egna partiet på nyhetsplats. Liksom tidigare var tendensen starkast inom tidningar närstående socialdemokraterna, centern och vpk medan den liberala pressen uppvisade en mer balanserad nyhetsbevakning. Partierna behövde alltså kämpa hårdare än tidigare för att få uppmärksamhet i nyhetsbevakningen, men

kunde ändå räkna med visst stöd från en lojal press när det gällde att bearbeta väljarna.[96]

Partiledarna lämnade även denna gång sina första bidrag till valdebatten i Almedalen. Gösta Bohman, Olof Palme, Ola Ullsten, Lars Werner och skp:s Klas Borell höll alla gotländska sommaranföranden. Endast Thorbjörn Fälldin framhärdade i sitt motstånd mot "spektaklet" i Almedalen. Centern representerades i stället av vice ordföranden Karin Söder. I massmedierna betraktades nu Almedalstalen som den självklara valrörelseupptakten. Sedan föregående valtillfälle hade Almedalen och den gemensamma valupptakten blivit en institution i svensk politik.

Under valrörelsen 1979 var det Gösta Bohman som intog den dominerande ställning i valdebatten som ofta brukar tillfalla någon av partiledarna. Moderatledaren gjorde en rad kontroversiella uttalanden – det rörde sig bl.a. om bortglömda båtflyktingar från Vietnam, kärnkraftens risker jämfört med vardagsrisker som cykling, bananernas betydelse för en god livskvalitet i Tredje Världen, socialdemokratiska statslån från Iran och det begränsade värdet av begreppet mittenpolitik – som alla blev livligt omdiskuterade och angripna av övriga partier. Även om några av Bohmans uttalanden var mindre väl överlagda så förstärktes den mediala genomslagskraften av att de ofta fälldes i samband med matchande kampanjframträdanden (exempelvis vid ett besök på en flyktingförläggning och på Ringhals kärnkraftverk). Samordningen mellan kampanjens innehåll och form var resultatet av en noggrann planering: "Publicitet är viktigt. När vi lägger upp en valturné gör vi ett program som är intressant för pressen och därmed för svenska folket", förklarade Gösta Bohman i en tidningsintervju.[97]

Det nyhetsmässigt mest lyckade inslaget i Bohmans kampanj ägde rum under dödperioden mellan Almedalstalen och partiernas valupptakter i mitten av augusti. Måndagen den 30 juli inviterades ett trettiotal journalister att besöka Bohmans sommarbostad i Stockholms skärgård. På sommarstället erbjöd Bohmans riksbekanta utomhustoalett ett lockande fotoobjekt – "sill, öl och symboliskt dass", löd Dagens Nyheters rubrik dagen därpå – och moderatledaren personligen stod till förfogande för intervjuer. Händelsen fick ett kraftigt genomslag i massmedierna och dominerade hela valdebatten under någon veckas tid.

Gösta Bohmans skärgårdsbjudning är en av de framgångsrikaste

mediehändelserna under valkampanjernas historia. Med mediehändelse – eller 'media event' för att använda originalspråket – menas i det här sammanhanget ett kampanjinslag som arrangeras enbart för mediernas skull; utan journalisternas närvaro skulle arrangemanget inte äga rum. Den moderna mediehändelsen har en lång förhistoria. Partierna upptäckte tidigt att jippoartade kringarrangemang kunde locka mötespublik och stimulera tidningsskriverier. Ungdemokraternas Röda bilar 1911, Arvid Lindmans flygresor 1928 och 1932 samt Jarl Hjalmarsons helikopterturer på femtiotalet är exempel på framgångsrika kampanjinramningar. Den moderna mediehändelsen, där publikkontakten är helt underordnad journalisternas behov, introducerades dock inte förrän 1968. Det var först med Yngve Holmbergs och Sven Wedéns amerikaniserade kampanjer och den snabba utvecklingen av journalistiken mot sextiotalets slut som mediehändelserna fick en, om än begränsad, plats i de svenska valrörelserna.[98]

Mediernas positiva behandling av Gösta Bohmans skärgårdsbjudning var ett undantag i en annars kritisk och offensiv valbevakning. Efter Thorbjörn Fälldins kärnkraftsutspel 1976 var press, radio och TV angelägna om att inte än en gång passivt förmedla partiernas budskap till väljarna. Ola Ullsten blev vid radions presskonferens hårt pressad om innebörden av folkpartiets ungdomsgaranti om full sysselsättning, Olof Palme utsattes för en liknande behandling när det gällde villaägarnas ränteavdrag och flera andra utspel granskades kritiskt. Tidigare hade det varit mindre vanligt att journalisterna försökte vända ett utspel mot förslagsställaren. Det värsta som hade kunnat hända var att partierna fick se sina utspel tigas ihjäl.[99]

Mediernas skärpta hållning gentemot partierna exemplifierar ett växelspel som pågått sedan slutet av sextiotalet. Schematiskt – resonemanget baseras främst på partiernas ageranden – kan det hela sägas ha börjat med journalisternas aktiva försök att pressa partierna till besked i olika frågor. Partierna lärde sig snabbt att hantera den nya mediesituationen med presskonferenser, tillspetsade utspel och nyhetsvänliga kampanjframträdanden. Mediernas kritiska granskning av partiernas utspel var det senaste ledet i utvecklingen. Under de följande valrörelserna skulle medierna visa sig flytta fram positionerna ytterligare några steg.[100]

Partiledarnas kampanjinsatser ökade än en gång i omfattning 1979. I ansträngningarna att återerövra regeringsmakten gjorde Olof

Palme en personlig hårdsatsning med ända upp till 8 programpunkter per dag (totalt knappt 120 framträdanden). Gösta Bohmans välplanerade turnéer innehöll knappt nittiotalet framträdanden, tjugotalet fler än inför föregående val. Statsminister Ola Ullsten prövade under valrörelsens början att bedriva kampanjen främst genom sin ämbetsutövning, bland annat inbjöds riksdagsjournalisterna att besöka Harpsund. Sådana statsmannakampanjer – "Rose Garden Campaigns" är det amerikanska uttrycket – är ovanliga för svenska förhållanden och efter tidningskritik och dalande opinionssiffror övergick Ullsten till ett intensivare turnerande. Thorbjörn Fälldin och Lars Werner valde en lugnare uppläggning med en presskonferens, ett kvällsmöte och kanske ett arbetsplatsbesök som typiskt dagsprogram.[101]

Noteras kan att ett traditionellt inslag saknades i de massiva kampanjinsatserna – för första gången under efterkrigstiden kunde partierna inte enas om någon specialdebatt mellan partiledarna. Tvisten om lämplig debattmotståndare till Olof Palme började under slutet av juli och fortsatte under en dryg månad. Socialdemokraterna hävdade att de borgerliga var oförmögna att enas om en gemensam statsministerkandidat medan framför allt centern menade att Olof Palme av taktiska skäl försökte slippa möta Thorbjörn Fälldin. När TV1 efter många turer bjöd in Palme och Fälldin till debattafton reagerade folkpartiet negativt och klagade över oegentlig inblandandning i kampanjen. Den enda debatten med en partiledare involverad kom i stället att hållas mellan Gösta Bohman och Gunnar Sträng.[102]

Debattklimatet 1979 beskrevs som betydligt lugnare än inför det hetsiga maktskiftesvalet 1976. Det berodde inte minst på avsaknaden av riktigt gnisttändande ideologiska stridsfrågor. Belysande är att Olof Palme upprepade gånger försäkrade att han ville föra ett lågmält samtal med medborgarna under valrörelsen. Socialdemokraterna utsåg på ett tidigt stadium arbetsgivareföreningen och högerkrafterna till huvudmotståndare. SAF:s kampanj tidigare under året "satsa på dig själv" ansågs hota den svenska modellen. När valkampanjen kom igång utsattes även folkpartiregeringen för socialdemokratiska attacker. Mellan de borgerliga partierna, särskilt mellan mitten och moderaterna, förekom en hel del kritik. Det behövdes ett enigt uppträdande i avslutningsdebatten och ett nytt gemensamt foto på de tre partiledarna för att bilden av ett samlat regeringsalternativ skulle restaureras.[103]

Innehållsmässigt diskuterade partierna i första hand *samhällsekonomin*, *arbetslösheten* – särskilt ungdomarnas besvärliga situation framhävdes – och *skatterna*. Socialdemokraterna gjorde gällande att de borgerliga regeringsåren medfört ökad arbetslöshet, ekonomisk stagnation och raserade statsfinanser. De borgerliga partierna hävdade å sin sida att Sverige drabbats av en djup internationell lågkonjunktur men att ekonomin och arbetslösheten nu utvecklades åt rätt håll. Moderaterna och folkpartiet pläderade vidare för behovet av skattesänkningar. *Kärnkraften* och *energiförsörjningen*, som orsakat så många stridigheter under mandatperioden, var ett annat mycket framträdande diskussionsämne. De politiker som hoppats att kärnkraftsfrågan efter beslutet om en folkomröstning 1980 skulle lyftas ur valdebatten fick inte sin önskan uppfylld.[104]

Den sista veckans valdebatt fick ett något ovanligt förlopp då en ny sakfråga tog över mycket av intresset. Det började med att TV:s partiledarintervjuare pressade Olof Palme om socialdemokraternas planer på ett tak för villaägarnas ränteavdrag. Palme var osäker på konsekvenserna av partiets förslag och han visade stor förvåning över räntekostnaderna för ett nybyggt hus i Stockholmstrakten. ("Det är fruktansvärt. Har hus blivit så dyra!?") Utfrågningen följdes upp med artiklar och reportage i massmedierna. Under den avslutande valrörelseveckan utfärdade samtliga partier förutom vpk garantier till villaägarna att de inte skulle drabbas av kostnadshöjningar.[105]

Villakostnadsfrågans uppdykande är ett exempel på massmediernas aktiva insatser i valdebatten 1979. Ett annat och för valresultatet ännu viktigare medieinitiativ gällde *kärnkraften*. Kent Asp hävdar i en analys av debatten att det var massmedierna, och då framför allt Sveriges Radios nyhetsredaktioner, som tvingade partierna att diskutera kärnkraften. Energifrågorna ägnades betydligt större utrymme i televisionens och radions nyhetsbevakning än i sådana sammanhang där partierna själva kunde bestämma diskussionens dagordning. Bara några decennier bakåt i tiden hade det varit otänkbart att partierna inte själva skulle bestämma över valdebattens innehåll. Ett bättre belägg för den skärpta opinionsbildningskonkurrensen kan knappast presenteras.[106]

***

Villakostnadsvalet 1979 – namnet syftar både på diskussionen om avdragsrätten och på partiernas ökade svårigheter att styra valdebatten – blev lika ovisst som det rekordjämna valet 1973. Först vid den slutliga sammanräkningen på onsdagen efter valdagen stod det klart att de borgerliga partierna behållit riksdagsmajoriteten med minsta möjliga marginal, ett mandat. Socialdemokraterna och vpk ökade sitt väljarstöd något men inte tillräckligt för att ändra majoritetsförhållandet (s till 43 procent och vpk till 6 procent).

Valets röstmässigt största vinnare och förlorare fanns inom det borgerliga blocket. Gösta Bohman och moderaterna gjorde ånyo en kraftig framryckning och blev med 20 procents väljarstöd för första gången på två decennier största borgerliga parti (plus 5 procentenheter). Centern förmådde inte upprepa den starka återhämtningen från 1976 utan gjorde sin särklassigt största förlust sedan bondeförbundets debut 1917 (18 procent, minus 6 enheter). Frågan är dock om inte besvikelsen över valresultatet var nästan lika stor inom folkpartiet. Trots att Ola Ullsten var den förste liberale statsministern sedan trettiotalet, och trots att opinionssiffrorna tidigare under valåret snuddat vid 20 procent *förlorade* partiet några tiondelar väljarstöd (minus 0,5 enheter, till knappt 11 procent). Med den uppkomna parlamentariska situationen stod det klart att Thorbjörn Fälldin skulle bilda en andra borgerlig trepartiregering.

Den borgerliga segermarginalen var så knapp som 8 404 röster. Siffran stämmer på något hundratal när med ökningen av antalet röstberättigade utlandssvenskar (plus 8 242). Bakgrunden till det ökande antalet av röstberättigade utlandssvenskar var att en lagändring givit rösträtt åt alla medborgare som någon gång hade varit kyrkobokförda i Sverige. Moderaterna hade som enda parti specialinformerat om de lättade rösträttsbestämmelserna. Partiets investering i en särskild valbyrå för utlandssvenskar kan visat sig ha gett ovanligt hög avkastning.[107]

Löntagarfondsvalet 1982

Inför riksdagsvalet 1982 gjorde näringslivets organisationer sin största satsning på politisk opinionsbildning sedan planhushållningsdebatten. Den fråga som engagerade företagarna var naturligtvis *löntagarfonderna*. Sedan socialdemokraterna och LO på hösten 1981

definitivt beslutat arbeta för inrättandet av kollektiva löntagarfonder gick denna stora stridsfråga in i ett avgörande skede. Näringslivsorganisationerna försökte genom en omfattande opinionsbildningskampanj – tidningsannonser, affischer, broschyrer och bioreklam var några av huvudingredienserna – göra fonderna till valets absolut viktigaste fråga. De borgerliga partierna fick ett kraftfullt understöd under hela valåret.[108]

Liksom under planhushållningsdebatten gick socialdemokraterna till attack mot näringslivets propagandametoder. Huvudlinjen i motoffensiven var att företagarna med sina överlägsna ekonomiska resurser försökte skrämma svenska folket. Det påpekades att SAF-kampanjen leddes av en amerikansk reklambyrå som gjort PR för militärregimen i Argentina. Under sommaren ifrågasattes fondmotståndets trovärdighet när Företagareförbundet sände ut lättklädda badpatruller och starkt propagandistiska kassettinspelningar. Under själva valrörelsen diskuterades huruvida olika kändisar lurats att ställa upp i näringslivets kampanj. Veckorna före valdagen tog Olof Palme avstånd från en annonsserie där socialdemokratiska löntagarfondmotståndare uppmandes att rösta blankt.[109]

När valdebatten kom igång visade sig löntagarfondsfrågan få hård konkurrens om uppmärksamheten. En fortsatt lågkonjunktur gjorde den *ekonomiska krisen* och dess konsekvenser för *sysselsättningen* till andra huvudämnen i debatten. Socialdemokraterna förde också fram *socialpolitiken* (välfärdssamhället) som ett dominerande ämnesområde. *Regeringsfrågan* och den borgerliga splittringen – den andra trepartiregeringen hade spruckit 1981 och landet leddes nu av en koalition mellan centern och folkpartiet – var ytterligare ett framträdande tema i socialdemokraternas kampanj. Valdebatten 1982 har karakteriserats som en uppgörelse mellan två treklanger: Socialdemokraternas program "mot social nedrustning, mot arbetslöshet och för en handlingskraftig regering" konkurrerade med det borgerliga alternativet "mot löntagarfonder, mot skattehöjningar och för stora besparingar för ekonomisk balans".[110]

Näringslivets fondmotstånd satte sin prägel på 1982 års valrörelse men är intressant även ur en annan aspekt – den ökande opinionsbildningskonkurrensen. Sedan slutet av sextiotalet hade de etablerade partierna fått allt svårare att styra valdebatten. Massmedier, intresseorganisationer och myndigheter ville alla vara med och på-

verka valrörelsernas förlopp. Partierna hade förlorat sitt monopol över valdebatten.[111]

Inför valet 1982 fick de etablerade partierna också tävla med ett nytt parti som hade ambitionen att ta plats i riksdagen. *Miljöpartiet* hade bildats 1981 och blev på ett tidigt stadium uppmärksammat i massmedierna. Till skillnad från kds utmaning 1964 utsattes miljöpartiet för en närgången granskning av riksdagspartierna under valrörelsens upptakt. Först när opinionsmätningarna visade på ett sjunkande väljarstöd försvann miljöpartiet ur debatten.[112]

Trots utmaningarna fortsatte de etablerade partierna att bedriva sina kampanjer ungefär som tidigare. Tack vare att väljarundersökningarna för första gången sedan 1968 inkluderat frågor om partikontakter är det möjligt att säga något om kampanjkanalernas *räckvidd*. Resultaten bekräftar tidigare observationer att mötesverksamheten ökat i omfattning och att dörrknackningskampanjerna var på retur. Sammanlagt 13 procent av de intervjuade sade sig ha varit på "något valmöte eller annat arrangemang som anordnats av något parti" medan bara 4 procent hade haft "personligt besök i hemmet från något parti". Det betydde att partierna genom torgmötestekniken och satsningen på massmanifestationer ryckt upp mötesverksamheten från bottennivåerna i början av sextiotalet, och att publikstorleken närmade sig femtiotalets nivå (med liknande intervjufrågor hade mötespubliken uppskattats till 7 procent 1960 och 16 procent 1956). Räknat i absoluta tal besökte närmare 800 000 medborgare något valmöte 1982.[113]

Väljarundersökningen 1982 kan också kasta ljus över *arbetsplatsagitationens* omfattning. Sammanlagt 8 procent av de intervjuade (9 procent av de förvärvsarbetande) uppgav sig ha varit "i personlig kontakt med någon valarbetare på arbetsplatsen". Det betyder att partiernas arbetsplatskontakter nådde fler väljare än hembesöken (4 procent) men färre än mötesaktiviterna (13 procent). Resultaten kan jämföras med Tore Sigemans undersökning från 1973, där partierna rapporterades ha aktiva valombud på var tredje större arbetsplats (minst 20 anställda). Ingen av uppgifterna är så imponerande att den motiverar partiernas sedvanliga hänvisningar till arbetsplatsoffensiver, även om det naturligtsvis förekommer en hel del övertalningsförsök i vardagliga politiska diskussioner arbetskamrater emellan.[114]

Partiernas utnyttjande av de *indirekta* kampanjkanalerna fortsatte likaledes efter de inarbetande mönstren. Folkpartiet tog upp röst-

rättsrörelsens och liberalernas gamla symbol blåklinten i sina trycksaker. Socialdemokraterna överraskade genom att för första gången avbilda svenska flaggan på några affischer. "En symbol för de gemensamma ansträngningarna som behövs för att rycka upp landet", förklarade Sten Andersson på en presskonferens. Moderaterna tog ett nytt grepp genom att producera en helt annonsfinansierad broschyr till 1,4 miljoner egnahemsägare. Valmaterialet sändes ut i de vanliga miljonupplagorna. Enligt väljarundersökningen läste drygt hälften av valmanskåren (54 procent) en trycksak från något av partierna.[115]

Centerns nyhet i den indirekta opinionsbildningen var av nostalgisk karaktär. I kontrast till folkpartiets och näringslivsorganisationernas satsningar på bioreklam lät centern producera den första *valfilmen* sedan televisionens genombrott i början av sextiotalet. Centern räknade med att det stod en mängd oanvända projektorer ute i bygderna och filmen – det rörde sig om en dokumentär från bl.a. senaste centerstämman – kostade under alla omständigheter endast småsummor att spela in.[116]

Partiledarnas ställning inom partierna hade som vanligt varit föremål för spekulationer under mandatperioden. Efter ett tvetydigt uttalande tvingades den socialdemokratiske riksdagsmannen Hans Gustafsson i november 1980 förklara att han inte aspirerade på att efterträda Olof Palme. Ola Ullsten satt kvar som folkpartiledare men för att vända en fortsatt negativ opinionsutveckling knöts flera välrenommerade personer, bland andra Pehr G Gyllenhammar och historieprofessorn Jörgen Weibull, till partistyrelsen. Det enda partiledarskiftet inför valet genomfördes inom moderaterna. Den framgångsrike Gösta Bohman var 70 år fyllda och på partistämman i oktober 1981 föredrog han att lämna över ledarskapet till Ulf Adelsohn. Bohman var därmed den förste moderatledaren sedan Arvid Lindman som avgick efter en valframgång och av uteslutande egen vilja.[117]

Almedalen blev i ännu högre grad än tidigare platsen för partiledarnas valupptakt 1982. För hittills enda gången framträdde samtliga riksdagspartiernas ledare med sommartal i Visby, detta sedan Thorbjörn Fälldin övertalats att ställa upp. Inför nästföljande riksdagsval 1985 förlade Ulf Adelsohn sitt sommaranförande till Västkusten där han brukade tillbringa sin semester, och 1988 föredrog de flesta partiledare av hänsyn till Olof Palmes minne att förlägga sina valupptakter till andra orter.[118]

Olof Palme var utan tvekan den partiledare som mest präglade valdebatten 1982. Hans kampanj bedrevs i lugnare tempo än tidigare, lockade stora publikskaror och ansågs till och med av borgerliga ledarkommentatorer vara skickligt genomförd. Under sina partiledarår – det här var hans femte valrörelse som partiledare – hade Palme skaffat sig flera fasta inslag i kampanjarbetet: Almedalen i juli, trelänsmöte i södra Sverige i augusti, en stor familjefest i Kolmården i månadsskiftet augusti-september, jättemöten i Borlänge och Furuviksparken sista söndagen före valet och så avslutning i Alingsås, Partille och på Götaplatsen i Göteborg. Ingen annan partiledare har haft ett så institutionaliserat och väl inarbetat turnéschema.[119]

Kampanjdebatterna gjorde comeback efter det tillfälliga avbrottet 1979. Störst uppmärksamhet tilldrog sig en TV-sänd uppgörelse mellan statsminister Thorbjörn Fälldin och oppositionsledaren Olof Palme i Kalmar Sporthall. Efterhandskommentarerna handlade i stor utsträckning om att Fälldin än en gång gjort en stark TV-insats. Samma dag som Kalmar-debatten, den 1 september, mötte Ola Ullsten LO:s andre ordförande Stig Malm och Gösta Bohman hade den absolut sista sammandrabbningen med Gunnar Sträng. Ulf Adelsohn avböjde ett erbjudande att möta Kjell-Olof Feldt – som ledare för det största borgerliga partiet ville han enbart debattera med Olof Palme – och hamnade därefter i en utdragen debatt om debatten. Torgmötesbesökare och journalister frågade vid upprepade tillfällen Adelsohn om han var rädd för att möta Feldt.[120]

Den största nyheten för partiledarna gällde inte sättet att bedriva kampanjarbete utan massmediernas sätt att *bevaka* kampanjarbetet. Kvällstidningen Expressen lät för första gången Sifo göra snabbundersökningar om väljarnas syn på partiledarnas insatser i TV-utfrågningarna. Genom undersökningarna – det rörde sig om några hundratal telefonintervjuer – fanns mer objektiva utvärderingsnormer än tidigare för vilka partiledare som lyckats respektive misslyckats och TV-framträdandenas karaktär av personlig tentamen för partiledarna underströks än mer. Bäst betyg för sina insatser fick Ulf Adelsohn medan folkpartiledaren Ola Ullsten blev betydligt mindre uppskattad (82 respektive 48 procent av de intervjuade gav omdömet bra eller mycket bra). Sådana exakta sifferuppgifter hade tidigare partiledargenerationer sluppit att konfronteras med, åtminstone dagen efter sina TV-framträdanden.[121]

Omfånget av partiledarnas kampanjinsatser varierade relativt kraftigt. Mest aktiv var Ola Ullsten som genom hårt arbete försökte rädda ett bekymmersamt opinionsläge. Folkpartiledaren avverkade ofta 6–7 torgmöten, skolpresentationer, pensionärsmöten och presskonferenser per dag. Olof Palme drog denna gång ned på tempot under sina turnéer och nöjde sig med som mest 3–4 programpunkter per dag. Thorbjörn Fälldin, Ulf Adelsohn och Lars Werner gjorde enligt tidningarnas rapporter vardera ett sjuttiotal framträdanden. För både Fälldin och Werner var det rekordsiffror medan Adelsohns första kampanj som partiledare innehöll ett femtontal färre programpunkter än vad Gösta Bohman hade presterat 1979.[122]

Sveriges Radios valprogram fick ungefär samma utformning som 1979. Smärre justeringar var att TV återupplivade idén från 1973 med sommarserien *Partiledare på grönbete* och att telefonväkteriet flyttades tillbaka till radion. Stommen i valprogrammen bestod av presskonferenser och telefonväkterier i radion samt partiledarutfrågningar, en ekonomisk debatt och en avslutningsdebatt i TV. Nyhetsredaktionerna kompletterade som vanligt med valextraprogram. Den största nyheten var ett par timmar långt *Pejling* där Herbert Söderström och Gustaf Olivecrona frågade ut ett tiotal småpartier. Utfrågningen formades till en fullkomlig slakt på obskyra marginalpartier och även miljöpartiets Ragnhild Pohanka hade svårigheter att redogöra för sitt partis ekonomiska idéer. Efteråt ansåg kds och miljöpartiet det vara kränkande att behöva framträda tillsammans med extremistiska grupperingar.[123]

Diskussionerna om löntagarfonderna och fondmotståndarnas propagandametoder ändrar inte det faktum att valrörelsen 1982 på det hela taget fick ett lugnt förlopp. Det förekom inte några lika dramatiska kringhändelser som 1973, de politiska affärerna var inte lika påträngande som 1976 och partiernas utspel inte lika många som 1979. Inte ens ett avslöjande från Expressen att skattemyndigheterna undersökte traktamentsfusk inom metallarbetarförbundet vållade något riktigt stort rabalder. När valdagen närmade sig tydde alla opinionsmätningar på att socialdemokraterna skulle vinna en komfortabel seger. Det enda frågetecknet gällde vpk:s möjligheter att klara fyraprocentspärren.[124]

***

Löntagarfondsvalet 1982 fick just det utfall som förutspåtts. När vpk med bred marginal klarade riksdagsspärren – enligt väljarforskarna kan resultatet på 5,6 procent till stor del tillskrivas taktikröstande socialdemokrater – stod det klart att Olof Palme åter skulle bli statsminister. Socialdemokraterna ökade med närmare 3 procentenheter (46 procent) och förfogade därmed ensamt över fler riksdagsmandat än de borgerliga partierna. Inom det borgerliga blocket inträffade stora förskjutningar. Folkpartiet gjorde ett katastrofval och rasade ned till 6 procents väljarstöd, bara några tiondelar fler än vpk. Centern och Thorbjörn Fälldin tvingades inregistrera sin tredje förlust i rad, men efter en uppryckning under valrörelsen nådde partiet ändå 16 procent (minus 3 enheter). Moderaterna under Ulf Adelsohn forsatte raden av segerval. Med nästan 24 procents väljarstöd var partiet större än folkpartiet och centern tillsammans. Det var moderaternas bästa riksdagsval sedan kosackvalet 1928.

För småpartierna blev valet en besvikelse. Kds och miljöpartiet fick vardera knappt 2 procent av rösterna, långt från den magiska fyraprocentspärren. Marginalpartierna till höger och vänster tappade närmare hälften av sympatisörerna från 1979 (totalt 16 000 röster). Det kan inte uteslutas att TV-pejlingens uppvisning i politisk lyteskomik bidrog till det magra resultatet.

Westerbergvalet 1985

Riksdagsvalet 1985 skulle enligt förhandsspekulationerna bli en uppgörelse mellan socialdemokraterna och moderaterna. I några opinionsmätningar nådde moderaterna över 30-procentstrecket och många menade att Sverige var på väg mot en norsk situation med två dominerande partier. Löntagarfonder, utrikespolitik, ekonomisk krispolitik och den offentliga sektorns framtid var några ämnesområden där socialdemokraterna och moderaterna konfronterades med varandra. I den ideologiskt orienterade debatten hette två huvudteman *systemskifte* och *nyliberalism*.

Mittenpartierna befann sig i utsatta positioner inför valet. Inom folkpartiet hade en så kallad haverikommission tillsatts för att utreda orsakerna till valnederlaget 1982. Ola Ullsten fick förnyat förtroende på ett extra landsmöte i början av 1983 men efter några månaders fortsatt sjunkande opinionssiffror tillkännagav han sin

avgång. Till ersättare valdes den för allmänheten relativt okände Bengt Westerberg, tidigare statssekreterare i budgetdepartementet. Centern brottades med interna stridigheter om bland annat synen på sjukvårdspolitiken och sparförslag i statsbudgeten. Situationen blev inte bättre när Thorbjörn Fälldin tvingades sjukskriva sig våren 1985 och partiet stod utan ordinarie ledare månaderna före valet.[125]

Ett uppmärksammat inslag i valförberedelserna var att centerpartiet och kds ingick en överenskommelse om valteknisk samverkan under den gemensamma beteckningen *centern*. Vid oförändrat valresultat skulle samverkandet ge centerpartiet flera extra mandat och möjliggöra för kds att äntligen komma in i riksdagen. Överenskommelsen fick ett blandat mottagande. Socialdemokraterna hävdade att den stred mot grundlagens anda och möjligen också mot dess bokstav. Från borgerligt håll restes vissa invändningar men det konstaterades också att chanserna till valseger förbättrats väsentligt.[126]

Moderaternas starka opinionsställning gjorde att Ulf Adelsohn gick in i valrörelsen som oppositionens statsministerkandidat och förste utmanare till Olof Palme. Adelsohns kampanj bedrevs enligt Gösta Bohmans recept från sjuttiotalet. Det innebar att Adelsohn gjorde relativt få men välorganiserade mötesframträdanden och att han lade in många lite udda programpunkter som kunde intressera massmedierna och understryka innehållet i hans uttalanden (t.ex. besök på polisstationer, privata vårdinrättningar och framgångsrika datorföretag).[127]

Adelsohns kampanjuppläggning visade sig vara riskfylld såtillvida att flera uttalanden och programpunkter blev mycket omdiskuterade. Det gällde bland annat ett besök hos utlänningspolisen i Trelleborg och ett erbjudande om att bada i kylvattnet till kärnkraftsanläggningen i Forsmark. Socialdemokratiska partiföreträdare gick under hela valrörelsen till skarp attack mot Adelsohns person och även folkpartister och centerpartister fällde kritiska omdömen. Ledarskribenterna fyllde på med diskussioner om Adelsohns lämplighet som statsman. Till bilden av en opinionsmässigt besvärlig valrörelse hör att Adelsohn blev hårt pressad av TV:s utfrågare om vilka konsekvenser moderaternas skatteförslag skulle få för låginkomsttagarna.[128]

Även Olof Palme blev inblandad i en affär tidigt under valrörelsen. I månadsskiftet juli-augusti ägnade massmedierna mycket upp-

märksamhet åt hans stipendietransaktioner med Harvarduniversitetet i USA. Olof Palmes kampanjinsats ökade återigen i omfång efter neddragningen 1982. Turnédagarna innehöll ofta 6–7 programpunkter jämfört med 3–4 vid föregående valtillfälle.[129]

Mot bakgrund av opinionsläget var det självklart att den stora *kampanjdebatten* skulle hållas mellan Olof Palme och Ulf Adelsohn. Onsdagen den 28 augusti möttes de båda i en TV-sänd debatt från Västerås. Efterhandskommentarerna, liksom Sifo:s snabbundersökning, tydde på att debatten slutat jämnt mellan de båda. På minussidan fanns att det restes en hel del kritik mot att debattonen varit slagordsmässig och konfrontationsinriktad.[130]

Allteftersom valrörelsen fortgick tilldrog sig den nye folkpartiledaren Bengt Westerberg mer och mer uppmärksamhet. Westerbergs TV-framträdanden ansågs skickligt genomförda och hans framtoning som saklig resonör kontrasterade mot Ulf Adelsohns och Olof Palmes inbördes polemik. Samtidigt som folkpartiet började gå framåt i opinionsmätningarna fick Westerberg en allt positivare behandling i medierna, och efter TV:s avslutningsdebatt presenterades han som den store segerherren. Bengt Westerberg hade fått ett snabbare opinionsmässigt genombrott än någon annan partiledare före honom.[131]

Partiledarnas samlade kampanjinsatser ökade än en gång i omfattning från den tidigare högstanoteringen 1982 (genomsnittet steg från 78 till 96 framträdanden). Mest aktiv var Olof Palme med närmare 130 framträdanden – den intensivaste partiledarkampanjen någonsin – och Bengt Westerberg (knappt 110 stycken).[132]

I skuggan av partiledarna arbetade som vanligt *riksdagsledamöterna* hårt under valrörelsen. Riksdagskandidaterna hade hamnat lite i skymundan i samband med TV:s genombrott 1960 – plötsligt minskade behovet av talarkrafter – men i och med introduktionen av torgmötestekniken, de intensifierade kontakterna med massmedierna och de alltmer varierade formerna för kampanjarbete mot slutet av sextiotalet fick kandidaterna nya arbetsuppgifter. Resultaten från valforskningsprogrammets studier av 1985 års riksdagsledamöter, redovisade i boken *De folkvalda*, bekräftar bilden av ett intensivt och delvis förnyat kampanjarbete. Appelltal på gator och torg var riksdagsledamöternas vanligaste kampanjaktivitet följd av anföranden vid mer organiserade mötestillfällen och arbetsplatsbesök (mellan 47 och 67 procent av ledamöterna klassificerades som hög-

aktiva). Även medieinriktade aktiviteter som presskonferenser, pressmeddelanden och debattskriverier var ganska vanligt förekommande (mellan 13 och 18 procent högaktiva). Däremot ägnade sig få riksdagsledamöter åt dörrknackningskampanjer, den sysselsättning som erbjudits dem som ersättning för mötestalandet under TV:s genombrottsår (4 procent högaktiva).[133]

Det sammanfattande intrycket från studien, som faktiskt är den enda mer ingående analysen av de folkvaldas kampanjinsatser, är att det finns en territoriell arbetsfördelning mellan riksdagsledamöterna och partiledarna. Partiledarna och ett litet antal övriga toppolitiker tar huvudansvaret för den nationella valdebatten som bedrivs via storstadstidningarna och Sveriges Radio. Riksdagsledamöterna ägnar sig åt debatten på lokal och regional nivå. De allra flesta ledamöter rapporterar att de blev intervjuade i lokaltidningar och lokalradion under valrörelsen 1985 (89 respektive 75 procent). Betydligt färre fick framträda i de nationella medierna (15 procent intervjuades i riks-TV). Riksdagsledamöterna är också mycket partitrogna när det gäller *innehållet* i kampanjarbetet. De flesta (85 procent) prioriterar en eller ett par av partiets huvudfrågor i sina valtal. Därigenom bidrar riksdagsledamöterna till att skapa enhetliga bilder av partierna hos väljarna. [134]

En nyhet i kampanjarbetet 1985 var att socialdemokraterna hårdsatsade på polemisk *affischering* och *bioreklam*. Särskilt två affischer provocerade till debatt. Den ena visade en uppenbarligen välbärgad ung man – attributen öppen sportbil, vattenskidor, elegant kostym och dalmatinerhund talade sitt tydliga språk – som sade sig rösta på socialdemokraterna därför att han ville ha ordning på ekonomin. Den andra affischen föreställde en ung gymnastiserande kvinna vars byst tydligt avspeglades under tröjan och hade en text som uppmanade ungdomar att utnyttja sin rösträtt. Den polemiska reklamfilmen visade ett framtida skräcksamhälle utan någon som helst medmänsklig solidaritet (nedtrampade pensionärer, övergivna sjuka etc). Även om inga partinamn förekom var filmen uppenbart riktad mot moderaternas "nyliberalism". Moderaternas partisekreterare Georg Danell gick också ut och krävde att filmen skulle dras tillbaka.[135]

Socialdemokraternas affischsatsning kompletterades med en massiv annonskampanj. Mätningar från Reklamstatistik AB visar att socialdemokraterna annonserade till ett värde av över 30 miljoner

under valåret 1985. Totalsumman för moderaterna, centern och folkpartiet beräknades stanna vid 21 miljoner kronor. Och småpartierna vpk, kds och miljöpartiet spenderade endast en trettiondel så mycket (tillsammans cirka 1 miljon).[136]

Den största nyheten i kampanjarbetet 1985 var ändå att *närradion* började utnyttjas i större skala. Möjligheten till lokala radiosändningar med begränsad räckvidd hade införts 1979 och nu började partierna få fart på verksamheten. Allra skickligast på att utnyttja det nya mediet var kanske det kommunala skånepartiet i Malmö – partiledaren Carl P Herslow arrangerade timslånga telefonväkterier där malmöborna fick uttrycka sitt missnöje med myndigheter och förbudsmentalitet – men även socialdemokraterna, folkpartiet och moderaterna låg långt framme. Det principiellt intressantaste med närradion gällde *kontrollen* över innehållet. Med undantag för äldre tiders presentationsprogram i radio och TV hade partierna aldrig tidigare haft en eterkanal där de själva helt och hållet fick bestämma över sändningarna.[137]

Partierna fick för första gången sedan 1970 chansen att presentera sig själva även i *Sveriges Radios valprogram*. Partiledarutfrågningarna i TV inleddes med 5 minuters egenproducerade presentationsfilmer. Den största övriga förändringen av valprogrammen var att radions presskonferenser med partiledarna ersattes av utfrågningsprogram enligt TV:s modell. Andra förändringar var att TV sände en jordbruksdebatt och att nyhetsredaktionernas valextraprogram rensades bort. TV2 satsade i stället på bakgrundsprogrammet Magasinet tre gånger i veckan. Småpartierna fick inte framträda i de ordinarie valprogrammen och protesterade livligt mot Sveriges Radios policy. Radionämnden fastslog i efterhand att bevakningen av miljöpartiet inte nått upp till en "acceptabel nivå".[138]

Valdebatten 1985 fick en särprägel av att Sveriges Radios nyhetsredaktioner drev på händelseutvecklingen genom *egna utredningar*. Aktuellt, Rapport och Dagens Eko lät Statistiska centralbyrån, Riksrevisionsverket och enskilda experter beräkna konsekvenserna av partiernas familje- och skattepolitiska program. Utredningarna ledde till omfattande debatter om vilka förslag som var mest gynnsamma för olika befolkningsgrupper. Det fördes också diskussioner om beräkningarnas tillförlitlighet. Partier som kom illa ut hävdade att beräkningarna inte tagit hänsyn till alla fakta. På det principiella planet kan nyhetsredaktionernas ageranden ses som ännu ett steg i

frigörelsen från partierna. Genom att ta fram egna undersökningar gjorde sig medierna mindre beroende av partiernas nyhetsproduktion. Konkurrensen om bestämmanderätten över valdebattens innehåll hade skruvats upp ännu ett varv.[139]

Ett ytterligare led i den ökande debattkonkurrensen var att antalet *opinionsmätningar* satte nya rekord. Under valrörelsen 1985 publicerades ett flertal partisympatimätningar, valprognoser och undersökningar av medborgarnas attityder i olika frågor. Även på opinionsmätningarnas område tog massmedierna ovanligt många initiativ. Till de mest uppmärksammade mätserierna hörde Expressens utvärdering av TV:s valprogram och Rapportredaktionens undersökning av borgerliga statsministerkandidater. Opinionsmätningarna utgjorde ett tungt inslag i massmediernas nyhetsbevakning av valrörelsen.[140]

Innehållsmässigt saknade valdebatten 1985 något helt domineranade ämnesområde. Det mest framträdande diskussionsämnet gällde *samhällsekonomins utveckling*. Socialdemokraternas huvudbudskap "Sverige är på rätt väg" ställdes här mot oppositionens bild av växande inflations- och balansproblem. Andra vanliga debattområden gällde den *sociala välfärdspolitiken* – socialdemokraterna varnade för följderna av ett "systemskifte" medan moderaterna ville "bryta monopolet" –, *skatterna* och *miljön*. Vidare försökte de borgerliga partierna skapa debatt kring de nyligen inrättade löntagarfonderna, dock utan att få något svaromål. Socialdemokraterna prioriterade som vanligt *regeringsfrågan* och den borgerliga splittringen.[141]

Det borgerliga samarbetet tilldrog sig över huvud taget stort intresse under valrörelsen. Moderaterna hoppades att efter valet kunna leda en borgerlig trepartiregering, men allt eftersom valdagen närmade sig märktes allt mer intern kritik från folkpartiet och centern. Veckan före valet försökte de tre partiledarna återskapa bilden av ett sammansvetsat regeringsalternativ genom en gemensam intervju i Svenska Dagbladet. Dagarna därpå väckte emellertid ett annat trepartiframträdande betydligt större uppmärksamhet – TV-programmet Magasinet sände bara fyra dagar före valet en exklusiv direktintervju med Ulf Adelsohn, Thorbjörn Fälldin och Bengt Westerberg. Intervjun formade sig till en manifestation i oenighet där Bengt Westerberg bland annat kritiserade Ulf Adelsohn för hans

uttalanden i flyktingfrågan. Först i den avslutande partiledardebatten uppträdde oppositionen som ett samlat regeringsalternativ.[142]

***

Valnatten 1985 blev både spänningslös och dramatisk. Redan tidigt på kvällen stod det klart att socialdemokraterna skulle behålla regeringsmakten trots en viss tillbakagång (45 procent, minus 1 enhet). Tillbakagången var av strategisk betydelse då socialdemokraterna fortsättningsvis skulle bli beroende av vpk:s aktiva stöd för att få majoritet över de borgerliga partierna (även vpk minskade något, till 5,4 procent).

Valnattens dramatik gällde styrkeförhållandet mellan de borgerliga partierna. Centerns valsamverkan med kds räddade inte partiet från det fjärde förlustvalet i rad. Med drygt 10 procents väljarstöd var centern tillbaka på femtiotalets nivå. Kds fick nöja sig med ett enda riksdagsmandat för partiledaren Alf Svensson. Mycket överraskande förlorade även moderaterna väljarstöd (21 procent, minus 2 enheter). Resultatet var visserligen partiets näst bästa under efterkrigstiden, men jämfört med de högt ställda förväntningarna innebar det en besvikelse. Segraren inom det borgerliga blocket hette folkpartiet som sensationellt nog mer än fördubblade sitt väljarstöd (från 6 till 14 procent). I modern tid överträffas denna röstökning endast av folkpartiets frammarsch mellan 1944 och 1948 (från 13 till 23 procent). Vad mera är, enligt opinionsmätningarna hade framgången 1985 vunnits under valrörelsens absolut sista veckor.

Folkpartisterna själva ville helst förklara framgången med partiets politik i skärningspunkten mellan ekonomisk liberalism och socialt ansvarstagande. De flesta bedömare hänvisade dock till en enskild person. Mannen som lagerkransades – faktiskt viftades med en av de förkättrade halmhattarna på valvakan – var förstås Bengt Westerberg. Beteckningen *Westerbergvalet* syftar på den förmodligen mest överraskande partiledarinsatsen någonsin i den svenska valrörelsehistorien.

Journalisterna griper in 1968–1985

Åren 1968–1985 var en konkurrensskärpningens period i valkampanjernas historia. Journalisterna i press, radio och TV skaffade sig

genom en kritisk bevakning ökade möjligheter att påverka valdebattens innehåll. Väljarna blev allt rörligare och mindre partitrogna. Efter hand började även intresseorganisationer, myndigheter och opinionsinstitut att aktivt blanda sig i valrörelsernas förlopp. Partierna hade förlorat sitt monopol över den politiska opinionsbildningen.

I den skärpta opinionsbildningskonkurrensen prövade partierna nya former för kampanjarbetet. Torgmöten och en utbyggd arbetsplatsagitation var de huvudsakliga teknikerna för direkta väljarkontakter. De allt betydelsefullare massmedierna bearbetades främst genom presskonferenser och tillspetsade politiska utspel.

Ansvaret för det intensifierade umgänget med journalisterna föll framför allt på partiledarna. För att locka mediernas intresse varierade partiledarna den traditionella mötesverksamheten med presskonferenser, arbetsplatsbesök och spektakulära kringaktiviteter. Framträdanden i Sveriges Radios speciella valprogram var andra återkommande inslag i kampanjarbetet. Omfånget av partiledarnas kampanjinsatser ökade betydligt jämfört med tidigare perioder.

Först radion och sedan televisionen hade gjort valkampanjerna *mediecentrerade* under hela efterkrigstiden. Under åren 1968–1985 ändrades förutsättningarna för den politiska opinionsbildningen radikalt. Det är befogat tala om en ny period i kampanjhistorien – de *mediedominerade* valkampanjerna.

NOTER

1. En genomgång av partiernas målmedvetna satsningar på valet 1968 är Gustaf Olivecronas *Hur väljarna vanns* (1968). Olivecrona berättar bl.a. att det var Per Ahlmark och folkpartiet som först inbjöd socialdemokraterna att göra söndagen den 17 september till en särskild debattdag. Högerns partiledning hakade på idén och kom överens med socialdemokraterna om ett liknande arrangemang fredagen den 15 september, exakt ett år före valdagen. Folkpartiledningen skall ha varit synnerligen irriterad på högerns sätt att kopiera debattinitiativet.

2. Om fraktionsstriderna och programförändringarna inom vpk, se Lindkvist (1982:62–75), Holmberg, H (1982:109–41) och Hermansson (1984:207–61). Vänsterströmningen fick ett kraftigt genomslag bland landets intellektuella. *Strömkantringens år* är det talande namnet på en essäbok om radikaliseringsperioden bland författarna: "Vid mitten av 60-talet blev svenskarna medvetna om Vietnamkriget. Opinionen svängde sakta och blev till slut någorlunda samlad. Ord och talesätt som föreföll naturliga 1964 framstod som absurda 1967. Man talade ännu 1965 om av-ideologisering. 1967 var en ny ideologisk polarisering ett faktum. Termer som demokrati, liberalism och marxism fick en delvis ny innebörd. . .Över hela fältet inträdde en politisering av frågeställningarna, på tidningarnas kultursidor, i de litterära tidskrifterna, inom teatern, filmen och skönlitteraturen. Tendenslitteratur, tendensfilm, tendensteater – länge negativt färgade begrepp – blev självklara företeelser" (Lagerlöf, 1975:9).

3. Den näringspolitiska offensiven behandlas i Pierre (1986:112–119).

4. Om samarbetsdiskussionerna och uppladdningarna, se Möller, T (1986:33–40, 71–80) och Olivecrona (1968).

5. Den utlösande faktorn till ledarkrisen var ett intervjuuttalande av Heckscher i Vecko-Journalen. Heckscher hävdade där att bildandet av ett enat mittenparti skulle kunna leda till att högern förlorade sina framstegsvänliga medlemmar och i stället utvecklades till ett ideologiskt extremt parti (Bohman, 1983:76–89, Albinsson, 1983:85–90). Leif Cassel, Heckschers konkurrent från ledarvalet 1961, konstaterar: "Liksom de gamla svearna blotade sina kungar i händelse av missväxt är högerpartiet i fall av dåliga val alltid redo att kasta partiledaren överbord" (1973:169).

6. Ohlin kritiserades i efterhand för sättet att själv föra fram sin efterträdare. Valet av Wedén betraktades av partiets radikala och frisinnade grupper som en högermarkering (Johansson, 1984:202–3, Svensson, 1968:137–42, Ortmark, 1968:107–8). Popularitetsmässigt hade Ohlins ställning vacklat de sista åren. Wedén registrerade snart bättre siffror i opinionsmätningarna än sin företrädare (Esaiasson, 1985:43–8). Även de två andra efterkrigsveteranerna Tage Erlander och Gunnar Hedlund funderade i avgångstermer inför valet. Erlander ställde sin plats till förfogande efter nederlaget 1966 men inom partiledningen bedömdes att han borde sitta kvar. Gunnar Sträng brukar utpekas som trolig efterträdare i den händelse Erlander verkligen avgått (Ortmark, 1968:44–53, Svensson, 1968:117–8, 156–68, Ruin, 1986:67–8, Enochsson och Petersson, 1973:194).

7. Partistödet utbetalades till partier representerade i riksdagen som fått minst 2 procents väljarstöd i det senaste valet. (Det senare villkoret ansågs ha tillkommit för att utesluta mbs-representanten och politiska vilden Bertil Rubin från bidragstagarna, samlingsrörelsen i fyrstadskretsen hade bara fått drygt 1 procent av landets samtliga röster.) De ändrade finansiella resurserna slog igenom redan i 1966 års kommunalval. Medan högern spenderat mest pengar under valåret 1964 hade socialdemokraterna 1966 dubbelt så stora utgifter som något annat parti (Isberg m.fl., 1974:131–3). Störst relativ betydelse fick dock stödet för de fattigaste partierna centern och vpk. År 1968 utbetalades drygt 24 miljoner kronor i statligt partistöd fördelade på s (12 miljoner), fp (4,4), h (3,7), c (3,1) och vpk (0,6 miljoner). Om partistödsdebatten, se Gidlund (1983:195–9, 235–7).

8. Under valrörelsen beställde socialdemokraterna egna undersökningar från Statistiska centralbyrån. När SCB:s resultat visade på en upp-

gång för regeringen jämfört med Sifo lät socialdemokraterna publicera de dittills hemliga mätningarna (se t.ex. DN 1968 09 13). Hemliga opinionsundersökningar ingick också i framför allt socialdemokraternas och högerns kampanjplanering. Belysande är att Karin Busch, en av ledarna för Sifo, ingick i högerns planeringsgrupp inför valet (Olivecrona, 1968:100). Om opinionsinstituten, se Holmberg och Petersson (1980). Ortmark (1968:224–7) är en samtidsreaktion på Sifo:s nya verksamhet.

9. Att den politiska journalistiken förändrades mot slutet av sextiotalet har observerats av flera forskare. Jörgen Westerståhl och Folke Johansson konstaterar i boken *Bilden av Sverige* (1985) att nyhetsbevakningen i press, radio och TV blev betydligt mer *konfrontationsinriktad* under perioden 1960–1972. Bakom utvecklingen antas ligga en nyhetsideologi som premierar framhävandet av motsättningar i samhället. Analyser med utgångspunkt i *journalisternas* ställning är Furhoff (1974, 1986) och Windahl (1975). Teoretiskt inriktade resonemang om förhållandet mellan politiker och massmedier finns i Hernes (1978) och Asp (1986). Journalisten Björn Elmbrant beskriver utvecklingen inifrån: "Etermedierna var på väg att vakna upp ur en törnrosasömn. De officiösa tonfallen var på väg att ersättas av en kritisk granskning. Det krävdes politiker som mer än de vanligaste riksdagsmumierna kunde tala klartext, spetsa till saker och ting" (1989:78). Mitt bidrag till diskussionen – mycket i ämnet är ännu outrett – baseras på analyser av *partiernas ageranden* och på den *historiska infallsvinkeln*. Förändringen av journalistiken sammanfaller för övrigt i tiden med en mängd andra förändringar av samhällslivet. Folklivsforskaren Orvar Löfgren pekar i boken *Hej, det är från försäkringskassan* på flera typer av informaliseringar under åren 1965–1975: *klädsel* (jeans), *tilltal* (du-reform), *boende* (enklare inredningsideal) och *umgängesformer* (mindre ceremonier). Det är en inte alltför långsökt tanke att informaliseringstendenserna gynnade journalisternas kritiska hållning till politikerna.

10. Analysen bygger främst på Jörgen Westerståhls utvärdering av Sveriges Radios nyhetsbevakning (1972:80–106). Belysande för partipressens bestånd är att socialdemokraternas utrymme i tidningarnas valmaterial varierade mellan 8 procent (c-pressen), 20 procent (h-pressen) och 58 procent (s-pressen) (jfr Asp, 1982). Blotta existensen av Westerståhls undersökning är ett belägg för att medierna ansågs ha gjort en självständig insats i valbevakningen 1968. Utvärderingen tillkom efter det att Yngve Holmberg på valvakan hade kritiserat Sveriges Radio för att ensidigt ha gynnat socialdemokraterna. Det ökande utrymmet för nyhetsbevakningen avspeglas i valforskningsprogrammets innehållsanalys av Arbetet, G-P och SvD under de tio sista dagarna av valrörelserna 1956–1988 (valspurtsanalysen). Mellan 1964 och 1968 ökade det totala antalet spaltcentimeter från 11 000 till 17 000 (Asp, 1987a). En motsvarande ökning jämfört med femtiotalet noteras i Ghersetti (1982). Beteckningen professionalisering har ifrågasatts som varande nedsättande för tidigare journalistgenerationer. Standardsvaret på kritiken är att professionalisering inte skall förväxlas med *professionalism*.

11. De tre O:na övertog ansvaret för utfrågningarna redan inför kommunalvalen 1966. Tage Erlanders svårigheter att då redogöra för socialdemokraternas bostadspolitik – han hade inget annat råd att ge till en ung familj i bostadsbristens Stockholm än att ställa sig i bostadskön – är det förmodligen mest välkända inslaget i alla tiders valprogram. Erlanders svar anses allmänt ha bidragit till socialdemokraternas stora valnederlag. Den så kallade *skjutjärnsjournalistiken* hade först införts i Sveriges Radio i samband med en utfrågningsserie av Åke Ortmark och Herbert Söderström under början av sextiotalet (se Lönnroth och Söderström, 1964:11–3). Vapenmetaforen har dock långa anor inom medievärlden. Exempelvis skriver August Strindberg i "Tjänstekvinnans son" om *revolverpress* och syftar därvid på framväxande skvallertidningar som "Figaro" och "Fäderneslandet" (se Nilsson, 1975:72–5). Om valprogrammen, se vidare Ivre (1969:129–31) och Cederberg och Elgemyr (1984).

12. På valdagen fylldes på med inte mindre än *fyra* valvakor: riksvakor i TV och P1, en regional vaka i P2 och en valshow i P3. Vid sidan av riksprogrammen arrangerade regionalradion dagligen kvartslånga valextra med presentationer av riksdagskandidaterna. En TV-ansvarig

kommenterade helt kort slopandet av partiernas presentationsstunder: "Programmen var inte bra. Och det blir så många valprogram ändå" (DN 1968 08 17). Kds fick medverka i samtliga programtyper förutom avslutningsdebatten och telefonväkteriet. Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var LO-ordföranden Arne Geijer.

13. Som vid tidigare resonemang om partiernas syn på kampanjkanalerna – se avsnitten om organisationernas 1890-tal, försvarsvalet 1914, kosackvalet 1928, planhushållningsvalet 1948 och TV-valet 1960 – finns det skäl att vara försiktig med att dra slutsatser. Omdömet gäller huvudtendenser och majoritetsuppfattningar inom de centrala partiledningarna, avvikande uppfattningar kan mycket väl letas fram. Inte minst ger partiernas interna kampanjhandböcker talrika exempel på positiva uttalanden om direktagitationen. Partiledningarnas starka tilltro till TV framhävs i bl.a. Koblik (1980) och Strand (1980). Ett mer systematiskt belägg kan hämtas från valforskningsprogrammets riksdagsundersökning 1985. De flesta riksdagsledamöter (59 respektive 48 procent) ansåg att "massmediernas bevakning av valrörelserna" och "partiledarnas framtoning" (som förmedlas via massmedierna) var mycket viktiga faktorer när det gäller att förklara väljarnas val av parti. Motsvarande resultat för "partiernas valrörelseaktiviteter" var bara 13 procent (Holmberg och Esaiasson, 1988: 115–6). Liksom under TV:s genombrottsår kunde partierna luta sig mot medieforskarnas bedömningar av kampanjkanalernas betydelse. Medieforskarna betonade allt oftare att massmedierna hade starkt inflytande över sin publik. Om övergången från "maktlösa massmedier" till "mäktiga massmedier", se Asp (1986:44–5).

14. Tekniken att arrangera öppna presskonferenser prövades första gången under 1966 års valrörelse. DN-journalisten Sven Svensson talar om att det utbrutit en "epidemisk presskonferenssjuka" inför valet 1968. Enligt Svensson planerade kanslihusets pressekreterare lämpligaste klockslag för konferenserna i syfte att nå "maximal publicitetseffekt" (1968:110–6). Tidningarna rapporterade utförligt om detaljerna kring presskonferenserna. Högern ordnade t.ex. telefonkontakt i den händelse Yngve Holmberg eller vice ordföranden Gösta Bohman turnerade ute i landet under de centralt arrangerade konferenserna (SvD 1968 08 09). Av socialdemokraternas och folkpartiets verksamhetsberättelser framgår att presskonferenser arrangerades även på lokal och regional nivå. Om hur besvärligt det kunde vara att helt plötsligt resa tillsammans med nyhetshungriga journalister berättar Tage Erlander i sina memoarer (1979:26–33, 1982:215–9, jfr Olivecrona, 1968:160–3).

15. Samtliga partier förutom vpk lät sin ledare figurera på någon valaffisch 1968. Den ökade personcentreringen av kampanjerna märktes redan inför kommunalvalen 1966 och då framför allt beträffande högern. En systematisk jämförelse av högerns broschyrmaterial 1964 och 1966 visar att Yngve Holmberg lyftes fram i betydligt större utsträckning än Gunnar Heckscher (Eklundh, 1967). Mediernas uppmärksamhet på partiledarna hade också blivit så omfattande att nya partiledare snabbt gjorde sig kända bland allmänheten. Väljarundersökningens mätningar av partiledarkunskaperna visar att de nya ledarna Yngve Holmberg och Sven Wedén redan före valet var i det närmaste lika kända som veteranerna Tage Erlander och Gunnar Hedlund. (Holmberg identifierades av 89, Wedén av 84, Hedlund av 89 och Erlander av 98 procent, se Esaiasson, 1985:65–7). Däremot tycks inte partiledarna ha fått större utrymme i tidningarnas *nyhetsbevakning* under valrörelsens slutskede. Valspurtsanalysen visar att andelen artiklar med partiledarna som huvudaktörer sjönk från 24 till 20 procent mellan 1964 och 1968 (Asp, 1989, se också avsnittet om kärnkraftsvalet 1976). (Eftersom nyhetsbevakningens omfång ökade betydligt var dock det totala *antalet* partiledardominerade artiklar större 1968.) Analysen av partiledarnas kampanjinsatser bygger på valbevakningen i DN juli–september samt Arbetet, Ny Tid och SvD augusti–september 1968.

16. Det dröjde till 1973 innan C-H Hermansson tog kontakt med Hedlund och erbjöd sig att medverka. John Hedlund brukade slå upp sitt tält på nya ställen varje år. Hösten 1968 var det Karlskronas tur att få besök. Hedlunds utfrågningar blev snabbt ett stående inslag i valrörelserna. Först 1988 annonserades att intervjuseri-

en skulle upphöra. Se vidare Hedlunds memoarskildringar (1969, 1982).

17. Debatten mellan de forna regeringskollegorna Erlander och Hedlund var enligt tidningskommentatorerna av det lugnare slaget. Inom folkpartiet var man irriterade över att socialdemokraterna ändrade en tidigare överenskommelse att Erlander skulle möta Sven Wedén. Debatten Wedén-Erlander veckan därpå kan ses som en kompensation (se t.ex. DN 1968 07 08). Ännu vid kommunalvalen 1966 hade Tage Erlander och Bertil Ohlin upprätthållit traditionen med Vasaparks-debatter.

18. Holmberg höll under valrörelsen endast ett fåtal längre anföranden. I stället prövade han ofta frågestunder där publiken fick spela en aktiv roll. Tekniken med frågestunder hade tidigare använts av Jarl Hjalmarson och var också vanlig i amerikanska valkampanjer. I högerns unika satsning på Holmbergs person ingick bl.a. att inrätta en TV-studio i partihögkvarteret i Klara. Enligt flera bedömare fick Holmberg så mycket instruktioner att han låste sig inför sina TV-framträdanden. Jan Ekström, en av de reklammän som ansvarade för marknadsföringen, berättar i en intervju femton år efteråt att Holmberg i en första etapp skulle göras till superkändis och därefter utformas till en fadersgestalt för hela folket: "Yngve skulle dessutom framställas som dynamisk, humoristisk, ungdomlig, joggande och duschande, barn- åldrings- och djurvän. Vi försökte lägga in dessa egenskaper i hans framträdanden runtom i landet och särskilt i TV" (Sörmark, 1983). Inför valet märktes en begynnande motsättning mellan Holmberg och vice ordföranden Gösta Bohman. Enligt ett par uppgifter blev Holmberg rasande när han upptäckte att en valbroschyr försetts med bild av både honom själv och Bohman. Ett stort antal broschyrer skall ha makulerats. Se förutom Sörmark (1983) och Bohman (1983:49–52, 96–7) också Albinsson (1986:15–8, 69–71, 91–2) och Loman (1979:91–101). Olivecronas samtidsskildring är betydligt mer respektfylld gentemot Holmberg än senare porträtt (1968:99–114, 165). Högerledaren hade ju lett partiet till en aktningsvärd framgång i kommunalvalen 1966.

19. Ursprungligen var det tänkt att "Rösta ungt-kampanjen" endast skulle föras i vissa valkretsar med särskilt unga kandidater. Enligt Olivecrona lockades många ombudsmän att beställa ungdomskampanjens iögonenfallande specialaffisch med bild på en blond flicka i halmhatt och den fick därigenom större spridning än vad som planerats (Olivecrona, 1968:194–5). Den politiska bakgrunden till ungdomssatsningen var dels högerns sätt att föra fram sin blott 40-årige partiledare, dels den något ålderstigna socialdemokratiska partiledningen (Erlander, Torsten Nilsson och Gunnar Sträng var alla drygt 60-åriga "gubbar"). Av verksamhetsberättelsen framgår att folkpartiet i likhet med högern tränade Sven Wedén och övriga ledande politiker i en specialbyggd TV-studio.

20. De omnämnda handskakningsturnéerna är kanske mest typiska för det USA-influerade kampanjarbetet. Wedén var först ut med systematiska handskakningar på en gågata i Växjö. Några dagar senare handskakade sig Holmberg fram från Norrmalmstorg till Åhléns varuhus i Stockholm. Efter Holmbergs framträdande vågade sig högerns kampanjledare Carl Henrik Winqvist på en internationell jämförelse: "En man som Rockefeller skakar omkring hundra händer i minuten. Vi kommer än så länge bara upp i 20–25, där det är som tätast" (SvD 1968 08 25). Enligt DN:s reporter skall även en folkpartistisk valledare ha gjort jämförelser med USA efter Wedéns framträdande: "Amerikanskare kan man inte bli, sade nöjda kampanjgeneraler under den kaotiska vandringen" (DN 1968 08 18). Gösta Bohman (1983:94–7) är i sina memoarer mycket kritisk till högerns amerikaniserade kampanj och liknande tongångar hördes inom folkpartiet (Olivecrona, 1968:194–5). Högern hade dock lång tidigare prövat mindre lyckade lån från USA. Ombudsmannen Axel Jäderin berättar att han inför andrakammarvalet 1908 använde en amerikaimporterad resegrammofon som lockbete på ett friluftsmöte. Åskådarna var dock måttligt imponerade då en bokhållare på orten ägde en betydligt volymstarkare apparat: "Så den amerikanska metoden visade sig vara mindre lyckad den gången" (Jäderin, 1914:53–4).

21. Gunnar Hedlunds mest spektakulära kampanjframträdande var en endagsturné tillsammans med mittenpartnern Sven Wedén i fyrstadskretsen (se t.ex. Arbetet, DN och SvD

1968 08 31). DN-journalisten Sven Svensson gjorde före valet observationen att C-H Hermansson satt sig över alla partiskrankor i nyhetsförmedlingen (1968:116–7). Det finns anledning fundera över om tidningarna undvikit rapportera om i första hand C-H Hermanssons kampanjframträdanden (vpk:s partiorgan Ny Dag hade upphört som dagstidning). I en tidningsintervju 1970 klagade Hermansson över att pressen sällan tog in de TT-meddelanden han brukade skriva före varje möte (Expressen 1970 09 03). Tilltron till mediernas rapportering om Hermanssons kampanj styrks dock av en sammanfattande artikel i Svenska Dagbladet (1968 08 09) där det uppges att vpk-ledaren ämnade besöka ett tjugotal platser under valrörelsen. Tidningarna skrev över huvud taget detaljerat om partiledarnas kampanjarbete 1968, som tycks ha tillskrivits betydande nyhetsvärde.

22. Erlander var enligt egen uppgift tveksam till de båda sångerskornas medverkan – bl.a. skall en pensionärspublik i Jönköping ha känt sig främmande inför texter om Che Guevara och Joe Hill – men han gav sig efter ett tag för deras skicklighet. Erlander var mer omedelbart positiv till assistenthjälpen av Allan Larsson och Stig Gustafsson (1979:26–8, 1982:231).

23. Högerns målgrupper täckte ett brett spektrum: förstagångsväljare, migranter och jämställda (människor som flyttat eller på annat sätt bytt miljö), utlandssvenskar, tjänstemän, akademiker, villaägare, pensionärer, anställda i exportföretag, studerande, fristående eller sysselsatta i omskolning och beredskapsarbeten, företagare, militärer, kristna grupper, vårdpersonal, jordbrukare och medlemmar i frivilliga försvarsorganisationer. Övriga partier nöjde sig med betydligt färre målgrupper, främst pensionärer, förstagångsväljare, valskolkare och nyflyttade. En sammanfattande genomgång av partiernas kampanjinsatser finns i Olivecrona (1968:75–115). Hans analys bekräftas vid en genomläsning av partiernas verksamhetsberättelser och interna valhandböcker. En mindre nyhet i den indirekta opinionsbildningen är värd att notera. Som veterligen första parti satsade folkpartiet på en reklamfilm för biobruk.

24. Väljarundersökningens intervjufråga om mötesverksamheten hade denna gång följande lydelse: "På många platser har partierna ordnat möten med debatter och föredrag. Har Ni varit på något sådant möte i år?". Av de enskilda partierna hade socialdemokraterna en mötespublik på 6 procent, c, fp och h vardera 2 procent och vpk 1 procent. I folkpartiets valhandbok beskrevs tanken bakom torgmötena. De ansågs "fylla den moderna valpublikens krav på omväxling, tempo och koncentration". Se också verksamhetsberättelserna, Loman (1979:98–102) samt artiklar i DN (1968 08 07) och SvD (1968 08 09).

25. Socialdemokraternas underlägsenhet i tidningsstöd hade accentuerats när LO-ägda Stockholms-Tidningen lades ned 1966. Partiet saknade därefter morgontidning i både Göteborg och Stockholm. LO:s affischkampanj tidigt i augusti "Som löntagare röstar jag på socialdemokraterna" väckte anstöt hos de borgerliga partierna. Den ansågs bryta mot en överenskommelse om gemensam affischeringsstart. Se vidare socialdemokraternas verksamhetsberättelse och Sigeman (1975:35–6).

26. Eftervalsdebatten 1968 handlade i stor utsträckning om huruvida Sven Wedén skadats av den utrikespolitiska diskussionen. Under valrörelsen publicerade Sifo en opinionsmätning som tyder på att så var fallet. Andelen väljare som tyckte att Wedén vore den lämpligaste statsministern i en borgerlig regering sjönk från 41 till 31 procent mellan maj och augusti. I stället övertog Gunnar Hedlund positionen som populäraste statsministerkandidat (från 29 till 38 procent). Yngve Holmberg föredrogs vid båda tillfällena av betydligt färre personer (13 respektive 15 procent) (DN 1968 09 06). Om Wedén-affären, se t.ex. Svensson (1970:205–8).

27. Till den så kallade Stenwreth-affärens kuriösa konsekvenser hörde att Åke Ortmark lyftes bort från ordförandeskapet i TV:s avslutningsdebatt sedan det avslöjats att han varit mellanhand i transaktionerna. Se vidare t.ex. Arbetet, DN och SvD (1968 09 08–15) och Olivecrona (1968:170–2).

28. Erlander var mycket irriterad över journalisternas ständiga frågor om mandatförlusterna. Han menade att medierna blockerade en diskussion om de frågor som intresserade väljarna

mest. Mandatfrågan föranledde de borgerliga partiledarna att ta ett av mycket få gemensamma trepartiinitiativ under valrörelsen. Hedlund, Holmberg och Wedén skrev i månadsskiftet juli/augusti ett öppet brev till statsministern där de krävde att regeringen skulle avgå om oppositionen fick majoritet i andra kammaren (det krävdes en förlust på fem mandat). Erlanders memoarskildringar (1979:29–31, 1982:226–7) av sina ställningstaganden i mandatexercisen ter sig betydligt snövitare än Gustaf Olivecronas samtidsredogörelse (1968:137–42).

29. Politikernas prioritering delades av väljarna. Bostäder (44 procent) och sysselsättning (28 procent) hamnade i topp när väljarna tillfrågades om vilka uppgifter som det var angeläget att partierna, regering och riksdag skulle arbeta med under de närmaste åren (Holmberg och Esaiasson, 1988:206–15). Omdömet om valdebatten bygger på Jörgen Westerståhls innehållsanalyser av partibudskapen på tidningarnas ledarsidor (1972:90–5), valforskningsprogrammets valspurtsanalys, den avslutande partiledardebatten och en genomläsning av tidningarnas valbevakning.

30. Kårhusockupanten och studentrevoltören Anders Carlberg var en av de kandidater som väckte mest misshag hos de oppositionella inom vpk. För en expressiv partsinlaga, se Landin (1973:142–71). Fyrstadskretsen kan belysa de något komplicerade förhållandena mellan partierna. Där lanserades inte mindre än nio riksdagslistor varav fem borgerliga: folkpartiet och centern gick fram på två listor under den gemensamma beteckningen "mittenpartierna", högern, folkpartisten Sten Sjöholm och mbs-mannen Bertil Rubin hade varsin lista under beteckningen "samling 68", vpk hade två listor under namnet "vänstern kommunisterna" och slutligen fanns en socialdemokratisk lista och en kds-lista att välja mellan.

31. Ett belägg för att många medborgare aktiverades under slutet av valrörelsen är att Sifo i början av september räknade med ett valdeltagande på 83 procent (se t.ex. DN 1968 09 07). Engagemangshöjningen under valrörelsens slutskede för tankarna till 1948 års val, som av Sven Aspling kallats socialdemokraternas första mobiliseringsval (jfr kapitel 7 ovan).

32. De senaste väljarböckerna från valforskningsprogrammet i Göteborg – Sören Holmbergs *Svenska väljare* och *Väljare i förändring* samt Sören Holmbergs och Mikael Gilljams *Väljare och val i Sverige* och *Rött Blått Grönt* – innehåller följande exempel på förändrat väljarbeteende 1968: senarelagd tidpunkt för röstningsbeslut (allt fler bestämmer sig först under valrörelsen), fler partibytare mellan valtillfällena, fler partibytare under valrörelsen, minskad klassröstning bland framför allt ungdomar, ökad åsiktsröstning och ökat självuppskattat politiskt intresse.

33. Det nya valsystemets huvudregel föreskrev att partier som fick minst 4 procents väljarstöd skulle få en proportionell andel av sammanlagt 350 mandat. Proportionaliteten garanterades av en pott med 40 utjämningsmandat utöver 310 fasta mandat i de olika valkretsarna. Drivande kraft bakom övergången till enkammarsystem var den borgerliga oppositionen. Socialdemokraterna gick med på en kompromiss kort efter katastrofvalet 1966. Beslutet motiverades bl.a. med att de borgerliga partierna genom teknisk valsamarbete kunde tillgodoräkna sig en överrepresentation i andra kammaren. Fyraprocentsspärren gjorde det både lättare och svårare för småpartierna att vinna mandat. Med det gamla systemet hade det krävts 10 procents väljarstöd i små valkretsar (6 mandat) men bara 2 procent i stora kretsar (30 mandat). I författningsreformen ingick också andra komponenter, bl.a. sänktes rösträttsåldern från 21 till 20 år och kravet på bostadsband släpptes för riksdagsledamöterna. En annan förändring var att parlamentarismen skrevs in i grundlagarna, bl.a. genom inrättandet av ett misstroendeinstitut. Se vidare von Sydow (1989:228–88), jfr Svensson (1970) och Erlander (1982:165–80).

34. De nya valkuverten med avskurna hörn var något större än den gamla modellen vilket ställde till en del problem. Några rösträknare meddelade att det blivit trångt i valurnorna (se t.ex. Arbetet 1970 09 21). En statlig utredning hade föreslagit övergång till maskinell röstningsavgivning 1970. Övergången stoppades dock av att AB Facit inte kunde leverera den erforderliga apparaturen i tid. Efter framtagande av prototypen återkom förslaget 1971, dock utan att vinna gehör. Förespråkarna för maskinröstning

visade en föredömlig omsorg om väljarnas bekvämlighet: "Utredningen har i dessa fall funnit bekräftat att det för väljarna i allmänhet ter sig lättare att föra in en valsedel av hålkortstyp i en kassett än att lägga ned en valsedel av traditionellt utförande i ett valkuvert" (SOU 1971 nr 72, sid 42 se också SOU 1969 nr 19).(I ärlighetens namn skall sägas att huvudargumentet för maskinröstning var att påskynda röstsammanräkningen.) Liberaliseringen av poströstningen gjorde det möjligt att rösta *före* valdagen utan att behöva anföra särskilda skäl och att *på* själva valdagen avlämna sin röst även på hemortens postkontor. Tidigare var det främst vissa resande yrkeskategorier som tilläts förhandsrösta och rösta på postkontor fick man bara göra utanför hemorten (se vidare SOU 1967 nr 27). Bestämmelsen om vallokalernas öppettider hade diskuterats under ett drygt halvsekel. I Statsvetenskaplig Tidskrift från 1926 hävdade länsnotarien Hilding Lundelius att vallagens föreskrift om uppehåll i valet under gudstjänsttid behövde preciseras. Ty, som länsnotarien konstaterade med brutal uppriktighet: "I avlägsnare delar av vissa kommuner saknas i många fall tillgång på lämpliga personer för uppdraget att handha och leda valförfarandet."

35. *Samhällsinformation* var benämningen på myndigheternas opinionsbildningsoffensiv mot slutet av sextiotalet. Högertrafikomläggningen 1967 brukar anges som en startpunkt för myndigheternas massiva informationskampanjer gentemot medborgarna. Prioriteringen av opinionsbildningen tog sig institutionaliserade uttryck när myndigheterna började anställa särskilda pressekreterare. På förslag av informationsutredningen inrättades också en samordnande myndighet för offentlig information, nämnden för samhällsinformation (se t.ex. SOU 1969 nr 48, Fjaestad och Holmlöv, 1977:155–85, Vallinder, 1971:73–7). Satsningen *Statens valinformation 70* fick goda vitsord i slutredovisningen (1970) (se också Ju 1969:29). Skillnaden är himmelsvid gentemot myndigheternas försiktiga hållning vid de tidigare konstitutionella omläggningarna (jfr avsnitten om premiärvalet 1866 och rösträttsvalet 1911, kapitel 3 och 5 ovan).

36. Efterträdarnamn som nämndes under slutet av sextiotalet var förutom Palme och Gunnar Sträng jordbruksminister Eric Holmqvist och inrikesminister Rune Johansson. Krister Wickman fördes fram efter extrakongressen 1967 där han presenterat partiets nya "aktiva" näringspolitik (se t.ex. Olivecrona, 1968:30, Ortmark, 1968:53–7, Svensson, 1968:157–8, Ruin, 1986:68–71 och Elmbrant, 1989: 80–91). Typisk för mediernas intresse för alternativen Palme/Wickman är en rubrik i Dagens Nyheter under valrörelsen 1968: "Statsministern gillar båda pojkarna" (28/8). Enligt de samtida opinionsmätningarna föredrog något fler s-sympatisörer Krister Wickman än Olof Palme (i augusti 1968 var skillnaden 45 mot 37 procent). På valaffischerna 1968 fick både Wickman och Palme plats bredvid Erlander och Sträng under rubriken "Erfarenhet och förnyelse". Den opinionsmässiga omsvängningen till Olof Palmes fördel kom först under början av 1969 (i mars 1969 hade Palme fått ett försprång på 46 mot 21 procent) (se Sifo Indikator september 1968 och mars 1969). Om Olof Palmes goda popularitetssiffror valåret 1970, se Esaiasson (1985:45–61). Sifo:s väljarbarometrar finns publicerade i Holmberg och Petersson (1980:246–9).

37. I augusti 1970 hade dock Palme och Helén i det närmaste lika starkt stöd bland de egna väljarna som Hedlund. Vid en PUB-undersökning svarade 91 procent av c-sympatisörerna att Hedlund skötte sig bra som partiledare, medan motsvarande siffra för Olof Palme och Gunnar Helén var 90 respektive 89 procent. Endast Yngve Holmberg sladdade efter (67 procent gav honom betyget bra) (Esaiasson, 1985:48–61). Om skiftet Wedén-Helén, se t.ex. Johansson (1984).

38. Många i partiledningen ansåg det nya dubbelnamnet vara tungrott. Yngve Holmberg personligen hoppades att "samlingspartiet" skulle bli huvudord. Riksdagsgruppen bestämde sig dock för att anta partibeteckningen m hellre än alternativet msp (26 röster mot 17). I samband därmed antogs en ny partisymbol – ett vinrött M. Den röda färgen ansågs ha högst uppmärksamhetsvärde, först efter 1970 års val och ett partiledarskifte ändrades den till dagens blå färg (om dessa och andra förändringar inom moderaterna, se Albinsson, 1986, bl.a. sid 155–6). En personlig genomgång av de interna konflikterna finns i Gösta Bohman (1983:94–127). I en betraktelse över valåret 1970 kommenterade den

amerikanske journalisten Steven Kelman Yngve Holmbergs turer i massmedierna. Med hänvisning till lanseringen av Holmberg som en svensk Kennedy, skrev han: "During this year's election, however, he emerged as a Swedish Spiro Agnew" (Kelman, 1970).

39. Det var på kongressen 1969 som C-H Hermansson fällde sin bevingade svordom om behovet av ordning också i ett politiskt parti. Kfml:s mest bemärkta insats under valrörelsen blev att bryta mot överenskommelsen om en gemensam affischeringsstart.

40. Efter vad jag funnit vid genomgången av tidningarnas valbevakning och memoarlitteraturen intensifierades politikernas mediekritik påtagligt mot slutet av 1960-talet. Kritik mot osaklighet hos motståndartidningarna och bekymrade uttalanden om bristen på tidningsstöd har dock förekommit under hela valrörelsehistorien.

41. Gunnar Helén kommenterade några år efteråt kraven som den aktiva journalistiken ställde på partiledarna: "Man bestämde att turnéer och liknande fick läggas åt sidan, man måste finnas i Stockholm parat att besvara uppkomna frågor. Det värsta man kunde råka ut för var att vara på en liten skolexpedition i inre Härjedalen, när det hände en viktig sak i huvudstaden. Att då improvisera på håll en kommentar till en drastisk förändring i ett annat partis valuppläggning, det var en mycket svår situation" (citat i Ivre, 1982). Om neutralitetsdebatten 1970, se t.ex. AB, Arbetet, DN, Expressen 1970 08 21–28. Gösta Bohman är i sina memoarer oförstående till uppståndelsen kring boken och menar att den bara upprepade tidigare framförda synpunkter (1983:126–7).

42. Programmen hade följande fördelning: 7 presskonferenser, 6 telefonväkterier, 13 partiledarintervjuer (7 i TV1 och 6 i TV2), 3 debatter (om lokalt självstyre, ekonomi och allmänpolitik), 5 grönbetesintervjuer samt 8 presentationsprogram. Vidare sände nyhetsredaktionerna i radio och TV särskilda valextraprogram från början av september. Partierna fick dessutom uppträda i fyra kortare specialdebatter om dagsaktuella stridsfrågor i valextraprogrammen (Olof Palme-Gösta Bohman, Gunnar Hedlund-Gunnar Sträng respektive Olof Palme samt Gunnar Helén-Gunnar Sträng). En anledning till rekordantalet program var att två småpartier tilläts delta i några program. Kds var representerat i samtliga programtyper förutom två debatter och grönbetesintervjuerna. Det revolutionära kfml fick delta i en förkortad partiledarintervju (20 minuter mot normala 50), radions presskonferenser samt i presentationsprogrammen. Intressant nog var det TV1 och inte det för radikalism beskyllda TV2 som släppte fram kfml. Sveriges Radios något osystematiskt tillämpade urvalskriterium var att partierna skulle ställa upp kandidater i över hälften av valkretsarna eller att partierna skulle vara riksomfattande "med en klart demokratisk målsättning" (jfr Kronvall, 1975:66). Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var Arne Geijer.

43. Olof Palme och Yngve Holmberg stod för den enda kampanjdebatten mellan partiledarna (i Linköping). Dessutom möttes som vanligt moderatledaren Yngve Holmberg och finansminister Gunnar Sträng i Borås. Konkretion och saklighet var nyckelorden när branschtidningen Reklamnyheterna intervjuade partiernas kampanjledare. Folkpartiets informationschef Bo Swedborg meddelade sammanbitet: "Det blir inga popband och halmhattar i den valturné som startar i mitten av augusti." Moderaternas Carl Henrik Winqwist var mindre värderande i sitt besked: "Några jippon blir det emellertid inte som vid tidigare valturnéer" (Reklamnyheterna 17 augusti 1970). Analyserna av partiledarnas ageranden bygger på valbevakningen i DN (juli–september) samt AB, Arbetet, Expressen och SvD (augusti–september).

44. Prisstoppet annonserades den 27 augusti och Hedlunds utlandslån den 7 september. Se förutom tidningarnas valbevakning också Enochsson och Petersson (1973:153–72).

45. Det veterligen första öppna brevet under en valrörelse publicerades av Karl Staaff inför första världskrigsvalet hösten 1914 (se ovan kapitel 5). Satsningen på öppna brev stämmer väl in i partiledarnas ökade aktiviteter som tidningsskribenter under efterkrigstiden (se avsnittet om planhushållningsvalet 1948, kapitel 7 ovan). Men rimligen gjorde journalisternas aktiva upp-

följning de öppna breven till en intressantare kampanjteknik.

46. Tidningarnas sätt att bevaka födelsedagen hade genomgått betydande förändringar under decenniet. År 1960 hette det i ingressen till DN:s kortfattade hyllningsartikel: "Mitt under brinnande valrörelse – den 1 september – fyller centerledaren Gunnar Hedlund 60 år, och det är ett opraktiskt arrangemang, men kyrkboken i Helgum i Ångermanland är obeveklig" (DN 1960 08 27). Expressens rubrik 1960 var något mindre underdånig: "Hedlund i politiskt kurr på 60-årsdagen." Ingressen fortsätter dock i mildare form: "Ingen av de andra partiledarna hade under valkampen tid att själv uppvakta hos jubilaren. Expressen vände sig till kollegorna i de demokratiska partierna och frågade vilka hälsningar de kunde vilja ha framförda på högtidsdagen." Expressens ingress 1970 löd som följer: "I dag kan Expressen avslöja var och hur Gunnar Hedlund firade sin hemliga 70-års dag. Inga tips höll. Han reste varken till Italien, Finland eller Åre. Han rymde till ett ställe där ingen enda – utom Expressen – kunde hitta honom. Han smög sig ombord på en Vaxholmsbåt och åkte ut till sitt smultronställe i Stockholms skärgård – Östra Grenholmen" (Expressen 1970 09 02). Kontrasten mellan födelsedagsskildringarna 1960 och 1970 är slående.

47. Socialdemokraternas tidningar gav stora rubriker åt partiledarens kampanjinsats. "Det finns bara en gräns för Palmes program. Det är hans egen hälsa", hette det vid ett tillfälle (Arbetet, 1970 08 06). Uppgiften om knappt hundratalet framträdanden bygger bl.a. på tre detaljerade tidningsgenomgångar av Olof Palmes turnéplaner (DN 1970 07 29, Arbetet 1970 08 06, 1970 09 02). Risken att tidningarna missat några framträdanden kan dock inte uteslutas (se vidare materialresonemanget i kapitel 1 och avsnittet om 1982 års val nedan). Björn Elmbrants uppgift – hämtad från Kvällsposten – att Olof Palme gjorde närmare 200 valmöten är under alla omständigheter väsentligt överdriven (1989:102). Om Arvid Lindmans rekordkampanj 1932, se ovan kapitel 6.

48. Som angavs i kapitel 2 ingår inte Gunnar Hedlunds och de övriga partiledarnas skribentverksamhet i uppgifterna om antalet offentliga kampanjframträdanden.

49. De notoriskt osäkra uppgifterna om kampanjkostnader för riksorganisationerna som presenterats i verksamhetsberättelser (s och fp) och intervjuer med partiansvariga rör sig inom följande intervaller: fp (1,4–2,2 miljoner), m (1–1,4 miljoner), c (drygt 1 miljon) och s (7–8 miljoner). Kronvall (1975:51–3) presenterar sammansättningen av partiernas valledningar.

50. Statsvetaren Harry Forsell visar i en undersökning av partiernas kommunorganisationer att antalet *lokala valprogram* ökade betydligt jämfört med 1966 års val. Efter ett riksdagsbeslut 1969 som gav även kommunerna rätt att ge partistöd hade partierna bättre råd än tidigare att trycka lokalt broschyrmaterial (Forsell, 1972, 1975, se också Gidlund, 1985). Huvudtrenden i partiernas broschyrsatsning under de följande valen var att komplettera det allmängiltiga materialet med specialbroschyrer i enskilda *sakfrågor*. Om det tryckta valmaterialet, se vidare verksamhetsberättelserna och DN (1970 09 03).

51. Enligt Forsells undersökning genomfördes hembesök i mellan 25 och 60 procent av landets kommuner av varierande storlek och tätortsgrad jämfört med 60–80 procent inför 1966 års kommunalval. Minskningen var särskilt märkbar i små och mellanstora kommuner där partierna tack vare partistödet fått märkbart bättre ekonomiska resurser att postdistribuera broschyrmaterial (Forsell, 1972, 1975). Några intervjuuppgifter om kampanjkanalernas räckvidd finns tyvärr inte tillgängliga. Samtliga sådana frågor försvann ur väljarundersökningarnas formulär 1970 och återkom först 1982.

52. Nämnas kan också att det för några dagar verkade blåsa till inrikespolitisk strid om ytterligare en politikerbok under valrörelsen. Diplomaten, folkpartisten och talmannen i första kammaren Erik Boheman levererade i memoarboken *Tankar i en talmansstol* skarp kritik mot socialdemokraternas utrikespolitik. Konflikten lade sig eftersom Boheman ämnade pensionera sig från politikerlivet.

53. Socialdemokraternas kritik mot Gunnar Hedlund faller in i ett allmänt mönster. Vid flera av efterkrigstidens valdebatter har socialdemokraterna riktat hårda attacker mot en enskild borgerlig partiledare. Jarl Hjalmarson 1960, Gunnar Heckscher 1964, Sven Wedén 1968, Ulf Adelsohn 1985 och Bengt Westerberg 1988 är några som råkat i opinionsmässiga bekymmer efter att ha utsatts för socialdemokraternas närgångna uppmärksamhet. Bertil Ohlin 1948, Thorbjörn Fälldin 1976 och Gösta Bohman 1979 klarade motsvarande situation betydligt bättre. Det kan tänkas att valdebatten 1970 bidrog till att skapa de borgerliga väljarnas aversion mot Olof Palme som blivit så omtalad. Åtminstone återfick aldrig Olof Palme efter 1970 års val samma förhållandevis goda popularitetsställning bland borgerliga sympatisörer som han åtnjutit under sin första partiledartid (se vidare analyserna i Esaiasson, 1985:48–61).

54. Belysande för debattens koncentration till ekonomin är att mer än var tredje nyhetsartikel (35 procent) i Arbetet, G-P och SvD under valspurten till huvuddelen handlade om ekonomisk politik. Vid inget annat tillfälle mellan 1956 och 1985 dominerade en enskild sakfråga så kraftigt (närmast kommer kärnkraften med 30 procent i valet 1976). Omdömet om valdebatten bygger förutom på valspurtsanalysen också på Kai Kronvalls innehållsanalys av partiernas propagandamaterial (1975:124–39) och på en genomlyssning av Sveriges Radios avslutningsdebatt. Det radikala samhällsklimatet tog sig bl.a. uttryck i en rad vilda strejker med LKAB-konflikten i december 1969 som dramatisk höjdpunkt. Under våren 1970 talades också om en förtroendeklyfta mellan regeringen och näringslivet. Flera företagarrepresentanter menade att regeringens strama kreditpolitik bottnade i företagarfientlighet och vänstervridning.

55. Om sambandet mellan ledarskiften och svängningar i samverkansklimatet, se Möller, T (1986:109–39). Gösta Bohmans kritik mot Yngve Holmberg på moderaternas valvaka 1970 åhördes av en journalist på Kvällsposten som publicerade det hela som en intervju. Därefter utbröt en omfattande debatt i partistyrelsen, riksdagsgruppen, partirådet och tidningsspalterna. Ledarfrågan avgjordes på en extra partistämma den 14 november där röstsiffrorna skrevs till 132 mot 82 till Bohmans fördel (se Albinsson, 1986:90–7 och Bohmans memoarskildring 1984:9–23, 128–51). Någon liknande uppgörelse där den sittande partiledaren röstas bort offentligt hade aldrig tidigare inträffat (jfr dock bondeförbundets avpollettering av Olof Olsson i Kullenbergstorp 1933 och andra ledarkonflikter under tjugo- och trettiotalen, ovan kapitel 5 och 6). Gunnar Hedlunds ersättare utsågs i praktiken 1969 när Thorbjörn Fälldin valdes till förste vice ordförande framför motkandidaten Johannes Antonsson (Enochsson och Petersson, 1973:194–200, Hammerich, 1977:134–5). Gunnar Hedlund hade vid avgången suttit 22 år som partiledare, ett år mindre än de båda andra efterkrigsveteranerna Tage Erlander och Bertil Ohlin. Den partiledare som suttit allra längst är dock Arvid Lindman (ordförande för allmänna valmansförbundet 1912–1935 och dessförinnan reellt ledarskap för riksdagshögern under större delen av statsministertiden 1906–1911).

56. Som tidigare under efterkrigstiden delade väljarna partiernas uppfattning om valets viktigaste frågor. Sysselsättningsproblem och lokaliseringspolitik fick i särklass flest omnämnanden på väljarundersökningens intervjufråga om vad partierna, regering och riksdag skulle genomföra och arbeta för under de närmaste åren (38 procent jämfört med skattepolitikens 22 procent). Anmärkningsvärt är att det var fler vpk-, c- och fp-väljare än s-väljare som ansåg sysselsättningen vara den viktigaste frågan (43, 43 39 respektive 37 procent) och att regeringen fick negativa omdömen om sättet att sköta sysselsättningspolitiken (Särlvik och Petersson, 1975:11–23). Omdömet om valdebatten bygger på valspurtsanalysen av tidningarnas nyhetsbevakning samt genomgångar av den avslutande partiledardebatten och av pressens valbevakning.

57. Det dröjde till 1977 innan moderaterna började avveckla bidragen från näringslivet (se t.ex. Albinsson, 1986:53–8). Omdömet om debattonen bygger på valbevakningen i DN (juli–september), AB, Arbetet, Expressen och SvD (augusti–september).

58. Partiernas *andel* av tidningsupplagorna hade hållit sig relativt konstant under efterkrigstiden och var vid sjuttiotalets början: fp (46 procent),

m (18), s (20), c (4) och vpk (0,5). Därutöver tillkom 7 procent med signaturen oberoende liberal. Socialdemokraterna och vpk fortsatte att uttrycka sitt missnöje över bristen på stödjande tidningar (se t.ex. Forsell, 1975:51–3). Om presstödet och tidningsstrukturen, se SOU 1975 nr 79, främst sid 51–71.

59. Tillfällighetsorganisationerna utsattes för en hårdhänt hantering i debatten. "Nej till borgerlig regering" beskylldes för att vara en grupp gåsleversocialister utan verklighetsförankring. Socialdemokraterna såg ett samband mellan de borgerliga organisationerna och talade om kapitalets inblandning i den politiska demokratin. Debatten förde tankarna till planhushållningsvalet 1948 och de omfattande PHM-kampanjerna. Se vidare Nycop (1988:144–63) och Hansson (1984).

60. Analysen bygger på valbevakningen i DN (juli–september) och AB, Arbetet, Expressen och SvD (augusti–september).

61. Samtliga Gunnar Heléns TT-meddelanden under perioden 1972–1974 gavs i efterhand ut i bokform, vilket ger ett tillfälle att kontrollera noggrannheten i pressens bevakning av partiledarna (Helén, 1974). Det visar sig att samtliga framträdanden som rapporterades till TT under valrörelsen också återfanns i tidningarna (se också en sammanfattande översiktsartikel i Expressen 1973 08 18).

62. En tredje debatt stod mellan Gösta Bohman och Gunnar Sträng i Borås (se t.ex. Bohman, 1984:80–2). I övrigt märktes inga större nyheter i kampanjinsatserna. Gunnar Helén vidtog den ovanliga åtgärden att kommentera vissa händelser via TT-meddelanden utan att ha gjort något offentligt framträdande. En smärre incident drabbade den nyblivne kds-ledaren Alf Svensson som upprördes över att Hänt i Veckan publicerade en bild av honom som utvikningspojke ("Hänt-mannen"). Alf Svensson hade trott att det skulle bli ett sedvanligt sommarreportage. Förmodligen utsträcktes kds-ledarens irritation till de journalister som i rapporteringen om incidenten citerade följande uttalande om utvikningsbilden: "Det står 1.78 men jag är faktiskt över 1.80. Och så är jag bara 34 år – inte 35!" (Arbetet 1973 08 09).

63. Småpartierna var denna gång tre till antalet: kds, skp (kfml hade bytt namn) och den leninistiska utbrytningsgruppen kfml(r). Kds-ledaren Alf Svensson, som tagit över efter Birger Ekstedt i januari 1973, var kritisk till Sveriges Radios programpolicy. Att inte ge kds mer sändningstid än de revolutionära sekterna var ytterst odemokratiskt (se t.ex. Expressen 1973 08 16). Som extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten debuterade finansminister Gunnar Sträng.

64. Sammanslagningarna väckte dock en hel del ont blod inom framför allt mindre lokalorganisationer. Partiernas fullmäktigeledamöter rapporterade om stora interna motsättningar inom så mycket som var tredje småkommun (Forsell, 1975:59–60). Det var i första hand socialdemokraterna och i någon mån centern som anställde personal på lokal nivå i början av sjuttiotalet. Övriga partier nöjde sig i allmänhet med att öppna obemannade kommunexpeditioner. De lokala och regionala partiorganisationerna fick också ta över kostnader från de centrala partiinstanserna. Det skedde genom att delar av det kommunala partistödet slussades uppåt i organisationen som betalning för olika tjänster (se vidare Forsell, 1975, Gidlund och Gidlund, 1981, Gidlund, 1983).

65. Se socialdemokraternas verksamhetsberättelse 1973, Nycop (1988:144–63) samt AB, Arbetet, Expressen och SvD (1973 08 17–20).

66. Konflikterna var vanligast vid stora privata företag (minst 200 anställda) där de förekom på var femte arbetsplats (Sigeman, 1975:60–4, 185–7). Olof Palme utestängdes från Marabou och Pripps i Stockholm. C-H Hermansson släpptes visserligen in på det statliga Lövholmens bruk i Piteå men han fick inte tala till arbetarna (se t.ex. AB och Arbetet 1973 08 17–20).

67. Helt naturligt har de fackliga företrädarna noterat dubbelt så många aktiviteter som arbetsgivarna. Någon systematisk partipolitisk snedfördelning finns dock inte i de båda gruppernas rapportering (Sigeman, 1975:123–9). Sigeman menar att hans resultat är ett minimiestimat av arbetsplatsagitationens omfattning, men mig förefaller den motsatta ståndpunkten vara nästan

lika rimlig. Det kan mycket väl tänkas att de fackliga företrädarna frestats överdriva sin egen insats (jfr resonemanget om överskattningsfaktorn i Holmberg och Esaiasson, 1988:172–5).

68. Arbetsplatsombud är den ur effektivitetssynpunkt intressantaste agitationsformen. Här var rangordningen mellan partierna som följer: s (61 procent av alla aktiviteter), vpk (10), c (6), m (5), fp (5) kfml (5), kds (4) och skp (4). Misstanken att de fackliga ombuden främst noterat socialdemokratiska aktiviteter smyger sig naturligtvis på. Det lilla revolutionära kfml:s starka ställning kan möjligen förvåna något (i valet fick partiet drygt 8 000 röster). Den var resultatet av en systematisk satsning där bl.a. ett femtontal heltidsarbetande "yrkesrevolutionärer" tagit tjänstledigt från sina civila arbeten under valrörelsen (se t.ex. SvD 1973 08 11).

69. Något av en parallell till händelserna kan hittas i det norska stortingsvalet 1957. Kung Haakon VII avled då mitt under valrörelsen och i ett par veckor inskränkte partierna det utåtriktade kampanjarbetet (Valen and Katz, 1964:102).

70. Per Wrigstad, dåvarande chefredaktör för Expressen, vittnar om känslostämningarna inom oppositionen och om de målmedvetna ansträngningarna från hans tidnings sida: "Tecknen på ambitionen att bygga om samhället så att det endast skulle kunna fungera med en socialdemokratisk regering blev allt fler, allt tydligare, allt mer hotfulla. . .Det socialdemokratiska enpartisystemets vådor klargjordes för allmänheten så att det gick fram. I åskådliga konkretiseringar fördes budskapet ut. På nyhetssidor, på ledarsidor, på kultursidor, tvärs igenom tidningen." Expressen bedrev inför 1976 års val en liknande systematisk kampanj som Dagens Nyheter under den första efterkrigstiden. Det var t.ex. Expressen som publicerade Astrid Lindgrens Pomperipossa-saga. Per Wrigstad citerar med välbehag en amerikansk tidskrifts omdöme att Expressen gjort "en unik insats av en ensam tidning" (1979:253).

71. När Sifo i maj frågade om vilken affär som mest upprört väljarna framhöll s-sympatisörerna Hans Ericssons Spanien-resa medan de borgerliga sympatisörerna pekade ut Pomperipossa. Det framkom dessutom att affärerna i första hand påverkat borgerliga sympatisörer och att socialdemokraterna intog en mer avvaktande hållning (SvD 1976 08 08). En liknande bedömning gör statsvetaren Olof Petersson i boken *Väljarna och valet 1976* (1978:199–200).

72. En vanlig uppfattning bland både statsvetare och borgerliga politiker är att den radikalisering av socialdemokratin som inleddes mot slutet av 1960-talet kulminerade under åren kring 1975–1976 (se t.ex. Bergström, 1987:60–1, Bohman, 1984:128–32). Omdömet om valdebatten bygger främst på en innehållsanalys av ledarartiklar och partiernas valmanifest (Holmberg, Westerståhl och Branzén, 1977:32–48, Holmberg, 1978), en genomgång av Sveriges Radios partiledardebatt och allmänna debattöversikter i Bergström (1987:56–73) och Lewin (1984:352–3). Även *väljarna* fäste ovanligt stor vikt vid ideologiska och framtidsinriktade valfrågor (Petersson, 1978:196–205, Holmberg, Westerståhl och Branzén, 1977:40–5). Om löntagarfondsfrågans framväxt på elit- och massnivå, se Åsard (1978), Öhman (1982), Holmberg (1982) och Gilljam (1988).

73. Kärnkraftsfrågan är som en av de stora stridsfrågorna i svensk politisk historia väl kartlagd av forskningen. Om debatten inför valet 1976, se förutom referenserna i föregående fotnot Vedung (1979), Holmberg och Asp (1984), Larsson (1986) samt Hammerich (1977) och Leijonhufvud (1979).

74. Signifikativt nog nämnde folkpartiledaren Per Ahlmark kärnkraften och energiförsörjningen först mot slutet av Sveriges Radios avslutningsdebatt och Gösta Bohman berörde över huvud taget inte problematiken. Avslutningsdebatten kretsade i stor utsträckning kring socialiseringsfrågorna och kring valdebattens övriga stora frågor: ekonomi, socialpolitik (trygghet för pensionärerna) och skatter.

75. Det finns många vittnesbörd om oenigheten och den djupa misstänksamheten mellan de borgerliga partierna inför valet. Se t.ex. journalisten Kai Hammerichs bok *Kompromissernas koalition* (1977) och Hans Bergströms doktorsavhandling om regeringsskiften *Rivstart?* (1987:61–80). Jfr även Larsson (1986, bl.a. sid.

51–6) och Bohman (1984:86–141). Om det allmänna samarbetsklimatet, se Möller, T (1986:100–8). Gunnar Heléns ställning försvagades efter folkpartiets katastrofnederlag 1973 och en fortsatt kräftgång i opinionsmätningarna (som lägst 6 procent i mars 1975). Per Ahlmark ansågs som en tillgång när det gällde att representera partiet men flera kommentatorer har hävdat att Ola Ullsten kunde ha konkurrerat om han så önskat (Leijonhufvud, 1979:41–2, Hammerich, 1975:165). Enligt historikern Gösta Johansson (1984:205) övervägde Bertil Ohlin att offentligt motarbeta Ahlmarks kandidatur med hänvisning till dennes bristande färdigheter i ekonomiska frågor.

76. I en Sifo-mätning i augusti 1976 uppgav 45 procent av vpk-sympatisörerna att de hade stort förtroende för Lars Werner. Motsvarande siffra för de övriga partiledarna var: Gösta Bohman (75 procent), Thorbjörn Fälldin (68), Olof Palme (63 procent) och Per Ahlmark (49) (DN 1976 08 31). Om de interna motsättningarna, se Hermansson (1984:277–80).

77. Enligt tidningsuppgifter inhämtade från partierna satsade socialdemokraterna 1 miljon kronor mer än de borgerliga partierna tillsammans på affischer, broschyrer, annonser och dekaler (s 8,7 miljoner, c 3,2, fp 1,4, m 3,1 och vpk 0,6 miljoner) (Arbetet 1976 08 20). En omräkning av tidningsuppgifterna visar att socialdemokraterna och vpk satsade relativt mest på affischer samt att folkpartiet och moderaterna lade mest resurser på tidningsannonser. Se vidare folkpartiets, socialdemokraternas och vpk:s verksamhetsberättelser 1976.

78. Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var även denna gång Gunnar Sträng.

79. Det hade heller inte funnits någon tradition *inom* partierna att ledaren skulle inleda kampanjen på samma ställe år efter år. Ett undantag var Tage Erlander som brukade börja sitt kampanjarbete med ett framträdande på broderskapsrörelsens kongress. Gunnar Hedlund skapade mot slutet av sin partiledartid en liknande tradition med premiärframträdande i blekingeorten Eringsboda. Även Thorbjörn Fälldin fortsatte att framträda i Eringsboda under flera valrörelser. Gösta Bohmans sommartal i Furusund är ett annat exempel. De första generationerna av partiledare under 1900-talet uppvisade en tendens att börja kampanjarbetet på orter som de hade någon form av bostadsband till. Högerledaren Arvid Lindman brukade framträda på ett sommarting i Jämtland där han hade sitt sommarresidens. Ett annat exempel är liberalen Nils Edén som regelbundet började sina turnéer i hemstaden Uppsala. Ett motiv för att börja på hemorten var att partiledarna behövde tänka på sitt riksdagsmandat. Lagen om bostadsband för riksdagsmandaten borgade för en relativt stark lokalförankring.

80. Partiledarna framträdde i Almedalen mellan den 20 och den 30 juli. Ett institutionaliserat tecken på att valkampanjerna förlängts var att partierna flyttat sina kongresser till året före valåret. Tidigare hade partikongresserna hållits blott några månader före valet, under försommaren i juni månad. Valrörelsernas längd diskuteras vidare i kapitel 10 nedan.

81. Gränserna för partiledarnas kampanjprogram hade onekligen vidgats betydligt sedan Jarl Hjalmarson gjorde det första och kritiserade skolframträdandet inför ATP-valet sommaren 1958 (se ovan kapitel 7). Per Ahlmark var den partiledare som 1976 ägnade mest tid åt skolbesöken. Analyserna av kampanjarbetet bygger på valbevakningen i DN juli–september och AB, Arbetet, Expressen och SvD augusti–september 1976.

82. Historikern och f.d. chefredaktören Sven-Erik Larsson återger i sin avhandling *Regera i koalition* Per Ahlmarks reaktion på Fälldins Eko-utspel. Ahlmark, som befann sig på turné i Kalmar län, blev enligt egen uppgift chockad när han hörde radiosändningen, främst för att folkpartiets profilfrågor riskerade att föras åt sidan. Larsson hävdar också att Fälldin planerat sina uttalanden och att han alls inte, som påståtts på vissa håll, låtit sig provoceras av närgångna journalister (Larsson, 1986:51–6, 269–76). Om utspelen, se också Hammerich (1977:117, 161). Kent Asp drar i en analys av kärnkraftsdebatten slutsatsen att massmedierna fungerade som Fälldins medspelare till och med 1976 års val (Holmberg och Asp, 1984:31–60, jfr Larsson, 1986:334–5). Thorbjörn Fälldins utspel

skall ses i ljuset av att centern gick kräftgång i opinionsmätningarna inför valet (i mars 1976 skilde det bara 0,5 procentenheter till moderaterna). Centerledaren anklagades för passivitet – kritikerna stämplade honom som den store tigaren från Ramvik – och själv menade han att massmedierna visade ointresse för hans uttalanden (Bergström, 1987:77–80).

83. Lisbet Palmes initiativ skulle visa sig medföra en viss förändring av den officiella rollen för partiledarhustrurna. I senare valrörelser har medierna uppmärksammat hur partiledarnas fruar då och då övervarit sina makars kampanjframträdanden. Lisbet Palme och Aina Erlander har dessutom själva hållit politiska anföranden (inför valet 1982 respektive kärnkraftsomröstningen 1980). Historiskt sett har de flesta politikerhustrur hållit sig utanför offentligheten. Aina Erlander är det främsta undantaget. Andra som blivit offentliga personer är Anna Branting, Mia Leche-Löfgren (gift med liberalen Eliel Löfgren) och Else Kleen (maka till Gustav Möller). Alla tre var starka personligheter vilket inte minst illustreras av att de trotsade sin tids konventioner och tog ut skilsmässor i sina första äktenskap (i Else Kleens fall tre stycken). Elvy Ohlin var en annan i pressen tämligen välbevakad partiledarhustru. I modernare tider ägnades Mariann Holmberg helsidor i tidningarna när hon inför 1970 års val öppnade våffelcafé i familjens egen ägandes väderkvarn på Öland. Parentetiskt kan sägas att Aina Erlanders framträdande under kärnkraftskampanjen 1980 felaktigt presenterades som hennes debut i talarstolen. Av tidningsläggen framgår att hon redan 1964 talade på ett pensionärsmöte i Lidköping (S-T 1964 08 19).

84. I Dieter Strands bok om valrörelsen 1979 återkommer Olof Palme till debatten: "Jag är egentligen ganska förbannad på det där med Scandinavium. Efter debatten 1976 sa alla partivänner att det gått bra för mig. Det var först efter valförlusten som dom började säga att jag förlorat mot Fälldin i Scandinavium" (Strand, 1980:97). Några opinionsmätningar om debatten gjordes aldrig.

85. Per Ahlmark hade ända sedan han tog över partiledarskapet i november 1975 rest flitigt bland folkpartiavdelningarna ute i landet. Uppgifterna om antalet kampanjframträdanden stämmer väl överens med information som partierna lämnat i enskilda tidningsartiklar. I en DN-artikel (08 22) heter det t.ex. att Olof Palme kommer att göra 77 mötesframträdanden inklusive TV-programmen (därutöver tillkommer ett 20-tal presskonferenser).

86. Analysen bygger på valforskningsprogrammets valspurtsanalys av Arbetet, G-P och SvD under de tio sista dagarna före riksdagsvalen 1956–1988. Tidsserien 1956–1985 finns publicerad i Asp (1989). Se vidare nedan kapitel 10.

87. Hans Bergström (1987:73–4) berättar att maktskiftet varit ett nästan tabubelagt samtalsämne inom de borgerliga partiledningarna, brända som de var av tidigare misslyckanden. Hammerich (1977:14–29) skildrar stämningsläget på partiernas valvakor den historiska aftonen den 19 september 1976. Han hävdar bl.a. att Gunnar Sträng längre än någon annan ledande socialdemokrat trodde på en valseger. Se också Gösta Bohmans berättelse om sjungande moderatungdomar nedanför hans balkong klockan 3 på morgonen (1984:142–3).

88. Folkpartiregeringen hade 11 procent av riksdagsmandaten bakom sig (39 stycken). C G Ekmans andra ministär 1930–1932 baserades på 12 procent av andrakammarmandaten (28 stycken) och 16 procent av förstakammarmandaten (24 stycken). Kärnkraftsfrågan och regeringsförhandlingarna är väl dokumenterade av forskare och journalister (Vedung, 1979, Petersson, 1979, Lewin, 1984:299–339, Holmberg och Asp, 1984:44–60, Larsson, 1986, Hammerich, 1977, Leijonhufvud, 1979). Däremot är memoarskildringar av perioden ännu så länge mer sällsynta (se dock Bohman, 1984:148–307, Ullsten, 1984). Till följd av att ett par av ledarna för det nybildade arbetarpartiet kommunisterna (apk) valts in på vpk-listor 1976 fanns inför riksdagsvalet två kommunistpartier representerade i riksdagen.

89. Per Ahlmark motiverade avgångsbeslutet med att politiken ställde omänskliga krav på engagemang och att han ville ha mer tid för sina barn. Motiveringen framstår som unik i den svenska partiledarhistorien (för diametralt olika reaktioner på beslutet, se Gahrton, 1983:234–5

och Bohman, 1984:112). Tidpunkten för avgången valdes så att Ola Ullsten skulle få tid att förbereda sig för statsministerposten efter den regeringskris som Ahlmark förutspådde (Larsson, 1986:285–7). Sven-Erik Larsson ser Fälldins avgångshot som en lojalitetstest inför förestående kärnkraftsförhandlingar (1986:280–4). Om kraven på Gösta Bohmans pensionering, se Hammerich (1977:82–8), Wrigstad (1979:232) och Bohman (1984:149–50). Opinionsmässigt stärkte Bohman positionen som populäraste partiledare bland de egna sympatisörerna efter trepartiregeringens upplösning hösten 1978 (Esaiasson, 1985:50–6).

90. Resultaten rapporteras i boken *Ty riket är ditt och makten* (1981:40–3, 82–7). Omräkningen till absoluta tal har gått till på följande sätt. Det redovisade genomsnittet av antalet valarbetare per parti och kommun har multiplicerats med 274 (urvalet är representativt för samtliga kommuner förutom Sthlm, Gbg och Malmö). Till denna siffra har lagts en framräknad uppgift om antalet valarbetare i storstadskommunerna, baserad på antagandet att det finns 4–5 valarbetare per 100 hushåll i kommuner med mer än 30 000 invånare (Gidlund och Gidlund, 1981:86). Beräkningsmetodens rim och reson har med gott resultat kontrollerats genom en liknande omräkning av det rapporterade antalet *partimedlemmar* i kommunorganisationerna. Beträffande medlemstalen finns det ju oberoende källor att kollationera mot.

91. Analysen är hämtad från Holmberg och Gilljam (1987:65–8). Röstvärvarna sammanföll inte med partimedlemmarna. Endast 38 procent av röstvärvarna uppgav sig vara medlem i något parti. Omvänt var det endast 35 procent av partimedlemmarna som engagerade sig som röstvärvare. Se vidare nedan kapitel 11.

92. Dörrknackningskampanjerna och mötesverksamheten var vanligast i de största kommunerna och mindre vanlig i riktigt små kommuner (under 8 000 invånare) (Gidlund och Gidlund, 1981:82–4, 257–9). En metodologisk detalj är att den använda enkäten enbart berörde kampanjaktiviteter i specifikt kommunala frågor. ("På vilka av följande sätt har kommunorganisationen under valrörelsen 1979 fört ut eller behandlat kommunala frågor?")

93. En annan återkoppling till 1911 års kampanj var folkpartiets satsning på ett hundratal orangefärgade minibussar. Bussarna, som stod till valkretsförbundens förfogande, fungerade som rullande valstugor och sökte upp väljarna under parollen "folkpartiet kommer" (se verksamhetsberättelsen 1979 och DN 1979 08 03). Satsningen på tryckt valmaterial följde det vanliga mönstret med en grundbroschyr till landets cirka 3,5 miljoner hushåll och därutöver ett antal specialbroschyrer och flygbladsutdelning i samband med några av valprogrammen i TV. Även pensionärerna och förstagångsväljarna tillsändes specialbroschyrer (se verksamhetsberättelser för vpk, s och fp 1979). Om turerna kring affischeringen, se SvD (1979 08 11 och 08 22).

94. Någon innehållsanalys av vilka aktörer som framträdde i valprogrammen 1979 har aldrig gjorts. I en enkätundersökning 1985 uppgav dock 75 procent av alla riksdagsledamöter att de blivit intervjuade i lokalradion under valrörelsen (Holmberg och Esaiasson, 1988:183). En specialanalys av lokalradions valbevakning i fem kommuner 1979 är Brantgärde, Alfredsson och Sjölin (1981:51–7, 81–6). Se också Brantgärde (1979).

95. Som vanligt drog avslutningsdebatten störst publik (72 procent rapporterade sig ha sett hela eller delar av debatten). Det var dock något fler som såg *något* av utfrågningsprogrammen (81 procent). För frågeformuleringar m.m., se väljarundersökningens tekniska rapport (Holmberg och Nordlöf, 1982:38–9). Valprogrammen utgjorde ett epokskifte i det att Gunnar Sträng, den siste aktive i efterkrigstidens pionjärgeneration, ersattes i den ekonomiska debatten av Kjell-Olof Feldt. Socialdemokraternas tidsunderläge aktualiserades i den ekonomiska debatten där Feldt angreps av en enig borgerlig front. I avslutningsdebatten återkom Olof Palme flera gånger till sin tidsbrist.

96. Kent Asp kommer i sina medieanalyser fram till att Sveriges Radios nyhetsredaktioner i sin valbevakning 1979 gav det borgerliga blocket en påtagligt gynnsam behandling. På en framräknad skala över massmediernas behandling av partierna hamnade Aktuellt till och med till höger om Svenska Dagbladet (+23 respektive +19) med Rapport och Dagens Eko strax bred-

vid (+18 och +10). Vid de efterföljande valtillfällena har nyhetsredaktionerna hamnat betydligt närmare nollpunkten på det s.k. aktörsbehandlingsindexet. Om undersökningarna, se Asp (1982, 1983a, 1983b och 1988).

97. Citatet är hämtat från Expressen (1979 08 15). I memoarboken *Maktskifte* går Gösta Bohman igenom valdebatten och är i stort sett nöjd med utvecklingen, även om han poängterar att flera uttalanden vantolkats och ryckts ur sitt sammanhang av nyhetstörstiga journalister (1984:198–205). Moderaterna hade på det hela taget en ambitiös kampanjplanering. Partiet lade bland annat fram en rad rapporter om centrala politiska frågor under sommarens nyhetstorka. Genom massmediernas förmedling fick man till stånd diskussioner i sina favoritämnen. Skillnaden var stor jämfört med 1976 då Gösta Bohman medgav att partiets kampanj börjat för sent och inte kunnat mäta sig med centerns kärnkraftsutspel. I efterföljande valrörelser har övriga partier tagit efter tekniken med sommarrapporter.

98. Som vanligt arrangerade även de övriga partiledarna mer eller mindre lyckade mediehändelser 1979. Olof Palme gästade ett så kallat Per Albin-torp i Norrland, Ola Ullsten åkte spårvagn genom Göteborg och Thorbjörn Fälldin ägnade en heldag åt Volvos fabriker i Torslanda. Nämnas kan också att socialistiska partiet inför 1932 års val planerat att låta "Röda Armé-flygaren" Anton Nilson kopiera Arvid Lindmans ilmarscher per flyg. Partiets finanser räckte dock inte till flygplanshyran (Kennerström, 1974:182–3, 257). Journalisten Sidney Blumenthal menar att mediehändelsen uppfanns av Sigmund Freuds unge släkting Edvard Bernays strax efter första världskriget. Bernays skall ha uppmanat den tjeckiske presidenten Tomas Masaryk att proklamera den nya statsbildningen på en söndag för att få mesta möjliga uppmärksamhet. Masaryk: "– But that would be making history for the cables." Bernays: "– But it is the cables which makes history." Tjeckoslovakiens självständighet proklamerades på en söndag (Blumenthal, 1980:17–8).

99. Ytterligare ett lyckat utspel 1979 gjordes av Sten Andersson när han i början av augusti lovade att en s-regering skulle stoppa giftbesprutningen i skogsbruket. Frågan om skogsbesprutning blev därefter ett diskussionsämne under hela valrörelsen och socialdemokraterna kunde gå på offensiven. En diskussion om partiernas utspel finns i Sören Holmbergs *Svenska väljare* (1979:59–60).

100. För mer teoretiskt fotade resonemang om spelet mellan politiker och journalister, se Asp (1986, 1988) och där anförd litteratur.

101. Analysen bygger på valbevakningen i DN (juli–september) samt AB, Arbetet, Expressen och SvD (augusti–september). Gösta Bohmans kampanjinsats kan vara något underskattad. I en tidningsintervju nämndes att det fanns närmare hundratalet punkter på moderatledarens program (jämfört med 85) (SvD 1979 08 11). Journalisten Dieter Strand fäller i sin bok om Olof Palmes kampanj en lakonisk kommentar som styrker tron på de här lämnade uppgifterna: "75, 77 eller 80 valmöten, ingen i hans omgivning hade brytt sig om att hålla räkningen" (1980:103). För kommentarer om Ola Ullstens statsmannakampanj och Fälldins turnéuppläggning, se t.ex. AB (1979 08 22) respektive Expressen (1979 08 20).

102. Därutöver möttes Kjell-Olof Feldt och centerns Nils G Åsling i en debatt. Massmedierna uppmärksammade att Gunnar Sträng fortsatte sin tradition att debattera med sittande högerledare. Sträng hade vid det här laget hunnit möta såväl Jarl Hjalmarson och Gunnar Heckscher som Yngve Holmberg och Gösta Bohman. I den allmänna historielösheten glömdes att traditionen inleddes redan av Strängs företrädare på finansministerposten Per Edvin Sköld (se avsnittet om grispremievalet 1952, kapitel 7 ovan). Socialdemokraterna hade på ett tidigt stadium bokat Scandinavium för den 28 augusti. Enligt Dieter Strands insiderskildring var det valledarna vid sidan av Olof Palme som stoppade debatten med Fälldin (1980:83–98).

103. Kritik mellan mittenpartierna och moderaterna förekom bl.a. i skattefrågan, kärnkraftsfrågan och i samband med Bohmans uttalande om mittenpolitiken som "förlegat struntprat". Asp (1988) konstaterar dock att Sveriges Radios *nyhetsbevakning* i ovanligt liten utsträckning

uppmärksammade den interna borgerliga kritiken. Om arbetsgivarföreningens opinionsbildning våren 1979, se Hansson (1984:55–66). Olof Palme återkom ofta till kampanjen i sina anföranden. En för hans talarteknik typisk ironi var att anspela på kända hockeyspelare och sångerskor som ställt upp för SAF: "Satsa på dig själv så får du spela center i NHL eller sjunga i ABBA." En indikator på att debattklimatet var lugnare 1979 än 1976 är att valdeltagandet sjönk något (från 92 till 91 procent).

104. *Väljarna* angav kärnkraften som den viktigaste frågan för partivalet följd av sysselsättningen och skatterna. Det var till och med fler väljare som motiverade sitt partival med kärnkraften 1979 än 1976 (24 procent jämfört med 21 procent) (Holmberg, 1981:61–7). Omdömet om partiernas valfrågor bygger på kvantitativa innehållsanalyser av partiledarnas valupptaktstal och massmediernas nyhetsbevakning (Asp, 1982, 1988), samt genomgångar av avslutningsdebatten i TV och tidningarnas valbevakning.

105. Uppslaget till villakostnadsfrågan kan möjligen ha kommit från Gösta Bohman. Åtminstone hävdade denne i sitt utfrågningsprogram två veckor dessförinnan att socialdemokraterna föreslagit ett tak för ränteavdragen som kunde drabba en miljon småhusägare. Om massmediernas uppföljning av ränteavdragen, se Asp (1982). En språk- och retorikorienterad analys av valdebatten i TV är Cassirer (1979a). Enligt Sören Holmbergs undersökning angav mindre än 2 procent av valmanskåren villapriserna och avdragsrätten som motiv för partivalet. Frågans största betydelse var att den blockerade andra frågor. "Olof Palme fick utkämpa valspurten på bortaplan" (Holmberg, 1981:64).

106. Asp (1983a, 1983b, 1988) kommer också fram till att massmedierna hade ett avgörande inflytande över väljarnas uppfattningar om viktiga sakfrågor. Till Asps analyser kan fogas ovan diskuterade jämförelser rörande tidigare valdebatter. Vid inget annat tillfälle där något sånär jämförbara mätningar finns tillgängliga – 1948, 1956, 1968, 1973, 1976, 1982 och 1985 – har skillnaden mellan partiernas och väljarnas uppfattningar om viktigaste frågor varit så stor som vid 1979 års val (väljarnas viktigaste sakfråga kärnkraften kom ju långt ner i partiernas prioritering).

107. Om moderaternas satsning på utlandssvenskarna, se SvD (1979 08 20).

108. I en kritisk, grundlig men något tendentiös dokumentation urskiljer socialdemokraten Sven Ove Hansson sammanlagt tolv aktiva näringslivsorganisationer: SAF, Industriförbundet, Näringslivets Ekonomifakta, Företagareförbundet, SHIO-Familjeföretagen, Näringslivets Fond, Timbro, Utredningsbyrån för Samhällsfrågor, Handelskamrarna, Aktiespararnas Riksförbund, Folket mot löntagarfonder och Kommittén Rösta Borgerligt (1984:88–156). Fondfrågans utveckling på elitnivå under denna tid har studerats av Åsard (1985) och Lewin (1984:340–79). En utförlig analys av medborgarnas åsikter, kunskaper och handlingar i frågan är Mikael Gilljams *Svenska folket och löntagarfonderna* (1988).

109. Sven Ove Hansson ger många exempel på intellektuella övertramp från fondmotståndarnas sida. En av de grövre annonserna, publicerad av Kommittén Rösta Borgerligt, hade den taggtrådsillustrerade texten "Varför försöker människor fly från socialiststater? Har du tänkt på det?" Samtidigt är det uppenbart att socialdemokraterna använde en beprövad motstrategi där det i stor utsträckning gällde att misstänkliggöra avsändarna bakom fondmotståndet (guilt by association). Ingvar Carlssons uttalande i juli 1982 är representativt: "Jag tror svenska väljare har stort intresse av att få reda på om utländska reklambyråer skall spela en roll i vår valrörelse." Hur mycket pengar anti-fondkampanjen kostade är osäkert. Summor mellan 60 och 100 miljoner har nämnts.

110. Karakteristiken är Hans Bergströms (1987:88). Enligt Bergström ledde valnederlaget 1979 till en fundamental omprövning av socialdemokraternas politik (naturligtvis påskyndades omprövningen av den andra oljekrisen 1980–1982 och de efterföljande ekonomiska besvärligheterna). Inför valet 1982 satsade man på fyra ofta upprepade vallöften: att återställa *värdesäkringen av pensionerna*, sjukförsäkring utan *karensdagar*, återinförda statsbidrag till den kommunala *barnomsorgen* och till *arbetslöshets-*

försäkringen. Socialdemokraterna hade också god hjälp av att de utpräglade "bortaplansfrågorna" skatter och kärnkraft hade avaktualiserats under mandatperioden. Kärnkraften genom folkomröstningen 1980 och skattefrågan genom en uppgörelse med centern och folkpartiet 1981. Distinktionen mellan debattmässig hemma- och bortaplan, som hade stor betydelse för valuppläggningen, hämtades för övrigt från Sören Holmbergs bok om 1979 års val *Svenska väljare* (Bergström, 1987:81–128, se också verksamhetsberättelsen 1982). Att socialdemokraterna ogärna talade om löntagarfonder 1982 belyses av att Olof Palme undvek ämnet vid sitt inledningsanförande i Sveriges Radios avslutningsdebatt – det gjorde han för övrigt i samtliga val mellan 1976 och 1985 – och av att bara en av 15 valaffischer tog upp fondtemat (Gilljam, 1988:66–74). *Löntagarfonderna* och *sysselsättningen* var de dominerande frågorna för både väljarnas partival och massmediernas nyhetsbevakning (Holmberg, 1984:224–31 respektive Asp, 1988).

111. Näringslivsorganisationernas ingripande i valdebatten inleddes 1970 med småföretagaraktioner. Kommittén Rösta Borgerligt startade sin verksamhet 1973. Det stora genombrottet kom i samband med folkomröstningen 1980 där näringslivets energiinformation bedrev en omfattande kampanj (om kärnkraftsdebatten, se Hansson, 1984:68–75 och Holmberg och Asp, 1984:138–43). Myndigheternas satsning på samhällsinformation från slutet av sextiotalet var ett tidigt tecken på intresse för opinionsbildning (se avsnittet om enkammarvalet 1970 ovan). Det veterligen första exemplet på aktivt myndighetsingripande i valdebatten kom 1976 när planverket gick ut och korrigerade centerns uppgifter om möjliga energibesparingar. Under valrörelsen 1982 ingrep SCB med en rapport om konsekvenserna av skatteuppgörelsen mellan socialdemokraterna och mittenpartierna från året innan.

112. Redan före miljöpartiets bildande uppgav 15 procent intervjuade i en Sifo-undersökning att de kunde tänka sig att rösta på ett renodlat miljöparti. Miljöpartiet ansågs vara den allvarligaste utmaningen mot fempartisystemet sedan kds, vilket illustreras bl.a. av att partiet fick delta i pastor John Hedlunds sedvanliga tältutfrågningar. Partiet representerades där av sammankallande Ragnhild Pohanka (någon utvald ledarperson ville man inte ha och beteckningen språkrör hade ännu inte slagit igenom). En detalj i partiets kampanj kan vara värd att notera. Under en landsomfattande turné färdades man – per buss. Först 1985 övergick man till tågburna turnéer. Om miljöpartiets grundande och första tid, se Bennulf (1987) och där anförd litteratur.

113. Det är en besvärlig uppgift att uppskatta publikstorleken med hjälp av surveyundersökningar. Förutom minnesfel och andra perceptiva snedvridningar är det oklart hur strikt den använda intervjufrågan har tolkats. Det är t.ex. stor skillnad mellan att besöka ett kvällsmöte i en skolaula och att stanna till på ett torgmöte under rusningstid. I en intern eftervalsundersökning som Sifo genomförde åt moderaterna 1982 uppgav 44 procent av de intervjuade att de hade "deltagit i eller gått förbi något utomhusmöte, frågemöte eller torgmöte" (en ökning från 35 procent 1976). Däremot hade bara 4 procent varit på något möte eller någon annan debatt arrangerad av partierna. Den höga siffran för torgmötena antyder att många intervjupersoner i väljarundersökningen ställt höga krav för att anse sig ha varit på något valmöte och att betydligt fler åtminstone passerat något torgmöte. Andelen väljare som fått *besök i hemmet* av någon partiföreträdare uppskattades till 6 procent. Sifo-undersökningen redovisas i rapporten "Erfarenheter och tendenser inför 1985 års val". För svarsfrekvenser, frågeformuleringar m.m. i väljarundersökningen 1982, se Holmberg och Gilljam (1985:85–8). Om mötesverksamheten 1956–64, se kapitel 7–8 ovan och kapitel 11 nedan.

114. I väljarundersökningen 1985 uppgav 23 procent att de hade någon i familjen, bland vännerna eller bland arbetskamraterna som aktivt försökte övertyga andra om att rösta på ett visst parti inför valet. Hur stor andel av dessa röstvärvare som verkade på arbetsplatserna är dock omöjligt att avgöra. För frågeformuleringar, svarsfrekvenser m.m., se de tekniska rapporterna av Holmberg och Gilljam (1985:90) respektive Holmberg, Gilljam och Oskarson (1987:146).

115. Folkpartiets blåklint kan ses som ännu ett led i satsningen på effektiviserad opinionsbild-

ning. Det gällde att skaffa sig identifierbara och positivt laddade partisymboler. (Även de flesta statliga myndigheter bytte logotyp under sjuttio- och åttiotalen, se Petersson och Fredén, 1987). Att symbolerna företrädesvis hämtats från växtriket är sannolikt en följd av partiernas benägenhet att ta efter varandras framgångsrika initiativ (vpk nejlikan, centern fyrklövern, miljöpartiet maskrosen och, numera, kds vitsippan). Kanske är det också ett uttryck för svenskens omtalade naturkärlek? Efter vad jag funnit hade inte socialdemokraterna använt flaggsymbolen ens under krigsåren. Moderaternas annonsfinansierade villabroschyr väckte ont blod hos de andra partierna, bl.a. ifrågasattes om det inte rörde sig om smygfinansiering från företagarna. Om broschyrmaterialet, se verksamhetsberättelserna och tidningsartiklar (DN 1982 08 03, 08 21, SvD 08 03, 08 07, 08 12, Arbetet 08 01 och 08 12). Den ekonomiskt största satsningen på indirekt opinionsbildning inför valet var annars socialdemokraternas återupplivning av Stockholms-Tidningen hösten 1981.

116. Totalkostnaden för filmen "Gemenskap där alla behövs" angavs till 150 000 kronor, vilket var knappt 2 procent av centralorganisationens valbudget på 8,5 miljoner (SvD 1982 08 11). På trettiotalet hade valfilmerna med utrustning slukat närmare hälften av kampanjresurserna.

117. Ulf Adelsohn konstaterar i sin frispråkiga *Partiledare. Dagbok 1981–1986* att det var besvärligt att ersätta Gösta Bohman. Ett dubbelbottnat omdöme, nedtecknat den 8 juni 1981, lyder: "Relationerna till Gösta har blivit bättre och bättre. Antagligen beroende på att jag själv känt att det gått bättre och att han också märkt det men kanske också på att han varit mycket ute på Sundskär" (1987:61). Bohman hade redan några år dessförinnan serverat en älskvärd elakhet om sin efterträdare. I en av memoarböckerna heter det om Adelsohns tid som kommunikationsminister: "(A)lltid beredd att lösa spända lägen med hjälp av metoden 'ett gott skratt förlänger livet' och minst lika beredd att även oåtspord berätta hur skickligt han hanterat Stockholms stads affärer" (1984:256). Under valrörelsen hävdade socialdemokraterna ofta att Bohman fortfarande bestämde inom moderaterna. Samma nedsättande behandling hade Thorbjörn Fälldin utsatts för som nybliven partiledare 1973. Om debatten kring Hans Gustafsson som efterträdare till Olof Palme, se Elmbrant (1989:245–7).

118. Kurt Johannesson (1983:188–99) har gjort en retorikanalys av partiledarnas Almedalstal 1982.

119. I den typiska Palme-kampanjen ingick också skämtsamma retoriska utläggningar som upprepades i tal efter tal med smärre justeringar. Slagnumret 1982 var en lång genomgång av de positiva följdeffekterna av socialdemokraternas föreslagna satsning på bostadsbyggande med en avslutande hänvisning till fyllda orderböcker hos Ludvig Svenssons gardinfabrik i Kinna, "för folk måste ju ha gardiner i sina nya hem". Palmes standardutläggningar väckte stor uppmärksamhet och han lyckades därigenom vända ett gammalt problem till sin fördel (redan de första valtalande partiledarna brottades med förnyelseproblematiken, se avsnittet om krisvalet 1932, kapitel 6 ovan).

120. I stället för den tänkta uppgörelsen med moderatledaren mötte nu Kjell-Olof Feldt centerns industriminister Nils G Åsling i en improviserad debatt. Den *minst* uppmärksammade debatten med en partiledare inblandad var en paneldiskussion med Lars Werner på DN:s grafikerklubb (DN 1982 08 27).

121. Sifo:s regelbundna mätningar av förtroendet för partiledarna började 1964 och den nuvarande formuleringen har använts sedan 1968. Andelen intervjuade i Expressen/Sifo som ansåg att de övriga partiledarna skött sig bra var Thorbjörn Fälldin (78 procent), Olof Palme (72 procent) och Lars Werner (68 procent). Rangordningen på en fråga om partiledarna skött sig bättre än väntat blev något annorlunda: Fälldin (34 procent), Werner (20 procent), Adelsohn (17 procent), Palme (11 procent) och Ullsten (11 procent). Ulf Adelsohns dagboksanteckningar innehåller flera vittnesmål om att han uppfattade TV-framträdandena som plågsamma tentamina av den egna personen. Om avslutningsdebatten heter det: "I en stund som denna känns det mer angeläget att få ägna sig åt ett annat jobb. Nog har man varit med om tentamina i sitt liv men att tentera tillsammans med fem

andra inför hela svenska folket är ganska tufft" (1987:84). Jfr Tage Erlanders uttalande om femtiotalets radiodebatter, citerat i avsnittet om skattesänkningsvalet 1956, kapitel 7 ovan.

122. Som påpekades i inledningskapitlets materialdiskussion finns för 1982 möjlighet att jämföra tidningsrapporterna om kampanjinsatserna med förteckningar upprättade av partierna själva. Huvudslutsatsen är att pressmaterialet ger en god bild av trender och förändringar av kampanjarbetets omfattning, men att det totala *antalet* framträdanden underskattas något. En sak är dock säker. Uppgiften i folkpartiets verksamhetsberättelse att Ola Ullsten höll cirka 200 anföranden under valrörelsens slutspurt är betydligt överdriven.

123. Kds och miljöpartiet kompenserades dock i viss mån av att de fick medverka i varsitt av TV:s valextraprogram. Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var Kjell-Olof Feldt.

124. Symptomatiskt för det relativt avspända debattklimatet var att *fredsfrågan* ägnades en heldag i kampanjarbetet. På socialdemokraternas initiativ enades samtliga partier utom moderaterna om att ägna valtalen lördagen den 11 september enbart åt fred och internationell solidaritet. Den enda liknande gemensamma manifestationen under tidigare valrörelser hade genomförts efter Tjeckoslovakien-händelserna 1968. Expressens avslöjande om misstänkta traktamentsfusk kan ses som ett svar på Aftonbladets agerande 1979. Några dagar före valet publicerade då Aftonbladet en artikel om att Gösta Bohmans hustru hade tjänat stora skattefria pengar på husaffärer (1979 09 10).

125. I folkpartiets verksamhetsberättelse beskrivs riksdagsvalet 1985 som ett ödesval: "Vi insåg redan från början att folkpartiets öde som politisk kraft stod på spel." Alternativ till Bengt Westerberg som nämndes i diskussionerna var främst Birgit Friggebo och Björn Molin. Om centerns interna stridigheter, se Bergström (1987:129–72) och intervju med partisekreteraren Göran Johansson i Gergils och Widén (1986:248–9). Jfr också bondeförbundets ledarsituation 1928 och 1948 då partiledarna förolyckades respektive insjuknade under själva valrörelserna (ovan kapitel 6 och 7).

126. Överenskommelsen om valsamverkan förhandlades fram på hög nivå inom partierna och mötte en hel del intern kritik. Björn Gillberg såg sig tvungen att lämna kds i protest mot beslutet. I centerns eftervalsanalys framhålls samverkandet som en negativ faktor. Under alla omständigheter ställdes valstatistikerna inför besvärligheter. Vissa tekniska omständigheter – det förekom valsedlar utan särskiljande kandidatnamn och i Kalmar användes en saxad lista med både center- och kds-kandidater – är det omöjligt att avgöra den exakta styrkerelationen mellan partierna i valet 1985. Om kontroverser kring valsamverkan under tvåkammarsystemets epok, se avsnitten om hungervalet 1917, kosackvalet 1928, Per Albinvalet 1936, grispremievalet 1952 och Erlandervalet 1968, kapitel 5, 6 och 9 ovan.

127. En illustration till Adelsohns speciella kampanjprofil är att han ägnade en tredjedel av sina framträdanden åt mötesanföranden jämfört med cirka hälften för övriga partiledare.

128. I Expressen/Sifo:s snabbundersökning av partiledarutfrågningarna fick Adelsohn det sämsta betyget (70 procent ansåg att han klarade sig bra jämfört med Thorbjörn Fälldin 79 procent, Olof Palme 84, Lars Werner 86 och Bengt Westerberg 89). Adelsohn fick viss kritik av sina egna redan i valröreslens upptakt när han talade i Marstrand och inte som brukligt var i Almedalen. Katalogen över Adelsohns kritiserade uttalanden och framträdanden kan kompletteras med följande punkter: angående sanktioner mot Sydafrika talade han om "de stackars negrerna", internationella valutafondens bankirer placerades i New York och inte i Washington, ett besök på Östra löntagarfondens kontor ansågs omdömeslöst av fondchefen – besöket finns för övrigt skildrat i upptakten på denna bok – samt (alltför) välregisserade jättemöten i Göteborg och Stockholm med spelande spotlights, ballongutsläpp, sambarytmer och dansande lättklädda flickor. Trots kritiken bibehöll Adelsohn en mycket stark popularitetsställning bland m-väljarna under hela valrörelsen. Först efter moderaternas mindre lyckade valresultat började han tappa i popularitet (se Holmberg och Gilljam, 1987:43–7, Esaiasson, 1990). En

utförlig om än något ensidigt tesdrivande genomgång av händelseförloppet under valrörelsen finns i Håkan Gergils och Leif Widéns *Överraskningarnas val* (1986). Att även gårdagens partiledare någon gång fällde personliga uttalanden kan belysas av en tidningsintervju med Bertil Ohlin från 1956. Folkpartiledaren berättade då en historia om bekväma studenter som inte skickade ned hissen sedan de tenterat för honom på handelshögskolan: "Till slut tog detta oskick en sådan omfattning att några studenter satte upp en bild här i hissen av en negress – naken, mycket vacker, tillägger professorn – med underskriften: Tänk på edra lägre stående medmänniskor! Sänd ned hissen. Professorn skrattar gott åt detta utslag av studentikost skämtlynne" (SvD 1956 08 10). Ohlins uttalande väckte dock inga som helst negativa reaktioner hos motståndarna.

129. Den återkommande retoriska bilden i Olof Palmes valtal berörde den här gången budgetunderskottet på 90 miljarder som halverats under mandatperioden. För att illustrera bedriften omvandlades summan 90 miljarder till hundralappar staplade på varandra – en sträcka på 9 mil. Niomilastapeln lades ut i olika riktningar beroende på var Palme befann sig, alltid förbi någon känd politikers hemort. I Mora fick den jublande publiken höra att stapeln under de borgerliga regeringsåren slutat i Sälen men att den nu pressats tillbaka till Evertsberg och att budgetarbetet skulle fortsätta till dess att stapeln var tillbaka i Mora. Effekten förstärktes av att medierna ständigt rapporterade om till vilken plats stapeln lagts ut denna gång. Ulf Adelsohns och moderaternas främsta kampanjslogan löd "Man skall kunna leva på sin lön". Bengt Westerberg och folkpartiet fick för sin del stort genomslag för kravet på "Eget rum" inom långvård, mentalvård och handikappvård. Om den s.k. Harvard-affären, se t.ex. Elmbrant (1989:311–4).

130. Några andra debatter mellan toppolitikerna hölls inte under valrörelsen. Bengt Westerberg och Lars Werner deltog dock vid olika tillfällen i paneldiskussioner. Thorbjörn Fälldin uttryckte i flera tidningsintervjuer missnöje med att för första gången utestängas från TV-debatten med Olof Palme.

131. Folkpartiet hårdsatsade på Bengt Westerberg inför kampanjen. Hans bild fanns på partiets samtliga 14 valaffischer, hans turnéer var ett av tre högprioriterade områden i en nedbantad budget – de övriga två var skolpresentationer och internutbildning av 300–400 toppkandidater – och han fick representera partiet i Sveriges Radios samtliga valprogram. Valforskningsprogrammets innehållsanalyser visar att Westerberg i mycket stor utsträckning fick representera partiet även i Sveriges Radios nyhetsbevakning (han var huvudaktör i 86 procent av alla inslag som handlade om folkpartiet) (motsvarande siffror för övriga partiledare var Werner 84 procent, Adelsohn 62, Fälldin 53 och Palme 29) (Holmberg och Esaiasson, 1988:185–7).

132. Westerbergs pressekreterare Lennart Gabrielsson talade om en "hamburgerkampanj" och menade med det att turnéprogrammet inte tillät annat än snabbmat (DN 1985 08 27). Trots att även Thorbjörn Fälldin bedrev sin hårdaste kampanj någonsin fick han ofta frågor om sitt hälsotillstånd efter vårens sjukskrivning. Särskilt ett uttalande från Gösta Bohman att centerledaren förmodligen skulle dra sig tillbaka i händelse av borgerlig valseger vållade förtret (DN och SvD 1985 08 02–05).

133. Prioriteringen mellan de olika kampanjaktiviterna är i stort sett gemensam för samtliga partiers ledamöter. Den största skillnaden är att borgerliga ledamöter genomgående rapporterar en högre aktivitetsnivå med presskonferenser, pressmeddelanden och artikelförfattande än framför allt de socialdemokratiska ledamöterna. Resultaten bygger på en enkätundersökning där riksdagsledamöterna fick ange hur ofta under valrörelsen (perioden 1 augusti–15 september, sammanlagt 46 dagar) som de ägnade sig åt olika kampanjaktiviteter. Med högaktiva menas ledamöter som markerat något av de högsta svarsalternativen "11–30 gånger" eller "fler än 30 gånger". Se vidare Holmberg och Esaiasson (1988:168–204). Jfr också avsnittet om TV-valet 1960, kapitel 8 ovan.

134. Riksdagsledamöternas starka ställning på lokal nivå framkommer också i en intervjubok med regionala valledare i 1985 års val, *10 vinnare i riksdagsvalet* (Petersson, 1986).

135. Debatten om affischerna bröt ett gammalt mönster. Ända sedan sextiotalet hade affischerna förbigåtts med tystnad under valrörelserna. (Varje tidning med självaktning brukade dock ha en artikel där en reklamman dömde ut årets valaffischer som ovanligt ointelligenta och otidsenliga.) Reklamsatsningens etiska kvalitéer diskuterades även inom den socialdemokratiska partiledningen. (se vidare t.ex. AB 1985 08 09 och Gergils och Widén, 1986:266–7). Det är ingen djärv gissning att åtminstone sportbilsaffischen kommer att bli en liknande klassiker som socialdemokraternas ATP-affisch från 1958. Längre tillbaka i tiden, så sent som under femtiotalet, användes ofta valaffischerna som tillhyggen i debatterna. En av de mest kritiserade affischerna framställdes av folkpartiet inför det hetsiga planhushållningsvalet 1948. Den föreställde en frimodig arbetare som deklarerade att han, till skillnad från en grupp robotar i bakgrunden, skulle rösta efter sin *egen* åsikt. Nämnas kan också att presskritiken mot valaffischerna har gamla anor. I Dagens Nyheter den 20 september 1924 informerades läsarna om att valaffischerna "för året voro ovanligt oinspirerade".

136. Det sammanlagda värdet av partiernas annonsering beräknas till 53,6 miljoner (därutöver tillkommer intresseorganisationernas annonsering). Merparten (60 procent) gick till landsortspressen, följd av storstadspressen (15 procent), utomhusreklam på fasta annonsplatser (11 procent), kvällspress (10 procent), populärpress (2 procent) och bioreklam (2 procent). Summorna för de enskilda partierna var s (30,7 miljoner), m (8,6), c (8,5), fp (3,7), vpk (0,6), kds (0,4) och mp (0,03). Reklamstatistik AB (1985) har beräknat *värdet* av annonserna. Om partierna verkligen har betalat fullt pris är osäkert (subventionerade annonser har traditionellt varit ett sätt för tidningarna att hjälpa fram närstående partier). Folkpartiet minskade av kostnadsskäl annonseringen 1985. En planerad kampanj under sista veckan – för lånade pengar – ställdes in då partiet fick tillräcklig uppmärksamhet i mediernas nyhetsbevakning (verksamhetsberättelsen 1985, Gergils och Widén, 1986:234).

137. Ett exempel på aktiva närradioinsatser var att 17 socialdemokratiska närradioföreningar direktsände Olof Palmes Almedalstal. Som så ofta under kampanjhistorien kritiserades initiativet av de andra partierna. År 1985 fanns närradiostationer på 78 orter men några specialundersökningar av sändningarna gjordes aldrig. Närradionämndens interna statistik – som tyvärr är något osystematiskt insamlad – visar dock att partierna ökade sin andel av sändningstiden från 5 till 15 procent mellan 1982 och 1985. I moderaternas interna Sifo-studie efter valet 1982 registrerades att 8 procent av valmanskåren lyssnat till politiska närradiosändningar och sannolikt hade publiken växt under de gångna åren. Av partiernas verksamhetsberättelser framgår att kommunorganisationerna uppmanades vara aktiva med det nya mediet 1985. Inom socialdemokratin distribuerades också centralt producerade inslag. Om skånepartiet, se Petersson, Stigendahl och Fryklund (1988). Om statistiken rörande närradiosändningar, se "Närradion informerar nr 22 1988 12 30".

138. I samband med den ekonomiska debatten genomförde miljöpartiet en protestaktion i själva radiohuset. Försumlighet från Sveriges Radio anfördes i efterhand som en huvudförklaring till partiets dåliga valresultat på 1,5 procent (minus 0,1 enheter sedan 1982). Sveriges Radio bidrog med 20 000 kronor för presentationsprogrammen i TV men samtliga partier förutom vpk spenderade betydligt större summor än så (AB 1985 08 26). Extra socialdemokratisk representant i avslutningsdebatten var finansminister Kjell-Olof Feldt.

139. Det kanske mest uppmärksammade exemplet på medieutredningar kom i den tidigare berörda TV-utfrågningen av Ulf Adelsohn. Med hänvisning till en SCB-uppgift hävdade intervjuarna att moderaternas modell skulle ge hundratusentals svenskar höjd skatt. I efterhand visade sig uppgifterna vara felaktiga och utfrågningen fälldes av radionämnden. Naturligtvis försökte partierna vända mediernas ageranden till sin egen fördel. Bäst lyckades Sten Andersson som inför TV-kamerorna fick förklara socialdemokraternas förslag för Aktuellts specialutvalda barnfamilj Hålléns. Kent Asps slutsats utifrån valforskningsprogrammets innehållsanalyser är att det fanns en god överensstämmelse mellan partiernas och Sveriges Radios sakfrågeprofiler 1985. Däremot missgynnades modera-

terna i radio och TV på ett likartat sätt som socialdemokraterna 1979 (Asp, 1988).

140. Det finns anledning skilja mellan åtminstone tre typer av opinionsundersökningar som alla var vanliga under valrörelsen 1985. För det första partiernas interna *kampanjinriktade* undersökningar som görs för att följa aktuella opinionssvängningar och justera kampanjbudskapen. För det andra *nyhetsinriktade* undersökningar som beställs av massmedierna för deras behov. För det tredje *påtryckande* undersökningar som beställs av intressegrupper för att understryka det ena eller det andra kravet. I eftervalsdebatten 1985 fick opinionsinstituten hård kritik för misslyckade prognoser och lågkvalitativa undersökningar med små urval. Socialdemokraterna var särskilt upprörda över en oannonserad Sifo-barometer veckorna före valet där oppositionen för första gången på länge hade en liten övervikt. För en kartläggning och kritisk analys av opinionsjournalistiken inför valet 1985, se Holmberg (1986). Om kritiken mot opinionsinstituten, se också Gilljam (1985).

141. I eftervalsdebatten anklagade moderaterna socialdemokraterna för att ha bedrivit skrämselpropaganda genom att bl.a. hävda att moderaterna ville dra ned på den kommunala färdtjänsten och stödet till knatteidrotten. Carl Bildt talade till och med om 1985 års val som ett omvänt kosackval (Holmberg och Gilljam, 1987:27). Det förmodades också att socialdemokraterna haft lättare att försvara sin traditionella samhällsmodell i det debattklimat som uppstått efter Tage Erlanders bortgång på sommaren. Omdömet om partiernas huvudfrågor bygger på riksdagsledamöternas sakfrågeprioriteringar (Holmberg och Esaiasson, 1988:194–6), partiledarnas valupptaktstal (Asp, 1988) samt debattöversikter av Lindström (1986) och Gilljam (1988:68–74). De två största frågorna i *massmediernas* nyhetsbevakning var ekonomin och skatterna (Asp, 1988). *Väljarnas* två viktigaste frågor när de bestämde sitt partival var sysselsättning och miljö (Holmberg och Gilljam, 1987:36–9).

142. Moderaterna fick utstå ovanligt mycket kritik i massmediernas nyhetsbevakning 1985. Kent Asps analyser visar att centern och folkpartiet var betydligt mer kritiska mot moderaterna 1985 än inför de närmast föregående valen, medan moderaterna i det närmaste helt undvek att kritisera de tänkta regeringspartnerna (Asp, 1988). Moderaterna hade förberett sig noga för ett maktskifte. Det fanns bl.a. en särskild så kallad rivstartsgrupp sedan hösten 1984. Hans Bergström, som specialstuderat ämnet, hävdar till och med att förberedelserna "var de mest omfattande som något parti i Sverige någonsin genomfört inför ett eventuellt regeringsövertagande" (1987:129–72, citat sid. 153). Ulf Adelsohns dagboksanteckningar innehåller flera negativa omdömen om Bengt Westerbergs uppträdande under valrörelsen. Så här heter det om ett sammanträffande dagen efter TV-intervjun: "Jag sa då till Bengt att jag blivit utskälld av Mia Bohman (Göstas dotter, Carl Bildts hustru) för att jag var en mes som inte skällt tillbaka mera. Han hade hört själv att han möjligen varit för elak mot moderaterna och bad i så fall om ursäkt. Men han var redan då så alldeles ohyggligt stor. Vissa undersökningar hade givit honom över tio procent och vi var nere på 24,5" (1987:315).

TRENDERNA

10

Partiledarnas kampanjarbete

Ett av den svenska statsvetenskapens ståtligaste forskningsprogram någonsin är Axel Brusewitz och Uppsala-skolans kartläggning av parlamentarismens historia. Beväpnade med en metod som har kallats både historisk-källkritisk och analytisk-deskriptiv studerade Brusewitz och hans lärjungar hela det spännande skede när regeringsmakten gjordes avhängig riksdagsmajoriteten. Kännetecknande för den brusewitzka forskningstraditionen är bland annat historiska problemställningar, omfattande materialinsamlingar från olika källor och ett kronologiskt framställningssätt.

En annan framgångsrik forskningstradition inom statsvetenskapen utgår från efterkrigstidens revolution för kvantitativa analysmetoder. Med hjälp av olika massdatatekniker söker väljarforskare och andra kvantitativt orienterade statsvetare efter generella sanningar om mänskligt beteende. Systematisk datainsamling, metodmedvetenhet och datortekniska landvinningar har öppnat nya forskningsfält inom statsvetenskapen.

Utan att göra anspråk på att nå upp till någon av förebildernas finaste kvalitéer lånar denna undersökning idéer och tankegångar från både Uppsalaskolan och den kvantitativa forskningstraditionen. I bokens föregående avdelning – HISTORIEN – presenterades en kronologisk framställning av de svenska valkampanjernas historia grundad på ett omfattande källmaterial. I den nu påbörjade avdelningen – TRENDERNA – prövas mer sifferbaserade analysmetoder.[1]

I centrum för intresset står till en början *partiledarna*. Avsikten är att ta ett samlat grepp på partiledarnas kampanjinsatser. Analysens grundtanke är att isolera enskilda moment i kampanjarbetet och att

följa utvecklingen över tid. Resultaten skall sedan sammanföras till ett resonemang om olika perioder i partiledarnas kampanjhistoria.

Hur skall då en sammanfattande kartläggning av partiledarnas kampanjhistoria utformas? Vilka frågor vill vi – givet undersökningens inriktning – helst ha svar på? Utgångspunkten för de följande resonemangen är att kampanjarbetet i första hand bör fixeras i *tiden*, till *formen* och i *rummet*. Den allmänna riktlinjen har preciserats till sex empiriska frågeställningar:

- Hur *ofta* framträder partiledarna? (kampanjarbetets omfattning)
- Vad *gör* partiledarna under sina framträdanden? (kampanjarbetets metod)
- När *börjar* partiledarna framträda? (kampanjarbetets tidsutsträckning)
- Under vilka *veckodagar* framträder partiledarna? (kampanjarbetets veckoplanering)
- *Var* i Sverige framträder partiledarna? (kampanjarbetets geografi)
- *Vilka* framträder partiledarna inför? (kampanjarbetets publik)

För var och en av de sex frågorna upprättas en tidsserie som visar utvecklingen under hela den tid som partiledarna har axlat rollen som offentliga partirepresentanter. Tidsserierna baseras på en genomgång av valrapporteringen i sammanlagt 10 000 tidningsexemplar.

Osynliga partiledare under 1800-talet

Det dröjde länge innan partiledarna började uppträda som officiella talesmän inför väljarna. Ledarna för tvåkammarriksdagens första partibildningar ansvarade enbart för beslutsfattandet i folkrepresentationen. Under valrörelserna inriktade sig partiledarna, som alla andra riksdagsmän, på att säkra sitt eget återval. Undantag som Carl Ifvarssons inlägg på ett folkmöte i Halland den 26 juni 1875 – Sveriges första offentliga kampanjframträdande av en partiledare – ändrade inte grundmönstret. Den politiska kutymen, nedärvd från ståndssamhället, föreskrev att valmännen skulle fatta sina beslut utan inblandning utifrån, och partiledarna gjorde inga försök att bryta mönstret.[2]

Tullstriderna på 1880-talet innebar ett första brott mot traditionerna. Konservativa partiledare som Christian Lundeberg (första kammaren), A P Danielson och Ivar Månsson i Träa (andra kammaren) tog ledningen för organisationer som bearbetade väljarnas åsikter beträffande tullarna och så småningom rösträtten, försvaret och unionen med Norge. Lundeberg och de andra verkade dock enbart som planerare och organisatörer i det tysta; tanken på offentliga framträdanden utanför hemvalkretsen ansågs fortfarande stötande.

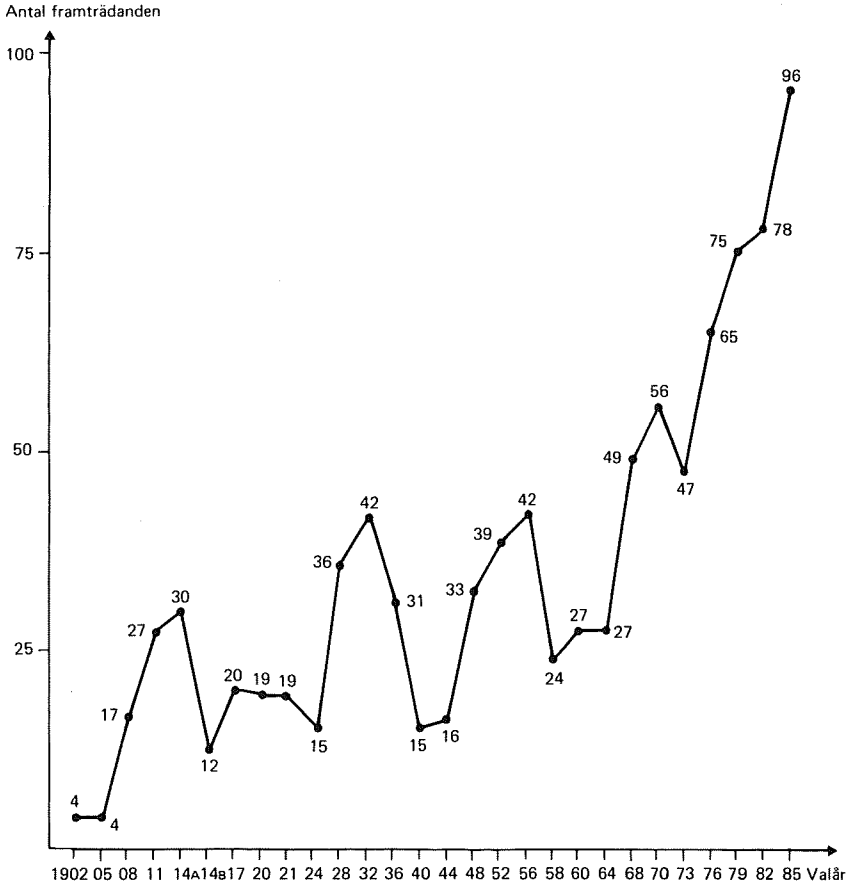
Den förste partiledaren med en positiv inställning till utåtriktat kampanjarbete var i stället Hjalmar Branting. För socialdemokraterna var agitationen ett livsvillkor och Branting brukade som partiets mest välkände representant – ehuru utan formell ledarposition – göra ett tiotal framträdanden på valmöten i Stockholm. Inom den liberala rösträttsrörelsen fanns en liknande positiv syn på politisk opinionsbildning, men där höll sig riksdagsgruppernas ledare Jöns Bromée och Sixten von Friesen avvaktande till de nya tendenserna.

Åren efter sekelskiftet blev en brytpunkt för partiledarnas inställning till politisk opinionsbildning. Hjalmar Branting fick sällskap ute på valfältet av andra ledande personer. Karl Staaff blev 1905 den förste minister och partiledare som höll ett offentligt kampanjanförande. Inför 1908 års val tog Arvid Lindman som förste statsminister aktiv del i kampanjarbetet. På bara några år utvecklades en tradition bland partiernas ledare att agitera offentligt. Det nya seklet blev också början på en ny epok för partiledarna.

Kampanjarbetets omfattning – tre explosioner och två chocker

Den första frågan till de offentligt agiterande partiledarna gäller kampanjinsatsernas *omfattning*. Resultaten i figur 10.1 visar det genomsnittliga antalet framträdanden som partiledarna har gjort under de sammanlagt 28 valrörelserna 1902–1985, eller hela perioden med regelmässiga offentliga partiledarframträdanden. Med framträdande menas i det här sammanhanget mötesanföranden, medverkan i Sveriges Radios speciella valprogram, presskonferenser, arbetsplatsbesök och andra offentliga inslag i kampanjarbetet. Basen för beräkningarna – antalet framträdanden som var och en av partiledarna har gjort – finns redovisad i Appendix 1.[3]

Figur 10.1. Partiledarnas antal offentliga kampanjframträdanden 1902–1985 (medeltal).

Kommentar: Med kampanjframträdanden menas offentliga och utåtriktade inslag i partiledarnas arbete som mötesanföranden, presskonferenser, deltagande i Sveriges Radios valprogram och arbetsplatsbesök. I sammanställningen ingår enbart partiledare för partier som erövrat riksdagsmandat av egen kraft. Vilka partier som ingår och hur många framträdanden de enskilda partiledarna har gjort framgår av tabelluppställningen i Appendix 1.

Tre explosioner och två chocker är en sammanfattande karakteristik för utvecklingen av partiledarnas kampanjinsatser. Intensitetsexplosionerna – kraftiga ökningar av antalet kampanjframträdanden – inträffade i samband med kampen om rösträtten kring decennieskiftet 1910, under urladdningsåren 1928–1932 samt i samband med introduktionen av nya och medieanpassade former för kampanjarbetet 1968 och 1970. Chockerna – drastiska nedskärningar av antalet framträdanden – inföll under andra världskrigets valrörelser och i samband med televisionens genombrottsår 1960 och 1964. Detaljerna i huvudmönstret behöver utvecklas närmare.

Hjalmar Branting, Karl Staaff och Arvid Lindman lade gemensamt grunden för traditionen med utåtriktade partiledarinsatser under valrörelserna. Andrakammarvalet 1908 inledde en period med stegrande kampanjinsatser som kulminerade inför det hätska bondetågsvalet våren 1914 (mellan 1905 och 1914 ökade det genomsnittliga antalet kampanjframträdanden från 4 till 30).

Efter den första urladdningen stabiliserades kampanjintensiteten på en något lägre nivå till slutet av tjugotalet (i genomsnitt 12–20 framträdanden). Det mest anmärkningsvärda under perioden var att grunduppställningen med socialdemokratiska, liberala och konservativa partiledare kompletterades med ledarna för två nya partier. Kommunistpartiets ledare var som regel mycket aktiva med cirka fyrtiotalet framträdanden medan ledarna för bondeförbundet förhöll sig passiva under valrörelserna. Noteras kan att den allmänna rösträtten 1921 inte medförde någon ökning av partiledarnas samlade aktiviteter. Den åldrande och alltmer internationellt orienterade Hjalmar Branting *minskade* sitt engagemang i kampanjarbetet under tjugotalet (5–9 framträdanden 1920–1924).

Kosackvalet 1928 och krisvalet 1932 innebar nya höjningar av kampanjarbetets omfattning (36 respektive 42 framträdanden i genomsnitt). Personer som Arvid Lindman (hans 95 mötesanföranden 1932 gällde länge som svenskt rekord), Per Albin Hansson, C G Ekman, Karl Kilbom och Hugo Sillén var mycket aktiva under valrörelserna. Faktiskt dröjde det till 1968 innan det genomsnittliga antalet framträdanden översteg 1932 års siffror.[4]

Under andra världskrigets båda valrörelser mer än halverade partiledarna sina kampanjinsatser, men redan vid planhushållningsvalet 1948 återupptogs vanorna från mellankrigstiden. Femtiotalet blev en period med kontinuerligt växande aktiviteter från partiledar-

nas sida. Extravalet sommaren 1958 utgjorde härvidlag ett undantag, då riksdagsupplösningen bara månaden före valdagen gjorde tiden knapp för kampanjarbete. Av femtiotalets stabila partiledarkvintett drogs medeltalssiffrorna upp av Tage Erlander och Jarl Hjalmarson, medan Hilding Hagberg och Gunnar Hedlund bedrev mer återhållsamma kampanjer.

Nästa stora förändring av kampanjintensiteten inträffade i samband med televisionens politiska genombrott. Inför andrakammarvalet 1960 minskade partiledarna turnerandet för att i stället koncentrera sig på ett fåtal TV-framträdanden. Det nya mediet tillskrevs så stor genomslagskraft att det traditionella kampanjarbetet sattes på undantag (genomsnittet för antalet framträdanden sjönk från 42 till 27 mellan 1956 och 1960).

Mot slutet av sextiotalet började partiledarna ändra uppfattning om behovet av omfattande agitationsinsatser. De nya medieanpassade formerna för kampanjarbete, som fick ett genombrott inför andrakammarvalet 1968, skruvade upp tempot under valrörelserna. Med undantag för 1973 – då Olof Palme tog något av en andhämtningspaus efter en massiv satsning i debuten 1970 och då exceptionella händelser avledde uppmärksamheten från politiken – har kampanjarbetets intensitet stegrats i varje valrörelse efter 1968.

Åttiotalets partiledare gjorde i genomsnitt 4–5 gånger så många offentliga kampanjframträdanden som sekelskiftets pionjärer Hjalmar Branting, Arvid Lindman och Karl Staaff (hundratalet framträdanden jämfört med 15–25). Intensitetsökningen på senare år är så stor att närmare hälften (45 procent) av alla kampanjframträdanden under 1900-talet har ägt rum under den senaste tjugoårsperioden.

Kampanjarbetets metoder – talarstolar och TV-kameror

Att studera kampanjarbetets omfattning är en logisk startpunkt för analysen, men lika väsentligt är att undersöka vad partiledarna har *gjort* under alla sina framträdanden. Hur mycket tid har ägnats åt mötesanföranden, presskonferenser, medverkan i Sveriges Radios valprogram, arbetsplatsbesök och andra typer av framträdanden under 1900-talets förlopp?

Det finns ingen självklar teknik för en analys av partiledarnas sätt

att blanda olika framträdandeformer. Antalet möjliga infallsvinklar är mycket stort. Det följande resonemanget bygger på att framträdandeformerna delas in i tre huvudgrupper. Den första gruppen tar fasta på partiledarnas aktiviteter som *mötestalare*. Häri inryms både genomarbetade anföranden inför uppmärksamt lyssnande åhörare och kortare appelltal på gator och torg. Huvudgrupp två täcker in direktkontakterna med *massmedierna*. Mediekontakterna består av framträdanden i Sveriges Radios speciella valprogram och av mer eller mindre välorganiserade presskonferenser. Den tredje huvudgruppen har en mer *udda* karaktär. Här har samlats arbetsplatsbesök, deltagande i kampanjdebatter och mer tillfälliga inslag i kampanjarbetet (båtutflykter, prisutdelningar, besök på löntagarfondskontor osv.).

Resultaten i figur 10.2 visar hur partiledarna har fördelat sina kampanjframträdanden mellan mötesanföranden, mediekontakter och övriga framträdanden under valrörelserna 1902–1985.

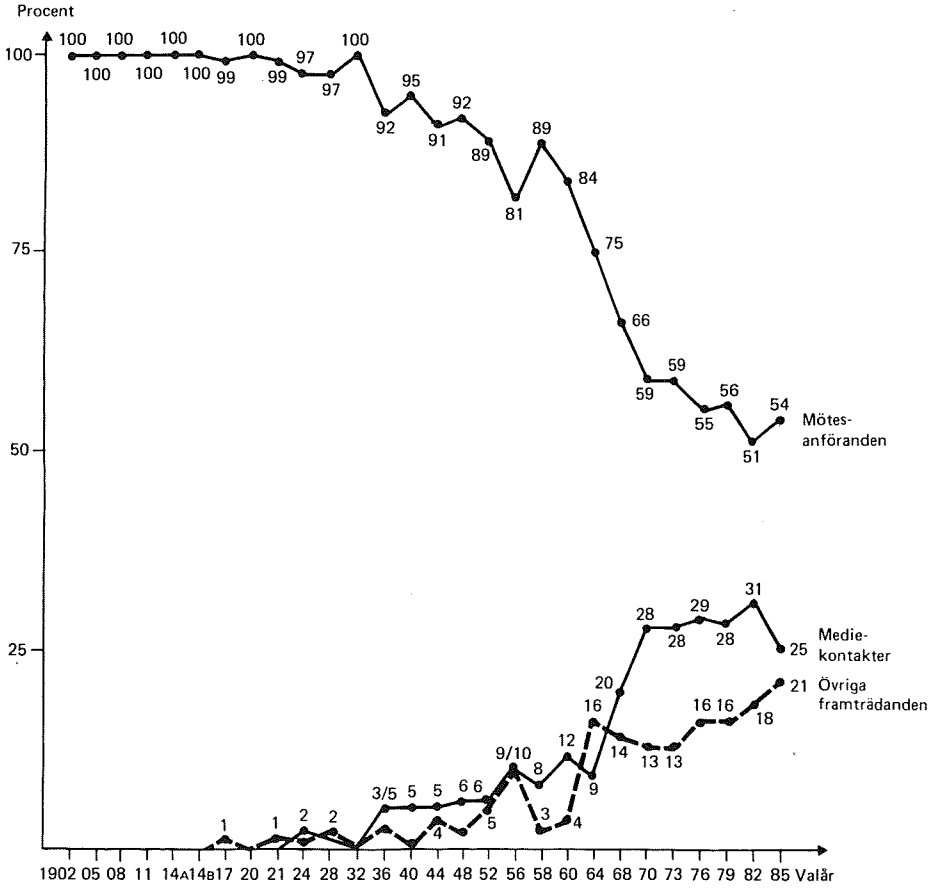
Tidsserierna belyser bättre än ord att kampanjarbetet har genomgått grundläggande förändringar under de senaste decennierna. Ända fram till slutet av femtiotalet var mötesanföranden partiledarnas helt dominerande framträdandeform. När partiledarna mötte väljarna skedde det nio gånger av tio från talarstolen.

Under sextiotalet började kampanjarbetet anta mer varierande former. Det stora genombrottet för mediekontakterna och de mer udda kampanjinslagen kom 1968 och 1970 (andelen mötesanföranden minskade från 75 till 59 procent mellan 1964 och 1970). Sedan början av sjuttiotalet har prioriteringen mellan olika framträdandeformer varit förhållandevis stabil. Den största förändringen gäller de udda kampanjinslagen som fått ökat utrymme under de senaste valrörelserna (från 13 till 21 procent mellan 1973 och 1985).

Dagens partiledare ägnar drygt hälften av sina framträdanden åt mötesanföranden, en fjärdedel åt mediekontakter och en femtedel åt övriga framträdandeformer. Uttryckt i absoluta tal innebär det att partiledarna tillsammans håller cirka 250 mötesanföranden, ger cirka 120 presskonferenser och gör cirka 100 udda framträdanden under en valrörelse (1985 års siffror).

Valtalandet är partiledarnas klassiska sätt att bedriva kampanjarbete (74 procent av alla registrerade kampanjframträdanden sedan 1902 har ägnats åt mötesanföranden). Det har dock skett betydande modifieringar av talens inramning under årens lopp. Medan de

Figur 10.2. Partiledarnas blandning av framträdandeformer under valrörelserna 1902–1985 (procent.

Kommentar: Resultaten visar hur partiledarna har fördelat kampanjarbetet mellan olika framträdandeformer. Kategorin 'mötesanföranden' innefattar framträdanden på valmöten (även kortare appelltal och arbetsplatsmöten). Med mediekontakter menas deltagande i Sveriges Radios valprogram och framträdanden på utlysta presskonferenser. Informella kontakter och personliga intervjuer med enskilda journalister ingår ej i sammanställningen liksom inte heller partiledarnas skribentverksamhet. 'Övriga framträdanden' består av arbetsplatsbesök, kampanjdebatter och mer "udda" inslag som besök på löntagarfondskontor och båtutflykter. Basen för beräkningarna är partiledarnas offentliga kampanjframträdanden under valrörelserna (se figur 10.1).

första partiledargenerationerna ofta höll sina valtal under högtidliga former har efterkrigstidens partiledaranföranden blivit mer informella. Ett exempel på hur valtalen informaliserats är torgmötestekniken med avslutande frågestunder som Jarl Hjalmarson började praktisera mot slutet av femtiotalet och som fick sitt genombrott tio år senare.

En annan förändring – låt vara att slutsatsen här grundas på mindre systematiska observationer – gäller anförandenas *längd*. Vid seklets början varade partiledarnas valtal som regel 2–3 timmar och det förekom maratonanföranden på 4–5 timmar. Ännu under den första efterkrigstiden talade partiledarna sällan kortare än halvannan timme. Dagens valtal varar endast undantagsvis över timmen och torgmötestalen är oftare betydligt kortare än så. Likaså förefaller antalet genomarbetade och utskrivna anföranden vara lägre idag än under 1900-talets första decennier.

Den drastiskt sjunkande kurvan över andelen mötesanföranden skulle kunna tolkas som att denna klassiska framträdandeform är på väg ut ur valrörelserna. Så är emellertid knappast fallet. *Antalet* avhållna mötesanföranden var större under åttiotalet än någonsin tidigare (261 stycken 1985 jämfört med mellankrigstidens toppnotering 212 inför 1932 års val). Presskonferenserna och de udda framträdandeformerna har vunnit insteg genom att partiledarna ökat sina kampanjinsatser, inte genom att tränga ut mötesanförandena från arsenalen av framträdandeformer.

Huvudgruppen "mediekontakter" inrymmer ännu större förskjutningar än valtalandet. De första mediekontakter som registrerats gäller partiledarnas medverkan i radions speciella valprogram. Det började med provisoriska sändningar 1924 och 1928. I premiären för Radiotjänsts egenproducerade valprogram 1932 fick partiledarna inte vara med. Men från och med 1936 har var och en av partiledarna medverkat i minst två valprogram under varje valrörelse (med undantag för krigsåren då avslutningsdebatten ställdes in).

Under sextiotalet tillkom presskonferenserna som ett nytt inslag i kampanjarbetet. Mediekontakternas kraftigt ökade utrymme under senare år kan så gott som uteslutande hänföras till partiledarnas talrika presskonferenser. Dessutom har Sveriges Radios valprogram ökat något i antal och det förekommer också att partiledarna medverkar i lokalradions telefonväkterier.[5]

De första noteringarna av att partiledarna gjort "övriga fram-

trädanden" gäller valrörelserna 1917 och 1921. Det var vänstersocialisten Zeth Höglund och kommunistledaren Karl Kilbom som medverkade i varsin facklig debatt med företrädare för LO. Annars är det partiledare i egenskap av statsråd som svarar för merparten av mellankrigstidens udda kampanjinslag. Inför kosackvalet 1928 besökte statsminister C G Ekman två statsunderstödda industrier i Norrland, och han öppnade dessutom två kongresser i Stockholm (Svenska köpmannaförbundets årsmöte respektive ett nordiskt nykterhetsmöte). Ett annat exempel inföll sommaren 1936 då den tillfällige regeringschefen Axel Pehrsson-Bramstorp – Per Albin Hansson återkom strax därpå – invigde Nordiska pappers- och cellulosaingenjörers kongress. Gemensamt för mellankrigstidens "övriga framträdanden" är att de var svagt kopplade till valdebatten. Partiledarna hade ännu inte börjat att systematiskt variera sina framträdandeformer.[6]

Det dröjde till efterkrigstiden innan någon "övrig" framträdandeform blev fast etablerad i kampanjarbetet. Vasaparksdebatten mellan Tage Erlander och Bertil Ohlin i september 1948 blev inledningssignalen till ett flertal kampanjdebatter under femtio- och sextiotalen. Tage Erlanders turnéer med hustrun Aina som chaufför innehöll också regelmässigt arbetsplats- och studiebesök.

Ett nytt genombrott för de övriga framträdandeformerna kom i samband med 1968 års val. Med journalisterna i släptåg gjorde partiledarna ett flertal arbetsplatsbesök och prövade dessutom mer udda kampanjinslag som handskakningsturnéer, politiska frukostar och ålinvägning. Sedan början av 1970-talet har andelen övriga framträdanden ökat ytterligare. Ett axplock ur åttiotalets flora av udda kampanjframträdanden innehåller ballonguppstigning, besök på fotbollsträning, kyrkrodd och invigning av SM för polishundar.

Det alldeles övervägande intrycket från analysen av framträdandeformerna är att kampanjarbetet i allt högre grad kommit att inriktas på massmedierna. Presskonferenserna och de många udda kampanjinslagen är tydliga exempel på medieanpassning från partiledarnas sida. Att utifrån de senaste decenniernas utveckling dra slutsatsen att tidigare partiledargenerationer var ointresserade av massmedierna vore dock felaktigt. Ett exempel på motsatsen är Sveriges Radios valprogram som har tillskrivits mycket stor betydelse under hela efterkrigstiden. En närmare granskning visar

också att partiledarna alltid har haft omfattande kontakter med medierna, men att formerna förändrats betydligt över tid.

Ännu under mellankrigstiden var arbetsdelningen mellan politiker och tidningsjournalister mindre skarp än idag. Hjalmar Branting, Zeth Höglund och Karl Kilbom arbetade periodvis som chefredaktörer för sina partiers huvudorgan. Andra vänsterledare som Per Albin Hansson och Sven Linderot skrev regelbundet tidningsledare. Utöver engagemanget inom tidningarna – dåtidens viktigaste massmedium – brukade partiledarna författa en eller ett par broschyrer inför varje valrörelse, och deras viktigaste valtal trycktes ofta i massupplagor.

Kontakterna med tidningarnas nyhetsredaktioner sköttes till en början på personlig basis. I den händelse tidningen saknade möjlighet att direktreferera mötesanförandet stod partiledarna till tjänst med en talutskrift. Under tiotalet – den första uppgift som hittats gäller Arvid Lindman i 1911 års val – övergick partiledarna till att distribuera valtalen via nyhetsbyråerna. Talutdragen till nyhetsbyråerna kompletterades med enstaka specialintervjuer – den första gavs av liberalen Sixten von Friesen 1902 – i främst partiets huvudorgan.[7]

Under fyrtio- och femtiotalen fick partiledarna släppa till mer av sitt privatliv i umgänget med pressen. Typiska exempel är de återkommande reportagen om partiledarnas semesternöjen och planerade kampanjturnéer. Den största skillnaden gentemot senare tiders mediekontakter var att partiledarna i allmänhet mötte enskilda journalister och inte samlade grupper av medierepresentanter, att Sveriges Radio inte nyhetsbevakade valrörelserna, samt att kontakterna företrädesvis odlades med tidningar närstående det egna partiet. Ett sammanfattande omdöme är att mediekontakterna huvudsakligen skedde på politikernas villkor. Det var först mot slutet av sextiotalet som partiledarna behövde ta hänsyn till gemensamt uppträdande, kritiska och konfrontationsinriktade journalister.

Ytterligare en kontaktform mellan partiledarna och medierna bestod av interna specialkonferenser. Inför valrörelserna brukade chefredaktörerna för partiet närstående tidningar kallas till förberedande överläggningar. På överläggningarna – i samtiden kallade presskonferenser – fick partiledarna tillfälle att dra upp riktlinjerna för samordnade kampanjinsatser.[8]

Pressmeddelanden, specialintervjuer och interna sammankomster illustrerar att även gårdagens partiledare lade stor vikt vid massme-

diernas bevakning av valrörelserna. Frågan är närmast om nutidens mer direktanpassade mediekontakter fått några konsekvenser för partiledarnas genomslag i massmedierna. Har åttiotalets partiledare större utrymme i mediernas valbevakning än tidigare partiledargenerationer?

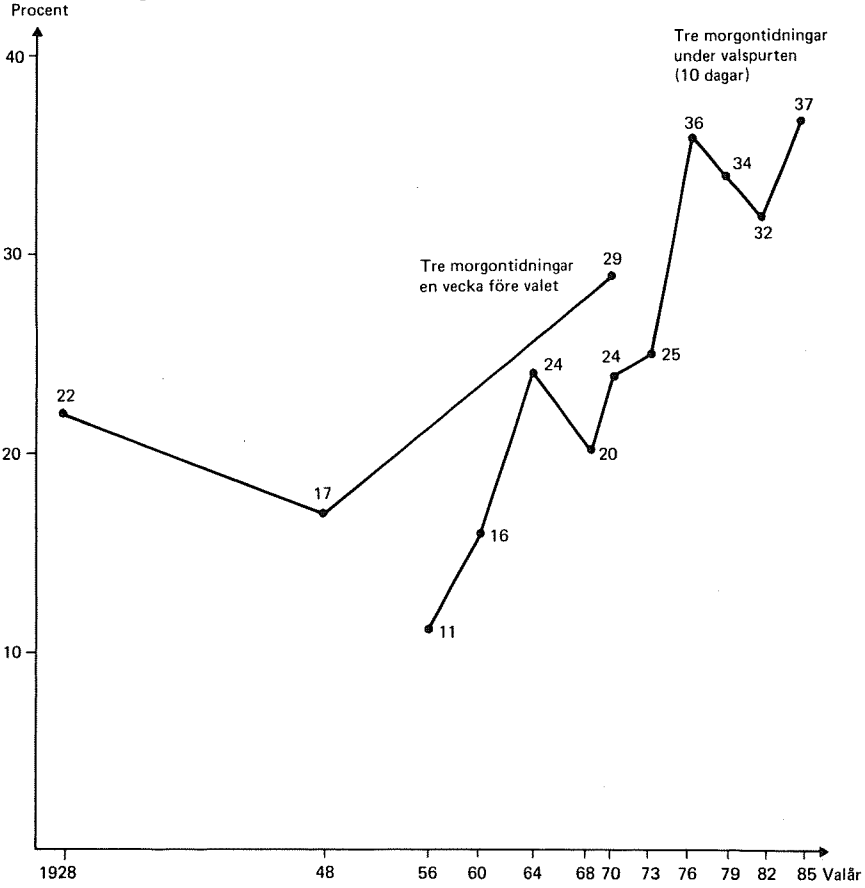
Något underlag för en uttömmande analys av frågan finns inte tillgängligt. Vi får nöja oss med två mindre innehållsstudier av tidningarnas nyhetsbevakning. Den mest omfattande undersökningen är en genomgång av tre morgontidningar de tio sista dagarna före riksdagsvalen 1956–1985 (valforskningsprogrammets så kallade valspurtsanalys). Den andra undersökningen baseras på en genomgång av två morgontidningar under en vecka före riksdagsvalen 1928, 1948 och 1970.

I figur 10.3 redovisas partiledarnas utrymme i tidningarnas nyhetsbevakning enligt de båda innehållsstudierna. Analyserna har följt den så kallade huvudandelsprincipen. Det innebär att resultaten visar andelen artiklar där en partiledare är den dominerande aktören.

Med de breda säkerhetsmarginaler som måste omge slutsatserna – ett fullgott analysunderlag skulle innefatta fler valrörelser, ytterligare tidningar och längre undersökningsperioder – bekräftar resultaten vad som kanske kunde förväntas. Partiledarna *är* mer dominerande i nyhetsbevakningen under åttiotalet än någonsin tidigare (numera är ungefär var tredje nyhetsartikel i morgontidningarna uppbyggd kring partiernas ledare). Partiledarnas dominerande ställning blir än mer uppenbar under hänsynstagande till att Sveriges Radio började nyhetsbevaka valrörelserna först 1964, och att den totala mängden politiskt material ökat väsentligt sedan sextiotalet. (Partiledarna brukar vara huvudaktör i närmare hälften av Sveriges Radios nyhetsinslag från valrörelserna.)[9]

Samtidigt som nyhetscentreringen kring dagens partiledare bekräftas visar resultaten att även äldre partiledargenerationer fick stort utrymme i pressen. På tjugotalet handlade så mycket som var femte nyhetsartikel om partiledarna. Under den första efterkrigstiden sjönk möjligen uppmärksamhetsnivån något för att åter vända upp under sextiotalet. Stegringen av uppmärksamheten till dagens nivå kom i samband med maktskiftesvalet 1976. Sedan mitten av sjuttiotalet har partiledarnas utrymme i tidningarnas nyhetsbevakning legat fast på dagens höga nivå.[10]

Figur 10.3. Partiledarnas utrymme i tidningarnas nyhetsbevakning under valrörelsernas slutspurt 1928–1985. Andel artiklar där partiledarna är huvudaktörer (procent).

Kommentar: Sammanställningen visar hur stora andelar av tidningarnas nyhetsbevakning av partierna som byggts upp kring partiledarna. Procentbasen är antalet artiklar där ett parti eller någon partipolitisk representant är huvudaktör. Tidsserien 1956–1985 bygger på valforskningsprogrammets valspurtsanalys av Arbetet, Göteborgs-Posten och Svenska Dagbladet under de tio sista dagarna före valet. Resultaten har hämtats från Asp (1989). Tidsserien 1928–1970 är framtagen med samma huvudandelsprincip för innehållsanalyser. De tre analyserade tidningarna är Arbetet, Dagens Nyheter och Svenska Dagbladet. Resultaten är hämtade från Emanuelsson (1985).

Resultaten föranleder två slutsatser. Den första är att partiledarna hade stort utrymme i tidningarnas nyhetsbevakning redan under tider då det offentliga kampanjarbetet uteslutande bedrevs från talarstolar runtom i landet. Den andra är att satsningen på medieanpassade kampanjframträdanden tycks ha lett till att partiledarna fått än mer dominerande ställningar i nyhetsbevakningen. En nyfiken fråga smyger sig på: Hur skulle en kampanj av gammalt snitt bevakas av dagens massmedier?

Kampanjstarten

Tidpunkten för partiledarnas kampanjstart har varierat betydligt under valrörelsehistorien. De första kampanjerna efter representationsreformen 1866 komplicerades av att valdagarna var spridda under juni–september. Partiledarna fick liksom övriga kandidater själva organisera agitationen utan draghjälp från den nationella manifestation som en gemensam valdag innebär. Huvudregeln var att de blygsamma påverkansförsöken igångsattes först veckorna före den lokala valdagen.[11]

När partiledarna började uppträda offentligt i början av 1900-talet flyttades startpunkten för kampanjarbetet bakåt i tiden. Pionjärerna Branting, Lindman och Staaff höll stora tal kring midsommarhelgen och en söndag i mitten av juli. Öppningstalen följdes av en lugn period. Det mer regelbundna kampanjarbetet påbörjades först i mitten av augusti. Partiernas övriga kampanjinsatser följde samma mönster även om de lokala variationerna fortfarande var mycket stora. En faktor som underlättade kampanjarbetet var att valdagarna nu samlats till september månad.[12]

Under mellankrigstiden utvecklade partiledarna fastare rutiner för kampanjstarten. Valrörelserna öppnades med stora programtal under en helg i mitten eller slutet av juli. Därefter fortsatte partiledarna med helgframträdanden till mitten av augusti, då det mer intensiva turnerandet påbörjades. Partiernas övriga kampanjarbete bedrevs enligt liknande mönster, även om koncentrationen till slutspurten var starkare än hos partiledarna. I samband med införandet av allmän rösträtt 1921 minskade spridningen av valdagarna – lagen föreskrev att valen skulle förrättas tredje söndagen i september men medgav vissa undantag. Först 1936 infördes gemensam valdag för hela landet.

Efterkrigstidens valkampanjer bedrevs under mer reglerade former. Inför 1952 års val kom partierna överens om att börja affischeringen på en och samma gång fem veckor före valdagen. Affischeringsdagen betraktades som valrörelsens officiella startpunkt. Lagen om tre veckors allmän semester från 1951 bidrog till att minska de politiska aktiviteterna under månaden juli. Även partiledarnas kampanjstart kröp närmare valdagen. Trots att Tage Erlander fortsatte att göra helgframträdanden under juli blev det allt tydligare att kampanjarbetets egentliga startpunkt förlagts till mitten av augusti. Tendensen till förkortade kampanjer förstärktes än mer under TV:s genombrottsår 1960–1964 då partiledarna skar ned på turnerandet.

Ett nytt trendbrott märktes mot slutet av sextio- och början av sjuttiotalet. Med en allt rörligare valmanskår ökade partiernas behov av politisk opinionsbildning och det ankom i hög grad på partiledarna att hålla igång debatten under sommaren. Under en tioårsperiod från 1976 var Almedalen den gemensamma platsen för partiledarnas valupptakter sista veckorna i juli, och vanan med sommartal har fortsatt på senare år. Precis som under seklets början sker dock en avmattning efter premiärtalen i juli. Partiledarnas och partiernas kampanjinsatser tenderar fortfarande att koncentreras till den avslutande femveckorsperioden.

Det förda resonemanget om tidpunkten för partiledarnas kampanjstart tar fasta på utvecklingens huvuddrag. En tidsserie över startskotten under 1900-talet, motsvarande de som presenterats tidigare i kapitlet, uppvisar variationer mellan enskilda valtillfällen och mellan olika partiledare. Med de reservationer som bör åtfölja förenklingar är det dock möjligt att driva sammanfattningen ytterligare ett steg. Utvecklingen av de svenska valkampanjernas längd sedan 1800-talet kan liknas vid morsetecknet för bokstaven ä – kort, lång, kort, lång.

Helgframträdanden och vardagsframträdanden

Partipolitisk agitation under arbetstid har alltid setts med oblida ögon av arbetsgivarna. Under äldre tider med arbetsdagar på tolv timmar och sexdagarsveckor var utrymmet smalt för valagitation på vardagar. Med reglerade arbetstider och ökad fritid har möjligheten för politisk verksamhet under vardagar ökat betydligt.

Valagitationen har genom historien följt mer komplicerade banor än arbetstidslagstiftningen. Under de första decennierna efter representationsreformen 1866 underströks klasskillnaderna i rösträtten av att valförrättningarna och även viktiga nomineringsmöten som regel hölls under arbetstid. Inom den framväxande arbetarrörelsen såg man heller inga hinder mot valmöten på vardagskvällar. Det fanns också religiösa skäl att prioritera vardagsframträdanden. På flera håll ansågs det mindre lämpligt att bedriva politisk agitation på söndagar.[13]

Hur har då partiledarna hanterat avvägningen mellan helg och vardag under olika tidsskeden? Resultaten i figur 10.4 ger svaret. Där redovisas andelen kampanjframträdanden som förlagts till helger under valrörelserna 1902–1985. Med helg avses tiden mellan fredag eftermiddag (klockan 18.00) och söndag kväll.[14]

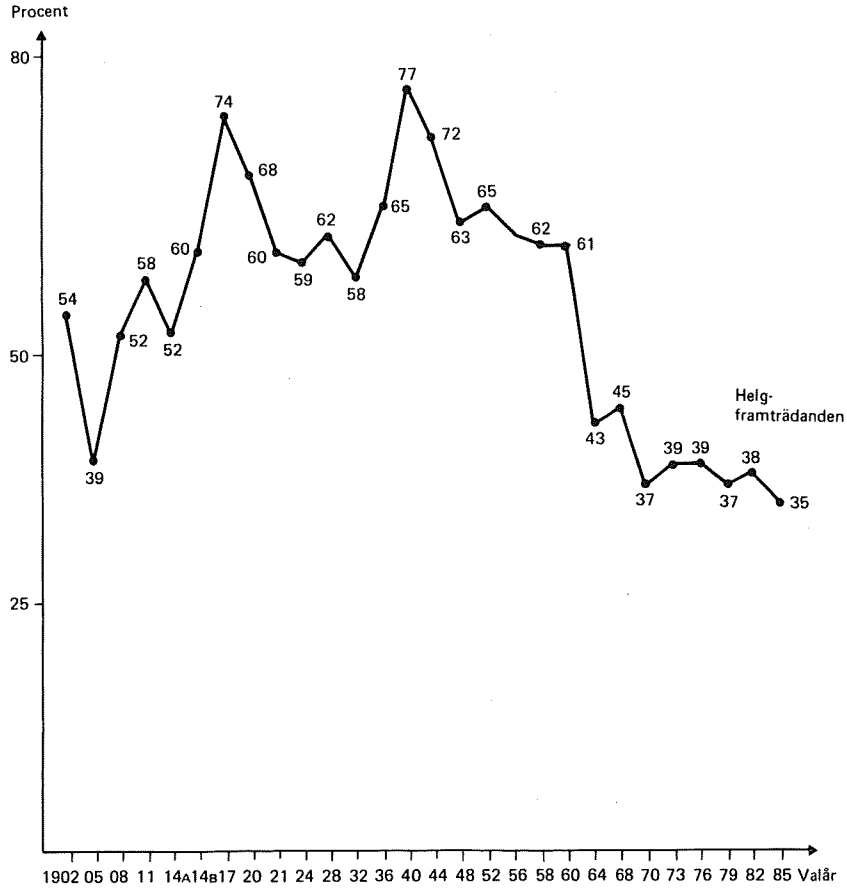
Kampanjarbetet var länge till övervägande delen en helgföreteelse för partiledarna. Från det att partiledarna på allvar började agitera offentligt 1908 till TV:s genombrott 1960 förlades cirka 60 procent av alla kampanjframträdanden till fredagskvällar, lördagar och söndagar. Tendensen till helgframträdanden var särskilt tydlig under de båda världskrigen, då internationella och nationella krislägen motiverade försiktiga hållningar (tre fjärdedelar helgframträdanden). Under andra världskriget var också partiledarna upptagna departementschefer inom samlingsregeringen.

Det stora trendbrottet i veckoplaneringen kom under 1960-talet. I ett enda slag minskade andelen helgframträdanden med en tredjedel (från 61 procent till 43 procent mellan 1960 och 1964). På senare år har vardagsframträdanden blivit ännu något vanligare. Den nya typen av intensifierade och varierade kampanjer bedrivs lika gärna på vardagar som på helger (35 procent helgframträdanden 1985 kan jämföras med att helgerna med den använda definitionen utgör 32 procent av veckan).

Avhelgifieringen av kampanjarbetet – faktiskt är det en helt ny kampanjkultur som vuxit fram – kan ses som en konsekvens både av förändringar i medborgarnas arbetstider och av en fortlöpande medieanpassning. Numera finns det en potentiell mötespublik under veckans alla dagar och massmediernas nyhetsbevakning ter sig lika lockande vardag som söndag.

För partiledarnas personliga välbefinnande har kampanjarbetets avhelgifiering inneburit en viss lättnad. Dagens partiledare kan ta

Figur 10.4. Partiledarnas framträdanden på helger under valrörelserna 1902–1985 (procent).

Kommentar: Resultaten visar i vilken utsträckning som partiledarna förlägger sina kampanjframträdanden till helger (fredagskvällar efter kl 18.00, lördagar och söndagar). Basen för beräkningarna är partiledarnas offentliga kampanjframträdanden (se figur 10.1).

ledigt en eller ett par helger under valrörelserna utan att väcka omedelbar uppmärksamhet. Äldre tiders partiledare riskerade alltid att få läsa i måndagstidningarnas talreferat att de inte gjort några framträdanden under helgen. Notiser om att Excellensen Ekman och Amiralen Lindman "inte varit i elden under söndagen" måste ha stuckit de försumliga i ögonen.

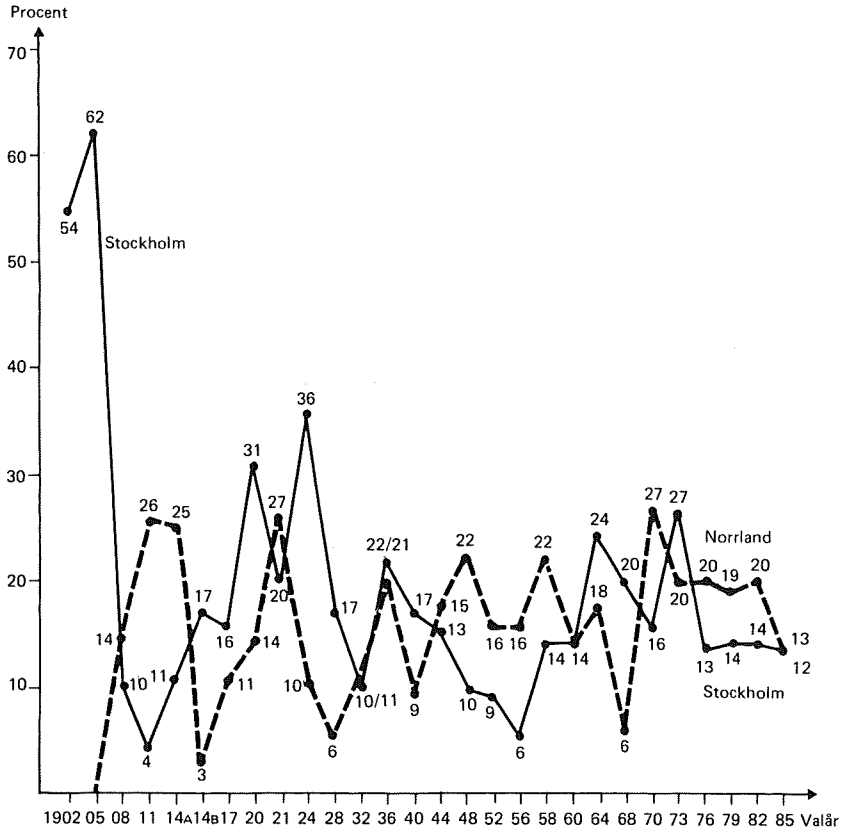
Är det värt att besöka Norrland?

Transportväsendets utveckling har gjort det lättare för partiledarna att besöka "avlägsna" delar av landet under kampanjturnéerna. Samtidigt som resandet underlättats har andra faktorer gjort det angeläget att prioritera framträdanden i Stockholm och andra storstadsområden. Är det lönt att besöka exempelvis Norrland när majoriteten av både väljare och TV-kameror finns på annat håll? Måhända är folkpartiledaren Gunnar Heléns omdöme från sjuttiotalet representativt för dagens partiledare: "Det värsta man kunde råka ut för var att vara på en liten skolexpedition i inre Härjedalen, när det hände en viktig sak i huvudstaden."[15]

På förhand kan partiledarnas geografiska kampanjplanering förväntas ha utvecklats efter flera olika mönster. En möjlighet är att resandet ute i landet har ökat efter hand som transporterna underlättats. Ett annat alternativ är att partiledarna ger allt högre prioritet åt storstäderna i takt med urbaniseringen och TV-mediets framväxt. Resultaten i figur 10.5 ger underlag för en diskussion i ämnet. Där redovisas hur ofta partiledarna har förlagt framträdanden till Norrland respektive Stockholms stad under valrörelserna 1902–1985.

Kanske något överraskande visar det sig vara svårt att finna entydiga mönster i partiledarnas geografiska kampanjplanering. Fördelningen av framträdanden mellan Norrland, Stockholm och övriga Sverige varierar mellan olika valtillfällen utan enkelt urskiljbara trender och tidsperioder. Av resultaten att döma får Norrland *inte* relativt fler partiledarbesök efter hand som transporterna förbättrats. Mönstret är något mer komplicerat beträffande Stockholm. Huvudstaden har varit överrepresenterad med partiledarframträdanden i förhållande till andelen röstberättigade under större delen av 1900-talet, men det rör sig inte om någon systematisk ökning över tid. Transportmedel, urbanisering och TV må ha haft

Figur 10.5. Partiledarnas geografiska placering av kampanjframträdandena under valrörelserna 1902–1985. Andelen framträdanden som förlagts till Stockholm respektive Norrland.

Kommentar: Basen för beräkningarna är partiledarnas direktframträdanden under valrörelserna. Framträdanden i Sveriges Radios valprogram, som ju sänds från Stockholm, ingår inte i analysen.

den största betydelse för den politiska opinionsbildningens allmänna förutsättningar, men partiledarnas geografiska planering av kampanjresorna har förblivit märkligt opåverkad.

Norrland besöktes för första gången av en partiledare inför 1908 års val – samtliga pionjärer Hjalmar Branting, Arvid Lindman och Karl Staaff gjorde avstickare norröver – och under de följande valrörelserna fick den nordligaste landsändan ökad prioritet (som mest 26 procent av framträdandena 1911). Utvecklingen kan ses mot bakgrund av att Norrlandsfrågan började uppmärksammas i den politiska debatten under dessa år.[16]

Mellan 1914 och 1940 gavs Norrlands-turnéerna relativt låg prioritet för att under efterkrigstiden åter öka i omfattning (omkring 10 procent av framträdandena under mellankrigstiden jämfört med 20 procent under efterkrigstiden). Inom ramen för huvudtendenserna finns dock stora variationer. Långa Norrlands-turnéer vid ett valtillfälle har följts av färre nordliga framträdanden inför nästa val.

Den hittills största koncentrationen av partiledarframträdanden till Stockholm – med undantag för de begränsade aktiviteterna före 1908 – inföll under tjugotalets början (toppnotering 36 procent 1924). Stockholmskoncentrationen var till största delen en följd av att kommunistledarna Zeth Höglund och Karl Kilbom hårdsatsade på att vinna mandat i hemvalkretsen.

Under den första efterkrigstiden minskade intresset för Stockholmsframträdanden för att åter stiga under sextiotalet (som lägst 6 procent 1956 och högst 27 procent 1973). Dagens partiledare förlägger något fler framträdanden till Stockholm än vad som förväntas enligt en strikt proportionell fördelning i förhållande till antalet röstberättigade (13–14 procent framträdanden jämfört med 8 procent röstberättigade).

Trots avsaknaden av entydiga trender behöver emellertid inte försvarare av TV-hypotesen misströsta helt. Det kan tänkas att TV-effekten på kampanjplaneringen främst gjorde sig gällande under övergången till sjuttiotalet (27 procent Stockholms-framträdanden 1973). Ovanan vid den närgångna journalistbevakningen kan ha motiverat partiledarna att stanna i huvudstaden. Efter några års tillvänjning kunde partiledarna återgå till gamla vanor. Skolexpeditionen i det inre Härjedalen var inte längre någon mardrömsplats.

Inför vilka framträder partiledarna?

Valet av mötespublik är den sista aspekt av partiledarnas kampanjarbete som skall studeras. Frågan är om partiledarna har försökt att profilera partiet genom att framträda inför olika slags väljare – tack vare massmediernas förmedling kan enstaka framträdanden få betydelse som symbolhandling – eller om man föredragit att huvudsakligen arrangera helt öppna möten.

Det följande resonemanget bygger på att partiledarnas mötespublik delas in i tre huvudgrupper: partimedlemmar, speciella väljargrupper och allmänheten som helhet. Med framträdanden inför partimedlemmar menas slutna möten där partiledarna huvudsakligen riktar sig till de egna väljarna. Vid framträdanden inför speciella väljargrupper består publiken av exempelvis pensionärer, skolungdomar, arbetare eller bönder. Med allmänheten som publik är det aktuella mötet öppet för alla intresserade.[17]

Den teoretiska gränsdragningen mellan publikgrupperna är förhållandevis klar. Utgångspunkten är mötets karaktär, inte publikens faktiska sammansättning. Det spelar således ingen roll att partimedlemmar och övertygade sympatisörer torde utgöra publikmajoritet på de flesta möten. Däremot är det svårt att upprätthålla den *empiriska* skillnaden mellan främst interna sammankomster och möten som riktar sig till hela allmänheten. Tidningarnas referat lämnar ofta knapphändiga uppgifter om mötenas karaktär. För att undvika ett felaktigt intryck av exaktheten redovisas inte några tidsserier över mötespublikens sammansättning. Analysen stannar vid en redogörelse för utvecklingens huvuddrag under olika tidsperioder 1902–1985.

Under 1900-talets första valrörelser framträdde partiledarna huvudsakligen på förberedande nomineringsmöten. För Hjalmar Branting gällde det att stärka den egna kandidaturen, och Karl Staaff ville markera sin positiva inställning till offentlig politisk debatt. Valkampanjernas slutna karaktär förändrades snabbt i samband med rösträttens utvidgning. Redan under tiotalet riktades en klar majoritet av partiledarnas framträdanden till hela allmänheten. Partiledarnas internframträdanden bestod främst av nomineringsmöten i hemvalkretsen och valupptaktsmöten runtom i landet.

Sedan trettiotalet har förhållandet mellan interna sammankomster och öppna möten varit i stort sett stabilt, såvitt kan uppskattas

med det använda grovmaskiga analysnätet. En kraftig majoritet av partiledarnas framträdanden riktar sig till hela allmänheten, men fortfarande arrangeras en viss mängd interna sammankomster (relationen är uppskattningsvis fyra till fem gånger mot en).

De flesta internmöten har karaktären av upptakter för partiernas kampanjarbetare, men det finns också andra exempel. Per Albin Hansson grundlade 1944 en tradition att den socialdemokratiske partiledaren alltid skall framträda på en fackföreningskongress under valrörelsen. Tage Erlander brukade för sin del börja turnerandet på broderskapsrörelsens kongress, en vana som Olof Palme fortsatte under sin första partiledartid.

Det första mötet inför en specialpublik som noterats hölls den 12 juli 1911 av Hjalmar Branting på ett sågverk i Dalarna (närmare bestämt på den lilla orten Linghed mellan Falun och Orsa). Under tjugotalet gjordes ytterligare sporadiska framträdanden inför speciella väljargrupper. (Karl Kilbom höll något arbetsplatsmöte, högerns förstakammarledare Ernst Trygger talade på en internationell juristkongress och inför Sveriges Köpmannaförening, C G Ekman höll även han ett anförande inför Köpmannaföreningen och han medverkade dessutom i möten i ett par nykterhetsloger.) Först 1936 fick specialmötena en nämnvärd omfattning (7 procent). Axel Pehrsson-Bramstorp talade då inför bland annat Svalövs utsädesförening och Motorfolkets förbund, och Per Albin Hansson ordnade ett sammanträffande med statliga tjänstemän i Stockholm. Anmärkningsvärt är att frikyrkorörelsen, som spelade en så central roll i formandet av det moderna politiska Sverige, inte begåvades med ett enda partiledarframträdande under denna period.[18]

Specialpublikens stora genombrott kom i samband med 1964 års val (cirka 20 procent av alla framträdanden). Gunnar Heckschers utspel om ATP-reformen gjorde pensionerna till en av de dominerande valfrågorna och samtliga partiledare förutom C-H Hermansson höll minst ett särskilt pensionärsmöte (några gånger serverades till och med den mångomtalade gräddtårtan till kaffet). Hermansson satsade för sin del på ett flertal arbetsplatsmöten på varven i Göteborg och på storbyggen i Stockholm.

Sedan 1964 har andelen framträdanden inför specialpubliker legat relativt konstant (cirka 15–20 procent). Vid sidan av pensionärer och förvärvsarbetande är skolungdomar den väljargrupp som blivit mest uppmärksammad. Efter sänkningen av rösträttsåldern till 18 år inför

1976 års val har framträdanden på gymnasieskolor blivit ett återkommande inslag i framför allt de borgerliga partiledarnas kampanjarbete.

Sammanfattningsvis har partiledarna ända sedan tiotalet riktat huvudparten av kampanjarrangemangen till hela valmanskåren. Men också de egna partimedlemmarna har uppmärksammats med interna möten; utan kärntruppernas entusiasm är det svårt att vinna valet. Sedan sextiotalet har möten inför specialpubliker blivit relativt vanliga. Partiledarna utnyttjar i ökad utsträckning möjligheten att genom kampanjframträdanden symbolisera stödet till viktiga väljargrupper. Den använda publikstrategin kan kanske betraktas som ett utslag för svensk kompromissvilja – hellre både-och än antingen-eller.

Partiledarnas kampanjarbete under 1900-talet

Partiledarna intog länge en tillbakadragen ställning i valkampanjerna. Det dröjde till 1908 års val innan partiledarna överlag började uppträda som talesmän för sina partier. Vid detta tillfälle bröt Arvid Lindman mot traditionen att statsministern skulle hålla sig utanför valagitationen. Än mer väsentligt var att partiledarna och övriga toppolitiker bedrev en fortlöpande valdebatt genom att vecka för vecka bemöta varandras inlägg från talarstolarna (valdebatten var huvudsakligen en affär mellan liberalerna och högern då socialdemokraterna ännu inte accepterades som jämbördig motståndare). Partiledarnas kampanjinsats bestod av en serie mötesanföranden – Branting, Lindman och Staaff besökte samtliga Norrland för första gången – huvudsakligen förlagda till helgerna (det genomsnittliga antalet kampanjframträdanden var 17 stycken).

Under det följande dryga decenniet konsoliderades partiledarnas kampanjtradition. Med början en tidig julisöndag hölls en serie mötesanföranden runtom i landet. Mötesverksamheten riktades till största delen mot hela allmänheten; antalet interna partimöten minskade betydligt jämfört med tidigare förhållanden. Valtalen distribuerades till pressen via nyhetsbyråerna. Partiledarna hade redan nu en dominerande ställning i tidningarnas nyhetsbevakning.

Mot slutet av tjugotalet och början av trettiotalet genomgick kampanjarbetet en ny förändringsperiod. Per Albin Hansson, Arvid

Lindman, C G Ekman och andra gjorde långa mötesturnéer och drev därigenom upp intensitetsnivån till nya höjder (42 framträdanden i genomsnitt 1932). Till sin hjälp hade partiledarna tekniska innovationer som elektriska högtalare (sparade röstresurser) och flygmaskiner (snabba transporter). Vidare gjorde radion försiktig entré i valrörelserna. Efter försökssändningar under tjugotalet anordnade Radiotjänst den första slutdebatten 1932 – partiledarna fick dock vänta med debuten till kommunalvalen 1934 – och från 1936 kompletterades avslutningsdebatten med ett 40 minuters presentationsprogram för vart och ett av riksdagspartierna.

Krigsårens kampanjinsatser var starkt nedtonade. Partiledarna gjorde i genomsnitt ett femtontal mötesframträdanden, till allra största delen förlagda till helgerna. Avslutningsdebatten i radio ställdes in och partiledarna fick nöja sig med att framträda i presentationsprogrammen.

I samband med planhushållningsvalet 1948 lades grunden för en ny period i partiledarnas kampanjarbete som kom att vara till slutet av femtiotalet. Radions valprogram fick ett definitivt masspublikt genombrott och partiledarna axlade ett tungt ansvar som debattörer i avslutningsdebatten och som svarande i de nu introducerade utfrågningsprogrammen. Partiledarna fick också släppa till mer av sitt privatliv än tidigare (bland annat återkommande tidningsreportage från semesterfirandet).

För första gången prövades andra framträdandeformer än mötesanföranden i större skala, främst i form av en serie uppmärksammade kampanjdebatter (fortfarande dock 80–90 procent mötesanföranden). Valupptakterna tenderade att senareläggas till mitten av augusti, men genom att partiledarna ökade på antalet framträdanden per dag återgick intensitetsnivån till mellankrigstidens nivå (i genomsnitt 30–40 framträdanden).

TV-valet 1960 utgör ett delvis isolerat inslag i valrörelsehistorien. Kampanjarbetet centrerades till televisionens valprogram med presentationsstunder, utfrågningar och två debatter. Partiledarna förlitade sig på det nya mediets genomslagskraft och minskade turnerandet ute i landet.

Inför 1964 års val började vissa förändringstendenser märkas. Partiledarna förlade fler framträdanden till vardagarna – andelen helgframträdanden minskade från 61 till 43 procent – och gav ökad uppmärksamhet åt möten med speciella väljargrupper som pensio-

närer och arbetare. Tage Erlander arrangerade också ett mindre antal presskonferenser för nyhetsjournalisterna.

Andrakammarvalet 1968 markerade inledningen på ännu en period i kampanjarbetet. I ett slag intensifierades kampanjinsatserna kraftigt – det genomsnittliga antalet framträdanden steg från 27 till 49 – och partiledarna prövade en rad nya framträdandeformer. Presskonferenser, arbetsplatsbesök och udda tillfällighetsframträdanden gjorde att mötesanföranden inte längre var den helt dominerande framträdandeformen (66 procent jämfört med 84 procent 1960).

Den gemensamma nämnaren bakom förändringarna var att kampanjarbetet anpassades till massmediernas behov. De varierade och intensifierade kampanjerna lämpade sig väl för den aktiva, konfrontationsinriktade och mindre partibundna politiska nyhetsjournalistik som växte fram mot slutet av sextiotalet. För att få uppmärksamhet i TV och andra medier räckte det inte längre med att enbart distribuera valtalen via nyhetsbyråerna.

Efter 1968 har utvecklingen fortsatt i samma spår. Antalet framträdanden har ökat kontinuerligt (96 stycken i genomsnitt 1985), liksom även andelen presskonferenser och udda kampanjinslag (25 respektive 21 procent 1985). Upptaktsmötena har åter flyttats till slutet av juli, och kampanjarbetet har i det närmaste avhelgifierats (söndagarna är inte längre agitationsdagen *par excellence*). Vidare har partiledarna fått vänja sig vid närgångna kontakter med journalisterna. Massmediernas nyhetsbevakning har ökat kraftigt i omfång och det är partiledarna som står i centrum för intresset.

***

Samtiden har betraktat partiledarna som valrörelsens huvudaktörer ända sedan 1908. Särställningen motiveras av att partiledarna har anförtrotts två grundläggande uppgifter: att vara auktoritativa talesmän inför väljarna och att företräda partiet i diskussionerna med de andra partiernas topprepresentanter. Uppgiften har lösts genom direktkontakter med väljarna från talarstolarna och genom massmediernas förmedling.[19]

Fram till sextiotalets slut förändrades sättet att bedriva kampanjarbete i grad men knappast i art. Partiledarna adresserade sig direkt till väljarna och blev i större eller mindre utsträckning återgivna av massmedierna. Visserligen gav Sveriges Radios valprogram nya

publikdimensioner, men partiledarna kunde fortfarande utveckla sina ståndpunkter i relativ ostördhet. Först i och med den aktiva konfrontationsjournalistiken ändrades kampanjarbetets förutsättningar i grund. Sedan slutet av sextiotalet filtreras partiledarnas uttalanden allt mer genom ifrågasättande mediekanaler.

Den amerikanske statsvetaren Stephen Hess hävdar i boken *The Presidential Campaign* att valkampanjerna i allt väsentligt förblivit desamma sedan slutet av 1800-talet. Skillnaderna mellan 1896 års presidentvalskampanj – då demokraten William Jennings Bryan företog omfattande mötesturnéer och republikanerna kartlade valmanskåren i detalj – och Ronald Reagans kampanj 1984 skall vara mer kosmetiska än substantiella. Lite provokativt påstår Hess att politiken saknar motsvarande revolutionära omvälvningar som James Joyce och Marcel Proust inneburit för litteraturen.[20]

Mig tycks Stephen Hess halsbrytande jämförelse missa en huvudpoäng. Nog måste det ses som en fundamental förändring när partiledarna börjat anpassa sig till journalisternas krav på nyhetsvänliga framträdanden för att komma i kontakt med väljarna. Låt vara att politikernas omvälvning av kampanjarbetet kom trettio år efter modernisterna i litteraturen.

NOTER

1. En rättrogen anhängare av Uppsala-skolan skulle säkert protestera mot presentationen av deras tradition. Det yttersta syftet med Brusewitz forskningsprogram var att analysera parlamentarismens innebörd i teori och praktik. I traditionens många fallstudier får dock de generaliserande ansatserna stå tillbaka för detaljerade – några gånger synnerligen detaljerade – historieskrivningar. Den som unnar sig nöjet att läsa sakkunnigutlåtandena inför äldre tiders professorstillsättningar skall också finna att den brusewitzka traditionen var omstridd. Ämneskollegorna söder om Hallandsåsen ansåg att uppsalaforskarna i och för sig skrev intressanta böcker, men att dessa knappast handlade om statskunskap. Det finns också andra tänkbara förebilder för min studie än Uppsala-skolan och den kvantitativa traditionen. Närmast till hands ligger kanske den gamla svenska specialiteten att undersöka politiska institutioners framväxt och utveckling. Som exempel på en lyckad sådan "institutionsstudie" kan anföras Leif Kihlbergs 700-sidiga *Den svenska ministären under ståndsriksdag och tvåkammarsystem* (1922).

2. Resonemanget om de osynliga partiledarna är en sammanfattning av tidigare resultat. För en mer utvecklad bevisföring hänvisas till kapitel 3 och 4 ovan, samt till standardverken om 1800-talets valkampanjer Thermænius (1928, 1935), Carlsson (1953), Wallin (1961), Vallinder (1962) och Hadenius (1964). Hänvisningen bakåt till den historiska avdelningen gäller för hela kapitlet. De detaljerade källhänvisningarna har genomgående begränsats till ett minimum. Det faktum att Carl Ifvarsson och övriga partiledare var anonyma för de flesta medborgare utesluter inte att de var lokala notabiliteter. Ett exempel kan hämtas från August Bondesons sekelskiftesroman om skolläraren John Chronschough. I den aktuella passagen försöker Chronschoughs moder övertyga sonen att inte köpa en snobbig frack, utan i stället nöja sig med en enklare bonjour: "Sådan ha de karlarna, som jag sätter mest tid på, och sådan hade själve Carl Ifvarsson i Värestorp på det stora lantbruksmötet i Halmstad, där jag såg honom, och då så kan den la också på detta 'mötet' duga också för dig."

3. Åsynen av den svängande kurvan över antalet partiledarframträdanden aktualiserar än en gång materialproblematiken. Som tidigare framhållits innebär användandet av tidningarna som materialkälla att kampanjarbetets omfattning underskattas en aning (5–6 procent för åren 1982 och 1985). Jag vågar dock påstå att det inte finns någon anledning tvivla på analysens huvudresultat. Skiftningarna i kampanjintensitet mellan olika tidsepoker är så stora att resultaten kan betraktas som mycket trovärdiga.

4. Beräkningarna för 1932 är gjorda med fem partiledare som bas emedan liberalerna vid denna tid saknade både officiellt och reellt ledarskap. Om liberalerna trots allt tas med i beräkningsbasen – vilket i och för sig är fullt rimligt – sjunker medeltalssiffran till 35. För en genomgång av de dramatiska partiledarskiftena åren kring 1930, se ovan kapitel 6 och där anförd litteratur.

5. En mer innehållslig än formmässig teknik för mediekontakter är *valrörelseutspelen*. Enligt en preliminär analys är tekniken med särskilda utspel under valrörelserna en efterkrigsuppfinning. Det började inför 1948 och 1952 års val då partierna konkurrerade med vallöften till pensionärerna. I september 1960 gjorde Gunnar Hedlund och Bertil Ohlin ett gemensamt utspel i regeringsfrågan genom att på olika platser hålla likalydande mötesanföranden. Massomfattning fick valrörelseutspelen först i samband med de intensifierade kontakterna mellan politiker och journalister 1970 och 1973. Utspelen var ett sätt för partiledarna att skaffa sig utrymme i mediernas utökade nyhetsbevakning (se vidare ovan kapitel 6–9).

6. Ett undantag från regeln är möjligen Arvid Lindmans kampanjturné 1924. Efter ett föredrag i födelseorten Mjöbäck i Västergötland passade Lindman på att inför den samlade menigheten – inklusive en medföljande reporter – nedlägga en krans på sin stamfaders grav. Under samma valrörelse inledde Lindman traditionen att partiledarna för en stund skall agera valsedelsutdelare utanför vallokalerna. Lind-

mans okonventionella kampanjuppträdande gillades även av hans politiska motståndare. Dagens Nyheter skrev om den valsedelsutdelande högerledaren: "Säga vad man vill om riksamiralen, så är han i alla fall en karl utan mera besvärande choser, och visst hade han en rolig timme medan han delade ut sina listor, ty det var naturligtvis inte alla valmän som visste vilken mäktig man det var som sträckte fram sin valsedel åt dem, och de togo alltså i många fall den ungdomliga herrn vid porten ungefär så von oben som en svensk valman gärna tar en listutdelare" (DN 1924 09 20). Minns även Lindmans statsministerbesök med specialhyrt valtåg i Skara 1911. Om kransnedläggningen, se SvD 1924 08 26. Se också ovan kapitel 5.

7. Tidiga exempel på "pressmeddelanden" under valrörelserna är bröderna Rundbäcks utskick av cirkulärledare till positivt inställda landsortstidningar inför 1884 års val (om de politiska "centralköken", se kapitel 3 ovan och Wallin, 1961:340–83). Längre tillbaka i tiden hade lantmannaledaren Arvid Posse ett specialavtal med redaktören för Snällposten i Malmö att publicera hans viktigaste riksdagsanföranden. I ett typiskt brev, daterat den 30/1 1869, heter det: "Min käre Bror! Mitt anförande i bondfrågan som finnes korrekt i Dagligt Allehanda den 30 dennes n:r 24 torde du hava godheten införa i sin helhet enär det innehöll åtskilligt som väl förtjänar att bliva bekant" (brev tryckt i Thermænius, 1931:261). En annan lantmannaledare Emil Key skrev regelbundet i Dagens Nyheter (se avsnittet om 1881 och 1884 års val ovan samt Key, 1916:83–6 och Thermænius, 1928:363, 1931:92). För ett resonemang om skribentverksamheten under efterkrigstiden, se avsnittet om planhushållningsvalet 1948, kapitel 7 ovan. Om Lindmans talutdrag till Svenska Telegrambyrån 1911, se kapitel 5 ovan, Jäderin (1914:96) och Scharp (1959:202–3).

8. Konferenserna med chefredaktörerna ingick i det långsiktiga uppbyggandet av en partitrogen press. Om bildandet av pressföreningar i början av 1900-talet, se Ekgren (1959), Vallinder (1965) och Hadenius, Weibull och Seveborg (1968). Vilka förberedande konferenser som brukade arrangeras inför valrörelserna kan följas i partiernas verksamhetsberättelser. Naturligtvis har det förekommit andra och mer informella kontakter mellan politiker och journalister ända sedan pressens framväxt som politisk maktfaktor på 1830-talet. Sålunda arrangerade ledande bonderiksdagsmän en sexa för liberala tidningsredaktörer inför riksdagsupplösningen och det första andrakammarvalet 1866 (Thermænius, 1928:81). Talmannen Johan Widén skriver i sin dagbok från april 1917 om nyttan av generösa representationskonton: "Jag saknar också helt och hållet den ekonomiska position som gör. . .att man af egna medel kan hålla fäster och uppträda som grand seigneur; hvilket är af stort värde särskildt gent emot pressen (att bjuda dem på middag har i alla tider varit ett bra medel att bli bekant med och stå väl hos dem. . .)." (Dagböckerna är utgivna genom Arne Wåhlstrand, 1984b, citatet återfinns på sid 582).

9. Se Asp (1983b), Holmberg och Esaiasson (1988:184–7). Om nyhetsbevakningen, se vidare nästföljande kapitel.

10. Ett ytterligare belägg för att de politiska toppfigurerna lyftes fram även förr i tiden kan hämtas från en seminarieuppsats om pressens valbevakning 1924 och 1954. Vid båda valtillfällena omnämndes partiledarna betydligt oftare än andra personer på tidningarnas ledarsidor (Björklund, 1958:41–2).

11. För ett principiellt resonemang om valkampanjernas avgränsning i tiden, se kapitel 2 ovan.

12. Belysande för de lokala variationerna är en kommentar i frisinnade landsföreningens kvartalsblad från 1908: "Åtskilliga andra valkretsar togo däremot saken med ro och ruskade först fram i augusti liv i de politiska livsandarna – ja några få, ty alla grader givas, gåvo aldrig ens livstecken ifrån sig, utan valde i stillhet om sin värderade riksdagsman." Att valen skulle förrättas i september föreskrevs i en ny lag från 1900.

13. Om nomineringsmöten och valförrättningar under arbetstid, se Wallin (1961:81–8) och Thulstrup (1938). Nationalekonomen och fritänkaren Knut Wicksell tipsade 1887 en kollega om konsten att arrangera vardagsmöten: "Tiden bör ej gärna sättas tidigare än klockan 8 på aftonen . . .på det att arbetarna må kunna gå

dit" (citat i Gårdlund, 1956:91). Zeth Höglund berättar i sina memoarer om en schartauansk kyrkoherde som skrev en flammande artikel om konsekvenserna av ungdomsmöten på söndagar: "Ungdomen göres genom denna förförelse till icke blott nådeföraktare – kanske för alltid – utan inleddes även i synder av alla slag. Ja, det finnes näppeligen någon enda odygd, som icke på grövre eller finare sätt övas vid dessa tillfällen. . ." (1951:128). Bland dagens partiledare undviker Alf Svensson i görligaste mån att framträda på söndagar (se t.ex. DN 1979 08 14). En suggestiv skildring av söndagarnas roll som andningshål för arbetarna i sekelskiftets Sverige finns i inledningskapitlet till Ivan Oljelunds självbiografiska roman *Det hände på Kungsholmen*. Nämnas kan också att den unga arbetarrörelsens krav på kortare arbetstid inte sällan motiverades med behovet av ökad fritid för bildande verksamhet (se Richardson, 1963:13–4).

14. Tidningarnas referat innehåller inte alltid uppgifter om klockslaget för mötena, varför det finns ett visst mått av osäkerhet i resultaten.

15. Citat i Ivre (1982).

16. Om Norrlandsfrågan i svensk politisk debatt, se Sörlin (1988). I intresset för uppbyggnaden – kolonialiseringen – av Norrland möttes höger och vänster inom politiken. Högerledaren Arvid Lindman och vänsterradikaler som Carl Lindhagen var lika intresserade av att göra norra Sverige till ett framtidsland, om än med olika medel.

17. För en utförligare argumentering kring indelningen av mötespubliken, se Esaiasson (1985:162–6).

18. Det första frikyrkoframträdande som noterats kom 1956 när Jarl Hjalmarson och Bertil Ohlin talade i pingstvännernas IBRA-radio (se DN och SvD 1956 09 10–11). Närmast ett kyrkoframträdande innan dess kom högerledaren Gösta Bagge när han medverkade i "Den inre beredskapens dag" på Skansen 1940. För det gemensamma mötesarrangemanget svarade Kommittén för kristen beredskap och Diakonistyrelsens utskott för andlig beredskap (se DN 1940 07 01). Mellan 1968 och 1988 ingick ett framträdande inför frikyrkopublik som ett standardinslag i partiledarnas kampanjer – pastor John Hedlunds tältutfrågning.

19. Förhållandet att var tid har tillskrivit partiledarna en särställning kan illustreras med tre citat från olika epoker. I en krönika 1912 såg liberalen Arvid Grundel tillbaka på den jungfruliga tid när frisinnade landsföreningen gjorde valrörelsedebut 1902: "De politiska ledarnas tid så som huvudaktörer i valrörelsen hade ännu ej kommit i vårt land." Knappt två decennier senare, år 1929, uttalade sig en annan liberal om ledarskapet: "Men utvecklingen har gått därhän att partiledarens person alltmer kommit att skjutas i förgrunden" (Rönblom, 1929:385). På femtiotalet tillställdes Bertil Ohlin en intervjufråga om tendensen att att låta partiledarna ensamma sköta valrörelsen: "Jag tycker det är olyckligt att uppmärksamheten i alltför hög grad inriktas på partiledaren och vi i folkpartiet vill också åstadkomma så mycket arbetsfördelning som möjligt i valrörelsen, inte minst i radiodiskussionerna" (SvD 1956 08 10).

20. Hess (1987:81–2).

11

Partiernas kampanjarbete

Partiernas kampanjhistoria är äldre än partiledarnas. Redan under frihetstiden – halvtannat århundrade före Hjalmar Brantings, Arvid Lindmans och Karl Staaffs offentliga framträdanden – använde hattar och mössor broschyrer, utsända värvare och lokala kontaktmän för att påverka valen till ståndsriksdagen. Particheferna nöjde sig med att dirigera kampanjaktiviteterna bakom kulisserna.[1]

Den gustavianska statskuppen gjorde slut på både frihetstiden och det spirande partiväsendet. Ännu vid representationsreformen 1866 fanns endast löst sammanhållna riksdagsgrupperingar utan vilja att ingripa i valkampanjerna. Kandidaterna i premiärvalet fick själva arrangera eventuella kampanjaktiviteter.

En nämnvärd centralstyrning av kampanjerna kom till stånd först i och med tullstriderna 1887. Med hjälp av masspridda broschyrer och samarbete med tidningsredaktörer skapade organisationerna *Föreningen mot livsmedelstullar* och *Svenska arbetets vänner* en nationell sakfrågeinriktad valdebatt. Partiorganisationernas inträde i valrörelserna dröjde till 1900-talets början.

Detta kapitel skall ägnas åt en kartläggning av formerna för partiernas och motsvarande organisationers kampanjinsatser inför riksdagsvalen sedan 1866. I centrum för uppmärksamheten står aktiviteter initierade av partiernas centrala valledningar. Initiativ från enskilda riksdagskandidater, partiernas lokala organisationer och stödjande intresseorganisationer berörs endast resonemangsvis.

Analysgången är densamma som i föregående kapitel om trender i partiledarnas valrörelseinsatser. Avsikten är att isolera enskilda moment i partiernas kampanjhistoria och att följa utvecklingen över

tid. Avslutningsvis sammanförs de enskilda tidsserierna till en diskussion om avgränsade perioder i kampanjarbetets historia.

Analyserna utgår från distinktionen mellan *direkta* och *indirekta* kanaler för kampanjarbetet. Det innebär att granskningen innefattar valmöten, dörrknackningskampanjer och arbetsplatsagitation (direkta kampanjkanaler) respektive broschyrmaterial, affischer och valbevakningen i press, radio och TV (indirekta kampanjkanaler).

Tidsserierna över kampanjkanalernas utveckling baseras på fem materialtyper: partiernas verksamhetsberättelser, vetenskaplig litteratur, tidningsintervjuer med ansvariga partiföreträdare, surveyundersökningar samt personliga uppgifter från partiansvariga. Att bygga tidsserier på olika materialkällor innebär problem med bland annat varierande definitioner och mätprecision. Inför den kommande läsningen finns det anledning hissa varningsflagg för svagheter i undersökningsmaterialet. På sina ställen har analysen vissa likheter med arkeologisk tuvhoppning.

Valmöten

Tvärtemot vad som kanske kunde förmodas är valmöten *inte* den äldsta kampanjmetoden. Myndigheterna fruktade det talade ordets uppviglingskraft och förbjöd alla former av politiska sammankomster länge efter det att censuren lättats för press och broschyrer.

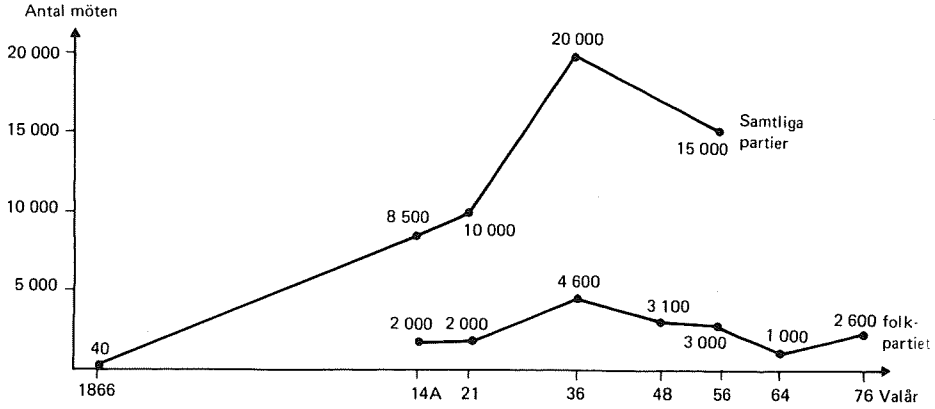
Vid tidpunkten för representationsreformen hade de legala hindren undanröjts, men den politiska sedvanan lade fortfarande restriktioner på mötesarrangörerna. Det ansågs anspråksfullt av en riksdagskandidat att tala för sin egen person. Tveksamheten inför valtalandet började försvinna först i samband med partiväsendets genombrott. Tänkbart är att det var lättare för talarna att propagera för ett partis idéer och åtgärdsförslag än för en enskild kandidat.

Hur många valmöten har då arrangerats under olika perioder av kampanjhistorien? Underlaget för att besvara frågan är dessvärre behäftat med brister. Den tidsserie över mötesverksamhetens utveckling som redovisas i figur 11.1 bygger främst på tidningsintervjuer med partiföreträdare och på rapporter i partiernas verksamhetsberättelser. I några fall – det gäller enskilda partier – har mötesfrekvensen skattats på basis av partiets allmänna organisatoriska styrka och mötesverksamhet vid tidigare eller senare tillfällen. I

kompletterande syfte redovisas även en utförligare tidsserie över folkpartiets mötesverksamhet.

Svagheten med den använda skattningsmetoden behöver knappast understrykas. Inte heller till synes exakta siffror i tidningsintervjuer och verksamhetsberättelser går fria från kritik. Frestelserna för partirepresentanterna att presentera friserade siffror kan ha varit övermäktiga. Bristerna till trots ger dock resultaten en uppfattning om huvudtrenderna i mötesverksamhetens utveckling.

Figur 11.1. Antalet arrangerade valmöten 1866–1976 (absoluta tal).

Kommentar: Sammanställningen av antalet valmöten bygger på uppgifter i partiernas verksamhetsberättelser, i den vetenskapliga litteraturen och på tidningsintervjuer med partiföreträdare. För detaljerade hänvisningar, se Appendix 2.

Valmötesverksamheten i Sverige startade på en synnerligen låg nivå. När statsvetaren Gunnar Wallin letade igenom tidningarna från sommaren och hösten 1866 hittade han endast ett 40-tal notiser om mötessammankomster (30 i städerna och 10 på landsbygden). Antalet valmöten förblev mycket lågt under det närmaste decenniet (minns tillnamnet "det menlösa sjuttiotalet"). Det dröjde till 1880-talet innan mötesfrekvensen började skjuta i höjden.

Från och med 1890-talet då olika organisationer – rösträttsrörelsen, arbetarrörelsen, nykterhetsrörelsen, frikyrkorörelsen och konservativa försvarsrörelser – ingrep i kampanjerna arrangerades möten även i de flesta landsbygdsvalkretsar. Samtidigt märktes också en förskjutning i mötesformerna. Den ursprungliga typen av gemen-

samma nomineringsmöten med diskussioner om vem som skulle bli valkretsens kandidat ersattes efter hand med agitationsmöten för de enskilda kandidaterna. I de nya mötesformerna ingick också en ökning av antalet *interpellationer*. Organisationerna rekommenderade sina valarbetare att uppsöka motståndarnas valmöten och förhöra sig om kandidaternas ståndpunkter i angelägna frågor.[2]

Verklig massomfattning fick mötesverksamheten först i samband med rösträttsreformen 1911. Inför mötet med en fördubblad valmanskår och med övergången till ett proportionellt valsätt lade partierna ned stora ansträngningar på att utbilda och mobilisera talare. I det hektiska bondetågsvalet 1914 bottenskrapade partierna resurserna och arrangerade på kort tid åtskilliga tusental valmöten (uppskattningsvis 8 500).

Under det följande decenniet utvecklades mötesverksamheten i lugnare tempo. Nästa kraftiga explosion dröjde till partiernas mobiliseringsår 1928–1936. Efter de första återhållsamma valen med allmän rösträtt hade partierna förstärkt sina organisationer. I det allmänt intensifierade kampanjarbetet tillskrevs valtalandet en framträdande plats. Inför 1936 års val arrangerades omkring 20 000 små och stora agitationsmöten runtom i landet. Det är möjligt att valtalandet i Sverige varken förr eller senare haft en sådan omfattning som inför valet 1936.[3]

Trettiotalets guldålder följdes av en period med långsamt sjunkande nivå på mötesfrekvensen. Vid valet 1956 arrangerades enligt tidningsintervjuer med partisekreterarna sammanlagt 15 000 valmöten. Mötesverksamheten hade alltså forfarande en betydande omfattning, men det fanns tecken på att både partierna och väljarna tröttnat på de tusentals småmötena runtom i landet.[4]

Televisionens politiska genombrott 1960–1964 innebar ett slut för den traditionella formen av valmöten. Partierna satte mötesverksamheten på sparlåga och nöjde sig med regionala presentationsmöten med riksdagskandidaterna samt stugmöten i samband med valprogrammen i TV. En illustration till den dramatiska nedskärningen är att folkpartiets mötesverksamhet minskade med två tredjedelar mellan 1956–1964 (från cirka 3 000 till 1 000).[5]

Valmötenas nedgångsperiod blev kortvarig. Redan 1964 prövade partierna om det gick att locka mötespublik med spektakulära kringarrangemang (folkpartiets halmhattar är ett minnesvärt exempel). Vid valen 1968 och 1970 fick *torgmötestekniken* ett genom-

brott. Med hjälp av bärbara högtalare förlades stora delar av valtalandet till väl befolkade gator och torg. Mycket tack vare de korta appelltalen arrangerade folkpartiet nästan lika många möten inför valet 1976 som under femtiotalet (cirka 2 600 varav 80 procent torgmöten, jämfört med 3 000 möten 1956).

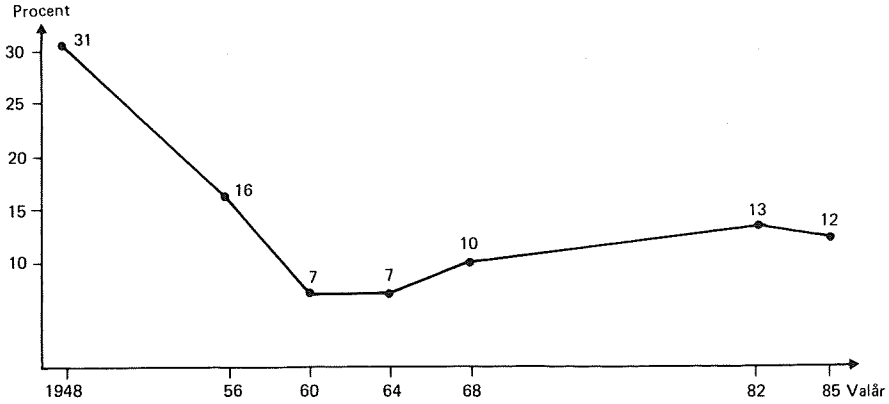
Jämförbara uppgifter om mötesverksamhetens omfattning under åttiotalet finns inte tillgängliga; partierna har för länge sedan slutat göra sammanställningar för internt bruk. De preliminära skattningar som partirepresentanter uppmanats göra tyder dock på att mötesverksamheten, om något, har ökat en aning i omfattning. Antalet valmöten skulle därmed vara ungefär lika stort som under femtiotalet. Även om det fortfarande arrangeras en hel del möten av traditionellt slag måste dock en principiell skillnad framhållas: Tidigare var det väljarna som fick komma till partiernas möten. Numera tvingas partierna i stället söka upp väljarna.[6]

Hur många väljare har då besökt de hundratusentals valmöten som arrangerats genom årens lopp? Den säkraste kunskapskällan i ämnet, ehuru inte utan brister då det finns risk för bland annat minnesfel, är surveyundersökningar om väljarnas mötesbesök. Intervjufrågor om huruvida väljarna besökt något valmöte har ställts under hela efterkrigstiden. I figur 11.2 redovisas en sammanställning av resultaten från en Gallup-undersökning vid 1948 års val och från valforskningsprogrammets intervjuundersökningar vid riksdagsvalen 1956–1985.

Betraktade med dagens ögon vittnar resultaten om en synnerligen stor mötespublik under den första efterkrigstiden. Enligt Gallupundersökningen 1948 skall nästan var tredje väljare (31 procent) ha "varit med på valmöte". Visst finns det svagheter i undersökningen – urvalsförfarande, svarsfrekvens och annan teknisk information är bristfälligt redovisad – men den höga nivån på mötespubliken bekräftas av en liknande studie av kommunalvalen 1946. Med en något annorlunda intervjufråga uppgav sig då cirka 25 procent av de intervjuade ha "besökt politiska möten". Den stora mötespubliken faller väl in i mönstret med en omfattande mötesverksamhet under den första efterkrigstiden.

Även tidsseriens övriga resultat stämmer överens med mötesfrekvensens utveckling. Intresset för den traditionella mötesverksamheten svalnade betydligt mot slutet av femtiotalet (16 procent mötesbesökare 1956). I samband med TV:s genombrott halverades

Figur 11.2. Partiernas mötespublik 1948–1985. Andel väljare som har besökt något valmöte (procent).

Kommentar: Sammanställningen bygger på en Gallup-undersökning 1948 och på de statsvetenskapliga väljarundersökningarna 1956–1985. För frågeformuleringar m.m., se Appendix 2.

mötespubliken (7 procent 1960 och 1964). Efter torgmötesteknikens genombrott 1968 ökade återigen publiksiffrorna något (10 procent 1968).

Åttiotalets valmöten besöktes enligt väljarundersökningens resultat av lite drygt var tionde röstberättigad (12–13 procent). Omräknat i absoluta tal innebär det en publik på cirka 750 000 personer. Mötesverksamheten var alltså mer publikdragande än under nedgångsperioden på sextiotalet, men jämfört med äldre tider hade den förlorat åtskilligt i attraktionskraft.[7]

En intressant fråga är givetvis hur stor publik som lockades till mellankrigstidens myller av valmöten. Det finns flera faktorer som talar för att publiken var mycket stor under dessa valtalandets gyllene år. Utbudet av nöjen var begränsat och särskilt på landsbygden hade valmötena något av nyhetens behag. Vidare fungerade de speciella valfilmerna som effektiva dragplåster, och partierna erbjöd ofta dans och andra festaktiviteter i anslutning till mötena. Partiernas motivation att satsa på mötesverksamheten stärktes också av att radion ännu inte hade fått sitt politiska genombrott. Faktorer som talar emot en stor mötespublik är främst att valmanskårens politiska engagemang, kunskapsnivå och sannolikt även medborgerliga självförtroende var lägre än under senare år (valdeltagandet låg kring 70 procent under 1930-talet).

En försiktig gissning är att trettiotalets valmöten besöktes av lika många väljare som den första efterkrigstidens (en knapp tredjedel av valmanskåren). En djärvare uppskattning är att 40–50 procent av valmanskåren lyssnade till något av de rekordmånga valtalen inför andrakammarvalet 1936.[8]

Förutsättningen för mötesverksamheten är att partierna lyckas engagera villiga talare. Statsvetaren Hans-Krister Rönblom lanserade 1929 en typologi över olika talarkrafter. Enligt Rönblom har partierna kunnat förlita sig på fyra olika typer av talare genom åren: *rangtalare* (partiledarna och en liten grupp andra toppolitiker), *riksdagstalare* (folkvalda som företrädesvis framträder i hemvalkretsen), *lokala talare* (främst kommunalpolitiker och tidningsredaktörer) och *resetalare* (specialanställda agitatorer).[9]

Under mötesverksamhetens utveckling har det skett tyngdpunktsförskjutningar mellan de olika talartyperna. Under de första decennierna efter representationsreformen sköttes det mesta valtalandet av riksdagskandidaterna själva i hemvalkretsen. Från 1890-talet började olika organisationer att understödja de lokala valrörelserna med resetalare. Det förekom både korttidsanställda agitatorer som kontrakterades för själva valrörelserna – rösträttsrörelsens koncept – och professionella agitatorer för vilka valtalandet var ett led i det allmänna yrkesutövandet.

Mötesexpansionen på 1910-talet förutsatte rationellare former för talarrekrytering. Partierna började arrangera interna talarutbildningar inför valrörelserna. Lokala talare svarade för stora mängder anföranden, medan däremot resetalarna försvann ur bilden. Rangtalarna – inte minst partiledarna – började uppträda i ökad utsträckning och var livligt efterfrågade. En specialgrupp utgjordes av de unga proffspolitikerna inom socialdemokratin. Personer som Per Albin Hansson, Zeth Höglund, Fredrik Ström och Gustav Möller var anställda inom partiet – på tidningar, förlag och partiets centralorganisation – och kunde under valrörelserna frigöras för agitationsturnéer.[10]

Riksdagskandidaterna var en viktig resurs för partierna. I och med övergången till partilistor och proportionella val 1911 minskades riksdagsmännens personliga ansvar för valutgången. Inom vänsterpartierna var det en självklar plikt för kandidaterna att trots allt ställa sig till förfogande. Däremot fanns det bland högerns och så småningom bondeförbundets kandidater en viss motvilja mot att

agitera offentligt; den traditionella negativa synen på politisk opinionsbildning var fortfarande stark. Arvid Lindman tillhörde dem som regelbundet klagade på högerkandidaternas bristande engagemang i kampanjarbetet.

Under mellankrigstiden försvann skillnaderna mellan partiernas riksdagskandidater. För att klara av den febrila mötesverksamheten måste även högerns och bondeförbundets riksdagsmän ställa sig till förfogande. Vidare intensifierade rangtalarna sin verksamhet och de lokala talarkrafterna fyllde på med ytterligare mötesanföranden.

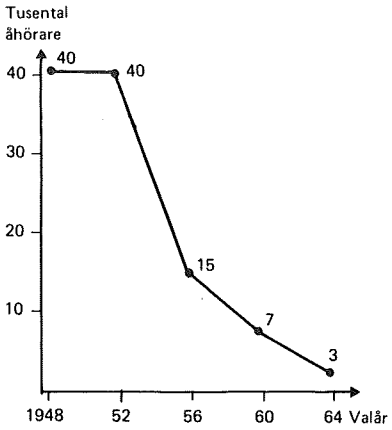
Talare på efterkrigstidens långsamt avtagande mötesverksamhet var i första hand riksdagsmännen och rangpolitikerna. De lokala talarkrafterna – tidningsredaktörer och kommunalpolitiker – ansågs inte längre vara tillräckligt publikdragande. Televisionens genombrott 1960 innebar att även riksdagsledamöterna fick färre uppdrag i talarstolarna. I de TV-centrerade kampanjerna tvingades riksdagsmännen konstatera att behovet av valtalare minskat drastiskt.

Torgmötesteknikens genombrott mot slutet av sextiotalet gav riksdagsmännen en ny uppgift under valrörelserna. Dagens valtalande handhas återigen av riksdagstalarna och en liten grupp toppolitiker. Riksdagskandidaterna svarar för en mängd appelltal och andra mötesframträdanden i företrädesvis hemvalkretsen. Partiledarna och övriga rangtalare tar huvudansvaret för den nationellt inriktade mötesverksamheten.

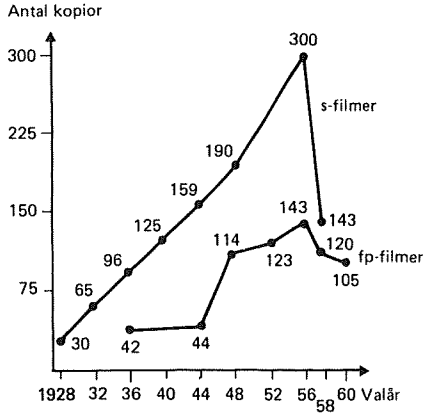
Ett framträdande tema i mötesverksamhetens historia är vad som kan kallas förändring under kontinuitet. Under årens lopp har grundidén med en talare som riktar sig till en publik givits en rad olika utformningar. I figur 11.3 redovisas tidsserier över två arrangemang som haft stor betydelse under ett historiskt skede, men som numera försvunnit ur valrörelserna – Vasaparksdebatterna och valfilmerna. Tidsserierna över publiksiffrorna i Vasaparken och antalet distribuerade filmkopior står som monument över svunna tider när mötesverksamheten tedde sig betydligt mer lockande för medborgarna än i dagens mediesamhälle.

De första Vasaparksdebatterna mellan Tage Erlander och Bertil Ohlin var stora publikevenemang. Tidningarna rapporterade om åhörarskaror på 30 000–50 000 personer. Men redan 1956 fick Erlander och Ohlin känna av mötesverksamhetens publikkris. Bara 15 000 åhörare illustrerar att kampanjdebatterna förlorat i nyhetsvärde. (Signifikativt för politikens villkor är att den sjunkande pub-

Figur 11.3. Antalet åhörare vid Vasaparksdebatterna 1948–1964 (tusental)

Figur 11.4. Antalet kopior av partiernas valfilmer 1928–1960 (absoluta tal).

Kommentar: Sammanställningen bygger på tidningsuppgifter (debattpubliken) och på uppgifter i partiernas verksamhetsberättelser (filmkopiorna). För detaljerade hänvisningar, se Appendix 2.

liksiffran fick en framträdande plats i Svenska Dagbladet medan den bara meddelades kort i Dagens Nyheter och inte alls i Morgon-Tidningen.) Trenden med sjunkande publiksiffror fortsatte 1960 och 1964; det spelade ingen roll att Jarl Hjalmarson år 1960 tillfälligt övertog Bertil Ohlins plats. Debatten 1964 samlade enligt tidningarna bara 3 000 personer.[11]

Partiernas specialinspelade valfilmer utgjorde ett standardinslag i valkampanjerna under trettio år efter socialdemokraternas och högerns pionjärvisningar 1928. Tanken var att understödja valtalandet med uppbygglig underhållning, samtidigt som filminnehållet också tillskrevs viss självständig betydelse. Från en blygsam nivå ökade antalet distribuerade filmkopior kontinuerligt fram till slutet av femtiotalet. Rekordnoteringen för både socialdemokraterna och folkpartiet nåddes inför 1956 års val (300 respektive 143 kopior av huvudfilmerna). Att filmkopiorna var som flest i den begynnande möteskrisen illustrerar dels att partierna fått bättre finansiella resurser än tidigare, dels att de gamla publikdragande knepen inte längre fungerade.

Televisionens genombrott gjorde slut på valfilmsepoken i svensk kampanjhistoria. Socialdemokraterna producerade sin sista valfilm

inför extravalet 1958 medan folkpartiet tog fram en kortfilm inför även TV-valet 1960. Partiernas filmproduktion avlöstes av en satsning på presentationsprogram i TV. Inför 1968 års val stoppade Sveriges Radio även detta uttryck för partipolitisk filmkonst. De partiproducerade programmen var, som det hette från ansvarigt håll, "ingen bra TV".[12]

Dörrknackning och arbetsplatsagitation

Dörrknackning och arbetsplatsagitation tillhör valkampanjernas minst utforskade och mest mytomspunna fenomen. Osäkerheten beror delvis på själva kontaktformen. Att söka upp enskilda väljare i hemmen och på arbetsplatserna avsätter mindre synliga spår än att exempelvis arrangera ett offentligt valmöte. Men det finns också kampanjkulturella skäl till det osäkra förhållandet. Det har alltid ansetts lite dubiöst att via organiserade personkontakter försöka förmå väljarna att rösta på rätt sätt. Partierna har ofta talat tyst om sina egna aktiviteter medan motståndarpartiernas personagitation förstorats till skräckproportioner. Att få ett klart grepp om vilken omfattning som partiernas organiserade dörrknackning och arbetsplatsagitation har haft genom åren är en nästan omöjlig uppgift.

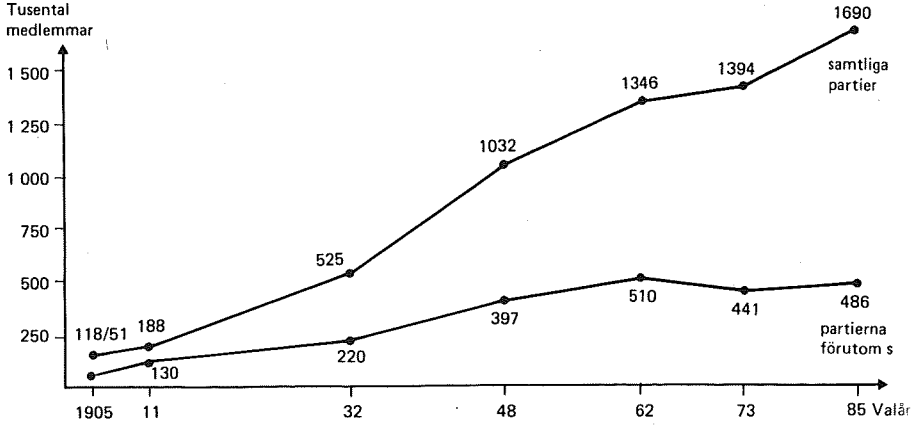
En gemensam nämnare för dörrknackningskampanjerna och arbetsplatsagitationen är att de är mycket personalintensiva. För att nå ut till nämnvärda delar av valmanskåren krävs insatser av många kampanjarbetare. Ett sätt att få en uppfattning om partiernas personella resurser är att studera *medlemssiffrorna*. Även om det inte finns någon fullständig överlappning mellan medlemskap och aktivt valarbete, säger antalet registrerade partimedlemmar något om hur stora kadrer som kunnat mobiliseras under valrörelserna.[13]

Tidsserien över partimedlemskapets utveckling under 1900-talet i figur 11.5 bör betraktas med försiktighet. Särskilt uppgifterna för 1905 och 1911 inkluderar grova skattningar av medlemstalen. Socialdemokraterna har genom principen om kollektivanslutning en särställning. För att studera det mer frivilliga medlemskapets utveckling redovisas en kompletterande tidsserie för partierna förutan socialdemokraterna.[14]

Partiväsendet var svagt organiserat under 1900-talets början. Vid 1905 års val – det första tillfälle då såväl socialdemokraterna som

liberalerna och högern kunde förlita sig på riksorganisationer – uppgick det samlade medlemstalet till uppskattningsvis 118 000, varav majoriteten var socialdemokratiska arbetare utan rösträtt. Den förebådade rösträttsreformen motiverade partierna till ett febrilt uppbyggnadsarbete. När de nya bestämmelserna prövades i praktiken 1911 hade liberalerna och högern tredubblat sitt medlemstal (till cirka 130 000). I storstrejkens spår hade däremot socialdemokraterna *förlorat* medlemmar (minus 10 000).

Figur 11.5. Antalet organiserade partimedlemmar 1905–1985 (tusental).

Kommentar: I medlemstalen ingår partiernas kvinnoförbund men inte ungdomsförbunden. Sammanställningen bygger på uppgifter i partiernas verksamhetsberättelser och i den vetenskapliga litteraturen. För detaljerade hänvisningar, se Appendix 2.

Arbetet med uppbyggnaden av partierna fortsatte under de närmaste decennierna, om än med kortare nedgångsperioder. Vid trettiotalets början rapporterade partierna för första gången om mer än 500 000 medlemmar (14 procent av valmanskåren). Trenden med växande medlemskadrar höll i sig under den första efterkrigstiden och ända fram till sextiotalets början (totalt 1,3 miljoner partimedlemmar 1962).

Under de senaste decennierna har medlemsutvecklingen stagnerat och till och med gått tillbaka en aning. Socialdemokraterna ensamma har till följd av kollektivanslutningen fortsatt att öka sitt

medlemstal (totalt 1,7 miljoner partimedlemmar 1988). I flera intervjuundersökningar sedan slutet av sextiotalet har andelen partimedlemmar pendlat mellan 11 och 15 procent, vilket motsvarar cirka 600 000–900 000 personer. Sannolikt ger intervjuuppgiften ett bättre mått på det reella partimedlemskapet än partiernas officiella siffror.[15]

Medlemstalens utveckling skulle kunna tyda på att partiernas resurser för personagitation förbättrades kontinuerligt fram till 1960-talet, och att personresurserna därefter bibehållits på ungefär samma nivå. Ett sådant resonemang är emellertid alltför förenklat. Vid en bedömning av partiernas allmänna personella resurser är det viktigt att också ta hänsyn till valarbetarnas *engagemang*.

Oavsett engagemangsgrad står det klart att sekelskiftets partiorganisationer var otillräckliga för riktigt betydande kampanjinsatser. På 1930-talet och än mer under den första efterkrigstiden hade däremot partiorganisationerna nått en sådan styrka att ett starkt engagemang kunde kompensera brister i numerären (totalt 500 000 medlemmar 1936 och 1 miljon 1948 skall jämföras med 1,3 miljoner 1962). Tänkas kan att den allt starkare mediecentreringen sedan femtiotalet gjort valarbetarna mindre motiverade. Resonemanget är givetvis hypotetiskt, men kanske nådde rentav partiernas personella resurser sin toppnivå i samband med det dramatiska planhushållningsvalet 1948?

Dörrknackningskampanjerna – husagitation och hembesök är alternativa beteckningar – har långa anor. Hattarnas och mössornas utsända uppköpare av adelsmännens riksdagsfullmakter kan ses som exklusiva husagitatorer. Efter representationsreformen prövades organiserade hembesök av exempelvis Stockholms liberala valmansförening inför 1884 års val. På 1890-talet tillgreps dörrknackningar för att samla namnunderskrifter till förmån för den särskilda rösträttsriksdagen. De centrala valorganisationerna vinnlade sig också om att skaffa så många lokala kontaktmän som möjligt. Under åren efter sekelskiftet gjorde bland annat nykterhetsrörelsens valledare personliga påstötningar till ett viktigt led i kampanjarbetet.[16]

När partierna i samband med 1911 års val började få ett fastare grepp om kampanjerna gjordes återkommande försök att sätta personagitationen i system. Av allt att döma dröjde det dock till tjugotalet innan dörrknackningen fick en mer framträdande plats i kampanjarbetet.

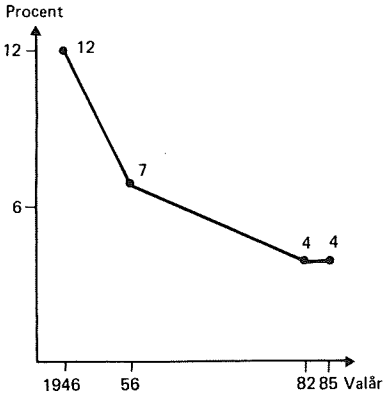
Särskilt under partiernas offensiver 1928–1936 gjordes stora satsningar på den uppsökande verksamheten. Socialdemokraterna byggde upp finförgrenade valorganisationer med by- och gårdsombud som lägsta nivå. Bondeförbundet kunde lita till en stark ungdomsorganisation och till samarbetet med böndernas organisation RLF. Inom högern tackades nationella ungdomsförbundet för omfattande dörrknackningsinsatser inför kosackvalet 1928. I partiernas valinstruktioner betonades ständigt vikten av att via röstlängderna upprätta register över tänkbara sympatisörer. Det gällde att före valdagen besöka positivt inställda väljare, och att på själva valdagen se till att sympatisörerna verkligen tog sig till vallokalerna.[17]

Uppfattningen att dörrknackningskampanjerna hade stor räckvidd under mellankrigstiden understöds av vissa politiska omständigheter. Partierna hade som målsättning att mobilisera tidigare utanförstående väljargrupper och personliga påstötningar bedömdes som effektiva påverkansmedel. Personagitation var många gånger den enda tänkbara kontaktvägen till exempelvis lågutbildade drängar, pigor, statare och andra lantarbetare. Men naturligtvis kan det inte uteslutas att partiernas uppmaningar till valarbetarna främst hade retoriska syften.

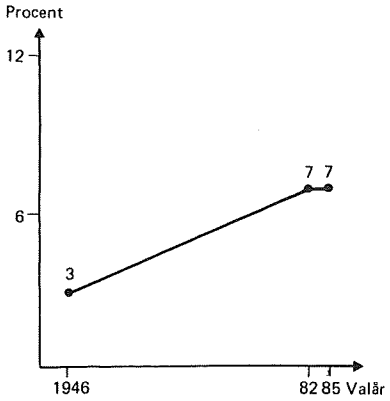
Surveytekniken står åter till tjänst med säkrare underlag för uttalanden om kampanjkanalernas räckvidd. Visserligen har surveyforskarna visat mindre intresse för personagitationen än för exempelvis valtalandet, men Gallup-institutet och väljarundersökningarna har ändå ställt några intervjufrågor i ämnet. I figur 11.6 redovisas resultaten från fyra undersökningstillfällen – kommunalvalen 1946 samt riksdagsvalen 1956, 1982 och 1985. Procentsiffrorna visar andelen väljare som uppger sig ha fått besök i hemmet av partirepresentanter.[18]

Tidsserien över husagitationens omfattning påminner om mötesverksamhetens utveckling. Andelen hemkontaktade väljare var som störst strax efter andra världskriget (12 procent vid kommunalvalen 1946). Under femtiotalet sjönk hembesökens omfattning betydligt (7 procent 1956). Åttiotalets dörrknackningskampanjer nådde en ännu mindre del av befolkningen (4 procent 1982 och 1985). Omräknat till absoluta tal ter sig dock siffrorna något mer imponerande. Enligt väljarundersökningens resultat brukade åttiotalets kampanjarbetare knacka dörr hos närmare 250 000 medborgare.[19]

Figur 11.6. Partiernas husagitation 1946–1985. Andel väljare som har fått besök i hemmet av partiföreträdare (procent).

Figur 11.7. Partiernas arbetsplatsagitation 1946–1985. Andel väljare som har blivit kontaktade av partirepresentant på arbetsplatsen (procent).

Sammanställningen bygger på uppgifter från en Gallup-undersökning 1946 och från de statsvetenskapliga väljarundersökningarna 1956–1985. För detaljerade hänvisningar m.m., se Appendix 2.

Luckan i tidsserien för perioden 1956–1982 döljer en storsatsning på dörrknackningskampanjer under sextiotalet. I samband med televisionens genombrott betonade partierna att den personliga agitationen trots allt var den effektivaste påverkansmetoden. Budskapet att ingenting kunde ersätta personpåverkan trummades in i interna valhandböcker och upprepades i tidningsintervjuer med partiansvariga. I satsningen ingick bland annat att omdirigera tidigare mötestalande riksdagsmän till dörrknackning. Det är troligt att dörrknackningskampanjerna 1960 och 1964 för första och enda gångerna nådde fler väljare än mötesverksamheten (7 procent mötesbesökare). Redan 1968 och 1970 hade entusiasmen för husagitationen svalnat betydligt.[20]

Organiserad *arbetsplatsagitation* kan ta sig många olika uttryck. Den minst påträngande formen är affischering och mötesannonsering på anslagstavlor. Andra former är utdelning av broschyrer och mötesarrangemang utanför och inne på arbetsplatserna. Det som här åsyftas är i första hand personlig påverkan från partiernas arbetsplatsombud.

Att säga något om den organiserade arbetsplatsagitationens omfattning före efterkrigstiden är knappast möjligt. Säkert är att socialdemokraternas samarbete med fackföreningsrörelsen garanterade en kader valarbetare på industrierna, och att även kommunistpartierna intresserade sig för arbetsplatserna. Högern hade tack vare arbetsgivarna en mer informell stödtrupp.

Den första offentliga debatten om arbetsplatsagitationen fördes inför planhushållningsvalet 1948, när arbetsgivarföreningen uppmanade medlemsföretagen att stoppa spridandet av politisk propaganda. Andra tillfällen när arbetsplatsagitationen debatterats offentligt är inför riksdagsvalen 1958, 1968 och 1976. Förekomsten av offentliga debatter skulle kunna tyda på att partiernas organiserade kampanjarbete på arbetsplatserna ökat i omfattning under efterkrigstiden.[21]

Surveyundersökningar av hur många väljare som blir kontaktade på arbetsplatserna är sällsynta. Den tidsserie som redovisas i figur 11.7 ovan består av bara tre mätpunkter – kommunalvalet 1946 samt riksdagsvalen 1982 och 1985. Observera att den första mätpunkten infaller före det att valarbetet på arbetsplatserna börjat debatteras offentligt.

Av resultaten att döma är den organiserade arbetsplatsagitationen inte särskilt omfattande. I Gallupinstitutets undersökning 1946 var det bara 3 procent av de intervjuade som sade sig ha blivit "påstött på arbetsplatsen". Vid riksdagsvalen 1982 och 1985 hade 7 procent av intervjupersonerna varit i "personlig kontakt med någon valarbetare" på sin arbetsplats. Ökningen från 3 till 7 procent arbetsplatskontaktade väljare vittnar inte om att partierna gjort några större framsteg på arbetsplatserna under efterkrigstiden, särskilt inte som förvärvsarbetandet ökat i omfång och det numera finns betydligt fler väljare än tidigare att kontakta på arbetsplatserna.

Bilden av arbetsplatsagitationens omfattning nyanseras av en mer detaljerad undersökning som juristen Tore Sigeman genomförde inför 1973 års val. På grundval av en brevenkät till arbetsgivare och fackliga representanter fann Sigeman att partierna hade aktiva valombud på en tredjedel (35 procent) av alla stora arbetsplatser (minst 20 anställda). *Någon* typ av valpropaganda – affischer, möten, broschyrutdelning, politikerbesök och valombud – förekom på drygt hälften (54 procent) av alla storarbetsplatser. Utöver den organiserade agitationen från partiernas representanter förekommer det na-

turligtvis också en hel del privata påverkansförsök mellan arbetskamrater. (Närmare tre fjärdedelar av alla intervjuade i 1960 och 1964 års väljarundersökningar uppgav att det förekom politiska diskussioner bland arbetskamraterna.) Dessutom brukar LO sedan 1968 gå ut till medlemmarna med broschyrkampanjer.

Trots Sigemans nyanserande resultat och trots de informella diskussionerna framstår dock partiernas återkommande paroller om arbetplatsoffensiver som aningen överdrivna. Den organiserade valagitationen på arbetsplatserna tycks vara av relativt begränsad omfattning.[22]

Broschyrer och affischer

Möjligheten att agitera genom valbroschyrer utnyttjades lika sällan som övriga kampanjmetoder under de första decennierna efter representationsreformen. Radikala liberaler stod för det mest systematiska försöket till landsomfattande broschyrspridning genom att distribuera cirka 5 000 exemplar av partiprogrammet inför 1869 års andrakammarval. De enskilda riksdagsmännen kunde sträcka sig till att trycka redogörelser för sina insatser under mandatperioden. Landsbygdens lokaltidningar spred i vissa fall flygblad och enklare skrifter. I storstäderna – enkannerligen Stockholm – var det något vanligare med flygblad till förmån för särskilda kandidatlistor.

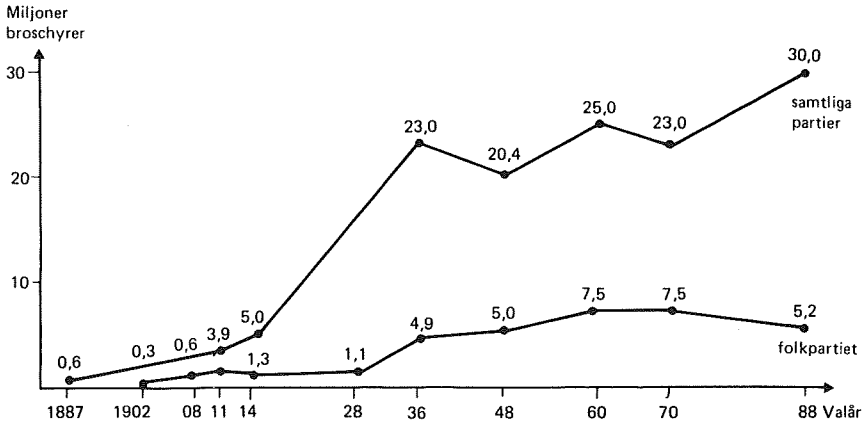
Det första exemplet på att tryckt valmaterial utnyttjades i stor skala gäller *valsedlarna*. På 1870-talet började liberalerna i Stockholm och Göteborg att sprida färdigtryckta valsedlar i tiotusentals exemplar. De färdigtryckta valsedlarna var till en början kontroversiella – från konservativt håll betraktades de som en sidvördnad mot väljarnas intellektuella självständighet – men blev snart allmänt accepterade. När partierna så småningom övertog ansvaret för kampanjerna blev det en huvuduppgift att distribuera valsedlar via hembesök, postförsändelser och, för säkerhets skull, ombud utanför vallokalerna. Numera förser riksskatteverket partierna med sammanlagt över 600 miljoner valsedlar inför varje valtillfälle.

Massproduktionen nådde inom kort även *valbroschyrerna*. I figur 11.8 redovisas en sammanställning av antalet broschyrer som har

distribuerats från partiernas centralorganisationer sedan slutet av 1800-talet. Tidsjämförelserna skall göras med försiktighet. I resultaten ingår inte lokalt framtaget material som exempelvis kommunala handlingsprogram eller broschyrmaterial från stödjande fackföreningar (LO) och tillfällighetsorganisationer (Kommittén Rösta Borgerligt).

En annan komplicerande omständighet har att göra med valmaterialets karaktär. Stora delar av äldre tiders tryckta valmaterial bestod av enklare flygblad. Med modernare kommunikationsmöjligheter har ansvaret för det enklare trycket överlåtits åt lokalorganisationerna utifrån centralt framtagna klichéer. Till dagens broschyrupplagor skall läggas ett okänt antal miljoner exemplar – ingen på partiernas centralorganisationer kan ge exakt besked – av enklare flygblad.

Figur 11.8. Partiernas centralt distribuerade broschyrmaterial 1887–1988 (miljoner exemplar).

Kommentar: Sammanställningen bygger på uppgifter i verksamhetsberättelserna, i den vetenskapliga litteraturen samt på tidningsintervjuer med partiföreträdare. För detaljerade hänvisningar m.m., se Appendix 2.

Genombrottet för massproducerade valbroschyrer kom i samband med tullstriderna 1887. Tullvännernas och frihandlarnas centralorganisationer lät trycka speciella broschyrer till underlag för valdebatten. Det är oklart exakt hur många broschyrer som distribuera-

des till kontaktpersonerna ute i landet, men en uppskattning är att totalupplagorna uppgick till cirka 600 000 exemplar.

Partiorganisationernas blygsamma insatser under 1900-talets första valrörelser bestod till stor del av broschyrdistribution. Frisinnade landsföreningen sände ut cirka 300 000 broschyrer – huvudsakligen valprogram – inför debutvalet 1902. Inför det sista valet med de gamla rösträttsbestämmelserna 1908 hade landsföreningen fördubblat utskicket av tryckt valmaterial till 600 000 (varav 140 000 valprogram).

Rösträttsreformen och övergången till proportionella val 1911 medförde ett definitivt kvantitativt genombrott för valbroschyrerna (totalupplaga 3,9 miljoner exemplar). Under de fortsatta försvarsstriderna vid tiotalets början förlitade sig partierna i stor utsträckning på broschyrmaterial. Sven Hedins båda varningsord och de radikala ungdemokraternas motskrift "Det befästa fattighuset" utgjorde väsentliga inslag i den politiska debatt som rasade skoningslösare än vid sannolikt något annat tillfälle under 1900-talet. Trots kort förberedelsetid nåddes en upplagemässig toppnivå inför det konfliktfyllda bondetågsvalet våren 1914 (totalupplaga 5 miljoner).

Nästa kvantitativa språng i broschyrspridningen inföll i samband med partiernas storsatsningar 1928–1936. Inför andrakammarvalet 1936 sände partierna ut sammanlagt 23 miljoner trycksaker till väljarna, nästan fem gånger så många som under försvarsstridernas dagar. Ett viktigt inslag i broschyrproduktionen var de speciella *valtidningar* som introducerades inför kosackvalet 1928. Valtidningarna, som bestod av både särskilda editioner av partiernas ordinarie tidningar och av temporärt utgivna specialpublikationer, spreds bland annat i områden där partiet saknade stödjande dagstidningar.[23]

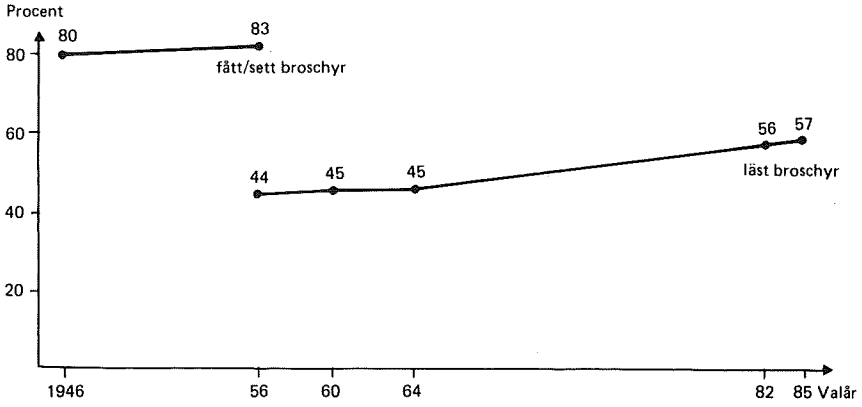
Efter trettiotalets expansion hölls valbroschyrernas totalupplagor på en stabil nivå under flera decennier. En liten minskning i samband med 1948 års val hänger samman med kvardröjande pappersransoneringar. Den mest näraliggande tolkningen är att partierna bedömde marginalnyttan av ytterligare broschyrexpansion som liten.

Under åttiotalets kampanjer distribuerades större mängder tryckt valmaterial än någonsin tidigare. Skillnaden jämfört med trettiotalet är i realiteten större än vad som framgår av tidsserien (30 miljoner broschyrer 1988 mot 23 miljoner 1936). Ett skäl härtill är det tidigare

omtalade förhållandet att partiernas centralorganisationer inte längre ansvarar för flygbladsframställningen. Ett annat skäl till diskrepansen är att allt fler lokalorganisationer börjat ta fram eget broschyrmaterial efter införandet av kommunalt partistöd 1970 och kommunblocksreformen några år senare.

Frågan som pockar på uppmärksamhet är givetvis hur stark genomslagskraft som de miljontals valbroschyrerna har bland väljarna. I figur 11.9 redovisas resultaten från sammanlagt sex surveyundersökningar i ämnet 1946–1985. Tidsserierna berör två aspekter av trycksakernas genomslagskraft – broschyrkontakter och broschyrläsning.

Figur 11.9. Valbroschyrernas publik 1946–1985. Andel väljare som har fått/sett respektive har läst valbroschyrer (procent).

Kommentar: Sammanställningen bygger på en Gallup-undersökning 1946 och på de statsvetenskapliga väljarundersökningarna 1956–1985. För frågeformuleringar m.m., se Appendix 2.

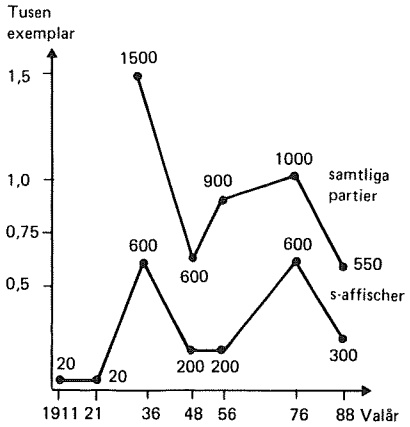
Broschyrupplagorna har ända sedan tullstridernas dagar överstigit valmanskårens numerär (2 gånger antalet röstberättigade 1887, 3 gånger 1911 och 5–6 gånger 1936–1988). Det är därför föga förvånande att de allra flesta väljare kommer i kontakt med valbroschyrerna. I två undersökningar 1946 och 1956 uppgav sig åtta av tio intervjuade ha fått valbroschyrer hemsända respektive ha sett någon av förevisade broschyrer.

Det är avsevärt färre väljare som verkligen har tagit del av broschyrmaterialet. Vid tre undersökningar med något olika frågeformuleringar 1956–1964 uppgav sig närmare hälften av intervjupersonerna (44–45 procent) *ha läst* någon valbroschyr. Tjugo år senare, vid valen 1982 och 1985, hade andelen broschyrläsare ökat något (56–57 procent). Ökningen kan ses både som ett resultat av en växande broschyrspridning och som ett uttryck för en självständigare och mer reflekterande valmanskår. Men den skulle också kunna vara en konsekvens av skillnader i intervjufrågornas formulering. Vid de första undersökningarna frågades om trycksaker som partierna sänt ut till väljarna, medan frågorna 1982–1985 berörde samtliga trycksaker från partierna. Oavsett den exakta nivån på broschyrläsningen tycks det dock som om valbroschyrerna har nått en stor och stabil publik under hela efterkrigstiden.

Mer tveksamt är hur stark broschyrmaterialets genomslagskraft har varit under tidigare perioder. Det som talar för en stark genomslagskraft är främst att konkurrensen från andra massmedier var betydligt svagare förr i tiden. *Mot* det tryckta valmaterialets effektivitet talar valmanskårens bristande politiska engagemang och låga utbildningsnivå (utan engagemang och kunskaper blir inte många valbroschyrer lästa). Det är möjligt att broschyrerna hade sin största betydelse under tiotalet när deras nyhetsvärde var som starkast, och att tryckmaterialets genomslagskraft minskade under trettiotalets skärpta kampanjkonkurrens. Partiforskaren Edvard Thermænius antyder en sådan utveckling i en kommentar från trettiotalets början: "Huruvida de (broschyrerna) verkligen i samma utsträckning läsas, med andra ord om de göra fullt avsedd verkan, synes för närvarande på olika håll vara föremål för vissa dubier. Inget försök att dämma upp broschyrfloden kunna emellertid iakttagas."[24]

Affischerna utgör en specialgren av det tryckta valmaterialet. Mötesannonserande affischer och propagandatexter på exempelvis hästdroskor förekom redan mot slutet av 1800-talet. Under 1900-talets början hände det att enskilda kandidater lät trycka upp affischer till förmån för sin kandidatur. Det som idag kallas valaffischering – tusentals standardiserade affischer uppsatta på allmänna platser över hela landet – är dock en senare företeelse. Resultaten i figur 11.10 visar hur många affischer som har distribuerats under 1900-talets lopp.

Figur 11.10. Partiernas centralt distribuerade valaffischer 1911–1988 (tusental exemplar)

Kommentar: Sammanställningen bygger på uppgifter i partiernas verksamhetsberättelser och på tidningsintervjuer med partiansvariga. För detaljerade hänvisningar, se Appendix 2.

I likhet med många andra inslag i kampanjarbetet initierades den centralt dirigerade valaffischeringen i samband med proportionalitetsvalet 1911. Först på plan med bildförsedda valaffischer var socialdemokraterna och högern. Det dröjde till 1914 innan exemplet följdes av frisinnade landsföreningen. Affischupplagorna var ännu så länge tämligen blygsamma (för socialdemokraternas del 20 000 både 1911 och 1921).

Valaffischering ingick i partiernas kampanjupprustning under åren 1928–1936. Enligt samtidsvittnen var det vid denna tid som svenska folket fick vänja sig vid en affischdominerad miljö under valrörelserna, och observationen understöds av upplageutvecklingen. Kulmen nåddes vid 1936 års val då de centrala kampanjledningarna distribuerade 1,5 miljoner affischexemplar.[25]

Under efterkrigstiden har affischeringen skett under mer reglerade former. Mest märkbar är partiernas överenskommelse om en gemensam affischeringsstart 5 veckor före valdagen, som praktiserats sedan 1952. Affischupplagorna har pendlat mellan 0,5–1 miljon exemplar utan någon skönjbar trend. Vid andrakammarvalen 1948 och 1952 begränsades upplagorna av den rådande pappersransoneringen (600 000 exemplar 1948). Vid valen 1956 och 1970 var

upplagorna något större (uppskattningsvis 900 000 respektive 1 miljon).

Inför 1988 års val nöjde sig partierna med att sända ut en dryg halvmiljon valaffischer. Upplagesiffran är emellertid en underskattning av den totala affischeringen. Under sjuttio- och åttiotalen började framför allt socialdemokraterna och moderaterna att i ökad utsträckning komplettera den traditionella affischeringen med att utnyttja förhyrda *annonsplatser*. Exakt hur många fasta annonsplatser som används är oklart. Att det rör sig om förhållandevis omfattande affischeringskampanjer framgår dock av mätningar som genomförts av Reklamstatistik AB. Under valåret 1988 uppgick det samlade värdet av partiernas utomhusannonsering till 12,4 miljoner, varav socialdemokraterna och moderaterna tillsammans svarade för 90 procent.

Genom åren har affischernas utformning förändrats väsentligt. Ännu under mellankrigstiden dominerade de klasskampsinriktade och konkreta affischmotiven. Under sextiotalet märktes en snabb utveckling mot abstraktare och mindre polemiska affischer. På senare år har de konkreta verklighetsmotiven återkommit, men nu ofta i form av harmoniska natur- och familjeidyller. Åtminstone i affischernas värld har politiken utvecklats i vänligare riktning.

Press, radio och TV

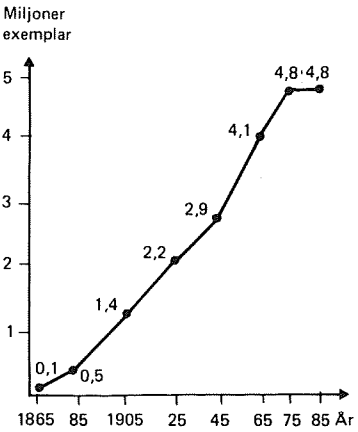
Mediekanalerna press, radio och TV har alltid intresserat och frustrerat partierna. Intresset för mediekanalerna hänger givetvis samman med deras stora publik och deras uppfattade effektivitet i opinionsbildningssammanhang. Frustrationen inför mediekanalerna är en kombination av bristande resurser – klagomål på att motståndarna har ett överlägset mediestöd återkommer genom hela kampanjhistorien – och avsaknaden av kontroll. Till skillnad från broschyrer och affischer kan mediekanalerna sägas vara principiellt fristående från partierna.[26]

Pressens, radions och televisionens fristående ställning komplicerar granskningen av formerna för partiernas kampanjarbete. En heltäckande bild kräver genomgångar av både mediekanalernas effektivitet – vad som kan kallas makten över publiken – och partiernas möjligheter att bestämma över mediernas innehåll. I det följan-

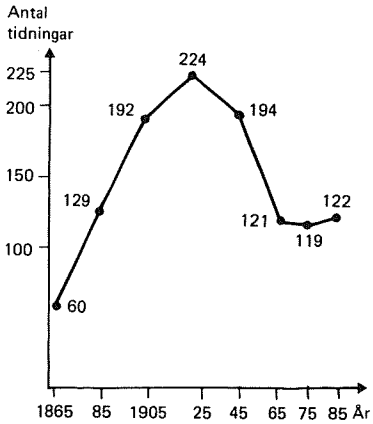
de riktas uppmärksamheten mot mediekanalernas publika *räckvidd* och *utbud* av valbevakning. De komplicerade frågorna om mediekanalernas makt över publiken och partiernas kontrollmöjligheter diskuteras i kommande kapitel.[27]

Pressen har funnits med som en kampanjkanal för partierna under hela perioden efter representationsreformen. Under den tiden har tidningsstrukturen genomgått betydande förändringar. I figurerna 11.11 och 11.12 redovisas sammanställningar över utvecklingen av dagstidningarnas *totalupplagor* (medelupplagor för de olika tidningarna) respektive *antalet* dagstidningar (minst tvådagarsutgivning).

Figur 11.11. Dagstidningarnas upplagor 1865–1985 (miljoner exemplar).

Figur 11.12. Antalet dagstidningar 1865–1985 (absoluta tal).

Kommentar: Med dagstidningar avses tidningar med minst tvådagarsutgivning. Sammanställningen bygger på Tollin (1965), Holmberg, Oscarsson och Rydén (1981), Rydén (1987), Strid och Weibull (1988) samt Hadenius och Weibull (1989).

Dagstidningarnas totalupplagor ökade kontinuerligt fram till sjuttiotalet för att sedan stagnera. Enligt de osäkra beräkningar som kan göras utifrån förbrukningen av tidningspapper – pressforskarna är själva tveksamma till alla upplagesiffror före inrättandet av kontrollerad statistik 1943 – uppgick den samlade tidningsupplagan till cirka 100 000 år 1865. Vid sekelskiftet nåddes miljonstrecket (1,4 miljoner 1905) och i början av tjugotalet hade upplagorna fördubblats igen (2,2 miljoner 1925). Tack vare kvällstidningarnas

framgångar accelerade ökningstakten under efterkrigstiden fram till sjuttiotalet, då dagens upplagenivå nåddes (4,8 miljoner både 1975 och 1985). Noteras kan att valbroschyrernas totalupplagor överstigit det samlade antalet tidningsexemplar per utgivningsdag ända sedan 1910-talet. Annorlunda uttryckt har partiernas distribution av valbroschyrer motsvarat 4–10 dagars tidningsutgivning.

Utvecklingskurvan över *antalet* tidningar har en annorlunda form. Vid tidpunkten för representationsreformen fanns endast ett sextiotal tidningar med minst tvådagarsutgivning. Under de följande decenniernas industriella och partipolitiska expansion ökade antalet tidningar dramatiskt (129 år 1885, 192 år 1905) för att nå en absolut toppnivå kring tjugotalet (224 stycken 1925). Samtidigt som antalet tidningar växte ökade också *utgivningstätheten* kraftigt. År 1865 utkom den genomsnittliga tidningen med 2,7 nummer per vecka jämfört med 3,7 vid sekelskiftet och 4,2 år 1925.

Under efterkrigstidens "tidningsdöd" skedde en kraftig utgallring av främst mindre landsortstidningar (en minskning från 172 till 121 mellan 1945 och 1965). Sedan införandet av statliga subventioner i mitten av sextiotalet har antalet tidningar legat i stort sett fast (122 stycken 1985). Partierna har alltså fått färre men upplagestarkare tidningar att bearbeta under valrörelserna.

Hur många väljare som har *läst* om politik i tidningarna under olika tidsepoker är svårt att säga. Statsvetaren Gunnar Wallin förmodar att de allra flesta röstberättigade åtminstone hade tillgång till dagstidningar från och med mitten av 1870-talet. Det förefaller troligt att pressens spridning i den begränsade valmanskåren var ännu något större under åren kring sekelskiftet. Med tanke på landsortstidningarnas låga utgivningstäthet torde dock den dagliga läsningen om politik främst ha varit en storstadsföreteelse.

Rösträttens utvidgning 1911 och 1921 kan ha gjort att andelen politikläsande väljare sjönk för en tid. I Gallup-studien 1946 – återigen ger surveytekniken underlag för säkrare slutsatser – uppgav sig knappt tre fjärdedelar av de intervjuade (69 procent) ha "läst tidningsledare eller andra tidningsartiklar om valet". Enligt väljarundersökningen 1956 tog 70 procent av väljarna någon gång del av tidningsledarna (35 procent uppgav sig läsa ledare *ofta*). Sedan 1968 har det ställts jämförbara intervjufrågor om politisk tidningsläsning i väljarundersökningarna. Det visar sig att över 90 procent av de intervjuade någon gång läser nyheter om politik i tidningarna och

att närmare hälften (43–49 procent) *ofta* tar del av den politiska nyhetsbevakningen. Sammanfattningsvis är det uppenbart att tidningarna har haft en betydande räckvidd under större delen av kampanjhistorien, särskilt bland städernas väljare. Det är också klart att läsningen om politik har ökat under efterkrigstiden, med en sannolik acceleration under sextiotalet.[28]

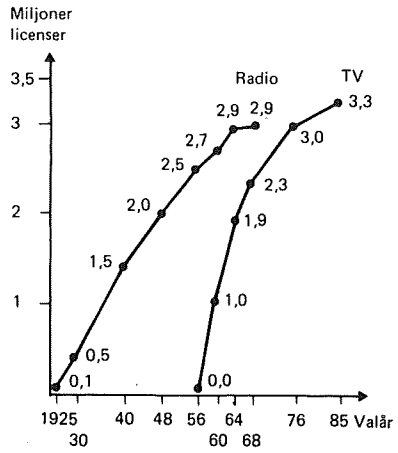
Radion dök upp i valrörelserna på tjugotalet. Det nya mediet fick ett relativt snabbt publikt genombrott; redan fem år efter Radiotjänsts bildande 1925 hade 500 000 medborgare löst licens (se figur 11.13). Radions stora publika år inföll under fyrtio- och femtiotalen då de allra flesta väljare regelbundet följde utsändningarna (2,5 miljoner licenser 1956). TV-mediets genombrott gick ännu snabbare än radions. På fyra år 1956–1960 ökade antalet licenser från nästan noll till 1 miljon. Mot slutet av sextiotalet kunde de allra flesta väljare följa politiken i egna TV-mottagare (2.3 miljoner licenser 1968).

Av licenssiffrorna att döma kan radions valbevakning ha följts av en miljonpublik redan under trettiotalet. Det var dock först under efterkrigstiden som de speciella valprogrammen med debatter och utfrågningar blev verkligt stora publikhändelser (se figur 11.14). I Gallup-undersökningen 1946 uppgav sig 69 procent av de intervjuade ha följt den avslutande partiledardebatten. Med något skiftande frågeformuleringar har andelen intervjuade som säger sig ha följt avslutningsdebatten pendlat kring 70 procent även i väljarundersökningarna 1956–1985. Tidsserien i figur 11.14 illustrerar att Sveriges Radios valprogram samlat mycket stor publik under såväl radions storhetstid (1946–1958) som under den nuvarande TV-eran (1960–).[29]

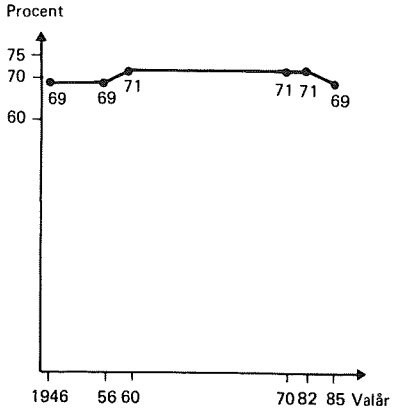
Det redaktionella *utbudet* av politik är ytterligare en faktor av betydelse för mediekanalernas ställning i kampanjarbetet. Under de första årtiondena efter representationsreformen innehöll tidningarna mycket litet om politik under valrörelserna. Särskilt landsortstidningarna – små fyrsidingar med i allmänhet två till tre nummer per vecka – var sparsamma med valbevakningen. Vanligen uppmärksammade pressen den kommande händelsen först veckorna före den lokala valdagen. Ett extremfall är Strömstads-Tidning, som i augusti 1872 meddelade läsekretsen att valförrättningen tyvärr först i efterhand kommit till redaktionens kännedom.[30]

Från och med 1890-talet började pressen ingripa mer aktivt i

Figur 11.13. Antalet radio- och TV-licenser 1925–1985 (antal miljoner).

Figur 11.14. Sveriges Radios valprogramspublik 1946–1985. Andelen väljare som har följt avslutningsdebatten (procent).

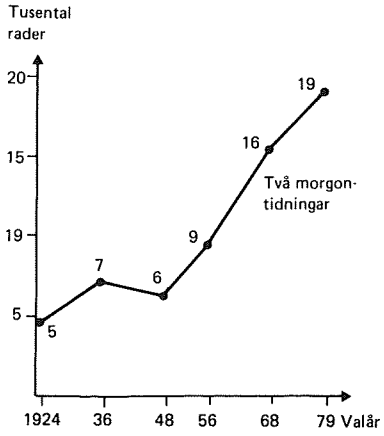
Kommentar: Systemet med särskilda radiolicenser upphörde i slutet av sextiotalet. Sammanställningen bygger på uppgifter i Statistisk Årsbok respektive en Gallup-undersökning och de statsvetenskapliga väljarundersökningarna 1956–1985. För frågeformuleringar, se Appendix 2.

valkampanjerna; tidningsredaktionerna blev ofta organisatoriskt centrum för de lokala kampanjaktiviteterna. Under åren efter sekelskiftet märktes en politisering av tidningarnas valbevakning med ökad uppmärksamhet på rikspolitiska frågor och på partiernas ageranden. Enligt de omfattande innehållsanalyser som genomfördes inom partipolitiseringsprojektet vid statsvetenskapliga institutionen i Göteborg ökade det samlade valutbudet med 250 procent mellan 1896 och 1908. Skillnaderna mellan valbevakningen i landsortspressen och städernas snabbväxande tidningsdrakar bestod och ökade snarast under perioden.[31]

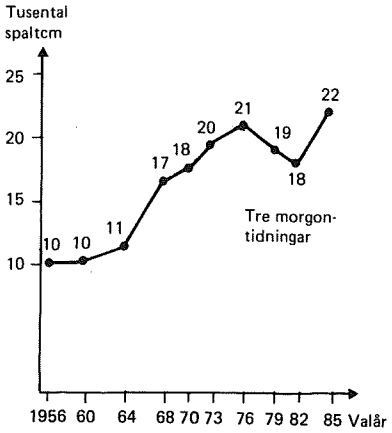
Trenden mot ökad valbevakning i tidningarna fortsatte under lång tid. Tidsserierna i figur 11.15 och 11.16 – som visserligen bygger på små pressurval – vittnar om att nyhetsmaterialet om valrörelserna ökat kraftigt sedan tjugotalet.

Mellan 1924 och 1936 följde pressens nyhetsbevakning med i partiernas intensifierade kampanjsatsningar. Under andra världskriget och efterkrigstidens ransoneringsår stagnerade möjligen valbevakningen något. Från och med femtiotalet ökade valbevakningen i

Figur 11.15. Utrymmet för den politiska nyhetsbevakningen 1924–1979. Mängden politiskt nyhetsmaterial i två morgontidningar veckan före valet (tusental rader).

Figur 11.16. Utrymmet för den politiska nyhetsbevakningen 1956–1985. Mängden politiskt nyhetsmaterial i tre morgontidningar under valrörelsespurten (tio dagar) (tusental spcm).

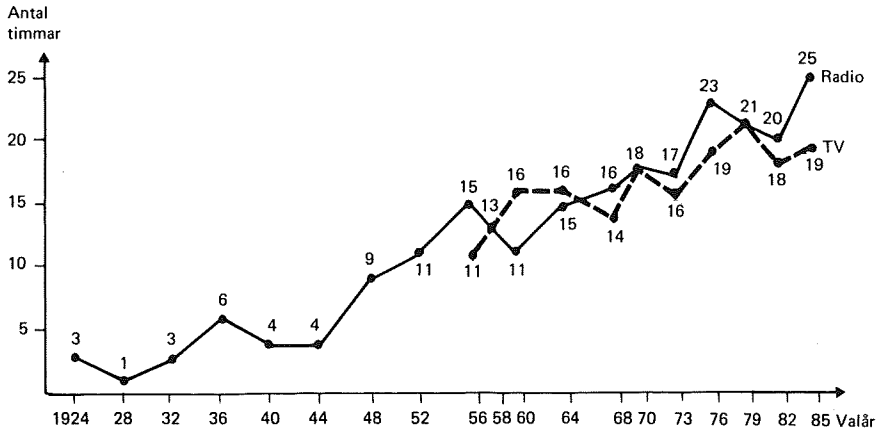
Kommentar: Sammanställningen visar hur stort utrymme som pressen har ägnat åt nyhetsbevakningen av valrörelserna 1924–1979 (enbart rikspolitiska artiklar). Tidsserien 1924–1979 visar valbevakningen i Arbetet och Svenska Dagbladet näst sista veckan före valdagen (Ghersetti, 1982). Tidsserien 1956–1985 avser Arbetet, Göteborgs-Posten och Svenska Dagbladet under de tio sista dagarna före valet och har hämtats från Asp (1987a).

det närmaste kontinuerligt under en 25-årsperiod. Andrakammarvalet 1968 – minns partiledarnas många udda framträdanden – innebar ett särskilt kraftigt språng i utvecklingen (en ökning med 46 procent enligt en analys av tre tidningars valspurtsbevakning). Sedan mitten av sjuttiotalet har pressens nyhetsbevakning av valrörelserna legat fast på dagens nivå.

Sveriges Radios utbud av speciella valprogram har utvecklats efter ett snarlikt mönster (se figur 11.17). Mellankrigstidens valsändningar var av begränsat omfång (som mest 6 timmar 1936). Under den första efterkrigstiden ökade valbevakningen betydligt (inför valet 1956 sände radion 15 timmar partiledarutfrågningar och debattprogram). Sedan TV kommit med i bilden accelererade sändningsökningen till mitten av sjuttiotalet, då en stabil nivå nåddes (numera visas cirka 40 timmar valprogram i radio/TV). Ökningen av Sveriges Radios valsändningar framstår än tydligare under hänsyns-

tagande till *nyhetsbevakningen*. Det dröjde till sextiotalets början innan Sveriges Radio i nämnvärd utsträckning nyhetsbevakade valrörelserna. Först mot sextiotalets slut – än en gång utgör 1968 års val en brytpunkt – fick bevakningen den nuvarande formen med inslag inom de ordinarie nyhetssändningarna. Under de senaste decennierna har dessutom lokalradion tillkommit som ytterligare en mediekanal för valprogram.

Figur 11.17. Sveriges Radios utbud av speciella valprogram 1924–1985. Totalt antal sändningstimmar exklusive nyhetsprogrammen (antal timmar).

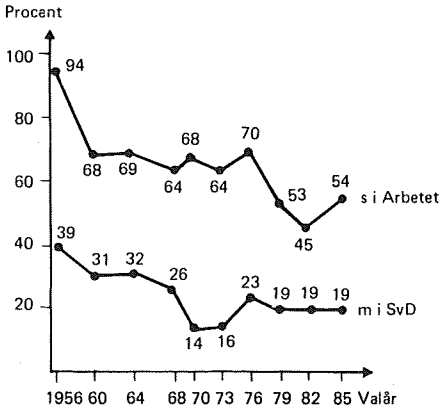
Kommentar: Sammanställningen bygger på en genomgång av pressens rapportering.

Det är inte nog med att mediekanalernas utbud av politik ökat kontinuerligt sedan 1800-talet, även valbevakningens *former* har förändrats väsentligt. Kärnan i gårdagens valbevakning bestod av kommenterande artiklar, insändare och valupprop (betalda eller gratisintagna). Nyhetsbevakningen inskränktes till mötesreferat och notiser om kandidatnomineringar. Med början på tiotalet – dateringen är ungefärlig då det i stort sett saknas systematiska studier i ämnet – har nyhetsbevakningen undan för undan gjorts mer varierad. Artiklarna har blivit kortare och mötesreferaten har kompletterats med intervjuer, reportage, personliga kommentarer och

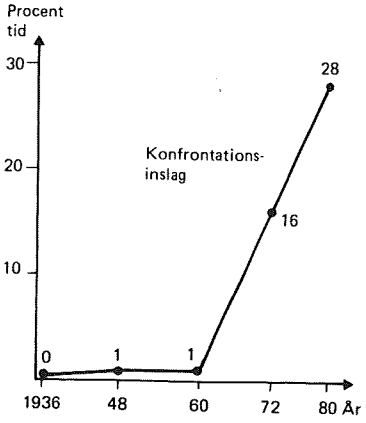
bildmaterial. I takt med förändringarna har nyhetsbevakningen tillskrivits allt större betydelse för kampanjarbetet. Särskilt efter TV:s genombrott har ledarkommentarerna – det som förr kallades tidningarnas opinionsbildande avdelningar – hamnat alltmer i skymundan.[32]

I förändringen av valbevakningen ingår också att mediekanalerna skaffat sig mer självständiga positioner i förhållande till partierna. När partierna vid sekelskiftet började ingripa i valkampanjerna gjordes stora ansträngningar för att säkerställa stöd från pressen. Nygrundanden, köp, penningsubventioner och personunioner resulterade bland annat i att partierna fick en förmånlig behandling i närstående tidningars bevakning av valrörelserna.

Figur 11.18. Partiernas utrymme i de "egna" tidningarnas nyhetsbevakning under valrörelsens slutspurt 1956–1985. Andel artiklar i Arbetet och Svenska Dagbladet där socialdemokrater respektive moderater är huvudaktörer.

Figur 11.19. Journalistikens professionalisering i Sveriges Radio 1936–1980. Andel inslag i Eko-sändningarna där det utdelas kritik mellan aktörerna (procent tid).

Kommentar: Resultaten i figur 11.18 illustrerar trenden mot en mindre partibunden nyhetsbevakning i tidningarna (partierna är inte längre lika dominerande i de "egna" tidningarna). Sammanställningen bygger på valforskningsprogrammets valspurtsanalys 1956–1985. Tidsserien i figur 11.19 bygger på en innehållsanalys av den politiska rapporteringen i Dagens Eko 1936–1980 (undersökningsperioderna innfaller dock inte under valrörelserna). Kurvan över andelen inslag där det utdelas kritik mellan aktörerna belyser i koncentrat tesen att Sveriges Radios politiska nyhetsjournalistik blev mer aktiv och konfrontationsinriktad under åren 1960–1972 och att tendensen fortsatt sedan dess. Undersökningen har gjorts av Jörgen Westerståhl och Folke Johansson och redovisas i boken *Bilden av Sverige* (1985).

Under de senaste decennierna har banden mellan partierna och tidningarna luckrats upp betydligt, även om detaljerade undersökningar visar att de gamla tendenserna till partitrogen nyhetsredigering levde kvar ännu under åttiotalet. Resultaten i figur 11.18 illustrerar utvecklingen mot en mer fristående nyhetsbevakning hos tidningarna sedan femtiotalet. Socialdemokraterna och moderaterna fick mindre frikostigt utrymme i Arbetet respektive Svenska Dagbladet 1985 än vad de fick 1956.[33]

Som en konsekvens av den mindre partibundna nyhetsbevakningen har skillnaderna mellan olika medier suddats ut. Numera gör tidningarna, radio och TV snarlika prioriteringar mellan viktiga och mindre viktiga sakfrågor i valdebatten. Politikerna har också fått vänja sig vid kritiska och ifrågasättande intervjufrågor från journalisterna, inte minst i Sveriges Radios nyhetsprogram (för en illustration, se tidsserien i figur 11.19 över andelen kritiska inslag i Dagens Eko 1936–1980). Det har dessutom blivit allt vanligare att massmedierna tar upp och driver egna frågor under valrörelserna.[34]

Att valbevakningen blivit mer omfattande, fristående, enhetlig, ifrågasättande, konfrontationsinriktad och aktiv kompletterar den tidigare observationen om massmediernas växande publika räckvidd. Under de senaste decennierna har mediekanalerna blivit både viktigare och mer svårkontrollerade för partierna under valrörelserna.

Partiernas kampanjarbete sedan 1800-talet

Det dröjde till sent 1800-tal – tullstriderna 1887 utgör en brytpunkt – innan valkampanjerna blev organisationsstyrda i nämnvärd utsträckning. Kampanjmetoderna som utnyttjades under åren kring sekelskiftet känns i många stycken igen även idag. *Valmöten* arrangerades inom de flesta valkretsar och utvecklades alltmer från nomineringsdiskussioner till agitationsstunder för enskilda kandidater. Genom utsända resetalare tillfördes mötesverksamheten för första gången utifrån kommande krafter. *Lokala valarbetare* använde röstlängderna för att bearbeta väljarna via personkontakter. *Valprogram*, handböcker och annat broschyrmaterial togs fram av riksdagspartierna och deras valorganisationer. *Tidningarna* växte i antal, utgivningstäthet och valbevakning och gav organisatorisk stadga åt de

lokala kampanjaktiviteterna. Den största skillnaden gentemot senare tider bestod i kampanjarbetets *omfattning*. Särskilt på landsbygden hände det att valrörelserna och till och med själva valförrättningarna – valdagarna var utspridda under flera veckor – gick allmänheten spårlöst förbi.

Partierna övertog huvudansvaret för kampanjarbetet först i samband med de konstitutionella reformerna 1911. De mest märkbara förändringarna var att mötesverksamheten började bedrivas i massform, att valbroschyrerna spreds i miljonupplagor och att bildförsedda valaffischer sattes upp runtom i landet. Pressen – som genom uppköp, nybildningar och personunion knutits närmare till partierna – följde med i de stegrande kampanjaktiviteterna. Till följd av rösträttens utvidgning minskade dock tidningarnas räckvidd i valmanskåren. Någon klar prioritering mellan de olika kampanjkanalerna gjordes knappast. I en osäker situation föredrog partierna att satsa på bredast möjliga arsenal av kampanjmetoder.

Nästa storoffensiv från partierna inföll under perioden 1928–1936. I kampen för att mobilisera soffliggarna var direktagitationen via valmöten och hembesök de effektivaste hjälpmedlen. Inför 1936 års val slog mötesverksamheten alla tiders rekord med uppskattningsvis 20 000 små och stora möten runtom i landet. Mötesverksamheten fick extra dragningskraft av nyheten med specialinspelade valfilmer. Även valbroschyrerna och affischerna spreds i rekordupplagor under trettiotalet, men jämfört med tidigare perioder ansågs det tryckta valmaterialet ha förlorat i betydelse. Pressen, pålitligt partitrogen i sin alltmer omfattande valbevakning, utgjorde fortfarande ett fundament för kampanjarbetet. *Sveriges Radios valprogram* gjorde försiktig debut 1932, utan att tillskrivas någon verkligt framträdande plats i kampanjarbetet.

Den första efterkrigstiden innebar slutet för direktagitationens storhetstid i kampanjarbetet. Mötesverksamheten var inte längre lika publikdragande (andelen mötesbesökare minskade från 31 till 16 procent 1948–1956) och dörrknackandet minskade betydligt i omfång. I stället var det radions speciella valprogram som tilldrog sig störst intresse från både partier och väljare. Ett bekymmer för partierna var att flera mindre tidningar råkade i ekonomiska svårigheter under femtiotalet. De större tidningarna underströk dock de indirekta kampanjkanalernas frammarsch genom ökade upplagor – för första gången sedan demokratiseringen läste de flesta väljare

åtminstone någon valartikel – och med en aktivare nyhetsbevakning av valrörelserna.

TV-mediets publika genombrott 1960 gjorde definitivt slut på massmötestraditionen. Partierna skar ned på framför allt riksdagsmännens tusentals filmmöten och omdirigerade valarbetarna till dörrknackningskampanjer. Valkampanjerna centrerades till televisionens speciella valprogram med presentationsstunder, utfrågningar och debatter.

Mot sextiotalets slut märktes nya förskjutningar i kampanjarbetets former. Mötesverksamheten vitaliserades genom tekniken med uppsökande appelltal på gator och torg (drygt 10 procent mötesbesökare 1982 och 1985). *Arbetsplatsagitation* med aktivt arbetande valombud ingick också i partiernas satsning på direkta kampanjkanaler. Däremot minskade dörrknackningskampanjerna återigen i omfång.

Den mest grundläggande förändringen av kampanjarbetets former hade ändå att göra med mediekanalerna. Partierna fick anpassa sig till en påtagligt aktiv och ifrågasättande journalistkår i press, radio och TV. Samtidigt som partierna förlorade sitt säkra grepp över mediekanalernas innehåll ökade valbevakningen i omfång och publik räckvidd. Huvudansvaret för de allt viktigare kontakterna med massmedierna anförtroddes en liten grupp toppolitiker med partiledarna i spetsen. Jämfört med relationerna till massmedierna var det av marginell betydelse att partiernas lokalorganisationer ökade på mängden tryckt valmaterial med en mängd lokala broschyrkampanjer.

***

Valkampanjernas former har visat sig vara både beständiga och flyktiga under det gångna seklet sedan 1880-talets tullstrider. Förändringarna har naturligtvis i första hand att göra med etermediernas framväxt. Valprogrammen i radio och TV når en betydligt större publik än gårdagens viktigaste massmedium tidningarna. Den aktiva nyhetsjournalistiken har ytterligare byggt på skillnaden mellan dagens och gårdagens kampanjer.

Till valkampanjernas beständiga former hör mötesverksamheten, den organiserade personagitationen och det tryckta valmaterialet. Generationer av kampanjledare har gång efter gång tagit fram massupplagor av valbroschyrer, mötestalarna har fortsatt att adressera sig

till sin publik och kärnan av valarbetare har hela tiden försökt övertyga sin omgivning att rösta på rätt sätt.

En annan tidsöverskridande observation gäller det nära förhållandet mellan partiernas och partiledarnas kampanjhistorier. Det finns en påtaglig överensstämmelse mellan de kritiska skeden då kampanjarbetet slagit in på nya vägar (viktiga årtal för både partier och partiledare är 1908–1911, 1928–1936, 1948, 1960 och 1968–1970). Även om partiledarna och deras organisationer seglar i olika sjöar under valrörelserna tycks deras kursändringar vara orsakade av samma vindskiften. Till dessa vindskiften finns det anledning att så småningom återkomma.

NOTER

1. Resonemanget om frihetstidens valkampanjer är en sammanfattning av tidigare resultat. För en utförligare diskussion, se kapitel 3 ovan och historikernas specialforskning (Brolin, 1953, Olsson, 1963, Carlsson, 1981 och där anförd litteratur). Principen om minimerade källhänvisningar gäller genom hela kapitlet. Där inte annat anges hänvisas den detaljintresserade läsaren till bokens historiska avdelning.

2. Några exakta uppgifter om antalet arrangerade valmöten under perioden 1870–1910 har jag inte hittat. En ungefärlig uppskattning – så grovt tillyxad att den inte redovisas i figur 11.1 – är att det arrangerades mellan 300 och 500 valmöten runtom i landet inför 1893 års val (uppgiften bygger på en sammanställning av Carlsson, 1953, Vallinder, 1962 och Hadenius, 1964). Den mest systematiska studien av mötesverksamheten 1896–1908 är annars Folke Johanssons doktorsavhandling *Sverige partipolitiseras* (1977). På basis av mötesreferaten i ett stort antal dagstidningar klassificerar Johansson cirka 60 procent av alla möten som nomineringsinriktade medan andelen agitationsmöten uppgår till cirka 20 procent. Ökningen av agitationsmöten var särskilt märkbar i 1908 års val, det sista före rösträttens utvidgning (Johansson, 1977:107–9). I sin noggranna genomgång av valrörelserna 1866–1884 använder Gunnar Wallin en mer fingraderad indelning av mötestyperna. Han skiljer bl.a. mellan rena nomineringsmöten där det enda syftet var att utse en kandidat, sonderande diskussionsmöten där kandidatnomineringen följdes av en allmänpolitisk diskussion, och debattinriktade möten där kandidaten nominerades *efter* en allmänpolitisk diskussion. Ytterligare en mötestyp var de så kallade folkmötena, som behandlade en eller flera aktuella sakfrågor utan att gå in på enskilda kandidater. (En närmare granskning visar dock att folkmötena endast sällan arrangerades i samband med andrakammarvalen.) Några av Wallins huvudslutsatser är att valmötena uteslutande arrangerades av lokala krafter, och att valmanskårens engagemang till en början var mycket måttligt. Det fanns också en påtaglig koncentration av mötesaktiviteterna till några få geografiska områden – Skåne, Östergötland och södra Svealand (Wallin, 1961:364–77).

3. Den drastiska ökningen av valtalandet medförde vissa rumsliga problem för mötesarrangörerna. En ombudsman i frisinnade landsföreningen lämnade följande rapport från kosackvalet 1928: "Valrörelsen drevs av alla partier med en sällsynt intensitet. Lokalfrågan var svårlöst, ity att knappt ett vägskäl i Östergötland fanns, som ej bar devisen: upptaget."

4. En illustration till att mötesverksamheten började gå på tomgång är Expressens infama reportageserie från andrakammarvalet 1952. Ett högermöte i Årbol utanför Bengtsfors beskrevs på följande sätt: "Om en stund blir det ändå lite livligare. In tågar föredragshållaren och föreningsordföranden och ombudsmannen – filmapparatskötaren – och alla de senkomna mötesdeltagarna som man fått vänta så tveksamt på. En ensam dam och sju herrar tar plats på sista bänkarna, medan tre pojkar tränger ihop sig på hopplinten längst ned i hörnet. Högeroffensiven kan börja." Ett annat möte i Härjedalen får en lika ödslig inramning: "Så kommer den rätte talaren. Ombudsmannens bil slirar upp framför ingången. Vi bänkar oss därinne i lokalen. Den rymmer över 200 åhörare; så vi tillstädeskomna röstberättigade får god plats liksom de tre flickorna i tonåren, som slinker in i brist på annan sysselsättning. Mellan oss och talaren har vi ca 20 tomma bänkrader." (Expressen 1952 08 30 och 1952 09 02. Artikelförfattare var ledarskribenterna Per Wrigstad och Nils Hallerby.)

5. Tyvärr har jag inte funnit några uppgifter om det totala antalet arrangerade valmöten efter 1956. Centerpartiets verksamhetsberättelse vittnar dock om en lika fallande möteskurva som folkpartiets: Under perioden 1952–1964 sjönk antalet arrangerade politiska föredrag under hela valåren (alltså inte enbart under valrörelserna) kontinuerligt från 3 672 år 1952 till 1 400 år 1964. Utförligare analyser av mötesverksamheten före och efter TV återfinns i kapitel 7 och 8 ovan.

6. Uppgifterna om mötesverksamheten under åttiotalet bygger på personliga samtal med Billy Erikssson (vpk), Jan Bohman och Sten Olsson (s), Inger Lindman (c), Susanne Torgersson

(fp), Lars Johansson (m), Gunnar Håkansson (mp) och Birgitta Eklund (kds). Beräkningarna är dock så ungefärliga att en exakt redovisning ter sig meningslös. Särskilt socialdemokraternas mötesverksamhet är besvärlig att uppskatta. Där har man på senare år prövat mer samtalsliknande mötesformer som svårligen låter sig avgränsas.

7. Torgmötestekniken har gjort det svårare att uppskatta mötespublikens storlek. Det är osäkert vilka krav som intervjupersonerna ställer för att de skall anse sig ha besökt något valmöte. För ett resonemang, se avsnittet om löntagarfondsvalet 1982, kapitel 9 ovan. Tidsserien över mötespubliken 1956–1985 har konstruerats med vissa metodologiska betänkligheter. Av Appendix 2 framgår att intervjufrågorna varit olika formulerade vid *samtliga* undersökningstillfällen förutom 1982–1985. Det förefaller dock osannolikt att resultaten påverkats i någon större utsträckning.

8. Ett belägg för tesen om stor mötespublik 1936 kan hämtas i folkpartiets verksamhetsberättelse. Där uppskattas antalet besökare på partiets valmöten till 600 000, vilket motsvarar 15 procent av valmanskåren och 21 procent av de röstande.

9. Typologin presenterades i Rönbloms doktorsavhandling *Frisinnade landsföreningen 1902–1927* (1929:375–7). Den följande genomgången av talartypernas utveckling fram till efterkrigstiden bygger förutom på Rönblom också på allmänna resonemang i Thermænius (1933), Håstad (1949), Wallin (1961), Vallinder (1962) och Hadenius (1964). Socialdemokraternas reseagitatorer behandlas i bland annat Gidlund (1983) och Gröning (1988). För senare perioder hänvisas till kapitel 7–9 ovan.

10. Proffspolitikerna inom främst socialdemokratin och övriga vänsterpartier faller strängt taget utanför Rönbloms typologi. Samma sak gäller för den stora grupp av frivilliga mötestalare – akademiker, ämbetsmän, företagsledare och intellektuella – som svarade för huvudparten av försvarspropagandan inför det hektiska bondetågsvalet våren 1914 (se vidare kapitel 5 ovan). Högerns ombudsman Axel Jäderin ger i en krönikeskrift interiörer från en av de första instruktionskurserna "för utbildande af mötestalare" sommaren 1914: "Den öppnades lördagen den 13. juni och afslöts söndagen den 21. i samma månad. Lokalen var Stockholmsdistriktets och deltagarnas antal denna gång 63, landtbrukare, handtverkare, skollärare, arbetare. tidningsmän m.fl., representerande nästan alla rikets län. . .På onsdagen hade förbundet bjudit kursdeltagarna på en utfärd till Gripsholm. På slaget 11 f.m. afgick den särskilt förhyrda, flagg- och vimpelprydda ångaren Prins Carl från Klara strand med samtliga kursdeltagare samt en del af föredragshållarna och några damer ombord. . .Söndagen kl 1 samlades de kvarvarande kursdeltagarna till afskedsmöte. . .(A)llmänt uttalades den önskan, att man måtte få träffas snart igen och att Allmänna Valmansförbundet icke måtte tröttna på att anordna flere sådana kurser." För att göra talarkursen rättvisa skall dock sägas att det mellan rekreationsstunderna arrangerades inte mindre än 23 föredrag och diskussionsstunder (Jäderin, 1914:133–7).

11. En kompensation för den ringa publiksiffran 1964 var att TV-Aktuellt nyhetsbevakade debatten. Vasaparksuppgörelsen mellan Erlander och Ohlin tillhörde en handfull valrörelserelaterade händelser som togs upp i de ordinarie nyhetssändningarna (i övrigt mestadels opinionsmätningar). Huvudparten av den begränsade nyhetsbevakningen förlades till särskilda Valextraprogram sent på kvällarna. (Kommentaren bygger på en genomgång av Aktuellt-redaktionens interna programprotokoll.) Tilläggas skall att TV bevakade även den sista Vasaparksuppgörelsen mellan Erlander och Ohlin den 7 september 1966.

12. Vid sidan av de ordinarie valfilmerna visades ibland upplysande filmer om även icke-partipolitiska ämnen. Ännu under sextiotalets början erbjöd partiernas centralorganisationer mötesarrangörerna ute i landet att låna filmer om exempelvis "Lejonet Simba". Belysande för valfilmernas centrala ställning är utvecklingen av andelen möten med filmvisning inom folkpartiet: 46 procent (1936), 83 procent (1948) och 91 procent (1956). För socialdemokraternas del var filmmötena i majoritet redan 1932 (56 procent). Filmvisandet var till en början hårt reglerat i lag. Efter riksdagsmotioner i ärendet uppnåddes vissa lättnader inför 1940 års val. Bland annat bort-

föll det obligatoriska brandsäkerhetsintyget, och det särskilda censurkortet behövde inte längre uppvisas för polisen 24 timmar i förväg. Censurkortet skulle dock fortfarande medfölja varje filmkopia för att kunna uppvisas vid anfordran. Särskilt under mellankrigstiden grävde filmerna djupt i partiernas kampanjkassor. Förutom själva inspelningen – manus skrevs ofta av någon litterärt orienterad partisympatisör, medan regin och det mesta skådespelandet sköttes av professionella krafter – kostade lokalhyror, projektorer, kopiering och kurser för filmskötare betydande summor. Efterfrågan på filmerna var stor och man anar vissa samvetskval bakom följande kommentar av en partisekreterare: "Av de 65 smalfilmskopiorna hade jag ursprungligen underkänt och refuserat 10, men på grund av den starka efterfrågan måste även de tillgripas under valrörelsen." Kvalitén på årets valfilm tillhörde de stående inslagen i partiernas interna eftervalsdiskussioner. Resultaten beträffande partiernas filmmöten är framräknade utifrån uppgifterna i partiernas verksamhetsberättelser.

13. Sören Holmberg och Mikael Gilljam visar i en analys av 1985 års val att bara 35 procent av partimedlemmarna uppgav sig ha försökt övertyga någon i sin omgivning att rösta på något visst parti (Holmberg och Gilljam, 1987:67). Det förefaller sannolikt att partimedlemmarnas valaktiviteter var betydligt högre under partiväsendets uppbyggnadsperiod.

14. Omdömesgilla forskare brukar redovisa sina siffror om partimedlemskap med stora reservationer. Anledningen är att de officiella medlemssiffrorna rymmer en rad oklarheter. Till felkällorna hör glädjerapporter från partidistrikten, varierande redovisningsprinciper samt dubbelregistreringar mellan huvudorganisationen och olika sidoorganisationer (kvinnoförbund, ungdomsförbund etc.).

15. Se t.ex. Westerståhl och Johansson (1981:51–3), Petersson, Westholm och Blomberg (1989:334–9) och väljarundersökningarna 1985 och 1988.

16. Belysande för hur det kunde gå till när de centrala organisationerna försökte mana på kontaktpersonerna är en instruktion från rösträttsgeneralen David Bergström inför 1893 års val. Som lämpliga platser för agitation angavs "kyrkvallar före och efter gudstjänsten, liksom också de frireligiösas möten och sammankomster" (citat i Vallinder, 1962:232). Dörrknackningarna 1884 omnämns i Thulstrup (1938) och Wallin (1961:382). Namninsamlingar och kontaktmän på 1890-talet tas upp i Vallinder (1962:73–4) och Hadenius (1964:142–53). Se också avsnitten om 1884 års centralköksval och demokrativalet 1921, kapitel 4 och 5 ovan.

17. Socialdemokraternas valplan för de två sista dagarnas kampanjarbete 1932 tryckte hårt på den personliga agitationen. Exempelvis hette en av sex punkter för lördagens insatser: "Alla *rote-*, *kvarters-*, och *huskommitterade* göra på kvällen s.k. stora ronden för agitation, skriftutdelning, för upplysningars lämnande, för råd och hjälp. Ingen väljare får denna kväll lämnas obesökt." På valdagen beordrades valarbetarna att företa inte mindre än tre ronder i de tilldelade husen (klockan 9–11, 1–4 och 6–8.30). Bland de grupper som skulle bearbetas fanns unga kontorister, butiksbiträden, serveringsbiträden, sömmerskor och hembiträden. Man får förmoda att dessa ungdomsgrupper betraktades som särskilt utsatta för borgerlig motpropaganda, utan att därför vara helt förlorade för arbetarrörelsens sak. (Valplanen publicerades i Social-Demokraten och finns återgiven i Thermænius, 1933:160–1). Om socialdemokraternas och högerns valorganisationer, se Gröning (1988:34–46, 86–9, 130–9), respektive Wärenstam (1965:23–31). Se också avsnittet om kosackvalet 1928, kapitel 6 ovan och där anförd litteratur. Bondeförbundets snabbt uppbyggda ungdomsorganisation behandlas i Fransson (1980). Samarbetet med det nybildade Riksförbundet Landsbygdens Folk (RLF) granskas av Thullberg (1977).

18. Ett problem när det gäller surveyundersökningarnas tillförlitlighet är intervjupersonernas minnesfel. Vid en specialstudie av en valkrets i England fann forskarna att hälften av intervjupersonerna hade glömt bort att de fått partibesök redan en månad efter valet (Bochel and Denver, 1983). Om de svenska väljarna uppvisar samma grad av minnesförlust är de redovisade resultaten en väsentlig underskattning. Särskilt Gallup-undersökningen 1946 kan vara

snedvriden då den genomfördes i sin helhet 4–6 veckor efter valet. Naturligtvis kan man heller inte utesluta den motsatta effekten att intervjupersonerna överdriver antalet partibesök.

19. Gallup-undersökningen 1946 understödjer indirekt tesen om att personagitationen varit särskilt omfattande på landsbygden. Bara 2 procent av de intervjuade i storstäderna uppgav sig ha fått besök i hemmet jämfört med 14 till 21 procent i olika typer av landsbygdskommuner. Två resonemang av statsvetarprofessorn Elis Håstad kompletterar tidsserien över dörrknackningskampanjerna. I en publikation om det moderna partiväsendets organisation – utgiven i Verdandis klassiska småskriftserie år 1949 – beskrev Håstad ett tvivelaktigt men viktigt inslag i valkampanjerna: "Det är påtagligt att *den direkta propagandan* fått ett allt bredare utrymme och av partierna tillmätts allt större vikt. . .Likväl torde den direkta, personliga agitationen vara ett av de kraftigast verkande propagandamedlen, främst då bland de valmän som icke ha någon bestämdare uppfattning eller kanske överhuvudtaget någon uppfattning alls om samhället och politiken. Givetvis kan husagitationen bedrivas korrekt, men säkert är att åtskilligt i denna agitation ej tål dagsljuset" (1949:63). Åtta år senare, i översiktsboken *The Parliament of Sweden*, gjorde Håstad en annan bedömning: "Canvassing of the kind found in Britain, U.S.A. and a number of other lands is virtually non-existent. Visiting people in their homes is highly exceptional" (Håstad, 1957:151).

20. Sifferbelägg för den avtagande satsningen på dörrknackningskampanjer kan hämtas från sextio- och sjuttiotalens kommunalforskningsprogram. Enligt intervjuer med partiernas valledare genomfördes 1970 hembesök i 25–60 procent av kommunerna av varierande storlek jämfört med 60–80 procent inför kommunalvalen 1966. År 1979 var siffran nere på 28 procent av kommunerna (Forsell, 1968:107–9, 1972, 1975, Gidlund och Gidlund, 1981:82–4, 257–9). Se också resonemangen i avsnitten om TV-valet 1960, halmhattsvalet 1964, enkammarvalet 1970 och villakostnadsvalet 1979, kapitel 8–9 ovan.

21. Slutsatsen att den första debatten om arbetsplatsagitationen fördes 1948 är juristen Tore Sigemans (1975). Vid genomgången av tidningarnas valbevakning har jag inte funnit något som motsäger Sigemans uppfattning. Se också avsnitten om demokrativalet 1921, planhushållningsvalet 1948, det extra ATP-valet 1958, Erlandervalet 1968, jämviktsvalet 1973, maktskiftesvalet 1976 och löntagarfondsvalet 1982, kapitel 5–9 ovan. Ett exempel på kommunistpartiernas intresse för arbetsplatserna under mellankrigstiden är att sillénarnas huvudorgan Ny Dag ofta uppmanade medlemmarna att sätta upp mötesannonserna på arbetsplatserna. Inom socialdemokratin kom man överens med LO-ledningen om intensifierade insatser i samband med den allmänna rösträttens införande 1921 (Gröning, 1988:39). Ivar Lo-Johanssons analys av hans föräldrars politiska deltagande säger något om arbetsgivarnas maktställning som personliga påverkare under 1900-talets början: "Mina föräldrar röstade aldrig. De inställde sig aldrig till något val, varken ett politiskt, kommunalt eller kyrkligt. Såvitt jag förstod det senare berodde det på att de ansåg sig alltför okunniga om hur det gick till. De var rädda för att de inte skulle bära sig riktigt åt vid själva förrättningen. Det fanns nog ibland oss 'föreningsmänniskor' som försökte påverka dem att ge sig av och rösta, men de misstrodde allt sådant slags folk. Det kunde också bero på att de inte visste vilka de skulle rösta på. De misstänkte att vem de än valde så skulle de välja fel och bli lurade. Skulle de trots allt ha använt sina medborgerliga rättigheter, som det kallades, så hade de antagligen röstat så som baronen och friherrinnan gett råd och anvisning om. Herrskapet erbjöd någon gång godsfolket fri skjuts till ett val som förrättades i skolan eller sockenstugan. Om mina föräldrar antagit erbjudandet skulle de med säkerhet ha ansett det som tillräckligt bindande, så att de måste rösta så som herrskapet önskat. Min farbror Arvid röstade någon gång vid ett politiskt val men han frågade då först baronen till råds och han följde det säkerligen utan avsteg. . . Godsvärlden tycktes skänka dem den enda trygghet de kände sig ha och den som ägde godset måste för dem också te sig som den mest förtroendeingivande. Ifall de röstat mot herrskapets önskan, skulle det ha kunnat komma fram på något sätt, och en bestraffning av ena eller andra slaget kunde mycket väl ha varit tänkbar." (Skildringen ingår i memoarboken *Pubertet.*)

22. Kanske är det rimligast att tolka parollerna om arbetsplatsoffensiver som anspelande på skaran av mer inofficiella partisympatisörer. Åtminstone gav en något bekymrad Sten Andersson – vid detta tillfälle partisekreterare sedan ett år – uttryck för en sådan mening inför andrakammarvalet 1964: "Kunde vi nå dem alla, så hade vi den perfekta valapparaten" (DN 1964 07 26). Det finns skillnader i aktivitet mellan olika typer av arbetsplatser. Byggen har av tradition varit självständiga arbetsplatser med utrymme för politiska diskussioner. Storindustrier är ett annat naturligt centrum för valagitation. Det minsta utrymmet för propaganda torde ha funnits på statliga arbetsplatser. Tore Sigemans undersökning genomfördes som en statlig utredning *Politisk propaganda på arbetsplatser* (1975). Om de informella diskussionsaktiviteterna, se Asp, Esaiasson och Hedberg (1987).

23. Inför 1932 års val vinnlade sig partierna om att förbättra broschyrmaterialets kvalitet vad beträffar papper och tryck. Enligt rapporter i branschtidningen Reklam-Nyheterna (nr 1 1936) hade professionella reklamskapare anlitats för ändamålet. Det är möjligt att trettiotalets kampanjsatsningar var startskottet för reklamskaparnas medverkan i valkampanjerna (redan på tiotalet hade dock professionella tecknare ritat affischer för partierna, se Affischernas kamp, 1979). Under fyrtio- och femtiotalen återkom rapporter i verksamhetsberättelserna om att PR-personer gjort hjälpinsatser. I en tidningsintervju 1956 uttalade sig högerns partisekreterare Gunnar Svärd om reklambranschens politiska kompetens: "Det är egendomligt så svårt det kan vara för reklamfolk att se vad som är det väsentliga i det man vill ha fram. Den politiska reklamen skiljer sig från den kommersiella därför att kunderna redan från början ställer vissa anspråk och därför att den måste vara argumenterande" (M-T 1956 08 16). Sextiotalet, särskilt 1968 års val, innebar en höjdpunkt för reklambranschens direkta inflytande över framför allt högerns och folkpartiets kampanjledningar. Numera hålls reklamfolket utanför kampanjledningarna, men de får av allt att döma fria händer i utformningen av valmaterialet (se t.ex. artikel i branschtidningen *Resumé* nr 11 1988). Ännu så länge saknas dock systematiska studier av partiernas PR-organisationer. Satsningen på valtidningar beskrivs i Thermænius (1933:153–5), Gröning (1988:83) och frisinnade landsföreningens verksamhetsberättelse år 1928.

24. Citatet är hämtat från Thermænius (1933:153). Högerns riksombudsman Lennart Kolmodin tillhörde dem som ansåg att broschyrmaterialets betydelse minskat "i nuvarande jäktade tid". Kolmodin rekommenderade istället kortare flygblad (1926:28). Tanken att valbroschyrerna var särskilt betydelsefulla under tiotalet diskuteras i avsnittet om bondetågsvalet 1914, kapitel 5 ovan.

25. Edvard Thermænius uttryckte sig så här i början av trettiotalet: "Den mer eller mindre konstnärliga valaffischen utgör, framför allt i städerna, ett av de mest markanta inslagen i en nutida valrörelse. Dagarna före valet äro snart sagt alla tänkbara och någorlunda lovliga platser, som ägna sig för affischering, fullklistrade med valplakat" (1933:155). Slutsatsen om valaffischernas dominans motsägs dock något av en gruffande socialdemokratisk valledare, som ansåg att vi hade mycket att lära av tyskarna: "Enbart i affischeringsväg ligga vi långt efter, men det beror nog inte så mycket på de politiska partierna som svårigheten att få plats upplåten för affischering. . .Här hemma talar man bara om att det och det och det skall vara fritt från politik" (Soc-Dem 1932 07 27). En specialtyp av affischer som började användas under trettiotalet var *storplakaten*. I de större städerna brukade partierna sätta upp flermeterhöga målade plakat med aktuella motiv. De målade storplakaten ersattes under sextiotalets början av tryckta jätteaffischer. Affischeringen tillhör de ämnen som brukade tas upp i branschtidningen Reklam-Nyheternas återkommande intervjuer med valledarna (se nr 1 1936, nr 18 1948, nr 17 1960 och 1970 08 17). Se också partiernas verksamhetsberättelser, Affischernas kamp (1979) samt Nittve och Lindahl (1979).

26. Att radio och TV alltid har varit principiellt självständiga gentemot partierna behöver knappast motiveras. Mer diskutabelt är förhållandet mellan partierna och pressen, se kapitel 2 ovan.

27. Ett specialfall är partiernas annonsering i tidningarna, som dock faller utanför undersök-

ningens systematiska analyser. Tidningsannonseringen började praktiseras redan mot slutet av 1800-talet och har varit relativt omfattande under hela 1900-talet. Trots den långa historien är det mycket sällan som någon partiföreträdare i undersökningsmaterialet hävdat att valannonseringen haft betydelse för valresultatet. Tage Erlanders respektlösa inställning, redovisad i memoarskildringen av valrörelsen 1932, är mer representativ: "Sydsvenska Dagbladet startade en annonskampanj, där Åke Winbergs [högerns kandidat] sköna drag bjärt kontrasterade mot mina skumma. Ideligen ställdes frågan: 'Vem vill du skall representera dig i Sveriges riksdag?' En utmärkt kampanj tyckte jag. Jag blev i ett slag känd. Mina vänner var inte säkra på att det var någon tillgång för mig. De misstog sig. Sydsvenska Dagbladets annonskampanj arbetade in mitt utseende, sådant det nu var, och mina meriter, sådana de nu var" (Erlander, 1972:161). Den hetaste diskussionen kring valannonseringen torde gälla socialdemokraternas satsning på veckotidningsannonser 1944 (se kapitel 6 ovan). För en diskussion om den relativt omfattande annonseringen 1985, se kapitel 9 ovan. De fortsatta resonemangen avser liksom tidigare allmänna trender i kampanjarbetet. Skillnader mellan partiernas tidningsresurser tas upp i nästföljande kapitel om kampanjkulturer. Distinktionen mellan makten över publiken och makten över innehållet är hämtad från Asp (1986:339–59).

28. Gallup-studien 1946 illustrerar att skillnaden mellan stad och land gjorde sig gällande ännu under efterkrigstiden. Andelen läsare av valartiklar var högst i storstäderna (78 procent) och lägst i jordbruksdominerade landsortskommuner (60 procent). Väljarundersökningens intervjufråga har haft följande formulering: "Hur mycket brukar Du läsa av nyheter och artiklar om politik i dagstidningarna?" Svarsalternativen lyder "aldrig", "någon gång", "ofta" och "varje dag". För en närmare analys, se Asp, Esaiasson och Hedberg (1987). Intervjufrågan 1956 löd som följer: "Brukar Ni läsa tidningarnas politiska ledare? Varje dag, ofta, sällan eller aldrig?" Om 1950-talets, 1960-talets respektive 1800-talets politiska tidningsläsning, se Westerståhl och Jansson (1958), Westerståhl (1965) respektive Wallin (1961:340–4). Standardverket om dagens presskonsumtion är Lennart Weibulls monografi *Tidningsläsning i Sverige* (1983).

29. Gallupinstitutets och väljarundersökningarnas intervjufrågor om tittandet på avslutningsdebatterna ställs veckorna efter själva sändningen vilket innebär risker för minnesmässiga snedvridningar. Vid de publikundersökningar som görs i omedelbar anslutning till valprogrammen brukar betydligt lägre tittarsiffror registreras. Enligt Sveriges Radios PUB-studier tittade mellan 39 och 48 procent på den första timmen av avslutningsdebatten vid valen 1976–1985. Under de följande timmarna varierade andelen tittare mellan 29 och 31 procent. Visserligen har Sveriges Radios PUB en betydligt strängare definition av tittare än väljarundersökningarna (tittare är den som har sett minst hälften av den första timmen respektive de följande timmarna jämfört med att ha "sett hela eller delar av debatten"). Men med största sannolikhet är resultaten i figur 11.15 en överskattning av den verkliga andelen tittare. Gallup-studien och väljarundersökningarna mäter sannolikt en kombination av faktiskt tittande, intresse för politik, prestige med att vara informerad och medborgerlig pliktkänsla att följa med i politiken. Viktigare än den exakta nivåskattningen är i det här sammanhanget slutsatsen att det inte skett några större förskjutningar i det stora väljarintresse som knutits till valprogrammen under efterkrigstiden. Sveriges Radios undersökning redovisas i PUB-rapporten "tv:s publik val 85".

30. Se Wallin (1961:340–59) som beklagligt nog inte redovisar några kvantitativa mått på valbevakningens omfattning eller på förekomsten av kandidatrekommendationer från tidningarnas sida.

31. Pressforskaren Per Rydén pekar på fem nyheter i storstadspressen under åren kring sekelskiftet som alla kan förmodas ha påverkat tidningarnas ställning i kampanjarbetet: partitidningar, billighetstidningar, rikstidningar, departementaliserade "drakar" (dvs. särskilda sektioner för ledare, politik, handel, utrikes, notiser osv.) samt framväxten av ett brett tidningsspektrum av olika typer och politisk kulör (Rydén, 1987:97–105). Om partipolitiseringsprojektets innehållsanalyser, se Johansson (1977:37–49).

32. Enligt statsvetaren Folke Johanssons innehållsanalyser hade tidningarnas valmaterial följande fördelning 1896–1908: Ledarkommenterande artiklar (52 procent), valannonser och upprop (9 procent), insändare (12 procent) och valmötesreferat (27 procent) (Johansson, 1977:51–3). Om nyhetsjournalistikens utveckling, se resonemangen i avsnitten om parentesvalet 1920, krisvalet 1932, skattesänkningsvalet 1956 och Erlandervalet 1968, kapitel 5–9 ovan, samt där anförd litteratur (jfr också föregående kapitel om partiledarnas framträdandeformer). Att det skett förskjutningar i synen på nyhetsbevakningens relativa betydelse för kampanjarbetet tillhör den grupp av observationer som "känns" riktiga, men som är besvärliga att belägga empiriskt. En indikator på att nyhetsavdelningarna gavs högre prioritet är att partiledarna började ägna mer tid åt nyhetsjournalisterna under den första efterkrigstiden, och att presskåren samtidigt tog fler egna initiativ. Ett citatexempel på att frågan varit aktuell under en längre tid kan hämtas från en intern valhandbok från allmänna valmansförbundet 1926. Riksombudsmannen Lennart Kolmodin uttalade sig där om behovet av genompolitiserad tidningspropaganda: "(Det är) oriktigt att tro att denna med framgång kan utövas allenast på ledareavdelningarna. . ." (1926:27–8).

33. Det exakta mönstret för den partibundna nyhetsbevakningens utveckling är oklart. En skissartad historieskrivning, baserad på de fåtaliga undersökningar som gjorts, är att partierna gynnades som starkast under tjugotalet, att partiredigeringen blev något mindre tydlig under trettio- och fyrtiotalen, att utjämningstendenserna började märkas på allvar under sextiotalet och att utvecklingen accelererade under sjuttiotalet. En studie av tidningarnas valtalsreferat inför 1924 års val illustrerar äldre tiders partibundna nyhetsredigering. Svenska Dagbladet ägnade då 75 procent av mötesreferaten åt högerrepresentanter. Motsvarande siffror för Social-Demokraten och Dagens Nyheter var 69 procent respektive 57 procent (Björklund, 1958). Vid en liknande undersökning 1979 fick moderaterna 24 procent av utrymmet i m-pressen, socialdemokraterna 51 procent i s-pressen, folkpartiet 25 procent i fp-pressen och centerpartiet 36 procent i c-pressen. Om partipressens utveckling, se Kronvall (1971), Asp (1982, 1988), Hadenius (1982) och där anförd litteratur.

34. Om samstämmigheten mellan press, radio och TV samt mellan tidningar av olika partifärg, se Asp (1988). Tesen om konfrontationsjournalistik drivs i Westerståhl och Johansson (1985). I övrigt, se resonemangen i kapitel 9 ovan samt där anförd litteratur.

12

Kampanjkulturer

En vanlig föreställning bland utomstående betraktare är att partiernas kampanjer bedrivs utifrån strikt rationella grunder. Utspel och satsningar på den ena eller den andra kampanjkanalen antas vara resultatet av noggranna kalkyler över handlingsalternativens konsekvenser. Sinnebilden för de rationella valstrategerna står att hämta i USA med den växande skaran av professionella kampanjkonsulter.

Politikens praktiker brukar protestera mot bilden av avancerat strategitänkande under valrörelserna. Förutom tillfälligheter och fingertoppskänslor – "campaigning is more art than science" är en ofta återkomande devis – menar politikerna att gamla invanda rutiner har stor betydelse för kampanjledningarna. Kampanjerna planeras och bedrivs helt enkelt på ungefär samma sätt val efter val.[1]

Uppfattningen att kampanjerna huvudsakligen rullar i gamla hjulspår tyder på att partierna genom åren har utvecklat särskilda *kampanjkulturer*. Med kampanjkulturer menas då kännetecknande *vanor* i sättet att bedriva kampanjer. Tanken är att partierna allt efter sina förutsättningar har skapat inrotade mönster att följa under valrörelserna.[2]

Partiernas inrotade kampanjmönster innehåller både idémässiga och handlingsmässiga komponenter. De idémässiga komponenterna består av sättet att se på organiserad valagitation och kan kallas *kampanjideologier*. De handlingsmässiga komponenterna består av den faktiskt bedrivna valagitationen och kan kallas *kampanjbeteende*. Kampanjideologin och kampanjbeteendet konstituerar tillsammans partiernas *kampanjkulturer*.[3]

Det finns flera anledningar till att partierna skall ha utvecklat särskiljande kampanjkulturer. En självklar faktor i sammanhanget

är partiernas *resurser* i form av pengar, personal och närstående tidningar. Sammansättningen av partiernas *valmanskårer* – målgrupperna – är en annan faktor av betydelse. Partierna kan tänkas utveckla olika kampanjkulturer beroende på om kärntrupperna består av arbetare, bönder eller någon annan samhällsgrupp. En ytterligare faktor är partiernas *ideologiska* position. Radikala partier som vill uppnå förändringar kan tänkas utveckla andra kampanjkulturer än samhällsbevarande konservativa partier. Även positionen på den ideologiska axeln kollektivism–individualism kan påverka partiernas förhållningssätt till valkampanjerna.[4]

Det här kapitlet skall handla om partiernas förhållningssätt till valkampanjerna under olika perioder av valrörelsehistorien. Avsikten är att kartlägga särmärken för partiernas kampanjkulturer och att diskutera utvecklingen över tid. Analyserna innefattar även *partiledarnas* sätt att bedriva kampanjer. Går det att känna igen partiernas särmärken i partiledarnas kampanjinsatser?[5]

Sekelskiftets spirande kampanjkulturer

Av sekelskiftets tre partipolitiska huvudgrupperingar liberaler, höger och socialdemokrater hade liberalerna den äldsta traditionen av organiserat valarbete. Redan under 1800-talets början gick liberala tidningar i bräschen för offentliga politiska diskussioner. Med Adolf Hedin i spetsen försökte 1869 års nyliberaler bryta mot samtidens negativa syn på politisk opinionsbildning och få till stånd en nationell valdebatt. Under de följande decennierna propagerade liberala valmansföreningar för offentliga kandidaturer, dvs. att riksdagskandidaterna öppet skulle deklarera sina ståndpunkter i kontroversiella frågor. På det praktiska planet introducerade Stockholms liberaler bruket av färdigtryckta valsedlar och man prövade även tekniken med hembesök.[6]

Rösträttsrörelsen fungerade på 1890-talet som landets första riksomfattande valorganisation åt gamla lantmannapartiet (1893) och folkpartiet (1896). Inom rösträttsrörelsen användes en mängd olika kampanjmetoder, om än i begränsad skala: resetalare, valmöten, förberedda interpellationer på motståndarnas möten, lokala kontaktmän i valkretsarna, centralt distribuerade broschyrer, cirkulär-

artiklar till landsortstidningar och personliga kontakter med tidningsredaktörer.

Med bildandet av frisinnade landsföreningen 1902 fick liberalerna som första parti en fast koppling mellan riksdagsgrupp och valorganisation. Vid det nya seklets början kunde några typiska drag för liberalernas valkampanjer märkas: Partiet uppvisade en positiv inställning till offentlig politisk opinionsbildning, stöddes av en efter tidens förhållanden stark press, men hade trots landsföreningens ansträngningar endast små resurser för direktagitation och broschyrspridning.

Om kampanjarbetet huvudsakligen var ett organisatoriskt problem för liberalerna hade *högern* principiella hänsynstaganden att brottas med. Konservativa företrädare hyste av tradition uppfattningen att organiserad partiagitation var någonting negativt. Agitatorerna kränkte medborgarnas integritet, bäddade för klassegoism och riskerade dessutom att hetsa upp massorna. Inställningen levde kvar under 1890-talet, men som svar på vänsterns aktiviteter och som ett led i en ideologisk omorientering i fosterländsk riktning började konservativa organisationer att aktivera sig under valrörelserna. Kampanjmetoderna var de samma som praktiserades av rösträttsrörelsen.[7]

Allmänna valmansförbundets bildades 1904 som en motsvarighet till frisinnade landsföreningen. Organisationsbyggandet gick långsamt under de första åren; på flera håll tvekade lokala högerorganisationer att underordna sig en central partiledning. Förstakammarhögern bedrev för sin del en självständig opinionsbildning genom att bland annat köpa upp tidningar inför riksdagsuppgörelsen om rösträtten 1905–1907. Högerns valkampanjer baserades på en stark tidningspress och på spridandet av broschyrer, medan resurserna för organiserad direktagitation var relativt svagare. De största skillnaderna gentemot liberalerna var att högerns kampanjorganisation var mer uppsplittrad och att den allmänna inställningen till opinionsbildning var relativt negativ.[8]

Socialdemokraterna var från bildandet 1889 ett agitatoriskt parti. Verksamheten inriktades på att bygga upp partiorganisationen med hjälp av tidningar, broschyrer, möten och reseagitatorer. Insatserna under valrörelserna var dock begränsade. Under 1890-talets början fick Hjalmar Branting och hans lierade slåss internt för att partiet över huvud taget skulle ställa upp i riksdagsvalen. Först under det

nya seklets början nådde partiets kampanjarbete nämnvärd omfattning. Utmärkande för socialdemokraternas kampanjer var satsningar på mötesverksamhet, personagitation och ett fåtal partikontrollerade tidningar. Särskilt anmärkningsvärda var försöken att grunda en egen, organisationsägd press.

Kampanjkulturerna tar form 1911–1936

Början på partiernas storhetstid under valrörelserna kan dateras till andrakammarvalet 1911. Det var först efter rösträttens utvidgning och övergången till proportionellt valsätt som kampanjarbetet nådde en sådan omfattning att andrakammarvalen blev en angelägenhet för de allra flesta medborgare. Som ett underlag för resonemanget om kampanjkulturernas utveckling presenteras i tabell 12.1 en sammanställning över några väsentliga kampanjkanaler inför extravalet våren 1914. (Extravalet 1914 är det första valtillfälle där mer omfattande materialsammanställningar kan göras.)

Socialdemokraterna fortsatte att utveckla sin agitatoriska särprägel under tiotalet. Partiet presenterade nyheter i kampanjarbetet som bilburna talarturnéer (de röda bilarna var en sensation i 1911

Tabell 12.1 Partiernas kampanjkanaler våren 1914

	Parti		
	soc-dem	liberaler	höger
Antal valmöten (tusental)	2,5	2,0	4,0
Antal partimedlemmar (tusental)	58	50	80
Antal dagstidningar (absoluta tal)	17	88	83
Andel dagstidningar (procent)	8	41	39
Broschyrupplagor (miljoner ex)	2,5	0,5	2,0

Kommentar: Uppgifterna om antalet arrangerade valmöten är hämtade från verksamhetsberättelserna och från krönikeskrifter. För liberalernas del har antalet möten skattats på basis av verksamheten vid tidigare och senare valtillfällen (se vidare Appendix 2). Medlemssiffrorna avser år 1911 och är beträffande högern grovt skattade. Uppgifterna om antalet dagstidningar (minst tvådagarsutgivning) är hämtade från Tollin (1965). Till det samlade pressutbudet skall läggas tidningar med signaturer på temat "borgerlig" (14 stycken) respektive "oberoende" eller "opolitisk" (14 stycken). För detaljerade hänvisningar om partimedlemmar och broschyrupplagor, se Appendix 2 (figur 11.5 respektive 11.8).

års val), bildförsedda valaffischer och en röd ros som försäljningsbar partidekal. Satsningen på direktagitation tog sig framför allt uttryck i mängder med valmöten; det var en självklarhet att riksdagsmän och andra kvalificerade krafter skulle ställa upp som mötestalare. Socialdemokraterna försökte också i större utsträckning än något annat parti få till stånd organiserad personagitation i hemmen och på arbetsplatserna. Trots stora ansträngningar förblev den socialdemokratiska pressen mycket svag. De fåtaliga tidningarna – 17 stycken eller 8 procent av det samlade dagstidningsbeståndet – var dock fastare knutna till partiet än vad liberalt och konservativt sympatiserande tidningar brukade vara.

Högerns förhållningssätt till valkampanjerna var lika motsägelsefullt som tidigare. Samtidigt som den gamla negativa synen på organiserad opinionsbildning fortfarande gjorde sig gällande – partiorganisationen var splittrad i flera fristående enheter och många riksdagsmän vägrade delta i mötesverksamheten – fanns tecken på omfattande kampanjinsatser. Stödet från tidningarna var sedan länge väl utvecklat och riksorganisationen allmänna valmansförbundet kunde finansiera stora broschyrupplagor. I samband med försvarsdebatterna inför extravalet våren 1914 arrangerades ett mycket stort antal högermöten (cirka 4 000 jämfört med 2 500 s-möten). Vid mer normala valtillfällen under tiotalet låg dock sannolikt högerns mötesverksamhet på en något lägre nivå än socialdemokraternas. Det finns även uppgifter om att högern organiserade hembesök i "finare" bostadsområden.

I likhet med socialdemokraterna var högern tidigt ute med nyheter i kampanjarbetet. Bildförsedda valaffischer förekom redan 1911 och inför samma val arrangerade stödorganisationen *Svenska folkförbundet* bilburna agitationsturnéer genom de så kallade "blå bilarna".[9]

Liberalerna hamnade på efterkälken genom högerns och socialdemokraternas kampanjsatsningar under början av tiotalet. Trots att riksdagsmännen ställde sig till förfogande arrangerades förhållandevis få valmöten och partiets medlemsantal var lägre än konkurrenternas. Vidare saknade liberalerna ekonomiska resurser för bilburna agitationsturnéer och det dröjde till 1914 innan partiet tog fram någon bildförsedd valaffisch. Det rapporteras också att liberalernas valarbetare tvekade att efterleva kampanjledningarnas maningar till organiserade dörrknackningskampanjer. "De frisinnade hysa i regel

en viss motvilja mot denna agitationsform", meddelade en länsombudsman. Liberalernas starkaste kampanjstöd stod liksom tidigare att finna i pressen. Närmare hälften av alla dagstidningar hade liberal signatur år 1914.[10]

Kommunistpartiet – ursprungligen vänstersocialisterna – hade en positiv inställning till politisk agitation när man började konkurrera med de etablerade partierna mot slutet av tiotalet. Trots en svag organisation med få medlemmar arrangerades en mängd små och stora valmöten (sammanlagt cirka 2 000 år 1921). Personlig agitation i hem och på arbetsplatser var andra självklara ingredienser i kampanjarbetet. Pressen betraktades som ett viktigt hjälpmedel i opinionsbildningen, även om partiet endast hade en handfull organisationsägda tidningar till sitt förfogande (7 stycken 1920). Omfattande – men enkelt utformade – broschyrupplagor fick i görligaste mån ersätta partitidningarna. Med den hårda satsningen på direkta kampanjkanaler och med det svaga men lojala tidningsstödet hade kommunistpartiet en kampanjkultur snarlik den socialdemokratiska.[11]

Bondeförbundet bildades utanför riksdagen men hade trots behovet att etablera sig politiskt en mindre positiv inställning till organiserad valagitation än socialdemokraterna och kommunisterna. Partiets antibyråkratiska program inkluderade misstänksamhet mot partiväsendet, och uppbyggnaden av den egna organisationen gick långsamt. Mötesverksamheten bestod av ett mindre antal regionala sammankomster på kända festplatser – så kallade sommarting – och småmöten i hemmiljö; partiet hade svårigheter att mobilisera villiga talarkrafter. Ett viktigt led i kampanjarbetet för det landsbygdsbaserade bondeförbundet var att organisera informell personagitation bland jordbrukarna. Presspolitiken liknade socialdemokraternas och kommunistpartiets i det att närstående tidningar stadgemässigt knöts till partiet. Bondeförbundet hade dock endast ett fåtal sympatiserande tidningar att lita till, sammanlagt 13 stycken år 1921.[12]

Under åren 1928–1936 genomgick kampanjarbetet en kraftig expansion. Tekniska innovationer som radion, filmen och högtalaren gjorde sitt intåg i valrörelserna. Sammanställningen i tabell 12.2 över kampanjinsatserna inför 1936 års val ger underlag för en diskussion om hur kampanjkulturerna utvecklades under denna teknikaliseringsperiod.

Socialdemokraterna hade vid det här laget byggt upp en stark

Tabell 12.2 Partiernas kampanjkanaler 1936

	Parti				
	skp	s	bf	fp	h
Antal valmöten (tusental)	2,0	5,0	2,5	4,6	6,0
Antal partimedlemmar (tusental)	16	305	35	28	126
Antal dagstidningar (absoluta tal)	6	31	17	58	77
Tidningsupplagor (procent)	-	13	5	47	35
Broschyrupplagor (miljoner ex)	1,0	10,1	0,3	4,9	7,0

Kommentar: Verksamhetsberättelserna (s och fp) samt tidningsintervjuer (h) ger information om antalet valmöten. Uppgifterna om skp:s (sillénarna) och bondeförbundets mötesverksamhet är skattade på basis av deras allmänna organisatoriska styrka. Medlemssiffrorna är hämtade från Thermænius (1933). Antalet tidningar med minst tvådagarsutgivning finns uppräknade i Tollin (1965). Utöver de öppet partibekännande tidningarna fanns ett antal signaturer på temat "borgerlig" (4 stycken) respektive "oberoende" eller "opolitisk" (22 stycken). Tidningsupplagorna är framräknade på basis av uppgifter i folkpartiets verksamhetsberättelse (den totala tidningsupplagan angavs till 2,36 miljoner exemplar). Siffrorna för broschyrupplagorna har hämtats från tidskriften Reklam-Nyheterna (nr 1 1936). För närmare detaljer om valmöten, partimedlemmar och broschyrupplagor, se Appendix 2 (figur 11.1, 11.5 och 11.8).

organisation för direktagitation. Partiet arrangerade en stor mängd möten av olika storlek – i storstäderna både kvartersmöten, stadsdelsmöten och gemensamma friluftsmöten – och verksamheten omfattade även byarna på landsbygden (sammanlagt cirka 5 000 möten 1936). Tack vare organisationsuppbyggnaden fanns också relativt goda resurser för hembesök och annan personagitation. Särskilt valdagens aktiviteter med bilskjutsar, röstlängdsavprickningar och valsedelsutdelning prioriterades av socialdemokraterna. Partiet hade även nått en viss särställning beträffande det tryckta valmaterialet; inget annat parti distribuerade lika många broschyrer och affischer (10,1 miljoner broschyrer 1936).

Symptomatiskt för den socialdemokratiska agitationsviljan var att partiet gick i bräschen för kampanjarbetets teknikalisering. Innovationslusten gällde viktiga nyheter som valfilmer – första gången använda i kosackvalet 1928 – och högtalare, samt mindre viktiga detaljer som grammofoninspelad valmötesmusik. Det var bara på

tidningsmarknaden som det gamla underläget bestod, även om partiet även på detta område gjort en viss framryckning (31 tidningar, 13 procent av den samlade dagstidningsupplagan 1936).[13]

Högern var det andra partiet som ledde utvecklingen under åren 1928–1936. Arvid Lindman hade mot slutet av tiotalet börjat reorganisera allmänna valmansförbundet och den centrala valledningen kontrollerade nu kampanjarbetet bättre än tidigare. Efter socialdemokraterna hade högern den största medlemskåren av alla partier (126 000 år 1932). Som tidigare var högern snabbt ute med nyheter som valfilmer, högtalare och flygdistribuerade broschyrer. Det märktes också en positivare inställning till organiserat kampanjarbete; bland annat ställde sig riksdagsmännen till förfogande som mötestalare. Dessutom kvarstod de gamla fördelarna med en stark högerpress (77 tidningar, och 35 procent av dagstidningsupplagan) och en relativt god ekonomi. Noteras bör dock att de omfattande kampanjinsatserna inte kunde hejda en kraftig erodering av väljarstödet. Mellan 1928 och 1936 förlorade högern mer än en tiondel av hela valmanskåren – från 29 till 18 procents väljarstöd.

Liberalerna hamnade ytterligare på efterkälken gentemot högern och socialdemokraterna efter partisplittringen på grund av förbudsfrågan 1923. Den frisinnade fraktionen behöll huvuddelen av partiorganisationen och satsade främst på direkta kampanjkanaler, medan förbudsmotståndarna inom det liberala partiet huvudsakligen förlitade sig på tidningsstöd. Det återförenade folkpartiet bedrev från mitten av trettiotalet ett kampanjarbete efter samma mönster som liberalerna på tiotalet. Det innebar en hårdsatsning på valmöten och på så stora broschyrupplagor som ekonomin tillät samt ett starkt stöd från liberal press (partiet hade färre men upplagestarkare tidningar än högern). Inför 1936 års val tog det återförenade folkpartiet efter initiativet med specialinspelade valfilmer. Däremot hade man som tidigare sämre resurser för den personliga agitationen.[14]

Bondeförbundet genomgick under trettiotalet ideologiska och organisatoriska omvandlingar. Synen på politisk organisering blev betydligt mer positiv än tidigare och antalet partimedlemmar fördubblades (medlemstalet steg från 31 000 till 62 000 mellan 1930 och 1939 och ungdomsförbundet hade 1939 över 90 000 medlemmar). Partiet kunde också dra nytta av ett samarbete med böndernas framväxande intresseorganisation RLF. Av allt att döma – några detaljerade uppgifter finns inte tillgängliga – bestod bondeförbun-

dets kampanjprofil med personlig agitation och en kombination av småmöten och stora sommarting på festplatser. Pengar till broschyrkampanjer saknades och antalet stödjande tidningar förblev lågt.

Kommunistpartiet genomgick 1929 en tredje splittring och det var en minoritet – de så kallade sillénarna – som fortsatte den kominterntrogna politiken. Partiet fortsatte att bedriva en omfattande mötesverksamhet i förhållande till sin storlek och kampanjledningen manade ständigt till personagitation i hemmen och på arbetsplatser. Däremot tycks det försvagade partiet ha saknat resurser för mer omfattande broschyrkampanjer. Det dröjde också till veckan före valdagen innan stockholmsavdelningen kunde presentera partiets första valfilm "Vägen till seger". Kommunistiska tidningar fanns endast i ett fåtal valkretsar.[15]

Radiotidens kampanjkulturer 1946–1958

Under den första efterkrigstiden fick radions valprogram med partiledarutfrågningar och debatter ett masspublikt genombrott. Med hjälp av en annan innovation – surveytekniken – kan det fastställas att ingen annan kampanjkanal kunde konkurrera med radion ifråga om räckvidd och genomslagskraft. Sammanställningen i tabell 12.3 ger en bild av hur de olika partierna hanterade den nya kampanjsituationen.

Radion gav partierna unika möjligheter till mediekommunikation med väljarna, men ännu så länge satsades samtidigt hårt på de direkta kampanjkanalerna. Den mest märkbara förändringen av kampanjarbetet inträffade inom högern. Partiet var inne i en elektoral nedgångsperiod och förlorade av allt att döma – det skall dock sägas att Gallupinstitutets resultat är svåra att överblicka – sin topposition ifråga om mötesverksamhet och husagitation. Högern fick i större utsträckning än tidigare falla tillbaka på den relativt starka förankringen inom pressen, även om tidningsupplagorna och läsekretsen stod långt efter folkpartiets. (H-pressen hade 24 procent av upplagorna och nådde 20 procent av valmanskåren jämfört med fp-tidningarnas 50 respektive 52 procent.) Som tidigare hade högern resurser för betydande broschyrupplagor. Högern försvarade också positionen som rikaste parti.[16]

Övriga partier bedrev kampanjarbetet efter gamla mönster. Det

Tabell 12.3 Partiernas kampanjkanaler 1946

	Parti				
	skp	s	bf	fp	h
Mötespublik inomhus (procent)	2	8	3	3	3
Mötespublik utomhus (procent)	3	6	0	1	2
Väljare som besökt valmöte (procent inom parti)*	38	23	27	19	16
Väljare som tittat på valfilm (procent inom parti)*	28	28	30	18	14
Kontaktade i hemmet (procent inom parti)*	13	13	18	10	5
Kontaktade på arbetsplatserna (procent inom parti)*	9	3	1	3	2
Antal partimedlemmar (tusental)	52	635	145	85	115
Antal dagstidningar (absoluta tal)	4	31	19	53	61
Tidningsupplagor (procent)	2	15	5	50	24
Tidningspublik (procent)	1	21	2	52	20
Broschyrupplagor (miljoner ex)	4,7	12,0	1,0	1,8	6,5
Mottagare av valbroschyrer (procent inom parti)*	80	80	79	86	87
Följt partiledarutfrågning (procent)	34	43	40	37	30
Följt avslutningsdebatt (procent)	73	74	69	70	71

Kommentar: Resultaten i tabellen är med undantag för tidningsupplagor och medlemstal hämtade från Gallup-institutets undersökningar av 1946 års kommunalval. Gallups resultatredovisning är dock inte idealisk för vårt syfte. Allvarligast är att det saknas ett sammanfattande mått på partiernas mötespublik. (Vi får inte reda på hur många väljare som besökte antingen ett inomhusmöte, ett utomhusmöte *eller* såg på någon valfilm). Vidare är samtliga resultat markerade med (*) beräknade med väljarna och inte partierna som procentbas. Ett konkret exempel på den ur vår synpunkt felaktiga procentbasen är att resultaten visar andelen skp-väljare som besökte något valmöte (38 procent) i stället för andelen väljare som besökte något skp-möte. Med "tidningspublik" menas partifärgen på väljarnas huvudsakliga tidning (21 procent läser s-tidning osv). (Intervjufråga: "Vilken dagstidning har Ni mest läst under augusti–september i år ?"). Uppgifterna om antalet partimedlemmar avser år 1948 och har hämtats från Back (1966). Antalet dagstidningar finns redovisade i Tollin (1965). Tidningsupplagorna (år 1945) finns angivna i SOU 1975 nr 79. För information om frågeformuleringarna i Gallups undersökningar, se Appendix 2.

uppåtstigande folkpartiet – Bertil Ohlins segertåg hade påbörjats – försökte fortfarande få fart på sina direkta kampanjkanaler men nådde färre av sina väljare än de flesta av konkurrenterna. Bondeförbundets speciella profil med personagitation i det tysta avspegla-

des i att många av partiets väljare uppgav sig ha blivit kontaktade i hemmet (18 procent). Som tidigare saknade partiet medel för några mer omfattande broschyrkampanjer (cirka 1 miljon exemplar 1946).

Socialdemokraterna bedrev ett omfattande kampanjarbete med möten, personagitation och broschyrer som främsta kännetecken. Kommunistpartiets traditionella prioritering av direktagitation resulterade i att förhållandevis många av partiets väljare kontaktades på sina arbetsplatser. För partiets kampanjer var det också viktigt att få delta i radions valprogram. När Sven Linderot som förste moskvaorienterade kommunist utfrågades i radion 1946 – på trettiotalet hade enbart kilbomsriktningen fått framträda – nådde han storpublik (34 procent följde utfrågningen jämfört med högerledaren Fritiof Domös 30 procent).[17]

En lite tillspetsad slutsats är att radions genombrott framkallade en skillnad mellan partier som fortfarande prioriterade de direkta kampanjkanalerna – socialdemokraterna, bondeförbundet och skp – och huvudsakligen medieförlitande partier – högern och folkpartiet. Kunde då samma skillnad noteras mot femtiotalets slut, när radion hade fått en än mer central ställning i valkampanjerna? Sammanställningen i tabell 12.4 över partiernas kampanjinsatser inför andrakammarvalet 1956 ger en del av svaret.

Det tydligaste mönstret i kampanjarbetet gäller socialdemokraterna. I en tid med kraftigt minskad räckvidd för de direkta kampanjkanalerna framstod socialdemokraternas särställning som agitatoriskt parti klarare än tidigare. Socialdemokraterna hade lika stor mötespublik och gjorde lika många hembesök som de andra partierna tillsammans (11 procent mötesbesökare och 4 procent hemkontaktade, vilket motsvarar cirka 500 000 respektive 200 000 väljare). Socialdemokraterna hade också intensifierat samarbetet med LO på arbetsplatserna. Även om de direkta väljarkontakterna sjunkit i antal sedan mellankrigstiden utgjorde partiets stora stab av valarbetare en betydande kampanjresurs. Så mycket som en fjärdedel av valmanskåren hade en socialdemokratisk valarbetare i bekantskapskretsen.

Bondeförbundet var under femtiotalets koalitionsår det väljarmässigt minsta borgerliga partiet men arrangerade trots det lika många valmöten som folkpartiet och högern (cirka 3 000 stycken). I någon mån upprätthölls också bondeförbundets tradition av omfattande personagitation via hembesök. Med hänvisning till partiets

underläge på tidningsmarknaden och bristande finansiella resurser för broschyrspridning kan hävdas att bondeförbundets kampanjer fortfarande under femtiotalet kännetecknades av satsningar på direkta kampanjkanaler.

Tabell 12.4 Partiernas kampanjkanaler 1956

	Parti				
	skp	s	bf	fp	h
Antal valmöten (tusental)	1	5	3	3	3
Valmötesbesökare (procent)	1	11	4	4	2
Kontaktade i hemmet (procent)	1	4	2	0	1
Känner valarbetare (procent)	5	25	9	12	11
Antal partimedlemmar (tusental)	23	780	176	106	180
Antal dagstidningar (absoluta tal)	4	30	16	51	45
Tidningsupplagor (procent)	1	16	4	50	23
Tidningspublik (procent)	1	34	9	62	34
Mottagare av valbroschyr (procent)	12	62	26	56	45
Läsare av valbroschyr (procent)	3	29	10	24	17
Följt partiledarutfrågning (procent)	39	46	39	39	38
Följt avslutningsdebatt (procent)	86	71	72	69	76

Kommentar: Uppgifterna om kampanjkanalernas räckvidd bygger på den statsvetenskapliga väljarundersökningen 1956. Resultaten är beräknade med partierna som bas. Det innebär exempelvis att 1 procent av intervjupersonerna uppgav sig ha besökt ett skp-möte och att 11 procent hade besökt något s-möte. För information om frågeformuleringar m m, se Appendix 2 samt Westerståhl och Särlvik (1957) och undersökningens kodbok (SSD 1984a). Uppgifterna om antalet valmöten har hämtats från tidningsintervjuer med partisekreterarna, se vidare Appendix 2. Uppgifter om antalet partimedlemmar och antalet tidningar återfinns i Back (1966) respektive Tollin (1965). Medlemssiffrorna avser år 1958. Upplagesiffrorna är hämtade från SOU 1975 nr 79.

Folkpartiets och högerns väljarframgångar under femtiotalet motsvarades inte av några märkbara ökningar av kampanjinsatserna. Även om framför allt folkpartiet försökte motverka den rådande mötesslentrianen – under samlingsnamnet "Linje 56" presenterades en bussturné med artistuppträdanden och ett mötespaket med bland annat grammofonunderhållning – hade de båda oppositionspartiernas direkta kampanjkanaler inte någon större räckvidd.

Det främsta kännetecknet för folkpartiets kampanjer var det starka stödet från pressen. För högerpartiets del började tidningsdöden bli kännbar; sedan krigsslutet hade ett tjugotal små landsortstidningar med högersignatur lagts ned. Upplagemässigt höll dock högerpressen ställningarna med en knapp fjärdedel av marknaden (23 procent jämfört med 50 procent för fp-pressen och 16 procent för s-pressen). Högerns positiva syn på nyheter i kampanjarbetet gjorde sig också gällande. I en tidningsintervju avslöjade partisekreteraren Gunnar Svärd att man redan studerat TV-teknik hos det brittiska konservativa partiet.[18]

Kommunistpartiet hade bara hälften så många medlemmar som vid krigsslutet och befann sig under det kalla krigets dagar i en isolerad position (medlemstalet sjönk från 52 000 till 23 000 mellan 1948 och 1956). Belysande för den isolerade ställningen är att mycket få väljare kom i kontakt med partiets broschyrer. Den tidigare så omfattande kommunistiska mötesverksamheten var också på snabb retur. I den mån skp ville nå ut till större väljarskaror var man beroende av radions valprogram.[19]

Kampanjkulturerna i TV-åldern

Televisionen fick ett snabbt genombrott i valkampanjerna. Inför 1960 års val knöts det mesta intresset till TV:s presentationsstunder, utfrågningar och debatter. Sammanställningen i tabell 12.5 ger en uppfattning om huruvida de gamla skillnaderna mellan partierna gjorde sig gällande även under den nya eran i kampanjhistorien.

TV:s genombrott accentuerade trenden från femtiotalet med minskande skillnader mellan partiernas sätt att bedriva kampanjer. Partierna skar ned på mötesverksamheten och förlitade sig i allt högre grad på Sveriges Radios valprogram. Men trots TV-dominansen levde vissa gamla särmärken kvar.

Tabell 12.5 Partiernas kampanjkanaler 1960

	Parti				
	skp	s	c	fp	h
Valmötesbesökare (procent)	0	4	1	1	1
Dominerande parti på arbetsplatsen (procent)	1	79	6	14	14
Dominerande parti bland vänner (procent)	3	64	21	28	25
Antal partimedlemmar (tusental)	25	836	178	108	199
Antal dagstidningar (absoluta tal)	2	26	12	41	36
Tidningsupplagor (procent)	1	22	4	46	22
Tidningsläsare (procent)	1	33	8	56	30
Broschyrupplagor (miljoner ex)	2	7	4	7	5
Läsare av valbroschyr (procent)	13	36	26	31	29
Följt partiledarutfrågning (procent)	54	63	57	60	59
Följt avslutningsdebatt (procent)	84	75	72	67	70

Kommentar: Uppgifterna om kampanjkanalernas räckvidd bygger på den statsvetenskapliga väljarundersökningen 1960 (andelen mötesbesökare avser dock 1964 års val). Resultaten är beräknade med partierna som procentbas. Det innebär exempelvis att 4 procent av valmanskåren besökte något socialdemokratiskt valmöte, att 69 procent av de yrkesverksamma väljarna ansåg att socialdemokraterna hade flest anhängare på deras arbetsplats, att 46 procent av valmanskåren ansåg att socialdemokraterna hade flest anhängare bland deras vänner och bekanta och att 33 procent läste en socialdemokratisk tidning dagligen. (De senare uppgifterna summerar till mer än 100 procent p g a att fler än ett parti kan ha registrerats som dominerande.) För information om frågeformuleringar m m, se Appendix 2 och undersökningens kodbok (SSD 1984b). Uppgifterna om antalet partimedlemmar avser 1962 och är hämtade från Back (1966). Antalet tidningar och partiernas andel av tidningsupplagorna meddelas i Tollin (1965) respektive SOU 1975 nr 79.

Socialdemokraterna var ensamma om att profilera sig genom de direkta kampanjkanalerna. Inget annat parti samlade en nämnvärd mötespublik och belysande för socialdemokraternas relativt starka personella resurser är att tre fjärdedelar av den yrkesverksamma valmanskåren uppfattade att socialdemokraterna hade flest anhängare på deras arbetsplats. Vad beträffar det tryckta valmaterialet distribuerade socialdemokraterna som vanligt betydande upplagor, även om tätpositionen delades med folkpartiet. På tidningsmarknaden fick socialdemokraterna vidkännas flera nya förluster.

Skillnaderna mellan de övriga partiernas kampanjer gällde i första hand tillgången till mediekanaler. Centerpartiets försteg på de direkta kampanjkanalernas område reducerades av allt att döma betydligt. Det skall dock sägas att kampanjledningarna överlag betonade att husagitationen var valarbetarnas viktigaste uppgift i TV-åldern. Det är möjligt – några systematiska undersökningar finns inte tillgängliga – att centerpartiet fortfarande var bäst skickat för dörrknackningskampanjer.[20]

Sextiotalet var på det hela taget ett förändringens årtionde i kampanjhistorien. Press, radio och TV skaffade sig mer självständiga och aktiva positioner under valrörelserna. Statliga och kommunala stödbidrag förbättrade partiernas finanser och kastade om gamla rangordningar ifråga om ekonomiska resurser. Väljarna blev rörligare, mindre partitrogna och mer politiskt kunniga än tidigare. Under sjuttiotalets början gav så kommunsammanslagningarna partierna bättre möjligheter att anställa personal i de lokala organisationerna.

Partierna svarade gemensamt på den nya opinionsbildningssituationen genom att både anpassa sig till massmediernas krav på nyhetsvinklingar och samtidigt söka egna vägar till väljarna. Presskonferenser, dramatiska utspel och väljaruppsökande torgmöten är några viktiga tekniker som utnyttjades. Frågan är vilka konsekvenser de förändrade förutsättningarna fick för partiernas särskiljande kampanjtraditioner. I tabell 12.6 redovisas en sammanställning av några utnyttjade kampanjkanaler i 1985 års val.

Socialdemokraterna kan sägas ha fortsatt sin traditionella handlingslinje med anor ända tillbaka till 1800-talet. Partiet var ensamt om att nå några större väljarskaror med de direkta kampanjkanalerna. Tack vare ett utökat samarbete med LO svarade socialdemokratiska valarbetare för de flesta organiserade påverkansförsöken

Tabell 12.6 Partiernas kampanjkanaler 1985

	Parti				
	vpk	s	c	fp	m
Valmötesbesökare (procent)	1	7	2	2	3
Kontaktade i hemmet (procent)	0	2	0	0	1
Kontaktade på arbetsplatsen (procent)	1	5	1	1	1
Aktiva röstvärvare (procent)	1	8	1	2	3
Antal partimedlemmar (tusental)	20	1204	200	45	192
Tidningsupplagor (procent)	0	20	7	39	12
Tidningsläsare (procent)	0	13	6	34	18
Läsare av valbroschyr (procent)	29	43	34	37	39
Totalt reklamvärde (miljoner kronor)	0,6	31,1	8,6	3,8	9,1
Totalt reklamvärde (procent)	1	59	16	7	17
Följt partiledarutfrågning (procent)	32	46	35	45	49
Följt avslutningsdebatt (procent)	69	71	68	75	71

Kommentar: Uppgifterna om kampanjkanalernas räckvidd bygger på den statsvetenskapliga väljarundersökningen 1985. Resultaten är beräknade med partierna som procentbas. Exempelvis hade 7 procent av väljarna varit på s-möte, 2 procent hade besökts i hemmet av s-representant, 7 procent hade blivit påstött på arbetsplatsen av s-representant och 8 procent av väljarna sympatiserade med s och försökte dessutom övertyga någon familjemedlem, bekant eller annan person att rösta på ett visst parti. För resultat, frågeformuleringar m m, se Holmberg och Gilljam (1987) och undersökningens kodbok (Holmberg, Gilljam och Oskarson, 1987). Uppgifterna om tidningsupplagor är hämtade från Hadenius och Weibull (1989) och avser 1982. Med "tidningsläsare" menas väljare som har en tidning från respektive parti som huvudorgan och avser 1987 (resultaten är omräknade utifrån uppgifter i Hadenius och Weibull, 1989). Med "totalt reklamvärde" avses det sammanlagde värdet av partiernas tidnings-och tidskriftsannonsering, utomhusreklam på fasta affischplatser och bioreklam. Beräkningarna är hämtade från Reklamstatistik AB och avser perioden 1 jan–30 sept 1985. För källhänvisningar om medlemstalen, se Appendix 2.

på arbetsplatserna. Via välregisserade jättemöten – ofta med Olof Palme som talare – och väljaruppsökande torgmöten nåddes ytterligare väljare (7 procent mötesbesökare 1985). Det totala antalet direkta väljarkontakter var dock betydligt mindre än under trettio- och fyrtiotalen. För att kontakta de verkligt breda väljargrupperna var socialdemokraterna liksom övriga partier beroende av mediekanalerna.[21]

Pressen förblev ett sorgebarn för socialdemokraterna; under större delen av perioden saknades partiorgan i Stockholm och Göteborg. Sveriges Radios begynnande nyhetsbevakning av valrörelserna betraktades – åtminstone från början – som en motvikt till den borgerliga tidningsövervikten. Ett annat ersättningsmedel var fackförbundspressen som tenderade att bli mer partipolitiserad. Ytterligare ett medel för att kompensera bristerna i tidningsstödet var den betalda reklamen, där socialdemokraterna tack vare partistödet hade blivit dominerande (59 procent av det totala reklamvärdet i pressen, på fasta affischplatser och på biografer). Inför valet 1985 var socialdemokraterna också aktiva med närradiosändningar, som hade fördelen att partiet självt kunde kontrollera innehållet.[22]

Satsningen på närradion illustrerar att ett gammalt kännetecken för socialdemokraternas valkampanjer fortfarande gjorde sig gällande – försöken att effektivisera arbetet med nya agitationsmedel. Typiskt är att socialdemokraterna var tidigt ute med egna opinionsundersökningar. Det var också socialdemokraterna – och Tage Erlander – som var först med att arrangera öppna presskonferenser under sextiotalet. Mindre väsentligt, men likafullt symptomatiskt, var lanseringen av provocerande affischer och biofilmer inför 1985 års val.[23]

Även moderata samlingspartiet fortsatte att ligga långt framme med nyheter i kampanjarbetet. Under sextiotalet bedrev partiet avancerad TV-träning för topprepresentanterna och man prövade även extremt amerikaniserade kampanjmetoder. Under sjuttiotalet fortsatte moderaterna med att systematiskt arrangera så kallade mediehändelser och att introducera tekniken med medievänliga "forskningsrapporter" under sommarmånadernas nyhetstorka. Tillsammans med socialdemokraterna hade moderaterna också de mest utbyggda arrangemangen för opinionsundersökningar.

Beträffande kampanjmetoderna strävade moderata samlingspartiet efter att komplettera satsningen på mediekanaler med en stark

organisation för direktagitation. Vid sidan av socialdemokraterna hade moderaterna flest direkta väljarkontakter inför 1985 års val (3 procent mötesbesökare och 1 procent hemkontaktade). Som tidigare distribuerade partiet betydande broschyrupplagor (39 procent broschyrläsare, näst flest efter socialdemokraterna). Mycket i moderaternas valkampanjer känns igen från mellankrigstiden: en positiv inställning till nyheter, en förhållandevis stark partiorganisation för direkt valagitation och goda resurser för mediekontakter med väljarna. En förändring var dock att moderaterna förlorade sin tätposition ifråga om penningresurser till socialdemokraterna.[24]

Folkpartiets överläge på tidningsfronten blev mindre märkbart under sjuttio- och åttiotalen. Den liberala pressen behöll visserligen greppet över läsekretsen, men den nya fristående journalistiken gjorde att övriga partier hade lättare få utrymme på nyhetssidorna. Folkpartiets gamla positiva inställning till valagitation tog sig bland annat uttryck i kampanjparoller som "En miljon hembesök" (från valet 1973) och "folkpartiet kommer" med specialutrustade orange valbussar (valet 1979). Satsningarna till trots nådde inte folkpartiets direkta kampanjkanaler några nämnvärda väljarskaror (2 procent mötesbesökare och mindre än 1 procent hemkontaktade 1985). En positiv syn på kampanjnyheter, en svag organisation för direktagitation och ett – trots allt – starkt stöd från sympatiserande tidningar är kännetecken som känns igen från äldre tider.[25]

Centern fick tack vare partistödet möjligheter att kompensera underläget i tryckt valmaterial (34 procent broschyrläsare 1985). Genom att nyhetsbevakningen av valrörelserna blev mindre partibunden fick centern också lättare att skaffa sig utrymme i press, radio och TV. Centerpressens gamla särmärke att vara nära knuten till moderpartiet gjorde sig fortfarande gällande i valbevakningen.[26]

Inriktningen på mediekanaler blev över huvud taget tydligare i centerpartiets valkampanjer under sjuttio- och åttiotalen. Den relativt stora partiorganisationen avsatte inga märkbara spår i väljarkontakter (2 procent mötesbesökare och mindre än 1 procent hemkontaktade 1985). Den traditionella bilden av ett centerparti med speciella former för direkt valagitation blev allt mindre giltig.[27]

Vpk ändrade kampanjformer mer än något annat parti under efterkrigstiden. En aktiv agitationstradition ersattes med ett mindre synligt och mer medieberoende kampanjarbete. Den tidigare starka ställningen på arbetsplatserna – ännu 1973 svarade vpk för nästan

lika många arbetsplatsaktiviteter som de borgerliga partierna tillsammans – försvagades betydligt under åttiotalet (1 procent arbetsplatskontaktade 1985). Vpk:s små men aktiva pressorgan blev i det närmaste utraderade och partistödet motverkade inte det hävdvunna underläget i finansiella resurser (1985 svarade vpk för 1 procent av värdet på partiernas reklamsatsningar).

Det var nästan uteslutande via Sveriges Radios valprogram, mediernas mindre partibundna nyhetsbevakning och valbroschyrerna som vpk kom i kontakt med väljarna. I några avseenden levde dock den aktiva agitationstraditionen kvar inom partiet. Vpk mobiliserade en valarbetarkår som storleksmässigt uppgick till närmare hälften av medlemsstyrkan. Motsvarande andel för övriga partier var bara femtedelen så stor (cirka 10 procent).[28]

Har partiledarna särskiljande kampanjstilar?

Det löper en röd tråd genom de socialdemokratiska partiledarnas valkampanjer ända sedan Hjalmar Brantings dagar. Branting, Per Albin Hansson, Tage Erlander och Olof Palme har vid samtliga valtillfällen varit en av de två mest aktiva partiledarna. Det enda undantaget från regeln är Hjalmar Branting själv, som mot slutet av sin partiledartid minskade turnerandet till förmån för internationella uppdrag i Nationernas Förbund. I överensstämmelse med partiets agitationsinriktade tradition har omfattande kampanjinsatser varit ett särmärke för socialdemokratiska partiledare.[29]

Ett annat – men mindre utmejslat – särdrag för de socialdemokratiska partiledarna är att man har varit särskilt inriktade på att kombinera direkta och indirekta kampanjkanaler. Hjalmar Branting och Per Albin Hansson hade som ledarskribenter ett nära samarbete med pressen samtidigt som de gärna agiterade från talarstolarna. Tage Erlander var tidigt ute med att variera framträdandeformerna – bilturnéerna med hustrun Aina innehöll ofta besök på olika arbetsplatser – och han lanserade dessutom tekniken med presskonferenser i början av sextiotalet. Olof Palmes kampanjturnéer innehöll regelbundet medievänliga tillfällighetsframträdanden, men var ändå i hög grad uppbyggda kring mötesanföranden.

Ett tredje utmärkande drag för socialdemokratiska partiledares kampanjer har varit att utnyttja internationella kontakter i kampanj-

arbetet. Särskilt norska socialdemokrater har varit flitiga gäster på valmötena genom åren. Inga andra partiledare har lika ofta framträtt tillsammans med politiker från andra länder.[30]

Ledarna för det unga bondeförbundet hade ett helt annat och mer restriktivt förhållningssätt till valkampanjerna än deras socialdemokratiska kollegor. Erik Eriksson i Spraxkya, Johan Andersson i Raklösen, Johan Johansson i Kälkebo och Olof Olsson i Kullenbergstorp framträdde endast undantagsvis utanför hemlänet. Med Axel Pehrsson-Bramstorp fick partiet för första gången en kampanjturnerande ledare, men med undantag för 1940 års val tillhörde varken Bramstorp eller efterträdaren Gunnar Hedlund de oftast framträdande partiledarna. Thorbjörn Fälldin följde under sjuttiotalet med i det allmänt stegrande kampanjtempot utan att någonsin tillhöra tättrion bland partiledarna.[31]

Vid sidan av återhållsamheten med kampanjframträdanden kännetecknas center- och bondeförbundsledarna av att ha givit ovanligt liten uppmärksammhet åt Stockholms stad under valrörelserna. Det dröjde till 1936 innan Axel Pehrsson-Bramstorp höll det första bondeförbundsmötet i Stockholm (innan dess hade partiet aldrig ställt upp kandidater i huvudstaden), och inte heller efter centerns storstadsgenombrott på sextio- och sjuttiotalen förlades något större antal framträdanden till Stockholm. Särskilt Thorbjörn Fälldin talade hellre ute i landet än i Stockholm.[32]

Ett ytterligare särmärke för centerledarnas kampanjarbete är en viss reservation inför massmedierna. De första bondeförbundsledarna hade mycket få kontakter med pressen. Gunnar Hedlund utnyttjade under sextiotalet de möjligheter till mediegenomslag som tekniken med presskonferenser innebar, men han ställde aldrig upp i liknande spektakulära sammanhang som Yngve Holmberg och Sven Wedén. Thorbjörn Fälldin uttryckte ofta sin motvilja mot jippoartade framträdanden, även om hans turnéer innehöll medieanpassade programpunkter. Centerledarnas reserverade hållning gentemot massmedierna kan kanske – resonemanget är spekulativt – ses som överensstämmande med partiets traditionella sätt att bedriva lite undanskymda kampanjer med "tysta" personkontakter.

Högerledaren Arvid Lindman utvecklade under 1900-talets första decennier en kampanjstil med tydliga särmärken. Lindman gjorde i allmänhet *omfattande mötesturnéer*, var tidigt ute med *kampanjinnovationer* och ägnade stor uppmärksamhet åt *massmediernas behov*.

Lindmans sista andrakammarval 1932 illustrerar de tre kännetecknen: hans 95 anföranden på 90 orter var rekord i kampanjarbete, ingen partiledare hade tidigare lika systematiskt utnyttjat flyget som transportmedel, och den ovanliga kampanjinramningen erbjöd tacksamma rubrikobjekt för högerpressen.[33]

Efterträdaren Gösta Bagge valde en lägre kampanjprofil än Lindman, men redan Fritiof Domö började återigen bedriva ett förhållandevis omfattande kampanjarbete. Domö, Jarl Hjalmarson, Gunnar Heckscher, Yngve Holmberg, Gösta Bohman och Ulf Adelsohn tillhörde i allmänhet de partiledare som gjorde flest framträdanden under valrörelserna. Hjalmarsons helikopterturer, Holmbergs amerikainspirerade kampanjer och Gösta Bohmans systematiska arrangemang av mediehändelser illustrerar att även övriga lindmanska särmärken gjorde sig gällande. Omfattande kampanjinsatser, en positiv inställning till innovationer och satsning på mediekanaler är kännetecken som känns igen från partiets allmänna kampanjkultur.[34]

Radikalvänsterns ledarkampanjer har alltid utmärkts av agitationsinsatsernas omfattning, om än med olika förtecken. Zeth Höglund och Karl Kilbom var jämfört med övriga partiledare mycket aktiva under tjugotalets valrörelser. Den aktiva traditionen bröts dock under trettiotalet. Sven Linderot och så småningom Hilding Hagberg var betydligt mer återhållsamma med valtalandet. C-H Hermansson och Lars Werner följde med i det allmänt intensifierade kampanjarbetet mot sextiotalets slut, men båda tillhörde som regel de minst aktiva partiledarna. Återigen kan vi notera en överensstämmelse mellan ledarkampanjerna och partiets allmänna utveckling. Kommunistpartiets aktiva kampanjkultur tenderade alltmer att försvinna under efterkrigstiden.[35]

Det finns också en omständighet som följt med kommunistledarnas kampanjer ända sedan tjugotalet – Stockholm med omnejd har ofta givits stor uppmärksamhet. Särskilt Zeth Höglund, Karl Kilbom och Sven Linderot inriktade sig på att säkra sitt återval genom att framträda i hemvalkretsen Stockholm. Ett ytterligare kännetecken för kommunistledarnas kampanjer är att de har bedrivits under små omständigheter. Ännu 1985 reste Lars Werner utan de mer eller mindre luxuösa bussar som övriga partiledare använt sig av sedan slutet av sextiotalet.

Liberala partiledare har förhållit sig på olika sätt till kampanj-

arbetet under 1900-talet. Karl Staaff var 1905 den förste minister som valtalade offentligt och under de följande valrörelserna framträdde han relativt ofta. Nils Edén och Gustaf Andersson i Rasjön uppgav sig båda vara måttligt roade av agitationsturnéer, även om Rasjön höll förhållandevis många mötesanföranden. C G Ekman och Bertil Ohlin bar ett tungt ansvar för partiets kampanjer utan att tillhöra de flitigast framträdande partiledarna. Under senare år har Per Ahlmark, Ola Ullsten och Bengt Westerberg bedrivit mycket omfattande kampanjer.

Det ställer sig svårt att hitta kännetecknande drag för de liberala ledarkampanjerna. Möjligen har man tenderat att inta en mellanposition ifråga om kampanjintensitet. Liberala partiledare har inte vid något valtillfälle sedan 1908 registrerats som minst aktiva partiledare, och antalet tätpositioner är inte mer än tre (Andersson i Rasjön 1936, Ohlin 1958 och Ullsten 1982).[36]

Genomgången av partiledarnas kampanjarbete kan sammanfattas med två mer generella observationer. Den första är att det ännu under åttiotalet gick att urskilja historiska särmärken för åtminstone socialdemokratiska, moderata, centerpartistiska och kommunistiska partiledarkampanjer. Med vederbörlig hänsyn till förändrade omständigheter är partiledarnas olika kampanjstilar märkligt stabila genom 1900-talet.

Den andra observationen är att partiledarkampanjernas särmärken ofta överensstämmer med respektive partis allmänna kampanjkultur. Det tydligaste exemplet gäller socialdemokraterna. I enlighet med partiets agitationsintensiva tradition har Hjalmar Branting, Per Albin Hansson, Tage Erlander och Olof Palme alla bedrivit omfattande kampanjer. Man kan spekulera i hur partiets valarbetare skulle reagera på en återhållsam kampanj från den egne ledarens sida. För socialdemokratiska partiledare med ambitionen att fortsätta sitt värv är det möjligen säkrast att inte pröva tankeexperimentet i praktiken.

Partiernas kampanjkulturer

Partierna har under årens gång tenderat att utveckla särskiljande kampanjkulturer. De kännetecknande mönstren i förhållningssättet till valkampanjerna har dessutom visat sig vara tidsbeständiga. I

större eller mindre utsträckning – socialdemokraterna står för den starkaste kontinuiteten – gjorde sig sekelskiftets särmärken gällande ännu under åttiotalet.

Socialdemokraterna har under hela sin existenstid haft en positiv inställning till organiserad valagitation. Den positiva grundsynen har bland annat tagit sig uttryck i att partiet varit ledande när det gäller att introducera nyheter i kampanjarbetet och i att partiets topprepresentanter sett det som självklart att agitera offentligt. Utmärkande för socialdemokraternas kampanjkultur har även varit en hårdsatsning på direkta kampanjkanaler – partiet är ensamt om att direktkontakta större väljargrupper ännu under åttiotalet – och en svag men partilojal presskår. Efter partistödets införande har socialdemokraterna också fått ekonomiska resurser för omfattande reklamsatsningar.

Vänsterpartiet kommunisterna och dess föregångare har i likhet med socialdemokraterna alltid sett positivt på organiserad valagitation. Partiets kampanjbeteende har dock ändrats betydligt under de senaste decennierna. Mellankrigstidens relativt omfattande mötesverksamhet och personagitation har förbytts i en mer passiv hållning under valrörelserna. Bestående kampanjkännetecken för vpk är en mycket svag men partibunden press samt små ekonomiska resurser för broschyrspridning och reklamsatsningar.

Utmärkande för centerpartiets kampanjkultur har varit en prioritering av direkta kampanjkanaler – främst personlig agitation – och en något kluven inställning till organiserad politisk opinionsbildning. Fram till trettiotalets början såg dåvarande bondeförbundet negativt på starka partiorganisationer. Fortfarande under åttiotalet var partiets representanter ovilliga att anpassa sig till massmediernas krav på nyhetsvinklade kampanjframträdanden. I likhet med vänsterpartierna har centern med föregångare alltid haft en svag men partilojal presskår och små ekonomiska resurser. Sedan sextiotalet har centerpartiet tappat mycket av sitt gamla försteg i fråga om personliga direktkontakter med väljarna.

Folkpartiet med föregångare har haft en positiv inställning till offentlig politisk opinionsbildning sedan början av 1800-talet. Partiets valarbetare hade dock länge svårt att fördra vissa former av organiserad valagitation, främst "integritetskränkande" personliga påstötningar. Utmärkande för den liberala kampanjkulturen är vidare tillgång till en stark men relativt självständig press och be-

gränsade personella resurser för utnyttjande av direkta kampanjkanaler.

Moderata samlingspartiet har tillsammans med socialdemokraterna varit dominerande när det gäller att introducera nyheter i kampanjarbetet. Partiets innovationslusta är lite märklig mot bakgrund av högerns uttalade motvilja mot politisk opinionsbildning under 1900-talets början. Det var först under trettiotalet som högerpartiet officiellt började visa en positivare inställning till organiserad valagitation. Kännetecknande för moderata samlingspartiets kampanjkultur i övrigt är goda ekonomiska resurser (fram till partistödets införande 1965 var högern det rikaste partiet), en förhållandevis stark organisation för direktkontakter med väljarna och den näst efter folkpartiet starkaste presskåren.

***

Ett slående intryck från genomgången av partiernas kampanjkulturer är de återkommande spänningarna mellan synen på hur valkampanjerna bör bedrivas och det faktiska kampanjbeteendet. Under 1900-talets början gällde konflikten mellan norm och beteende i första hand högern och bondeförbundet. Båda partierna ansåg att organiserad valagitation var principiellt tvivelaktig – särskilt högern såg uppenbara faror med partipropagandan – samtidigt som man inte tvekade att bedriva omfattande kampanjer. Under senare år har spänningen mellan valkampanjernas teori och praktik varit tydligast på den ideologiska vänsterkanten. Vänsterpartiet kommunisterna har haft påtagliga svårigheter att omsätta sin positiva syn på organiserad valagitation i praktiskt handlande.

Partiernas kampanjideologier har på det hela taget visat sig vara beständigare än det faktiska beteendet. Vad beträffar beteendet har partierna genom hela kampanjhistorien tenderat att ta efter varandras initiativ: På 1890-talet använde liberalerna och högern identiska kampanjtekniker, under mellankrigstiden satsade samtliga partier på direkta kampanjkanaler och numera råder det enighet om att mediekanalerna måste prioriteras. Valfilmernas segertåg under trettiotalet är ett av många exempel på att partierna också lånar konkreta kampanjtekniker från varandra. Om möjligt kopieras en nyhet redan under samma valrörelse som den lanseras. Högerns omedelbara svar på socialdemokraternas röda bilar inför 1911 års val är ett historiskt exempel härpå.[37]

Att partierna har utvecklat särskiljande kampanjkulturer är en viktig tidsövergripande observation. Men partiernas särmärken får inte dölja att det också finns gemensamma tendenser i kampanjhistorien att uppmärksamma. En gemensam tendens är att partierna har tagit efter varandras initiativ utan att hindras av ideologiska hänsynstaganden. De skrupelfria idélånen illustrerar att partierna besitter betydande överlevnadsinstinkter.

NOTER

1. Framhållandet av kampanjledningarnas osäkerhet faller väl in i den moderna organisationsforskningens kritik av antagandet om fullständigt informerade beslutsfattare (för en forskningsöversikt, se Abrahamsson, 1986). En pionjärstudie av tillfälligheternas spel i kampanjledningarna är Karl Lambs och Paul Smiths *Campaign Decision Making* (1968). För Sveriges del har Steven Koblik (1980) samt Harry Forsell (1968) och Lars Strömberg (1967) varit inne på liknande tankegångar.

2. Att betrakta kampanjkulturerna som inrotade vanor är en tankegång inspirerad av Erik Allardt. Denne skiljer mellan tre huvudtyper av sociala handlingar: sådana som uttrycker *ett levnadssätt* (inrotade vanor), sådana som bygger på *rationella kalkyler* (medvetna val) och sådana som oreflekterat *följer modet* (handlingar påverkade av yttre, oberoende faktorer) (Allardt, 1986). Termen 'kultur' är, för att tala med en modern ordbok, utpräglat "multidiskursiv", vilket mindre högtidligt uttryckt betyder att ordet används i många olika sammanhang. Att som här med kultur syfta på en typ av inlärt beteende tillhör de vanligaste användningssätten inom samhällsvetenskapen. (Dock är det svårt att helt frigöra sig från finkulturella användningar av typen "the best which has been thought and said in the world".) För en statsvetare ställer det sig naturligt att dessutom associera kulturbegreppet till Gabriel Almonds och Sidney Verbas *The Civic Culture*: "political orientations – attitudes toward the political system" (Almond and Verba, 1963:13). För ordboksdiskussioner i ämnet, se Williams (1981) och O'Sullivan, Hartley, Saunders and Fiske (1983). En allmän begreppsöversikt återfinns i Reimer (1989). Att som här ställa rationalitet mot kampanjkultur innebär en kraftig förenkling. Inom organisations- och beslutsteori är det vanligare att konfrontera rationalitet med *inkrementalism*. Med det senare avses, enkelt uttryckt, beslutsfattande steg för steg utan klara uppfattningar om mål och medel. Se vidare Enderud (1976).

3. Inom parlamentsforskningen har begreppet "representationsideologi" använts som en analog sammanfattning av parlamentsledamöternas "representationsinriktning" och "representationsprinciper" (se Holmberg och Esaiasson, 1988:30–1).

4. Frågan om partiernas resurser knyter an till partiforskarnas distinktioner rörande olika organisationsformer. Maurice Duvergers och andras åtskillnad mellan exempelvis starkt organiserade masskaderpartier och lösare sammanhållna valmaskinspartier har förorsakat flera vetenskapliga kontroverser rörande bl.a. olika organisationsformers framtidsutsikter (se t.ex. Duverger, 1951/1957, Epstein, 1967 och Wright, 1971). Att, som partiforskarna brukar göra, utgå från enbart partiernas organisationsform har i det här sammanhanget bedömts som ett allför begränsat perspektiv. En livlig plädering för organisationsansatsens fördelar återfinns dock i Panebianco (1988). Ideologins betydelse för partiernas kampanjarbete har diskuterats av bland andra Henry Valen och Daniel Katz (1964:117–9). I en studie av det norska stortingsvalet 1957 fann de att socialdemokraterna var positiva till alla former av organiserad valagitation, att liberalerna var mest negativa och att högern intog en mellanposition.

5. Det skall understrykas att intresset är riktat mot formmässiga aspekter av kampanjerna och mot partiernas allmänna inställning till valagitation. *Innehållsliga* aspekter av valkampanjerna – exempelvis frågor om utrymmet för ideologiska valdebatter och förekomsten av negativa "smutskastningskampanjer" – kommer inte att behandlas.

6. Bilden av liberalernas kampanjtradition är en sammanställning av resonemang i kapitel 3, 4 och 11 ovan. Framställningen ansluter nära till Vallinder (1984). För litteraturreferenser, se kapitel 3 och 4 ovan. Hänvisningen till den kronologiska avdelningen gäller för hela kapitlet. De detaljerade källhänvisningarna har genomgående begränsats till ett minimum.

7. Om behovet av konservativ opinionsbildning talade bland andra förstakammarledamoten Ludvig Douglas på ett internt partimöte 1893: "Det är kanske mången som stöter sig vid ordet agitation, men det är dock så här i världen, att ingenting kan uppnås, inte de bästa och ädlaste

strävanden kunna hoppas på framgång utan att man genom tal och skrift inverkar på den stora massan och tvingar den att bilda sig ett omdöme angående den sak man vill ha fram" (citat i Hadenius, 1966:61). Tilläggas bör att de konservativa trots sin principiella motvilja även tidigare bedrivit nog så aktiv opinionsbildning. Bernadotterna Carl XIV Johan och Carl XV använde i olika sammanhang drastiska metoder för att kontrollera pressens politiska bevakning (se t.ex. Borell, 1948 och Eriksson, 1939). Och inför slutstriden om representationsreformen utvecklade reformmotståndarna i adelsståndet betydande aktiviteter med subsidier till tidningar, broschyrspridning och personliga påstötningar bland röstberättigade adelsmän (Ekman, 1966).

8. Allmänna valmansförbundets verksamhet är mindre välkänd än frisinnade landsföreningens, och några utförliga jämförelser av kampanjinsatserna låter sig inte göras. Att döma av uppgifter i landsföreningens verksamhetsberättelse distribuerade dock båda valorganisationerna ungefär lika stora broschyrupplagor 1905 (cirka 300 000).

9. Bilturnéerna var ett försök att motverka socialdemokraternas framgångsrika "röda bilar". Ombudsmannen Axel Jäderin berättade i en krönikeskrift 1914 om den snabba utveckling som kampanjarbetet genomgått på senare år: "Vi befinna oss icke längre i något oskyldighetstillstånd, utan ha hunnit blifva ganska durkdrifna uti sådant som ännu för kort tid sedan var oss så godt som främmande" (1914:124). Jäderin påpekade dock också att det vardagliga organisationsarbetet gick mycket trögt. Några systematiska jämförelser mellan högerns och socialdemokraternas kampanjinsatser under hela tiotalet låter sig inte göras. Av de budgetsiffror som statsvetaren Gullan Gidlund publicerat framgår att allmänna valmansförbundet hade väl så stora utgifter som socialdemokraterna under hela decenniet (toppnivån för högern var 300 000 kronor år 1914 och för s 120 000 kronor 1919) (Gidlund, 1983:84, 112). Mot bakgrund av den gängse bilden av att allmänna valmansförbundet var svagt organiserat kan det tyckas förvånande att högerns kampanjinsatser låg i paritet med socialdemokraternas. Förklaringen är att högern stöddes av flera självständiga grupper (första kammarens nationella parti och olika fosterländska sammanslutningar). Frisinnade landsföreningens kvartalsblad från 1911 uttrycker uppfattningen bland samtidens politiska motståndare: "Högerns organisationer, under alla skiftande namn och former, – dock ständigt ett hjärta och en själ . . ." Om den negativa synen på söndrande partiegoism, se Elvander (1961), Thorstendahl (1969) och Torbacke (1983).

10. Citatet är hämtat från Rönblom (1914:194). Attitydskillnaderna till personagitation avspeglas i valet av terminologi. Socialdemokraterna talar av tradition om 'husagitation' medan de borgerliga partierna föredrar det mildare 'hembesök' (jfr Forsell, 1968:108, Valen and Katz, 1964:110–9). Liberalernas kampanjledning skämtade en aning om de kostsamma bilturnéerna. I en intern partitidning meddelades att landsföreningens talare gjorde ett strongt arbete för partiet, "även om befordringen av dessa idéer sker med kanske en smula gammalmodiga, men dock säkra och beprövade samt för valmännens liv och lemmar mindre riskabla transportmedel" (Politiska kvartalsblad nr 1–2 1911). På ett område föregick dock liberalerna övriga partier – med blåklinten som valblomma.

11. Uppgiften om mötesverksamheten är hämtad från skp:s verksamhetsberättelse 1921 där det också meddelas att huvudparten av broschyrupplagan på 2,5 miljoner exemplar bestod av enklare flygblad. Antalet medlemmar uppgick till 20 000 år 1917 och, efter två partisplittringar, till cirka 8 000 år 1925 (Kennerström, 1974:26). Belysande för skp:s organisatoriska svaghet 1921 är också att partiet saknade kandidater i fyra valkretsar och att ytterligare fyra valkretsar lämnades helt utan organiserad valagitation. Om skp:s tidningspolitik, se Hadenius, Seveborg och Weibull (1970:41–7).

12. Under åren 1917–1920 fanns förutom bondeförbundet även jordbrukarnas riksförbund representerat i riksdagen. Några detaljer om bondepartiernas kampanjinsatser finns inte tillgängliga. Framställningen bygger på allmänna resonemang i Eriksson (1946, 1950), Bondeförbundet (1950), Fiskesjö (1980, 1985), Thermænius (1933, 1935), Thorstendahl (1969) och Mohlin (1989a, 1989b). Det kan spekuleras i om bondeförbundets svårigheter att värva talarkraf-

ter – enligt Bertil Fiskesjö arrangerades den första utbildningskursen 1919 – bottnade i en traditionsenlig motvilja hos bondebefolkningen att framträda i politiska sammanhang. Historikern Sten Carlsson (1953:60) har påpekat att många av 1800-talets bondepolitiker var rädda för att uppträda i talarstolarna. Bondeförbundaren Erik von Heland berättar i en memoarbok att det ännu på tjugotalet var svårt få fram villiga kandidater. Heland citerar en regional ombudsman: "(Sörmlandsbonden) är i allmänhet öppen och tillgänglig samt mycket tillmötesgående vid personliga sammanträffanden. . .men ett framträdande negativt drag hos honom är, att han ofta är skygg för att framträda offentligt" (Heland, 1969:99).

13. Som vanligt kritiserades kampanjinnovationerna av mindre gynnade partier. I Folkets Dagblad Politiken 1928 kommenterades nyheten med grammofoninspelningar: "Den socialdemokratiska valledningen har meddelat att de skall spela marschmusik med grammofoner vid valmötena. Man har så mistat tron på arbetarklassen att man inte kan tänka sig unison arbetarsång vid mötena. På de kommunistiska valmötena skall det sjungas revolutionära arbetarsånger ur tusen och åter tusen strupar" (1928 07 26). Socialdemokraternas mötesverksamhet beskrivs i allmänna termer av Thermænius (1933:150). Man får hoppas att det bara var elakt förtal bakom följande beskyllning från en norrlandsläkare: "Efter socialdemokratiska sommarting härstädes brukar så gott som alltid följa en stegring av gonorréfrekvensen." (För vän av ordning skall meddelas att uttalandet fälldes i samband med en sedlighetsdebatt under fyrtiotalet, se Frykman, 1988:88).

14. Först 1944 meddelades i verksamhetsberättelsen att folkpartiet fått något bättre ordning på den eftersatta personagitationen. Belysande för skillnaderna mellan de båda liberala fraktionerna är att de frisinnades riksorganisation hade nära tre gånger så många medlemmar som det liberala partiets motsvarighet (cirka 20 000 jämfört med 7 000) (se vidare Johansson, 1980). Liksom tidigare var det sannolikt ekonomiska restriktioner som hindrade liberalerna från att redan tidigare anamma idéen med valfilmer. I frisinnade landsföreningens verksamhetsberättelse 1928 hävdades visserligen att högerns nyhet med högtalarbilar inte var något att ta efter, men det meddelas också med stolthet att partiets stockholmsavdelning varit tidigt ute med flygdistribuerade broschyrer.

15. Valfilmen 1936 togs fram i en enda kopia och visades enbart i Stockholm. Filmen lanserades som en "stor överraskning" på partiets avslutande valmöte och man anar en frustration över att inte tidigare ha kunnat matcha de övriga partiernas filmerbjudanden (Ny Dag 1936 09 10). Typisk för kampanjledningens maningar till personagitation är en reflektion i partiorganet Ny Dag: "När man från andra håll meddelar att stämningen är god och att man ordnat möte där och där så inger icke detta samma förtroende och säkerhet som meddelande om husagitation gör. Sätt därför system i husagitationen, medtag tidningar, broschyrer och flygblad" (1928 08 22).

16. Frågan om partiernas ekonomiska resurser var mycket omdiskuterad under perioden med bland annat socialdemokratiska anklagelser om att folkpartiet mottog miljonstöd från näringslivet. Enligt uppgifter från de s.k. partifinansieringssakkunniga – en statlig utredning som tillsats för att bringa reda i de korsande anklagelserna – var bondeförbundet det fattigaste partiet medan högern hade de största ekonomiska resurserna. Valåret 1948 uppgick partiernas totala utgifter till följande belopp (miljoner kronor): högern (6,5), folkpartiet (4,9), socialdemokraterna (4,6), kommunisterna (2,1) och bondeförbundet (1,7). Utgifterna för propagandatryck och annonser på riks- och distriktsnivå uppvisade ungefär samma rangordning: h (1,9), fp (1,1), s (0,7), bf (0,5) och skp (0,3). Utredarna lämnade dock reservationer för ofullständigheter i materialet (SOU 1951 nr 56).

17. Socialdemokraternas stora kampanjnyhet inför 1944 års val var att börja annonsera i veckotidningar. Veckopressen var inne i en expansionsfas och tilltaget väckte stor harm hos motståndarna. Åtminstone folkpartiet tog dock efter initiativet redan under samma valrörelse.

18. Intervjun publicerades i SvD 1956 08 09. Svärd meddelade också att högerns trycksaker detta år bara tog upp partiets egna ståndpunkter

utan att polemisera mot motståndarna. Partiets kampanjslogan löd: "Högern – att lita på".

19. Beträffande broschyrspridningen skall lämnas en liten reservation för undersökningsmetoden. När intervjupersonerna i 1956 års väljarundersökning tillfrågades om de sett respektive läst broschyrer från partierna förevisades bara en trycksak från skp jämfört med tre till sex stycken från övriga partier. Det är tänkbart att fler väljare kom i kontakt med kommunistpartiets övriga broschyrer, även om resultaten knappast påverkats i någon större utsträckning (med en annan frågeformulering var andelen broschyrläsare 13 procent i 1960 års val, se tabell 12.5).

20. Harry Forsell redovisar uppgifter om att centerorganisationerna i kommunalvalen 1966 var relativt rikare på personella än på finansiella resurser och att centern ofta – men inte i alla kommuntyper – var mer benägen än folkpartiet och högern att dela ut valbroschyrer via hembesök (Forsell, 1968, Birgersson m.fl., 1971).

21. De socialdemokratiska riksdagsledamöternas kampanjinsatser 1985 är representativa för partiets tradition. Jämfört med borgerliga ledamöter ägnade s-ledamöterna mer tid åt appellmöten, mötesanföranden och arbetsplatsbesök och var mindre engagerade med presskonferenser och skribentverksamhet (Holmberg och Esaiasson, 1988:175–80 och ovan kapitel 9). Tore Sigemans undersökning (1975) visar att socialdemokraterna stod för 61 procent av alla aktiviteter med valombud på de större arbetsplatserna inför 1973 års val.

22. Det har inte gjorts några mer djuplodande analyser av omständigheterna kring Sveriges Radios begynnande nyhetsbevakning av valrörelserna under början av sextiotalet. Ivar Ivre hävdar dock i en uppsats att socialdemokraterna var mest positiva till nyhetsbevakningen, och hans omdöme bär rimlighetens prägel (Ivre, 1982). Fackförbundspressen har i stort sett negligerats av forskningen. Tendensen till partipolitisering sedan femtiotalet finns dock belagd i Severinsson (1984).

23. Affischernas anspelningar på en ung och framgångsrik börsklippare som röstade på socialdemokraterna för att få ordning på ekonomin betraktades som ett brott mot partiets traditioner. Minns dock att socialdemokraterna tidigare tagit djärva grepp i affischeringen genom de personcentrerade Per Albin-kampanjerna 1936 och 1940. Socialdemokraternas försteg i fråga om opinionsmätningar på sextiotalet framgår av Isberg m.fl. (1974:126–30). Holmberg och Petersson (1980) och Holmberg (1986) är mer generella genomgångar av opinionsmätningarnas roll i politiken. För en tendentiös men talande analys av socialdemokraterna som "kampanjproffs", se Gergils och Widén (1986:157–80).

24. Partistödet fick till följd att partiernas inkomster bättre än tidigare följde partiernas väljarstöd. År 1985 uppgick socialdemokraternas intäkter till 45 procent av de samlade partiintäkterna (cirka 93 miljoner, Gidlund, 1988). Tilläggas skall att moderaterna och övriga borgerliga partier hade stöd från olika näringslivsorganisationer. Enligt vissa beräkningar satsade näringslivet lika mycket pengar som samtliga partier sammantagna inför 1982 års val (Hansson, 1984, Pestoff, 1988). Debatten om de borgerliga stödorganisationerna påminner inte så lite om situationen under tiotalet och om planhushållningsmotståndet under fyrtiotalet. Omfattande stöd från icke-partipolitiska organisationer skulle kunna läggas till de övriga kännetecknen för moderata samlingspartiets kampanjer. Moderaternas försök att stärka partiorganisationen faller väl in i en trend bland konservativa partier i Europa, bland annat kristdemokraterna i Tyskland (Panebianco, 1988:257–60). Enligt statsvetaren Per Albinsson inspirerades moderaterna av kontakter med högerpartiet i Norge (Albinsson, 1986:24).

25. Om folkpartiets kampanjslogans, se verksamhetsberättelserna och ovan kapitel 9.

26. Belägg för att centerpressen tillsammans med s-pressen tenderade att hålla fast vid partitrogen nyhetsredigering kan hämtas från en analys av massmediernas valbevakning 1979. Det "egna" partiet fick 36 respektive 51 procent av nyhetsutrymmet i c- och s-pressen. Det skall poängteras att även fp- och m-pressen gynnade det egna partiet (25 respektive 24 procents utrymme) (Asp, 1982). Om centerns förbättrade resurser för broschyrdistribution, se Forsell (1972, 1975).

27. Riksdagsledamöternas kampanjarbete återspeglar återigen partiets prioriteringar. Centerledamöterna var 1985 mest aktiva av alla med att skaffa sig utrymme i massmedierna med debattartiklar, presskonferenser och pressmeddelanden (Holmberg och Esaiasson, 1988:175–80). Inom partiet var man dock inte nöjd med formerna för mediekommunikationen. En av slutsatserna i den interna krisutredningen efter valnederlaget 1985 var att man skulle se över kontakterna med reklambyråerna för att få slagkraftigare utformning av valmaterialet. Partiet skulle också studera nya mediekanaler som exempelvis närradion (Kraftsamling 86).

28. Uppgifterna om partiernas valarbetarkårer avser 1979 och är hämtade från Gidlund och Gidlund (1981:40–1), se också ovan kapitel 9. Arbetsplatsagitationen 1973 behandlas i Sigeman (1975). En närmare jämförelse visar att vpk:s broschyrpublik mer än fördubblades mellan 1960 och 1985 (från 13 till 29 procent, om än med olika intervjufrågor). Bakom ökningen ligger förstås partiets förbättrade finansiella resurser efter införandet av partistöd. Men sannolikt har också politisk-ideologiska omständigheter haft betydelse. Åttiotalets vpk är betydligt mer "salongsfähigt" än skp under det kalla krigets dagar.

29. Sammanställningen över partiledarnas framträdanden under valrörelserna 1902–1985 i Appendix 1 ger en kvantitativ illustration till påståendet. Den genomsnittliga platssiffran för de socialdemokratiska partiledarna ifråga om antalet kampanjframträdanden är så låg som 1,7. De enskilda s-ledarna har följande platssiffror: Hjalmar Branting 2,2, Per Albin Hansson 1,4, Tage Erlander 1,6 och Olof Palme 1,2.

30. Tendensen att markera internationell samhörighet var allra tydligast i Olof Palmes premiärval som partiledare 1970. Under valrörelsen höll han ett stort möte tillsammans med de socialistiska regeringscheferna Willy Brandt och Bruno Kreisky och han sammanträffade därefter med de nordiska statsministrarna, Nordvietnams ambassadör och den grekiske oppositionsledaren Andreas Papandreou. Ett tidigt exempel på internationella möten – så här i efterhand laddat med historisk betydelse – är Hjalmar Brantings och Alexandra Kollontajs gemensamma minnesstund över den mördade Jean Jaurès i september 1914 (Soc-Dem 1914 09 23). Av övriga partier hade skp under mellankrigstiden då och då kominternrepresentanter på sina valmöten. Nämnas kan ett tillfälle inför partisprängningen 1924 när Karl Kilbom framträdde i Vasaparken tillsammans med en Mr Stewart från kominterns exekutiv. Inför mötet spekulerade pressen livligt om vem den anonyme "Ex.R." kunde tänkas vara. Under det kalla krigets dagar blev de internationella gästerna allt ovanligare på skp-mötena.

31. Den sammanlagda platssiffran för Axel Pehrsson-Bramstorp, Gunnar Hedlund och Thorbjörn Fälldin ifråga om antalet kampanjframträdanden är 3,9 (av fem partiledare, se Appendix 2). Bramstorp har den i särklass lägsta noteringen 3,0, medan platssiffrorna för Hedlund och Fälldin är 4,3 respektive 3,9.

32. För valrörelserna 1960–1970 har Gunnar Hedlund registrerats för 16 framträdanden i Stockholm och 13 i Norrland (medverkan i Sveriges Radios valprogram är då borträknade). Motsvarande siffertal för Thorbjörn Fälldin 1973–1985 är 19 mot 73.

33. Ifråga om kampanjintensitet går det en skarp skiljelinje i Arvid Lindmans karriär mellan perioderna före och efter 1920. Mellan 1908 och 1917 gjorde Lindman färre framträdanden än övriga partiledare. Från och med 1920 års val tillhörde Lindman topptrion bland partiledarna vid samtliga valtillfällen (genomsnittlig platssiffra 2,1, se Appendix 1). Ett exempel på Lindmans innovationslusta är att han 1924 introducerade sedvanan att partiledarna för en stund skall agera valsedelsutdelare på själva valdagen. (I Dagens Nyheters valdagsreportage hette det: "Säga vad man vill om riksamiralen, så är han i alla fall en karl utan mera besvärande choser. . .") En annan kampanjinnovation illustrerar Lindmans utnyttjande av mediekanalerna: Inför 1911 års val blev Lindman först med att distribuera sina valtal via Svenska Telegrambyrån. Bland dem som kommenterat Arvid Lindmans förståelse för tidningarnas behov finns den liberale publicisten och chefredaktören Otto von Zweigbergk (1929:52–3).

34. Fritiof Domö och hans efterträdare har beträffande antalet kampanjframträdanden den

sammanlagda platssiffran 2,1 (att jämföra med socialdemokraternas 1,7). Motsvarande platssiffror för de enskilda partiledarna är: Gösta Bagge 3,7, Fritiof Domö 2,0, Jarl Hjalmarson 1,8, Gunnar Heckscher 2,0, Yngve Holmberg 1,5, Gösta Bohman 2,7 och Ulf Adelsohn 2,8.

35. Zeth Höglund och Karl Kilbom har för åren 1917–1928 den sammanlagda platssiffran 1,2 beträffande antalet kampanjframträdanden. Motsvarande platssiffra för valrörelserna därefter är 4,6. De enskilda partiledarna har följande genomsnittliga placering: Zeth Höglund 1,0, Karl Kilbom 1,3, Hugo Sillén, 3,0, Sven Linderot 4,8, Hilding Hagberg 5,0, C-H Hermansson 4,1 och Lars Werner 5,0. Det finns dock anledning att lämna reservationer för brister i undersökningsmaterialet. Som tidigare diskuterats har tidningarna underlåtit att rapportera om några av Lars Werners framträdanden. Det är möjligt att Werners och även C-H Hermanssons platssiffror skulle sjunka något vid en fullständig rapportering.

36. De liberala partiledarnas genomsnittliga placering ifråga om antalet kampanjframträdanden 1902–1985 är 2,5 (för fempartiperioden 1917–1985 är platssiffran 2,6). De enskilda partiledarna har följande platssiffror: Sixten von Friesen 2,5, Karl Staaff 2,1 (bland tre partiledare), Nils Edén 2,8, C G Ekman 3,5, Gustaf Andersson i Rasjön 2,0, Bertil Ohlin 2,8, Sven Wedén 3,0, Gunnar Helén 2,5, Per Ahlmark 2,0, Ola Ullsten 2,0 och Bengt Westerberg 2,0.

37. Observationen att partierna tar efter varandras kampanjmetoder gjordes redan under trettiotalet: "När ett parti börjat använda bilen i valrörelsen, har det andra inte tvekat att följa efter; när högtalaranordningar, film, valplakat, sandwichmen, flygmaskiner, cykelpatruller etc. tagas i anspråk på ett håll, söker man på de andra att efter råd och lägenhet följa efter" (Thermænius, 1933:144–5).

ÖVERBLICKEN

13

Svenska valkampanjer 1866–1988

Varför inte filosofera en stund. Begrunda den oerhörda mängd mänsklig energi som har förbrukats under valkampanjernas historia. Förhoppningar, besvikelser, engagemang, skoslitage och fördärvade matsmältningsorgan – tanken svindlar. Fascinerande är också att fundera över att valkampanjerna genom alla år har lockat fram likartade och delvis rätt otrevliga sidor hos inblandade parter. En av de mest allmängiltiga observationer jag tycker mig ha gjort under genomgången av kampanjhistorien – den drabbar såväl frihetstidens som sekelskiftets och 1980-talets politiska aktörer – är att partierna har utvecklat paranoida drag i kampen om väljarna. Motståndarna har ofta tillskrivits överdrivet tvivelaktiga kampanjmetoder och de flesta försök att förnya valagitationen har bemötts med misstänksamhet. För rosenkindade drömmare är valkampanjerna föga uppbyggliga studieobjekt.

De inledande reflektionerna slår an temat för kapitlet. På de följande sidorna skall vi våga oss på företaget att sammanfatta huvuddragen i valkampanjernas utveckling sedan 1866. Det första steget i analysen är att föreslå en *periodindelning* av kampanjhistorien. Uppgiften är att peka ut tillfällen när kampanjarbetet genomgått omvälvande förändringar och att beskriva kampanjernas utformning under de stabila perioderna. Periodindelningen skall sedan ligga till grund för ett *förklarande resonemang*. Vilka faktorer kan tänkas ligga bakom partiernas beslut att pröva nya kampanjformer? Avslutningsvis skall erfarenheterna från kampanjhistorien relateras till händelserna inför *1988 års val*. Finns det kanske anledning att misstänka att vi är på väg in i en ny period i valkampanjernas historia?

Ett klassificeringsschema

Funderingar kring periodindelningar förekommer inom de flesta forskningsdiscipliner. Historikerna diskuterar sedan länge värdet av tredelningen antiken, medeltiden, nya tiden. Marxisterna pläderar för en mer lagbunden indelning med perioder som slavsamhälle, feodalism, kapitalism och kommunism. Något mindre grandiosa är litteraturvetarnas periodiseringar efter decenniebeteckningar som åttiotal och nittiotal. "Kulturell seismologi" är en halvt skämtsam benämning på litteraturvetarnas försök att fånga in förskjutningar och förändringar i kulturhistorien.[1]

Valforskarnas mest kända redskap för periodiseringar härstammar från USA. V O Key och Angus Campbell utarbetade på femtio- och sextiotalen ett klassificeringsschema för olika typer av val med avseende på stabilitet och förändringar i partiernas väljarbaser. Schemat skiljer mellan fyra typer av val: *förändringsval* (partiernas väljarbaser ändras i grunden och ett nytt majoritetsförhållande uppstår), *normalitetsval* (gamla mönster upprätthålls), *undantagsval* (tillfälliga avvikelser från partiernas normala väljarstöd) och *återgångsval* (förhållandena återgår till det tidigare normala).[2]

Med vederbörlig anpassning kan grundprinciperna för Keys och Campbells klassificeringsschema tillämpas även på valkampanjerna. Med *normalitetskampanjer* menas då kampanjer där valagitationen bedrivs enligt tidigare kända former. *Förändringskampanjer* innebär en varaktig och grundläggande förändring av kampanjarbetets former. *Undantagskampanjer* representerar en tillfällig förändring av valagitationen. I *återgångskampanjer* återgår förhållandena till det tidigare normala. Tre kriterier ligger till grund för klassificeringen av de olika kampanjerna: utnyttjade kampanjkanaler, kampanjarbetets omfattning och synen på kampanjkanalernas effektivitet.

Svenska valkampanjer klassificerade

Hur skall då de amerikanska valforskarnas klassificeringsschema tillämpas på den svenska kampanjhistorien? I tablå 13.1 har 41 valkampanjer mellan 1866 och 1985 klassificerats som antingen normalitetskampanjer, förändringskampanjer, undantagskampanjer eller återgångskampanjer. Till grund för klassificeringen ligger ge-

Tablå 13.1 En klassificering av svenska valkampanjer 1866–1988

Valtillfälle	Kampanjtyp
Premiärvalet 1866	normalitetskampanj
Försöksvalet 1869	undantagskampanj
Första försvarsvalet 1872	återgångskampanj
Andra försvarsvalet 1875	normalitetskampanj
Tredje försvarsvalet 1878	normalitetskampanj
Bondevalet 1881	normalitetskampanj
Centralköksvalet 1884	normalitetskampanj
Tullvalet våren 1887	förändringskampanj
Tullvalet hösten 1887	normalitetskampanj
Programvalet 1890	normalitetskampanj
Organisationsvalet 1893	normalitetskampanj
Uppstickarvalet 1896	normalitetskampanj
Första rösträttsvalet 1899	normalitetskampanj
Andra rösträttsvalet 1902	normalitetskampanj
Unionsupplösningsvalet 1905	normalitetskampanj
Amaltheavalet 1908	förändringskampanj
Proportionalitetsvalet 1911	normalitetskampanj
Bondetågsvalet våren 1914	undantagskampanj
Krigsvalet 1914	återgångskampanj
Hungervalet 1917	normalitetskampanj
Parentesvalet 1920	normalitetskampanj
Demokrativalet 1921	normalitetskampanj
Nedrustningsvalet 1924	normalitetskampanj
Kosackvalet 1928	förändringskampanj
Krisvalet 1932	normalitetskampanj
Per Albinvalet 1936	normalitetskampanj
Samlingsvalet 1940	undantagskampanj
Framtidsvalet 1940	återgångskampanj
Planhushållningsvalet 1948	förändringskampanj
Grispremievalet 1952	normalitetskampanj
Skattesänkningsvalet 1956	normalitetskampanj
ATP-valet 1958	normalitetskampanj
TV-valet 1960	förändringskampanj
Halmhattsvalet 1964	normalitetskampanj
Erlandervalet 1968	förändringskampanj
Enkammarvalet 1970	normalitetskampanj
Kungavalet 1973	normalitetskampanj
Maktskiftesvalet 1976	normalitetskampanj
Villakostnadsvalet 1979	normalitetskampanj
Löntagarfondsvalet 1982	normalitetskampanj
Westerbergvalet 1985	normalitetskampanj

Kommentar: Med *normalitetskampanj* menas kampanjer där valagitationen bedrivs enligt tidigare kända former. *Förändringskampanjer* innebär en varaktig och grundläggande förändring av kampanjarbetets former. *Undantagskampanjer* representerar en tillfällig förändring av valagitationen. I *återgångskampanjer* återgår förhållandena till det tidigare normala.

nomgångarna av kampanjkanaler och konfliktnivåer i tidigare kapitel.

Som sig bör domineras klassificeringen av normalitetskampanjerna. Drygt två tredjedelar av alla valkampanjer (29 stycken) har hänförts till kategorin för "normala val" där agitationen bedrivs enligt tidigare kända mönster. Övriga kampanjtyper är mindre ofta förekommande: sex förändringskampanjer, tre undantagskampanjer och tre återgångskampanjer.

Den ur vår synpunkt intressantaste kampanjtypen är förändringskampanjerna. I enlighet med maximen "konungen är död, leve konungen" markerar förändringskampanjerna slutpunkten på en epok i kampanjhistorien och början på en ny. Sammanlagt sex kampanjer har klassificerats som sådana omvälvande förändringstillfällen: tullvalet våren 1887, Amaltheavalet 1908, kosackvalet 1928, planhushållningsvalet 1948, TV-valet 1960 och Erlandervalet 1968. Förändringskampanjerna avgränsar sju olika perioder i valkampanjernas historia.

Den första perioden omfattar sju valrörelser mellan 1866 och 1884. Kännetecknande för kampanjerna under denna tid är den låga aktivitetsnivån i särskilt landsbygdens valkretsar och den lokala prägeln på valdebatterna. Riksdagskandidaterna fick själva ta initiativet till eventuella påverkansförsök; partigrupperingarna i riksdagen varken önskade eller förmådde ingripa i valagitationen. Trots att representationsreformen 1866 innebar viktiga förändringar av valkampanjernas spelregler – för första gången skulle samtliga riksdagskandidater väljas enligt principen om samfällda val – så präglades opinionsbildningen av arvet från ståndssamhället.

Undantaget från regeln om lokalstyrda valkampanjer är försöksvalet 1869 då radikala liberaler gjorde en tillfällig ansträngning för att dirigera kampanjarbetet från centralt håll. Även centralköksvalet 1884 avvek i någon mån från det normala mönstret. Rundbäcksfraktionen inom lantmannapartiet publicerade ett anonymt valprogram och iscensatte en centraldirigerad skrivbentverksamhet med utskick av artiklar till olika landsortstidningar. I Stockholm introducerade liberala valmansföreningen nya kampanjformer som organiserade hembesök. Kampanjen inför 1884 års val kan betraktas som förberedande för den centralstyrda valagitationens kommande genombrott.

Tullvalet våren 1887 är det första förändringstillfället i kampanj-

historien. Detta extraval markerade början på en rikspolitiseringsperiod av valkampanjerna som kom att vara till början av 1900-talet. Utmärkande för perioden är att olika organisationer började ingripa i de lokala valkampanjerna och att det fanns tendenser till nationella valdebatter kring gemensamma sakfrågor. Valdeltagandet bland den exklusiva gruppen av röstberättigade ökade också betydligt under perioden (från 25 till drygt 40 procent).

Unionsupplösningsvalet 1905 gav en aning om att partierna var på väg att ta ett fastare grepp om kampanjerna än tidigare. Liberalerna och högern hade bildat särskilda riksorganisationer för valagitationen. Socialdemokraterna var på väg att bygga upp en aktningsvärd partiorganisation i framför allt de större industristäderna.

Amaltheavalet 1908 har betraktas som brytpunkten för partipolitiseringsperioden i kampanjhistorien. Vid detta tillfälle antog valkampanjerna former som skulle bli gällande för lång tid framöver. Det mest avgörande var att partiledarna och övriga toppolitiker kontinuerligt började bemöta varandras inlägg från talarstolarna. Tidningarna hade knutits hårdare till partierna och refererade ofta till partiledarnas anföranden *in extenso*. På grund av tidningarnas utökade valbevakning fanns underlag för en gemensam partidominerad valdebatt över hela landet.

Perioden av partipolitisering – proportionalitetsvalet 1911 är en alternativ startpunkt – kan sägas ha varat till slutet av tjugotalet. En undantagskampanj under perioden utspelades inför det intensiva bondetågsvalet våren 1914. Under dessa försvarsuppgörelsens dagar bottenskrapade partierna sina resurser och arrangerade bland annat ett ovanligt stort antal valmöten. Inte minst anmärkningsvärt är att partiledarnas kampanjinsatser, trots den korta förberedelsetiden, nådde en toppnivå som inte överträffades förrän 1928.

Kosackvalet 1928 har klassificerats som en ny förändringskampanj. Partierna presterade ett mer omfattande och teknikaliserat kampanjarbete än tidigare. Kampanjarbetets ökade omfattning gällde de flesta kända agitationsformer (broschyrer, mötesverksamhet, dörrknackningskampanjer). Teknikaliseringen avsåg utnyttjandet av innovationer som radion, filmen, bilen, flygplanet och elektriska högtalaranläggningar. Valdeltagandet steg under denna teknikaliseringsperiod betydligt jämfört med tidigare (från drygt 50 procent till omkring 70 procent).

Av de enskilda valtillfällena under teknikaliseringsperioden ut-

gjorde samlingsvalet 1940 en undantagskampanj. Under hotet från krigshändelserna i omgivningen minskade partierna sina kampanjinsatser betydligt. Även debattklimatet mellan partierna var mildare än tidigare. Inför framtidsvalet 1944 återgick förhållandena till det normala.

Planhushållningsvalet 1948 utgör den fjärde förändringskampanjen under valrörelsehistorien. Denna hektiska valrörelse, där ideologiska uppgörelser korsades med beskyllningar om politisk prostitution, inledde en kampanjperiod som varade till slutet av femtiotalet. Utmärkande för de nya valkampanjerna var att partierna i allt högre grad förlitade sig på radions valprogram och på övriga mediekanaler, medan de direkta kampanjkanalerna förlorade i betydelse. Liksom vid tidigare – och senare – förändringskampanjer sammanföll omvälvningen av valagitationen med en kraftig väljarmobilisering. Valdeltagandet ökade 1948 med 11 procentenheter jämfört med framtidsvalet 1944 (från 72 till 83 procent).

Inför ATP-valet 1958 märktes tecken på att televisionen var på väg att ta över radiomediets dominerande ställning. Trots att antalet licensinnehavare inte var större än 200 000 fäste partierna stor vikt vid sändningarna i TV. Vid andrakammarvalet 1960 var tiden mogen för TV-mediets politiska genombrott. För en kort tid framåt – till och med 1964 års val – stod Sveriges Radios speciella valprogram ensamma i centrum för kampanjerna.

Redan mot slutet av sextiotalet genomgick valkampanjerna en ny fundamental förändring. Erlandervalet 1968 har klassificerats som det kritiska förändringstillfället. Den nya perioden i kampanjhistorien utmärktes av en skärpt opinionsbildningskonkurrens. Journalisterna i press, radio och TV började ta egna initiativ och hotade därigenom partiernas monopol på opinionsbildningen. Konkurrensen skärptes ytterligare när så småningom olika intresseorganisationer och myndigheter började delta i valdebatterna. Partierna svarade på utmaningen genom att bland annat söka nya vägar till direkta väljarkontakter som torgmöten och en utökad arbetsplatsagitation. Det tyngsta ansvaret ålades dock partiledarna och övriga toppolitiker som fick bedriva ett mer medieanpassat kampanjarbete. Genom presskonferenser, dramatiska utspel och udda kampanjframträdanden placerades partiledarna mer än någonsin tidigare i centrum för valdebatterna.

Att diskutera förändringstendenser i samtiden ställer sig alltid

besvärligt. Det är med viss tvekan som Westerbergvalet 1985 har klassificerats som en normalitetskampanj och inte som en förändringskampanj. Det finns tecken på att valkampanjerna under åttiotalet var på väg in i ännu en ny period. Massmedierna intog en allt självständigare ställning – genom bland annat opinionsundersökningar och expertutredningar drevs egna sakfrågor – och partiernas svårigheter att styra valdebatten ökade ytterligare. Diskussionen om en eventuell ny kampanjperiod kommer att återupptas i kapitlets avslutande avsnitt. Riksdagsvalet 1988 får där tjänstgöra som ett testfall för tesen att vi är på väg mot *mediestyrda* valrörelser.

***

Periodindelningar är en verksamhet med ett visst mått av godtycke. Värdet av en periodisering ökar självfallet i den utsträckning det går att uppnå konsensus kring de kritiska åren. Ifråga om valkampanjerna finns ett par tidigare förslag att jämföra med. Torbjörn Vallinder urskiljer i sin studie av rösträttsrörelsen två förändringstillfällen i valagitationens utveckling under åren kring sekelskiftet: tullstriderna 1887 och övergången till proportionella val 1911. Även om Vallinder har tagit fasta på proportionalitetsvalet 1911 och inte på Amaltheavalet 1908 – motiveringen är att de konstitutionella reformerna stärkte partiernas ställning – finns ändå en påtaglig överensstämmelse mellan de båda föreslagna periodindelningarna.[3]

En annan periodindelning har lanserats av Pär-Erik Back i samband med en historik över partisystemets utveckling. Back urskiljer fyra olika "valrörelseskeden" under åren 1935–1965: tiden före andra världskriget, krigsåren, de femton första efterkrigsåren samt 1960-talet. Även Backs periodisering överensstämmer väl med den här föreslagna. Att Back vill se krigsåren som en enskild period och inte som ett tillfälligt undantag är i det här sammanhanget mindre betydelsefullt.[4]

Ännu en möjlighet att förankra den föreslagna periodiseringen utgörs av Leif Lewins och hans medarbetares ekologiska studie av svenskt väljarbeteende *The Swedish Electorate 1887–1968*. Under den åttioåriga undersökningsperioden urskiljs tre förändringsval där partiernas väljarbaser genomgått grundläggande förändringar: proportionalitetsvalet 1911, planhushållningsvalet 1948 och Erlandervalet 1968.[5] Trots att varken kosackvalet 1928 eller TV-valet 1960 faller ut som särskiljande i Lewins studie finns det en tillfredsställande

överensstämmelse mellan de båda undersökningarna. Periodiseringen av kampanjhistorien tycks peka ut ett antal nyckelår som har haft betydelse även för den politiska utvecklingen i stort.

Sex kampanjperioder – en utförligare karakteristik

Så här långt har uppmärksamheten koncentrerats på förändringar och undantag i kampanjhistorien. Det finns emellertid anledning att också försöka beskriva kampanjernas utformning under de stabila perioderna. Som ett pedagogiskt hjälpmedel utnyttjas det grafiska analysschema som presenterades i kapitel 2. Det innebär att tre moment kommer att beaktas: partiledningarnas kontroll över de direkta och indirekta kampanjkanalerna, kampanjkanalernas potentiella betydelse för väljarnas röstning, samt rangordningen mellan de enskilda kampanjkanalerna ifråga om betydelse för väljarnas röstning.[6]

Vid betraktandet av sammanställningarna i figur 13.1 är sex variabler viktiga. Tjockleken på de två pilar som utgår från partierna ger besked om de centrala partiledningarnas förmåga att kontrollera de lokala kampanjarbetarnas aktiviteter respektive innehållet i massmediernas valbevakning. På motsvarande sätt markerar tjockleken på pilarna som utgår från de direkta och indirekta kanalerna hur stor potentiell betydelse som respektive kanal har för väljarnas röstning. Slutligen anger rangordningen inom de direkta och indirekta kanalerna vilka av de enskilda kampanjkanalerna – möten, husagitation, tidningar, broschyrer osv. – som bedöms ha störst betydelse för väljarnas röstning. Modellen är i första hand avsedd för jämförelser mellan olika tidsperioder.

Sammanställningarna utgör en sammanfattning av tidigare resonemang. Det finns dock skäl att påminna om de reservationer som därvid har lämnats. Underlaget för slutsatsdragningen är många gånger mycket bräckligt. Vidare förutsätter analysschemat att kampanjarbetet är centraldirigerat i åtminstone någon grad. Av detta skäl har perioden med lokaldominerade kampanjer 1866–1884 uteslutits ur framställningen.[7]

Modellen över valkampanjernas *rikspolitiseringsperiod* 1887–1905 återspeglar organisationernas trevande intåg i valrörelserna. Tack vare de båda organisationerna "Föreningen mot livsmedelstullar"

och "Svenska arbetets vänner" fick Sverige för första gången en gemensam nationell valdebatt, och under 1890-talet tjänstgjorde andra sammanslutningar som valorganisationer åt riksdagspartierna. Centralstyrningen av valkampanjerna var ännu så länge mycket svag. Partiledningarna engagerade resetalare, uppmuntrade lokala kampanjledare och distribuerade broschyrmaterial. Sannolikt hade de partiinitierade kampanjaktiviteterna mycket liten betydelse för valmanskårens röstningsbeslut.

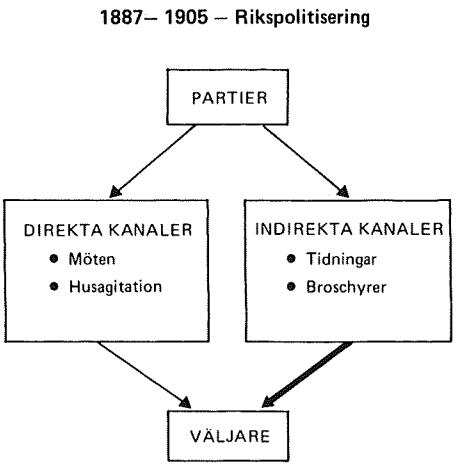
Tidningarna hade en självständig ställning under rikspolitiseringsperioden. Partierna försökte skaffa sig utrymme i tidningsspalterna genom främst personliga kontakter och olika former av insända artiklar. Socialdemokraternas grundande av organisationsägda tidningar under 1890-talet förebådade en kommande utveckling. Mot slutet av perioden började även liberalerna och högern att genom uppköp och samarbetsorganisationer stärka kontrollen över pressen. Med tanke på tidningarnas utbredning bland de röstberättigade och den svaga konkurrensen från andra kampanjkanaler är det troligt att pressen hade relativt stor betydelse för väljarnas röstning.

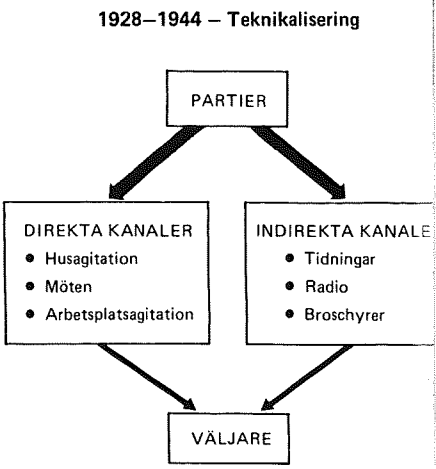
Modellen över *partipolitiseringsperioden* 1908–1924 belyser partiväsendets tillväxt under 1900-talets första decennier. I samband med de konstitutionella reformerna lade partierna ned stora ansträngningar på att bygga upp sina organisationer, även om särskilt högerns lokalavdelningar värjde sig mot centrala styrningsförsök. Partierna knöt också nära kontakter med pressen och kunde räkna med en mycket förmånlig behandling i de närstående pressorganen.

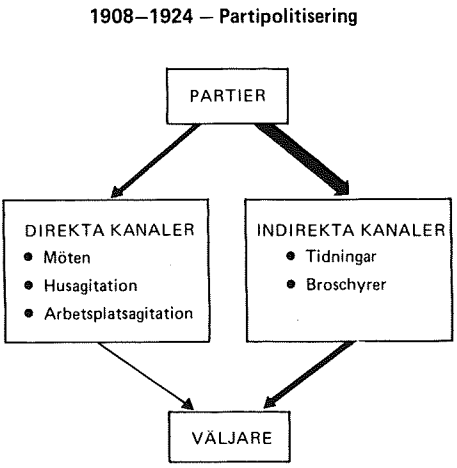
Med tanke på det låga valdeltagandet och partiernas tydliga klassmässiga profilering – det torde ha tillhört undantagen att en tjänsteman ens funderade på att rösta socialdemokratiskt – var partiernas främsta uppgift under valrörelserna att *mobilisera* sympatisörerna. I detta syfte utökades utbudet av valmöten kraftigt och socialdemokraterna, kommunistpartiet och bondeförbundet använde sig dessutom av organiserad personagitation i hemmen och på arbetsplatserna. Med tanke på den trots allt begränsade räckvidden är det dock tveksamt om de direkta kampanjkanalerna hade någon större betydelse för väljarnas röstning. De indirekta kampanjkanalerna – även broschyrupplagorna mångdubblades under perioden – nådde som tidigare avsevärt fler väljare och kan förmodas ha haft relativt större betydelse för röstningen.

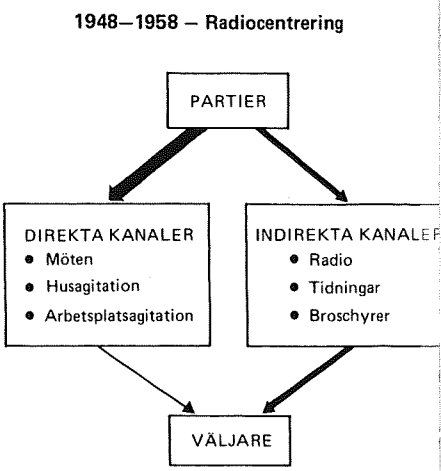
Under valkampanjernas *teknikaliseringsperiod* 1928–1944 stärk-

Figur 13.1. Valkampanjerna 1887–1985 – sex modeller.

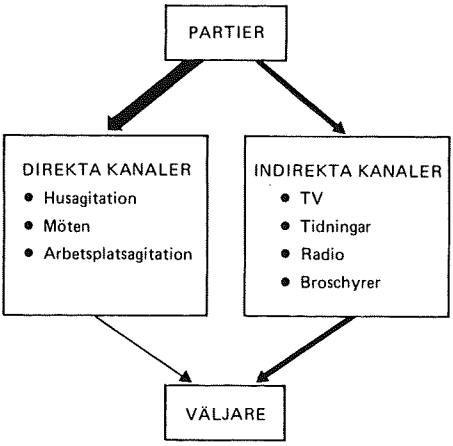

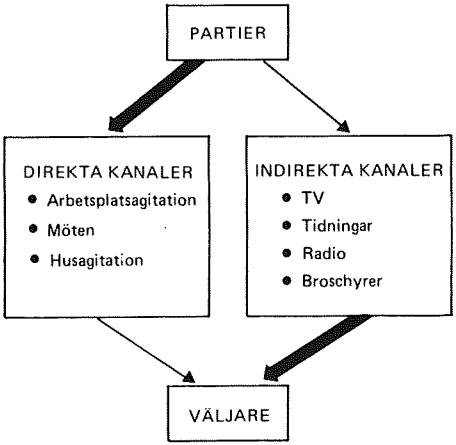

1960–1964 – TV-centrering

1968–1985 – Konkurrensskärpning

tes partiernas organisationer ytterligare. De centrala kampanjledningarna skaffade sig god kontroll över verksamheterna ute i valkretsarna genom bland annat anställda ombudsmän och förberedande utbildningskurser. I ansträngningarna att mobilisera väljarna storsatsade partierna på mötesverksamheten – de specialinspelade valfilmerna var en publikdragande innovation – och på husagitation. Det är troligt att de direkta kampanjkanalerna för första och enda gången hade väl så stor betydelse för väljarnas röstning som de indirekta kampanjkanalerna.

Ifråga om de indirekta kampanjkanalerna dök radion upp som ett nytt medium under teknikaliseringsperioden. Partiledarna fick framträda ostört i långa presentationsprogram och 1932 inleddes sedvanan med en avslutningsdebatt kort före valdagen. Uppmärksamheten kring Radiotjänsts speciella valprogram – någon nyhetsmässig valbevakning förekom inte – var dock begränsad. Högst antagligt behöll tidningarna positionen som mest betydelsefulla mediekanal. Broschyrerna slog nya upplagerekord men förlorade sannolikt i betydelse allt eftersom arsenalen av kampanjformer utvidgades.

Radiocentreringsperioden 1948–1958 innehåller några väsentliga förskjutningar. Den viktigaste är att radion utvecklades till den mest betydelsefulla kampanjkanalen. Efter krigsårens erfarenheter prövade Radiotjänst publikvänligare programformer, samtidigt som antalet licensinnehavare ökade kraftigt. Partierna hade fortfarande kontroll över radiosändningarna – illustrativt är att de populära partiledarutfrågningarna omhändertogs av partiernas representanter – men i fråga om tidningarna märktes tecken på en aktivare och mindre partibunden nyhetsbevakning av valrörelserna.

Mötesverksamheten och övriga direkta kampanjkanaler förlorade snabbt i betydelse under radiocentreringsperioden. Även om partierna fortsatte att arrangera en stor mängd valmöten minskade publikintresset betydligt i det framväxande Välfärds-Sverige. Mest publikdragande var en serie kampanjdebatter mellan partiledarna.

Den stora förändringen under *TV-centreringsperioden* 1960–1964 var att televisionen tog över radions position som mest betydelsefulla kampanjkanal. I övrigt gjorde sig mönstren från radiotiden fortfarande gällande. Partierna behöll kontrollen över Sveriges Radios valprogram. Om något snarast stärktes greppet i och med att den gamla typen av långa presentationsprogram återinfördes. Tidningar-

na – under efterkrigstiden hade en delvis ny presstruktur med färre men upplagestarkare tidningar vuxit fram – fortsatte att visa en långsamt minskande partilojalitet i den nyhetsmässiga valbevakningen. Även Sveriges Radio påbörjade en försiktig nyhetsbevakning inför kommunalvalet 1962 och andrakammarvalet 1964.

I konkurrensen från TV-mediet upphörde partierna att producera egna valfilmer och minskade kraftigt på utbudet av traditionella valmöten. Den högsta prioriteringen ifråga om direktkanaler gavs i stället åt den personliga agitationen i väljarnas bostäder. Som tidigare under efterkrigstiden hade de direkta kampanjkanalerna sannolikt relativt liten betydelse för väljarnas röstning.

Modellen över *konkurrensskärpningsperioden* 1968–1985 återspeglar en dramatisk utveckling. Partierna förlorade sin nästan sekellånga starka kontroll över massmediernas valbevakning. Journalisterna i press, radio och TV började ta egna initiativ och den samlade valbevakningen ökade kraftigt i omfång. Belysande för Sveriges Radios frigörelse är att koncernens medarbetare övertog ansvaret för partiledarutfrågningarna och att partierna förlorade rätten att sända presentationsprogram. Samtidigt tenderade väljarna att bli allt mindre klassbundna och partitrogna i sitt röstningsbeteende. Sannolikt fick mediekanalerna större betydelse för röstningen än någonsin tidigare.

För partiernas del ingick en satsning på arbetsplatsagitation och mötesverksamhet – torgmötena var en ny och väljaruppsökande mötesteknik – i försöken att hantera den nya opinionsbildningssituationen. Särskilt socialdemokraterna lade ner stora ansträngningar på den organiserade personagitationen på arbetsplatserna. Med tanke på den begränsade räckvidden kan dock knappast de direkta kampanjkanalerna tillskrivas någon större betydelse för väljarnas röstningsbeslut.

***

Modellerna över valkampanjernas utveckling ger i sin enkelhet uppslag till tidsöverblickande observationer. Ett exempel gäller den ibland lite onyanserade diskussionen om TV:s omvälvande betydelse för politiken. Av den historiska tillbakablicken framgår att det rör sig om en betydligt mer långsiktig utveckling än vad som normalt brukar hävdas. Det började redan under den första efterkrigstiden med det stora intresset kring radions valprogram. När televisionen

slog igenom utnyttjades det nya mediet enbart som en bildförsedd radio. Den stora förändringen inträffade först när TV-mediet kombinerades med den aktiva och konfrontationsinriktade journalistiken under sextiotalets slut. Utvecklingen kan sammanfattas med tre rubriker från tidigare kapitel: radion slår igenom, televisionen tar över, journalisterna griper in.

En annan observation avser mediekanalernas centrala ställning i kampanjhistorien. Ända sedan 1800-talet har bevakningen i press, radio och TV haft stor betydelse för valkampanjernas förlopp. Det är också massmedierna som har lagt grunden för partiledarnas position som valrörelsernas huvudrollsinnehavare under 1900-talet. Även om inramningen har skiftat under årens gång har kraven på partiledarna förblivit ett och detsamma – uppträd som förtroendeingivande talesmän i press, radio och TV.

En förklaringsdiskussion

Varför?, frågar sig den vetgirige. Vilka faktorer kan ha påverkat partiernas beslut att vid några tillfällen ändra på valkampanjernas utformning? Riktlinjerna för ett sådant förklaringsresonemang – högre anspråk än att diskussionsvis beröra problematiken ställs inte – lades ut i kapitel 2.

Uppmärksamheten riktas på de sex förändringskampanjer som har pekats ut tidigare i kapitlet. Det innebär att förklaringsresonemanget avser den gemensamma utvecklingen för samtliga partier, inte skillnader *mellan* partierna. Teoretisk utgångspunkt är den rationalistiska förklaringsansatsen. En grupp beslutsfattare inom partierna – de centrala partiledningarna – anses ha det yttersta ansvaret för valkampanjernas utformning. Förklaringen till att valkampanjerna slår in på nya vägar finns i de medvetna överväganden som föregår partiledningarnas beslut att ändra på utformningen av kampanjerna.

Forskningsuppgiften i det här sammanhanget är dock inte att rekonstruera partiledningarnas beslutskalkyler i detalj. Uppgiften är i stället att diskutera olika *förutsättningar* som kan ha haft betydelse för partiledningarnas syn på hur valkampanjerna skall utformas. Vilka förändringar av kampanjarbetets förutsättningar kan tänkas

ha påverkat partiledningarnas beslutskalkyler och därigenom indirekt kampanjarbetets utformning?

Förklaringsresonemangen utgår från sex huvudtyper av förutsättningar som på förhand ter sig intressanta. Faktorerna – som känns igen från den tidigare framställningen – har anknytning till partierna, väljarna, massmedierna, politikens innehåll, de konstitutionella spelreglerna och samhällsutvecklingen. Avsikten är att försöka skissera partiledningarnas beslutsfattarsituationer inför de sex förändringskampanjerna 1887, 1908, 1928, 1948, 1960 och 1968.

Sex beslutsfattarsituationer

Tullstriderna 1887 utgjorde inledningen på en rikspolitiseringsperiod av valkampanjerna. Frågan är vad som motiverade partiledningarna att bryta mot den tidigare kutymen att valkampanjerna skulle vara lokala uppgörelser utan inblandning utifrån.

En av våra förutsättningar kan uteslutas från början. Sedan representationsreformen 1866 hade valkampanjernas *konstitutionella spelregler* förblivit oförändrade och kan således inte ha inverkat på partiledningarnas beslut. Mer komplicerat är att avgöra betydelsen av förutsättningar knutna till *partierna* (tillgången på kampanjresurserna pengar och personal). Tullstriderna föregicks inte av någon resurssamling inom riksdagspartierna. Däremot kan bildandet av tullstridens kampanjorganisationer ha underlättats av frikyrkornas och nykterhetsrörelsernas framväxt tidigare under åttiotalet. Organisationsväsendet började helt enkelt vinna acceptans i samhällslivet.

Vad beträffar *väljaranknutna* faktorer – valmanskårens kunskaper, engagemang och partilojalitet – är det givetvis svårt att säga någonting bestämt. Ett argument mot att förändringar inom valmanskåren hade någon betydelse för beslutet att intensifiera kampanjarbetet är att tullstriderna föregicks av endast måttliga ökningar av valdeltagandet under 1880-talet. Det kan dock inte uteslutas att just tullfrågan väckte väljarnas engagemang och att tullkampanjerna delvis var en reaktion på krav underifrån.

Inte heller beträffande *mediesituationen* – mediestruktur och regler för valbevakningen – märktes några omedelbara förändringar inför andrakammarvalet 1887. Däremot hade antalet tidningar ökat

successivt sedan 1870-talet och pressen visade också en ökad benägenhet att ta ställning i valdebatterna. Det är troligt att den långsiktiga förändringen av mediesituationen berett marken för ett centraldirigerat och rikspolitiserat kampanjarbete.

Samhällsutvecklingen är en svårhanterlig faktor i sammanhanget. Samtidigt som det är uppenbart att den allmänna samhällsutvecklingen – mer eller mindre precist definierad – har stor betydelse för valkampanjernas utformning riskerar sådana påpekanden att bli skäligen triviala. Inför tullstriderna hade Sverige genomgått en snabb industriell expansion. Inte minst betydelsefullt var att utbyggnaden av järnvägsnätet underlättat kommunikationerna. Rimligen lade den samhällsekonomiska moderniseringen grunden för ett brott mot ståndssamhällets traditioner även inom politiken.

Den enda förutsättning som genomgick större förändringar i omedelbar anslutning till tullvalet 1887 gäller *politikens innehåll*. Frågan om införandet av skyddstullar framkallade djupgående motsättningar inom riksdagen 1885 och 1886. Tullstriderna fördes också efter delvis annorlunda banor än den invanda motsättningen mellan stad och landsbygd. De djupgående stridigheterna och den nya konfliktlinjen ingick sannolikt i beslutskalkylerna när tullstridens kampanjledningar bestämde sig för att ingripa i valdebatten. Incitamenten för att driva en rikspolitiserad kampanj ökades ytterligare av en mer tillfällig omständighet – tullfrågan skulle avgöras i ett extraval som kommit till stånd sedan kungen upplöst andra kammaren inför en förestående riksdagsomröstning.

Resonemanget ger en uppfattning om beslutsfattarsituationen för tullstridens partiledningar. Det historiska beslutet att blanda sig i de lokala valkampanjerna fattades mot bakgrund av en begynnande ekonomisk modernisering, ett framväxande organisationsväsende och en delvis ny mediesituation med fler och politiskt aktivare tidningar. Den utlösande faktorn var dock att en ny politisk stridsfråga förorsakade djupgående och delvis nya politiska konflikter i riksdagen. Möjligen spelade också ett ökat politiskt engagemang inom valmanskåren en viss roll i sammanhanget. Under de följande decennierna skulle den organiserade valagitationen fortsätta att växa i omfång.

Nästföljande förändringskampanj utspelades inför *Amaltheavalet 1908*. Partierna tog ett fastare grepp om kampanjarbetet och partiledarna började framträda som officiella talesmän i en kontinuerlig

valdebatt från landets talarstolar. Partipolitiseringsperioden fortsatte inför proportionalitetsvalet 1911 med ett kraftigt intensifierat kampanjarbete.

Det är svårt att peka ut någon enskild förutsättning som förändrades i särskilt stor utsträckning inför andrakammarvalet 1908. Den faktor som tilldrog sig störst uppmärksamhet gällde de *konstitutionella spelreglerna*. Riksdagen hade 1907 antagit en vilande grundlagsändring som skulle göra rösträtten i princip allmän för alla män – flera så kallade rösträttsstreck inskränkte dock rösträtten betydligt – och dessutom göra valsättet proportionellt. Även om 1908 års val arrangerades enligt de gamla bestämmelserna ingick de ändrade konstitutionella förutsättningarna med största sannolikhet i partiledningarnas motiv för att intensifiera kampanjarbetet.

Under åren dessförinnan hade partierna också fått något bättre organisatoriska resurser än tidigare. Samtliga riksdagspartier kunde förlita sig på ett stödjande riksparti. Ytterligare en långsiktig förändring som gjorde det möjligt att intensifiera kampanjarbetet gällde mediesituationen. Genom uppköp, nygrundanden och personunioner knöts tidningarna närmare till partierna.

Även de väljaranknutna förutsättningsfaktorerna kan sägas ha förändrats inför valet 1908. På grund av den fortsatta ekonomiska tillväxten tillerkändes allt fler svenskar rösträtt oberoende av rösträttsbestämmelser. Den utökade valmanskåren kan tänkas ha underlättat valagitationen – nya arbetarväljare var möjligen villigare att acceptera organiserad valagitation än äldre priviligierade röstberättigade – men den kan också ha innehållit fler politiskt oengagerade väljare än tidigare. Under alla förhållanden innebar den utökade valmanskåren ett incitament till stegrade kampanjaktiviteter.

När det gäller förutsättningar anknutna till politikens innehåll föregicks inte andrakammarvalet 1908 av någon motsvarande dominerande stridsfråga som tullarna. Däremot kan noteras en viss skärpning av konfliktklimatet – Amalthea-attentatet gav upphov till hätska diskussioner – som möjligen kan ha motiverat till extra kampanjinsatser. Rösträttsdemonstrationerna 1902 och unionskrisen 1905 vittnar dock om att motsättningarna varit djupgående redan inför föregående valtillfällen. *Samhällsutvecklingen* bidrog som tidigare till att förändra de allmänna förutsättningarna för kampanjarbetet, exempelvis genom att den ekonomiska tillväxten förde allt fler vuxna män över rösträttsstrecken.

Expansion är en sammanfattande karakteristik av beslutsfattarsituationen inför förändringskampanjen 1908. Partiledningarnas beslut att intensifiera kampanjarbetet fattades mot bakgrund av att valmanskåren blivit större och mer heterogen och med vetskap om att nya rösträttsbestämmelser snart skulle komma att tillämpas. Intensifieringen var möjlig tack vare en begynnande organisationsuppbyggnad och stärkta kontakter med pressen. Den kommande övergången till proportionellt valsätt gav ytterligare motivation till partierna att stärka sina organisationer. I de allt mer partipolitiserade valkampanjerna var det naturligt för partiledarna att kliva fram som huvudpersoner. Partierna behövde helt enkelt auktoritativa talesmän i debatterna med motståndarna och i mötet med väljarna.

Den tredje utpekade förändringskampanjen utspelades inför *kosackvalet 1928*. Under den hektiska valrörelsen presterade partierna ett mer omfattande kampanjarbete än någonsin tidigare – särskilt mötesverksamheten och husagitationen gavs hög prioritet – och tekniska innovationer som filmen, högtalarna och bilen utnyttjades i ökad skala.

Det kanske intressantaste med denna valkampanjernas teknikaliseringsperiod är att den inleddes först *efter* demokratiseringen av författningen. Den allmänna rösträtten infördes redan 1921 och åtföljdes inte av någon grundläggande förändring av kampanjarbetet. Inte heller beträffande de väljaranknutna faktorerna kan någon förändring noteras i omedelbar anslutning till andrakammarvalet 1928. De nya väljargrupperna visade sig vara mindre benägna att utnyttja sin rösträtt både 1921 och 1924. Partierna hade således länge haft stora passiva väljargrupper att mobilisera. I diskussionerna inför valet 1928 framhävdes också behovet av att äntligen öka valmanskåren politiska engagemang.

Även ifråga om mediesituationen är det svårt att upptäcka förändringar som kan förmodas ha påverkat partiledningarnas beslutskalkyler inför valkampanjen. Den största nyheten var att radion tillkommit som ytterligare en mediekanal, men ännu så länge intog Radiotjänst en passiv hållning under valrörelserna.

Den största förändringen inför kosackvalet 1928 gällde i stället partiernas *organisatoriska resurser*. Tack vare förstärkningar av de lokala organisationerna och en kraftig medlemstillväxt ökade möjligheterna att satsa på väljarmobiliserande personlig agitation och på stora broschyrupplagor. Till partiernas beslut att göra en kraft-

samling bidrog sannolikt också kosackvalets osedvanligt hätska *debattklimat*. Man kan förmoda att debattklimatet dessutom gjorde det lättare att engagera frivilliga valarbetare för exempelvis personagitationen.

Kraftsamling kan vara en sammanfattande karakteristik av partiledningarnas beslutsfattarsituation 1928. Efter flera år med en demokratiserad men politiskt passiv valmanskår – jämför med förändringskampanjen 1908 då partierna anteciperade den kommande rösträttsreformen – hade partierna samlat tillräckliga resurser för en hårdsatsning på tekniska innovationer, på broschyrkampanjer och på direktagitation. Prioriteringen av direkta kampanjkanaler var en konsekvens av att särskilt personagitationen sedan länge bedömdes vara det effektivaste medlet för väljarmobilisering. Beslutet att intensifiera kampanjarbetet 1928 underlättades också av att de politiska motsättningarna hade djupnat inför valet och av att debattklimatet var ovanligt hätskt.

Planhushållningsvalet 1948 – nästföljande förändringstillfälle – utgjorde inledningen på en radiocentreringsperiod i kampanjhistorien. Partierna fortsatte att bedriva en omfattande direktagitation – antalet valfilmsmöten var större än någonsin tidigare – men det var radions speciella valprogram som tillskrevs störst betydelse för valresultatet. Partiledarna fick ta huvudansvaret för radiosändningarna och ägnade även i övrigt mer uppmärksamhet åt massmedierna, bland annat genom ett ökat antal personliga intervjuer till enskilda tidningsreportrar.

Det förefaller naturligt att i sökandet efter förklaringar till kampanjförändringarna rikta uppmärksamheten mot mediesituationen. Förändringarna inom medierna gällde i första hand *förhållningssättet* till politiken. Tidningarna hade 1948 börjat visa prov på en aktivare och mer uppsökande journalistik. Än mer väsentligt var att Radiotjänst efter krigsårens erfarenheter vågade satsa på publikvänligare programformer som partiledarutfrågningar och fria debatter. Radions genomslagskraft ökades ytterligare av att allt fler medborgare hade fått råd att skaffa sig egna mottagare.

Någon minskning av partiernas resurser föregick inte radiocentreringsperioden. Tvärtom hade partierna minst lika goda tillgångar på personal för direktagitation som under mellankrigstidens topperioder. *Debattklimatet* var som vid flera tidigare förändringskampanjer mycket hätskt 1948. Partimotsättningarna underlättade mobilise-

ringen av valarbetare, men kan knappast ha påverkat kantringen mot radiocentrerade kampanjer. Inte heller några smärre konstitutionella justeringar – de sista resterna av gamla rösträttsstreck togs bort 1945 – kan ha haft någon betydelse i sammanhanget.

För att ta ställning till *väljarnas* eventuella inverkan på radiocentreringen krävs intrikatare överväganden. Det är tänkbart att valmanskåren betraktades som mindre mottaglig för traditionell personagitation i takt med att utbildningsnivån och den demokratiska erfarenheten ökade.

Sammantaget präglades partiledningarnas beslutsfattarsituation inför planhushållningsvalet 1948 mer av överflöd än av knapphet. Den begynnande radiocentreringen framkallades främst av att Radiotjänst erbjöd nya publikdragande programformer och ett växande publikunderlag. Någon resursbrist som omöjliggjorde traditionella satsningar på direktagitation förelåg inte.

TV-valet 1960 har pekats ut som det femte förändringstillfället under kampanjhistorien. Anledningen därtill är att televisionen tog över radions plats som mest betydelsefulla kampanjkanal, samtidigt som partierna skar ned på den traditionella mötesverksamheten för att i stället satsa på dörrknackningskampanjer.

I polemik mot en vanlig uppfattning kan mediesituationen sägas ha förändrats i mindre utsträckning inför TV-valet 1960 än i samband med radions genombrott 1948. Liksom fallet var med radion hade TV-mediet funnits med vid tidigare valtillfällen – närmare bestämt ATP-valet 1958 – och Sveriges Radios valprogram utformades efter gamla, välkända mönster. Den avgörande förändringen 1960 var i stället att televisionens *publikunderlag* hade växt explosionsartat under de senaste åren.

Samhällsutvecklingen – återigen omtalad i vid bemärkelse – hade som vanligt lagt grunden för kampanjförändringen. I det begynnande Välfärds-Sverige med växande stadsbefolkning, tre veckors semester och ökade fritidsmöjligheter lockade mötesverksamheten allt mindre publik. Däremot är det svårare att upptäcka förändringar i partiernas *resurstillgångar* som kan kopplas till kampanjförskjutningen 1960. Satsningen på dörrknackningskampanjer illustrerar att tillgången på aktiva valarbetare var ungefär lika stor som under femtiotalet.

Inte heller ifråga om övriga närgranskade förutsättningar – valmanskårens politiska hållning, konstitutionella spelregler och politi-

kens innehåll – kan några mer uppenbara förändringar noteras inför valet 1960. Möjligen kan hävdas att valmanskårens politiska kunskapsnivå fortsatte att höjas i takt med att utbildningsreformerna slog igenom. Det står också klart att väljarna visade ett stort allmänt intresse för den nya mediekanalen under åren före valet.

Övergången till TV-centrerade kampanjer skapade inte någon större beslutsfattarvånda hos partiledningarna, utan var mer situationsbestämd än kanske någon annan förändringskampanj. När väl de publika förutsättningarna förelåg var det självklart att partierna skulle satsa på det nya intresseväckande bildmediet. Mötesverksamheten var sedan länge på retur ifråga om publik attraktionskraft. Dörrknackningskampanjerna var ett nygammalt alternativ för direktagitation som ansågs effektivt i den uppkomna mediesituationen.

Erlandervalet 1968 – det senaste förändringstillfället i kampanjhistorien – gör i ovanligt hög grad skäl för beteckningen "jordskred". Genom presskonferenser och udda kampanjframträdanden tog partiledarna ansvaret för partiernas kraftigt intensifierade mediekontakter. Torgmöten och en utökad arbetsplatsagitation visade att även det direktinriktade kampanjarbetet slog in på nya vägar.

Beteckningen "jordskred" är passande också för kampanjarbetets förutsättningar. Med viss överdrift kan sägas att enbart de konstitutionella spelreglerna förblev stabila inför valet 1968. (Till yttermera visso förelåg ett vilande förslag i riksdagen att avskaffa Louis De Geers sekelgamla tvåkammarsystem.) De mest omvälvande förändringarna gällde massmediernas förhållningssätt till politiken. Kritiska intervjufrågor och en kraftigt utökad valbevakning markerade att framför allt Sveriges Radio intagit en självständigare hållning gentemot partierna. Den nya mediesituationen underströks ytterligare av en långsiktig utveckling mot färre men upplagestarkare tidningar. Partierna kunde inte längre vara lika säkra på att få en gynnsam behandling i en "egen" tidning.

Även väljarna hade börjat röra på sig mot slutet av sextiotalet. Opinionsundersökningar och valresultat signalerade att gamla klassbaserade partilojaliteter höll på att luckras upp. *Partierna* fick bättre och säkrare finansiella resurser efter införandet av statligt partistöd 1965. Med de offentliga bidragen i ryggen stärktes möjligheterna att satsa på broschyrmaterial och på kostsamma annonskampanjer. Motiveringen för intensifierade kampanjinsatser 1968 ökades också av att kampen om regeringsmakten tedde sig hårdare än på länge.

Ifråga om samhällsutvecklingen märktes bland annat en snabbt växande offentlig sektor. Det är tänkbart att de vidgade ramarna för politiken underlättade för partierna att bryta arbetsgivarnas motstånd mot organiserad valagitation på arbetsplatserna. Gränsen mellan det privata och det offentliga gick inte längre lika självklart vid fabriksportarna.

Partiledningarna led sannerligen ingen brist på stimuli när de beslutade om färdriktningen för 1968 års kampanj. Störst betydelse hade den ändrade mediesituationen. Partiledarnas presskonferenser och udda kampanjframträdanden var ett sätt att skaffa utrymme i den utökade och mindre partibundna nyhetsbevakningen. Samtidigt motiverade mediernas självständighetsanspråk partierna att söka nya direktkanaler till väljarna som torgmöten och arbetsplatsagitation. Vilken betydelse som skall tillskrivas skiftningarna i valmanskåren är osäkert. Tänkbart är att den begynnande uppluckringen av partilojaliteten gjorde det än mer angeläget för partierna att få utrymme i mediebevakningen. Marginalväljarna – uttrycket hade vunnit allmän burskap under sextiotalet – betraktades som mindre mottagliga för traditionella mobiliseringsaktiviteter.

***

Om vi tillåter oss att ta ett samlat grepp ger resonemangen en indikation om vilka förutsättningar som har framkallat omvälvningarna i valkampanjernas historia. En första slutsats är att det politiska debattklimatet har haft relativt stor betydelse för kampanjhistoriens skiftningar. Skärpta motsättningar har vid minst fyra av sex förändringstillfällen motiverat partierna att intensifiera kampanjinsatserna och att pröva nya påverkansmetoder.

Partiernas resurser i form av pengar och personal hade stor betydelse under partiväsendets uppbyggnadstid, men har inte haft någon avgörande inverkan på efterkrigstidens kampanjförskjutningar. De senaste decenniernas mediecentrering kan således *inte* förklaras med att partierna fått sämre resurser för direktagitation. Motsvarande omdöme kan fällas om de konstitutionella spelreglerna. Sedan demokratiseringen av rösträtten var genomförd kan inte någon av förändringskampanjerna kopplas samman med förändringar av konstitutionen.[8]

Om vi skall falla för frestelsen att peka ut någon enskild förutsättning som mest avgörande för kampanjhistoriens utveckling så

ligger mediesituationen närmast till hands. Samtliga förskjutningar i kampanjhistorien – kosackvalet 1928 är ett möjligt undantag – har föregåtts av att nya massmedier vunnit publika genombrott eller av att de gamla massmedierna har ändrat sitt sätt att bevaka politiken. Även väljarnas politiska förhållningssätt har i någon mån legat bakom förändringarna. Kanske främst genom att visa varierande mottaglighet för direkta kampanjkanaler.[9]

Samhällsutvecklingen med industrialism, urbanisering och allt vad därav följer har naturligtvis lagt grunden för valkampanjernas olika omvälvningar. Intressantare är måhända att peka på en faktor som har haft förvånande *liten* betydelse i sammanhanget – transportmedlens utveckling. Redan på tiotalet när järnvägsnätet byggts ut och automobilen fått ett första genombrott var det möjligt att företa omfattande resor under valrörelserna, om än till priset av personliga vedermödor. Belysande är att partiledarna framträdde på en lång rad orter redan tidigt under 1900-talet. Efterkrigstidens snabba utveckling av transportmedlen har gjort livet mycket lättare för partiledarna och övriga inblandade parter – inte minst för journalisterna som skall bevaka valrörelserna – men har knappast ändrat valkampanjernas grundförutsättningar.

Att en materiell förutsättning som transportmöjligheterna kanske inte har satt några avgörande gränser för kampanjarbetets utveckling pekar framåt mot en generell observation – valkampanjernas historia är i hög grad *normstyrd*. Det var ståndssamhällets normer som länge hindrade riksdagspartierna från att ingripa i de lokala valrörelserna, det var interna regler som föreskrev att Sveriges Radio inte skulle nyhetsbevaka valrörelserna och det var en ändrad syn på det politiskt passande som gjorde att partierna kunde vinna insteg på arbetsplatserna. Rent praktiskt *skulle* många av teknikerna i dagens mediecentrerade kampanjer ha kunnat utnyttjats redan under seklets början.

Betoningen av normernas betydelse öppnar i sin tur perspektiven mot världen utanför Sverige. Impulserna till att bryta mot tidigare kampanjkutymer torde ofta ha kommit från utlandet. Det är kanske framför allt fem nationer som kan ha influerat vår kampanjhistoria: Danmark, Norge, Tyskland, England och USA. Våra skandinaviska broderländer hade betydligt mer utvecklade valrörelser än Sverige under 1800-talets slut. Tyskland utgjorde en inspirationskälla för både höger och vänster under flera decennier före och efter sekel-

skiftet. Amerikanska idéer fungerade som kontroversiella braständare redan på 1860-talet. Det engelska exemplet har varit levande i svensk debatt under överskådlig tid.[10]

Miljövalet 1988

Miljövalet 1988 är i flera avseenden unikt i valrörelsehistorien. Det kanske mest anmärkningsvärda är att miljöfrågan för första gången kom att stå i centrum för valdebatten. Mot bakgrund av giftiga algblomningar i Västerhavet och mystiska virusepidemier bland Nordeuropas sälstammar blev miljön det helt dominerande ämnet under flera månaders valbevakning i press, radio och TV. Vidare förrycktes det sedvanliga händelseförloppet av en rad politiska affärer. Avvikelserna från det normala var särskilt tydliga i månadsskiftet juli–augusti, då det politiska intresset i landet koncentrerades till TV-sända utskottsutfrågningar av huvudpersonerna i den så kallade Ebbe Carlsson-affären. En ytterligare särpräglande omständighet var att de etablerade partierna för första gången under efterkrigstiden fick allvarlig konkurrens av ett nytt parti. Miljöpartiet de gröna registrerade höga siffror i de flesta opinionsmätningar och kunde till slut tillgodoräkna sig drygt fem procents väljarstöd och 20 riksdagsmandat. På valdagen uppvisade medborgarna ett sjunkande politiskt engagemang. Valdeltagandet på 86 procent – en minskning med fyra procentenheter sedan föregående valtillfälle – var det lägsta sedan andrakammarvalet 1964. För att hitta en liknande kombination av nya stridsfrågor, politiska affärer och partipolitisk turbulens får vi gå tilbaka till krisvalet 1932.[11]

Hur lockande tanken än kan te sig är det dock inte miljövalets undantagskaraktär som skall behandlas i det följande. Frågan är i stället om kampanjen inför 1988 års val kan sägas bekräfta observationen att partierna fått allt svårare att sätta sin prägel på valdebatten. Stödjer partiernas och massmediernas uppträdande inför miljövalet tesen att vi är på väg mot en period av mediestyrda valrörelser? Finns det kanske t.o.m ett urskiljbart mönster i de till synes kaotiska händelserna inför valet?

Den första granskningen av tesen om en ny period i kampanjhistorien avser partiledarnas agerande. Det visar sig att trenden mot allt intensivare partiledarkampanjer fortsatte 1988. För femte gång-

en i rad ökade antalet partiledarframträdanden under valrörelsen (i genomsnitt 104 programpunkter jämfört med 97 vid valet 1985). Därmed har antalet kampanjframträdanden mer än fördubblats sedan intensifieringstrenden inleddes 1968 (49 framträdanden i genomsnitt 1968). De kraftigt ökade partiledarinsatserna på senare år – så sent som 1982 gjorde partiledarna "bara" 75 framträdanden i genomsnitt – kan ses som ett tecken på att partierna betraktar det som allt mer väsentligt att skaffa sig utrymme i massmediernas valbevakning.[12]

Intrycket av ett ytterligare medieanpassat kampanjarbete förstärks om uppmärksamheten riktas på partiledarnas *framträdandeformer*. Inför valet 1988 gav partiledarna högre prioritet än någonsin tidigare åt presskonferenser och "udda" kampanjinslag som kunde förväntas väcka massmediernas intresse (30 respektive 29 procent av alla framträdanden jämfört med 25 och 21 procent 1985). För första gången ägnades mindre än hälften av partiledarframträdandena åt den klassiska agitationsformen att hålla mötesanföranden inför en lyssnande publik (41 procent jämfört med 54 procent 1985). Inte sedan Erlandervalet 1968 hade det skett så stora förskjutningar i partiledarnas sätt att bedriva kampanjarbete.[13]

När det gäller partiernas övriga kampanjinsatser är det svårare att finna exempel på förändringar av agerandet 1988. Socialdemokraterna hävdade i eftervalsdebatten att man bedrivit en omfattande kampanj vid sidan av de mediala allfartsvägarna. I valforskningsprogrammets mätningar syns dock inte några tecken på att vare sig socialdemokraterna eller något annat parti ökat sina väljarkontakter. Snarast är det något *färre* personer än tidigare som uppger sig ha varit på valmöte, ha fått hembesök från något parti eller ha varit i personlig kontakt med valarbetare på arbetsplatsen (10, 2 respektive 7 procent, jämfört med 12, 4 och 7 procent 1985). Inte heller ifråga om *riksdagsledamöternas* ageranden – liksom efter 1985 års val genomförde valforskningsprogrammet en frågeundersökning bland 1988 års riksdagsrepresentanter – märktes några tecken på ökade agitationsinsatser med mötesanföranden, appelltal, arbetsplatsbesök och dörrknackning i bostadsområden. Socialdemokratiska ledamöter, som i eftervalsdebatten tilldelades en nyckelroll i storsatsningen, rapporterar sig faktiskt ha varit något mindre aktiva 1988 än 1985.[14]

Intrycket av kontinuitet i partiernas kampanjinsatser gäller också utnyttjandet av indirekta kanaler som *broschyrer* och *annonsering*.

Enligt uppgifter från partierna distribuerades ungefär lika stora broschyrupplagor 1988 som 1985. Däremot minskade möjligen *efterfrågan* på det tryckta valmaterialet något. Väljarundersökningen registrerade en sjunkande andel medborgare som uppgav sig ha läst valbroschyrer eller trycksaker från något parti (52 procent jämfört med 57 procent 1985). Det samlade värdet av partiernas annonsering i tidningar, tidskrifter och på betalda affischtavlor och biografdukar – det är Reklamstatistik AB som har registrerat och räknat – uppgick till 56,3 miljoner kronor under valåret 1988. Inför valet 1985 beräknades värdet av socialdemokraternas provokativa "yuppieaffischering" och partiernas övriga annonssatsningar uppgå till snarlika 53,6 miljoner kronor.[15]

Det enda område där partierna märkbart ökade sina insatser inför 1988 års val gäller *närradion*. Särskilt socialdemokraterna, folkpartiet och moderaterna fortsatte att bygga ut ett nätverk av egenkontrollerade närradiostationer. Partiernas prioritering av närradion kan ses som ett försök att söka nya former för kampanjarbetet vid sidan av de traditionella massmedierna.[16]

Massmediernas uppträdande inför miljövalet stärker tesen om en kvalitativt ny period i kampanjhistorien. Det är svårt att ens hypotetiskt konstruera en situation som bättre än den hektiska sommaren 1988 överensstämmer med föreställningen att partierna numera tvingas anpassa sig till massmediernas debatt-teman. Genom att journalisterna i press, radio och TV koncentrerade sig på miljöfrågorna och de politiska affärerna blockerades partiernas möjligheter att föra in valdebatten i andra banor. Samtidigt skall framhållas att systematiska undersökningar har visat att vissa partier möjligen inte hade något emot att ämnesområden som samhällsekonomin, sjukvården och europafrågorna delvis försvann ur debatten. Mot slutet av valrörelsen återgick också medierna till en mer rapporterande bevakning av partiernas ageranden. De senaste decenniernas spel mellan journalister och politiker fortsatte även inför valet 1988, men med en relativ förskjutning till den förra gruppens förmån.[17]

***

Valrörelsen 1988 faller väl in i en långsiktig trend av allt mer mediestyrda valrörelser. Det växande antalet spektakulära partiledarframträdanden och de traditionella kampanjkanalernas begränsade räckvidd illustrerar partiernas svårigheter att kontrollera valrörelsernas

förlopp. En slutsats att pröva inför framtida val är att den konkurrensskärpningsperiod i kampanjhistorien som inleddes i samband med Erlandervalet 1968 numera har övergått i en mediestyrningsperiod.

Att precisera *när* den kvalitativa förändringen av valkampanjernas utformning skall sägas ha inträffat är naturligtvis synnerligen vanskligt. En tillbakablick visar att massmedierna redan i samband med 1979 års val tenderade att självständigt driva frågor om kärnkraften och villakostnader. En spekulativ tolkning är dock att just miljövalet 1988 utgjorde ett kritiskt tillfälle i kampanjhistorien där förhållandet mellan partiernas och massmediernas inflytande över valrörelsen tippade över till de senares förmån. Om så är fallet kan vi under nittiotalet förvänta oss nya turbulenta valrörelser med debatter kretsande kring ett fåtal "medieinitierade" ämnesområden.

För partiernas del är den närmaste uppgiften att återta initiativet från massmedierna. Här kan man tänka sig åtminstone två strategier. Den första är att stärka kontrollen över nyhetsbevakningen i press, radio och TV. Det kan exempelvis ske genom att partiledarna *minskar* antalet kampanjframträdanden och endast deltar i ett fåtal hårt regisserade arrangemang. En sådan nygammal strategi att göra sig svåråtkomlig för kritiska frågor från journalisterna har prövats med framgång i USA av Ronald Reagan och George Bush.[18]

En andra möjlighet för partierna att återta initiativet är att göra sig oberoende av massmediernas nyhetsbevakning. Det traditionella sättet för partierna att gå utanför massmedierna har varit att ta direktkontakt med väljarna på gator och torg, på arbetsplatserna och i bostadsområdena. Om väljarnas politiska engagemang fortsätter att sjunka och mobilisering av potentiella röstskolkare återigen blir en huvuduppgift under valrörelserna kan exempelvis dörrknackningskampanjerna få en renässans.

Det effektivaste sättet att minska beroendet av nyhetsbevakningen i press, radio och TV är nog ändå att utnyttja den nya mediesituation som håller på att växa fram. Videotekniken används redan nu för bland annat interna utbildningskurser. Inom en inte alltför avlägsen framtid kan reklamfinansierade TV-stationer öppna verkligt spännande perspektiv för partierna. För bara något decennium sedan hade tanken tett sig orimlig för de flesta inblandade parter. Men faktum är att riksdagsvalet år 2000 mycket väl kan komma att präglas av politisk TV-reklam.

NOTER

1. Uttrycket "kulturell seismologi" har lanserats av modernismforskarna Malcolm Bradbury och James McFarlane. Bradbury och McFarlane definierar också ytterpunkten på den litterära Richterskalan: det kataklysmiska upproret. Därmed avses "sådana fundamentala konvulsioner i den mänskliga andens utveckling" som slår sönder tidigare kända tankesystem (se C G Holmberg, 1987:17). Syftet med periodindelningar är naturligtvis pedagogiskt. Genom att dela in ett händelseförlopp i ett större eller mindre antal perioder kan viktiga utvecklingsdrag lyftas fram. Nackdelen är att ansvariga periodindelare tvingas till besvärliga avväganden mellan kraven på enkelhet och detaljrikedom. Kritiska frågor om varför gränsen dragits just här och inte där, och varför antalet perioder är fem och inte sex är ofta mer besvärande än vad som är angenämnt att behöva erkänna. Eli Heckscher uttrycker i sin klassiska *Svenskt arbete och liv* en avspänd skepticism gentemot periodindelningens metod: "Det måste då från början vara klart att perioderna äro något som man har för människornas svaghets skull, därför att det vanligen stöter på svårigheter att uppfatta en historiskt skeende genom tiderna som den oupplösliga enhet det är. Man kan å andra sidan just därför ej tala om något riktigt eller felaktigt i fråga om periodindelning och måste ha möjlighet till olika indelningar för olika ändamål; uppgiften är praktisk-pedagogisk, icke teoretisk" (Heckscher, 1941). Hur nordiska historiker ser på periodiseringsproblematiken framgår av bland annat konferensrapporten *Studier i historisk metode XI* (1976).

2. Diskussionen inleddes av V O Key som med två artiklar fäste uppmärksamhet på att valresultatet i ett givet geografiskt område tenderar att upprepas gång efter gång, men att det vid speciella tillfällen inträffar viktiga förändringar i partiernas väljarstöd. Angus Campbell och hans kollegor vid Michigan-universitetet kompletterade resonemanget med påpekandet att det även förekommer tillfälliga avvikelser från grundmönstret som exempelvis Eisenhowers segrar i presidentvalen 1952 och 1956. På originalspråk döptes de fyra typerna av val till *realigning elections* (alternativt *critical elections*), *maintaining elections*, *deviating elections* och *reinstating elections*. Se Key (1955, 1959) och Campbell m.fl. (1960:531–8, 1966:63–95). Phillips Shively svarar för en klarläggande utvärdering av debatten kring klassificeringsschemat. En av hans insatser är att lyfta fram de underliggande dimensionerna bakom klassificeringen av olika valtillfällen: väljarstödsförändringens *storlek*, *hastighet* och *varaktighet* (Shively, 1990:37–43). För en tillämpning på svenska förhållanden, se Lewin, Jansson och Sörbom (1972:189–204).

3. Vallinder (1962:225).

4. Back (1966:103–8).

5. Lewin, Jansson och Sörbom (1972:189–204).

6. Den uppmärksamme läsaren finner en förskjutning av analytiskt perspektiv jämfört med figuren i kapitel 2. Den rationalistiskt orienterade frågan om partiernas *syn* på kampanjkanalernas effektivitet har ersatts med en bedömning av kanalernas *faktiska* betydelse. Bedömningen av kampanjkanalernas betydelse för väljarnas röstningsbeslut grundas på våra kunskaper om kanalernas publika räckvidd och uppfattade effektivitet. Det rationalistiska betraktelsesättet återkommer i samband med förklaringsresonemanget i nästföljande avsnitt. Om distinktionen mellan kampanjkanalernas samlade betydelse för väljarnas röstningsbeslut och effekt på enskilda väljares partival, se t.ex. Achen (1982) och Asp (1986:88–90).

7. Påminnelsen om säkerhetsmarginalerna kring slutsatserna förtjänar att markeras ytterligare. Jag är synnerligen medveten om de föreslagna modellkonstruktionernas äventyrlighet. Modellerna spänner inte bara över en lång tidsepok och över flera partier, utan behandlar också omstridda frågor inom väljarforskningen och medieforskningen. Var och en av de sammanlagt 36 variablerna (6 perioder med 6 variabler) skulle mycket väl kunna bilda problemkärna i stora forskningsprojekt.

8. Med en mer detaljerad analysansats skulle dock omdömena om konstitutionens och partiresursernas betydelse nyanseras avsevärt. Ett exempel är femtiotalets ändrade mandatfördelningsprincip – införande av den jämkade udda-

talsmetoden – som satte stopp för partiernas kartellsamverkan. En annan detalj är sänkningen av rösträttsåldern till 18 år inför 1976 års val, som helt plötsligt gav partiledarna en anledning att inkludera skolbesök i sina kampanjprogram. Vad beträffar partiernas resurser så är mängden broschyrmaterial och köpt annonsering två av många exempel på penningberoende kampanjmetoder.

9. I renodlingens namn bortses här från det faktum att partiernas ageranden i sin tur har påverkat både mediesituationen och väljarnas politiska förhållningssätt.

10. Historien är en problematisk dimension för många statsvetare. Med hänvisning till ämnets generaliserande ambitioner tillerkänns studier av enskilda historiska förlopp begränsat värde. I en uppsats med den uppfordrande titeln "Om den rette brug af historiske materiale i statskundskaben: nogle didaktiska overvejelser" formulerar Mogens Pedersen den fråga som politologer bör ställa till varje historisk händelse: "Hur skall jag med hjälp av detta material utveckla teori eller pröva teori?" (Pedersen, 1977). Satt i förhållande till Mogens Pedersens anmodan skall det förda resonemanget ses som i första hand teoriutvecklande. Den enkla sexfaktorsmodellen med hänsynstagande till förutsättningar knutna till partierna, medierna, väljarna, politikens innehåll, konstitutionen och samhällsutvecklingen ger en färdriktning för framtida länderjämförande studier av valkampanjernas utveckling. Den svenska erfarenheten reser ett antal intressanta frågor till sådana undersökningar: Är det allmängiltiga fenomen att partiernas resurstillgångar i form av pengar och personal hade störst betydelse under partiväsendets uppbyggnadstid, att mediesituationen har haft avgörande betydelse för utvecklingen och att även hetsiga debattklimat motiverat partierna att pröva nya kampanjformer? Länderjämförande analyser kan också bättre än studier av enbart den svenska historien lyfta fram normernas betydelse för utvecklingen. Inte minst händelserna i Östeuropa ger en spännande möjlighet att undersöka vad som händer när spirande och föga utvecklade partiorganisationer skall handskas med nittiotalets mediemöjligheter i länder där det saknas nedärvda normer för hur valagitationen bör bedrivas.

11. Miljöpartiet de grönas intåg i riksdagen beskrevs efter valet som den första inbrytningen av ett nytt parti sedan 1917, då ju inte mindre än tre nya partier erövrade mandat (bondeförbundet, jordbrukarnas riksförbund och Sverges socialdemokratiska vänsterparti). Som framgått av tidigare kapitel förekom det dock ännu under trettiotalet partisplittringar, återföreningar och inbrytningar i riksdagen. Det sista "nygamla" parti som erövrade mandat i ett riksdagsval var socialistiska partiet 1932 (sp åkte ur riksdagen först 1940). Det finns också anledning påminna om medborgerlig samling i Skåne, som i vallagens mening var ett eget parti och som erövrade tre mandat i andrakammarvalet 1964. Ebbe Carlsson-affären inleddes 1 juni när Expressen avslöjade att sagde förlagsdirektör i hemlighet deltagit i polisens utredning av mordet på Olof Palme. Under den närmaste veckan rullade avslöjandena på och den 7 juni avgick justitieminister Anna-Greta Leijon inför hotet att fällas i en misstroendeomröstning i riksdagen. För genomgångar och analyser av händelseförloppet under valrörelsen 1988, se Gilljam (1990), Arter (1989), Compston (1989), Sainsbury (1989) samt Wörlund (1989). Ännu en avvikande omständighet 1988 gäller partiledarna. Carl Bildt, Ingvar Carlsson, Olof Johansson samt miljöpartiets båda språkrör Eva Goës och Birger Schlaug gjorde alla valrörelsedebut som partiledare. Aldrig tidigare hade så många nya partiledare framträtt på en och samma gång (se Esaiasson, 1990).

12. Omdömet om partiledarnas kampanjinsatser bygger denna gång på de sammanställningar som tillhandahållits av partierna och inte på pressens valbevakning. Orsaken till denna forskningsmässiga avvikelse står att finna i Ebbe Carlsson-affären. Under de hektiska veckorna kring månadsskiftet juli–augusti var tidningarna obenägna att rapportera om partiledarnas ordinarie kampanjarbete. När den värsta uppståndelsen lagt sig i mitten av augusti återgick bevakningen till det normala, men den tillfälliga fokuseringen på Ebbe Carlsson-affären gör att tidningarnas bild av partiledarnas samlade kampanjinsats är förhållandevis ofullständig. För att få jämförbara uppgifter har partiernas sammanställningar multiplicerats med en faktor på 0,94 (vid valen 1982 och 1985 rapporterade tidningarna om 94 procent av samtliga partiledarfram-

trädanden, se ovan kapitel 1). Tilläggas skall att även en jämförelse mellan partiernas sammanställningar visar på en intensitetshöjning 1988 (83, 102 respektive 111 framträdanden). De enskilda partiledarnas antal framträdanden var som följer (justerade uppgifter inom parentes): Carl Bildt 132 (124), Bengt Westerberg 116 (109), Olof Johansson 110 (103), Ingvar Carlsson 105 (99) och Lars Werner 92 (86). För första gången insamlades uppgifter om även kds-ledaren Alf Svensson och miljöpartiets språkrör Birger Schlaug. De båda gjorde 97 (91) respektive 88 (83) framträdanden. Observeras bör att Carl Bildt med 132 framträdanden överträffade Olof Palmes toppnotering från 1985 års val (129). Carl Bildt återerövrade därmed den position som "svensk rekordhållare" i kampanjarbete som Olof Palme en gång övertog från Arvid Lindman. Bildts kampanjuppläggning skiljde sig något från Olof Palmes. Moderatledaren gjorde sällan mer än 3–4 framträdanden per dag – Olof Palmes turnéer innehöll ofta 7–8 programpunkter – men han var i stället aktiv under fler dagar än vad Palme brukade vara. Ur medietäckningssynpunkt förefaller Bildt kampanjmodell att vara mer effektiv.

13. Av de enskilda partiledarna gav Olof Johansson och Carl Bildt högst prioritet åt mediekontakter och "övriga framträdanden" (67 respektive 62 procent). Johanssons kampanjuppläggning med en tredjedel av alla programpunkter vikta för udda framträdanden är intressant ur partihistorisk synvinkel. Varken Gunnar Hedlund eller Thorbjörn Fälldin hade i lika hög grad anammat denna "moderna" teknik att väcka medial uppmärksamhet. Anmärkningsvärt är också att Lars Werner som den siste etablerade partiledaren började arrangera sammanhängande bussturnéer med tillfälle för journalisterna att följa med. Ingvar Carlsson undvek i sin valrörelsedebut de flesta av Olof Palmes invanda kampanjinslag som massmöten i bland annat Kolmården och Furuvik. Carlssons speciella särmärke var i stället samtalsliknande sammanträffanden med representanter för olika nyckelgrupper som miljövänner, sjukvårdsanställda och pensionärer. Miljöpartiet de gröna fick göra en påtaglig erfarenhet av massmediernas krav på nyhetsvänliga vinklingar. När partiets speciella kampanjsatsning – ett abbonerat valtåg med språkrör och övriga topprepresentanter ombord – rullade in på Varbergs station var det utsända TV-teamet ännu inte på plats. Gunnar Håkansson, som är en av författarna till dokumentationsskriften *Valtåget 1988*, berättar att TV-folket insisterade på att tåget måste backas tillbaka. Möjligheten till effektfulla bildsekvenser fick inte försittas!

14. I valforskningsprogrammets frågeundersökning fick riksdagsledamöterna ange hur ofta under valrörelsen som de ägnade sig åt olika kampanjaktiviteter. Andelen ledamöter som markerade något av de högsta svarsalternativen ("11–30 gånger" eller "fler än 30 gånger") var som följer (1985 års uppgifter inom parentes): appelltal på gator och torg 60 procent (67 procent), anföranden vid utlysta möten 49 procent (57 procent), arbetsplatsbesök 49 procent (47 procent) och dörrknackning i bostadsområden 3 procent (5 procent). Socialdemokratiska ledamöter rapporterar något mindre aktivitetsgrad för alla agitationsformer utom arbetsplatsbesök, där andelen högaktiva var i stort sett oförändrad (60 procent jämfört med 58 procent 1985). Om 1985 års undersökning, se Holmberg och Esaiasson (1988:168–204), samt ovan kapitel 9. Väljarundersökningens frågesvit om mötesbesök, hembesök och arbetsplatskontakter var densamma som utnyttjats 1982 och 1985 (se ovan kapitel 9 och 11). För en utförligare diskussion, se Mikael Gilljams analys i boken *Rött Blått Grönt*, där också socialdemokraternas eftervalsdebatt presenteras (Gilljam, 1990).

15. Det beräknade värdet av partiernas annonsering framgår av AB Reklamstatistiks basrapporter, som välvilligt ställts till mitt förfogande. Den sjunkande andelen broschyrläsare drabbade samtliga partier förutom miljöpartiet. Andelen väljare som uppgav sig ha läst en miljöpartibroschyr steg från 18 till 23 procent, vilket är en nivå jämförbar med vpk (22 procent).

16. Närradions totala sändningstid mer än fördubblades mellan 1985 och 1988 samtidigt som partiernas andel ökade från 16 till 22 procent (Närradionämnden informerar nr 22, 1988 12 30, Hedman, 1990). Uppgiften att s, fp och m är dominerande ifråga om närradiosändningar bygger på samtal med partirepresentanter. Närradionämnden uppger sig sakna statistik över fördelningen mellan partierna.

17. För en närmare utredning av massmediernas självständiga insats med att driva fram miljöfrågorna och de politiska affärerna, se Kent Asps undersökningar sammanfattade i "Medierna och valrörelsen" (Asp, 1990). Poängen med mitt resonemang är inte att medierna skaffat sig ett allsmäktigt inflytande över valdebattens dagordning utan att det skett en relativ förskjutning under de senaste valrörelserna (jfr Asp, 1988). Det må här vara tillåtet att citera en tidigare version av detta slutkapitel, daterad januari 1987, halvtannat år före algblomningen, säldöden och Ebbe Carlsson-affären sommaren 1988: "Men om de senaste årens händelseutveckling skall ligga till grund för en framtidsprediktion. . . (kan) journalisterna i press, radio och TV förväntas göra fler egna utspel och undersökningar och på detta sätt ta initiativet från partierna. Partiernas planer för hur valdebatten skall utvecklas blir under dessa premisser svårare att realisera."

18. För en skildring av George Bushs effektiva sätt att "rigga" sina kampanjframträdanden för att få en förmånlig behandling i TV:s nyhetsprogram, se exempelvis Germond and Vitcover (1989).

BILAGOR

Appendix 1

Partiledarnas kampanjframträdanden 1902–1985 (absoluta tal)

Valtillfälle	Partiledare vänster-soc/ skp/vpk	social-demokr.	lib/ fp	bondef./ centerp.	höger/ moderater	Tot.
1902	-	10	1	-	1	12
1905	-	11	1	-	1	13
1908	-	35	9	-	6*	50
1911	-	57	20	-	3	80
1914A	-	42	35	-	14	91
1914B	-	15	11	-	9	35
1917	50	20	20*	7	1	98
1920	40	5	10	8	32	95
1921	38*	9	11	1*	37	96
1924	35	5	15 (fris)* 10 (lib)*	1*	23	89
1928	52	55*	42 (fris) 15 (lib)	8*	42	214
1932	42*	52	13 (fris)	10	95	212
1936	24*	35	38*	31*	28*	156
1940	5	23	15	18	13	74
1944	4	24	21	11	18	78
1948	11	55*	35*	16*	47*	164
1952	17*	52	50	21	55*	195
1956	7	70	41	20	70	208
1958	10	30	40	11	30	121
1960	20	34	29	21	30	134
1964	27*	45	22	12	28*	134
1968	32	60	55*	32	65*	244
1970	40	95*	55*	29	61	280
1973	30	62	52	43*	49*	236
1976	47*	94	68*	54	62	325
1979	44	116	75*	57	85	377
1982	68	82	100	70	70*	390
1985	68	125	108*	87	94	482

Kommentar se nästa sida

Kommentar: Sammanställningen bygger på pressens rapportering om partiledarnas kampanjframträdanden. Vad gäller kommunistpartiet avser sammanställningen enbart kominterninriktningen. Partiledarna för "vennerströmarna" (1921), "höglundarna" (1924) och "kilbomarna" (1932–1936) har inte specialgranskats. Tecknet (*) markerar att ett ledarskifte ägt rum sedan föregående valtillfälle. Namnen på de aktuella partiledarna framgår av den kronologiska historiegenomgången i kapitel 3–9 ovan.

Appendix 2

Trender i partiernas kampanjarbete – källhänvisningar

Figur 11.1. Antalet arrangerade valmöten 1866–1976

Uppgiften att det endast arrangerades ett 40-tal valmöten inför premiärvalet 1866 är hämtad från Wallin (1961:372) som i sin tur stödjer sig på en genomgång av tidningarnas valbevakning. Högerns och socialdemokraternas mötesverksamhet i bondetågsvalet 1914 behandlas i Jäderin (1914:129) och Lindskog (1954:53–5) respektive socialdemokraternas verksamhetsberättelse. Liberalernas mötesfrekvens har uppskattas på basis av aktivitetsnivån 1911 och 1917 (se verksamhetsberättelserna, Grundel, 1912, Rönblom, 1929 samt ovan kapitel 5).

Från 1921 års val finns uppgifter om socialdemokraternas, kommunisternas och liberalernas mötesverksamhet i verksamhetsberättelserna. Högerns och bondeförbundets mötesverksamhet har uppskattats på basis av deras organisatoriska styrka och aktivitetsnivå vid senare och tidigare valtillfällen (ovan kapitel 5). För 1936 års val, se verksamhetsberättelserna (s och fp) samt en tidningsintervju med högerns riksombudsman Lennart Kolmodin (SvD 1936 08 11). Övriga partiers mötesverksamhet har uppskattats på allmänna grunder (jfr ovan kapitel 6). Uppgifterna från 1956 bygger på tidningsintervjuer med partisekreterarna (SvD 1956 08 09, DN 1956 08 04). Om folkpartiet, se Rönblom (1929) och verksamhetsberättelserna (före 1935 frisinnade landsföreningen).

Figur 11.2. Partiernas mötespublik 1948–1985

Uppgiften från 1948 är hämtad från en Gallupundersökning redovisad (om än mycket summariskt) i skriften *Valstriden i Radio 1948*. En mer utförlig dokumentation av fyrtiotalets mötesverksamhet finns i Gallup (1946:39–65) (se vidare kapitel 7 ovan). Väljarundersökningarna finns beskrivna i kodböcker tillgängliga på Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst (SSD 1984a, 1984b), se också Holmberg och Gilljam (1987).

Intervjufrågorna har haft följande formuleringar:

1946: (Först en allmän introduktion med en lista på olika propagandamedel och frågan: "Vad av följande har Ni sett eller haft beröring med i valpropagandan?): "Besökt politiska möten", "sett valfilmer".

1948: "Har Ni i år varit med på valmöte?"

1956: "Har Ni i år varit på något eller några av partiernas möten inför valet?"

1960: "Har Ni varit på något valmöte, som något av partierna ordnade före valet i år?"

1964: "Var Ni på något av de valmöten som partierna ordnade före valet i år?"

1968: "På många platser har partiera ordnat möten med debatter och föredrag. Har Ni varit på något sådant möte i år?"

1982–1985: "Inför årets val var Ni på något valmöte eller annat arrangemang som anordnats av något parti?"

Figur 11.3. Antalet åhörare till Vasaparksdebatterna 1948–1964

Resultaten bygger på en sammanvägning av tidningsuppgifterna i SvD, DN, M-T och Arbetet dagen efter respektive debattillfälle.

Figur 11.4. Antalet kopior av partiernas valfilmer 1928–1960

Se partiernas verksamhetsberättelser. För folkpartiets del har enbart kopiorna av huvudfilmen bokförts. Till dessa kan läggas kopior av kortfilmer och inlånade nöjesfilmer.

Figur 11.5. Antalet organiserade partimedlemmar 1905–1985

Uppgifter om socialdemokraternas medlemstal 1905 och 1911 finns i verksamhetsberättelserna. För liberalerna finns uppgifter i Grundel (1912) och Rönblom (1929). Vad beträffar högern (allmänna valmansförbundet) har gjorts en synnerligen grov uppskattning baserad på en uppgift i Gidlund (1983:76–7) om att antalet medlemmar uppgick till 76 000 år 1907. Medlemstalet 1905 har sedan räknats fram utifrån en jämförelse av antalet anslutna lokalföreningar (71 stycken 1905 och 118 stycken 1907) (jfr Jäderin, 1914, Lindskog, 1954 och kapitel 5 ovan).

Uppgifterna från 1932 bygger på Thermænius (1932:194–5) som i sin tur har hämtat dem från partiernas verksamhetsberättelser och från direktkontakter med partierna. För att få jämförbara siffror har medlemstalet i centerns kvinnoförbund lagts till i efterhand (hämtade från Larsson, 1985). Medlemssiffrorna för 1948, 1962 och 1973 bygger på Back (1966:70–1) respektive Back och Berglund (1978:93–100). Uppgifterna från 1985 är hämtade från verksamhetsberättelserna (s, fp och vpk), Albinsson (1986:38–41) (m), Larsson (1985) (c), Johansson (1985) (kds) och Bennulf (1987) (mp). För vpk, centern och kds avser siffrorna åren 1983, 1984 respektive 1982.

Figur 11.6. Partiernas husagitation 1946–1985

Intervjufrågans formulering:

1946: (Allmän introduktion: "Vad av följande har Ni sett eller haft beröring med i valpropagandan?"): "Besök i hemmet av representant för något parti?"

1956: "Har någon av dem som delat ut valbroschyrer, äkta make-kuvert för valet eller liknande, knackat på hos Er och velat tala med er om politik?"

1982–1985: "Inför årets val, hade Ni personligt besök i hemmet från något parti?"

Figur 11.7. Partiernas arbetsplatsagitation 1946–1985

Intervjufrågornas formulering:

1946: ("Vad av följande har Ni sett eller haft beröring med i valpropagandan?"): "Påstött på arbetsplatsen?"

1982–1985: "Inför årets val var Ni i personlig kontakt med någon valarbetare på er arbetsplats?"

Figur 11.8. Partiernas centralt distribuerade broschyrmaterial 1887–1988

Uppgifterna om cirka 600 000 broschyrer inför tullstriderna 1887 har hämtats från Sundberg (1961:12–13). Redogörelser för broschyrspridningen 1902–1928 finns i Grundel (1912), i Rönblom (1929:190–1, 381) samt i verksamhetsberättelserna (gäller frisinnade landsföreningen), i Lindskog (1954:31–2) och i Jäderin (1914:129) (gäller högern) och i verksamhetsberättelserna (gäller socialdemokraterna).

Uppgifterna om det totala antalet broschyrer 1936, 1948 och 1960 bygger på intervjuer med partiföreträdarna i tidskriften Reklam-Nyheterna (nr 1 1936, nr 18 1948 och nr 17 1960). Kompletterande och kollationerade resultat har hämtats från Kennerström (1975:182) (socialistiska partiet) samt verksamhetsberättelserna för socialdemokraterna och folkpartiet. För 1948 har kommunistpartiets broschyrmaterial skattats till 1 miljon exemplar. För 1960 har högerns och kommunistpartiets broschyrupplagor framräknats på grundval av deras andelar av den totala *textmängden* i broschyrmaterialet (den totala textmängden redovisas i Isberg m.fl., 1974:252–3). (Beräkningsmetoden är mycket grov, men fungerar bra för s, c och fp där intervjuer med partiföreträdare ger oberoende uppgifter att jämföra med.)

Kronvall (1975:248–51) lämnar uppgifter om upplagorna för partiernas broschyrer i 1970 års val. Broschyrspridningen 1988 har inhämtats från partierna.

Figur 11.9. Valbroschyrernas publik 1946–1985

Intervjufrågornas formulering:

1946: ("Vad av följande har Ni sett eller haft beröring med i valpropagandan?"): "Fått broschyrer, andra trycksaker i brevlådan?"

1956: "Jag har här några broschyrer och liknande trycksaker som partierna har sänt ut före valet i år. (FÖREVISA EN TRYCKSAK I SÄNDER OCH STÄLL FÖR VAR OCH EN AV DEM FÖLJANDE FRÅGA): "Har Ni sett den här" (Om ja): "Har Ni läst den?"

1960–1964: "Har Ni läst någon av de broschyrer eller andra skrifter som partierna sände ut till väljarna före valet i år?"

1982–1985: "Inför årets val, läste Ni någon valbroschyr eller liknande trycksak från något parti?"

Figur 11.10. Partiernas centralt distribuerade valaffischer 1911–1988

Uppgifterna om socialdemokraternas affischupplagor är hämtade från partiets verksamhetsberättelser. Vad beträffar det totala antalet affischer är resultaten hämtade från tidningsintervjuer med partiföreträdare (1936 och 1948 i Reklam-Nyheterna, 1956 och 1976 i SvD 1956 08 04 och DN 1956 08 04 respektive Arbetet 1976 08 19 och SvD 1976 08 20). För 1988 har information inhämtats direkt från partierna. Kommunistpartiets affischupplagor 1936, 1948 och 1956 har uppskattats på grundval av partiets organisatoriska styrka.

Figur 11.11. Dagstidningarnas upplagor 1865–1985

Uppgifterna om om tidningsupplagorna 1865–1975 är hämtade från Holmberg, Oscarsson och Rydén (1981) (som dock inte anger någon källa). Uppgifterna för 1865 och 1884 har kollationerats med Gunnar Wallins (1961) beräkningar utifrån stämpelskatten på tidningspapper. För de senaste decennierna har uppgifterna jämförts med Hadenius och Weibull som bygger sin framställning på TS-statistik (1989:33–57).

Figur 11.12. Antalet dagstidningar 1865–1985

Uppgifterna är hämtade från Rydén (1987:98–100) (1800-talet), Tollin (1965:7–13) (1905–1965) samt Strid och Weibull (1989:39–43) (1975–1985).

Figur 11.14. Sveriges Radios valprogramspublik 1946–1985

Intervjufrågornas formulering:

1946: ("Vad av följande har Ni sett eller haft beröring med i valpropagandan?"): "Hört helt eller delvis radions stora valdiskussion torsdagen före valet?"

1956: "Lyssnade Ni på något eller några av de här programmen?" (Lista över radioprogrammen): "Lyssnade Ni på hela?" (Svar: hela debatten/del av debatten/hörde ej debatten).

1960: "Radio och TV hade ju en hel del program inför valet i år. Lyssnade Ni på några av de här programmen i Radio eller TV?" (Om ja): "Lyssnade Ni på hela?" "Var det i Radio eller TV?" (Svar: hela programmet/del av programmet/ej lyssnat på programmet).

1979–1985: "Såg Ni den avslutande partiledardebatten i TV fredagen före valet den 16 september (1982:19 september, 1985:15 september)? (Svar: Ja, hela debatten/ja, delar av debatten/nej).

Appendix 3

Valresultat

Resultaten av direktvalen till riksdagen 1911–1988. Andrakammarvalen 1911–1968. Riksdagsvalen 1970–1988 (procent av giltiga valsedlar)

	parti			
År	vpk	s	c	fp
1911	-	28,5	-	40,2
1914A	-	30,1	-	32,2
1914B	-	36,4	0,2	26,9
1917	8,1	31,1	5,3 (bf) 3,2 (jr)	27,6
1920	6,4	29,7	8,0 (bf) 6,2 (jr)	21,8
1921	4,6 (skp) 3,2 (vs)	36,4	11,1	18,8
1924	3,6 (kil) 1,5 (hög)	41,1	10,8	13,0 (fri) 3,9 (lib)
1928	6,4	37,0	11,2	12,9 (fri) 3,0 (lib)
1932	3,0 (skp) 5,3 (sp)	41,7	14,1	9,8 (fri) 1,9 (lib)
1936	3,3 (skp) 4,4 (sp)	45,9	14,3	12,9
1940	3,5 (skp) 0,7 (sp)	53,8	12,0	12,0
1944	10,3	46,7	13,6	12,9
1948	6,3	46,2	12,4	22,7
1952	4,3	46,1	10,7	24,4
1956	5,0	44,6	9,4	23,8
1958	3,4	46,2	12,7	18,2
1960	4,5	47,8	13,6	17,5
1964	5,2	47,3	13,4	17,1
1968	3,0	50,1	15,7	14,3
1970	4,8	45,3	19,9	16,2
1973	5,3	43,6	25,1	9,4
1976	4,8	42,7	24,1	11,1
1979	5,6	43,2	18,1	10,6
1982	5,6	45,6	15,5	5,9
1985	5,4	44,7	10,1	14,2
1988	5,9	43,2	11,3	12,2

Kommentar: Sammanställningen bygger på den officiella valstatistiken (SOS Allmänna valen). Följande partiförkortningar har använts: bf *(bondeförbundet), fri* (frisinnade landsföreningen), *hög* (Sveriges kommunistiska parti, höglundsriktningen), *jr* (jordbrukarnas riksförbund), *kil* (Sveriges kommunistiska parti, kilbomsriktningen), *lib* (Sveriges liberala parti), *skp* (Sveriges kommunistiska

m	kds	mp	övr	valdeltagande absoluta tal	valdelt. procent	År
31,2	-	-	0,1	607 487	57,0	1911
37,7	-	-	0,0	763 423	69,9	1914A
36,5	-	-	0,0	735 485	66,2	1914B
24,7	-	-	0,0	739 053	65,8	1917
27,9	-	-	0,0	660 193	55,3	1920
25,9	-	-	0,0	1747 553	54,2	1921
26,1	-	-	0,0	1770 607	53,0	1924
29,4	-	-	0,1	2363 168	67,4	1928
23,5	-	-	0,7	2500 769	68,6	1932
17,6	-	-	1,6	2925 255	74,5	1936
18,0	-	-	0,0	2889 137	70,3	1940
15,9	-	-	0,6	3099 103	71,9	1944
12,3	-	-	0,1	3895 161	82,7	1948
14,4	-	-	0,1	3801 284	79,1	1952
17,1	-	-	0,1	3902 114	79,8	1956
19,5	-	-	0,0	3864 963	77,4	1958
16,5	-	-	0,1	4271 610	85,9	1960
13,7	1,8	-	1,5	4273 595	83,9	1964
12,9	1,5	-	2,6	4861 901	89,3	1968
11,5	1,8	-	0,4	4984 207	88,3	1970
14,3	1,8	-	0,5	5169 002	90,8	1973
15,6	1,4	-	0,3	5457 043	91,8	1976
20,3	1,4	-	0,8	5480 126	90,7	1979
23,6	1,9	1,6	1,9	5606 603	91,4	1982
21,3	2,3	1,5	0,5	5615 242	89,9	1985
18,3	2,9	5,5	0,7	5441 050	86,0	1988

parti), *sp* (socialistiska partiet), *vs* (vänstersocialisterna, egentligen Sveriges socialdemokratiska vänsterparti). Vid valen 1964 och 1968 ingår den borgerliga samlingsrörelsen bland övriga partier (mbs 1,5 procent 1964, samling 68 1,7 procent 1968, mittenpartierna 0,9 procent 1968).

English summary

Part I. The Task

Chapter 1: The Topic

Which techniques have the parties used in order to influence voters throughout the history of election campaigns? Why have the parties chosen to change campaign techniques at certain points in time? These are the main topics dealt with in the study *Swedish Election Campaigns 1866–1988*.

A twofold strategy of analysis is used. First I work my way through the Swedish election history election by election, from 1866 until 1985 (altogether 41 national election campaigns). The campaign techniques used are analyzed in a broad political context covering the political issues discussed, the level of "aggressiveness" between parties, and the major events taking place before and during the campaigns. Second, I disentangle the relevant aspects of party campaigning – door to door canvassing, campaign rallies, distribution of printed pamphlets and uses of newspapers and electronic media – and follow each one of them through the same time period. Drawing upon my findings, I suggest a periodization of the history of Swedish election campaigns, and discuss a six factor model explaining the shifts from one period to another. Finally, I turn to the campaign of 1988 – the latest election – and investigate whether something new is happening in party campaigning.

In the study, special attention is paid to the party leaders. The behaviour of these political protagonists of today are followed in detail from their first emergence on the campaign scene in the late 19th century.

The material used is wide ranging. The behaviour of the party leaders is studied mainly through the analysis of some 10,000 copies

of newspapers covering the relevant campaigns. I also depend heavily on earlier scientific studies and on published diaries by politicians. Another important source is the various mass data studies – surveys of the electorate in every national election since 1956, content analysis of the media news coverage of the campaigns during the same time period, and surveys of the parliamentarians in 1985 and 1988 – conducted by the Swedish Electoral Research Program. A final important source is, of course, the annual reports of the parties.

Chapter 2: The Way of Proceeding

The basic principle of election campaigning is simple. One way or another the parties have to get in contact with the voters. Contacts can be made through either direct or indirect campaign channels. Through direct channels, the parties meet the voters face to face. Through indirect channels, the contact is mediated by some kind of mass media.

The face to face-contacts are carried out in public and private places. In public places the parties arrange *campaign rallies*. In private places the parties conduct *door to door canvassing* (visiting voters in their homes), and *work place activity* (party activists at factories, offices etc).

The indirect contacts of the parties are made through controlled media channels as well as through free media channels. *Controlled* media channels are pamphlets, posters, advertisments and other channels under the total command of the parties. *Free* media channels – mainly radio, television and newspapers – are at least formally independent of the parties.

The line of reasoning – which in a sense is an adaption of the well known SOR-model for communication processes – leads to a model for descriptive analysis of party campaigning: The parties (the senders) use different campaign techniques (channels) to get in contact with the voters. In order to influence the voters, the parties send messages (campaign issues) through the channels.

This model forms the basis for the main descriptive questions posed in this study: Which direct and indirect campaign channels are used to what extent and under which time period? What are the means employed by the parties (defined as the central party leadership) in order to control the direct channels (activities by the local

party organizations) and the indirect channels (campaign coverage by the free press)? What effectiveness do the parties attribute to the different campaign channels and under which periods?

The explanatory analysis concentrates on *changes* in party campaigning. What contextual factors have motivated the parties to change their way of conducting campaigns at different time points? Six contextual factors are discussed: *party resources* (money and members), *media situation*, *traits of the electorate* (political knowledge, interests and loyalties towards parties), *constitutional regulations*, *content of politics* (climate of conflict between the parties) and the general *societal development*.

Part II. The History

Chapter 3: Election Campaigns 1866–1884 – The Heritage from the Society of Estates

In 1866, Sweden abolished the traditional Diet of the Four Estates and introduced a two chamber system with a directly elected second chamber. However, the election campaigns – i.e. the direct elections to the second chamber – remained under the influence of the preceeding period. The right to vote was strongly restricted and the political culture was heavily negative towards the notion of centralized campaigns. Normally the candidates themselves arranged some campaign activities (one general meeting for discussion of candidate nomination and one or two articles in the local newspapers). Only in Stockholm and a few other cities did any campaigns initiated by the parties take place. During the campaigns the party leaders – there were two loosely grouped parties in the second chamber – acted like other candidates and simply carried out their own campaigns.

Chapter 4: Election Campaigns 1887–1905 – Increase in Activities

The years 1887–1905 is a formative period in the history of Swedish election campaigns. Political organizations – mainly the temperance movement, the nonconformist church movement, the liberal movement for the universal right to vote and the conservative movement for nationalistic revival – started to take part in the campaigns and for the first time there were national debates with the same topics

being discussed all over the country. The campaign channels used grew in numbers and effectiveness – mass distributed pamphlets were introduced, paid speakers toured the country, and the newspapers started to collaborate with the parties. In 1905 all three ideological tendencies – the liberals, the conservatives and the yet weak social democrats – had official organizations for the conducting of campaigns.

The party leaders were active in organizing the campaign activities. However, with the exception of the social democrat Hjalmar Branting, they refrained from agitating in public.

Chapter 5 Election Campaigns 1908–1924 – Breakthrough and Problems

During the period 1908–1924 the parties, helped by the introduction of universal suffrage to men (1911) and to women (1921), and a change to a proportional electoral system (1911), took a firm grip on the election campaigns. The campaign techniques used were rather "modern": thousands of campaign speeches, mass distributed pamphlets – the circulation figures rose heavily – close connections to the newspapers and some door to door canvassing. In the intensified struggle over the voters, the party leaders started to act as official representatives of their parties. Their meetings were sometimes heavily crowded and the press published their major speeches, often in their entirety.

The development towards democracy had been rapid. After the introduction of universal suffrage and under the pressure from growing economic difficulties, the parties ran into problems mobilizing the voters. The need for new campaign techniques was obvious.

Chapter 6: Election Campaigns 1928–1944 – Technicalization and War

During the years 1928–1944 the parties – five parties crystallized as winners in a party system of growing stability – managed to mobilize a great number of earlier passive citizens. The success was partly due to the incorporation of technical innovations in the campaigning: specially produced propaganda movies lured people to attend the meetings, the National Radio Company started to broadcast debates, loudspeakers made it possible for the audience to actually

hear what the party representatives were saying and the growing numbers of automobiles made the transportation to the polling station easier.

Due to growing resources, the parties could increase the use of all earlier known campaign techniques. Especially the direct channels were believed to be very effective in mobilizing the voters. The fact that the party leaders had to star in one or two radio programs during the campaigns underlined their position as the most important representatives for their parties.

Chapter 7: Election Campaigns 1948–1958 – The Breakthrough of the Radio

The decade after the second world war was the heyday of the radio in electioneering. The number of license payers increased rapidly and the National Radio Company introduced new forms of programs like questionings of the party leaders. The parties continued with the now familiar campaign techniques – campaign rallies, door to door canvassing, mass produced pamphlets – but it was the special election programs in the radio that aroused the most interest among the electorate as well as among the party strategists.

During this period the party leaders also intensified their contacts with the journalists, thereby underlining the increasing importance of indirect media channels. Instead of just printing speeches of the party leaders, the press – according to the State regulation the radio was not allowed to make any news coverage of the campaign – started to ask for personal interviews.

Chapter 8: The Election Campaigns 1960–1964: Television Takes Over

The TV-media hit the Swedish election campaigns by storm. In the 1960 campaign, the parties and the voters concentrated most of their interest to in all 12 special election programs in the new visual medium. The parties cut down heavily on the arrangement of meetings and for the first time since the late 1920's no propaganda movies were produced. The party activists were confined mainly to door to door canvassing, which grew at the expense of traditional meetings. The party leaders followed the general trend in cutting

down on the campaign tours, concentrating on the performances on television.

Chapter 9: The Election Campaigns 1968–1985 – The Journalists Move In

In the late sixties and early seventies, Swedish election campaigns went through a period of fundamental change. Characteristic for the period was a drastic increase of competition concerning the setting of the agenda for debate. With suddenly activated and aggressive journalists – the development was led by the independent journalists in TV and radio but also the press distanced itself from their traditional connections – and increasingly volatile voters, the parties lost the monopoly over election debates they had gained some 50 years ago.

The dilemma for the parties was that the independent mass media more and more were regarded as an efficient campaign channel. To facilitate undisturbed contacts with the voters, the parties continued to use the classical campaign techniques and even introduced some new forms for direct contacts (short meetings in crowded places and an increased number of activists in factories, offices, etc). After the introduction of state subsidies in the 1960's, the parties also increased their resources for advertising on billboards and in newspapers. However, the responsibility for facing the active journalists was mainly up to the party leaders. In order to get coverage in the news media, the party leaders started arranging daily press conferences and various kinds of "odd" media events. The number of campaign performances made by the party leaders more than doubled during the period.

Part III. Trends

Chapter 10: Campaign Activities of the Party Leaders

Focusing on the performances of the party leaders during campaigns, the resistance towards acting as official representatives was hard among conservatives and liberals. Not until the 1908 campaign and the prospect of a democratized electorate, did the conservative prime minister break with this tradition and make campaign speech-

es. By then the social democrat Hjalmar Branting and – to a much lesser extent – the liberal Karl Staaff already had experiences as active campaigners.

From 1908 and onwards the party leaders have been the most important actors in the national debate. Systematic content analysis of the media news coverages of the campaigns show that the party leaders have been the dominating party representative since the beginning of the century, and that today's leaders are more dominating than earlier leaders were (in 1985 one third of all articles concerning parties in the morning press and about one half of the TV news coverage was concentrated on the party leaders, compared to 20–25 percent of the news coverage of the morning press in the 1920's.)

In constructing time series of various aspects of the campaign performances by the party leaders since 1902, one of the most striking observations is the tendency of intensification during the last decades. In fact, almost half of all campaign performances (45 percent) have taken place during the last two decades.

Until the post war period, tours with speakers were the dominant campaign technique used. Starting in the 1948 campaign, the special election programs on the radio and debates with two party leaders confronting each other made the campaign activities slightly more varied. The definite turning point in terms of variation were the 1968 campaign. In 1985 the party leaders divided their performances between speeches (54 percent), press conferences and participation in various kinds of broadcasts (25 percent) and "odd" media events like visiting factories, making boat tours, etc (21 percent). The rationale behind the increased variation is of course the need to get media coverage. A campaign of the traditional kind would not satisfy the need of our contemporary media world.

Chapter 11: Campaign Activities of the Parties

Investigating the total campaign activities by the parties since 1866, the changes in techniques have been surprisingly small. Ever since the late 1800's, the parties have arranged meetings, distributed mass produced pamphlets and conducted door to door canvassing. The major changes concern the use of the given techniques by the parties. Of course, the development of electronic media has decreased the relative efficiency of the older campaign techniques.

The heyday for campaign speakers was the 1930's when the parties arranged as many as 20,000 meetings, visited by perhaps – in the absence of survey data every estimation is highly approximate – one third of the electorate. Door to door canvassing was considered an efficient technique during the 1920's and 1930's (the parties needed to mobilize passive groups in the electorate) and for a brief period in the sixties. Today this technique is more or less out of practice (in 1988 2 percent of the electorate reported themselves having been contacted by a party representative in their home). Taken together, the direct channels of the parties reached about 15 percent of the voters in the 1980's, compared to 40–50 percent in the 1930's. The newspapers have reached the vast majority of the electorate since the end of the 19th Century. The mass media coverage of campaigns increased steadily from the early 1900's to the mid seventies and has now stabilized on a historically very high level.

Chapter 12: Campaign Cultures

In shifting the perspective from changes in campaigning over time to differences between parties at a given time, two conclusions can be made. First, the parties have shown a tendency to develop distinct and stable campaign cultures since the early 1900's (campaign culture is defined as the mixture of actual campaign behaviour and ideological views on campaign agitation). Surprisingly enough, the differences between the parties extend to the party leaders' way of conducting campaigns. Second, the differences in campaign cultures have decreased during the last decades, mainly due to the heavy dependence on the media as campaign channels. Traditional differences in campaign resources, for example the amount of active members and the connections with particular newspapers, have lost in importance.

Part IV. The Overview

Chapter 13: Swedish Election Campaigns 1866–1988

In adapting V O Key's and Angus Campbell's well known classification scheme concerning changes in electoral support to changes in party campaigning, six realigning campaigns can be distinguished (the criteria for classification being campaign techniques used, the

scope of campaign activities and the view on the efficiency of different campaign techniques): the elections of 1887, 1908, 1928, 1948, 1960 and 1968. The realigning occasions demarcate seven different periods in the history of Swedish election campaigns: 1866–1884 (locally dominated campaigns), 1887–1905 (national politicization), 1908–1924 (party politicization), 1928–1944 (technicalization), 1948–1958 (radio centrering), 1960–1964 (TV centrering), 1968–1985 (competition increase). The characteristics of party campaigning during the periods can be described using the basic analytical scheme presented in chapter 2.

In explaining the decisions of the parties to change their way of conducting campaigns, the single most important contextual factor turns out to be the mass media situation. In one way or another, changes in the mass media situation – a new media (like TV) is introduced or existing mass media change their way of relating to politics (like activated journalists) – preceed five of the six realigning campaigns. Also the climate of conflict between parties seems to have played a major role. Deepened conflicts seem to motivate parties to try new ways of campaigning. Changes in party resources (money and members) played an important role during the early stages of development, but cannot be connected to the increased dependence upon media channels in the post war period.

Traits of the electorate can in some respect be related to changes in party campaigning, mainly by showing varying degrees of receptivity towards direct channels (more knowledgeable and volatile voters are supposed to be less open for direct campaign channels). Changes in constitutional regulations (right to vote) were behind the shift towards party politicization in 1908, but have not influenced the campaigns in a major sense since then.

Finally, turning to the 1988 election, there were signs of something new happening. The mass media had for a long time been active in setting their own agenda for the debate and during the chaotic campaign of 1988, TV, radio and the newspapers were successful in their aims. It was to a large extent the media that decided the main campaign themes of environmental issues and political scandals. Well aware of the dangers of prophecy I stick my neck out: With the 1988 election, Sweden moved into a period of *media dominated campaigns*.

Källor och litteratur

Personliga upplysningar (meddelade i brev eller vid samtal)

Carola Adler (m)
Ian Bohman (s)
Hugo Brolin (fp)
Anders Bylund (fp)
Hans Dahlgren (s)
Kjell Dahlström (mp)
Claudio Domahidi (mp)
Birgitta Eklund (kds)
Billy Eriksson (vpk)
Lennart Gabrielsson (fp)
Mats Gullers (fp)
Elisabet Gunnarsson (kds)
Chris Heister (m)
Per Heister (m)
Gunnar Håkansson (mp)
Lars Johansson (m)
Örjan Lindhe (vpk)
Inger Lindman (c)
Marianne Moström (c)
Carl-Erik Nilsson (c)
Sten Olsson (s)
Peter Pettersson (vpk)
Birger Schlaug (mp)
Sören Thunell (s)
Susanne Torgersson (fp)

Massdataundersökningar

Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg, väljarundersökningar:

andrakammarvalen 1956, 1960, 1964 och 1968
riksdagsvalen 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985 och 1988.

Dokumentation:

SSD (1984a): *Svensk valundersökning 1956.* Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst. SSD 0020.

SSD (1984b): *Svensk valundersökning 1960.* Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst. SSD 001.

SSD (1984c): *Svensk valundersökning 1964.* Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst. SSD 0007.

SSD (1986): *Svensk valundersökning 1968.* Svensk Samhällsvetenskaplig Datatjänst. SSD 0039.

Petersson, O. (1978): *Valundersökning 1976. Teknisk rapport.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Holmberg, S. och Nordlöf, H. (1982): *Valundersökning 1979. Teknisk rapport.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Holmberg, S. och Gilljam, M. (1985): *Valundersökning 1982. Teknisk rapport.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Holmberg, S., Gilljam, M. och Oskarson, M. (1987): *Valundersökning 1985. Teknisk rapport.* Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg, valforskningsprogrammets medieundersökningar:

riksdagsvalen 1979, 1982, 1985 och 1988; Valspurtsstudien 1956–1988

Dokumentation:

Asp, K., Hedberg, P. och Esaiasson, P. (1985a): *Massmedieundersökning. Valet 1979. Teknisk rapport.* Göteborgs universitet: Statsvetenskapliga institutionens rapportserie 1985:1.

– (1985b): *Massmedieundersökning. Valet 1982. Teknisk rapport*. Göteborgs universitet: Statsvetenskapliga institutionens rapportserie 1985:3.
– (1988): *Massmedieundersökning. Valet 1985. Teknisk rapport*. Göteborgs universitet: Statsvetenskapliga institutionens rapportserie 1988:1.
Asp, K. och Hedberg, P. (1989): *Massmedieundersökning. Valet 1988. Teknisk rapport*. Göteborgs universitet: Statsvetenskapliga institutionens rapportserie 1989:1.

Statsvetenskapliga institutionen i Göteborg, valforskningsprogrammets riksdagsundersökningar:

riksdagsenkät 1985 och 1988.

Offentlig statistik

SOS Allmänna val. Riksdagsmannavalen:
Åren 1909–1911, År 1914, Åren 1915–1917, Åren 1918–1920, År 1921, Åren 1922–1924, Åren 1925–1928, Åren 1929–1932, Åren 1933–1936, Åren 1937–1940, Åren 1949–1952, Åren 1953–1956, Åren 1961–1964, Åren 1965–1968,

SOS Allmänna valen: 1970 Del 1, 1973 Del 1, 1976 Del 1, 1979 Del 1, 1982 Del 1, 1985 Del 1, 1988 Del 1.
Statistisk Årsbok för Sverige: 1930, 1940, 1948, 1950, 1960, 1970, 1980, 1985.

Tidningar och tidskrifter

Aftonbladet: aug–sept 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985, 1988
Arbetet: juni–sept 1890, 1893, 1896, 1899, 1902, 1911; juli–sept 1928, 1932, 1936; aug–sept 1968, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985, 1988
Dagens Nyheter: juni–sept 1902, 1908, 1911, 1914, 1936; feb–april 1914; juli–sept 1917, 1920, 1921, 1924, 1928, 1932, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956, 1960, 1964, 1968, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985, 1988; april–maj 1958
Expressen: aug–sept 1952, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985, 1988
Folkets Dagblad Politiken: juli–sept 1917, 1920, 1924, 1928
Halmstads-Bladet: juni–sept 1866
Hallands-Posten: juni–sept 1866
Ny Dag: juli–sept 1932, 1936, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956; april–maj 1958; aug-sept 1960, 1964, 1968, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982
Ny Tid: juli–sept 1928, 1932
Reklam-Nyheterna: 1936, 1944, 1948, 1960, 1970
Resumé: 1988
Skånska Dagbladet: juli–sept 1920, 1921, 1924, 1928, 1932, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956; juni–sept 1936
Social-Demokraten (från 1944 Morgon-Tidningen): juni–sept 1890, 1893, 1896, 1899, 1902, 1908, 1911, 1914; juli–sept 1905, 1917, 1920, 1921, 1924, 1928, 1932, 1936, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956; feb–april 1914; april–maj 1958
Stockholms-Tidningen: aug–sept 1960, 1964
Svenska Dagbladet: juni–sept 1911, 1914; feb–april 1914; april–maj 1958; juli–sept 1917, 1920, 1921, 1924, 1928, 1932, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956; juni–sept 1936; aug–sept 1960, 1964, 1968, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985, 1988
Svenska Morgonbladet: juli–sept 1924, 1928, 1932
Vecko-Journalen: 1956

Partitryck

Vänsterpartiet kommunisterna (med föregångare)

Berättelse över socialdemokratiska vänsterpartiets verksamhet 1917

Berättelse över Sveriges kommunistiska partis verksamhet 1921
Verksamhetsberättelse till vänsterpartiet kommunisternas kongress: 1969, 1972, 1978, 1981

Vårt arbete. Organisationstidskrift för Sveriges kommunistiska parti. Nr 1. Februari 1960

Socialdemokratiska arbetarepartiet

Socialdemokratiska partistyrelsens berättelse: 1911, 1914, 1917, 1919 och 1920, 1921, 1924, 1928, 1932, 1936, 1940, 1944, 1948, 1952, 1956, 1958, 1960, 1964

Socialdemokraterna – verksamheten: 1968, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1985

Socialdemokraterna. Avgörande valslag 1968. Ett arbetshäfte om valarbetet inför den 15 september.

Centerpartiet (med föregångare)

Verksamhetsberättelse för landsbygdspartiet bondeförbundet: 1952, 1956

Verksamhetsberättelse för centerpartiet: 1958, 1960, 1964, 1968, 1970, 1982, 1985

Kraftsamling 86. Rapport från organisatoriska analysgruppen

Folkpartiet (med föregångare)

Politiskt kvartalsblad, utgivet av frisinnade landsföreningen: 1908, 1911

Frisinnade landsföreningen. Ombudsmannens årsberättelse: 1928

Folkpartiet. Ombudsmannens verksamhetsberättelse: 1936–1937, 1940–1941, 1944–1945, 1948–1949, 1952–1953, 1956–1957, 1958–1959

Folkpartiets verksamhetsberättelse: 1960–1961, 1964–1965, 1968–1969, 1970, 1973, 1976, 1979, 1982, 1984–1986

Valet 85 – Verksamhet för perioden jan–sept 1985

Valet 85 – kompletterande valplan

Moderata samlingspartiet

Verksamhetsberättelse: 1981–1983, 1984–1986

Moderaterna – Erfarenheter och tendenser inför 1985 års val.

Att vinna väljare – En kampanjhandledning utgiven av moderata samlingspartiet (1981)

Övriga källor och bearbetningar

Aardal, B. og Valen, H. (1989): *Velgere, partier og politisk avstand*. Oslo: Statistisk sentralbyrå.

Abrahamsson, B. (1986): *Varför finns organisationer? Kollektiv handling, yttre krafter och inre logik*. Stockholm: Norstedts.

Achen, C.H. (1982): "Interpreting and Using Regression". *Beverly Hills: Sage University Paper Series 29*.

Adelsohn, U. (1987): *Partiledare. Dagbok 1981–1986*. Stockholm: Gedins.

Affischernas kamp (1979): Stockholm: Socialdemokratiska arbetarepartiet.

Agranoff, R. (1976): *The Management of Election Campaigns*. Boston: Holbrook Press.

Ahlström, G. (1947): *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*. Stockholm: KF:s bokförlag.

Albinsson, D. (1986): *Skiftningar i blått. Förändringar inom Moderata Samlingspartiets riksorganisation 1960–1985*. Lund: Kommunfakta Förlag.

Aldén, G. (1911): *Valmannens bok 1911. Redogörelse för allt det vanligaste en valman bör veta*. Stockholm: Hökerbergs förlag.

Aldrich, J. (1980): *Before the Convention*. Chicago: University of Chicago Press.

Allardt, E. (1986): "Levnadssätt, rationell kalkyl och mode som grunder för handlingar". I *Liv, vardag, massmedia*. Helsingfors: Oy Yleisradio AB serie B8.

Almond, G.A. and Verba, S. (1963): *The Civic Culture*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Ambjörnsson, R. (1988): *Idéer och ideal i ett norrländskt sågverkssamhälle 1880–1930*. Stockholm: Carlssons.

Anderson, I. (1917): *"Oppositionen" och ministeransvarigheten. Parlamentariska strömningar i svensk politik 1809–1840*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1956): *Arvid Lindman och hans tid*. Stockholm: Norstedts.
– (1965): *Otto Järte – en man för sig*. Stockholm: Bonniers.
– (1968): *Åsyna vittne. Människor och händelser i press och politik 1914–1940*. Stockholm: P.A. Norstedts och Söners förlag.
– (1969): *Från det nära förflutna. Människor och händelser 1940–1955*. Stockholm: P.A. Norstedts & Söner.
Andersson, B-O. (1988): *Min älskade slaktare*. Stockholm: Ordfronts förlag.
Andersson, I. (1941): "Snörmakare Lekholm och sekelskiftets Sverige". I *Sverige i dikt och data*. Stockholm: Radiobiblioteket.
Andersson i Rasjön, G. (1955): *Från bondetåget till samlingsregeringen*. Stockholm: Tidens förlag.
Andersson, O. (1951): "Några drag i skånsk socialdemokrati". I *Reformer och försvar. En bok till Per Edvin Sköld på 60-årsdagen*. Stockholm: Tiden.
Andersson, R. (1952): *Svenska Dagbladet och det politiska livet 1897–1918*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
Andersson, S. (1980): *På Per Albins tid*. Stockholm: Tidens förlag.
Andrén, G. (1937): *Tvåkammarsystemets tillkomst och utveckling*. Stockholm: Sveriges riksdag band IX.
Arter, D. (1989): "A Tale of Two Carlssons: The Swedish General Election of 1988". *Parliamentary Affairs* 42:84–101.
Arterton, C.F. (1984): *Media Politics. The New Strategies of Presidential Campaigns*. Lexington, Mass.: Lexington Books.
Arvidsson, H. (1976): "Sprängningen av Sveriges Kommunistiska Parti 1924". I Olsson, S.E. (red.) *Från SKP till VPK – en antologi*. Lund: Zenit och Bo Cavefors Bokförlag.
Asp, K. (1982): "Väljarna och massmediernas partiskhet". I *Väljare Partier Massmedia. Empiriska studier i svensk demokrati*. Stockholm: Liber.
– (1983a): "The Struggle for the Agenda. Party Agenda, Media Agenda and Voter Agenda in the 1979 Swedish Election Campaign". *Communication Research* 10:333–55.
– (1983b): *Sveriges Radio och 1982 års valrörelse*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).
– (1986): *Mäktiga massmedier. Studier i politisk opinionsbildning*. Stockholm: Akademilitteratur.
– (1987a): "Rikspolitik och kommunalpolitik. Valrörelsernas utrymme i svensk dagspress 1956–1985". I *Folkstyrelsens villkor*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1987:6.
– (1987b): *Mediekrati. Studier kring massmedier, makt och demokrati*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).
– (1988): "Politisk journalistik. Studier i mediernas partiskhet och makt". I Carlsson, U. (red.) *Forskning om journalistik*. Göteborgs universitet: Nordicom-Nytt/Sverige 4.
– (1989): *Journalisten och det offentliga samtalet*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).
– (1990): "Medierna och valrörelsen". I Gilljam, M. och Holmberg, S. *Rött Blått Grönt*. Stockholm: Bonniers.
Asp, K., Esaiasson, P. och Hedberg, P. (1987): "Kommunikation och påverkan – valkampanjernas betydelse i Norden". Uppsats presenterad vid *VII Nordiska Stadskunskabskongressen i Köpenhamn*, augusti 1987.
Asterdahl, A. (1968): *Tage Erlander*. Malmö: Bengt Forsbergs förlag.
Axelsson, R., Björklund, H., Lidman, T., Nilsson, G.B., Tjerneld, S. och Westin, G.T. (1977): *Partiliv i ståndsriksdagen. Adel och borgare 1850–1865*. Stockholm:Almqvist & Wiksell.
Back, P-E. (1966): "Det svenska partiväsendet". I *Samhälle och riksdag II*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
– (1967): *Det svenska partiväsendet*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Back, P-E. och Berglund, S. (1978): *Det svenska partiväsendet*. Stockholm: AWE/Gebers.
Backlund, A., Bobacka, K. och Håkansson, G. (1989): *Valtåget 1988*. Lund: Miljöpartiet.
Baker, K., Dalton, R. and Hildebrandt, K. (1981): *Germany Transformed. Political Culture and the New Politics*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
Balderson, B. (1971): *Statsrådets fall*. Stockholm: Bonniers.
Beckholmen, K., Johansson, C. och Larsson, M. (1988): *En bok om Ny Tid*. Göteborg: Eget förlag.

Bennet, G. and Rosberg, C. (1961): *The Kenyatta Election: Kenya 1960–1961*. London: Oxford University Press.

Bennulf, M. (1987): *Miljöpartiet–de gröna – dess framväxt och ideologi*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (seminarieuppsats).

– (1988): *Postmaterialism och klassröstning i Sverige – en analys av riksdagsvalet 1985*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

Berge, A. (1987): *Sakkunskap och politisk rationalitet. Den svenska flottan och pansarfartygsfrågan 1918–1939*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Berglund, S. och Dellenbrant, J-Å. (red.) (1987): *Svensk partiregionalism*. Lund: Liber.

Bergsdorf, W. (1987): "Politik und Fernsehen". I Funke, Jacobsen, Knütter und Schwarz (Hrsg.) *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa*. Bonn: Schriftenreihe der Bundescentrale für politische Bildung.

Bergström, H. (1987): *Rivstart? Om övergången från opposition till regering*. Stockholm: Tiden.

Berner, O. (1985): *Sovjet och Norden. Samarbete, säkerhet och konflikter under femtio år*. Stockholm: Bonnier Fakta.

Berntson, L. (1972): "SKP och leninismen 1919–1929". *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia* nr 3.

Beyer, N. (1985): *Den unge Hjalmar Branting*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Birgersson, B.O., Forsell, H., Odmark, T., Strömberg, L. och Örtendahl, C. (1971): *Den kommunala självstyrelsen 2. Medborgarna informeras*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Bjurman, G. (1935): *Tredje statsmakten*. Stockholm: Albert Bonnier.

Björck, S. (1946): *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*. Stockholm: Natur och Kultur.

– (1975): "Historien – närvarande eller frånvarande. Om det offentliga och det privata minnet på Runebergs tid och nu". *Nordisk Tidskrift*.

Björk, K. (1984): *Ett 30-tal. Minnesbilder*. Stockholm: Tiden.

– (1986): *Ett krig. Minnen och funderingar*. Stockholm: Tiden.

Björkegren, H. (1985): *Ryska posten. De ryska revolutionärerna i Norden 1906–1917*. Stockholm: Bonniers.

Björkenlid, B. (1982): *Kvinnokrav i manssamhälle: rösträttskvinnorna och deras metoder som opinionsbildare och påtryckningsgrupp i Sverige 1902–1921*. Uppsala: Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen.

Björklund, B. (1958): *Valdebatt i Sverige 1924 och 1954. Kvantitativa innehållsanalyser beträffande några av de viktigaste dagliga tidningarna*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (seminarieuppsats).

Björklund, T. (1967): *Reklamen i svensk marknad 1920–1965. Band 1–2*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Blumenthal, S. (1980): *The Permanent Campaign*. Boston: Beacon.

Blumler, J.G. (1983): *Communicating to Voters. Television in the First European Parliamentary Elections*. London: Sage.

Blumler, J.G. and Gurevitch, M. (1982): "The Political Effects of Mass Communication". I Gurevitch, M., Bennet, T., Curran, J. and Woollacott, J. (eds.) *Culture, Society and the Media*. London: Methuen.

Blumler, J.G. and McQuail, D. (1968): *Television In Politics: Its Uses and Influence*. London: Faber & Faber.

Bochel, J. and Denver, D. (1983): "Candidate Selection in the Labour Party: What the Selectors Seek". *British Journal of Political Science* 13:45–69.

Boheman, E. (1970): *Tankar i en talmansstol*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Bohman, G. (1973): *Så var det*. Stockholm: Bonniers.

– (1984): *Maktskifte*. Stockholm: Bonniers.

Bondeförbundet (1949): *Bröder låtom oss enas. Bondeförbundet under 40 år*. Stockholm: Bondeförbundet.

Bondeson, A. (1904): *Skollärare John Chronscoughs Memoarer II. Från hans första läraretid*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Boor, M. (1981): "Effects of United States Presidential Elections on Suicide and Other Causes of Death". *American Sociological Review* 46:616–8.

Borell, B. (1948): *De svenska liberalerna och representationsfrågan på 1840-talet*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Borre, O. (1984): "Træk af den danske vælgeradfærd". i Elklit, J. og Tonsgaard, O. (red.) *Valg og Vælgeradfærd. Studier i dansk politik*. Aarhus: Politica.

Brams, S.J. (1978): *The Presedential Election Game*. New Haven, Ct.: Yale University Press.

Brams, S. and Davis, M. (1974): "The 3/2's Rule in Presidential Campaigning". *American Political Science Review* 68:113–34.

Bramstorp (1951): *Bramstorp: En bildberättelse om Axel Pehrsson-Bramstorps liv och gärning*. Falkenberg: Förlaget By och Bygd.

Brantgärde, L. (1979): "Sveriges lokalradios bevakning av valrörelsen år 1979". I *Den gemensamma valdagen och mandatperiodens längd*. Stockholm: Ds Kn 1979:15.

– (1988): *Politiska förändringsprocesser ur ett regionalt perspektiv*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

Brantgärde, L., Alfredsson, I. och Sjölin, M. (1981): *Kommunalpolitik, massmedier och medborgare. Studier av kunskaper, mediautbud och förutsättningar för lokal opinionsbildning*. Rapport 6 från kommunaldemokratiska forskningsgruppen. Stockholm: Ds Kn 1981:13.

Brolin, P-E. (1953): *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–766*. Uppsala: AB Lundequistska bokhandeln.

Bruno, J. and Greenfield, J. (1971): *The Advance Man*. New York: Morrow,

Brusewitz, A. (1951): *Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningskampen i Sverige (1905–1918)*. Stockholm: Tidens förlag.

Brändström, D. (1967): "Rekryteringvägen till Kristen demokratisk samling (KDS) i Västerbottens län". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 70:318–40.

– (1971): *Nomineringsförfarandet vid riksdagsval. En studie av partiernas kandidatnomineringar inför 1970 års val*. Umeå: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

– (1972): *Nomineringsförfarande vid riksdagsval*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1972:17.

Budge, I, Robertson, D. and Hearl, D. (eds.) (1987): *Ideology, Strategy and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democraties*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burius, A. (1984): *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*. Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria. Skrifter nr 5.

Butler, D. (1952): *The British General Election of 1951*. London: Macmillan.

– (ed.) (1959): *Elections Abroad*. London: Macmillan.

Butler, D. and Kavanagh, D. (1980): *The British General Election of 1979*. London: Macmillan.

– (1984): *The British General Election of 1983*. London: Macmillan.

– (1988): *The British General Election of 1987*. London: Macmillan.

Butler, D. and Stokes, D. (1969): *Political Change in Britain*. London: Macmillan.

Campbell, A., Converse, P.E., Miller, W.E. and Stokes, D.E. (1960): *The American Voter*. New York: John Wiley & Sons.

– (1960): *Elections and the Political Order*. New York: John Wiley & Sons.

Carlgren, W.M. (1967): *Ministären Hammarskjöld. Tillkomst. Söndring. Fall. Studier i svensk politik 1914–1917*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Carlsson, I. (1966): *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden" – Saga om hästen och Wår-Wisa i samtidspolitisk belysning*. Lund: CWK Gleerups.

– (1981): *Parti – partiväsen – partipolitik 1731–1743. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Carlsson, S. (1953): *Lantmannapolitiken och industrialismen. Partigruppering och opinionsförskjutningar i svensk politik 1890–1902*. Stockholm: Lantbruksförbundets tidskrifts-aktiebolag.

– (1985): "Tvåkammarriksdagens första skede (1867–1921)". I *Riksdagen genom tiderna*. Stockholm: Sveriges riksdag och Riksbankens jubileumsfond.

Casparsson, R. (1951): *LO under fem årtionden I. 1893–1923*. Stockholm: Tidens förlag.

– (1961): *Våra fattiga liv*. Stockholm: Tiden.

– (1963): *Brinnande horisonter*. Stockholm: Tiden.

Cassel, L. (1973): *Såvitt jag minns*. Stockholm: Askild & Kärnekull.

Cassirer, P. (1979a): *Valspråk 79*. Rapport från Projektet "Studier över politisk debatt i svensk TV". Göteborgs universitet (stencil).

– (1979b): *Speech in Action*. Göteborg: Institutionen för nordiska språk (arbetspapper).
Castles, F. and Wildenmann, R. (eds.) (1986): *Visions and Realities of Party Government*. Berlin: de Gruyter.
Cederberg, J. och Elgemyr, G. (1984): *Tala till och tala med. Perspektiv på den svenska radion och televisionen*. Stockholm: Legenda.
Cerha, J. (1973): *Masskommunikation med de jämlika*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Colantoni, C., Levesque, T. and Ordeshook, P. (1975): "Campaign Resource Allocations Under the Electoral College". *American Political Science Review* 69:141–51.
Compston, H. (1989): *The 1988 Swedish Election: Realignment or Temporary Deviation?* Canberra: The Australian National University.
Croner, F. (1943): *Gallup eller opinionsundersökningarnas problem*. Stockholm: Natur och Kultur.
Crouse, T. (1972): *The Boys on the Bus*. New York: Random House.
Dahlkvist, M. (1982): *Staten som problem*. Lund: Arkiv.
Dalton, R., Flanagan, S.C., Beck, P.A. (eds.) (1984): *Electoral Change in Advanced Industrial Democracies. Realignment or Dealignment?*. Princeton: Princeton University Press.
Danell, J. (1962): "Sport och politik. Sekundärt bruk av idrottens språk i politiska tidningsartiklar". I *Nysvenska studier* 42:88–118.
De Geer, L. (1892): *Minnen. Första delen*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.
Diamond, E. and Bates, S. (1984): *The Spot: The Rise of Political Advertising on Television*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
Downs, A. (1957): *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
Drangel, L. (1976): *Den kämpande demokratin. En studie i antinazistisk opinionsrörelse 1935–1945*. Stockholm: Liber förlag.
Duverger, M. (1957): *Political Parties*. New York: John Wiley & Sons. Boken utkom på franska 1951.
Edelman, M. (1964): *The Symbolic Uses of Politics*. Urbana: University of Illinois Press.
Edén, N. (1969): *Minnen. Med kommentarer och en skildring av Nils Edéns ledarskap*. Utgivna av Leif Kihlberg. Stockholm: Bonniers.
Edenman, R. (1946): *Socialdemokratiska riksdagsgruppen 1903–1920. En studie i den svenska riksdagens partiväsen*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
Ekgren, T. (1959): *50 år med svenska högerpressens förening*. Stockholm: Svenska högerpressen.
Eklund, P. (1974): *Rätten i klasskampen. En studie i rättens funktioner*. Stockholm: Tiden.
Eklundh, P. (1967): *Yngve Holmberg. En ny partiledare*. Lund: Statsvetenskapliga institutionen.
Ekman, S. (1966): *Slutstriden om representationsreformen*. Stockholm: Scandinavian University Books.
Elgemyr, G. (1981): "Radions frihet – en chimär". I Gustafsson, K.E. (red.) *Kommunikationspolitik och kommunikationsforskning*. Göteborg: Göteborgs universitet.
– (1984): "Skall rundradion få parasitera på pressen eller ej?" I Cederberg, J. och Elgemyr, G. (red.) *Tala till och tala med – perspektiv på den svenska radion och televisionen*. Stockholm: Legenda.
– (1984b): "Synda vidare – Radiotjänst. När den svenska radion 1956 motsatte sig tillämpningen av den s.k. vetorätten". I *Pressens Årsbog 1984:1*. Köpenhamn.
– (1986): "Etermedierna som folkbildare". I *Pressens Årsbog 1986*. Köpenhamn.
– (1987): "När Dagens Eko bröt vetorätten". I *Dagens Eko. Nyheter i radio under 50 år*. Stockholm.
Elmbrant, B. (1989): *Palme*. Stockholm: Författarförlaget Fischer & Rye.
Elvander, N. (1961): *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
– (1972): *Svensk skattepolitik 1945–1970*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
Emanuelsson, A-C. (1985): *Partiledarna i massmedia. Behandlingen av partiledare i 1928, 1948 och 1970 års valrörelser*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (seminarieuppsats).
Enderud, H. (1976): *Beslutninger i organisationer. I adfærdsteoretisk perspektiv*. Köpenhamn: Flemad.

Engblom, L.Å. (1980): *Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890–1965*. Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen.

Enochsson, J. (1969): *Den unga centern*. Stockholm: PAN/Norstedts.

Enochsson, J. och Petersson, R. (1973): *Gunnar Hedlund*. Stockholm: Norstedts.

Epstein, L. (1967): *Political Parties in Western Democracies*. New York: Praeger.

Eriks, G.R. (1943): *Det blir bättre i vår*. Stockholm.

Erixs, E. (1951): *Mellan två epoker. Krönika kring ett kämpande presskvarter*. Uppsala: J. A. Lindblads förlag.

Eriksson, E. (1946): *Bonderörelsen. En återblick. Första delen*. Stockholm: Nationens förlag.

– (1950): *Bonderörelsen. En återblick. Andra delen*. Stockholm: Nationens förlag.

– (1963): *Minnen från bonderörelsens kampskede*. Stockholm.

Eriksson, S. (1939): *Svensk diplomati och tidningspress under Krimkriget*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Erlander, T. (1972): *1901–1939*. Stockholm: Tidens Förlag.

– (1973): *1940–1949*. Stockholm: Tidens Förlag.

– (1974): *1949–1954*. Stockholm: Tidens Förlag.

– (1976): *1955–1960*. Stockholm: Tidens Förlag.

– (1979): *Sjuttiotal*. Stockholm: Tidens Förlag.

– (1982): *1960-talet*. Stockholm: Tidens Förlag.

Ernberg, A. (1918): *Om rösträttsutövning vid val till riksdagens andra kammare utan inställelse inför valförrättare. Utredning och förslag*. Lund: Berlingska boktryckeriet.

Esaiasson, L. (1986): *Det socialdemokratiska partiledarvalet år 1946*. Göteborg: Historiska institutionen (seminarieuppsats).

Esaiasson, P. (1985): *Partiledarna inför väljarna. Partiledarnas popularitet och betydelse för valresultatet*. Göteborgs universitet: Statsvetenskapliga institutionens rapportserie 1985:4.

– (1990): "Folket tycker om partiledarna". I Gilljam, M. och Holmberg, S. *Rött Blått Grönt*. Stockholm: Bonniers.

Fahlbeck, E. (1934): *Ståndsriksdagens sista skede 1809–1866*. Stockholm: Sveriges Riksdag band VIII.

Farrell, D.M. and Bowler, S. (1990): "Comparative Election Campaigning: Towards a Framework of Analysis". Paper prepared for the *ECPR Joint Sessions*, Bochum FRG, 2–7 april, 1990.

Farrell, D.M. and Wortmann, M. (1987): "Party Strategies in the Electoral Market: Political Marketing in West Germany, Britain and Ireland". *European Journal of Political Research*.

Fiske, J. (1982): *Introduction to Communication Studies*. London: Methuen.

Fiskesjö, B. (1980): "Bondeförbundets uppkomst och tidiga utveckling". I Larsson, H.A. (red.) *Centern – en vital 70-åring. Jubileumsbok 1980*. Stockholm: Centerns riksorganisation.

– (1985): "Bondepartiets framväxt och konsolidering". I Larsson, H.A. (red.) *Från bonderörelse till centerrörelse. Jubileumsboken 1985*. Stockholm: Centerns riksorganisation.

Fjaestad, B. och Holmlöv, P.G. (1977): *Dagspressen och samhället. En översikt av forskning och debatt*. Stockholm: PAN/Norstedts.

Fogelström, P.A. (1966): *I en förvandlad stad*. Stockholm: Bonniers.

Forsell, H.(1968): *Den kommunala valrörelsens omfång och organisation i 1966 års val*. Umeå: Kommunaldemokratiska forskningsgruppen, nr 5 (stencil).

– (1972): "De kommunala partistöden". I *Rapport angående kommunal information mm*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1972:52.

– (1975): *Förtroendevalda och partier i kommuner och landsting*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1975:18.

Forser, T. och Tjäder, P.A. (1972): *Tredje ståndpunkten. En debatt från det kalla krigets dagar*. Lund: Zenit.

Fransson, A-J. (1980): "Svenska landsbygdens ungdomsförbund". I Larsson, H.A. (red.) *Centern – en vital 70-åring. Jubileumsboken 1980*. Stockholm: Centerns riksorganisation.

Franzén, N-O. (1985): *Hjalmar Branting och hans tid*. Stockholm: Bonniers.

– (1986): *Undan stormen. Sverige under första världskriget*. Stockholm: Bonniers.

Fredriksson, G. (1980): "Lars Johan Hierta, Aftonbladet och den liberala pressideologin". I Fredriksson, G., Strand, D., Hade-

nius, S. och Gustafsson, K.E. *Aftonbladet – en svensk historia*. Stockholm: Tiden.
– (1982): *Det politiska språket*. Stockholm: Tiden.
Freeman, D.M. (1987): "A History of Presidential Elections". Paper prepared for delivery at the 1987 *Annual Meeting of the American Political Science Association*, September 3–6 1987.
Freeman, L. (1958): *Med liberalismen i blodet*. Stockholm: Natur och Kultur.
Frykberg, R. (1959): *Bondetåget 1914. Dess upprinnelse, inre förhistoria och följder*. Stockholm: Hörsta.
Frykman, J. (1988): *Dansbaneeländet. Ungdomen, populärkulturen och opinionen*. Stockholm: Natur och Kultur.
Frykman, J. och Löfgren, O. (1979): *Den kultiverade människan*. Lund: LiberLäromedel.
Furhoff. L. (1967): *Upplagespiralen*. Stockholm: Scandinavian University Books.
– (1974): *Makten över medierna*. Staffanstorp: Cavefors.
– (1986): *Makten över journalistiken*. Stockholm: Natur och Kultur.
Förhammar, S. (1975): *Reformvilja eller riksdagstaktik? Junkrarna och representationsfrågan 1847–54*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Fölesdal, Walöe og Elster, J. (1984): *Argumentationsteori, språk og vitenskapsfilosofi*. Oslo: Universitetsforlaget.
Gahrton, P. (1983): *Riksdagen inifrån. En studie av parlamentarisk handfallenhet inför ett samhälle i kris*. Stockholm: Prisma.
Gallup (1946): *Partiernas insats under valkampanjen 1946. En Gallupundersökning*. Stockholm: Svenska Gallupinstitutet.
– (1946b): *Radions insats under valkampanjen 1946. En Gallupundersökning om intresset för valprogrammen 13 sept 1946*. Stockholm: Svenska Gallupinstitutet.
Gellerman, O. (1958): *Staten och jordbruket 1867–1918*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Gerdner, G. (1946): *Det svenska regeringsproblemet 1917–1920. Från majoritetskoalition till minoritetsparlamentarism*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
– (1954): *Parlamentarismens kris i Sverige vid 1920-talets början*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
Gergils, H. och Widén, L. (1986): *Överraskningarnas val. En studie i valrörelsen 1985*. Stockholm: Timbro.
Germond, J.W. and Witcover, J. (1989): *Whose Broad Stripes and Bright Stars? The Trivial Pursuit of the Presidency 1988*. New York: Warner Books.
Ghersetti, M. (1982): *Svensk politisk journalistik under 1900-talet*. Göteborgs universitet (seminareuppsats).
Giddens, A. (1979): *Central Problems in Social Theory*. London: Macmillan.
Gidlund, G. (1983): *Partistöd*. Lund: CWK Gleerups.
– (1985): *Det kommunala partistödet. En studie av kommunernas och landstingens stöd till de politiska partierna*. Ds C 1985:8.
– (1988): "The Cost of Party Performance in Sweden". Paper prepared for presentation of the *XIVth World Congress of the International Political Science Association*. August 28 to September 1, 1988, Washington, D.C. USA.
Gidlund, G., och Gidlund, J. (1985): "Partiernas liv och folkstyrelsens villkor". I *Makten från folket. 12 uppsatser om folkstyrelsen*. Stockholm: Statens offentliga utredningar (folkstyrelsekommittén).
Gidlund, J., och Gidlund, G. (1981): *Ty riket är ditt och makten. De politiska partiernas roll i svenska kommuner*. Stockholm: Ds Kn 1981:15.
Gihl, T. (1951): *Den svenska utrikespolitikens historia IV. 1914–1919*. Stockholm: Norstedts.
Gil Blas, (1891): *Andra kammarens Nye Män och 1890 års valrörelse*. Stockholm: Albert Bonnier.
Gilljam, M. (1985): "Trovärdigheten i fara". *DN-debatt* 1985 09 28.
– (1988): *Svenska folket och löntagarfonderna. En studie i politisk åsiktsbildning*. Lund: Studentlitteratur.
– (1990): "Valrörelsen 1988". I Gilljam, M. och Holmberg, S. *Rött Blått Grönt*. Stockholm: Bonniers.
Gilljam, M. och Holmberg, S. (1990): *Rött Blått Grönt*. Stockholm: Bonniers.
Gjöres, A. (1965): *Den tiden*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner förlag.
Goldenberg, E.N. and Traugott, H.W. (1984): *Campaigning for Congress*. Washington: Congressional Quarterly.

Grundel, A. (1912): *Frisinnade landsföreningen 1902–1912. En återblick*. Stockholm: Frisinnade landsföreningens småskrifter.

Gröning, L. (1988): *Vägen till makten. SAP:s organisation och dess betydelse för den politiska verksamheten 1900–1933*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.

Gustafsson, A. (1970): "Partikongresser och medlemsinflytande". I Back, P-E. (red.) *Modern demokrati. Problem och debattfrågor*. Lund: Gleerups.

Gårdlund, T. (1942): *Industrialismens samhälle*. Stockholm: Tidens förlag.

– (1956): *Knut Wicksell. Rebell i det nya riket*. Stockholm: Bonniers.

Gäfvert, B. (1979): *Kreuger, riksbanken och regeringen*. Stockholm: Liber.

Göransson, J. (1937): *Aftonbladet som politisk tidskrift*. Uppsala.

Habermas, J. (1984): *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället*. Lund: Arkiv förlag. Boken utkom på tyska första gången 1962.

Hadenius, A. (1979): "Politiska aktörers preferenser". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 82:163–77.

– (1981): *Spelet om skatten. Politik som rationellt handlande*. Lund: P. A. Norstedts & Söners förlag.

– (1984): "Att belägga motiv". I Hadenius, A., Henning, R. och Holmström. B. *Tre studier i politiskt beslutsfattande*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Hadenius, S. (1964): *Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan*. Stockholm: Scandinavian University Books.

– (1966): "Riksdagspartier och rikspartier på 1890-talet". I Hadenius, S. (red.) *Kring demokratins genombrott i Sverige*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

– (1968): "En kvantitativ innehållsanalys av dagspressen: teknik och användning i modern historisk forskning". I *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt*. Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967. Oslo: Universitetsforlaget.

– (1971): *Nyheter från TT. Studier i 50 års nyhetsförmedling*. Stockholm: Bonniers.

– (1982): "Partipressens uppgång och eventuella fall". I *Väljare Partier Massmedia. Empiriska studier i svensk demokrati*. Stockholm: Liber.

Hadenius, S. (1989): "Regeringen och massmedierna 1840–1990". Uppsats presenterad vid *Den nionde nordiska konferensen för masskommunikationsforskning*. Borgholm 20–23 augusti.

Hadenius, S., Molin, B. och Wieslander, H. (1981): *Sverige efter 1900. En modern politisk historia*. Elfte bearbetade upplagan. Stockholm: Bonniers.

Hadenius, S., Seveberg, J-O. och Weibull, L. (1970): *Partipress. Socialdemokratisk press och presspolitik 1910–1920*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Hadenius, S., Weibull, L. och Seveberg, J-O. (1968): *Socialdemokratisk press och presspolitik 1899–1909*. Stockholm: Tiden.

Hadenius, S. och Weibull, L. (1978): *Massmedier. En bok om press, radio och TV*. Stockholm: Bonniers.

– (1989): *Massmedier. En bok om press, radio och TV*. Fjärde upplagan. Stockholm: Bonniers.

Hagberg, H. (1978): *Socialismen i tiden I*. Göteborg: Fram bokförlag.

Hagman, K. (1908): *Rösträttsreformen. Valhandbok*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Hagård, B. (1976): *Nils Wohlin. Konservativ centerpolitiker*. Linköping: AB Sahlströms bokhandel (distr.).

Hammarlund, B. (1985): *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Hamilton, H. (1955): *Dagböcker 1911–1916*. Utgivna av Gunnar Gerdner. Stockholm: Norstedts.

Hammarlund, K.O. (1949): *Riksdagsåhörare. En äventyrlig nyhet på Karl Johans tid*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söner.

Hammerich, K. (1977): *Kompromissernas koalition*. Ystad: Rabén & Sjögren.

Hansson, S.O. (1984): *SAF i politiken. En dokumentation av näringslivsorganisationernas opinionsbildning*. Stockholm: Tidens förlag.

Hartmann, G.W. (1936): "A Field Experiment on the Comparative Effectiveness of 'emotional' and 'rational' Political Leaflets in Determing Election Results". *Journal of Abnormal Social Psychology* 31:99–114.

Heckscher, E.F. (1941): *Svenskt arbete och liv. Från medeltiden till nutid*. Stockholm: Bonniers.
Heckscher, G. (1970): "Svensk parlamentarism 1948–1965". I *Idéer och realiteter. En bok tillägnad Gunnar Hedlund*. Borås.
Hedin, S. (1951): *Försvarsstriden 1912–14*. Strängnäs: Fahlcrantz & Gumaelius.
Hedlund, H. (1923): "Det politiska valet och de allmänna valen". I *Skrifter till Göteborgs 300-årsjubileum XX*. Göteborg.
Hedlund, J. (1969): *Mot väggen. Samtal och intervjuer*. Stockholm: Gummessons.
– (1982): *För Guds skull*. Stockholm: Gummessons.
Hedman, L. (1981): "Lokala etermedier – tillkomst och funktion". I Gustafsson, K.E. (red.) *Kommunikationspolitik och kommunikationsforskning*. Göteborg: Göteborgs universitet.
– (1990): "Radioutvecklingen i Sverige". *Medienotiser från Nordicom-Sverige* Nr 1/90.
von Heidenstam, V. (1902): *Ett folk*. Stockholm.
von Heland, E. (1969): *Optimismens och besvikelsens år 1922–1952*. Uddevalla: LT:s förlag.
Helén, G. (1974): *Referat översända till TT november 1972–juni 1974*. Stockholm: Folkpartiet.
Hellner, J. (1960): *Minnen och dagböcker. Med inledning och kommentarer utgivna av Wilhelm Odelberg*. Stockholm: Norstedt.
Hellström, G. (1927): *Snörmakare Lekholm får en idé*. Stockholm: Bonniers.
Hentilä, S. (1979): *Den svenska arbetarklassen och reformismens genombrott inom SAP före 1914. Arbetarklassens ställning, strategi och ideologi*. Helsingfors: Historiallisia Tutkimuksia.
Hermansson, J. (1984): *Kommunism på svenska: SKP/VPK:s idéutveckling efter Komintern*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Hernes, G. (1977): "Structural Change in Social Processes". *American Journal of Sociology*. 82:513–47.
– (1978): "Det media-vridne samfunn". I Hernes, G. (red.) *Forhandlingsekonomi og blandningsadministrasjon*. Bergen: Universitetsforlaget.
– (1983): "Media: Struktur, vridning og drama". *Nordicom-Information* 3–4.
Hess, S. (1974): *The Presidential Campaign: The Leadership Selection Process after Watergate*. Washington: The Brooking Institution.
– (1987): *The Presidential Campaign*. Washington: Brookings.
Hindess, B. (1989): *Political Choice and Social Structure. An Analysis of Actors, Interests and Rationality*. London: Gower.
Hinnfors, J. (1988): *Vårdnadsbidragsdebatten 1960–1973*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen.
Hirdman, Y. (1974): *Sveriges kommunistiska parti 1939–1945*. Stockholm: Allmänna förlaget.
– (1983): *Magfrågan. Mat som mål och medel. Stockholm 1870–1920*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
Holmberg, C-G: (1987): *Upprorens tradition. Den unglitterära tidskriften i Sverige*. Stockholm: Symposium.
Holmberg, C-G., Oscarsson, I. och Rydén. P. (1983): *En svensk presshistoria*. Stockholm: Esselte.
Holmberg, H. (1982): *Folkmakt, folkfront, folkdemokrati. De svenska kommunisterna och demokratifrågan 1943–1977*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Holmberg, S. (1978): "Pressen och kärnkraften. En studie av nyhetsförmedling och debatt i 20 tidningar under 1976 års valrörelse". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 81:211–238.
– (1981): *Svenska väljare*. Stockholm: Liber.
– (1984): *Väljare i förändring*. Stockholm: Liber.
– (1982): "Väljarna och löntagarfonderna", I *Väljare Partier Massmedia. Empiriska studier i svensk demokrati*. Stockholm: Liber.
– (1986): "Politiska opinionsmätningar i Sverige". I *Makten över opinionen*. Stockholm: Forskningsrådsnämnden, Källa 23.
Holmberg, S. och Asp, K. (1984): *Kampen om kärnkraften. En bok om väljare, massmedier och folkomröstningen 1980*. Stockholm: Liber.
Holmberg, S. och Esaiasson, P. (1988): *De folkvalda. En bok om riksdagsledamöterna och den representativa demokratin i Sverige*. Stockholm: Liber.
Holmberg, S. och Petersson, O. (1980): *Inom*

felmarginalen. En bok om opinionsundersökningar. Stockholm: Liber.

Holmberg, S., Westerståhl, J. och Branzén, K. (1977): *Väljarna och kärnkraften*. Stockholm: Liber.

Holmberg, Å. (1946): *Skandinavismen i Sverige vid 1800-talets mitt*. Göteborg: Elanders boktryckeri.

Holmén, H. (1985): *Försvar och samhällsförändring. Avvägningsfrågor i svensk försvarsdebatt 1880–1925*. Göteborg: Meddelanden från historiska institutionen i Göteborg.

Holmqvist, E. (1983): *Från ståthållare till skomakare. Skånska riksdagsmän på 1800-talet*. Stockholm: Liber förlag.

Hooghe, L., Verminok, M. et Dewachter, W. (1987): *Blikvangers, of de partij in eigen persoon: De campagne van de parlamentsverkiezingen*. Leuven: Katholieke Universitet te Leuven.

Hornwall, G. (1951): *Regeringskris och riksdagspolitik 1840–1841*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Hovland, C.I., Janis, I. and Kelley, H. (1963): *Communication and Persuasion. Psychological Studies of Opinion Change*. New Haven: Yale University Press. Boken utkom första gången 1953.

Hultgren, S. (1988): *Om Gallup i Sverige*. Stockholm: Tidens debatt.

Hultqvist, P. (1954): *Försvar och skatter. Studier i svensk riksdagspolitik från representationsreformen till kompromissen 1873*. Göteborg.

Håkansson, S-O. (1959a): *Svenska valprogram 1902–1952. Volym II 1902–1926*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

– (1959b): *Svenska valprogram 1902–1952. Volym II 1928–1952*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

Håstad, E. (1941): "Tullstridens val och folkmeningen". I *Festskrift till professor Skytteanus Axel Brusewitz. Utgiven till 60-årsdagen den 9 juni 1941*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1949): *Det moderna partiväsendets organisation*. Stockholm: Verdandis småskrifter.

– (red.). (1950): *"Gallup" och den svenska väljarkåren*. Uppsala: Hugo Gebergs förlag.

– (1957): *The Parliament of Sweden*. London: The Hansard Society.

Högberg, C. (1966): "Våra mest partitrogna tidningar?". *Götheborgske Spionen* Nr 8–9 maj 1966.

Höglund, G. (1960): *Moskva tur och retur. En dramatisk period i Zeth Höglunds liv*. Stockholm: Tiden.

Höglund, Z. (1929a): *Hjalmar Branting och hans livsgärning. Första delen*. Stockholm: Social-Demokraten.

– (1929b): *Hjalmar Brantning och hans livsgärning. Andra delen*. Stockholm: Social-Demokraten.

– (1951): *Minnen i fackelsken I. Härliga tider 1900–1911*. Stockholm: Tidens förlag.

– (1953): *Minnen i fackelsken II. Från Branting till Lenin 1912–1916*. Stockholm: Tidens förlag.

– (1956): *Minnen i fackelsken III. Revolutionernas år 1917–1921*. Stockholm: Tidens förlag.

Höyer, S. (1968): "The Political Economy of the Norwegian Press". *Scandinavian Political Studies* 3:85–143.

Isaksson, A. (1985): *Per Albin. I: Vägen mot folkhemmet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Isberg, M., Wettergren, A., Wibble, J. och Wittrock, B. (1974): *Partierna inför väljarna. Svensk valpropaganda 1960–1966*. Stockholm: Allmänna förlaget.

Ivre, I. (1969): *Tvivelsrutan*. Stockholm: PAN/Norstedts.

– (1982): "Sverige: Partiernas reträtt". I Andrén, N. og Reske-Nielsen, E. (red.) *Medier og Politik*. Köpenhamn: Nordisk journalistkursus/Nordisk ministerråd.

Ju (1969:29): *Statens valinformation 70*. Stockhom: Statens offentliga utredningar.

Jacobsson, M. (1964): *Minnesbilder*. Stockholm: Natur och Kultur.

Jansson, T. (1985): *Adertonhundratalets associationer*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

Johannesson, E. (1987): "August Blanche, den ädle folkvännen". I Johannesson, K. m.fl. *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm: Tiden.

Johannesson, K. (1983): *Svensk retorik från Stockholms blodbad till Almedalen*. Stockholm: Norstedts.

– (1987): "Den fria andens martyrer". I Johannesson, K. m.fl. *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm: Tiden.

– (1988): "Opinionens makt. Om ett begrepp

och dess historia". I *Litteraturens vägar. Litteratursociologiska studier tillägnade Lars Furuland*. Stockholm: Gidlund.

Johannesson, K., Johannesson, E., Meidal, B. och Stenkvist, J. (1987): *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm: Tiden.

Johanson, G. (1928): *Anteckningar till bondeförbundets historia*. Slutarp: Författarens förlag.

Johansson, A.W. (1984): *Per Albin och kriget. Samlingsregeringen och utrikespolitiken under andra världskriget*. Stockholm: Tiden.

Johansson, F. (1977): *Sverige partipolitiseras. Dagspressen som en spegel av politisk utveckling 1896–1908*. Lund: Gleerups.

Johansson, G. (1980): *Liberal splittring. Skilsmässa och återförening 1917–1934*. Göteborg: Bokförlaget Folk & Samhälle.

– (1984): "Frisinnade och liberaler 1934–1984". I *Liberal ideologi och politik 1934–1984*. Falköping: AB Folk och Samhälle.

Johansson, G.V. (1985): *Kristen demokrati på svenska. Studier om KDS tillkomst och utveckling 1964–1982*. Lund: GWK Gleerups.

Johansson i Noraskog, J. (1957): *Dagboksanteckningar I: 1869–1877*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1958): *Dagboksanteckningar II: 1881–1889*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1961): *Dagboksanteckningar III: 1890–1894*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1965): *Dagboksanteckningar IV: 1895–1900*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Jonasson, G. (1976): *Per Edvin Sköld 1946–1951*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

– (1981): *I väntan på uppbrott? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Jonnergård, G. (1985): *Så blev det centerpartiet. Bondeförbunds- och centeridéerna från fyrtiotalet fram till 1960*. Stockholm: LTs förlag.

Josephson, E. (1976): *SKP och Komintern. Motsättningarna inom Sveriges Kommunistiska Parti och dess relationer till den Kommunistiska Internationalen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Jungen, E. (1969): *I backspegeln. Minnesblder*. Göteborg: Zindermans.

Jäderin, A. (1914): *Allmänna valmansförbundet 1904–1914. En krönika*. Stockholm: Allmänna valmansförbundet.

Jönsson, N.C. och Lindblom, P. (1984): *Politik och kärlek. Gustav Möller och Else Kleen*. Stockholm: Tiden.

Karlbom, R. (1958): "Högerns propaganda inför 1928 års val". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 61:362–89.

Karlsson, M. (1989): "Partipolitik och utrikespolitik. Catalinaaffären". Uppsats presenterad vid *Statsvetenskapliga förbundets årsmöte* i Umeå 2–4 oktober 1989.

Katz, E. (1971): "Platforms and Windows: Reflections on the Role of the Broadcasting in Election Campaigns". *Journalism Quarterly* 48:304–14.

– (1987): "Communication Research since Lazarsfeld". *Public Opinion Quarterly* 51:25–45.

Katz, R.S. (ed.) (1987): *Party Government: European and American Experiences*. Berlin: de Gruyter.

Kavanagh, D. (1982): "On Writing Contemporary Electoral History". *Electoral Studies* 1:117–26.

Kayden, A. (1978): *Campaign Organization*. Lexington, Mass.: D.C. Heath.

Kelman, S. (1970): "Letter from Stockholm". Särtryck ur *The New Yorker*, 26 december 1970.

Kennerström, B. (1974): *Mellan två internationaler. Socialistiska partiet 1929–37*. Lund: Arkiv.

Key, E. (1916): *Minnen av och om Emil Key II*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

– (1917): *Minnen av och om Emil Key III*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

Key Jr, V.O. (1955): "A Theory of Critical Elections". *The Journal of Politics* 17:3–18.

– (1959): "Secular Realignment and the Party System". *The Journal of Politics* 21:198–210.

Kihlberg, L. (1922): *Den svenska ministären under ståndsriksdag och tvåkammarsystem. Intill 1905 års totala ministerskifte*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1944): "Statsvetenskapliga problem från krigsåren". I *Statsvetenskapliga studier. Utgivna till Statsvetenskapliga föreningens i Uppsala tjugofemårsdag*. Uppsala.

– (1960a): *Dagens Nyheter och demokratins genombrott. Första delen. Ständigt i opposition 1888–1911*. Stockholm: Bonniers.

– (1960b): *Dagens Nyheter och demokratins genombrott. Andra delen. Seglar i egen sjö 1911–1921*. Stockholm: Bonniers.
– (1962): *Karl Staaff. Första delen 1860–1905*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
– (1963): *Karl Staaff. Andra delen 1905–1915*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
– (1968): *Lars Hierta i helfigur*. Stockholm: Bonniers.
– (1969): "Nils Edéns ledarskap". I Edén, N. *Minnen*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
– (1972): *Folktribunen Adolf Hedin*. Stockholm: Bonniers.
Kilander, S. (1981): *Censur och propaganda. Svensk informationspolitik under 1900-talets första decennier*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Kilbom, K. (1953): *Ur mitt livs äventyr*. Stockholm: Tidens förlag.
– (1954): *I hemligt uppdrag*. Stockholm: Tidens förlag.
– (1955): *Cirkeln slutes*. Stockholm: Tiden.
Kindlundh, S., Oscarsson, I. och Rydén, P. (1973): *Journalistikens former*. Lund: CWK Gleerups.
Kirchheimer, O. (1966): "The Transformation of the Western European Party Systems". I LaPalombara, J. and Weiner, M. (eds.) *Political Parties and Political Development*. Princeton: Princeton University Press.
Klapper, J.T. (1960): *The Effects of Mass Communication*. New York: Free Press.
Koblik, S. (1972): *Sweden: The Neutral Victor*. Lund: Scandinavian University Books.
– (1980): "Towards an Analytical Model for Swedish Election Campaigns". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 83:23–36.
Kolmodin, L. (1926): *Mål och medel. Några ord om organisations- och valarbete*. Stockholm: Allmänna förlaget.
Kraus, S. and Davis, D. (1976): *The Effects of Mass Communication on Political Behavior*. University Park: Pennsylvania State University Press.
Kronvall, K. (1971): *Partipressen idag*. Lund: Studentlitteratur.
– (1975): *Politisk masskommunikation i ett flerpartisystem. Sverige – en fallstudie*. Lund: Studentlitteratur.
Krukones, M.G. (1984): *Promises and Performance. Presidential Campaigns as Political Predictors*. New York: University Press of America.
von Krusenstjerna, A. (1934): *Porten vid Johannes*. Stockholm: Spektrums förlag.
Kvinnors röst och rätt (1969). Stockholm: Allmänna förlaget.
Lagercrantz, O. (1986): *Agnes von Krusenstjerna*. Stockholm: Månpocket. Boken utkom första gången 1951.
Lagerlöf, K.E. (1975): *Strömkantningens år och andra essäer om den nya litteraturen*. Stockholm: PAN/Norstedts.
Lagerroth, F., Nilsson, J.E. och Olsson, R. (1934): *Frihetstidens maktägande stånd 1719–1772. Del 1*. Stockholm: Sveriges Riksdag band V.
Lagerroth, F. (1934): *Frihetstidens maktägande stänger 1719–1772. Del 2*. Stockholm: Sveriges Riksdag band VI.
Lamb, K. and Smith, P. (1968): *Campaign Decision Making. The Presidential Election of 1964*. Belmont: Wadsworth Publishing Company.
Landberg, G. (1932): *Riksdagen under den gustavianska tiden*. Stockholm: Sveriges Riksdag band VII.
Landgren. K.G. (1960): *Den "nya" ekonomin i Sverige*. Uppsala.
Landin, S. (1973): *Uppbrott från stalinismen. Till en socialism med mänskligt ansikte*. Stockholm: Tiden.
Larsson, H.A. (1980): *Partireformationen – från bondeförbund till centerparti*. Lund: CWK Gleerups.
– (red.) (1985): *Från bonderörelse till centerrörelse. Jubileumsboken 1985*. Stockholm: Centerns riksorganisation.
Larsson, S-E. (1986): *Regera i koalition*. Stockholm: Bonniers.
Larsson, Y. (1967): *På marsch mot demokratin. Från hundragradig skala till allmän rösträtt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Lazarsfeld, P., Berelson, B. and Gaudet, H. (1968): *The People's Choice: How the Voter Makes up His Mind in a Presidential Campaign*. New York: Columbia University Press. Boken utkom första gången 1944.
Leche-Löfgren, M. (1941): *Så var det då 1900–1940*. Stockholm: Lars Hökerbergs bokförlag.
– (1959): *Upplevt*. Stockholm: Hökerbergs.

Lehtilä-Olsson, M. (1982): *K.G. Ossiannilsson och arbetarrörelsen. En studie i ideologisk konfrontation*. Göteborg: Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen 9.

Leijonhufvud, S. (1979): *Ett fall för ministären*. Stockholm: Liber.

Lewenhaupt, A. (1937): *Svenskt sjuttiotal. Hågkomster från ungdomen*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Lewin. L. (1967): *Planhushållningsdebatten*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

- (1979): *Det politiska spelet*. Kristianstad: Rabén & Sjögren.

- (1984): *Ideologi och strategi. Svensk politik under 100 år*. Stockholm: Norstedts.

Lewin, L.; Jansson, B. och Sörbom, D. (1972): *The Swedish Electorate 1887–1968*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Lidman, T. (1979): *Adlig partipolitik vid 1800-talets mitt*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

Lindahl, R. (1982): "Folkomröstningskampanjen 1980 på lokal nivå". *Väljare Partier Massmedia. Empiriska studier i svensk demokrati*. Stockholm: Liber.

Linderoth, S. (1981): *Från konkurrens till monopol. En studie av lokal politisk och ekonomisk journalistik*. Malmö: Dialog.

Lindgren, J. (1927): *Det socialdemokratiska arbetarpartiets uppkomst i Sverige 1881–1889*. Stockholm: Tidens förlag.

- (1950): *Per Albin Hansson i svensk demokrati. Första delen 1892–1929*. Stockholm: Tidens förlag.

Lindgren, T. (1982) *Ormens väg på hälleberget*. Stockholm: Norstedts.

Lindkvist, K. (1982): *Program och partiideologi inom den kommunistiska rörelsen i Sverige 1917–72*. Lund: Arkivs avhandlingsserie.

Lindley, C. (1987): *Memoarer*. Stockholm: Tiden.

Lindon, D. (1976): *Marketing Politique et Social*. Paris: Dalloz.

Lindskog, C. (1949): *Bokslut. Hågkomster och minnen*. Stockholm: Bonniers.

Lindskog, G. (1954): *Med högern för Sveriges framtid. Bok utgiven till högerpartiets 50-årsjubileum*. Stockholm: Högerns riksorganisation.

Lindstedt, I. (1986): "Idrottsspråket – en nationell vinst". I *Idrottsarvet. Årsbok för Idrottsmuseet i Göteborg*. Göteborg.

Lindström, G. (1932): *Ur bondebrev till riksdagsvers. Ett bidrag till lantmannapartiets krönika*. Malmö: AB Framtidens Bokförlag.

Lindström, U. (1969): *I regeringen 1954–1959*. Stockholm: Bonniers.

– (1970): *Och regeringen satt kvar. Ur min politiska dagbok 1960–1967*. Stockholm: Bonniers.

Lindström, U. (1985): *Fascism in Scandinavia 1920–1940*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

– (1986): "The Swedish Elections of 1985". *Electoral Studies* 5:76–8.

Ljungberg, E. (1979): *På uppviglarstråt*. Lund: Arkiv klassikerserie. Boken utkom första gången 1919.

Lo-Johansson, I. (1978): *Pubertet*. Stockholm: Bonniers.

Loman, N. (1979): *I frihetens tjänst. Moderata samlingspartiet 1904–1979*. Stockholm: Moderata samlingspartiets riksorganisation.

Lundelius, H. (1926): "Om stadgandena i vallagen (och kommunallagarna) om uppehåll i val under gudstjänsttid". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 29:1–16.

Lundkvist, L. (1984): Aktörer och strukturer. *Statsvetenskaplig Tidskrift* 87:1–22.

Lundqvist, S. (1974): *Politik, nykterhet och reformer. En studie i folkrörelsernas politiska verksamhet 1900–1920*. Uppsala: Studia Historica Upsaliensia.

– (1977): *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850–1920*. Stockholm: Sober Förlags AB.

Luntz, F. (1988): *Candidates, Consultants and Campaigns*. Oxford: Basil Blackwell.

Löfgren, O. (red.) (1988): *Hej, det är från försäkringskassan. Informaliseringen av Sverige*. Stockholm: Natur och kultur.

Lönnroth, E. (1959): *Den svenska utrikespolitikens historia. V 1919–1939*. Stockholm: Norstedts.

– (1959b): *Historia och dikt*. Stockholm: Bonniers.

Lönnroth, L. (1988): "Upplysning och romantik". I Lönnroth, L. och Delblanc, S. (red.) *Den svenska litteraturen del II. Upplysning och romantik*. Stockholm: Bonniers.

Lönnroth, L. och Söderström, H. (1964): *Skjutjärn. Närgångna radio- och TV-intervjuer i urval*. Stockholm: Verdandidebatt.

Macartney, A. (1981): "The Protagonists". I Bochel, J., Denver, D. and Macartney, A.

(eds.) *The Referendum Experience. Scotland 1979*. Aberdeen: Aberdeen University Press.

MacKenzie, W.J.M. and Robinson, K. (1960): *Five Elections in Africa. A Group of Electoral Studies*. Oxford: Oxford University Press.

Magnusson, G. (1920): *Socialdemokratin i Sverige I*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Magnusson, K. (1950): *Vid spade och riksdagspulpet*. Malmö: Gleerups.

Maisel, L. and Sacks, P.M. (eds.) (1975): *The Future of Political Parties*. Beverly Hills: Sage Electoral Studies.

Mannelli, G. et Cheli, E. (1986). *L'immagine del potere: Comportmaneti, atteggiamenti e strategie d'immagine de leader politici italiani*. Milano: Franco Angeli Libri.

Mattson, B-M. (1975): *Press och kapital. Högerpartiet och tidningarna 1950–1970*. Göteborg: Institutionen för ekonomisk historia (seminarieuppsats).

McCallum, R. and Readman, A. (1947): *The British General Election of 1945*. Oxford: Oxford University Press.

McConnel, G.M. (1908): *Presidential Campaigns from Washington to Roosevelt*. Chicago: Rand, McNally & Company.

Mcewen, W. (1970): *Working Class Politics in Gothenburg, Sweden 1919–1934: A study of a Social Democratic Party Local in an Industrial and Urban Setting*. Ann Arbor, Michigan: University Microfilms.

McGiniss, J. (1968): *The Selling of the President 1968*. New York: Trident Press.

McQuail, D. (1977): "The Influence and Effects of Mass Media". I Curran, J., Gurevitch, M. and Woollacott, Y. (eds.): *Mass Communication and Society*. London: Edward Arnold.

Meidal, B. (1982): *Från profet till folktribun. Strindberg och strindbergsfejden 1910–1912*. Stockholm: Tidens förlag.

– (1987): "S.A. Hedin, en rollinnehavare på 1800-talets politiska scen". I Johannesson, K. m fl *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm: Tidens förlag.

Mellquist, E. (1963): "De första folkmötena för en kommunal rösträttsreform". I *Historiska studier tillägnade Folke Lindberg 27 augusti 1963*. Stockholm: Scandinavian University Books.

Metcalf, M.F. (1977a): *Russia, England a Swedish Party Politics 1762–1766: The Int play Between Great Power Diplomacy a Domestic Politics During Sweden's Age Liberty*. Stockholm: Almqvist & Wiksell I ternational.

– (1977b): "The First 'Modern' Party Syste Political parties, Sweden's Age of Liber and the historians". *Scandinavian Journal History* 2:265–87.

– (1985): "Den gustavianska riksdagen (177 1809)". I *Riksdagen genom tiderna*. Stock holm: Sveriges Riksdag och Riksbankens j bileumsfond.

Meurling, P. (1950): *Kommunismen i Sverig* Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Michanek, G. (1979): *Skaldernas konun Oscar II, litteraturen och litteratörern* Stockholm: Norstedts.

Moberg, V. (1955): *Soldat med brutet gevä* Stockholm: Folket i Bilds förlag.

– (1986): *Min svenska historia berättad för fo ket. Från Oden till Dacke*. Stockholm: No stedts Fakta Pocket. Boken utkom först gången 1970.

Mohlin, Y. (1989a): *Bondepartiet och det m derna samhället 1914–1936. En studie svensk agrarianism*. Umeå.

– (1989b): "Konflikten land–stad och aktiv ra biologi". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 92: 8 100.

Molin, B. (1965): *Tjänstepensionsfrågan. E studie i svensk partipolitik*. Göteborg: Aka demiförlaget.

Molin, K. (1974): *Försvaret, folkhemmet oc demokratin. Socialdemokratisk riksdagspo litk 1939–1945*. Stockholm: Allmänna förla get.

– (1982): *Hemmakriget. Om den svenska krigs maktens åtgärder mot kommunister und andra världskriget*. Stockholm: Tiden.

Montgomery, A. (1921): *Svensk tullpoliti 1816–1911*. Stockholm: Isaac Marcus bok tryckeri-aktiebolag.

– (1947): *Industrialismens genombrott i Sverig* Stockholm: Skoglunds Förlag.

Mughan, A.(1986): *Party and Participation i British Elections*. London: Francis Pinte Publishers.

Myrdal, G. (1982): *Hur styrs landet?* Stock holm: Rabén & Sjögren.

Mårtensson, E. och Svensson, J. (1988): *Offen*

lighetsstruktur och språkförändring. Lund: Nordlund. Småskrifter från institutionen för Nordiska språk.
Höller, T. (1986): *Borgerlig samverkan*. Uppsala: Diskurs.
Höller, Y. (1983): *Mina tre liv. Publicist. Politiker. Diplomat*. Stockholm: Tiden.
(1986): *Östen Undén. En biografi*. Stockholm: Norstedts.
Helson, M.C. (1988): *Bitter Bread. The Famine in Norrbotten 1867–1868*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Herman, T. (1948): *Allt var ungt*. Stockholm: KF:s Bokförlag.
(1950): *Allt var rött*. Stockholm: KF:s Bokförlag.
(1954): *Trots allt! Minne och redovisning*. Stockholm: KF:s Bokförlag.
Hicklasson, S. (1953): "Valen i Stockholm till borgarståndet 1809–1865". I Ahnlund, N. (utg.) *Studier och handlingar rörande Stockholms historia II*. Uppsala: Almqvist och Wiksell.
Hilsson, G.B. (1964): "Folkval och fyrkval 1863–1909. Två rösträttssystem i teori och praktik". *Scandia* 30:89–137.
(1967): "Konservatism i förvandling. Riddarhusoppositionens representationsförslag hösten 1865". *Historisk Tidskrift* 87:431–71.
Hilsson, J-O. (1981): *Klassideologier i valen*. Lund: Sociologiska institutionen (seminarieuppsats).
Hilsson, N.G. (1975): *"Ära och lof vare interviewandet". Studier i tidningsintervjuns historia*. Lund: Press och litteratur.
Hilsson, T. (1977): *Människor och händelser i Norden*. Stockholm: Tiden.
(1986): *Utanför protokollet*. Stockholm: Tiden.
Hilzén, G. (1971): *Studier i 1730-talets partiväsen*. Stockholm.
Hittve, L. och Lindahl, B. (1979): *Svenska valaffischer. En studie av perioden 1920–1976*. Lund: Akademilitteratur.
Hordenskiöld, C.E. (1936): "Några notiser om folkmötesrörelsen". *Statsvetenskaplig tidskrift* 39:463–69.
Hordström, H. (1938): *Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti under genombrottsåren 1889–1894. Bidrag till det svenska partiväsendets historia*. Stockholm: KF:s Bokförlag.
Nothin, I. (1955): *Från Branting till Erlander*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Novak, M. (1972): *Choosing our King: Powerful Symbols in Presidential Elections: Rational Man and Electoral Democracy*. Chicago: The University of Chicago Press.
Nycander, S. (1954): "Pressen i 1952 års valrörelse". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 57:189–201.
– (1958): "Pressen i tre valrörelser". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 61:85–92.
Nycop, C.A. (1971): *En tidningsmans memoarer. 1944–1965*. Stockholm: Bonniers.
– (1988): *"Väcka, oroa, förarga". En tidningsmans memoarer*. Stockholm: Legenda.
Nyman, O. (1944): *Krisuppgörelsen mellan socialdemokrati och bondeförbundet 1933*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
– (1947): *Svensk parlamentarism 1932–1936. Från minoritetsparlamentarism till majoritetskoalition*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
– (1950): *Parlamentarismen i Sverige*. Stockholm: Ehlins förlag.
– (1957): *Högern och kungamakten 1911–1914. Ur borggårdskrisens förhistoria*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
– (1966): "Tvåkammarsystemets omvandling". I *Samhälle och riksdag. Band IV*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
Närradion (1988): *Närradion informerar* nr 22 1988 12 30.
Odmark, T. (1971): *Lokala valkampanjer i 1966 års valrörelse*. Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).
Ohlin, B. (1975); *Socialistisk skördetid kom bort*. Stockholm: Bonniers.
– (1978): *Ung man blir politiker*. Stockholm: Bonniers.
O'Leary, C. (1982): "The Irish General Elections of 1981 and 1982". *Electoral Studies* 1:363–74.
Olivecrona, G. (1968): *Hur väljarna vanns*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
Oljelund, I. (1951): *Det hände på Kungsholmen*. Stockholm: LT:s förlag.
Olsen, J.P. and Sætren, H. (1980): *Aksjoner og demokrati*. Bergen: Universitetsforlaget.
Olsson, G. (1963): *Hattar och mössor. Studier över partiväsendet i Sverige 1751–1762*. Göteborg: Scandinavian University Books.
Olsson, O. (1921): *Svenska folkets valhandbok*. Stockholm: Svenska andelsförlaget.

Olsson, R. (1948): *Riksdagsmannavalen till bondeståndet under den senare delen av frihetstiden (1740–1772)*. Lund: CWK Gleerups.

Ortmark, Å. (1968): *Maktspelet i Sverige – ett samhällsreportage*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

O'Sullivan, T., Hartley, J., Saunders, D., and Fiske, J. (1983): *Key Concepts in Communication*. London: Methuen.

Page, B (1978): *Choices and Echoes in Presidential Elections*. Chicago: University of Chicago Press.

Paletz, D. (1971): "The Neglected Context of Congressional Campaigns". *Polity*.

Palm, A. (1970): *Ur en agitators liv*. Stockholm: Prisma. Boken utkom första gången 1904.

Palm, S. (1988): *Sagolikt och sant – åtta årtionden i ett nötskal*. Malmö: Lars Törngren AB.

Palme, S.U. (1964): *På Karl Staaffs tid*. Stockholm: Aldus/Bonniers.

– (1969): "Vid valurnan och i riksdagen under femtio år. I *Kvinnors röst och rätt*. Stockholm: AB Allmänna förlaget.

Palmstierna, E. (1951): *Ett brytningsskede. Minnen och dagboksanteckningar*. Stockholm: Tiden.

– (1952): *Orostid II. Politiska dagboksanteckningar*. Stockholm: Tiden.

– (1954): *Dagjämning 1920–1921. Politiska dagboksanteckningar*. Stockholm: Tiden.

Panebianco, A. (1988): *Political Parties: Organization and Power*. Cambridge, Massachussetts: Cambridge University Press.

Patterson, S.C. and Caldeira, G.A. (1983): "Getting Out the Vote: Participation in Gubernational Elections". *American Political Science Review* 77.

Patterson, T.E. and McClure, R.D. (1977): *Political Advertising: Voter Reaction to Televised Political Commercials*. Princeton: Citizen's Research Foundation.

Pedersen, M. (1977): "Om den rette brug af historiske materialer i statskundskaben: nogle didaktiske overvejelser". I *Festskrift till professor, dr phil. Erik Rasmussen 20 april 1977*.

– (1983): "Changing Patterns of Electoral Volatility in European Party Systems 1948–1977: Explorations in Explanations". I Dalder, H., and Mair, P. (eds.) *Western European Party Systems. Continuity and Change*. London: Sage.

Penniman, H.R. (1981): "Campaign Styles and Methods". I Butler, D., Penniman, H.R. and Ranney, A. (eds.) *Democracy at the Polls. A Comparative Study of Competitive National Elections*. Washington D.C.: American Enterprise Institute.

Persson, L.K. (1984): *Arbete, politik, arbetarrörelse, En studie av stenindustrins Bohuslän*. Göteborg: Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, nr 26.

Pesonen, P. (1968): *An Election in Finland. Party Activities and Voter Reactions*. New Haven: Yale University Press.

Pestoff, V.A. (1988): *Näringslivsorganisationerna och politiken i Sverige*. Stockholm: TCO-info: Data, Dokument, Debatt.

Peterson, T., Stigendal, M. och Fryklund, B. (1988): *Skånepartiet. Om folkligt missnöje i Malmö*. Lund: Arkiv.

Petersson, K. (1965): *En bondedemokrati. Alfred Petersson i Påboda*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.

Petersson, K. (1986): *10 vinnare i riksdagsvalet. Ett reportage från partiernas bästa valkretsar 1985*. Bromma: Sakprosa förlag.

Petersson, O. (1977): *Väljarna och valet 1976*. Stockholm: Statistiska Centralbyrån.

– (1979): *Regeringsbildningen 1978*. Stockholm: Rabén & Sjögren.

Petersson, O. och Fréden, J. (1987): *Statens symboler*. Uppsala: Maktutredningens skriftserie.

Petersson, O., Westholm, A. och Blomberg, G. (1989): *Medborgarnas makt*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Petré, T. (1945): *Ministären Themptander*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Pierre, J. (1986): *Partikongresser och regeringspolitik. En studie av den svenska socialdemokratiska partikongressens beslutsfattande och inflytande 1948–1978*. Lund: Kommunfakta.

Pockettidningen R (1982): *"Blå dunster"*.

Polsby, N.N. and Wildavsky, A.B. (1971): *Presidential Elections: Strategies of Ameican Electoral Politics*. New York: Charles Scribner's Sons.

Påhlman, A. och Sjölin, W. (1944): *Arbetarföreningarna i Sverige 1850–1900*. Stockholm: KF:s bokförlag

Radiotjänst (1949): *Valstriden i radio 1948*. Stockholm: Radiotjänst.

Radunski, P. (1980): *Wahlkämpfe. Moderne*

Wahlkampfführung als Politische Kommunikation. München: Olzog.
Lagnerstam, B. (1974): *Innan dagen gryr. Dokumentärroman från hösten 1881*. Stockholm: Gidlunds.
– (1975): *Uppbrottets timme. Dokumentärroman från 1883*. Stockholm: Gidlunds.
– (1977): *Vredens dag. Dokumentärroman från 1887*. Stockholm: Gidlunds.
– (1978): *Skall jorden bliva vår. Dokumentärroman från åren 1884–1886*. Stockholm: Gidlunds.
Reimer, B. (1989): *The Concepts of Culture, Social Space and Field*. Göteborg: Avdelningen för masskommunikation (arbetspapper).
Reinhold, K. (1917): *Reformsällskapena och de allmänna reformmötena i Örebro år 1849, 1850, 1853*. Göteborg.
Reklamstatistik (1985): *Reklammätning. Basrapport: Alla medier 1 jan 1985–30 sept 1985*. Stockholm: Reklamstatistik AB.
Reklamstatistik (1988): *Reklammätning. Basrapport: Alla medier 1 jan 1988–30 sept 1988*. Stockholm: Reklamstatistik AB.
Rexius, G. (1915): *Det svenska tvåkammarsystemets tillkomst och karaktär. Med särskild hänsyn till principernas grundläggning 1840–41*. Uppsala: Skrifter utgifna af K. Humanistiska Vetenskapssamfundet i Uppsala. 17:2.
Richardson, G. (1963): *Kulturkamp och klasskamp. Ideologiska och sociala motsättningar i svensk skol- och kulturpolitik under 1880-talet*. Göteborg: Scandinavian University Books.
Ringdahl, J. (1970): "Tidningsdöd och politik". I Back, P-E. (red.) *Modern Demokrati. Problem och debattfrågor*. Fjärde reviderade upplagan. Lund: Gleerups.
Robertson, D. (1976): *A Theory of Party Competition*. London: John Wiley & Sons.
Rokkan, S. (1970): *Citizens Elections Parties*. Oslo: Universitetsforlaget.
Roseboom. E.H. and Eckes Jr., A.A. (1979): *A History of Presidential Elections from George Washington to Jimmy Carter*. Fourth Edition. New York: Macmillan.
Rothstein, B. (1986): *Den socialdemokratiska staten. Reformer och förvaltning inom svensk arbetsmarknads- och skolpolitik*. Lund: Arkiv.
Ruin, O. (1968): *Mellan samlingsregering och tvåpartisystem*. Stockholm: Bonniers.
– (1986): *I välfärdsstatens tjänst. Tage Erlander 1946–1969*. Stockholm: Tiden.
Runestam, S. (1966): *Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900–1907*. Stockholm: Norstedts.
Rydén, P. (1987): *Domedagar. Svensk litteraturkritik efter 1880*. Lund: Press & Litteratur 14.
Rydén, V. (1909): *Valhandbok. Innefattande redogörelse för politiska, kommunala och landstingsmannaval*. Stockholm: Socialdemokratiska arbetarepartiets förlag.
– (1921): *Valhandbok. Riksdags- och landstingsmannaval samt elektorsval. Den nya sammanräkningen*. Stockholm.
Rydenfelt, S. (1954): *Kommunismen i Sverige*. Lund: CWK Gleerups.
Rönblom, H-K. (1929): *Frisinnade landsföreningen 1902–1927. Skildringar ur den liberala organisationsrörelsens historia i vårt land*. Stockholm: Saxon & Lindström.
SOU (1945:64): *Betänkande angående underlättande av deltagande i allmänna val*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1951:56): *Om offentlig redovisning av den politiska propagandans finansiering*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1951:58): *Det proportionella valsättet vid val till riksdagens andra kammare*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1952:7): *Allmän folkomröstning*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1965:22): *Dagstidningarnas ekonomiska villkor*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1967:27): *Förtidsröstning och gemensamma tvådagarsval*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1968:48): *Dagspressens situation*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1969:19): *Ny valteknik*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1969:48): *Vidgad samhällsinformation*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1971:72): *Maskinell teknik vid de allmänna valen*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
SOU (1975:78): *Pressens funktioner i samhället. En forskningsrapport från 1972 års pressutredning*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.

SOU (1975:79): *Statlig presspolitik*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.

Sabato. L.J. (1981): *The Rise of Political Consultants. New Ways of Winning Elections*. New York: Basic Books, Inc., Publishers.

Sainsbury, D. (1980): *Swedish Social Democratic Ideology and Electoral Politics 1944–1948*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

– (1989): "The 1988 Swedish Election : The Breakthrough of the Greens". *European Journal of Political Research* 15:507–26.

Saldich, A.R. (1979): *Electronic Democracy. Television's Impact on the American Political Process*. New York: Praeger.

Salmore, S.A. and Salmore, B.G. (1985): *Candidates, Parties and Campaigns. Electoral Politics in America*. Washington: Congressional Quarterly.

Samuelsson, K. (1983): *Minnen 1921–1958*. Stockholm: Liber.

Sandlund, E. (1984): *Svenska Dagbladets historia del III. SvD under Ivar Andersons tid, 1940–1955*. Stockholm: Svenska Dagbladet.

Sannerstedt, A. (1983): "Spelet om trafikpolitiken. Anmälan". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 85:99–106.

Sartori, G. (1976): *Parties and Party Systems Vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press.

Scharp, D.N. (red.) (1959): *Frihet och framsteg. En krönika om högerpartiet*. Nyköping: Stilförlaget.

Schiller, B. (1973): "Krisår – 1906–1914". I Koblik, S. (red.) *Från fattigdom till överflöd. En antologi om Sverige från frihetstiden till våra dagar*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.

Schlesinger, A.M., Israel, F.I. and Hansen, W.P. (eds.) (1971): *History of American Presidential Elections: 1789–1968*. (Four volumes) New York: Chelsea House Publishers.

– (eds.) (1981): *The Coming to Power: Critical Presidential Elections in American History*. New York: Chelsea House.

–(eds.) (1986): *History of American Presidential Elections: 1789–1984 – Supplemental Volume, 1972–1984*. New York: Chelsea House.

Schram, M. (1977): *Running for President 1976: The Carter Campaign*. New York: Stein and Day.

Schultz, N. (1980): *Die Konstruktion von Realität in den Massenmedien. Analyser der Aktuellen Berichterstattung*. Freiberg.

Selle, P og Svåsand, L. (1982): "Partiorganisasjon og valgresultat: en dröfting av ulike sammenhenger". I Anckar, D. Damgaard, E. & Valen H. (red.) *Partier, Ideologier, Väljare*. Åbo: Åbo Akademi.

– (1983): "The Local Party Organization and It's Members: Between Randomness and Rationality". *Scandinavian Political Studies* 6:211–30.

Severinsson, R. (1984): *Politisering och korporativism i fackförbundspress. En undersökning av Metallarbetaren och SIF-tidningen 1955–1982*. Göteborg: Avdelningen för masskommunikation (seminarieuppsats).

Seymour-Ure, C. (1974): *The Political Impact of Mass Media*. Beverly Hills: Sage.

Shively, W.P. (1990): *The Craft of Political Research*. Englewoods Cliffs, New Jersey: Prentice Hall.

Siegfried, A. (1930): *Tableau des Paris en France*. Paris.

Sigeman, T. (1975): *Politisk propaganda på arbetsplatser. Rättsläge och förekomst*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1975:27.

Siune, K. (1982): *Valgkampe i TV og radio*. Aarhus: Forlaget Politica.

Sjöblom, G. (1968): *Party Strategies in a Multiparty System*. Lund: Studentlitteratur.

Sjödal, E. (1971): *Personligt och politiskt*. Stockholm: Zindermans.

Sjödén, R, (1962): *Sveriges första TV-val*. Stockholm: Sveriges Radios Förlag.

Sköld, L. (1958): *Kandidatnominering vid andrakammarval*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1958:6.

Smith, P.A. (1982): *Electing a President. Information and Control*. New York: Praeger.

Sparring, Å. (1967): *Från Höglund till Hermansson. Om revisionismen i Sveriges kommunistiska parti*. Stockholm: Bonniers.

Spångberg, A. (1966): *I tidens ström*. Karlstad: Bok och bild.

Spångberg, V. (1932): *När tiden byter skinn*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

– (1941): *Mina femtio journalistår*. Stockholm: Oskar Eklunds bokförlag.

Stanwood, E.A. (1928): *A History of the Presidency*. Two volumes. Boston: Houghton Mifflin.

Statens valinformation 70 (1970): *Rapport/slutredovisning från Statens valinformation*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.

Statera, G. (1986): *La Politica Spectacolo: Politici e Mass Media Nell'era Dell'immagine*. Milano: Mondaderi.

Steckzén, B. (1949): *Klart skepp. En bok om Sverigeskeppen*. Västerås.

Stefansson, K-O. (1939): *Lindmanska ministären 1928–1930*. Halmstad.

Stenkvist, J. (1982): *Nationalskalden Heidenstam och politiken från och med 1909*. Stockholm: P.A. Norstedt.

– (1985): *Proletärskalden. Exemplet Ragnar Jändel*. Stockholm: Gidlunds.

– (1987): "Sven Hedin och bondetåget". I Johannesson, K., Johannesson, E., Meidal, B. och Stenkvist, J. *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm: Tiden.

von Stockenström, B. (1958): *Händelser och resor. Minnen från 40 år i politik, jordbruk och skog*. Stockholm: LT:s förlag.

Strand, D. (1980): *Palme igen? Scener ur en partiledares liv*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Strid, I. och Weibull, L. (1989): *Mediesverige 1988*. Göteborg: Avdelningen för masskommunikation. Rapport 14.

Strindberg, A. (1879): *Röda rummet*. Stockholm.

– (1882): *Nya riket*. Stockholm: Looström & c:i.

Ström, F. (1940): *Min ungdoms strider*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

– (1942) *I stormig tid*. Stockholm: Norstedts.

Strömberg, L. (1967): *Lokalkommunal valkampanj i 1962 och 1966 års valrörelser*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

Studier i Historisk metode XI (1976): *Nordiska fackkonferenser för historisk metodlära på Örenäs i Skåne 15–19 juni 1975: Historisk förändring*. Oslo: Universitetsforlaget.

Stålberg, H. (1936): "Sveriges socialdemokratiska vänsterparti". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 39: 38–55, 99–132.

Sundberg, P. (1961): *Ministärerna Bildt och Åkerhielm. En studie i den svenska parlamentarismens förgårdar*. Stockholm: Ronzo Boktryckeri AB.

Svanberg, L. (1987): *Anna Branting*. Stockholm: Bonniers.

Svedelius, W.E. (1889): *Representationsreformens historia*. Stockholm: Fahlcrantz & Co.

Svensson, A. (1987): *Kampen för människovärdet. Arbetarrörelsen i Härryda*. Härryda: Härryda Arbetarekommun.

Svensson, J. (1988): *Kommunikationshistoria. Om kommunikationsmiljön i Sverige under fem sekler*. Lund: Studentlitteratur.

Svensson, S. (1968): *I maktens labyrinter*. Stockholm: Bonniers.

– (1970): *Enkammarriksdag. Väljaren och makten*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Svensson, W. (1972): *C.G. Ekman. Frisinnad hövding. Nykterhetsman. Statsman*. Uddevalla: Frisinnad Tidskrifts Förlag.

Sveriges Radio (1974): *Hört och sett. Radio och television 1925–1974*. Stockholm: Sveriges Radio.

Sveriges Radio Publik och Programforskning (1985): *TV:s publik val 1985*. Stockholm: Sveriges Radio (intern rapport).

Swahn, W. (1942): *Per Albin Hansson. Springpojken som blev statsminister*. Stockholm: Fritzes.

Swensson, S. (1945): *Från De Geer till Per Albin. De svenska statsministrarna*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.

von Sydow, B. (1989): *Vägen till enkammarriksdagen. Demokratisk författningspolitik i Sverige 1944–1968*. Stockholm: Tiden.

Säfstrand, I. (1957): *Ur minnet. Med tidning och politik i ett halvsekel*. Hörby.

Särlvik, B. (1955): "Valrörelsen och väljarna". *Tiden* 43:334–40.

– (1959): *Opinionsbildningen vid folkomröstningen 1957*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1959:10.

– (1970): "Intervjuundersökningen rörande valen till andra kammaren 1968". *Riksdagsmannanvalen 1965–1968. Del 2 (SOS)*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

– (1983): "Scandinavia". I Bogdanor, V. and Butler, D. (eds.) *Democracy and Elections*. Cambridge: Cambridge University Press.

Särlvik, B. and Crewe, I. (1983): *Decade of Dealignment. The Conservative Victory of 1979 and Electoral Trends in the 1970's*. London: Cambridge University Press.

Särlvik, B. and Petersson, O. (1975): *Rikspolitik och lokalpolitik i valet 1973*. Stockholm: Statistiska centralbyrån.

Sävström, A. (1949): *En talmans levnadsminnen*. Stockholm: Lindfors bokförlag.
Söderberg, T. (1974): *Den fria pressens fader. Argus Johansson (1792–1868)*. Stockholm: Kooperativa Bokgillet.
Söderpalm, S.A. (1976): *Direktörsklubben. Storindustrin i svensk politik under 1930- och 40-talen*. Lund: Zenit/Rabén & Sjögren.
Söderström, H. (1961): "Sveriges första TV-val". *Tiden* 53:241–5.
Sörlin, S. (1988): *Framtidslandet: Debatten om Norrland och naturresurserna under det nationella genombrottet*. Stockholm: Carlsson.
Sörmark, S. (1983): "Det politiska spelet". *Månadsjournalen* oktober 1983, nr 10.
Tergel, A. (1974): *Från konfrontation till institution. Ungkyrkorörelsen 1912–1917*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
Therborn, G. (1983): "Electoral Campaigns as Indicators of Ideological Power". I Hänninen, S. and Paldán, L. (eds.) *Rethinking Ideology: A Marxist Debate*. Berlin: Argument-Verlag.
– (1984): "Socialdemokratin träder fram". *Arkiv för studier i arbetarrörelsens historia*. Nr 27–28.
Thermænius, E. (1928): *Lantmannapartiet. Dess uppkomst, organisation och tidigare utveckling*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
– (1931): *Svensk bondepolitik. Memoarer och brev*. Stockholm: Hugo Gebers Förlag.
– (1933): *Sveriges politiska partier*. Stockholm: Hugo Gebers Förlag.
– (1935): *Riksdagspartierna*. Stockholm: Sveriges Riksdag Vol XVII.
Thomsen, N. (1965): *Partipressen*. Århus.
Thullberg, P. (1977): *Bönder går samman. En studie i Riksförbundet landsbygdens Folk under världskrisen 1929–1933*. Stockholm: LT:s förlag.
Thulstrup, Å. (1937): *När demokratin bröt igenom. Konturerna av Sveriges historia 1905–1920*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
– (1938): "Andrakammarvalen i Stockholm 1866–1896. Valförberedelser, partier, valresultat". I Ahnlund, N. (red.) *Studier och handlingar rörande Stockholms historia*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
Thyselius, E. (1914): *Männen för dagen. Lindman och Staaff*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
Timelin, E. (1928): *Ministärerna Lindman och representationsreformen 1907–1909*. Karlskrona: J.A. Krooks Bokhandel.
Tingsten, H. (1937): *Political Behavior. Studies in Election Statistics*. Stockholm: P.S. King & Son.
– (1963): *Mitt liv. Tidningen 1946–52*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
– (1964): *Mitt liv. Tio år 1953–1963*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
– (1964): *Svensk utrikesdebatt mellan världskrigen*. Stockholm: Aldus. Boken utkom första gången 1944.
– (1967): *Den svenska socialdemokratins idéutveckling*. Två volymer. Stockholm: Aldus/Bonniers. Boken utkom första gången 1941.
– (1968): "Uppkomsten av en opinion. Synpunkter och erfarenheter. I *Opinion och opinionsbildning som historiska forskningsobjekt*. Föredrag vid Nordiska fackkonferensen för historisk metodlära på Hässelby slott 4–6 maj 1967. Oslo: Universitetsforlaget.
Tjerneld, A. (1983): *Från borgarståndets storhetstid. Statsbudgeten som partiskiljande fråga i den sena ståndsriksdagen*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Tollin, S. (1965): *Svenska Dagstidningar 1900–1965 – social och politisk gruppering*. Stockholm: TV:s förlagsaktiebolag.
Torbacke. J. (1961): "Affären Staaff-Mittag-Leffler". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 64:10–42.
– (1965): *Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
– (1972a): *Dagens Nyheter och demokratins kris 1922–1936. Frihet är vår lösen*. Stockholm: Bonniers.
– (1972b): *Dagens Nyheter och demokratins kris 1937–1946. Genom stormar till seger*. Stockholm: Bonniers.
– (1976): *Det betvingande ordet*. Stockholm: PAN/Norstedts.
– (1983): *Försvaret främst. Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
Torstendahl, R. (1969): *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934*. Uppsala: Scandinavian University Books.
– (1978): *Introduktion till historieforskningen*.

Historia som vetenskap. Stockholm: Natur och Kultur.

Torstendahl, R. och Nybom, T. (1988): *Historievetenskapen som teori, praktik, ideologi.* Stockholm: Författarförlaget.

Trankell, A. (1974): *Chef för grupp norr. En dagdrömmares fantasier i skuggan det kalla kriget.* Stockholm: Norstedts.

Tufvesson, K. (1984): *Politikerförakt – är det journalisternas fel? Eller politikernas?* Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (seminarieuppsats).

TV-Aktuellt (1964): *Aktuelltredaktionens programprotokoll 1964.*

TV-Aktuellt (1966): *Aktuelltredaktionens programprotokoll 1966.*

TV-Aktuellt (1968): *Aktuelltredaktionens programprotokoll 1968.*

Ullsten, O. (1984): "Växling vid makten". I *Liberal ideologi och politik 1934–1984.* Stockholm: Folk & Samhälle.

Unga, N. (1976): *Socialdemokratin och arbetslöshetsfrågan 1912–1934.* Lund: Arkiv.

Valen, H. og Aardal, B. (1983): *Et valg i perspektiv. En studie av stortingsvalget 1981.* Oslo: Statistisk Sentralbyrå.

Valen, H. and Katz, E. (1964): *Political Parties in Norway: A Community Study.* Oslo: Universitetsforlaget.

Vallinder, T. (1962): *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900.* Stockholm: Natur och Kultur.

– (1965): *Från Kjellberg till Zweigbergk. Hur idén om Sveriges vänsterpressförening växte fram och förverkligades 1889–1905.* Stockholm: Sveriges vänsterpressförening.

– (1971): *Press och politik.* Lund: Gleerups.

– (1984): "Folkpartiets ideologiska och organisatoriska bakgrund 1866–1934". I *Liberal ideologi och politik 1934–1984.* Stockholm: AB Folk & Samhälle.

Vedung, E. (1971): *Unionsdebatten 1905. En jämförelse mellan argumentationen i Sverige och Norge.* Stockholm: Almqvist & Wiksell.

– (1979): *Kärnkraften och regeringen Fälldins fall.* Ystad: Rabén & Sjögren.

Vennerström I. (1926): *F.V. Thorsson. En minnesskrift.* Stockholm: Tidens förlag.

Wahlbäck, K. (1972): *Regeringen och kriget. Ur statsrådens dagböcker 1939–1941.* Stockholm: Prisma.

Wahlgren, C. (1970): *På skilda fronter. Upplevelser som officer och tidningsman.* Malmö: Sydsvenska Dagbladet AB.

Wallenberg, J. (1986): *Min son på galejan.* Göteborg: Minerva. Boken utkom första gången 1781.

Wallin, G. (1961): *Valrörelser och valresultat. Andrakammarvalen i Sverige 1866–1884.* Stockholm: Ronzo Boktryckeri AB.

Ware, A. (ed.) (1987): *Political Parties, Electoral Change and Structural Response.* Oxford: Basil Blackwell.

Weibull, J. (1962): *Inför unionsupplösningen 1905. Konsulatfrågan.* Stockholm: Norstedts.

Weibull, L. (1982): "Det politiska tidningsvalet". I *Väljare Partier Massmedia. Empiriska studier i svensk demokrati.* Stockholm: Liber.

– (1983): *Tidningsläsning i Sverige. Tidningsinnehav, tidningsval, läsvanor.* Stockholm: Liber.

Weisberg, H.F. (1986): "Model Choice in Political Science: The Case of Voting Behavior Research 1946–1975". I Weisberg, H.F. (ed.) *Political Science: The Science of Politics.* New York: Agathon Press Inc.

Welin, G. (1930): *Allmänna valmansförbundet för Stockholm 1905–1930.* Stockholm.

Wellhofer, E.S. and Hennessey, T.M. (1974): "Models of Party Organization and Change: Some Analytical Approaches to Oligarchy". I Crewe, I. (ed.) *Elites in Western Democracies. British Political Sociology Yearbook, vol 1.* London: Croom Helm.

Westerståhl, J. (1945): *Svensk fackföreningsrörelse. Organisationsproblem. Verksamhetsformer. Förhållande till staten.* Stockholm: Tidens förlag.

– (1964): "Samkristna skolnämndens namninsamlingsaktion". *Statsvetenskaplig Tidskrift* 67:277–90.

– (1965): *Dagspressen och den politiska opinionsbildningen.* Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

– (1972): *Objektiv nyhetsförmedling.* Stockholm: Norstedt & Söner.

Westerståhl, J. och Jansson, C-G. (1958): *Politisk press.* Göteborg: Almqvist & Wiksell.

Westerståhl, J. och Johansson, F. (1981): *Medborgarna och kommunen. Studier av medborgerlig aktivitet och representativ folkstyrelse.* Stockholm: Ds Kn 1981:12.

– (1985): *Bilden av Sverige. Studier av nyheter*

och nyhetsideologier i TV, radio och dagspress. Stockholm: Studieförbundet Näringsliv och samhälle.

Westerståhl, J. och Särlvik, B. (1956a): *Svensk valrörelse 1954: Två lokala studier. Arbetsrapport I*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

– (1956b): *Svensk valrörelse 1954. Icke-röstning och Mediastudier. Arbetsrapport II*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

– (1957): *Svensk valrörelse 1956*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (stencil).

Westman, K.G. (1981): *Politiska anteckningar september 1939–mars 1943*. Utgivna genom W.M. Carlgren. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.

White, T (1961): *The Making of the President 1960*. New York: Antheneum.

– (1969): *The Making of the President 1968*. New York: Antheneum.

– (1982): *America in Search of Itself: The Making of the President 1956–1980*. New York: Harper & Row.

Wichman, K. (1927): *Karl XIV Johans regering och den liberala oppositionen under 1830-talets senare hälft*. Göteborg: AB Pehrssons förlag.

– (1967): *Gustaf V, Karl Staaff och striden om vårt försvar 1901–1914*. Stockholm: Norstedts.

Widell, C.G. (1939): *Staten och partiväsendet*. Lund: Sundquist & Emond.

Widén, J. (1984a): *Dagboksanteckningar 1901–1913*. Utgivna genom Arne Wåhlstrand. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.

– (1984b): *Dagboksanteckningar 1914–1917*. Utgivna genom Arne Wåhlstrand. Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia.

Widfeldt, A. (1984): *"Hitlers svenska hantlangare" – en studie av svenska nazistpartier 1930–1946*. Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen (seminarieuppsats).

Wieslander, H. (1966): *I nedrustningens tecken*. Lund: Gleerups.

Wigforss, E. (1951): *Minnen II. 1914–1932*. Stockholm: Tiden.

– (1954): *Minnen III, 1932–1949*. Stockholm: Tiden.

Wigforss, H. (1932): "Fosterländska förbundet". *Statsvetenskaplig Tidskrift 35* 14:219–244.

Williams, R. (1981): *Keywords*. London: Flamingo.

Windahl, S. (1975): *Professionella kommunikatörer – en explorativ studie*. Lund: Studentlitteratur.

Windahl, S. och McQuail, D. (1979): *Kommunikationsmodeller*. Lund: Studentlitteratur.

Winqvist, T.F. (1961): *En skrift om TT och dess föregångare*. Stockholm: TT:s förlag.

Wright, W. (1971): "Comparative Party Models: Rational Efficient and Party Democracy". I Wright, W. (ed.) *A Comparative Study of Party Organization*. New York: Charles Merrill.

Wrigstad, P. (1979): *Så här var det*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners förlag.

Wåhlstrand, A. (1941): *1905 års ministärkriser*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1944): "Första kammarens valnämnd 1890–1910". I *Statsvetenskapliga studier till Statsvetenskapliga föreningens i Uppsala tjugofemårsdag 7/11 1944*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1946): *Allmänna valmansförbundets tillkomst*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

– (1947): *Regeringsskiftena 1900–1902*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.

Wärenstam, E. (1965): *Sveriges Nationella ungdomsförbund och högern 1928–1934*. Stockholm: Scandinavian University Books.

– (1970): *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Wörlund, I. (1988): *Politisk tradition. Politisk organisation. En studie av regionala variationer i SAP:s väljarstöd 1921–1940*. Umeå: Statsvetenskapliga institutionen.

– (1989): "The Election to the Swedish Riksdag 1988". *Scandinavian Political Studies* 12:77–82.

Zander, J.A. och Nilsson, J.R (1932): *Lagen om val till riksdagen. Med förklaringar och prejudikat samt sakregister*. Stockholm: Landskommunernas förbunds förlag.

– (1936): *Tillägg till lagen om val till riksdagen*. Stockholm: Landskommunernas förbunds förlag.

Zennström, P-O. (1972): *Linderot – masslinjen*. Stockholm: Arbetarkulturs förlag.
– (1972b): *Bidrag till partihistoria. Brev 1–5*. Stockholm: Vpk Studieavdelningen.
Zetterberg, K. (1975): *Liberalism i kris. Folkpartiet 1939–1945*. Stockholm: Liber Förlag.
von Zweigbergk, O. (1929): *Svensk politik 1905–1929*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
Ågren, S. (1970): *Sanning till 90%*. Stockholm: Askild & Kärnekull.
Åhlén, B. (1986): *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Stockholm: Ordfronts förlag.
Åsard, E (1978): *LO och löntagarfondsfrågan. En studie i facklig politik och strategi*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
– (1985): *Kampen om löntagarfonderna. Fondutredningen från samtal till sammanbrott*. Stockholm: Norstedts.
Öhman, B (1982): "Solidarisk lönepolitik och löntagarfonder". I *Löntagarna och kapitaltillväxten 10*. Stockholm: Statens offentliga utredningar SOU 1982:47.
Öhman, I. (1923): *Karl Staaffs första ministär*. Norrköping: Norrköpings Tidningars AB tryckeri.